

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI
DOKTORA TEZİ**

**TÜRK SİYASETİNDE REFAH PARTİSİ
DENEYİMİ: GELENEK, İDEOLOJİ VE
POLİTİKA**

**ÖMER BAYKAL
15716001**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. ÖMER ÇAHA**

**İSTANBUL
2017**

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI
DOKTORA TEZİ**

**TÜRK SİYASETİNDE REFAH PARTİSİ
DENEYİMİ: GELENEK, İDEOLOJİ VE
POLİTİKA**

**ÖMER BAYKAL
15716001**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. ÖMER ÇAHA**

**İSTANBUL
2017**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

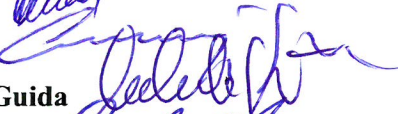
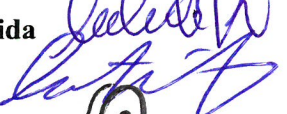
**TÜRK SİYASETİNDE REFAH PARTİSİ DENEYİMİ:
GELENEK, İDEOLOJİ VE POLİTİKA**

ÖMER BAYKAL
15716001

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 7.9.2017

Tezin Savunulduğu Tarih: 22.9.2017

Tez Oy Birliği / ~~Oy Çokluğu~~ ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ömer Çaha	
Jüri Üyeleri	: Prof. Dr. Cengiz Çağla	
	Prof. Dr. Michelangelo Guida	
	Prof. Dr. Şenol Durgun	
	Prof. Dr. Mehmet Akif Okur	

İSTANBUL
EYLÜL 2017

ÖZ

TÜRK SİYASETİNDE REFAH PARTİSİ DENEYİMİ: GELENEK, İDEOLOJİ VE POLİTİKA

Ömer BAYKAL

Eylül, 2017

Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika adlı çalışmamız temel düzeyde 12 Eylül sonrası çok partili hayatın yeniden tesis edilmesi ile iktidar mücadelesine dahil olan ve 1998 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan Refah Partisi'nin politik düşüncesini ve iktidar deneyimlerini ele almaktadır. Teorik olarak modern siyasete ait kavramlar ve çağdaş siyasal gelişmeye ait eleştirel yaklaşımlar ele alındıktan sonra, Milli Görüş Hareketinin bir temsilcisi olarak Refah Partisi'nin gelenek içerisindeki yeri sorgulanmış; kendisinden önce ve sonra var olan politik deneyimlere ne düzeyde aracılık ettiği gelenek içi bir tartışma üzerinden sınanmıştır. İkinci olarak Refah Partisi'nin ideolojik tahlili politik aktörler ve siyasal teoriye ait devlet, demokrasi, ekonomi, laiklik ve insan hakları kavramlarına üzerinden incelenmiştir. Modern Türk siyasetinde iktidar mücadelesi veren Refah Partisi'nin Türk modernleşmesine bakışı, İslamcılık söylemi ve din anlayışı ayrıca ele alınmıştır. Türk siyasetinin yaşadığı yapısal kriz ile geliştirilen Adil Düzen söylemi üzerinden üretilen meclis içi muhalefet ile yerel iktidar başarısının ne ölçüde merkezi iktidar başarısına katkı yaptığı değerlendirilmiştir. Refah Partisi'nin Doğru Yol Partisi ile yaptığı koalisyon ve iktidar süresince cari rejimin gösterdiği politik refleksi 28 Şubat askeri müdahalesi üzerinden ele alınmıştır. Milli Görüş hareketi ve Refah Partisi, Türk siyasal hayatında cari olan iktidar bölünmelerinin ötesinde ortaya koydukları düşünce ve pratikler ile alternatif bir siyaset iddiasında olmuşlardır. Türk siyasal hayatı için Milli Görüş hareketinin alternatif bir politika ürettiği iddiası ele alınarak sorgulanmıştır. Böylece Refah Partisi'nin Milli Görüş hareketine ve modern Türk siyasetine olan katkısı çözümlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Refah Partisi, Milli Görüş, Adil Düzen.

ABSTRACT

WELFARE PARTY EXPERIENCE IN TURKISH POLITICS: TRADITION, IDEOLOGY AND POLITICS

Ömer BAYKAL

Eylül, 2017

“Welfare Party Experience in Turkish Politics: Tradition, Ideology and Politics” addresses the political thought and power experience of the Welfare Party, which was included in the struggle for power with the reestablishment of the multi-party life after 12 September and closed by the Constitutional Court in 1998. After discussing the theoretical concepts of modern politics and the critical approaches to contemporary political development, the role of the Refah Party in tradition as a representative of the Milli Görüş Movement was questioned; it has been tested through an in-context discussion of how it mediates with existing political experiences before and after it. Secondly, the ideological analysis of the Welfare Party is examined based on the political actors and the political theory of state, democracy, economy, secularism and human rights. The view of the Refah Party towards Turkish modernization, Islamic discourse and understanding of religion have also been discussed. It has been assessed the effect of the Fair Order developed by Welfare Party and the structural crisis of Turkish politics on the success of central government of Welfare Party. The political reflex of the current regime during the coalition with the True Path Party was addressed through the February 28th military intervention. The Milli Görüş Movement and the Refah Party have been in the opinion of an alternative politics with the thoughts and practices they have put forth beyond the current divisions of power in the Turkish political life. It was questioned about the Turkish political life that the Milli Görüş Movement produced an alternative policy. So, the contribution of the Refah Party to the Milli Görüş Movement and modern Turkish politics has been tried to be solved.

Key Words: Welfare Part, National Outlook Movements, Justice Order.

ÖN SÖZ

Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika başlığını taşıyan çalışmamız, 12 Eylül sonrası yeniden tesis edilen çok partili hayat içerisinde mücadele veren; önceleri sessiz ve selefi konumundaki partilerin sınırları içerisinde, 1990 sonrasında ise dil değişimine ve genişlemeye bağlı olarak güç kazanan Refah Partisi'nin politik varoluşunu, ideolojisini ve iktidar deneyimini ele almaktadır. Refah Partisi'nin kendinde önce var olan Milli Nizam Partisi ve Milli Selamet Partisi'nin devamı olarak Milli Görüş Hareketi'nin içerisinde mücadele vermesi geleneğin devamı olarak okunmayı zorunlu kılmaktadır. Refah Partisi sadece kendisini konumlandığı Milli Görüş geleneği içerisinde değil İslamcı siyasetin de ana akım temsilcisi olması bakımından çok daha büyük ve tarihsel bir resmin içerisinde yer almaktadır. İslamcılık düşüncesi ve Milli Görüş hareketinin mevcut siyasi düzen ile olan gergin yapısına rağmen Refah Partisi'nin modern Türk siyasetinde verdiği mücadele, sahip olduğu ideolojiyi geleneksel ve modern düşünce ile telif etmeye sevk etmiştir. Sistem ve aktörleri tarafından rejim dışı olmakla itham edilen Refah Partisi geliştirdiği dil ve kazandığı toplumsal kesimler ile önce yerel daha sonra merkezi idarede kazandığı başarı ile Türk siyasetinde önemli bir aktör haline geldi. İslamcı siyasetin kendi sınırlarını da aşarak kitlesel bir mahiyet kazanmasında Refah Partisi deneyimi önemli bir rol oynamıştır. Dünü ve bugünü birleştiren bir aktör olarak Refah Partisi Türk siyasetinin en kritik varoluşunu ifade etmektedir. Bu amaçla refah partisi, gelenek, ideoloji ve politika bağlamında ele alınarak çözümlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda akademik literatürün yanında birinci derecede Refah Partisi'ne ait kaynaklar kullanılmış ve parti adına siyaset yapmış yöneticiler ile mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Yargı kararları ile partiye ait kaynakların büyük oranda imha edilmesi Türkiye'de sadece partilerin hukuki niteliğinin değil hafızalarının da silinmesine neden olmaktadır. Yakın bir zamanda kapanmasına, bir hareket olarak Milli Görüş'ün devam etmesine ve parti mensubu kişiler tarafından arşiv çalışması yürütülmesine rağmen partiye ait kaynakların çok azının mevcut olması tez süresince önemli bir sorun olarak karşıma çıktı. Bu noktada mevcut kaynakların temini hususunda yardımcı olan Milli Görüş Hareketi'nin düşünce kuruluşu ESAM'a ve kıymetli yöneticilerine teşekkür borç bilirim.

Sorularımıza büyük bir açıklıkla cevap veren ve çalışmamızın eksikliklerini gidermemize yardımcı olan kıymetli Oğuzhan Asiltürk, Recai Kutun, Ahmet Tekdal, Bülent Arınç, Nejdet Külünk, Nevzat Laleli, Arif Ersoy, Arif Calban, Şükrü Karatepe, Yasin Hatipoğlu, Halil Ürün, İhsan Aktaş, Mustafa Yeneroğlu, Mustafa Yılmaz, Fethullah Erbaş, Oya Akgönenç ve Salim Uslu'ya değerli yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Politik hafıza ile gerekli iletişimi kurmamı sağlayan eğitimci-sosyolog Erol Erdoğan'a verdiği destekten dolayı kendisine müteşekkirim.

Tüm entelektüel ürünler gibi akademik çalışmalar da bir tarafta “kafa konforu” diğer tarafta disiplin eşliğinde yürütülmektedir. Benim için her ikisini sağlayan isim kıymetli hocam, tez danışmanın Ömer Çaha’dır. Ömer Hocayı nev-i şahsına münhasır kılan orijinal fikirleri, velut yazarlığı ve seyyahlığının ötesinde bu “ülkenin insanı” olmasıdır. Hocam, “evlat” diye seslenip gösterdiği o hoşgörülü tavır sayesinde her zaman ve her konuda kapısını çalınacak engin bir liman olmuştur. Diğer taraftan Ömer Hocanın zaman zaman “üstat” diye seslenişi hiyerarşik değil eşit bir ilişki kurduğuna işaretti. Doktora yeterlilik aşamasında ve tez çalışmasında verdiği kıymetli destek, gösterdiği hoşgörü için Ömer Hocama ne kadar teşekkür etsem azdır. Ömer Hoca, üniversite hocalığının kıyısında yer alan doktor adayları için gösterdiği ilkeler ile takip edilmesi gereken ender isimlerden birisidir.

Tez jürimde yer alan Prof. Dr. Cengiz Çağla, Prof. Dr. Michelangelo Guida, Prof. Dr. Şenol Durgun ve Prof. Dr. Mehmet Akif Okura hocalarıma verdikleri destek, yaptıkları kıymetli katkılar için teşekkürler.

Doktora tezi her ne kadar bir konu etrafında mahdud ve derinlemesine bir çabayı gösterse de gerisinde entelektüel bir birikimi ortaya koymaktadır. Bizim gibi akademinin dışında olan isimleri bu alana sevk eden Atilla Yayla, Vedat Bilgin, Kadir Cangızbay, Muhittin Bilge, Bekir Berat Özipek, Erdiñ Yazıcı, Alev Erkilet, M. Lütfullah Karaman hocalarıma ve kıymetli dayım Ümit Hüseyin Güney’e verdikleri destekten dolayı teşekkür ederim.

Doktora eğitimimin önemli bir kısmı iş hayatım ile birlikte devam etti. Bu zorlu süreci benim için kolaylaştıran Yıldız Holding’in üst düzey yöneticisi Mehmet Evrenol’a şükranlarımı sunarım.

Doktora tezi büyük oranda İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesinde kaleme alındı. Eşsiz bir çalışma ortamının sağlanması ve ilgili kaynakların temini hususunda verdikleri destekten dolayı İSAM Kütüphanesi yöneticileri ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Soğuk Ankara akşamlarında beni misafir etmenin yanında mülakatlara iştirak eden, ulaşamadığım kaynakları TBMM ve Milli Kütüphane’den temin eden kıymetli dostum Huzeyfe Arslan’a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Sadece doktora sürecinde değil tüm hayatım boyunca varlıklarını arkamda hissettiğim, beni yalnız bırakmayan anne ve babama yapılacak bir teşekkürün ne kadar az kalacağını bilerek onlara şükranlarımı sunuyorum. İyi ki varsınız.

Doktora sürecinin büyük kısmını benimle birlikte öğrenci devam eden, sıkıntılarımızı paylaştığım, dünün öğrencisi bugünün üniversite hocası olan ablam Elif’e verdiği cesaret, şevk ve destek için nihayetsiz teşekkürler. Gelecek günlerin çok daha da iyi olacağı temennisi ile.

Sadece doktora yazım aşamasında değil yeterlilik ve ders aşamasından itibaren akademik çalışmalarımın tüm ağırlığını benimle birlikte çeken, üzerimdeki yükü hafifleten ve yaşadığım tüm duraksamalarda bana güç veren eşim Nur’a yapılacak teşekkürün kuru kalacağını bilerek şükranlarımı sunuyorum. Çalışmamı sevgili eşime, kıymetlime, Nur’uma atfediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ	v
KISALTMALAR	ix
1. GİRİŞ	1
2. SOSYAL VE SİYASAL TEORİ OLARAK MODERNİTE	13
2.1. Modern Siyasetin İnşası.....	13
2.1.1. Modern Toplum ve Birey	17
2.1.2. Modern Siyasetin Sınırları	25
2.1.3. Modern Siyasetin Ontolojisi: Tarih, Doğa ve Biçim Olarak Devlet	29
2.2. Modern Toplumun Aracı Kurumu Olarak Siyasal Partiler	42
2.2.1. Tipolojilerine Göre Siyasal Partiler	46
2.2.2. Siyasi Partileri Tasnif Problemi.....	51
2.3. Avrupa Merkeziliğin Eleştirisi ve Muhalif Bir Siyaset Olarak İslâmcılık ...	53
3. MUHALİF BİR HAREKET OLARAK MİLLÎ GÖRÜŞ GELENEĞİ.....	73
3.1. Milli Nizam Partisi	73
3.1.1. Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu	73
3.1.2. Milli Nizam Partisi'nin İdeolojik Dayanakları	78
3.1.3. 12 Mart Askeri Muhtırası ve Milli Nizam Partisi'nin Kapatılması	86
3.2. Milli Selamet Partisi.....	88
3.2.1. Milli Selamet Partisi'nin Kuruluşu	88
3.2.2. Milli Selamet Partisi'nde Örgüt ve İdeoloji.....	89
3.2.3. Milli Selamet Partisi ve İktidar Deneyimi	96
3.2.4. 12 Eylül Askeri Darbesi ve Milli Selamet Partisi'nin Kapatılması	103
3.3. Refah Partisi	105
3.3.1. Refah Parti ve Milli Görüş Hareketi'nin Kitleselleşmesi	105
3.3.2. Refah Partisi'nin Milli Görüş İçerisindeki Yeri	109
3.4. Fazilet Partisi	112
3.4.1. Fazilet Partisi ve Milli Görüş Hareketinde Kırılma.....	112
3.4.2. Fazilet Partisi ve Milli Görüş Hareketinde İdeolojik Dönüşüm	113
3.4.3. Fazilet Partisi Sonrası Milli Görüşteki Siyasal Tecrübeler.....	114
3.5. Siyasi Bir Gelenek Olarak Milli Görüş Hareketi	115
4. REFAH PARTİSİ'NDE ÖRGÜT VE POLİTİK AKTÖRLER	128
4.1. Aşkın Bir Lider Olarak Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan.....	128
4.1.1. Erbakan'ın Kariyeri	131
4.1.2. Erbakan'ın Politik Üslubu	133
4.1.3. Erbakan'ın Politik Düşüncesi	138
4.1.4. Erbakan'ın Türk Siyasetine Katkısı.....	142
4.2. Refah Partisi'nde Örgüt ve Kimlik.....	145
4.3. Refah Partisi Hanımlar Komisyonu ve Kadın Aktörler	150
4.4. Refah Partisi ve Gençlik Örgütlenmesi	159
4.5. Refah Partisi ve Avrupa Milli Görüş Teşkilatı.....	164
5. REFAH PARTİSİ VE İDEOLOJİ	170
5.1. Refah Partisi'nde Politik Dilin Seyri	170

5.1.1.	12 Eylül Rejimi ve Refah Partisi'nin Seksenler Siyaseti.....	172
5.1.2.	Refah Partisi'nde Politik Söylem Değişikliği ve Kitlesele Siyaset.....	185
5.2.	Refah Partisi ve Politik Kavramların Anlamı	199
5.2.1.	Refah Partisi ve Devlet Kavramının İçeriği.....	199
5.2.2.	Refah Partisi ve Demokrasi Kavramının Seyri.....	202
5.2.3.	Refah Partisi'nin Laiklik Perspektifi	205
5.2.4.	Refah Partisi'nin İnsan Hakları Anlayışı.....	208
5.2.5.	Refah Partisi'nin Milliyetçilik Anlayışı ve Kürt Sorununa Bakışı.....	210
5.2.6.	Refah Partisi'nin Ekonomi Politikası ve Adil Düzen	220
5.3.	Refah Partisi'nin Türk Modernleşmesine Bakışı	227
5.4.	Refah Partisi'nde İslamcılık Düşüncesi ve Din Söylemi	232
6.	REFAH PARTİSİ VE İKTİDAR DENEYİMİ	241
6.1.	Refah Partisi'ne İktidara Yolunu Açan Temel Unsurlar	241
6.1.1.	Türk Siyasetinin Yapısal Krizi ve Refah Partisi Deneyimi	241
6.1.1.1.	12 Eylül Sonrasında Merkez Solun İnşası ve Krizi.....	241
6.1.1.2.	Doksanlar Siyasetinde Merkez Sağın Krizi	249
6.1.1.3.	Alternatif Siyaset olarak Refah Partisi'nin Yükselişi	256
6.1.2.	Refah Partisi'nin Parlamento İçi Muhalefet Deneyimi (1991-1995)	259
6.1.3.	Refah Partisi'nin Mahalli İktidar Deneyimi	271
6.2.	Refah Partisi'nin Merkezi İktidar Tecrübesi	287
6.2.1.	24 Aralık 1995 Milletvekili Seçimleri ve RP'nin Sisteme İlerleyişi.....	289
6.2.2.	Refahyol Koalisyonun Kuruluşu	293
6.2.3.	Refahyol Koalisyonu ve İç Siyaset.....	294
6.2.4.	Refahyol İktidarı ve Refah Partisi'nin İslamcı Pratikleri	299
6.2.5.	Refahyol Dönemi ve Dış Politika.....	304
6.2.6.	Refahyol Koalisyonu ve Ekonomi.....	307
6.3.	28 Şubat Askeri müdahalesi ve Refah Partisi'nin Kapatılması	309
6.3.1.	28 Şubat Askeri Müdahalesi.....	309
6.3.2.	Refahyol İktidarının Sonu.....	317
6.3.3.	Refah Partisi'nin Kapatılması.....	318
7.	KATMANLI SİYASET VE ALTERNATİF POLİTİKANIN İNŞASI	323
7.1.	Osmanlı-Türk Siyasal Hayatında İktidar-Muhalefet Birikimi.....	323
7.1.1.	Geç Osmanlı İmparatorluğunda Muhalefet Deneyimi	324
7.1.2.	I. TBMM'de Siyasi Ayrışma ve Politik Muhalefet	337
7.1.3.	Kemalist Rejimin İnşası ve Muhalefet Deneyimleri	339
7.1.4.	Çok Partili Hayata Dönüş ve Merkez Sağın Kuruluşu	342
7.1.5.	"Ortanın Solu" Düşüncesi ve Merkez Solun İnşası	350
7.1.6.	Dualist İktidarın Çözülmesi ve Alternatif Siyasetin Kuruluşu	353
7.2.	Refah Partisi ve Alternatif Politikanın İnşası.....	355
7.2.1.	Refah Partisi ve Geleneğin İnşası	356
7.2.2.	Katmanlı Siyasetin İnşası	364
8.	SONUÇ	385
KAYNAKÇA.....		396

KISALTMALAR

age: Adı geçen eser
agm: Adı Geçen makale
AİTİA: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi
AK Parti: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP: Anavatan Partisi
AP: Adalet Partisi
AMGT: Avrupa Milli Görüş Teşkilatı
AYM: Anayasa Mahkemesi
BTP: Büyük Türkiye Partisi
der.: Derleyen
DİSK: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP: Demokrat Parti
DSP: Demokratik Sol Parti
DYP: Doğruyol Partisi
CHP: Cumhuriyet Halk Partisi
CGP: Cumhuriyetçi Güven Partisi
Ed.: Editör
FP: Fazilet Partisi
HP: Halkçı Parti
HEP: Halkın Emek Partisi
IGMG: İslam Toplumu Millî Görüş
IDP: Islahatçı Demokrasi Partisi
İTÜ: İstanbul Teknik Üniversitesi
MÇP: Milliyetçi Çalışma Partisi
MDP: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK: Milli Güvenlik Kurulu'nda
MGP: Milli Güven Partisi
MGV: Milli Gençlik Vakfı
MNP: Milli Nizam Partisi
MP: Millet Partisi
MSP: Milli Selamet Partisi
MTTB: Milli Türk Talebe Birliği
MÜSİAD: Müstakil İş Adamları Derneği
RP: Refah Partisi
SCF: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SHP: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SODEP: Sosyal Demokrat Parti
SP: Saadet Partisi
TESEV: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı
TBB: Türkiye Barolar Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİP: Türkiye İşçi Partisi
TOB: Türkiye Odalar Birliği
TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TPCF: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
t.y.: tarih yok
yay. haz.: Yayına hazırlayan
YDH: Yeni Demokrasi Hareketi
YÖK: Yükseköğretim Kurumu
YSK: Yüksek Seçim Kurulu
YTP: Yeni Türkiye Partisi
y.y.: Yayın yeri yok
y.y.: Yayınevi yok

1. GİRİŞ

Siyasal partiler bir program doğrultusunda, sahip oldukları değerler, ideolojiler, kendilerini konumlandıkları tarihi olaylar ve kişiler, partiye yön veren liderler ve temsil ettikleri toplumsal taban dahilinde siyasi iktidarı ele geçirmek amacıyla örgütlenmiş tüzel kişilerdir. Muhtelif kişilerin belli idealler etrafında bir araya gelerek olağan ya da sıra dışı yollarla yönetimi ele geçirme ve toplum üzerinde söz sahibi olma iddiası insanlık tarihi kadar eski olmakla birlikte bu amacın siyasi partiler üzerinden yapılması modern dönemlere ait bir olgudur. Dolayısıyla bireysel, toplumsal ve siyasi alan üzerinde kökten belirleyici olan modern dönem, iktidar ilişkilerinin kurulması ve işleyişi anlamında dünya ölçeğinde farklı bir resim ortaya koymaktadır.

Avrupa’da yaşanan bilimsel, ekonomik, kültürel ve siyasi tecrübeler, Batı’nın kendini konumlandığı merkezi pozisyon neticesinde Batı dışı toplumlar aleyhine işleyen, kapatılması ve telafisi güç neticeler doğurdu. Batılı elitler kadar kendi toplumlarını Batı ekseninde dönüştürme gayreti içerisine giren Batı dışı yönetici sınıflar, Batı’nın bir “iç dönüşüm” olarak yaşadığı değişimi, Batı’nın kendi tarihselliğinden kopartarak taklit etme, uyarılama ve tepeden dayatma çabasına girerek modernleşme adı verilen siyasi gelişme örneklerini sergilemişlerdir. Batı modernitesine ait büyük bir resimden bahsedilmekle beraber Batı dünyası da kendi içerisinde yaşadığı dönüşümler açısından bir hayli zengin, zaman zaman birbiriyle taban tabana zıt ve çelişik bir birikim ortaya koyması bakımından mütecanis bir entelektüel birikim olmaktan bir hayli uzaktır. Sonuç olarak, Batı’nın siyasi gelişme evresini ikinci el olarak kendi coğrafyalarına tatbik eden Batı dışı toplumların modernleşme deneyimleri, tarihsel ve ontolojik olarak modernitenin özgünlüğünden sahip oldukları kültür uyarınca farklılaşmışlardır.

Türk siyasi hayatı olarak ifade edilen ve Osmanlı imparatorluğunun fiilen son bulup Türkiye Cumhuriyeti’nin henüz resmen kurulmadığı; “iktidar boşluğu” olarak açıklanabilecek I. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ile başlatılan modern Türkiye, büyük oranda Osmanlı İmparatorluğunun yaşamış olduğu yenileşme

hareketlerinin bir sonucu olarak devraldığı siyasi tecrübe, insan kaynağı ve hukuk birikimi üzerine inşa olmuştur. Kendileri de Osmanlı okullarında eğitim almış, modernleşme olgusunun yoğun epistemik etkisinde kalmış orta ve üst düzey devlet görevinde bulunan Batılılaştırıcı Kemalist elitlerin, Osmanlı geçmişine karşı gösterdikleri reddiyeci tutuma ve kopuş tezine rağmen Modern Türkiye'nin siyasi birikimi büyük oranda Osmanlı İmparatorluğundan iktibas edilen anayasal gelişme tecrübesine, siyasi partiler deneyimine, kurumsal yenileşmeye ve modernleştirici elitlerin sınıfsal karakteri üzerine bina edilmiştir. Mahiyet bakımından Osmanlı ve Türk modernleşmeleri birbirleri ile kayda değer farklılıkları barındırmakla beraber süreklilik ilişkisi göz ardı edilemeyecek düzeyde önemlidir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ve kurucu ideolojisi olarak Kemalizm, yeni bir ülke, tarih, kimlik, inanç ve toplum inşa etme gayreti olarak hegemonik bir mahiyete sahip olmuştur. Cumhuriyet döneminde modern olanın temel düzeyde, Kemalist değerler, kişiler ve kurumlar etrafında örüldüğü ifade edilebilir. Siyasi ve hukuki olanın sınırları modernliğin ve Kemalist ideolojinin çizdiği çerçevede işlemiştir. Cumhuriyet döneminde alternatif modernleşme ve Batılılaşma arayışları olmakla birlikte hiçbirisi baskılayıcı ve belirleyici Kemalist düşüncesinin sınırlarını aşmada yeterli düzeyde başarılı olamamış ve resmi kapanın içerisinde iktidar mücadelelerini yürütmüşlerdir.

Türk siyasetine politik rengini veren ana aktör, Kemalizm'in taşıyıcısı, sistemin kurucusu olan Cumhuriyet Halk Partisi'dir (CHP). Türk siyaseti, farklı dönemlerde, muhtelif isimler altında, bir çok muhalif aktör üretmesine rağmen CHP sistemin katalizatörü olarak, tek-parti döneminde tartışılmaz güç, çok-partili hayatta da uzun süre devletin gayri resmi temsilcisi olarak politik mücadele içerisinde yer almış en önemli tüzel kişiliktir. CHP, demokratik işleyişin güç kazanmasına koşut olarak siyasi tekeli yitirdiği dönemde dahi bürokrasi, devlet güdümlü burjuvazi ve entelektüel destek ile resmi ideolojinin varlığını tahkim edebilmiştir. Sistemin merkezine görece uzak fakat merkezin içinden çıkan, merkez ile dirsek teması olan siyasi partilerin sınırlı muhalefeti, iktidar ilişkilerinin belli çerçevede işlemesine neden olmuş; siyasi muhalefetin ölçüsü, siyasete rengini veren devlet aygıtının, resmi ideolojinin ve onun politik ve toplumsal güçlerinin sınırlılığı ve imkanı derecesinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı Türk siyaseti, modernleşme deneyimi ile birlikte kayda değer oranda muhalefet birikimi üretmiştir. Bunlardan bazıları entelektüel sınırlılık içerisinde kalırken bir kısmı siyasal parti üzerinden işlemiş ve görece iktidar imkanı bulmuştur. Fakat devlet kavramının Osmanlı-Türk siyasetindeki merkeziliği ve aşkın konumu, muhalefetin dozajını sınırlaması nedeniyle, tüm politik deneyimler oldukça “içeriden” konuşmak zorunda bırakılmıştır. Türk siyasetinin içeriden, sınırlı ve merkeze bağımlı muhalefet deneyimine karşı Refah Partisi (RP), 1970 yılında Milli Nizam Partisi’nin (MNP) kuruluşu ile siyasal hayata dahil olan, sağ siyasetin şemsiyesinden koparak özerkleşme iddiasında bulunan, sahip olduğu dini çekirdek ile İslamcı siyasetin ana akım temsilcisi, Milli Görüş hareketinin 1980 sonrasındaki taşıyıcısı olarak Türkiye’de özgün bir deneyim sunmuştur. Bu süre zarfında, İslamcı siyaseti konsolide ve massetme, toplumsal tabanı kitleselleştirme ve sonuç itibarıyla iktidarı ele geçirmesiyle, sistemin karşısında bulunan bir partinin sistemin merkezine doğru ilerlemesi Türk siyasal hayatı ve siyaset bilimi açısından dikkat çekicidir.

Bu noktada, RP’nin kuruluşu, toplumsal taban değişimi, partinin siyasal dilinin şekillenmesi, yerel ve merkezi iktidar deneyimi, partinin sisteme karşı yaklaşımı ve sistemin partiye karşı gösterdiği tutum bilimsel açıdan incelenmeyi gerektirmektedir. Bunun yanında, her ne kadar cari rejimin yargı ve bürokrasi üzerinden partini siyasi ömrünü bitirmesi ve halefi konumundaki partinin RP’nin sahip olduğu cepheden dili devam ettirme imkanı bulamasa da, bir hareket olarak Mili Görüş hem kurumsal hem de dip dalga İslamcı siyasetin politik varoluşunu 2000 sonrasında AK Parti’ye tahvil etmiş ve iktidar yolculuğunu farklı söylemler dahilinde kendi mecrasında akıtmıştır. Dolayısıyla Milli Görüş hareketinden çıkan ve kitle partisi konumunu alan muhafazakar siyasetin anlaşılması açısından 1990’lar siyasetine ve RP partisine bakılması ayrıca gerekmektedir. Bu bağlamda RP’deki dil değişimi, kendi dönemi ile sınırlı kalmayan 21. yüzyıl siyasetini şekillendiren politik bir deneyim olarak siyaset bilimi alanındaki akademik çalışmalara büyük bir malzeme tahkim etmektedir.

Milli Görüş hareketi içerisinde mahdut bir muhalefetten sonra, geçirdiği değişim ile iktidar olmayı başarabilen RP’nin anlaşılması ve kendisinden sonra siyasal alana çıkacak partilere insan ve söylem kaynağı olması nedeniyle, gelenek, ideoloji ve politika bağlamında RP olgusunu Türk siyasal hayatı bağlamında ve siyaset bilimi literatürü içerisinde çalışmayı tercih ediyor ve önemsiyoruz.

Bu noktada çalışmamız esas, 1983 yılında kurulan ve 1998 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan RP'nin modern Türk siyasal yaşamı içerisindeki yerinin belirlenmesidir. Çalışmamızda, RP'nin, sadece bir siyasal parti olmaktan öte bir hareket olarak geldiği gelenek ile olan ilişkisi incelenerek Milli Görüş Hareketi içerisindeki konumu tespit edilecektir. Türk siyaseti ve Milli Görüş hareketi bağlamında, iç içe geçmiş iki büyük tarihsellik açısından RP'nin tetkik edilmesinin yolu, partinin sahip olduğu insan kaynağı ve ideolojisinin ele alınmasıdır. Ayrıca, RP'nin yerel ve merkezi iktidar deneyimi konu edilerek sahip olduğu idealler ile reel siyaset arasındaki ilişki siyaset bilimi açısından değerlendirilecektir.

“Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek İdeoloji ve Politika” başlıklı çalışmamız kendi içerisinde temel odaklanmaları ve alt sorunları ihtiva etmektedir.

- Cari rejim açısından sistem dışı görülen Refah Partisi'nin Türk siyasetindeki yerinin tespit edilmesi,
- Refah Partisi'nin Türk Modernleşmesine olan katkısının ölçülmesi,

çalışmamızın ana odaklarıdır. Bu iki husus kendi içerisinde alt problemleri ihtiva etmektedir. Bu sorular şu şekil sıralanabilir,

- Bir gelenek olarak Milli Görüş içerisinde Refah Partisi'nin yeri nedir?
- Refah Partisi “geleneğin” değişimi hususunda Milli Görüş hareketine hangi katkıları yapmıştır?
- İdeolojik aktörlerdeki değişimi ne ölçüde Refah Partisi'nin başarısını etkilemiştir?
- Milli Görüş hareketindeki değişim Türk siyasetini hangi düzeyde etkilemiştir?
- Refah Partisi ve İslamcı siyaset etkileşimi ne düzeyde gerçekleşmiştir?
- Refah Partisi siyasi partiler tipolojisinde klasik bir konuma sahip midir?
- Refah Partisi'nin ideolojik söyleminde modern kavramlar hangi düzeyde yer almaktadır?
- Refah Parti Türk siyaseti açısından sistem dışı bir aktör müdür?
- Refah Partisi siyasi partiler düzleminde hangi aktörlerin yerini doldurmaktadır?
- Refah Partisi'nin iktidar deneyimi idealizm ve politika geriliminde hangi sonuçları doğurmuştur?

RP, Milli Görüş hareketi olarak ifade edilen, liderliğini Necmettin Erbakan'ın yaptığı İslamcı siyasetin en önemli tüzel temsilcisidir. Milli Görüş hareketinin temelleri Erbakan'ın *müstakiller hareketi* olarak bilinen bağımsız siyaset tecrübesine dayanmaktadır. Hareketin kurumsallaşması, önce Milli Nizam Partisi aracılığıyla daha sonra da Milli Selamet Partisi (MSP) ile devam etmiştir. 12 Eylül döneminde tüm siyasi partilerin kapatılması ile duraksayan hareket, çok partili hayata dönüş ile RP adı altından siyasete yeniden dahil olmuştur. 1998 Yılında RP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmadan önce “yedek” parti olarak Fazilet Partisi (FP) kurulmasına karşın FP'nin de RP ile aynı kaderi yaşadığı görülecektir. Mukabilinde 2001 yılında Milli Görüş Hareketi Saadet Partisi (SP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) olarak ikiye ayrılmıştır. Bir varoluş mücadelesi olarak, kerhen yeni adlar ile siyasete dahil olan partiler benzer söylem, ideal, insan kaynağı ile politik mücadeleyi sürdürmüş olmakla birlikte zamanın ruhu ve politik varoluşun zorlamasıyla kayda değer farklılıkları da ihtiva etmektedirler. Çalışmamızda, siyasal bir “gelenek” sorunsalı olarak Milli Görüş hareketi ele alınarak RP'nin bu gelenek içerisindeki konumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

RP, merkez sağ ve sol partiler ile milliyetçi partiler karşısından sahip olduğu konum ile Türk siyasetinden özgün bir yer edinme gayretinde bulunmuştur. Partisinin ideolojik olarak kendisi tanımlayışı, partiye diğer partilerce yüklenen anlam, devletin RP'yi sistem karşısından konumlandırması ve akademik ve popüler düzeyde parti ideolojisi hakkında yapılan birbirinden farklı tasvirler, Türk siyasetinde varlık bulmuş, toplumsal taban edinmiş, öncesi ve sonrası ile siyasal sürekliliğe katkı vermiş, özgün bir retorik üretmiş olan önemli bir politik aktörün ideolojik olarak doğru çözümlenmesini zaruri kılmaktadır. Dolayısıyla çalışmamızın temel problematiklerinden birisi de RP'nin sahip olduğu ideolojinin açığa çıkarılmasıdır.

Çalışmamızda da görüleceği üzere RP'yi tasvir eden en önemli anahtar kavramlardan birisi de iktidar merkezliktir. RP, tüm siyasal mücadelesini, sahip olduğu ideallerin gerçekleşmesi amacıyla seçim kazanma ve iktidar olma ideali etrafında yürütmüştür. Seçim kazanma ve iktidar olmanın temel yolu, modern siyasal yapı içerisinde sistem nezdinde muteber ve meşru olmaktan geçmektedir. RP, Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal eden muhalefet kültürünün 1970 ile başlayan 12 Eylül sonrası yeni bir isim ile devam en önemli halkalarından birisidir. RP'nin modern ve demokratik biçimine

karşın bir öz ve retorik olarak sahip olduğu İslâmcı ideolojisi, partiyi ana akım Türk siyasetinden bir hayli saptırmış ve muhalif bir karakter kazandırmıştır. Bu bağlamda, iktidar olma ve siyaseten meşruiyet kazanma ile İslâmcı bir ideoloji üzerinden resmi ideoloji hegemonyasına cevap verme arasındaki salınım RP'nin muhalefet dozajını ölçme ve muhalefet birikimine yaptığı katkıyı sınaıa bakımından önemli ipuçları vermektedir. Çalışmamızın cevap bulmaya çalıştığı en önemli sorulardan birisi RP'nin sistem karşısındaki konumu, muhalefet söyleminin dozajı, sahip olduğu eleştirel söylemin seyri ve bunun reel siyasetteki karşılığıdır.

RP, Kemalist modernleşme tarafından, sahip olduğu İslâmi kodlar nedeniyle sistem dışı addedilip; ihtiva ettiği “gerici” söylem nedeniyle ana akım “çağdaş” Türk siyasetinden sapma olarak tasvir edilmesine rağmen, modernitenin biçimlendirdiği birçok çağdaş ıstılahı politik ideolojisine yedirmekten çekinmemiş ve bu kavramlar etrafında Türk siyasetinde meydana gelen yapısal sorunların çözümü olarak da yine moderniteyi adres göstermiştir. Ayrıca, RP teorik düzlemde modernleşme arayışında olmamakla birlikte, iktidar mücadelesi verdiği siyasal alana soktuğu yeni aktörler, söylemler ve araçlar ile modernleşme sürecine dolaylı yoldan katkı vermiştir. Bir tarafta modernlik karşıtı olarak ifade edilen ve sistem tarafından ötekileştirilen, diğer yandan modernist olarak tasvir edilen RP'nin Türk modernleşmesine yapmış olduğu katkının ölçülmesi çalışmamızın önemli arayışlarından birisi olacaktır.

Türk siyasal hayatında siyasi partiler çoğunlukla ideolojik kaygılar nedeniyle yargı eliyle kapatılmaya maruz kalmışlardır. Partiler, benzer isim, ideoloji, toplumsal taban ve insan kaynağı aracılığıyla yollarına devam etmekle beraber sistem, uzunca süre parti kapatma geleneğini yargısal aktivizm üzerinden sürdürmüştür. Bu gelenek, sonuç itibarıyla Türkiye’de geniş bir “partiler mezarlığının” ortaya çıkmasına neden oldu. Siyasi parti kapatma kararlarının en büyük sorunu, kapatılma sonucunda parti evraklarının yargı kararlarıyla el konulması ve imha edilmesidir. Yargı kararlarıyla hukuki kişiliğini yitiren siyasi partiler aynı zamanda “hafıza yitimi” ile karşılaşmışlardır. Tüm kısıtlara rağmen, çalışmamızda partiye ait birinci el kaynakların kullanılması hedeflenmiştir.

Çalışmamızın konusu geleneğe sahip, ideolojik rezervleri olan ve iktidar koltuğuna sahip bir parti olması nedeniyle parti hakkında bilgi verecek birinci el kaynaklar öncelikle incelenmiştir. Çalışmamızın birincil kaynağı parti ideolojisi hakkında temel teşkil eden parti programıdır. RP parti programı kadar halef ve selef konumundaki

Milli Görüş partilerine ait programlar da ele alınarak karşılaştırmalı bir çalışma yapılmış ve dil değişimi ortaya konulmuştur. Parti programının birincil düzeyde ele alınması diğer nedenleri partinin kuruluş aşamasında siyasi konjonktürün ne ölçüde partiye tesir ettiğidir. Ayrıca, partiler temel ideolojik sabiteler üzerine kurulmakla birlikte önemli söylem değişiklikleri geçirmektedirler. Bu noktada yaşanan değişimin anlaşılması açısından parti programı önemli bir kaynak teşkil etmektedir. İkinci kaynak olarak parti tüzüklerinden faydalanılmıştır. Partiler ideolojileri temel düzeyde parti programına yansırken parti örgütü ve işleyişi kendisini tüzüklerde ifade etmektedir. Parti organları, örgütlenmesi, görev dağılımı, disiplin mekanizmaları ve finansmanı konularının anlaşılması açısından parti tüzüğü incelenmiştir. Üçüncü olarak, partilerin icra ettikleri faaliyetleri gösteren faaliyet raporları değerlendirilmiş ve ne düzeyde sahip olunan paradigmaların fiiliyata döküldüğü ele alınmıştır.

Siyasi partilerin tüzükte belirtilen periyodlar dahilinde olağan kongreler düzenlemektedirler. Çalışmamızda kuruluştan itibaren parti kongreleri ele alınmış ve partiye hakim olan siyasi söylemin seyri periyodik olarak ölçülmüştür. Çalışmamızda kullanılan bir başka önemli kaynak başta parti lideri başta olmak üzere kamuoyu üzerinde tesiri olan parti mensuplarının beyanatlarıdır. Çalışmamızda özellikle yazılı medya takip edilerek parti hakkında beyanatlar değerlendirilmiştir. Ayrıca, parti lideri, yöneticileri ve parti adına söz söyleme yetkisinde olan düşünürlerin verdikleri konferanslar tetkik edilmiştir.

Siyasi partilerin en önemli var oluşu seçim dönemlerinde gösterdikleri başarılarıdır. Başta Milli Görüş partileri dahil olmak üzere sağ partiler Türkiye’de bir seçim hareketi olarak çalışmışlar ve buradan elde edecekleri başarı üzerinden iktidarı hedeflemişlerdir. Çalışmamızda, seçim afişleri ve seçim beyannameleri ele alınarak hangi sorunlara odaklanıldığı, ne tür vaatlerde bulunulduğu ve sorunların toplumsal anlamda hangi katmanlara dönük olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca parti tipolojisinin anlaşılması açısından seçim faaliyetlerinin ne düzeyde profesyonel olarak yapıldığı incelenmiştir. Seçim sonuçları ele alınarak partinin katmanları ve toplumsal tabanı, bölgesel başarıları ve ideolojik karşılığı anlaşılmaya çalışılmıştır.

RP, geliştirdiği dil değişikliği, kurduğu siyasi ittifaklar ile 1991 yılında meclise dahil olmayı başarmış ve mahdut sayılabilecek milletvekili ile önemli bir muhalefet üretmiştir. Çalışmamızda Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tutanakları incelenerek RP’nin hangi yasama faaliyetlerine, net tür araçlar ile katıldığı, hangi

argümanları geliştirdiği ve ne tür konulara odaklandığı ortaya konulmuştur. Ayrıca, yasama grubunun yaptığı meclis grup toplantıları incelenmiştir. Çalışmamıza kaynak teşkil eden diğer bir kaynak, RP'nin iktidara taşınması noktasında DYP ile yapılan koalisyon protokolüdür.

RP selefi konumundaki Milli Görüş partileri tarafından kapatılma ile karşılaşmış ve Anayasa Mahkemesi'nin yargısal aktivizmine maruz bırakılmıştır. Bu noktada partinin mahkeme savunmaları da önemli bir kaynağı oluşturmaktadır.

İlk el olarak ifade edilebilecek bir başka kaynak parti mensubu kişilerin kaleme aldığı kitap ya da makalelerin incelenmesidir. Ayrıca çalışmamızda parti içerisinde görev yapmış olan ya da parti ile ilişkisi bulunan kişiler ile sözlü mülakat gerçekleştirilmiştir. Mülakat seçimi, parti organik yapısı dikkate alınarak yapılmıştır. Genel başkan, MKYK üyesi, genel başkan yardımcısı, milletvekili, belediye başkanı, il teşkilat yöneticisi, medya temsilcisi, gençlik kolları yöneticileri, yurt dışı teşkilatı sorumlusu ve sınıfsal temsili olan sendika yöneticileri gibi farklı tecrübelere odaklanılmış, tarihsel ve teorik görüşmeler yapılmıştır.

İkincil olarak, bilimsel düzeyde yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri ile ilmi makale, kitap ve araştırmalar ve yakın dönem gazete, dergi arşivleri çalışmamız için önemli bilgi kaynağı oluşturmıştır. Çalışmamızda başta İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi olmak üzere Boğaziçi Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, TBMM, Milli Kütüphane, Beyazıt Devlet ve Bilim ve Sanat Vakfı Kütüphaneleri koleksiyonlarından faydalanılmıştır.

Çalışmamıza merkezinde yer alan, RP'yi anlamak adına yardımcı ve işlevsel bir mahiyet taşıyan beş anahtar kavram yer almaktadır. Bunlardan ilki yukarıda belirtilen “iktidar merkezilik” diğer dördü de “gelenek”, “muhalafet”, “katmanlı siyaset” ve “hareket” kavramlarıdır. Gelenek ve geleneksel olan modernitenin inşasında, çağdaş, yeni ve devrimci olanın karşısından olan; bugünü değil dünü ve geçmişi gösteren bir kavramsallaştırmadır. Weber, geleneği, “ezeli geçmişin iktidarı” anlamında, toplumların hatırlaması mümkün olmayacak kadar eski olan ve kabul edilmesi gereken görenekler olarak ifade eder.¹ Gelenek sayesinde, dün, bugüne taşındığı gibi geleceğe de ilham olma noktasında korunması zorunlu bir hafıza olarak

¹ Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, çev. Taha Parla, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1987), 81.

kabul edilmiştir.² Bir başka husus, geleneksel olanın, tecrübi olarak birikenin aynı şekilde devam etmediği, bir dip dalga sürekliliğe karşı önemli değişimler etrafında yenileşerek geleneğe katkı verdiğidir.³ Çalışmamızda, gelenek/geleneksel olan iki cihetle kullanılmıştır. Bir yönüyle gelenek, ortak bir tarihsel ve zihinsel mirası, şuuru, inancı, kültürü ve kaderi ifade etmektedir. Geleneksel olanın ikincisi ve doğrudan siyasal pratiğe bakan yüzü ise, sadece muhafazakar ve İslamcı siyaset bakımından değil, pozitivist/evrimci siyasetin katkı verdiği modernleşmeci pratiklerin de -tüm köktencilik iddialarına karşı- tarihsel bir birikim şeklinde ilerlediği; kendisinden önce devraldığı siyaset yapma biçimlerini, eylemlerini ve tutumlarını kendilerinden sonrakilere aktarması yoluyla önemli bir sürekliliği sağlamasıdır. Gelenek kavramının aşkın ve ideal boyutunun aksine hareket kavramı somut ve inşa edilebilir niteliktedir. Hareket, siyasi, toplumsal ve hukuki olarak var olan; lider, teşkilat ve organizasyon itibarıyla somut çıktıları olan politik sürekliliğe işaret etmektedir.

Diğer bir anahtar kavram olan muhalefet ise, temel düzeyde, bir görüşe, bir tutuma ve davranışa karşı olma, uymama, başka türlü olma ya da karşıtlık anlamında tanımlanmaktadır.⁴

“Geniş anlamda, belli bir toplumsal formasyonda, herhangi biri zaman sürecinde, var olan siyasal rejime ve içerisinde yaşanan sosyo-ekonomik düzene veya bunlardan yalnızca birine ya da sadece siyasal iktidarı ellerinde bulunduranlara ve/veya bunların faaliyetlerine karşı olmayı, bunları, karşılığında alternatif bir program ya da bir öneri sunarak veya sunmayarak, yasal sınırlar içerisinde veya yasal sayılmayan çeşitli yollara başvurarak eleştirmeyi ve bu arada istenilen amaç doğrultusunda etki ve sonuçlar yaratmayı içeren bir olgu, bir davranış”

Çalışmamızın esasa konusu siyasal partilerin iktidar mücadelesi olması nedeniyle, muhalefet kavramının ihtiva ettiği parlamento içi-parlamento dışı ayrımında, kavramsallaştırmamızı parlamento içi ile sınırlı tuttuk. Fakat bu kavram, seçim sonuçları açısından mecliste temsil edilip edilmeme açısından değil, siyasi parti sıfatına haiz olup olma noktasına odaklanmaktadır. Dolayısıyla parlamentoda temsil edilme imkanı bulunmamakla beraber, bir parti iktidarın işleyişine karşı eleştirel bir siyaset geliştirebiliyorsa onun parlamento içi temsil yürüttüğü kabul edilecektir.

² Halis Çetin, “Gelenek ve Değişim Arasındaki Kriz: Türk Modernleşmesi”, **Doğu Batı Dergisi**, s.25 (2004): 19.

³ Ömer Çaha, “Muhafazâkar Düşüncede Toplum”, **Liberal Düşünce Dergisi**, s.34 (2004):17.

⁴ Nükhet Durgun, **Siyasal Muhalefet**, (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1984), 8.

Muhalefete ait ele aldığımız ikinci kriter muhalefetin anayasal sınırlar içerisinde olup olmamasıdır. Anayasal olma kriteri, siyasal arayış içerisindeki kişi, kurum ya da organizasyonların gerçekleştirmek istedikleri politik hedefler amacıyla yürüttükleri faaliyetlerin ne düzeyde anayasal sınırlar içerisinde kaldığı ile ilgilidir. Siyasal partiler bir ideal olarak mevcut siyasal ve anayasal düzenin dışına çıkan, sistemi değiştirecek radikal unsurlar ihtiva etmekle beraber, kullandıkları yöntemlerin meşru sınırlar içerisinde olması onları anayasal ve muteber hale getirmektedir. Bunun Batı demokrasileri açısından en iyi örneği, komünist partilerin geliştirdikleri Batı Marksizm’idir. Türkiye örneğinde de, İslâmcı olarak ifade edilen partilerin ideal ve söylemleri ile pratikleri arasındaki fark, ana akım İslamcı siyaseti -Milli Görüş Partilerini- meşru bir muhalefet hareketi haline getirmiştir. Her ne kadar yüksek mahkeme tarafından mevcut siyasal partiler kapatılmış olsalar da demokratik örgütlenme, siyasal pratikler, insan kaynağı, seçim yarışını kazanma ve kamuoyu desteği bu tip partilerin sistem içerisinde kayda değer oranda meşru olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, çalışmamıza konu olan, muhalefet tecrübesine katkı veren tüm partiler söylem ve ideal düzeyinde resmi sınırları zorlasalar dahi biçimsel olarak anayasal sınırlar içerisinde muhalefet ürettikleri kabul edilecek ve tetkik edilecektir.

RP deneyimi, geçirdiği yapısal değişim, söylem yenilenmesi ve sonucunda kazandığı toplumsal taban ile sadece kendi dönemi açısından değil Türk siyaseti için gelecek yüzyılı da belirleyecek radikal bir dönüşümü tetiklemiştir. Belirtilen dönüşümün açıklanması açısından çalışmamızda kullanılan kavram “katmanlı siyasettir”. Katmanlı siyaset tanımlaması, örgüt, söylem ve siyasal taban bağlamında üç ayağa oturmaktadır. Katmanlı siyaset, her bir unsurun genişleme, değişim ya da iç mücadele neticesinde partinin sahip olduğu geleneksel unsurlarını kaybetmeden, onların üzerine yeni unsurların katılmasını ifade etmektedir. Bu değişim halkası esas olarak 1990 sonrasında gerçekleşmeye başlamış ve iktidarın elde edilmesi noktasında önemli sonuçlar doğurmuştur. RP’nin yaşadığı değişimin iç sınırlarına rağmen katmanların ilerlemesi Milli Görüş hareketini olgusal anlamda devamı olan partiler tarafından sürdürülmüştür. Katmanlı siyasetin varlığı mevcut rejim karşısında alternatif siyasetin inşasına imkan vermiştir.

Çalışmamız giriş ve sonuç bölümleri dahil olmak üzere toplam sekiz bölümden oluşmaktadır. İkinci kısım modernitenin teorik çözümlemesi ve eleştirel okumalarını

barındırmaktadır. Bu ilk kısım çalışmamızın temelini teşkil eden teorik bölümü ifade etmektedir. Üçüncü bölüm muhalif bir hareket olarak Milli Görüş geleneğini konu almaktadır. Dördüncü bölümde RP'nin politik aktörleri, beşinci bölümde ise ideolojik unsurları ele alınmaktadır. Altıncı bölüm tarihsel ve teorik olarak çözümlenen RP'nin siyaset patiğini iktidar kavramını merkeze alarak yorumlama çabasıdır. Yedinci bölüm, Türk siyasetindeki iktidar-muhalefet ilişkilerini tarihsel olarak ele aldıktan sonra Milli Görüş hareketinin temsilcisi olan RP'nin alternatif siyaset üretme imkanını konu olmaktadır.

İlgili başlıkların ayrıntısına indiğimizde her bir bölümün temel düzeyde birkaç soruna odaklandığı ve çalışmanın bütününe katkı yaptığı görülmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere iktidara varma gayesiyle kurulmuş olan siyasal partiler, hukukî, yönetsel ve işlevsel niteliklerini kurulu oldukları modernitenin temel argümanları üzerine oturmaktadırlar. Dolayısıyla modern Türk siyasal hayatının ve bu alan üzerinde işleyen iktidar ilişkilerinin anlaşılması için öncelikle modern düşünceye ait insan, toplum, ekonomi ve siyaset düşüncesinin açıklanması gerekmektedir. Modern siyasetin tanımı ve karşısında konumlandığı geleneksel toplumlardaki iktidar ilişkilerinden farkının ne olduğu ortaya koyularak modernlik deneyimini yaşayan Türk siyasetinin teorik çözümlemesi temel odak noktası haline getirilecektir.

Modernite Batı'ya ait tarihsel bir olgu olmakla beraber, modernliğin ürettiği kavramların Batı dışı coğrafyalara uygulanmasını ele alan modernleşme teorileri ve siyasal gelişme kavramsallaştırması, teorik çalışmamızın önemli bir alt başlığını teşkil etmektedir. Modernitenin İslamcılık düşüncesine tesiri ve İslamcılığın moderniteye olan cevabı, RP'nin modernlik ile olan etkileşimi çalışmamız açısından birinci derecede önem taşımaktadır.

Üçüncü bölümde RP'nin politik aktörlerinden aşkın lider Necmettin Erbakan, parti örgütü, Hanımlar komisyonu, gençlik örgütü olarak Milli Gençlik Vakfı ve yurt dışı yapılanması olarak Avrupa Milli Gençlik Teşkilatı incelenecektir. Aktör ve siyaset ilişkisinde, sadece parti-ideoloji-iktidar üçgeninde değil bir gelenek olarak Milli Görüş hareketinin insan kaynağı açısından hangi seyri izlediği ve yaşanan değişimin Türk politik deneyimini nasıl şekillendirdiği sorunsal haline getirilecektir.

RP'nin ideolojik unsurlarının ele alındığı dördüncü bölümde öncelikle, partinin 1990 öncesi ve sonrası yaşadığı dil değişimi temel odak noktası haline getirilecektir. Bu bölümde, Milli Görüş hareketine dahil edilen “Adil Düzenin” salt retorik mi yoksa

temeli somut ilkeler aracılığıyla doldurulmuş siyasi bir ideoloji olup olmadığı tartışılacaktır. Daha sonra politik bir parti olarak RP'ye ait devlet, demokrasi, laiklik, insan hakları, milliyetçilik ve adil ekonomi düzeni kavramları incelenerek yukarıda belirtilen modernlik ve İslamcılık arasındaki etkileşimin mahiyeti ortaya konulacaktır.

Altıncı bölüm ise iktidar deneyimi olarak RP ele almaktadır. 1990 Öncesi MSP tabanında siyaset yapan RP, 1990 sonrasında önce yerel yönetimlerde ciddi başarılar göstermiş, burada kazandığı sinerji ile merkezi iktidar koltuğuna oturmuştur. Bu başlıkta iktidar merkezli bir hareket olarak RP deneyiminin idealizm ile olan mesafesi, politika ve ideoloji arasındaki gerilim sınanacaktır.

Yedinci bölümde, Osmanlı-Türk siyasetine ait iktidar-muhalefet ilişkileri ortaya koyduktan sonra RP'nin alternatif ve mevcut siyaset ilişkilerinin dışında bir siyaset üretilip üretilmemesi kapasitesi, ortaya konulacaktır. Sekizinci yani son bölüm ile tespit edilen hususlar genel olarak değerlendirilerek çalışma sona erdirilecektir.

2. SOSYAL VE SİYASAL TEORİ OLARAK MODERNİTE

Siyaset bilimi açısından modernite, kökleri Avrupa merkezli olarak onuncu yüzyıl sonrasına dayanan, güç ilişkilerinin merkezileşme sürecine tekabül etmektedir. Modernite ile birlikte birey, toplum ve siyaset yaşanan devrim tecrübeleri neticesinde önemli ölçüde değişime uğramış; birey siyasetin merkezine doğru kayarak iktidar ilişkilerinin belirleyeni olmuştur. Üretimin kişisel tüketim ötesinde piyasa için yapılması, devletin bürokrasi üzerinden devasa boyutlara ulaşması aynı zamanda hukuk aracılığıyla sınırlandırılma gayreti; ulus devletin demokrasi ile otoriterizm arasındaki salınımı, laiklik ortaya çıkışı, ideolojilerin çeşitlenmesi ile iktidar ilişkilerinin bir tarafta kamusal hale gelmesi ve yayılması diğer taraftan özelleşmesi ve daralması üzerinden çift yönlü bir seyir izlemesi moderniteyi sosyal ve siyasal alanın en önemli belirleyeni haline getirmiştir. Batı dışı coğrafyaların modernleşme tecrübesinin anlaşılması ve nasıl bir tepki uyandırdığının çözümlenmesi açısından modernitenin birey, toplum ve siyaset ilişkilerinin ele alınması ve nasıl bir seyir izlediğinin ortaya konulması siyaset bilimi açısından birinci derecede önem arz etmektedir. Bu bölümde modern siyasetin kuruluşu, araçları ve değişim karşısında gösterilen politik tepkisi incelenecektir.

2.1. Modern Siyasetin İnşası

Moderne ait olan kavram ve uygulamalar, 17. yüzyıl sonrasında Batı Avrupa'da köklü kırılmalar neticesinde ortaya çıkmış siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel değişimlere gönderme yapmaktadır. Modern olan bu yönüyle radikal bir dönüşüm neticesinde meydana gelen, sadece Batı Avrupa coğrafyası ile sınırlı kalamayacak kadar geniş, zihinsel ve kurumsal yenileşmeleri ifade etmektedir.⁵ Eski olanın geride kalması, çağın, anlık olanın, gündeliğin öne çıkması sebebiyle geçmiş karşısında moda olan, modern kavramıyla ifade edilmiştir.⁶ Modern kavramı, köken itibarıyla, M.S. 5. yüzyılda Latince *modernus* kelimesinden türemiş olup, antik, eski olmayan

⁵ Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Tufan, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 23.

⁶ Abel Jeanniere, "Modernite Nedir?" der. Mehmet Küçük, **Modernite Versus Postmodernite**, (Ankara: Vadi Yayınları: 2000): 111.

anlamında kullanılmıştır. Ayrıca, Roma'nın putperest geçmişiyle Hristiyanlığı ayıran dönemi⁷ ifade etmesi anlamında geçmiş dinsel inanışların reddi bakımından 17. yüzyıl anlamını çağrıştıran bir kullanımı da bulunmaktadır. Modern olan, yönetsel, siyasi ve ekonomik olduğu kadar toplumsal, bireysel ve hayatın en kılcal noktasına kadar sirayet edebilen bir durum olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple, modern olan, sahip olduğu gelişme ve ilerleme sayesinde, durdurulamaz, geriletilemez ve tersine çevrilemez bir süreçte gönderme yapmaktadır.

Batı Avrupa için modernitenin tesis edilmesi dört devrimin neticesinde gelişmiştir: bilimsel, siyasal, teknik ve endüstriyel devrimler. Dört devrim içerisinde diğerlerini önceleyen, diğerlerinin önünü açan ise bilimsel devrimdir. Moderniteye ruhunu veren ise bilimsel devrim neticesinde üretilen bilgi ve onun somut çıktılarıdır. Dolayısıyla, bilimsel devrim bir yönüyle endüstriyel devrimin önünü açarken, diğer taraftan sahip olunan bilgi ile kendini ve çevresini yöneten, doğaya ve evrene hakim olan insanı inşa etmeye çalışmıştır. Bilimsel devrim, Hristiyanlığın yükselişinden bugüne cereyan eden olaylar arasında tüm yaşananları gölgede bırakacak, Rönesans ve Reform'u sıradan olaylar dizisine indirgeyecek bir değişim olarak kabul edilmiştir. Modern dünyanın ve modern zihniyetin temel kökeni olarak bilimsel devrim gösterilmiştir.⁸

Modernitenin oluşmasında rol oynayan en önemli devrimlerden bir diğeri siyasal devrimlerdir. Siyasal devrim neticesinde modern devletin ilk formu inşa edilmeye başlamıştır. İngiliz ve Amerikan devrimleri sonrasında Fransa'da vuku bulan devrim,⁹ siyasal açıdan parçalı ve hetorejen bir özellik arz eden iktidarı, kral etrafında toplayarak siyasi, ekonomik ve askeri anlamda merkezileştirmeyi hedeflemektedir. Fransa Kralı XIV. Louis'in 1655 yılında parlamentoda sarf ettiği *devlet benim* cümlesi, kralın maddi vücudu haricinde soyut olarak sahip olduğu bedeninin devletle özdeşleştiğine işaret etmektedir.¹⁰ Siyasal devrimin bir ileri aşaması, kralın şahsında soyutlaşan devletin halk ya da ulus egemenliğinde somutlaşmasıdır. Bu ise modern ulus devlet formunu dışı vurarak, evrensel niteliğe haiz siyasal bir biçim olarak tüm dünyaya tatbik edilecektir.

⁷ Nermin Abadan Unat, "Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Modernizm-Postmodernizm", **Toplum ve Bilim Dergisi**, s.48-49 (1990): 6.

⁸ Steven Shapin, **Bilimsel Devrim**, (İstanbul: Dönüşüm Yayınları, 2000), 1.

⁹ Konuyla ilgili bkz. David Parker, **Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560- 1991**, çev. Kemal İnal, (Ankara: Dost Yayınları, 2000).

¹⁰ Fatih Duman, "Devlet", ed. Halis Çetin, **Siyaset Bilimi**, (Ankara: Orion Kitabevi, 2012): 99.

Kültürel devrim, bilimsel ve siyasal devrimlere kıyasla daha uzunca bir sürede meydana gelen, entelektüel niteliği ile siyasal ve bilimsel devrime özünü veren, *aydınlanma* olarak adlandırılan düşünce hareketidir.¹¹ Aydınlanma düşüncesinin düşünsel boyuttan eyleme dökülüp cisimleşmesi İngiliz devrimiyle başlayan Fransız Devrimiyle biten siyasal aktivizmin neticesinde gerçekleşmiştir. Bir fikir ve süreç olarak aydınlanma, mit, hurafe ve önyargı ile bu düşünceleri üreten dinsel kurumların son bulmasını, buna karşın özgürleştirici olarak aklın dolaşıma sokulduğu yeni bir dönemi işaret etmektedir. *Akıl Çağı* olarak da tanımlanan aydınlanma düşüncesi, bilginin kaynağını ve bu bilgi üzerinden inşa edilecek toplumsal ve siyasal projenin akılla bulunması gerektiği esasına dayanması sebebiyle geleneksel olanın karşısına konumlanmaktadır.¹² Bilginin kaynağını bizatihi kendisinde bulacak olan modern birey, bundan böyle kendi kurallarını kendi için inşa edecek ve herhangi bir bilgiyi ödünç almasına gerek kalmayacaktır. Bu düşünce, Batı Avrupa için farklı deneyimler ve perspektifler neticesinde çıkmakla beraber, ilerleme düşüncesi, hepsini ortak bir noktada toplayabilmiştir.¹³

Aydınlanma çağı olarak adlandırılan on sekizinci yüzyılın ön tarihine bakıldığında Kartezyen felsefenin, aydınlanma düşüncesi üzerinde büyük bir etkisi olduğu görülmektedir.¹⁴ Descartes'in öncülüğünde on yedinci yüzyılda ortaya çıkan Kartezyen felsefe, ortaçağ düşüncesinin temeli olan "düzen" kavramının eleştirisi üzerine kuruludur. Bu düzen, akıl yoluyla ya da bu aklın neticesinde harekete geçecek eylemle değiştirilmesi mümkün olmayan, ezeli ve ebedi bir yapıya gönderme yapmaktadır.¹⁵ Descartes'in yapmaya çalıştığı, düzenin bizatihi akıl ve eylem işbirliğiyle tanımlanması ve değiştirilmesidir. Bunun için insan zekasının kendi muhakemesine dayanarak metotlu bir kuşkuyla yola çıkması ve doğaya hükmedebilecek bir efendi olacağı fikrine haiz olmasıdır.

17. Yüzyıldan itibaren, bilim terimi klasik kullanımını aşarak dönemin ruhuna uygun olarak modern bilim içeriğiyle kullanılmıştır. Modern bilim, olgulardan yola çıkarak belirli yasalara oradan teorilere ulaşmayı ve bu teori neticesinde kontrol edilebilir ve

¹¹ Jeannire, *age*, 100.

¹² Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 14.

¹³ Toplumsal tarihin daha iyiye gitmesi olarak kavranan ilerleme düşüncesi, barındırdığı iyimserlik ile sadece Batıya değil Batı dışı toplumlara da bilimsellik, özgürlük, eşitlik ve kalkınma fikri olarak yayılmıştır Konuyla ilgili bkz. Levent Köker, "Yok Olmanın Eşiğinde Bir Fikir: İlerleme" **Toplum ve Bilim Dergisi**, s.27 (1984): 194.

¹⁴ Çiğdem, *age*, 19.

¹⁵ Tülin Bumin, *Tartışılan Modernlik: Descartes*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 48.

evrensel anlamda genişletilebilir bir bilgi dünyası inşa etmeyi hedeflemektedir.¹⁶ Modern dönemlerin bilimselliği ise pozitivist anlayış etrafında şekillenmiştir. Aydınlanma düşüncesi neticesinde ortaya çıkan pozitivism, dönemin epistemolojik temelini oluşturma yanında politika, hukuk, sosyoloji ve felsefe gibi modern dönemin yaygın bilim dalları açısından da temel bir metot teşkil etmiştir. Pozitivism terimi, rasyonel olanın irrasyonel olana, köleci olan karşısından özgür olana ve doğal olmayan karşısından doğal olana yönelmeyi ifade etmektedir.¹⁷ Fransız pozitivisminin ilk kurucusu Saint Simon olmakla beraber bilim dünyasında pozitivismi yaygın şekilde kabul görmesini sağlayan Auguste Comte olmuştur. Antony Giddens, pozitivismin gelişiminde iki ayrı evreye işaret etmektedir. İlki, toplumsal kuramda merkezileşen, pozitif felsefe olarak ifade edilen dönemdir. Bu evre Comte'un çalışmalarında¹⁸ karşılık bulmuştur. İkinci evre ise epistemoloji ile ilgili gelişmelerdir.¹⁹

Positivist anlayış, insan zihninin, özne olarak, doğada ya da toplumda cereyan eden gerçekliği yani nesneyi kavramasıdır. Pozitivism, felsefi gelenek bakımından ampirizmden gelmektedir. Amprizim ise, dış gerçekliğin, görülebildiği ya da sınanabildiği takdirde bilgi olarak kabul edilmesi tezine dayanır. Aksi takdirde, olgusal içerikten yoksun ve sınanamayan bilgi bilimsel nitelikte değildir.²⁰ Bilginin, dış gerçeklikte ve sınanabilir düzlemde bilimin ilgi alanına girmesi, “öz” ile olan rabitasını koparmasıyla ilgilidir. Doğal olarak, metafiziğin soruları ve sorunları felsefenin ilgi alanından çıkmıştır.²¹

¹⁶ Doğan Özlem, “Türkiye’de Pozitivism ve Siyaset”, ed. Uygur Kocabaşoğlu, **Modern Türkiye’de Siyâsi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 452.

¹⁷ agm, 453.

¹⁸ Comte, toplumların üç önemli mesafeyi kat ettiklerinden bahsederek bunları şöyle sıralar: teolojik hal, metafizik hal ve pozitif hal. İlk aşamada, insanlar olayların açıklamasında doğaüstü varlıkları görürken, ikinci aşamada insan düşüncesi, erdem, özgürlük ya da adalet gibi soyut kavramlarla açıklamaya çalışır. Son aşamada ise, gözlem ile görünen gerçekliği bulur, yasalar çıkartır ve bunu evrensel olarak tatbik eder. Son aşama, insan aklının değişmez, nihai ve kesin hali olarak kabul edilmiştir. Konuyla ilgili bkz. Doğan Ergun, **100 Soruda Sosyoloji El Kitabı**, (Gerçek Yayınevi, 1979), 40. Comte’u, *Üç Hal Yasasına* götüren yaşadığı çağ itibarıyla vuku bulan devrimlerdir. Devrimlerin sebep olacağı kargaşa ve şiddet ortamına karşın, toplumsal reform ve evrimci geçiş ile düzen muhafaza edilirken ilerleme düşüncesi doğrultusunda tarihsel ilerleme belirtilen yönde gerçekleşecektir. Comte’dan önce, daha ağır pozitivist metinler bulunmakla beraber onu kurucu bir yere yerleştiren husus, insan bilgisinin silsile halinde ilerleyeceğini belirtip pozitif aşamaya evrilmesi için gerekli bilimsel, moral, politik ve estetik sistemin kurulmasıydı. Konuyla ilgili bkz. Ahmet Çiğdem, **Toplum: Kavram ve Gerçeklik**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 33.

¹⁹ Anthony Giddens, “Pozitivism ve Eleştiricileri”, çev. Levent Köker, Tom Bottomore, Robert Nisbet, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014): 267.

²⁰ Levent Köker, **İki Farklı Siyaset**, (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 22.

²¹ Özlem, Türkiye’de Pozitivism ve Siyaset, ed. Kocabaşoğlu, **age**, 455.

Bilimsel bilginin elde edilmesi için izlenmesi gereken temel aşamalar vardır. Öncelikli olarak dış gerçekliğin gözleme tabi tutulması ve deneyimlenmesi gerekmektedir. Dış gerçeklikten elde edilen bilgi neticesinde kapsayıcı, genel geçer bir kanaat oluşur. Tümevarımsal bilgi neticesinde elde edilen teori sayesinde tümdengelim hipotezler üretebilmektedir. Bu varsayımlar, tekrardan dış gerçekliğin gözlenmesi ile sınanarak yasa hükmünü kazanmaktadır. Böylece, gözlenip teorize edilen sonrasında sınanıp yasalaşan bilgi her türlü gerçekliği açıklamaya sahip bilimsel bir anahtar haline gelmektedir.²²

2.1.1. Modern Toplum ve Birey

İnsanların birbirleriyle olan ilişkileri geleneksel ya da modern dönem ayrımına bakmaksızın tarihin her döneminde mevcuttur. Fakat modern toplumsal yapının sahip olduğu temel kabuller gereği birçok noktada insan ilişkileri geleneksel toplumsal yapıdan ayrılmıştır. Farklılaşmanın temel unsuru öncelikle toplumsal yapının ölçek bakımından genişlemesidir. Nüfusun artışı ve iletişim ağlarını genişlemesi ile birlikte uzak ilişkiler yaygınlaşmıştır. Bürokratik işleyişin ve piyasanın genişlemesiyle beraber bireylerin kurumsal ilişkileri de artmaya başlamıştır. Tüm bu yaygınlığa rağmen, modern ilişkilerin, geleneksel bire bir ve sosyal ilişkiye kıyasla mesafeli ilişkiler olduğu göze çarpmaktadır.²³ Bir başka farklılaşma, geleneksel toplum içerisinde mevcut bulunan, yakın, küçük ve sıkı dayanışmanın modern toplumda gevşek, karmaşık, çok yönlü ve mesafeli bir ilişkiye dönüşmesidir. Geleneksel yapıda toplumsal ilişkiler dayanışmacı bir mahiyette olduğu için ilişkilerin benzer bir yönü varken bu durumun modern toplumda çoğulculaştığı görülmektedir. Çoğulculaşmanın neticesi ise, yaşamdaki değişmelere bağlı olarak ilişkilerin hızlı bir şekilde sonlanması, farklılaşması ve içeriğinin değişmesidir.²⁴

İnsan ilişkilerinin farklılaşması modern toplumsal yapının temel unsuru olan iş bölümünü doğurmuştur. Toplum içerisinde her biri farklı nitelikte bilgiye sahip belirli konuda uzmanlaşmış insanlar, hayatlarının devamı açısından diğer insanlarla zorunlu bir ilişkiye girmektedirler. Bu ilişkiler dayanışma kavramı üzerinden çözümlenmiştir. Emile Durkheim, modern ve geleneksel topluma ait düşüncelerini,

²² Köker, **age**, 23.

²³ Hans Van Der Loo, Williem Van Reijen, **Modernleşmenin Paradoksları**, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 85.

²⁴ **age**, 86.

*Toplumsal İşbölümü*²⁵ adlı çalışmasında ortaya koymuştur. Mekanik ve organik dayanışmada Durkheim, iki farklı toplum tipinden bahsetmektedir. Durkheim, geleneksel toplum formunu mekanik olarak adlandırırken, bu yapıda insan ilişkilerinin birbirleriyle iç içe geçmesi sebebiyle bireysellik oldukça azalmıştır. İnsanların geleceğe ait beklentileri gelişecek olayların belirliliği sebebiyle oldukça kısıtlı kalmaktadır. Herkes kendisine biçilen görevi yaparken, durması gerektiği yeri bilir ve toplumsal sınırları aşmaz. Geleneksel yapının mekanik olarak adlandırılması, ilişkilerin zaten belirli olduğu ve direkt toplumsal yapı tarafından biçimlendiğine işaret etmektedir.²⁶ Geleneksel bir toplumda, herkes birbirinden haberdardır ayrıca tanıma ihtiyacı duymaz; organik dayanışma ise, iş bölümünün olduğu, bireylerin farklı rollere sahip olduğu toplumsal yapıya gönderme yapmaktadır. Bu yapı içerisinde sürekli olarak kendisi dışında olanı anlamaya, kendisini ise gizlemeye bazen de açma ihtiyacı duyar.²⁷ Durkheim'ın konuyla ilgili önemli kavramlarından birisi de kolektif bilinç kavramıdır. İnsanda, iki bilinç olduğunu belirten Durkheim, ilkinin bireysel ikincisinin toplumsal bir bilinci olduğunu ifade etmiştir. Mekanik dayanışma ve organik dayanışmanın mevcudiyetine göre birey üzerinde kolektif bilincin şiddeti değişmektedir. Mekanik toplumda bireysellik sıfırlanıp kolektif bilinç kişisel bilinci kapsarken, organik toplumlarda her bir kişi özgül ağırlığı şiddetince bireyselliğe sahiptir.²⁸ Öte yandan organik dayanışmanın sosyal entegrasyonun esas biçimi haline geldiğinde zamanlarda mekanik toplumda ortak bilince yüklenen rol iş bölümüne verilmiştir. Her birey şahsi iradesiyle belirlemesine karşın toplum içerisinde adı konulmamış bir görevlendirmeye sahip olduğunu bilmekte ve toplumsal yapıya katkı vermektedir. Dolayısıyla Durkheimci toplum bireyselliğin yitirildiği, bireyin toplum içerisinde uyum sağlaması gerektiği kabulü üzerine kuruludur. Birey ve toplum ancak düzene uyum sağlayabildiği ölçüde yaşamını sürdürebilmektedir. Eğer uyum problemi kayda değer seviyede ise toplumsal ve psikolojik sorunlara neden olabilir. Dolayısıyla iyi yurttaş, toplumsal bütüne en iyi şekilde katkı verip ödevini yerine getirendir.²⁹ Durkheim, modern toplumu, mekanik toplumdan organik topluma geçişle birlikte farklılaşan, içerisinde sahip olduğu uzmanlaşma ve işbölümü ile bireyselleşmenin var olduğu bir toplum olarak tasvir

²⁵ Emile Durkheim, **Toplumsal İşbölümü**, çev. Özer Ozankaya, (İstanbul: Cem Yayınları, 2006).

²⁶ Loo, Reijen, **age**, 90.

²⁷ Henri Mendras, **Sosyolojinin İlkeleri**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 14-16.

²⁸ Alex Callinicos, **Toplum Kuramı**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 200.

²⁹ Brech Berberoğlu, **Klasik ve Çağdaş Sosyolojiye Giriş**, çev. Can Cemgil, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 29.

ederken aynı zamanda bireyin varoluşsal olarak toplum içinde uyum sağlayan ve düzeni tesis eden bir bütün olarak ifade etmektedir. Bireyin bir yandan özerkleştiği öte tarafta toplum içerisinde dayanışmaya girerek düzen içerisinde erimesi bireye yüklenen anlam ile ilgilidir. Çelişik durum, birey ile toplum arasındaki ilişkinin Durkheim’de faydacı düşüncenin geliştirdiği bencil bireycilik yerine ahlaki bireyciliğin konulmasıyla aşılmaya çalışılsa da kayda değer bir fark olmaması sebebiyle Durkheim eleştirmenleri tarafından tatmin edici bulunmamıştır.³⁰

Modern toplumun inşasını açıklayan anahtar kavram *gelenekseldir*. Geleneksel toplum, öncelikli olarak kırsal hayat içerisinde cereyan ederken, insan ilişkileri tabii muhabbeti ve karşılıklı saygıyı barındırır. Geleneksel toplum, Ferdinand Tönnis tarafından *Gemeinschaft* yani cemaat olarak tanımlanırken, bencillik ve rekabete dayalı kent toplumu ise *Gessellschaft* yani cemiyet olarak ifade edilmiştir.³¹ Cemaatten cemiyete yani gelensek toplumdan modern topluma geçiş duygusal bir kopuşun, değer yitiminin neticesinde olmaktadır. Toplumsal ilişkilerin birey merkezli olup duygu yerine aklın ve çıkarın ön plana çıktığı modern toplum kurgusal bir bağlılığı ifade etmektedir. Şehirli ve kozmopolit olan modern hayat, geleneksel hayatın ifade ettiği “ana yurt” imgesini barındırmazken, kırsalı, köyü ve akrabalık ilişkisini ifade eden cemaat, her türlü ayırıcı faktöre karşın bütünlük arz etmektedir. Cemiyet ise tüm birleştirici unsurlara karşın parçalayıcı ve riskli bir varlıktır. Toplumsal ilişkilerin yerelden bağlamından koparılıp, geleneksel zaman ve mekanın ötesinde yeni bir konuma itmektedir. Yeni konum ise güçlü, güvenli ve gelecek vadeden bir siyasal yaklaşımdır ki bu da ulus devlet anlayışıdır.³² Modern toplum ve bilim anlayışının işaret ettiği nokta da merkezi, güçlü ve kapsayıcı bir siyasal sistemdir.

Modern toplumun insan tipi, bireysel ya da kolektif düzeyde kendi kararlarını kendi çıkarları doğrultusunda alabilen, akılcılaşmış ve kestirimde bulunabilen insandır. Geleneksel toplum içerisinde, kaderin çizdiği ve insan iradesinin bulunmadığı birey formuna karşın tehditlerin ve belirsizliğin giderildiği modern toplumda, birey, kendisi ve etrafında olup bitenleri denetleyebilme yetisine sahip olmuştur. Akılcılaşma kavramı, modern birey açısından iki veçhede karşımıza çıkmaktadır.

³⁰ Anthony Giddens, **Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 138.

³¹ Andrew Heywood, **Siyaset Teorisine Giriş**, çev. Hızır Murat Köse, (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 40.

³² İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Siyaset**, (Ankara: İmge Yayınları, 1999), 28.

İlki, dünya görüşü olarak, geleneksel topluma ait mitlerin ve dinin gerilemesi, ortadan kaldırılması, yerine bilimsel bilgidен yola çıkan, etrafını inşa edebilen bir birey formunu ortaya konulmasıdır. Böylece, akıl ve akılcılaşıma üzerinden modern dünyanın hanesine yazılan teknik gelişmeler, gelenek karşısından modernliği zaferini ilan etmiştir.³³ İkincisi, bireyin, toplulukçu düşünce geleneğinin aksine, kamunun ya da toplumun iyiliği gibi bütünler yerine şahsi çıkarının peşinde koşuyor olmasıdır. Toplumun iyiliği şeklinde formüle edilen düşünceler, toplum kavramının ihtiva ettiği muğlaklığı sebebiyle soyutlaşırken, birey, kolektivite içinde geriye düşerek erimeye başlamıştır. Dolayısıyla, modern bireyin varlığı ontolojik ve metodolojik olarak birincil ilgi odağı haline gelmiştir.³⁴

Modern bireyi inşa eden en önemli kırılma, ekonomi içerisinde ifade edilmesidir. Ekonomi terimi, Grekçede, ev ve ekonomi terimlerinin birleşimi olan, *oikos* ve *nomios* terimlerinin oluşmuştur. Modernitenin inşa edilmesiyle, 17. Yüzyıl itibariyle Avrupa’da iktisadi konular için ise *ekonomi politik* ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.³⁵ Modern toplumun oluşmasıyla birlikte ulusal bilincin gelişmesi, siyasi olarak ulus devletlerin yaygınlaşması, ekonomiyi ulusal ve uluslararası bir boyutta görmeyi zorunlu kılmıştır. Ölçek bakımından dahi bakıldığında, evin ekonomisinden ulusların refahına doğru geçiş, aydınlanma düşüncesinin sahip olduğu ilerleme ve kalkınma düşüncesi ile yakından ilişkilidir.

Modern toplumun ekonomi anlayışı farklı şekillerde ifade edilmektedir. Bunlardan en yaygın olanı, piyasa, kapitalizm ya da iktisadi liberalizmdir. Her üç tanım da salt ekonomik olmayacak kadar tarihsel ve siyasal mahiyettedir. Kapitalizmin geçirmiş olduğu evrelere bakıldığında farklı yaklaşımlar görülmektedir. Bunlardan ilki kapitalizmin gelişim evresi bakımından dönemlere ayrılmasıdır. İlk aşama, 16. Yüzyılda başlayan ticari kapitalizm, ikincisi 18. yüzyılda sanayi devrimi ile birlikte ortaya çıkan sınai kapitalizmi sonuncusu ise 19. Yüzyılın ortalarında başlayıp günümüzde etkisi artarak devam eden finans kapitalizmdir. Bir başka tasnif, mahiyet bakımından olduğu kadar kapitalizmin coğrafi yayılışını da ifade etmektedir. Bu çözümleme, 19. Yüzyıl ortalarından I. Dünya Savaşı’na kadar gelen dönemi ihtiva eder ve dört evrimi vardır: kapitalizmin yaygın olduğu coğrafyalarda ilerleme, yeni

³³ Loo, Reijen, **age**, 123.

³⁴ Atilla Yayla, **Liberalizm**, (Ankara: Liberte Yayınları, 2015), 154

³⁵ Scott Gordon, **Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi**, çev. Ümit Tatlıcan, Hasan Kösebalan (İstanbul: Küre Yayınları, 2015), 200.

ülkelere aktarım, sömürgeci bir gelişmeyle yayılma ve nüfusu seyrek bölgelere açılma.³⁶

Kapitalizm, kapitalist ve kapital kavramına kıyasla oldukça yeni bir kavramdır. Günümüz açısından yaygınlığına karşın uzunca süre akademik literatürde geriye bırakılmıştır. 1753 yılından ilk kez ansiklopedilerde yer aldığı “zengin olan birinin durumu” anlamından kullanılırken gerçekçi bir tanım olmadığı Fernand Braudel tarafından ifade edilmiştir.³⁷ 1850 sonrasında, Louis Blanc ve Proudhon günümüz anlamında kullanırken Marx’ın gelişmenin üç aşamasını kölelik, feodalizm ve kapitalizm olarak ifade etmesiyle kavram yaygınlaşmıştır. Öncesine kadar kabul edilmeyen kavram I. Dünya Savaşı sonrasında *Siyasi İlimler Ansiklopedisi*’nde ve 1926 sonrasında da *Britannica*’da yayımlanmıştır.³⁸

Piyasa kavramı, kapitalizm ile özdeş kullanılmakla beraber ona mündemiç olan, kaynakların nasıl kullanılacağına tespit edildiği, neyin üretildiğini belirleyen, fiyat ve ücretlerin belirlenmesini sağlaması sebebiyle kapitalizme dinamizm veren ve alan açan bir ilkedir.³⁹

Bireysel güdülerin en çok geliştiği iktisadi hayatta, iş bölümü sayesinde uzmanlaşan, verimi ve üretimi arttıran birey, diğer bireylerden bağımsız olmaktan uzaklaşmakta; mübadeleye giren her iki birey de bu ilişkiden tatmin olmaktadır. Böylece bireysel saiklerle yapılan üretim neticesinde oluşan mübadele iç ve dış ticareti arttırmaktadır. Bireysel çıkarını gözeten, tutarlı ve rasyonel yönde karar alan *homo economicus* bireysel motivasyondan yola çıkarak toplum yararını sağlamaktadır.⁴⁰ Modern iktisadın, iş bölümü, uzmanlaşma ve çıkar maksimizasyonu ile birlikte anılması gereken bir başka unsur faydacılık ilkesidir. Faydacılık düşüncesi, insanı, tabiatı gereği zevklerini çoklaştırma, acıları ise en aza indirmeye çalışan bir varlık olarak kabul etmektedir. Bu düşünce sadece insan tabiatına dair bir husus değil aynı zamanda uygulamaları ve sonuçları olan önemli bir iktisadi hareket noktasıdır.

Kapitalist ekonomik sistemin kuruluşundan on sekizinci yüzyılın ortalarına doğru uzun bir süredir refah birikimi neticesinde ortaya çıkan sosyoekonomik ayrışma,

³⁶ Jean Maillet, **İktisadi Olayların Evrimi**, çev. Ertuğrul Tokdemir, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983), 156-157.

³⁷ Fernand Braudel, **Medeniyet ve Kapitalizm**, çev. Mustafa Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 143.

³⁸ **age**, 143.

³⁹ Heywood, **age**, 409.

⁴⁰ Kazgan, **age**, 48.

sınıflar arası huzursuzluğu doğurmuştu. Bir tarafta ikinci tabaka olarak adlandırılan aristokrasi ile üçüncü tabaka olarak ifade edilen burjuva ve proleterya arası çekişme yaşanırken, bu çekişme öncelikle monarşinin merkezi iktidarın karşı doğal olmayan bir ittifaka girişmiştir. On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren ise bu ilişki zamanla bozularak birbirlerini tehdit olarak algılamaya başlamışlardır. Böylece, Fransız Devrimi'nin önemli isimlerinden Sieyes'in ulus ile eş tuttuğu burjuva ve proleterya arasındaki ittifak çözülürken, mülksüzleşmeye başlayan sınıfların 1789'da başlayan devrimci süreçten kopup 1848 yılında kendi icra ettikleri devrime sahip çıkma eğilimleri hızlanmıştır.⁴¹

Yaşanan tarihsel süreç modern burjuva ekonomisinin temel kavramlarının ve kabullerinin sorgulanmasına sebep oldu. Sorgulamanın temel kavramları başta mülkiyet, emek, üretim şekilleri olurken kapitalist ekonominin insan doğası yabancılaşma, emeğin metalaşması ve sınıf düşüncesi üzerinden kritiğe tabi tutulmuştur.

Marx'ın insan anlayışı, tarihsel süreç içerisinde inşa edilmesi bakımından tarihin dışında cereyan eden olaylar tarafından nüfuz edilemez bir mahiyettedir. Tarihsel süreç dahilinde ve toplumsallık kazanarak oluşmuş olan insan doğası, tarihin sadece bir döneminde ortaya çıkmış fayda ve çıkar merkezli burjuva bireye indirgenemez. Doğal olarak, toplumsalın içerisinde ayrı, bireyin varoluşundan gelen ayrı bir insan doğası mevcut değildir. Toplumdan tecrit edilmiş, kendi tabiatı ve çıkarları doğrultusundan yaşayan ve tarihsel süreç içerisinde farklılaşmayan bir insan tasavvuru gerçeklikten uzaktır.⁴²

Marx'da tarihsel süreç üretim güçleri ve üretim ilişkileri üzerinden yürümektedir. Üretim ilişkisi kavramı, üretimin somut olarak gerçekleşmesi için üretim araçlarının kimin mülkiyetinde olduğu ile ilgilidir. Üretim gücü kavramı ise, üretim bilgisi, araçları ve üretim kaynaklarının toplamını ifade etmektedir.⁴³ Güç kategorisinin en önemli parçası olan emek kavramı ise, Marx'ın düşünce dünyasında, insan-insan ve insan-doğa arasındaki ilişkisini belirlemesi sebebiyle, insandan ve tarihten soyutlanamayacak bir husus olarak merkezi öneme haizdir. Emek, insanın en temel

⁴¹ Ahmet Bekmen, "Marksizm: "Praksis" in Teorisi", der. H. Birsen Örs, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014): 168.

⁴² Bekmen, **agm**, 178.

⁴³ Matt Perry, **Marksizm ve Tarih**, çev. Gül Tunçer, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 69.

ontolojik belirlenimi olması sebebiyle, insanı hayvandan bilinciyle, aklıyla ayıran; geçim araçlarını üretmeye başlamasıyla farklılaştıran bir unsurdur.⁴⁴

Kapitalist üretim tarzının çekirdek kavramı ise *metadır*. Toplumsal üretimi gerçekleştiren emek sahipleri, üretim araçlarına sahip olmadıkları gibi üretim neticesinde ortaya çıkan meta hakkında herhangi bir söz sahipliği yoktur.⁴⁵ Kapitalist sistemin yaygınlaşması, paranın devreye girmesi, emeği değişim değeri olarak metalaştırmıştır. Salt somut bir emek olarak değil, üretim esnasında üretilen zihinsel güç de bu metalaşmanın unsuru haline gelmiştir. Toplumsal üretim esnasında, emek tarafından üretilen değer, yeniden üretime katılabilmesi için gerekli olan ihtiyacı emek sahibine verilirken geri kalan miktar artı değer olarak sermaye sahiplerine gitmektedir. Oluşan artı değerın birikmesiyle zenginlik, üretim araçlarının sahipliğine doğru giderken, kapitalist sınıf işçi sınıfı karşısında nispi ve mutlak olarak zenginliğini arttırmaktadır.⁴⁶ Nihai olarak, toplumsal üretim esnasında üretilen artı değer, kapitalist sınıfa doğru akmaya başlaması, üretim neticesinde işçilerin aldığı ücret ile üretilen değer arasında fark, Marksizm tarafından sömürü olarak ifade edilirken; ürettiğine egemen olan, özne konumundaki işçinin, kapitalist sistemde kendi etkinliği karşısında pasif konuma düşmesi, kendi dışındakiler için üretmesi ve bunun değerini belirleyemiyor olması *yabancılaşımayı* doğurmuştur. Dolayısıyla kendisi dışında cereyan eden, nesnel olarak işlediği kabul edilen, insanın ve emeğinin soyutlandığı bir ilişkiler ağı örülmektedir.

İnsanın emeği dışında cereyan ettiği imajını veren kapitalist ekonomi, gerçek ilişkinin üstü örterek ters dönmüş imgesini gizlemektedir.⁴⁷ Marx'ın geç dönem çalışmalarından yabancılaşıma yerine *meta fetişizmi* olarak yer bulan *nesneleşme* süreci, maddi bir çelişkiyi ifade etmekle beraber insan zihnine ve kabulüne tersine dönmüşçesine yansımaktadır. Marx ideoloji kavramını, maddi koşulların yanlış, karşıt bir yansıması olarak *gerçekliğin baş aşağı çevrilmesi* olarak kabul eder. Egemen sınıflar, çıkarlarını bilen, bunu ideolojik hale getirebilen bir sınıf

⁴⁴ Karl Marx, Elyazmaları, s.115, akt. Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi, Rousseau, Hegel, Marx**, (Ankara: Dipnot Yayınevi, 2013), 294.

⁴⁵ Metin Çulhaoğlu, "Marksizm", yay. haz. Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin, **Siyaset Bilimi**, (İstanbul: Yordam Kitap, 2013): 335.

⁴⁶ Berberoğlu, **age**, 17.

⁴⁷ Nur Betül Çelik, **İdeolojinin Soy Kütüğü, Marx ve İdeoloji**, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), 180.

pozisyonundayken, maddi güçten yoksun olanlar, maddi gerçekliğin kendi aleyhinde olduğunu ideolojik yanılsama sebebiyle kavrayamamaktadır.⁴⁸

Marx için ideolojik olan, toplumsal ve tarihsel süreç dahilinde işleyen, materyalist tarih anlayışı etrafında işleyen pratikler bütünüdür. Bu maddi pratikler, toplumsal ilişkiden kaynaklanan çelişkileri görmeyi engellemektedirler. Doğal olarak her türlü düşünce ideolojik olmaktan uzaktır; nesnel çelişkileri kişilerin/öznelere zihinlerinden gizleyen, farklı görmesini sağlayan düşünceler ancak ideolojik olabilmektedir. *Praksis* kavramı, *camera obscura* kavramı üzerinden zihinlerde meydana gelen terse dönme ilişkisini gerçekte meydana gelen bir çelişki olarak ifade ederek, maddi çelişkinin özne taraf çözülmesi eksik, yanlış bilme sorununu gidermesine işaret etmektedir. İnsanlar, maddi varlıklarını, kendilerini ve toplumsal ilişkilerinin, bilinçli bir iradeyle dönüştürürler. Çarpık olanın bilinçte değil esas olarak maddi/toplumsal pratikte olması nedeniyle öncelikli olarak maddi gerçekliğin değiştirilmesi gerekmektedir.⁴⁹

Adam Smith'in piyasaya, kendi kendine işleyen düzene, görünmez ele olan inancına karşın, ekonomi, tarihsel olarak tam istihdamı ve refahı üretme noktasında problemler yaşamıştır. Klasik ekonomik söylemin temel kabullerinin pratikle olan maluliyeti, 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran ile su yüzüne çıkarken klasik ekonominin genel değil tali olduğu yönündeki inanç kuvvetlenmiştir. John Maynard Keynes'in "genel teori" olarak ifade ettiği eksik istihdam, Smith'in tam istihdam söylemi tarihsel ve teorik olarak eleştiriye tabi tutulurken; eksik istihdamın giderilmesi için devletin ekonomiye kısmen dahil ile liberal ve Marksist tezlere karşı üçüncü bir yol tedavüle sokulmuştur.⁵⁰

Piyasanın yaygınlaşması, ekonominin büyümesi, bölgesel, ulusal ve ulus ötesi piyasaların birbirine bağlanmasıyla regülasyon politikaları ortaya çıkmıştır. Hükümetler öncelikli olarak maliye, dolaylı olarak da para politikaları uygulayarak ekonominin içerisinde yer almışlardır. Sadece devletler değil, ulusal ve uluslararası şirketler de ekonominin önemli aktörü haline gelmiştir. Uluslararası ekonomik konseyler, kuruluşlar ve karar alıcılar dünyanın en ücra köşesindeki bireylerin maddi

⁴⁸ Serpil Sancar, **İdeolojinin Serüveni, Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme**, (İstanbul: İmge Yayınları, 2014), 19.

⁴⁹ **age**, 17.

⁵⁰ Mark Skousen, **Modern İktisadın İnşası**, çev. Mustafa Acar, Ekrem Erdem, Metin Toprak, (Ankara: Liberte Yayınları, 2003), 360-361.

durumunu değiştirecek düzeeye erişmişlerdir. Modern toplumda, ekonominin bireysel ve toplumsal düzeyde nüfuzunun artması ile birlikte ideolojik kümelenmelerin temel ayrışmalarından birisi ekonomi politikaları ve bu politikalara karşı geliştirilen argümanlar olmuştur.

2.1.2. Modern Siyasetin Sınırları

Siyasetin anlamı Antik dönemden modern zamanlara kadar önemli değişimlere uğrasa da kavramın ihtiva ettiği merkezi anlam değişmemiştir. “Siyaset nedir?” sorusuna verilen cevaplar günümüze kadar her daim “yönetim” etkinliğine gönderme yapmaktadır. Yönetim ilişkisinin salt şahsi ya da ailevi olmaktan çıkıp kamusal bir hale gelmesi kavramın sahip olduğu güç ilişkisinin özünü değiştirmemiştir.⁵¹

Politika olarak günümüz anlamına ulaşan siyaset etkinliği, Antik Yunan’da kent devleti anlamına gelen “polis” kelimesinden gelmektedir. Yunanca *politikos*, devlet ve şehre ait işleri kapsamaktadır. Dolayısıyla siyasetin ihtiva ettiği *topluma ait yönetme etkinliği* göndermesi günümüze kadar sürmektedir. Yönetme etkinliğine sahip olacak öznelerin belirlenmesi, yönetme yetkisinin devri, yöneten-yönetilen ilişkisinin sınırları önemli mücadeleler neticesinde ortaya çıkarken; sınırlı bir yönetme ilişkisinden geniş bir katılıma doğru genişleyen politika, demokrasi kavramı üzerinden sorgulanmaya başlanmıştır.⁵²

Antik Yunan’da bağımsız ve sınırlı sayıda kişiden oluşan şehir devletleri demokrasinin ilk nüvesini oluşturmuştur. şehir devletlerinin sınırlılığı, kadın, köle ve yabancıların siyasi yaşamında haricinde bırakılmış olmasından gelmektedir. Birçok yönetsel makam, seçimle ya da sırayla belirlenen vatandaşlar tarafından temsil edilmektedir. Dolayısıyla siyaset Antik Yunan’da polis hakkında karar alınmasını kapsamaktadır.

Siyaset kavramı, modern dönemlerde ise devlet tüzel kişiliğine bağlı kararların alınmasına işaret etmektedir. Bu kavramsallaştırma, siyaseti, kamu görevine girme, kamusal kararlar alma ya da alınan kararların işletilmesi anlamına gelmektedir. Modern dönemde siyasetin bir başka tanımlanması, müzakere, çekişme ve taviz olarak ifade edilmektedir. Böylece modern siyaset bir tarafta uzlaşmacı, barışçıl ve

⁵¹ Heywood, *age*, 64.

⁵² Atilla Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2003), 1-2.

açık siyaseti konumlandırırken diğer tarafta, realistik, yoz ve çıkar merkezli bir faaliyete işaret etmektedir.⁵³

Modern siyasetin sınırı da politika kavramının mahiyeti hakkında bilgi vermektedir. Siyasi olan ve olmayan ayrımı sırasıyla kamusal ve özel olanın sınırını göstermektedir. Aristo'dan mülhem *siyasi insan* metaforu, insanın varlığının toplumdan izole edilerek değil, siyasi kodları belirlenmiş, aynı dili konuşabilen iyi bir toplumda mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Siyaset, devletin, partilerin, korporatif yapıların, dini organizasyonların yer aldığı şahsi ilişkilerin aşıldığı kamusal alanda cereyan etmektedir. Bu anlamda özel olan, siyasi bir ilişkiyi ihtiva etmemektedir.⁵⁴ Benzer bir yaklaşım liberal düşünce geleneğinde de mevcuttur. Bireyin korunması, devlet karşısında toplumun ya da kamu karşısından özelin muhafazasını zaruri kılmaktadır. Siyasal olanın genişlemesi devleti ve kamusal faaliyeti genişletirken, birey bu genişleme karşısından alan kaybetmektedir. Doğal olarak, siyaset, özel kişilerin (gerçek ya da tüzel) faaliyet alanlarından uzak dururken, özel kişilerin tercihlerine alan açılmasını gerektirmektedir. Öte taraftan, siyasal alanın genişlemesi savunan, devleti küçülten değil genişleten gelenek, Rousseau üzerinden devam ettirilmiştir. Toplumu ve siyasal olanı bir sözleşmeye dayandıran düşünür, her bir bireyin, canını ve malını koruması amacıyla, bütün haklarını topluma devretmesiyle “genel irade” üzerinden devletin inşa edildiğini ifade etmiştir.⁵⁵

Aristo ve Rousseau ile başlayan siyasal alanın genişlemesi geleneği, devlet kavramının merkeziliği üzerinden G. W. Friedrich Hegel tarafından sürdürülmüştür. Hegel'de devlet, Rousseaucu anlamda bireylerin iradelerinin toplamı olmaktan çok tanrısal bir iradeye gönderme yapması bakımından canlı bir bütündür. Birey ve ilahi bir niteliğe sahip olan devlet, nihai anlamda birleşirken; birey, tüm mevcudiyetini ancak devlete borçludur. Hegel'e göre ne genel irade, bireysel iradeler olmaksızın gerçeklik kazanabilir, ne de bireyler bütünüyle özel bir hayat yaşayabilirler.⁵⁶

Modern toplumda siyasetin sınırlarının belirlenmesi noktasında Marksist düşüncenin kapitalizm üzerinden devleti çözümlemesi literatürde geniş bir yer bulmuştur.

⁵³ Siyasetin değişen anlamları için bkz. Heywood, **age**, 68-75.

⁵⁴ Cemil Oktay, **Siyaset Bilimi İncelemeleri**, (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014), 69.

⁵⁵ Jacop Ben-Amittay, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Levent Köker, (Ankara: Savaş Yayınları, 1983), 194.

⁵⁶ **age**, 222-223.

Marksist düşüncede siyaset, ekonomi, özellikle de sınıf merkezli olarak tanımlanmaktadır. Devlet ve siyaset rabitası yakın bir anlamda kullanılırken, devlet, hakim sınıfın diğer sınıfı bastırmasında kullandığı araç olarak kabul edilmektedir. Marksist düşüncenin devlet ile ilgili temel önermesi, Marx ve Engels tarafından *Komünist Manifesto*'da şu şekil ifade edilmiştir: “*Modern devletin yürütme gücü, bütün burjuvazinin ortak işlerini idare eden bir komiteden başka bir şey değildir.*”⁵⁷ Marx, sistematik bir devlet çözümlemesi yerine mevcut ve yaygın kapitalist devletin eleştirisi üzerinden devlet kavramını yorumlamıştır. Bu bakışın, ilk ve en önemli metni de *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* olmuştur. Marx, Hegel'in özel çıkarlar ile genel çıkarların birleşiminden meydana gelen, toplumun üzerinden asılı duran devletin sahihliğini eleştirirken, devletin genel çıkar yerine mülkiyetin çıkarlarını savunduğunu belirtmiştir. Marx tarafından, devletin genel çıkarı savunmadaki başarısızlığı ancak özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ve neticesinde siyasal yapının yeniden tesis edilebilmesi ile mümkün olduğu görüşü savunulmuştur.⁵⁸ Marx için, üretici güçler değişmeden bir sosyal ve siyasal değişim asla gerçekleşemez. Değişim, maddi şartların olduğu ya da gelişmekte olduğu yerlerde vuku bulabilir. Maddi değişim takip edildiğinde, burjuva üretim tarzına ulaşıncaya kadar, sırasıyla Asya Üretim Tarzı, Antik Çağ ve Feodal dönemden geçilmiştir. Sosyalizm ve nihayetinde devletsiz bir siyasal yapı olarak kurgulanan tarihsel gelişme, kapitalist ulus devletin soyutlamasından hareket ederken, sosyalizmin kaçınılmazlığı iddiasını garantiye almakla beraber hiçbir kimseye ya da yere, ne şekil olacağı taahhüdünde bulunmaz. Sadece kapitalist gelişmenin nihai evresi olarak, üretici güçler tarafından verilen mücadele sonucunda sosyalist düzenin, proleterya diktatörlüğünü kuracağını ifade edilmiştir. Bu safhada devletin varlığına ihtiyaç varken, eşitlikçi, sınıfsız bir düzenin kurulmasıyla beraber devletin kendisi de sönmünecektir. Komünist düzen ile birlikte, devlet gereksizleşirken, sınıf anlamında da hiç kimse kalmayacaktır.⁵⁹

Feminist düşünürlerin geliştirmiş oldukları fikirler de modern siyasetin sınırlarının kamusal ve bireysel olarak genişlemesinde önemli rol oynamıştır. Kadınların, bireysel, toplumsal ve siyasal olarak ezilmesi ve ikincil hale getirilmesi noktasından

⁵⁷ Ralph Miliband, “Devlet” çev. Levent Köker, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, yay. yön. Tom Bottomore, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 131-135,

⁵⁸ **agm**, 132.

⁵⁹ V. İ. Lenin, **Devlet ve İhtilal**, çev. Süleyman Arslan, (Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1978), 120.

kalkarak geliştirdikleri politik mücadele, üç temel tecrübeyi ihtiva ederken, farklı coğrafyalarda farklı politik mücadele türleri ve perspektifleri sergilenmiştir.

Feminist teoriye önemli katkıları bulunan Catharine Mackinnon, feminizmi bir iktidar ilişkisi, siyasal mücadele kuramı olarak tanımlamakla birlikte feminizmin bir devlet kuramının bulunmadığını ifade etmiştir.⁶⁰ Bu açıklama modern dönemde devletin siyasal alanın belirleyiciliğinde oynadığı önemli role işaret ederken, kadınların yaşadıkları ekonomik sömür, cinsel olarak nesneleştirme, fiziki şiddet, yasal dışlanma, oy hakkından mahrumiyet gibi mağduriyetlerin kamu otoritesinin eksik ya da yanlış işleyişinden kaynaklandığına işaret etmektedir.

Feminist mücadelede, birinci dalga olarak ifade edilen 19. yüzyıl feminizmi, erkekler ile eşit haklara sahip olma isteğini dile getirmiştir. Kadın dernekleri ve federasyonları üzerinden yürüyen ilk feminist hareket, 1840'lı yıllarda başlayıp I. Dünya Savaşı sonuna kadar sürmüş ve siyasal hakların kazanılması ile sonuç bulmuştur. Siyasi hakların merkeze alınmasının yanında farklı ülkelerde kadınların yaşadıkları problemler çeşitlilik göstermiştir.⁶¹

İkinci dalga feminizm, 1960'larda ortaya çıkarken, sadece siyasal hakların verilmesinin yetersizliği üzerine inşa edilmiştir. İkinci dalga feminist harekete yön veren kadınlar ekseriyetle meslek sahibi alt ve orta sınıf insanlardan oluşması dikkat çekicidir. İkinci dalga feminist kadınlar ev ve iş hayatını birlikte yürüten, çift vardiyalı ve kariyerli insanlardan oluşmaktadır. Eve ve özel hayata sıkıştırılmış olmanın yanında çalışma hayatının ve kapitalizmin ayrımcılığı ile karşılaşan kadınlar evde ve piyasada cereyan eden sömürüyü Marksizm'den ödünç aldıkları tezler üzerinden eleştirmişlerdir. Şiddet ve eylem boyutu itibarıyla ikinci kadın hareketlerinin öncüleri aynı zamanda sol hareketlerin de temsilciliğini yapmışlardır.⁶² Böylece ilk dönem feminist hareketlere liberalizm sirayet ederken ikinci dalga feminizm Marksizm'den etkilenen sosyalist kadınların etkisi altına girmiştir.⁶³

⁶⁰ Catharina A. Mackinnon, **Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru**, çev. Türkân Yöney, Sabir Yücesoy, (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 183.

⁶¹ Fatmağül Berktaş, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi**, ed. Mehmet . Ö. Alkan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 351.

⁶² Sancar, Serpil. "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politığı: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler." der. Serpil Sancar, **21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan, c.1**, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011): 77.

⁶³ Heywood, age, 76.

İkinci dalga feminizmin odaklandığı bir başka husus mahrem olarak gözüken cinsellik, üreme, beden gibi konuları siyasetin konusu haline getirilmesidir. Bunun sebebi, cinsellik ya da beden politikaları üzerinden kadın bedeninin erkeklerin kontrolü altına girdiği iddiasıdır.⁶⁴ Öte yandan, klasik Marksist tezlerin emeği piyasa içerisinde ele alan tezlerine karşın kadının ev içinde emeğinin görünmez olduğu, ücrete mukabil olmadığı hususu, eleştiri konusu yapılmıştır. Emeğin görülmemesi noktasından bir tarafta patriyarka yani erkek egemen düzen eleştirilirken öbür tarafta sınıf düzeni içerisinde emeği ele alan Marksizm kritiğe tabi tutulmuştur.

Üçüncü dalga feminizm ise tek tip bir kadın hareketi değildir. Buna “üçüncü dalga kadın ittifakı” da denilmektedir. Bu grubun içerisinde 3. Dünya kadınları, Batı’da yaşayan siyah kadınlar, Müslüman kadınlar ya da etnik niteliklerinden sebep ikincil konuma itilen etnik kadınlar bulunmaktadır. 3. Dalga feminizm lokomotif gücünü büyük ölçüde İslami Kadın Hareketi oluşturmaya başlamıştır. Özellikle Mısır’da, Cezayir’de ve İran’da İslami temeller üzerinden gelişen bir kadın hareketi iki boyutlu olarak gelişti. Bir boyutu itibariyle Üçüncü dalga kadın hareketi Batıda gelişmiş olan kadın algısına yani özcü ve evrensel kadın algısına meydan okumayı; diğer yüzüyle İslâmi kodların üstünü örten, onlarla çelişen geleneksel değerlerin kaldırılması ya da yeniden yorumlanmasını hedeflemektedir.⁶⁵

Siyasetin, güç ve kaynakların dağıtımı olarak kabul edilmesi, siyasal ilişkileri sadece kurumsalcı bir yaklaşımın belirlediği formel, merkezi ve tek taraflı bir ilişki olmaktan çıkartarak insan unsurunun olduğu her alanda var olan bir faaliyet olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama öz itibariyle siyasetin kurumsal içeriğini için de geçerlidir. Dolayısıyla, siyaset, kurumsal ya da bireysel olarak, kimin, neyi ne zaman ve ne şekil yöneteceği ile ilgilidir. Yönetilecek kaynakların kıt olduğu, insan ihtiyaçlarının modern toplumda sınırsız olduğu hesaba katıldığında, siyaset kaynakların dağıtımı ve kullanımı üzerinde yürüyen bir mücadele olarak görülebilir.⁶⁶

2.1.3. Modern Siyasetin Ontolojisi: Tarih, Doğa ve Biçim Olarak Devlet

Devlet, varlığı, kuruluşu ve mahiyeti üzerinden kafa yorulan, farklı şekillerde yorumlanıp adlandırılan bir olgudur. Devletin mevcudiyetini açıklayan teorik

⁶⁴ Ömer Çaha, **Sivil Kadın**, (Ankara: Vadi Yayınları, 1996), 52.

⁶⁵ Ömer Çaha, “Feminizm Nedir”, <http://kadem.org.tr/feminizm-nedir/>, [Erişim: 20.4.2017].

⁶⁶ Mümtaz’er Türköne, “Siyaset Nedir”, ed. Mümtaz’er Türköne, **Siyaset**, (Ankara: Lotus Yayınları, 2005): 10.

çözümlemeler temel olarak ikiye ayrılmaktadır. İlki, politik, tarihsel, ekonomik ve sosyal olarak devletlerin oluşumunu somut veriler üzerinden inceleyen teoriler ikincisi ise, varsayıma dayanarak çözümlemeye çalışan spekülâtif çalışmasıdır.⁶⁷

Tarihsel çalışmalar izlendiğinde, devletin, insanlık tarihinin ancak çok kısa bir bölümünü teşkil ettiği görülmektedir. Bilinen ilk devlet M.Ö. 3000 yıllarından Mezopotamya’da ortaya çıkmıştır. Devletin kuruluşu, klasik siyasal teori açısından evrimci bir gelişme evresi olarak ele alınmış, avcı-toplayıcı olarak başlayan toplumsal yapının tarım devri ile başlayan büyük karmaşa neticesinden ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Karmaşanın kaynağı, gevşek yapılı insan topluluklarının kabile hayatına geçişi olarak gösterilmiştir.⁶⁸ Mezopotomya’da kurulduğu kabul edilen devletin ilk teorik biçimlenmesi ise İbn-i Haldun’un *Mukaddime* adlı eserine dayanmaktadır.⁶⁹ Liberalizm, Marksizm ya da realizm farklı perspektiflerden devletin doğuşunu ele alırken toplumsal sürecin işleyişi hakkında hiçbir zaman bir görüş birliğine varamamışlardır.

Modern dönem Avrupa devletleri, Ortaçağ ve onun siyasal ve ekonomik mirası olan feodal düzenin üzerine inşa edilmişlerdir. Modern devletin merkezîyetçiliğine karşın, feodal düzen devlet birliğinin olmadığı sosyal ve siyasal düzene dayanmaktadır. Feodalitenin politik olarak sahip olduğu en önemli özellik, devlet iktidarının

⁶⁷ Münici Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983), 33-35.

⁶⁸ John A. Hall, G. John Ikenbery, **Devlet**, çev. İsmail Çekem, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 23.

⁶⁹ Devletin kuruluşunu coğrafi ve iklim şartları ile açıklayanlar, bu çözümlemenin kökeni İbn-i Haldun’un *Mukaddime* adlı eserine dayanmaktadır. İbn-i Haldun, geliştirdiği toplum ve siyaset teorisinin merkezine “asabiyet” kavramını yerleştirerek farklı toplumsal öze sahip insan topluluklarının siyasi davranışlarını çözümleme gayretinde olmuştur. Topluluk ruhu, milliyetçilik fikri, dayanışma duygusu, askeri ruh adlandırmasıyla farklı şekilde çevrilen asabiyet kavramı, ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeyi belirleyen anahtar kavram olarak *Mukaddime*’de yer almıştır. İbn-i Haldun, esas olarak, asabiyet ile aynı zümreye mensup olmadan doğan bir dayanışma çeşidini ifade etmiş; bu tesanüt özellikle erkek nesebine dayanan kabile zümrelerinin akrabalık ilişkisini açıklamıştır. Lakin, bu kabile nüfusu artabildiği gibi içine farklı soyları da alabilmektedir. Dolayısıyla asabiyet kavramı dar manada bir akrabalık değil geniş manada bir kavme gönderme yapmaktadır. İbn-i Haldun, üretim ve hayat tarzı olarak “bedevi” ve “hadari” olmak üzere iki asabiyetten türünden bahsetmektedir. Bu iki kavram sırasıyla, kır ve kent toplumları olarak çevrilmiştir. Kır toplumları, hayatlarını, tarım ve hayvancılıktan sağlarken, kent toplumları ticaret ile sürdürmektedirler. Dönemin şartları bakımından ticaret övülen bir geçim kaynağı iken tarım aşağı bir uğraş olarak görülmüştür. Kır toplumları, temel yaşamsal ihtiyaçlarını kentlilerden karşılarlarken kentliler lüks tüketimleri için kır toplumlarına ihtiyaç duymaktadır. İbn-i Haldun, bu karşılıklı ilişkide, kır toplumları ekonomik açıdan yetersiz ve saldırgan bir kültürde olduklarını, bu kültür sebebiyle yerleşik toplulukları yağmaladıklarını hatta kenti terk etmeyerek idareci bir sınıf olarak yöneten-yönetilen ilişkisi kurduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla, Mezopotomya’da kurulduğu kabul edilen devletin ilk teorik biçimlenmesi İbn-i Haldun’un *Mukaddime* adlı eserine dayanmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Ümit Hassan, **İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi**, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010), 173, Hamide Topçuoğlu, **Hukuk Sosyolojisi**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1960), 273, Oktay Uygun, **İbn-i Haldun’un Toplum ve Devlet Kuramı**, (İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2008), 12-17.

bölünmüş olması ve halkın devlete değil, toprağın mülkiyetine sahip olan senyörlere tabi olmasıdır.⁷⁰ Feodal düzen içerisinde, rahipleri ve soyluların etkin olduğu siyasal yapı, kentlerin doğuşu ile birlikte Batı Avrupa tarihinde yeni bir dönemi başlattı. Bu dönemin taşıyıcısı, din adamı ve soyluların tekelini kıran orta sınıflar olurken kırsal alanın, merkezin dışında olan zümrelerin özgürleşmesi sağlanırken siyasal temsil mekanizmaları çalıştırılmaktaydı.⁷¹

XII. Yüzyıl sonrasında Avrupa’da baş gösteren kent devletlerinin, iktidar noktasındaki en temel ayrışması, dini otoriteyle sivil otorite arasında yönetme yetkisinin sınırının belirlenmesi hususunda patlak vermiştir. Kilise, *iki kılıç kuramı* gereğince, dünyevi iktidarın, dini otoriteye itiraz eden değil itaat eden bir yapı olduğunu vurgulamıştır. Kiliseye itaat etmeyen, kiliseye karşı gelenleri cezalandırmayan dünyevi otoritenin kılıcını boş yere taşıdığı ifade edilmiştir. Öte tarafta ise, kilise ile mücadelede, İbn-i Rüş⁷² ve Aristoculuktan mülhem Aquinumlu Thomas’ın fikirleri dünyevi iktidarın savunulmasında önemli rol oynamıştır. Vahyin üstünlüğü kabul edilmekle beraber, vahiy ile aklın birbirleriyle çelişmediği aksine birbirlerini tamamladığı ifade edilmiştir.⁷³ Thomas’ın görüşleri modern ve laik devlet için bir giriş olarak ifade edilebilirken, bu fikirleri Ortaçağ’ın sonu ve feodalitenin çözülmesi ve mutlak iktidarların kurulması sürecinde Rönesans düşüncesi izlemiştir.⁷⁴ 1517 Yılında Luther’in ünlü *Doksan beş Tezini* yayınlamasında Thomas ve Rönesans düşüncesi büyük bir tahkimat yapmış, modern devletin temelleri buralarda atılmıştır.

Feodal sistemin çöküp, modern devletin ara formu olarak kral devletler karşımıza çıktığında, bu siyasal yapının nasıl finanse olduğu ve bu gelirlerin nereye harcandığı siyasi yapının mahiyetini anlamak için önem kazanmaktadır. Devletlerin harcama stratejileri, devletin işlevlerine ve yapılanmasına dair önemli göstergeler sunmaktadır. Michael Mann’ın *İktidarın Tarihi* adlı çalışması takip edildiğinde, İngiltere Kralı II. Henry’nin 1171-1187 dönemine devlet gelirlerinin büyük bir kısmı (ortalama yüzde yetmiş beş) Kraliyet mensubiyetinin arazilerinden ve piskoposluk arazisi kiralarından geldiği görülmektedir. Daha sonra ise askerlik

⁷⁰ Murat Sarıca, **Siyasal Tarih**, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1980), 13.

⁷¹ Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri**, çev. Sadan Karadeniz, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 158.

⁷² Konuyla ilgili bkz. Henry Corbin, **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Hüseyin Hatemi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 235-240,

⁷³ Çaha, **age**, 58.

⁷⁴ Hamit Emrah Beriş, **Küreselleşme Çağında Egemenlik**, (Ankara: Lotus Yayınları, 2006), 83-84.

vazifesi sebebiyle alınan vergiler yüzde on beşlik kısmı oluşturmaktadır.⁷⁵ Görüleceği üzere devlet merkezi bir vergi sistemi ve bu sistemi takip edecek vergi memurları istihdam etmektedir. Gelirler kaynağının büyük kısmının Kralın uhdesinde olması, kilisenin vergiye bağlanması ve askeri amaçla tahsil edilmesi ise modern devletin vasfını çağrıştırır mahiyettedir. Ayrıca, Krallar bilinçli bir şekilde dış ticareti teşvik etmekte ve bu ilişkiden doğan gümrük vergisini devlet uhdesine almaktadırlar. Toplumun güçlü kesimleri ise devlete vergi verme konusunda gönüllü olmaktadır. Bunun sebebi, vergi karşılığında devlet nezdinde korundukları inancıdır.⁷⁶ Özetle, vergi koymayı esas kabul eden, bunun tahsilatı amacıyla yapılandırılan ve kendisine tabi olanlarca rıza gösterilerek varlığını inşa eden bir devlet biçimi modern dönemin kurucusu olarak Avrupa’da yaygınlaşmaktaydı.

Modern devletin doğuşu, sözleşmecî düşünürler tarafından doğa durumunda yapılan bir sözleşmeye dayandırılmıştır. Bunlar devleti çözümlemeye yarayan, faraziye üzerine kurulu kuramlardır. Thomas Hobbes, John Locke, Jean Jacques Rousseau gibi düşünürler tarafından geliştirilen sözleşme teorileri, çıkış noktaları ve sonrasında otoritenin yetkilendirilmesi bakımından farklılaşmakla beraber devletin kurulmasının kaynağını açıklaması bakımından aynı yönü göstermektedirler.

Hobbes’un fikirlerinin geliştiği dönem İngiltere’de otuz yıldır devam eden iç savaşa tekabül etmektedir. Hobbes, tesis esilecek bir merkezi iktidar ile iç savaşın sona erdirilmesini hedeflemekteydi⁷⁷ ve *Leviathan* adlı eser de bu amaçla yazmıştı. İbranice bir sözcük olan Leviathan, Eski Ahit’de geçen “su canavarı” manasında olup mutlak devleti sembolize etmektedir.

Hobbes’da doğa durumu, barışı ihtiva etmediği gibi toplum vasfına da sahip değildir. Doğa durumu herhangi bir mülkiyet anlayışını da barındırmamaktadır. Egemenin olmadığı, mülkiyetin korunmadığı yerde gücü yetenin istediği herhangi bir şeye sahip olduğu tabiat hali mevcuttur.⁷⁸ Doğa halinin özü ilkel ya da hayvansı bir durum değildir aksine olumsuz özellikler insanın özünde vardır ve bu insan için bir açmazı ifade etmektedir. Akılcı bir eylem olarak kendi amaçları doğrultusunda diğer insanlar ile gireceği mücadele onun sonunu hazırlayacağından kendini koruma güdüsüyle

⁷⁵ Michael Mann, **İktidarın Tarihi c.1**, çev. Olcay Sevimli, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2012), 483.

⁷⁶ Hall, Ikenberry, **age**, 50.

⁷⁷ Ömer Çaha, **Siyasi Düşünceye Giriş**, (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 100.

⁷⁸ Ayhan Yalçınkaya, “Thomas Hobbes: Devlet ya da Ölümlü Tanrıya Övgü”, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, **Batı’da Siyasal Düşünceler**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011): 445.

çıkırı doğrultusunda yaşadığı savaş durumundan çıkma kararı almaktadır.⁷⁹ Sözleşmenin özü savaş ortamının sonlanması, barış ve güvenliğin tesisi için doğal haklardan vazgeçilerek bu hakların egemene devrini kapsamaktadır.⁸⁰ Sözleşmeyi yapanlar, kurdukları devletin biçimini değiştirmeye hakları yoktur çünkü haklardan bir defa vazgeçildikten sonra geriye dönüş mümkün değildir.

Hobbes'un aksine, Rousseau doğa hali için olumsuz bir tablo çizmez. Rousseau'nun, doğa durumunu çatışma ortamı olarak görmemesinin sebebi, doğal insan hakkında pejoratif bir antropoloji sahip olmasıdır. Rousseau'ya göre tabiat hali olarak anlatılan durağan toplum ve vahşi insan tarihsel olmaktan uzak olup sürdürebilir durum değildir.⁸¹ Politik topluma geçiş ise tarihsel bir sürecin sonucunda meydana gelmiştir.⁸²

Egemenin niteliğine bakıldığında ise, sözleşme oy birliği ile kurulmuş olup bireysel iradelerin yansımasıdır. Buna karşın genel irade bireysel iradelerin toplamı değil onun üstünde, kendine has ve soyut bir kişiliğe sahiptir. Bir sonuç olmasına karşın, genel irade de her bir birey gibi toplum sözleşmesine katılmakta ve taraf olmaktadır. Genel iradenin temel vasfı, devredilemez, temsil edilemez, bölünemez ve yanılmazdır dolayısıyla hatalı karar vermesi de mümkün değildir; verdiği tüm kararlar doğru ve kamu yararı gözeterek alınmaktadır.⁸³

Locke da Hobbes gibi doğal yaşam halinden kalkmak suretiyle toplum sözleşmesine ve siyasal yapıya varmaktadır. Fakat Locke'un doğa durumu, eşitlik ve özgürlük ortamı olması, çatışmanın yaşanmaması ve mülkiyetin bulunması bakımından önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Locke insanın doğuştan hayat, hürriyet ve mülkiyet hakları ile mücehhez olduğunu ve tüm diğer hakların bu üçünün türevi olduğu görüşündedir. Doğa durumundan siyasal topluma geçiş, mevcut özgürlük ve haklar ortamının

⁷⁹ Cemal Bali Akal, **Sivil Toplumun Tanrısı**, (İstanbul: Engin Yayıncılık, 1995), 109.

⁸⁰ Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, (İstanbul: Beta Yayınları, 2000), 140.

⁸¹ Ağaoğulları, **age**, 576.

⁸² Rousseau'ya göre, önce doğa koşullarının neticesinde insan hemcinslerine ihtiyaç duymuştur. İkinci aşamada, toplayıcılık ve avcılık dönemi başlamıştır ki bu eşitsizliğin başlangıç noktasıdır. Üçüncü evre tarım ve madencilik olurken bu evrede özel mülkiyet oluşmuştur. Dördüncü aşama üçüncü aşamadaki mülkiyet ayrışmasının derinleşmesi ve sınıfsal ayrışmanın netice vermesidir. Bu noktadan sonra geriye dönüş olmadığından doğa durumundan politik duruma doğru ilerleyen bir süreç gerçekleşmiştir. Dört evreden oluşan süreç ikinci doğa durumuyken sözleşmeyi yapılmasıyla birlikte devletli ve politik toplum tesis edilmiştir. Sözleşmeye akdeden her bir vatandaş, kendini topluma ya da devlete dahil ettiğinden, görünüş itibarıyla hak yitimine uğramış öte yanda tüm vatandaşların aynı şekilde dahil olduğundan sözleşme ile diğer vatandaşların verdiği haklardan alarak telafi etmiştir. Konuyla ilgili bkz. Ağaoğulları, **age**, 580.

⁸³ Jean Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, çev. Vedat Günyol, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 26.

sürdürülebilir olması ve daha iyi korunması kaygısını taşımaktadır.⁸⁴ Locke, herkesin kendi yargıcı olduğu devlet öncesi durumun yetersizliğinin ortadan kaldırılması amacıyla bireylerin önce rıza ile sivil toplumu ikinci aşamada da devleti inşa ettiklerini öne sürmektedir. Barışı, sükuneti ve düzeni sağlayan devlet, kaynağını ve meşruiyetini kendisini kuran bireylerden almakta ve onlar adına hareket etmektedir. Locke, Hobbes ve Rousseau’nun aksine devleti otoriter bir aygıt olarak değil sınırlı ve temsili bir organ olarak tasvir etmektedir. Devletin faaliyet alanları dışına çıkmaması ve toplumsal ilişkilere karışmaması liberal öğretinin esasını temsil eden fikirlerdir. Locke, daha sonra Montesquieu tarafında formüle edilecek sınırlı devletin esasını oluşturan kuvvetler ayrımı ilkesini yasama, yürütme ve federatif erkler şeklinde ortaya atması bakımından radikal bir düşünceyi modern siyasete dahil etmiştir.⁸⁵

Modern devletin temelleri Orta Çağ sonrası Batı’da kendini gösteren mutlakiyetçi devletler ile atılmıştır. Kapitalizmin yaygınlaşması ve burjuva sınıfının yükselişini müteakip kendini gösteren modern devlet formu, bürokratik, hukuki ve askeri merkezileşme kurgusuna sahiptir.⁸⁶ Modern devlet, belirli bir siyasal iktidar dahilinde, kendisinin tesis ettiği ya da kurucu olarak verilen bir takım kurallar etrafında işleyen, önceden adı konulmuş hedefler doğrultusunda ve birleştirici çıkarlar etrafında hareket eden kurumsal bir yapıdır.⁸⁷

Kurumsalcı yaklaşım çözümlemelerinde Max Weber’in temel yaklaşımı kabul edilmiştir. Bu gelenek, devleti iki temel husus üzerine temellendirmektedir. Bir tarafta, devlet, yasal-ussal bir bürokrasi üzerine kurgulanarak yönetsel boyutu ön plana çıkartılmakta öte yandan meşru zor kullanmaya sahip şiddet aygıtı olduğu ifade edilerek modern devletin askeri bir aygıt olduğunun altı çizilmektedir. Meşru şiddetin tekelleşmesiyle birlikte, devlet haricinde hiçbir kişi ya da kurum, bizzat kendince haksızlığını tazmin etme ya da ölç alma hakkına sahip değildir. Dolayısıyla

⁸⁴ Çaha, **Siyasi Düşüncelere Giriş**, 122.

⁸⁵ John Locke, “Uygar Yönetim Üzerine İkinci İnceleme’den Seçme Parçalar”, der. Mete Tunçay, **Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi, Yeni Çağ**, çev. Mete Tunçay, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 276-278.

⁸⁶ Alev Özkazanç, “Devletin Örgütlenmesi”, ed. Yüksel Taşkın, **Siyaset**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015): 147.

⁸⁷ Galip L. Yalman, “Devlet”, ed. Gökhan Atılğan, Atilla AYTEKİN, **Siyaset Bilimi**, (İstanbul: Yordam Yayınları, 2013): 76.

devlet, yönetme ve adaleti sağlama hususunda rakip ve alternatif odakları yönetimden uzaklaştırarak meşru ve tek iktidar olduğunu göstermektedir.⁸⁸

Devleti, meşru ve kamusal bir hale getiren aygıt ise, düzenli çalışması, resmi görevlileri ve sahip olduğu yetkileriyle bürokrasidir.⁸⁹ Bürokrasi modern devletin bir vasfı olmakla beraber kuruluşu ve işleyişi bakımından problemli bir alanı teşkil etmektedir. Problem, ekonomi merkezli okumanın yansıması olan prolaterya diktatörlüğü değil, bürokratik genişlemenin üreteceği memur diktatörlüğü olarak ele alınmıştır.⁹⁰ Weber, devlet yerine daha somut olan bürokrasiye odaklanırken, ona yarı-özerk bir mahiyet vermektedir. Yarı-özerk olması, tek tek bürokratların kontrolü dışında, bürokratların basit bir dişli haline geldiği bir yapıya gönderme yapmasından ileri gelmektedir. Böylece, bürokrasi kendisi bir tüzel kişilik olarak siyasi olanın dahi karşısında pozisyon alabilmektedir.⁹¹

Devlet kavramının bir organizasyon olarak ele alınması, kurucu unsur olarak toprak ve ülke kavramlarının açıklamayı gerektirmektedir. Modern devletin, teritoryal anlamda özel olarak kontrol edip yönettiği ve bu sınırlar dahilinde egemenliğini kişi ve kurumlar üzerinden sürdürdüğü belirli bir toprak parçası mevcuttur. İnsan unsuru ancak, sınırları belirli toprak parçası üzerinde yaşamını sürdürebildiği sürece aidiyet duygusu oluşturur ve millet kavramı şekillendirir. Orta Çağ düşüncesinde gelişen “pro patria” yani mistik korporatif bir bütün için ölmek düşüncesi,⁹² temelleri dini olan lakin zamanla modern devletin mütemmim cüzü olan vatan sevgisini kurucu unsur haline getirmiştir. Dolayısıyla ülke ve sınırlar bu bağlamda kutsi bir kisveye bürünmüş ve toprak sevgisi denen müşterek duygu hasıl olmuştur.⁹³

Devleti bir kurum ve organizasyon olarak, belirli sınırlar dahilinde insan unsuru üzerinde hakim ve denetleyici yapan husus egemenliktir. Egemen, sahip olduğu yetkiyi kimseden almadığı gibi hiç kimseyle paylaşmaz; kendi adına ve kendi öz kaynaklarıyla egemenliğine tabi olanların meşru otoritesi olarak icra eder. Meşru otoritenin, içeriden ya da dışarıdan kabullenilmemesi, bu hakkı fiili olarak yoksun bırakılması anlamına geleceğinden egemen meşru şiddet kullanma hakkını

⁸⁸ Nur Vergin, **Siyasetin Sosyolojisi**, (İstanbul: Doğan Kitap Yayıncılık, 2015), 64-67.

⁸⁹ Weber, **Sosyoloji Yazıları**, 32.

⁹⁰ Giddens, **age**, 43-44.

⁹¹ Berberoğlu, **Klasik ve Çağdaş Sosyal Teori**, çev. Can Cemgil (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), 41-42.

⁹² Ernst Kantorowicz, “Orta Çağ Siyasi Düşüncesinde “Vatan İçin Ölmek - Pro Patria Mori””, çev. Erol Öz, der. Cemal Bâli Akal, **Devlet Kuramı**, (Ankara: Dost Yayınları, 2013): 122.

⁹³ Ayferi Göze, **Devletin ülke Unsuru**, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1959), 5.

tetikleyerek yaşanan sapmayı düzeltme hakkına sahiptir. Modern devletin iktidar gücü olarak tanımlanabilecek egemenlik düşüncesinin öncüleri Niccolo Machiavelli ve Jean Bodin'dir. Ayrıca daha sonra gelen Hobbes, Rousseau ve Sieyes gibi düşünürlerce de tekrarlanmış, kuramın özüne dokunmamakla beraber öznesi kısmen değiştirilmiştir.⁹⁴

Machiavelli'yi hükümdarın kişiliğinde güçlü ve merkezi bir otorite kurmaya sevk eden saik İtalya'nın Avrupa'nın birçok devletinin aksine ulus devlet tecrübesini yaşayamaması ve dağınık bir siyasal rejim sergilemesidir. İtalya ekonomik açıdan müreffeh bir seviyede olmakla birlikte beş ayrı siyasal otoriteye bölünmesi sebebiyle bütüncül ve güçlü bir siyasal resim vermemekteydi.⁹⁵ Machiavelli, iki kurucu değerinden birisi olan laiklik düşüncesiyle siyasal alanı Katolik kilisesinden kurtarıken, ulus egemenliğini devreye sokarak modern devletin inşasını sağlamaya çalışmıştır.

Machiavelli'nin olgular dünyasında anlattığı egemenlik düşüncesini, kavramsal düzeye indirgeyerek formüle eden ilk düşünür Jean Bodin'dir. Bodin'in egemenlik kavramını işleyişi, siyaset felsefesinin en önemli başarısı olarak görülmektedir.⁹⁶ Bodin, egemenliğin üç temel özellik ile tasvir eder: bölünmezlik, mutlakiyet ve devredilemezlik. Egemenliğin bölünmezliği, yetkinin bir oluşu dolayısıyla parçalanmamış olmasına işaretler. Egemenliğin, farklı odaklarda bulunması, düzensizliği, kargaşayı ve yozlaşmayı barındırır.⁹⁷ Bodin'i Machiavelli'den farklılaşan önemli bir husus vardır. Bodin'de "hükümdar" egemendir fakat egemenliğin kendisine değil kullanma yetkisine haizdir. Dolayısıyla devletin egemen kimliği ile egemenliği kullanan kişinin egemenliğe olan mesafesi aynı değildir. Egemenlik devlette içkin bir halde bulunurken hükümdarda ancak egemenliği "kullanma yetkisi" mevcuttur. Böylece, kralda somut devlette soyut olmak üzere iki tür egemenlik oluşmaktadır.⁹⁸ Egemenliğin ikinci özelliği olan mutlakiyet, egemenlik yetkisinin tek ve paylaşılamaz niteliğine işaretler. Egemen haricindeki tüm iktidar merkezleri egemenin verdiği ölçüde ve sınırdaki yetkisini kullanabilir.⁹⁹ Egemenliğin

⁹⁴ Fatih Duman, Devlet, ed. Halis Çetin, **age**, 100.

⁹⁵ Çaha, **Siyasi Düşüncelere Giriş**, 91.

⁹⁶ İlhan F. Akın, **Kamu Hukuku**, (İstanbul: Beta Yayınları, 1987), 95.

⁹⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Kral-Devlet Ya da Ölümlü Tanrı**, (Ankara: İmge Yayınları, 2004), 31.

⁹⁸ **age**, 33.

⁹⁹ Koçak, **age**, 45.

sürekliliği de bölünmezlik gibi ancak kesintisiz bu yetkiye sahip olanın egemen olduğuna işaret eder. Dolayısıyla geçici olarak yönetme yetkisine sahip olanlar ancak bu mevkilerin bekçisidirler.¹⁰⁰

Modern dönemde siyasal iktidarın cisimleşmiş hali olarak modern devlet ve ulus devlet sıklıkla birbirleri yerine kullanılmaktadır. Ulus devlet formunun modern devlet ile kesiştiği doğru olmakla beraber tersi bir açıklama, mevcut bulunan deneyimler neticesinde aynı yargıyı ulaştırmayabilir. Modern devletin siyaset sahnesine çıkışı ulus devlet formundan bir hayli öncedir. Modern anlamda uluslar 18. Yüzyıl sonrasındaki devrimler neticesinde ortaya çıkmış ve devlet ile ulus ancak bu tecrübeler neticesinde kaynaşmıştır.¹⁰¹ Modern devletin ilk nüvesi kral devletin şahsında gelişirken egemenliğin ulusa kayması ile birlikte modern devlet form değiştirmiştir. Bunu tarihsel kırılması ise 1789 yılındaki Fransız Devrimi'dir.

İnsan unsurunun, merkezi eğitim, kimlik politikaları ve askerlik hizmetleri üzerinden monolitik haline getirilmesiyle ulus-devletin iki ögesinden, öncelik sırası bakımından devletin ulustan daha önce geldiği ve devletin ulusu inşa ettiği olgusuyla karşılaşılmaktadır.¹⁰² Bu önemli siyasi kırılmadan sonra, 18. yüzyıldan günümüze kadar, ulus inşası aracıyla uğrunda en çok çaba harcanan, evrensel bir söylem haline gelmiş devlet örgütlenmesi ulus-devlet formu olmuştur. Bu tecrübeye baktığımızda, ulus devletler, 19. yüzyılda İngiltere'de ilk nüvelerini vermiş daha sonra Amerikan ve Fransız Devrimleriyle evrensel bir boyuta varmıştır. Daha sonra Doğu Avrupa'da ve dünyanın diğer coğrafyalarından görülmeye başlanmıştır.¹⁰³ 20. yüzyıla gelindiğinde, uluslararası ilişkilerde önemli bir aktör olmanın, dünya toplulukları arasında itibar sahibi olmanın anahtarı ulus-devlet formuna sahip olmaktan geçmiştir.¹⁰⁴

Ulus-devletin, ulus kavramı ile olan yakın ilişkisi, bir ideoloji olarak milliyetçiliği çözümlemeyi zorunlu kılmaktadır. Ulus kavramının politik bir nesne haline gelmesiyle birlikte ulusun hangi anlama geldiği, ne kadar canlı ve öz ne kadar

¹⁰⁰ Jean Bodin, "Devlet Üstüne Altı Kitap'tan Seçme Parçalar", der. Mete Tunçay, **Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi, Yeni Çağ**, çev. Özer Ozankaya, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 183.

¹⁰¹ Jürgen Habermas, **Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak**, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 18.

¹⁰² Yves Santamaria, "Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi", çev. Siren Edimen, Haz. Jean Leca, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (İstanbul: Metis Yayınları, 1998): 20.

¹⁰³ Dominique Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati**, çev. Özlem Okur, (İstanbul: Kesit Yayınları, 1995), 17.

¹⁰⁴ Montserrat Guibernau, "Ulusalçılığın Siyasal Karakteri", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.50 (1998): 125.

kurgusal olduğu literatürde tartışma konusu olmuş ve ulus kavramına bakış politik bir tutumu netice vermiştir. İlk yaklaşım, milliyetçiliği, tarih dışı görüp, tarihin en eski zamanlarından itibaren olduğunu farz etmiştir. İlkçi (primordialist)¹⁰⁵ olarak nitelenen bu açıklama yaklaşım, milletleri tabî ya da eski çağlardan itibaren var olduğunu söyleyerek modern dönemin kurgusallığı içerisinde aramanın yanlış olduğunu ileri sürmüştür. İlkçi yaklaşımlar, modernist yaklaşımdaki gibi perspektif çeşitliliğine sahip olmayarak monolitik bir resim vermektedirler.¹⁰⁶

Milliyetçiliğin kuramlarında, ikinci ve en güçlü yaklaşım, milliyetçiliğin modernliğin bir ürünü olduğu iddiasıdır. Modernist yaklaşıma göre, moderniteden önce ulus vasfına varmış sosyolojik bir yapının mevcut bulunamayacağı sebebiyle milliyetçilik ancak merkezi devlet, şehirleşme, örgün eğitim, sanayileşme ve sekülerleşmenin ortaya çıkmasıyla oluşabilmiştir.¹⁰⁷ Modernistler, ilkçi yaklaşım ve üçüncü kategori olarak bahsedilecek etno-sembolcü yaklaşıma kıyasla büyük bir çeşitliliğe sahiptirler. Bu çeşitlilik, Özkırmılı'yı takip edilerek üç ayrı kategoride toplanabilir: ekonomik, siyasi ve toplumsal dönüşüm.¹⁰⁸ Ekonomik yaklaşım tezlerinden en önemlisi, Marksist düşünür Tom Nairn tarafından ortaya atılmıştır. Nairn'e göre milliyetçilik kapitalist dünya ekonomisi içerisinde ortaya çıkmıştır.¹⁰⁹ Kapitalizmin üretmiş olduğu adaletsiz kalkınma ve dengesiz gelişme, toplumsal olarak geri kalmış çevre ülkeler lehine işletirken milliyetçilik düşüncesini tetiklenmiştir. Bu ideoloji, sadece çevre ülkelerde değil diyalektik bir ilişki doğrultusunda “merkez” yani kalkınmış ülkeleri de etkisi altına almıştır.¹¹⁰ Modernist yaklaşım içerisinde en çok ön plana çıkan, siyasal değişim üzerinden milliyetçiliği okuyan düşünür Marksist tarihçi Eric J. Hobsbawm'dır. Hobsbawm, çalışmasının merkezine, “gelenegin icadını” kavramsallaştırmasını yerleştirir. Hobsbawm'na göre, eski gibi görünen veya eski olma iddiasındaki geleneklerin kökenleri yakın bir geçmişe istinaden günümüze uyarlanarak ortaya çıkarılmakta ya da olmayan şeyler açıkça günümüzde

¹⁰⁵ Kavramın ilk kullanımı Edward Shils'e aittir. Bkz. Edward Shils, “Primordial, Personal Sacred and Civil Ties”, *Britis Journal of Sociology*, c.8, s.2 (1957): 142.

¹⁰⁶ İlkçi yaklaşımın genel eleştirisi için bkz. Umut Özkırmılı, **Milliyetçilik Kuramları**, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 91-101.

¹⁰⁷ *age*, 102.

¹⁰⁸ *age*, 103.

¹⁰⁹ Nairn'in tezleri üzerinde Immanuel Wallerstein'in “dünya sistemi analizi”nin geniş etkisi olmuştur. Konuyla ilgili bkz. Immanuel Wallerstein, **Dünya Sistemleri Analizi**, çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, (İstanbul: Aram Yayıncılık), 2005.

¹¹⁰ Özkırmılı, *age*, 121-123.

icat edilmektedir.¹¹¹ Eski geleneklerin yeniden ortaya çıkarılması geleneksel ya da modern toplumlarda görülmekle birlikte, olmayan geleneklerin tarihsel olarak var olup şimdi tekrardan ortaya çıkarılıyor imajı vermek, modern toplumlara has bir durumdur. Geleneğin icat edilmesi süreci, milliyetçiliği konsolide ederken, milliyetçilik de kültürü dönüştürerek milleti oluşturmaktadır. Dolayısıyla, milliyetçilik, milletten önce gelen bir mefhum olarak modern dönemin bir kabulü olarak literatürde yerini almıştır. Modernist yaklaşımı kültürel dönüşümün bir neticesi olarak okuyan Gellner ise, Weberyen bir çizgi üzerinden milliyetçilik kuramı geliştirmiştir. Gellner'e göre toplumsal yapılar avcı, tarım ve sanayi olmak üzere üç aşamadan geçmiştir. Modern anlamda devlet ve bu ilişkinin parçası olan milliyetçilik ise ancak sanayi toplumunda cereyan edebilmiştir.¹¹² Gellner, devletin merkeziliğine ve bu merkezden üretilen değerler dahilinde inşa edilen kültüre işaret eder. Böylece, akrabalık ilişkisini aşan modern yurttaşlığın bilincine ve kültürüne haiz, aynı sınırlar dahilinde kavramsal ve olgusal olarak benzer bir muhakemeye sahip yurttaşlar yetiştirilecektir. Dolayısıyla, ulusçuluk, eski, uykuya dalmış bir gücün uyanışı değil; içselleştirilmiş, her biri devlet tarafından korunan, eğitime bağlı yüksek kültüre dayanan yeni bir toplumsal örgütlenmedir.¹¹³ Modernist kuramcılardan milliyetçiliği kültürel dönüşüm neticesinde çözümleyen bir başka düşünür de Benedict Anderson'dur. Anderson, "hayali cemaatler" kavramsallaştırmasını teorisinin merkezine yerleştirmektedir. Ona göre millet, hayal edilmiş bir topluluktur çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplumlarının hayali yaşamaya devam edecektir.¹¹⁴ Hayali cemaatlerin doğuşu, bir tarafta siyasal değişimin olması diğer yan da kültürel değişimin hızlanmasıyla gerçekleşmiştir. Siyasal gelişme olarak, krallıkların gerilemesi; kültürel olarak da dinsel olanın zayıflamasına müteakip milli bir yayıncılığın kapitalizm eşliğinde genişlemesi milliyetçiliği ortaya çıkartıp yaygınlaştırmıştır.¹¹⁵ Anderson, milliyetçilik ve modern devlet ilişkisine yeteri düzeyde girmemiş bunun yerine

¹¹¹ Eric Hobsbawm, "Gelenekleri İcat Etmek", der. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, **Geleneğin İcadı**, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006): 5-6.

¹¹² Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, (İstanbul: Hil Yayınları, 2008), 76.

¹¹³ *age*, 127-128.

¹¹⁴ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 20.

¹¹⁵ *age*, 34.

milleti kültürel bir yapım olarak görerek kültürü oluşturan öğeler üzerinde durmuştur.

Milliyetçilik kuramlarının üçüncü perspektifi, ilk iki yaklaşıma eleştirel duran öte taraftan bu ikisi arasında üçüncü bir yol bulma çabasında olan etno-sembolcü yaklaşımdır.¹¹⁶ Bu yaklaşımın en önemli ismi, Anthony D. Smith'dir. Smith'in temel iddiası, milliyetçiliğin modernistlerin iddia ettiği gibi salt bir kurgu olmadığı, ulusların etnik geçmiş üzerine inşa edilerek tecessüm ettiğidir. Smith, modernliğin inşa edici yönü olduğu noktasında modernistlere yaklaşmakla birlikte ulusun etnik bir temel üzerine kurgulandığı söylemiyle farklı bir perspektife kaymaktadır. Etnik bağlıklar salt ırka ait biyolojik bir husus olmaktan çok, kültür içerisinde doğan; geleceğe, güçlü, doğal, öznel ve duygu yüklü aktarım yapan toplumsal nüvelerdir. Kültürün durağan bir niteliği olmadığı gibi etnisite de farklı zamanlarda kendisini ön plana çıkartarak ulusların ortaya çıkmasında kurucu bir mahiyet kazanmıştır. Etnisitenin millet formuna dönüşmesini sağlayan ise, milli iradenin kültürel ve siyasal bir doktrin halini almasıdır.¹¹⁷

Hukuk devleti kavramı, hukuk kavramından yola çıkarak modern devletin temellendirilmesi ve örgütlenmesini ifade etmektedir. Hukuk devleti, modern devletin sınırlandırılması ve kontrol edilmesini içermektedir. Dolayısıyla, hukuk devletinde hukuk hem devletin kaynağı hem de sınırır.¹¹⁸ Hukuk devleti, kendisini modern öncesi ve hukuk ile sınırlanmamış devletlerden işleyiş, organizasyon ve denetlenme bakımından farklılaşmıştır. Hukuk devletinin temel özelliklerini ifade edecek olursak, öncelikle olarak vatandaşların temel hak ve hürriyetlerinin anayasal düzeyde tanınması gelmektedir. Bu haklar hayat, hürriyet ve mülkiyet teorisine dayanmaktadır. Öte yandan, sivil özgürlükler olarak ifade edilen haklar bireylerin işbirliğine dayalı olarak işleyen, dernek, vakıf, sendikal haklarıyla toplanma ve gösteri yürüyüşü haklarının anayasal olarak tanınmasına dayalıdır. Üçüncü olarak, siyasi özgürlükler, vatandaşların, kamu hayatına siyasi olarak katılmasının yanında, idari makamların şeffaf bir toplumun işlerliği açısından talep edilen bilgilerinin karşılanmasını içermektedir.¹¹⁹

¹¹⁶ Özkırımlı, **age**, 194.

¹¹⁷ **age**, 210.

¹¹⁸ Mithat Sancar, “Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti”, **Doğu Batı Dergisi**, s.12 (2000): 36.

¹¹⁹ Mustafa Erdoğan, **Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji**, (Ankara: Liberte Yayınları, 2000), 122.

Devlet, hukuki kişiliğini, organizasyonunu, eylem ve işlemlerini hukuka dayandırarak hayat bulmaktadır. Aynı zamanda, temel hak ve hürriyetlerin korunması, insan hayatının istila edilmesinin önlenmesi ve onurunun korunması için hukuk devletini “emniyet kemeri” olarak tasarlamaktadır. Buna karşın, devletin meşruiyetini temel hak ve hürriyetler yerine ideolojiden referans alması devleti, hukuk devleti değil ideoloji devletine dönüştürmektedir.¹²⁰ Devletin ideolojik bir bagaja dahil olması, bir kurum olarak devletin hukuk devleti olması vasfını gölgelemektedir. Dolayısıyla, devletin içeriden, kendi kendisini sınırlandırma ve denetleme vasfı “kırılğan ve güven telkin etmeyen” bir sonuç vermektedir. Bunun için toplumsal iletişim, kültür ve organizasyonun demokratik niteliklerde kurulması, siyasal katılımın yoğunlaşması ve sivil toplum vasfının sağlamlaştırılması gerekmektedir.

Hukuk devletinin, “anayasal devlet” olarak ifade edilmesi, liberal siyaset teorisinin devleti sınırlı ve araçsal olarak gören yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşımın öncüsü olan Hayek’e göre, keyfi iktidar karşısında hukukun üstünlüğünün sağlanması gerekmektedir. Burada altı çizilmesi gereken husus, yasal ya da anayasal olan ile hukuki olan ile aynı manayı taşımasının her her zaman mümkün olmayacağıdır. Kanunlar ya da anayasalar hukuki olmakla birlikte, keyfi hükümleri barındırabilirler.¹²¹ Bundan dolayı, adalete ait olan, salt pozitif hukukun ürettiği yazılı olan metinler değildir. Hayek’in “kurucu rasyonalizm” olarak ifade ettiği, insan tecrübesinin, evrimci bir düşünce ile ürettiği fikirler yerine salt aklın ürünü olan bilginin geçerliliğini ön plana çıkarma düşüncesi, “kurucu pozitivizm” şeklinde formüle edilen hukuk teorisini modern dönemde yaygın hale getirmiştir. Pozitivizmi kuran irade ise, toplumsal tecrübelerden süzülen, deneme yanılma ile gerçeklik bulmuş olan düşünceler değil, egemen olan kurucu siyasi iradenin hukuka yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Netice olarak, yasa koyucunun iradesi, demokratik, sivil toplumcu bir erkin değil kurucu iradenin yansıması olarak hayat buldukça, yasal ya da anayasal olan metinler kanuni lakin hukuki ve demokratik olmaktan uzak bir hal almaktadır.¹²²

¹²⁰ Ömer Çaha, “İdeoloji ile Hukuk Arasında Devlet”, **Doğu Batı Dergisi**, s.12 (2000): 95.

¹²¹ Zühtü Arslan, “Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı”, **Doğu Batı Dergisi**, s.13 (2000): 79.

¹²² Erdoğan, **age**, 24.

Ulus devlet ve hukuk devleti çözümlemesinde görüldüğü üzere modern devlet iki temel kaynaktan beslenmektedir. İlki, ulus iradesi ve bunun tezahürü olan demokratik toplum gereği diğeri ise bu iradenin cisimleşmiş hali olan hukuk devleti. Ulus devletin, demokratik söylemini yitirmesi öte yandan hukuk devletinin “devlet iktidarını” sınırlandırma gayreti çelişik iki eğilimi modern devlette mündemiç hale getirmiştir. Vatandaşlık kavramının ifade ettiği eşitlik ilkesi, yurttaşların devlete olan mesafesini ve devletin yurttaşlarına karşı etnik ve dinsel körlüğünü işaret etmektedir. Bu körlük, salt demokratik ve hukuki olan bir kimliği değil, merkezi devletin ulusçuluğu vasıtasıyla yerel kimlikleri bastıran, kolektif siyasal aidiyetleri “tanımama” gayretine giren jakoben bir milliyetçiliği de dahil etmektedir. Dolayısıyla vatandaşlık kavramı, hukuk devletinin gereği ve ulus devletinin kalkış noktası olarak yeni bir ulusun kuruluşuna işaret ederken öte yanda siyasal egemenlik ideolojisi vasıtasıyla politik alanı monolitik hale getirmektedir.¹²³ Nihai olarak, vatandaşlık hukuku salt hukuki olmayan, politik argümanları içerisinde barındıran siyasal bir kavram olarak modern devlet ve toplumda karşımıza çıkmaktadır.

2.2. Modern Toplumun Aracı Kurumu Olarak Siyasal Partiler

19. Yüzyılın ortalarına kadar siyaset bilimciler, siyasi partiler konusunda kayda değer düzeyde inceleme yapmamışlardır. 20. Yüzyılın ilk yarısında totaliter rejimlerin tecrübe edilmesi, diğer tarafta II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan demokratik rejimlerin siyasal katılımı önemsemesi ve toplumsal hareketliliğin artması siyasi partilere karşı ilgiyi arttırmıştır.¹²⁴ 1930’lu yıllarda özellikle Amerikalı siyaset bilimciler, siyasal partilerin politik sistem içerisindeki yerlerinin tespit edilmesi amacıyla birçok çalışmaya imza atmıştır. Daha sonra karşılaştırmalı siyaset yönteminin de kullanılmasıyla, Amerika, Avrupa ve Sovyet Rusya arasında siyasal partilerin işlevi ve organizasyonu incelenmiş; kapitalist, komünist ve faşist ideolojiler dahilinde yönetilen ülkelerde partilerin hüviyeti çalışma konusu yapılmıştır.¹²⁵

Siyasal partilere dair yapılan çalışmalarda, 1960’lı yıllara kadar siyasal partilerin demokratik toplum içerisindeki yerinin oldukça yüksek öneme haiz olduğu kanaati mevcuttur. Bu tarihten sonra ise, kapitalizmin yaygınlaştığı ülkelerde, demokratik

¹²³ Haldun Gölalp, “Giriş: Milliyete Karşı Vatandaşlık”, haz. Haldun Gölalp, **Vatandaşlık ve Etnik Çatışma**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2007): 17.

¹²⁴ Ali Yaşar Sarıbay, **Global Bir Bakışla Politik Sosyoloji**, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), 135.

¹²⁵ Sabri Sayarı, “Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri”, der. Sabri Sayarı, Hasret Dikici Bilgin, **Karşılaştırmalı Siyaset**, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013): 124.

aktörlerin çoğulculuğu siyasi partilere dair kaygıları arttırmıştır.¹²⁶ 1980 Sonrası bu artış devam etmiş ve günümüz dünyasında ise partilere siyasal hayatın tali bir unsuru olarak bakılmaya başlanmıştır.

Tarihsel olarak bakıldığında, parti kavramını çağrıştıran, fonksiyon bakımından parti benzeri siyasal faaliyeti yerine getiren, halk kulübü, felsefi dernek, parlamento grubu gibi birçok hizip olmasına karşın 1850 yılına kadar günümüz anlamında siyasal partiler yoktur. Siyasal partileri ortaya çıkaran husus, oy hakkı ve parlamento yetkilerinin genişlemesine bağlı olarak demokrasinin göstermiş olduğu gelişme istidadıdır. Yasama organlarındaki siyasal gruplar, faaliyetlerini etkin hale getirebilmek ve nüfuz alanlarını geliştirebilme adına kendi siyasi görüşünden olan kişilerle, etkin bir şekilde irtibatla olma, gruplaşma, aday tanıtılabilme ve oy hakkını genişletip yaygınlaştırabilme için siyasal partileri kurmuşlardır. Özetle, siyasal partilerin doğuşu, parlamento grupları ve seçin teşkilatlanmalarının neticesinde ortaya çıkmıştır. Tali bir sapma olarak siyasal partilerin bir kısmı parlamento grubundan doğmamıştır.¹²⁷

Genel olarak, siyasal partiler, bireylerin oluşturduğu siyasal katılım organizasyonu olarak ifade edilebilir.¹²⁸ Buna rağmen siyasal partilerin tanımı üzerinde büyük bir ayrışma mevcuttur. İlk ayrışma bir siyasal partiden bahsedilebilmesi için, ikinci bir partinin mevcut olması gerektiği iddiasıdır. Bunun sebebi, partinin, “bölüm”, “parça”, “part” kavramlarından türemiş olmasıdır. Tek bir parti varsa, parça ile bütün aynı şeyi ifade etmektedir dolayısıyla bir parçadan bahsedilmesi imkan dahilinde görülmemiştir. Ontolojik olarak siyasal alanda siyasal bir hizipleşme ve fonksiyonel anlamda da kamuoyu önünde serbestçe ifade edip rekabet edecek bir çoğulculuk yoksa partilerden bahsetmenin imkan dahilinde olmadığı ifade edilmiştir.¹²⁹ Fakat, tek partinin de fonksiyon bakımından çok partili bir düzende icra edilen işleri görmüş olması bu tanımlamayı nakıs bırakmaktadır. Siyasal partilerin tanımına ait ikinci ayrışma, partinin yapısı ile ilgilidir. Bu görüşe göre parti, sürekliliğe ve istikrara haiz, yerleşik kalıpları ve kültürü olan, iş bölümü ve uzmanlaşmaya sahip, merkez ve taşra birimleri arasında iş bölümü, irtibat ve hiyerarşi bulunan sıkı bir politik örgütlenme

¹²⁶ agm, 124.

¹²⁷ Maurice Duverger, **Siyasal Partiler**, çev. Ergun Özbudun, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1970), 2.

¹²⁸ Tanju Tosun, Ali Onur Tepeciklioğlu, ed. Halis Çetin, “Siyasi Partiler, Siyasi Katılım ve Propaganda”, **Siyaset Bilimi**, (Ankara: Orion Kitabevi, 2012): 303.

¹²⁹ Ergun Özbudun, **Siyasal Partiler**, (Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1974), 2.

olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla, siyasal partilerden önce var olan gevşek politik içerikli kulüp, klik ya da hiziplerin parti vasfını taşımadığı ifade edilmiştir. Epstein ise, örgüt bakımından daha gevşek bir tanım kabul ederek kendisini siyasal parti olarak tanımlayan her organizasyonun siyasal parti olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁰ Özbudun’u takip ettiğimizde siyasal partileri tanımına ait üçüncü tartışma, devlet yönetimini ele geçirme amacından olan siyasal partilerin bunu hangi yollardan yapabileceği üzerinedir. Temel görüş, demokrasilerde iktidarın demokratik yollardan ele geçirileceği yönündedir. Bu tanımlama çok partili olmayan siyasal düzenler ile hukuk dışı yöntemlerle iktidarı ele geçirmeye çalışan partileri siyasal parti vasfına sokmamaktadır. Bu görüşe göre kanun dışı organizasyonlar üzerinden iktidarı ele geçirmeye çalışan kliklerin siyasal parti vasfını taşıyamayacağı savunulmuş, totaliter fikirleri savunan gruplar da bu dışlamaya dahil edilmiştir. Özbudun ise, totaliter düşünceye sahip partilerin de demokratik düzende faaliyet gösteren partilerin gördüğü işlevini icra edebileceğini ifade ederek bu ayrımın sağlıklı bir ölçü olmayacağını ifade etmiştir. Bu üç başlık altında Ergun Özbudun siyasal partileri şöyle tanımlamıştır: “Halkın desteğini sağlamak suretiyle devlet mekanizmasının kontrolünü ele geçirmeye veya sürdürmeye çalışan, sürekli ve istikrarlı bir örgüte sahip yasal topluluklar.”¹³¹ Siyasi partinin benzer bir tanımını Goguel şöyle ifade etmiştir: “Siyasi parti, üyelerinin düşünce ve menfaatlerinin gerçekleştirmek için, iktidarı kısmen ya da tamamen elde etmek amacı ile siyasal hayata katılan teşkilatlanmış bir gruptur.”¹³²

Siyasal partilerin varlık sebebi olan politik ayrışmanın tarihsel kökleri İngiltere’deki Whig ve Torry’lere dayanmaktadır. Fakat bu ayrışmanın, parlamento dışında örgütlerinin bulunmaması parti olarak kabul edilmesi noktasında tereddüt uyandırmaktadır. Münci Kapani, belirtilen sebepten dolayı bu iki siyasi oluşumun parti olarak kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.¹³³

Dünyada ilk siyasal partiler Amerika Birleşik Devletlerinde görülmüş, daha sonra siyasal sistem bu ayrışma üzerinden derinleşerek 18. Yüzyılın sonunda iki önemli fraksiyonu tesis etmiştir. Federalistler ile demokratlar arasında başlayan bölünme

¹³⁰ Leon Epstein, **Political Parties in Western Democracies**, (New York: Praeger, 1967), 9-19, akt. Özbudun, **age** 3.

¹³¹ **age**, 4.

¹³² Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku**, (İstanbul: Beta Yayınları, 1991), 308.

¹³³ Kapani, **age**, 161.

cumhuriyetçiler-demokratlar ayrışmasına evirilmiştir. ¹³⁴ Bu tarihsel durum parlamento içerisinde doğan siyasal partiler olarak ifade edilebilir. İngiltere’de ise modern anlamda siyasal partilerin kökeni 1688 İngiliz Görkemli Devrimi ile çıkartılan “haklar kanunu” ve “haklar beyannamesine” dayanmaktadır. Fakat bu haklardan tüm yurttaşlar değil özellikle ticaret zengini olan, liberal olarak ifade edilen Whig’ler yararlanmıştır. İngiltere’de uzunca bir süre hükümetler, demokratik, çoğulcu bir yapıyı değil Whig’lerin oligarşisine dayalı sınıfsal bir yapıyı temsil etmekteydi. 1832 yılında yapılan reformları, 1867 ve 1885 yılında yapılan değişiklikler takip ettikten sonra, oy hakkının genişlemesi ve temsil mekanizmalarının artmasıyla sistem oligarşik bir yapıdan demokratik bir düzene doğru kaymış, lordlar kamarasının yetkileri azaltılmıştır. 19. Yüzyılın içerisinde Tory’ler Muhafazkar Parti’yi, Whig’ler Liberal Parti’yi kurmalarına rağmen işçilerin siyasal bir parti halini almaları ancak 20. yüzyılın başını bulacaktır. 1906 Yılında *Labour Party* olarak siyasal hayata giren İngiliz İşçi Partisi’nin geçmişi, geçen yüzyıl dahilinde verilen işçi hakları mücadelesi ve kurulmuş olan işçi sendikalarına dayanmaktadır. ¹³⁵ Böylece İngiltere’de ortaya çıkan siyasal partiler parlamento dışında sürdürülen politik mücadelelerin neticesinde ortaya çıkmıştır. Özetle, siyasal partiler, 19. Yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıkan, yönetme yetkisini elinde tutan elitlere karşı, sosyal, ekonomik ve siyasal sebeplerle mücadele eden orta ve alt sınıfların yasama organlarının güçlenmesi, oy hakkının genişlemesi ve siyasal katılımın artmasına koşut olarak ortaya çıkan politik neticenin kurumsal halidir.

Siyasal Partilerin kurumsal bir kimlik altında demokratik toplumda bulunmasının belli başlı amaçları vardır. Bunlar siyasal partilerin “fonksiyonları” ya da “vazifeleri” adı altında literatürde yer almaktadır. Siyasal partilerin en önemli fonksiyonu, özellikle demokratik toplumlar için, bireyler ile hükümet arasında bağ kurmaktır. Vatandaşlar, siyasal partiler üzerinden, siyasal alana dahil olarak, bireysel olarak yapma imkanı bulamayacakları faaliyetleri gerçekleştirme şansı bulabilmektedirler. Parti örgütlenmelerinde, yerel yönetimlerde, parlamentoda ya da hükümet içerisinde bulunarak siyasal temsilin işlevi ve önemi ortaya çıkmaktadır. Bireysel olarak siyasa yapıcılara taleplerin iletilmesi kolay olmadığından siyasal partiler vatandaş ile

¹³⁴ Niyazi Berkes, **Siyasi Partiler, İngiltere, Fransa ve Amerika’da**, (İstanbul: Yurt ve Dünya Yayınları, 1946), 76.

¹³⁵ **age**, 36.

yönetim arasında aracı bir rol oynamaktadır.¹³⁶ Siyasal partilerin ikinci işlevi, cinsiyet, ekonomik durum, coğrafya ya da ideolojik farklılıklara rağmen kitleleri aynı çatı altında birleştirmeleridir. Siyasal Partiler, çıkarları uzlaştırıp, bazı farkları eriterek parlamentoda farklı sınıfları temsil edebilmektedir. Temel düzeyde iktidarı hedefleyen, seçim kazanma gayesi olan siyasal partilerin yönetme arzularının yanında, toplumsal sınıfları dönüştürme, kimlik kazandırma, politize etme gibi orta ve uzun vadeli hedefleri de vardır.¹³⁷ Özellikle uzun zamandır iktidar olmuş, geniş kitlelere temsil edebilen siyasal partiler bir çeşit okul vazifesi görerek toplumu dönüştürme işlevini yerine getirirler. Siyasal partilerin bir başka fonksiyonu, siyasi nitelikteki personeli kendi içerisinde devşirerek sisteme yerleştirmesidir. Parti ile ilişkisi olmayan bağımsız adayların siyaset sahnesinde varlık göstermesi çok imkan dahilinde olmadığından siyaset yapmanın yolu birincil düzeyde parti kimliğine sahip olmaktan geçmektedir.¹³⁸ Bürokratlar ya da dışarıdan kişiler siyasi makamlara getirilmekle beraber esas olan parti içi basamakların çıkılmasıdır. Dolayısıyla parti içerisinde de rekabetçi bir ortamın olması; liyakat ve ön seçim mekanizmalarını parti içi organlarda çalıştırılmasını gerektirmektedir.

2.2.1. Tipolojilerine Göre Siyasal Partiler

Siyasal parti tipolojileri, partilerin örgütsel yapıları, üyelik, parti içi demokrasi, liderlerin seçilmesi ve finansal kaynakların durumu gibi çok çeşitli unsurların göstermiş olduğu farklılık üzerinden tipolojilere ayrılmıştır. Temel nitelikleri bakımından siyasal partiler, dört temel ayrıma sahiptir: seçkin ve kadro partileri, kitle partileri, herkesi yakala partileri ve kartel partiler.¹³⁹

Parti tipolojisinde en yaygın kavramsallaştırma kadro-kitle partisi ayrımıdır. Maurice Duverger tarafından geliştirilen ayrımın temel çözümlemesi, üye kavramına atfedilen anlam üzerinden işlemektedir. Bu iki tipolojideki parti üyeliğinin birbirinden oldukça farklı kullanımları vardır.¹⁴⁰ Kadro partisinde, üyelik oldukça sılık bir anlam ifade ederken kitle partisine doğru gidildikçe parti üyeliği önem kazanmıştır.¹⁴¹ Fakat iki

¹³⁶ Michael G. Roskin, Robert L. Cord, vd., **Political Science, An Introduction**, (New Jersey: Prentice Hall, 2003), 194.

¹³⁷ Eylem Özdemir, Gökhan Atılğan, “Siyasal Partiler”, yay. haz. Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin, **Siyaset Bilimi**, (İstanbul: Yordam Kitap, 2013): 213.

¹³⁸ Kapani, **age**, 167.

¹³⁹ Sayarı, **Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri**, ed. Sayarı, Bilgin, **age**, 131.

¹⁴⁰ Duverger’in tasnifinin eleştirisi için bkz. Ergun Özbudun, “M. Duverger’in “Siyasal Partiler”i ve Siyasal Partilerin İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c.21, s.1-4 (1964): 23-51.

¹⁴¹ Duverger, **age**, 79.

parti tipi arasındaki fark üye sayısı değil parti yapısı ile ilgilidir. Kadro partisi, kitle partisinin aksine seçkin niteliğe haiz bir oluşumdur. Örneğin seçimlere hazırlanırken, kampanyanın yürütülmesi aşamasında, partiye yakın nüfuzlu siyasetçiler çalışmalara iştirak etmektedirler. Kampanyanın yürütülmesi profesyonel teknisyenler aracılığıyla yürütülür ve seçimin finansmanın partinin mali yönden güçlü üyelerince üstlenilmiştir.¹⁴² Kadro partilerinde üye sayısının arttırılması gibi bir amaç olmadığı gibi parti içi disiplin de oldukça gevşek tutulmuştur. Avrupa'daki muhafazakar ve liberal partiler ile Amerikan partileri bu modele göre kurulmuştur.¹⁴³ Kitle partileri, kadro partilerine kıyasla daha geç kurulmuştur. Kadro partileri parlamento içinde doğan partiler statüsünde değerlendirilirken kitle partileri parlamento dışı parti görünümündedir. Doğal olarak kadro partisinde görülen elitist yapı kitle partisinde mevcut değildir. Kitle partilerini ortaya çıkaran husus, siyasetin geniş yığınlarla buluşmasını sağlayan genel oy hakkının yaygınlaşmasıdır. Zamanlama ve mahiyet bakımından farklılaşmanın özü de bu husustur.

Kitle partileri üyeliklerini arttırma, giriş belgesi düzenleme ve bu üyelikler üzerinden aidat toplayarak finansman sağlama amacı gütmektedirler. Fakat fiiliyatta partinin finansmanı kadro partisinde olduğu gibi belli zümreler üzerinden işlemiştir. Kitle partileri, seçimlere katılacak adayları parti içi demokratik yollardan belirlemektedir. Kadro partileri de değişim karşısında kayıtsız kalamayarak seçim yöntemini çalıştırmaya başlamıştır. Duverger'in belirttiği gibi teorik olarak ayrışan bu tipoloji fiiliyatta yeteri düzeyde ayrışmayabilir.¹⁴⁴

Sosyalist partiler, popülist söylemi taşıyan yeni-sağ partiler ya da faşist ideolojiyi taşıyan partiler kitle partisi biçimini hak etmektedirler. Dolayısıyla ideolojinin renginden ziyade bu ideolojinin geniş kesimler ile irtibatının boyutu ön plana çıkmaktadır. Geniş kitleler ile buluşmak da yeterli değildir. Bu ilişkinin resmi bir mahiyet altında kayıtlı olması gerekmektedir. İdeoloji, resmi üyelik ve bu ilişkinin geniş kesimlerle olan rabıtası kitle partisini özetlemektedir.

M. Duverger'in siyasi partileri yapılarını merkeze alarak yaptığı tipolojiye karşın S. Neumann partileri işlevlerine göre ayırarak, bireysel temsil ve sosyal bütünleşme partileri şeklindeki yeni bir model geliştirmiştir. Buna karşın, bireysel temsil

¹⁴² age, 80.

¹⁴³ Erdoğan Teziç, **100 Soruda Siyasi Partiler**, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976), 49.

¹⁴⁴ Duverger, age, 80.

partileri, Duverger'in kadro partilerini, sosyal bütünleşme partileri Duverger'in kitle partisini anımsatmaktadır.¹⁴⁵ Bireysel temsil partileri, seçim kampanyaları, parlamento çalışmaları ve hükümet faaliyetleri ile tahdit altına alınmıştır. Üyeler ile parti arasındaki ilişki oldukça kısıtlı olduğundan “sınırlı parti” olarak da ifade edilmiştir. Bunun gerçekleşmesinin yolu ideolojik yoğunluğu düşürerek geniş kitlelerle buluşmaktır.¹⁴⁶ Sosyal bütünleşme partileri ise, modernleşme süreci neticesinde kentleşmenin olumsuz yönlerini gidermek amacıyla ideoloji ve örgütü tek bir yapıda birleştirerek yalnızlaşan bireyi toplumsal hayata katmayı hedeflemektedir. Kendi içerisinde demokratik bütünleşme partileri ve totaliter bütünleşme partileri olarak iki alt ayrıma sahiptir. Aralarındaki fark, parti ideolojisinin ne kadar kapsayıcı ve bağlayıcı olduğu ile ilgilidir.¹⁴⁷

Otto Kırchheimer, 1966 yılından yaptığı tipolojide¹⁴⁸ özellikle “toplayıcı parti” ya da “hepsini yakala” tipolojisi (*catch all*) ön plana çıkmıştır. Belirli bir sınıfın ya da kitlenin değil tüm ulusun temsilini yapmak isteyen, lider odaklı, ideolojik yükü bulunmayan partiler bu tanımlamayı ifade eder. Amerika'daki Demokrat ve Cumhuriyetçi Partiler ya da Alman Hristiyan Birliği bu sınıf içerisine girebilir.¹⁴⁹

Duverger, Neumann ve Kırchheimer'ın parti tipolojisine yaptıkları katkılar haricinden bu tasniflerin yeterli düzeyde çözümleyeceği olmadığı sebebiyle “kartel” ve “medya” partileri adı altında iki tipoloji ortaya atılmıştır. Kartel partiler, geleneksel üyeliklerden uzak devlet gücüne dayalı olarak siyaset yapan partilerdir. Parti mensupları kamu bürokrasisinde görev yapmış kişilerden devşirilmiştir. Parti, tamamen seçim odaklı, oy maksimizasyonunu hedefleyen bir düşünceye sahiptir. Seçmenlere ise doğal olarak ikna edilmesi gereken müşteri olarak bakılmaktadır. Kartel partileri, siyasetin, ideolojik, ağır çekişmeli yönünden “siyasetsizliğin” hakim olduğu bir alana doğru kayışın göstergesi olarak ortaya çıkmıştır. Depolitizasyon bir sonucu olarak siyasetin sanal alana kaymasıyla birlikte, parti organları, liderler, kitleler ve sokak siyaseti yerine iletişimciler, medya danışmanları, sanal organlar

¹⁴⁵ Sezgi Durgun, “Siyasal Partiler ve Parti Sistemleri”, ed. Yüksel Taşkın, **Siyaset**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015): 343.

¹⁴⁶ Teziç, **Anayasa Hukuku**, 329.

¹⁴⁷ **age**, 330.

¹⁴⁸ Otto Kırchheimer'ın dörtlü tipolojisi şunlardır: a) kentsoylu bireysel temsil partileri b) sınıf-kitle partileri c) mezhepsel kitle partileri d) toplayıcı (*catch all*). Konuyla ilgili bkz. Sancar Sefer Süer, “Catch-all Partiler”, **TBB Dergisi**, s.96 (2001): 49-90.

¹⁴⁹ Mümtaz'er Türköne, “Siyasi Partiler”, ed. Mümtaz'er Türköne, **Siyaset**, (Ankara: Lotus Yayınları, 2005): 261.

siyaseti yönlendirmeye başlamıştır. Temsili demokrasinin krizi olarak ortaya çıkan medya partileri, klasik parti disiplininin ve sorumluluğundan uzaklaşmakta; parti liderleri yüzünü medya organlarına karşı dönmektedir.¹⁵⁰

Parti tipolojisi, partilerin mahiyetini, hangi saiklerle kurulduğunu ve nasıl işlediğini açıklamak için yapılmış bir bilimsel tasniftir. Bir başka ifade ile parti tipi partinin “içini” açıklamak için yapılmıştır. Parti sistemleri ise, partilerin bir arada bulunuşlarının şekil ve koşullarını açıklamaya yarayan; sistemi oluşturan siyasal ve hukuki temelleri inceleyerek geliştirilmiş tasniflerdir. Parti sistemleri, seçim yarışına dahil olan partilerin sayısını, partilerin birbirlerine göre büyüklüğünü, birbirleriyle olan ideolojik ilişkilerini ve rekabet ya da dayanışma ilişkisinin siyasal istikrar yansımaları ele alarak parti “dışı” yapıyı çözümleme gayretinde bulunmaktadır.¹⁵¹

Parti sınıflandırmasının esasları tek parti ve çok partili sistem olarak ayrılmıştır. Duverger ise, bir adım ileri giderek, iki partili ve çok partili sistemler olarak geliştirmiş; çoğunluk esasına göre olan sistemler iki partili, nispi esasa göre olanların çok parti olduğunu ifade etmiş.

Tek-parti sistemi, görünüş itibarıyla açık ve anlaşılır olmakla beraber, “partisiz sistemden” ayrılması gibi bir sorunla karşılaşmaktadır. Siyasal partilerin, farklı siyasal partilerden ayrı bir yapı olduğu tanım bölümünde belirtilmişti. Bu noktada, eğer, tek bir parti siyasal alanı yönetiyorsa; iktidar belli bir sosyal grubun elindeyse tersten bir ifadeyle herhangi bir siyasal parti mücadelesi yoktur, doğal olarak olduğu varsayılan siyasi parti de gerçek anlamda mevcut değildir. Siyasal partiler, herhangi bir ideoloji ya da sınıfın menfaatlerini temsil edebilir. Lakin partinin salt bu sınıfa indirgenmesi, mevcut partinin de siyasi iktidarı elinde bulundurması karşısında, tek parti olarak ifade edilecek siyasal rejimlerin partisiz olduğunu ifade etmektedir.¹⁵²

Tek partili bir parti sistemin olması için salt tek partinin örgütlenmiş olması kriteri kabul edilmemelidir. Güdümlü hareket eden, devşirilerek kurulmuş partilere mevcut olduğu sistemler, çok partili olsa da fiiliyatta tek partili olarak kabul edilmelidir. Buna rağmen, uzun süredir iktidarda bulunan parti, tekelci durumunu bir gün

¹⁵⁰ Durgun, Siyasal Partiler ve Parti Sistemleri, ed. Taşkın, **age**, 345-346.

¹⁵¹ Sayarı, Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri, ed. Sayarı, Bilgin, **age**, 135.

¹⁵² Özbudun, **age** 112.

kaybetme ihtimali gözükiyorsa, sistemi tek parti değil “hakim partili” bir sistem olarak saymak gerekmektedir.¹⁵³

İki partili olarak ifade edilen sistem, ÷lke sathında sadece iki partinin olması değildir. Bu mümkün olmakla beraber, iki partili sistem, birçok partinin teşkilatlanıp, siyasi mücadele vermesine rağmen, siyasi hayatta baş rol oynayan iki partinin olmasıdır. Bunun tipik örneği, Amerika’da cari olan demokratlar-cumhuriyetler mücadelesidir. Burada siyasi sebepler olmakla beraber, çoğunlukçu seçim sistemi iki partiyi ön plana çıkartmaktadır.¹⁵⁴ İki partili sistemde, iktidarın iki parti arasında sık sık değişecek olması partileri demokratik bir mücadeleye sokmaktadır. Pandüler hareket (ritmik) olarak ifade edilen eylem biçiminde, iktidar partisi, yönetim noktasında gösterdiği zaaf lar neticesinde iktidarı muhalefet partisine devretmek zorunda kalacaktır. Dolayısıyla, muhalefet iktidarı frenlediği, denetlediği gibi iktidarı devralmak için onu hataya sevk ederek değişimi de tetiklemektedir.¹⁵⁵ İki partili sistemde, büyük iki partinin temel vasfı, ideolojik olarak yelpazenin uçlarına değil ortasına doğru kaymaktır.¹⁵⁶ Böylece, iki parti, birbirlerine doğru ilerlerken, seçmenler arası geçiş i sağlayıp kitleselleş me imkanı kazanmaktadırlar.

Çok Partili sistem Giovanni Sartori tarafından ılımlı/sınırlı çok partili sistem ve aşırı/kutuplaşmış çok partili sistem olarak ikiye ayırılmıştır. Sartori’ye göre, ÷lke siyasetinde iktidar mücadelesi veren beş ve daha az parti varsa ılımlı, beşten fazla ise aşırı çok parti sistem vardır. İlimli çok partili sistem, kutuplaşmanın az olduğu, iki partili sistemi andırır şekilde temel bir düalizmi barındırmaktadır.

İdeolojik anlamda kutuplaşan partilerin politik ayrışması derin değildir. Sistemin özü, merkezin iki tarafından yoğunlaşan partilerin, iktidarı koalisyonlar aracılığıyla yönetmesi üzerine kuruludur. Bunun sonucu olarak herhangi bir partinin iktidarda yer alma şansı oldukça yükselmektedir. Birçok partinin arasında “*catch all*” olarak ifade edilebilen, %30 civarından oy alabilen bir ya da iki parti koalisyonlar üzerinden istikrarlı hükümetler kurabilmektedir. Öte yandan, çok partili sistemlerde, ideolojik ayrışma yoğun olmadığından siyasal partiler benzer oy oranlarıyla bölünebilmekte, bu durum koalisyon hükümetlerini doğururken, siyasal istikrarsızlığı da

¹⁵³ age, 113.

¹⁵⁴ Arif T. Payashoğlu, **Siyasi Partiler**, (Ankara: Ankara Siyasal Bilgiler Faköltesi Yayınları, 1952), 49.

¹⁵⁵ age, 55.

¹⁵⁶ Ahmet Taner Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, (Ankara: İmge Yayınları, 1999), 257.

tetiklemektedir. Örneğin İtalya’da 1946-1996 yılları arasında 55 koalisyon hükümeti kurulmuştur; bu rakam aşırı çok partili sistemin siyasal hayat üzerindeki olumsuz neticesine işaret etmektedir.¹⁵⁷

Parti sistemlerinin özünü oluşturan sayı kriteri, siyaset bilimciler arasında eleştiri konusu yapılarak yetersiz bulunmuş ve terk edilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Bunun yerine, iktidarın nasıl “el değiştirdiği” ya da “ideolojik özünü” ilgili kriterler öne sürülmüştür.¹⁵⁸ Çok partili sistemleri, sayılar üzerinden tasnif eden Sartori, sayı kriterini esas almakla beraber, ideolojik kriterleri de değerlendirmeye katmıştır. Fiili anlamda işleyişin salt sayılar üzerinden gitmeyip, parti yapısı, siyasi kültür ve ideolojik unsurlar da değerlendirmeye katıldığından çok partili sistemleri sadece sayıya indirgendiği eleştirisini yapmak yerinde olmayacaktır. Partileri, anayasal düzen, seçim kanunu, siyasal partiler kanunu, parti yapıları ve siyasi kültür ile birlikte ele almak sağlıklı bir analiz sonucu verecektir.

2.2.2. Siyasi Partileri Tasnif Problemi

Siyasi partiler, yukarıda belirtildiği üzere işlev, tip, sistem, sayı gibi muhtelif kriterler dahilinde siyaset bilimi literatüründe ele alınmıştır. Siyasi partilerin sınırlı eksenlerde tanımlandığı kültürler, kazananın her şeyi kazandığı, kaybedenin her şeyi kaybettiği ve karar verme süreçlerinden tamamen uzaklaştığı çoğunlukçu demokrasi modellerdir. Lijphart tarafından oydaşmacı (*consensus*) olarak tanımlanan, çoğunluğun sınırlandığı modelde, siyasal partiler birbirlerinden tek bir sorunsal üzerinden değil her bir parti diğer partilerden birden fazla boyutta farklılaşmıştır.¹⁵⁹ Lijphart bu boyutları, sosyo-ekonomik, dinsel, kültürel-etnik, şehirse-kırsal, rejim desteği, dış politika ve maddecilik sonrası şeklinde tasnif etmektedir. Lijphart, yedi unsuru, incelediği 21 ülkedeki tespitleri dahilinde geliştirmekle birlikte her bir tasnifin mutlaka her bir ülkede bulunmadığının altını çizmektedir.

Lijphart’a göre, sosyo-ekonomik model, dört tasnifi kendi içerisinde barındırmaktadır. Bunlar, (I) üretim araçlarının devlet mülkiyetinde veya özel

¹⁵⁷ Robert J. Jackson, Doreen Jackson, *A Comparative Introduction to Political Science*, (New Jersey: Prentice Hall, 1997), 324.

¹⁵⁸ Özbudun, *age*, 138.

¹⁵⁹ Lijphart, oydaşmacı modeli İsviçre ve Belçika üzerinden örneklemenin yanında, yürütmenin büyük koalisyon/partiler dahilinde paylaşılması, hukuk ve teamüller düzeyinde güçlü kuvvetler ayrılığı, dengeli iki meclislilik, çok partili sistem, dil ve din gibi muhtelif kriterlerden oluşan parti sistemi, nispi temsil, yerel ve federal yönetim, yazılı anayasa ve azınlık vetosu kriterleri üzerinden açıklamakta ve bu hususların çoğunlukçu rejimi kısıtlayacağı kanaatindedir. Konuyla ilgili bkz. Arendt Lijphart, **Çağdaş Demokrasiler**, çev. Ergun Özbudun, Ersin Onulduran, (Ankara: Yetkin Yayınları, t.y.), 26-31.

mülkiyette oluşu, (II) ekonomik planlamada devletin rolünün güçlü veya zayıf oluşu, (III) servetin zenginden fakire doğru yeniden dağıtımından yana veya buna karşı olmak, (IV) devletin sosyal refah programlarını genişletmek veya buna karşı koymak şeklinde tanımlanmıştır.¹⁶⁰ İkinci boyut, partilerin dine ve dinsel değerlere karşı izledikleri tutum ve politikalara ilişkindir. Evlenme, boşanma, doğum kontrolü, kürtaj gibi birçok konuda dinsel ve laik partiler birbirlerinden önemli ölçüde ayrılmaktadırlar.¹⁶¹ Üçüncü tasnif dinsel bölünmeye kıyasla daha az görülen kültürel-etnik boyuttur. Kültür kavramı, etnik aidiyet bağlamında resmi ve ana dillerin kullanılması üzerinden siyasi partileri önemli ölçüde farklılaştırmıştır. Dördüncü husus olan şehir-kırsal ayrımı, diğer tasniflere kıyasla varlığını görece zayıf bir unsur olarak sürdürmektedir. 20. Yüzyılın ortalarına kadar sadece köylü ya da çiftçi partileri olmakla beraber, günümüz siyasi partileri toplumun tamamına hitap etmektedirler.¹⁶² Beşinci kriter, siyasi partileri ideolojik tutumları nedeniyle demokratik düzene karşı geliştirdikleri pozisyonlarını ele almaktadır. Sahip oldukları ideoloji ile mevcut demokratik düzeni koruma ve geliştirmek ya da kaldırmak arasındaki tercih farklılıkları partileri büyük oranda çeşitlendirmektedir.¹⁶³ Partilerin tutumunu ve farklılaşmasını belirleyen en önemli unsurlardan birisi de dış politikaya bakıştır. Dış politikanın güç ve iktidar merkezli işleyişi idealizmin çoğunlukla işlevsiz bırakılmasına neden olurken bu husus partilerin ideolojiler ötesinde işbirliğine girişmesine imkan sağlamış ya da çatışmasını tetiklemiştir.¹⁶⁴ Maddecilik sonrası olarak tanımlanan husus, ideolojilerin sonu tezinin aksine ana akım ideolojiler haricinde kabul gören yeni demokrasi modellerinin (katılımcı yada müzakereci demokrasi) ya da ideolojilerin (örn. çevrecilik) ortaya çıkması siyasi partileri farklılaştıracaktır.

Sonuç itibarıyla, siyasi partileri sadece mevcut sistemdeki sayılarına, oturdukları sistemlere ya da tiplerine göre tasnif etmek; birbirleri ile olan ilişkilerini, ihtilaflarını ve farklılaşmalarını bu çerçevede içerisinde ele almak yeterli olmayacağından Lijphart her bir partinin birden çok siyasi, ekonomik, kültürel ve ideolojik unsurlu barındırdığını; seçmenlerin bu büyük politik yelpaze içerisinde bir ya da birden fazla unsuru benimseyerek siyasal tercihlerini yaptığını ifade etmiştir.

¹⁶⁰ Lijphart, *age*, 114-115.

¹⁶¹ *age*, 117-118.

¹⁶² *age*, 120.

¹⁶³ *age*, 121.

¹⁶⁴ *age*, 121-122.

2.3. Avrupa Merkeziliğin Eleştirisi ve Muhafif Bir Siyaset Olarak İslâmcılık

Siyaset biliminde, siyasal gelişme kavramı etrafından cereyan eden tartışmalar esas olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında hareketlenmeye başlamıştır. Gelişme kavramı, iktisadi bir kavram olarak 19. Yüzyıl sonları itibariyle baş gösterip kayda değer bir literatür oluştursa da bunun siyasal alana yansımaları bir elli yıllık buldu.¹⁶⁵ Siyasal gelişmeyi tetikleyen temel unsur, dünya ölçeğinde bağımsızlığını kazanan ülkelerinin sayısındaki artıştır. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmeler ile Asya, Afrika ve Ortadoğu'da bağımsızlığını kazanan devletler, siyasal gelişmede yaşanan hızlı dönüşüm sorunsalını tetiklemiştir.¹⁶⁶ Siyasal gelişme, temel olarak, modernleşme sürecinin siyasal veçhesini ve neticelerini açıklamak için kullanılan bir çözümlemedir. Siyasal gelişme ıstılahı, esas olarak, modern toplumdaki, sanayileşme, kentleşme, eğitim, kitle iletişim araçlarının kullanımı ve toplumsal çeşitliliğin siyasal alana yansımaları konu edinmektedir.

Siyasal gelişmenin yaşandığı ve siyaset bilimi açısından incelendiği coğrafyaların temel niteliği, geri kalmışlık ya da fakirliktir. Dolayısıyla siyasal gelişmeyi tetikleyen husus, iktisadi gelişmenin sağlanması yahut fakirliğin ortadan kaldırılmasıydı. Siyaset bilimciler kadar, iktisatçılar da gelişme kavramını geniş bir şekilde kullanmışlar, iktisadi değişimin birincil olduğu ve neticesinde siyasi değişimin gerçekleşeceği yakın bir düşünce dünyası inşa etmişlerdir. Siyasal gelişmenin temel unsuru olan demokratikleşme ve insan hakları bağımlı değişken olurken iktisadi gelişme, sanayileşme ve kentleşmeyle yakından ilişkilendirilmiş; demokratik toplumun mevcudiyeti ekonomik gelişmişliğe endekslenmiştir.¹⁶⁷ Örneğin demokratik gelişmişlik seviyesi için, kişi başına düşen gelir eşikleri belirlenmiş, bu eşiklerin aşılması durumunda demokrasinin gelişim eğilimi göstereceği savunulmuştur.¹⁶⁸

Modernleşme kuramı her toplum için temel hedefler koymakla beraber fiiliyatta değişimin hızı ve biçimi farklı seyretmiştir. Huntington ve Dominguez bunun sebebini toplumların sahip olduğu farklı özelliklere dayandırmaktadır. Öncelikle, her toplumsal yapıdaki safhalar farklı nitelik gösterdiği için geleneksel yapılardan

¹⁶⁵ Cemil Oktay, **age**, 239.

¹⁶⁶ Samuel P. Huntington, Jorge I. Dominguez, çev. Ergun Özbudun **Siyasal Gelişme**, (Ankara: S Yayınları, t.y.), 5.

¹⁶⁷ Oktay, **age**, 244.

¹⁶⁸ Huntington, Dominguez, **age**, 6.

modern toplumsal yapıya geçiş değişkenlik gösterecektir.¹⁶⁹ İkinci olarak, toplumsal yapılardaki, kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasal faktörlerin nispi etkileri görece değişkenlik göstermektedir. Üçüncü husus, modernleşmeye uğrayan toplumların, iç ve dış dinamiklere karşı hangi ölçüde reaksiyon gösterdiğidir. Modernleşme, Batı toplumlarına ait bilgi, kaynak, model ya da kurumların ithali olduğu için, bunların hangi yoğunlukta ithal edildiği, dışarıyla olan bağımlılığın ölçüsünü vermektedir. Dördüncü unsur, toplumsal yapının modernleşme sürecine ne zaman başladığı ile ilgilidir. Her toplumun modernite ile olan bağı farklı zamanda ve farklı şekilde kurulmuştur; aynı zamanda kurulsaydı bile, burjuvazinin gücü, dış etkenler, toplumsal seyyaliyet, sanayileşme ve eğitim modernleşme sürecinin hızını değiştirebilecek, hedefe varılmadaki süre farklılık gösterecektir.¹⁷⁰ Beşinci husus, modernleşmeye ait, uluslaşma, devletin kurumsallaşması, siyasal katılım ve siyasal eşitliğin hangi sıra ile yapılacağıdır. Huntington, eğer ilk olarak siyasal katılım gerçekleştirilirse, siyasal kurumların yerleşmemesi sebebiyle siyasal istikrarsızlığın ve şiddetin doğabileceğine işaret etmektedir.¹⁷¹

Modernleşme kuramı, Batı dışı toplumların, gelişerek Batı dünyasının dört yüzyıl dahilinde ulaştığı ekonomik ve politik seviye olan moderniteye kısa sürede erişmesini açıklama çabasıdır. Modern toplum kavramının göndermiş olduğu temel kültür çevresi Batı dünyası olmuştur. Modernleşme süreci ile birlikte, Batı dışı ülkelerin, Avrupa'yı prototip olarak kabul edeceği ve Batılı değerleri benimsemek suretiyle bir kültür ve medeniyet değişimine gireceği ileri sürülmüştür.¹⁷² Dolayısıyla, modernleşme ile Batılılaşma olgusu birlikte hareket eden, iç içe geçen bir kavramsallaştırma olarak kabul edilmektedir. Burada önem arz eden husus, modernleşmenin salt tek taraflı ve değerlerden yoksun bir hareket olmadığı hususudur. Modernleşme olgusu ile birlikte, bir tarafta Batı dünyası, kendi değerlerini Batı dışı toplumlara ihraç ederken diğer tarafta modernleşmeye ve Batılılaşmaya ihtiyaç duyan Batı dışı elitler, Batıya ait değerleri kendi kültür havzalarına katmaktadırlar. Değerlerin ithal edilmesi noktasında, Batı dışına ait kimi değerlerin iç bünyeyi bozacağı kaygısıyla ayıklamanın çok mümkün olmadığı bir durumla karşılaşılmaktadır. Modernleştirici elitler bu noktada iki farklı eğilimi takip

¹⁶⁹ *age*, 14.

¹⁷⁰ *age*, 17.

¹⁷¹ *age*, 18.

¹⁷² Kadir Canatan, **Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme**, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 42.

etmişlerdir. Modern dünyaya ait maddi ve manevi değerlerin birbirlerinden tefrik edilemeyeceği sebebiyle Batıya ait tüm değerlerin kabul edilmesi gerektiğini düşünen Batıcı aydınların yanında, maddi değerleri kabulü manevi değerlerin reddi yolunu seçmiş entelektüeller de vardır. Örneğin Türk modernleşme deneyiminde, ilk olarak Celal Nuri İleri, Japonya örneğini vererek maddi unsurlara tekabül eden teknik medeniyetin kabul edilmesini buna karşın ahlaki değerleri karşılayan Batılı manevi medeniyet değerlerinin reddedilmesi gerektiğini söyleyerek maddi medeniyet-manevi medeniyet kutuplaştırmasına gitmiştir.¹⁷³ Modernleşme sürecine karşı gösterilen şüpheci ve düalist tutuma rağmen, modernleşme deneyimleri ekseriyetle ilk yaklaşım neticesinde vuku bulmuş; maddi ve manevi medeniyet kutuplaştırılması somut bir gerçekliğe tekabül etmemiştir.

Modernleşme süreci, geçirdiği aşamalar aşamasından köklü değişiklikler yapması cihetiyle devrimci kabul edilmekle beraber beslenmiş olduğu pozitivizmin bir neticesi olarak tedrici bir eylem biçimi öngörmüştür. Modernleşme, bütün toplumlar için geçirilmesi gereken merhaleler ön görürken¹⁷⁴ farklı coğrafyalarda değişik hız ve biçimlerde seyir izlemiştir. Buna karşın, nihai hedef, geleneksel toplum biçiminden modern toplum yapısına geçiştir. Geçiş aşaması, modernleşmenin sahip olduğu elitizm ve modernleşmeyi yürüten ulusalcı liderler sayesinde, vesayetçi, otoriteryen ve tek parti dönemlerini ortaya koymuşlardır.¹⁷⁵

Modernleşme kuramı, Batı tecrübesinin merkeze alınarak, özgül bir tarihselliğin, diğer bütün hayat tarzlarına tatbik edilip, nihai bir hedef olarak gösterildiği toplumsal teoriyi ifade etmektedir. Modernleşmeye içkin olan toplumsal hayatın, değişmez, evrensel yasalarının bulunduğu ve Batı dışı toplumların bu evrenselliği yaşaması gerektiği fikri, yoğun bir tarihselciliği barındırmaktadır. Bu noktada, modernleşme kuramının evrensellik iddiasına ve ürettiği tarihselci söyleme yöneltilen eleştirilerden birisi, kapitalizm ve liberal demokrasi ilişkisidir.¹⁷⁶ Modernleşme kuramının Batı coğrafyasından yaptığı soyutlamanın temel çıkarımı, feodal düzenin yıkılıp kapitalizmin gelişmesine paralel olarak burjuva devrimlerinin demokratik bir siyasal

¹⁷³ Mete Tunçay, “Türkiye Cumhuriyetinde Siyasi Düşünce Akımları”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.7, (İstanbul: İletişim yayınları, 1985): 1925.

¹⁷⁴ Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002), 181.

¹⁷⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1980), 312.

¹⁷⁶ Levent Köker, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 83.

düzeni kurmuş olmasıdır.¹⁷⁷ Yaşanan tarihsel tecrübe neticesinde, kapitalizm ile liberal demokratik düzen arasında değiştirilmesi mümkün olmayan bir neden-sonuç ilişkisi kurulmuştur. Fakat Batı dışı dünyanın farklı bir tarihsel tecrübeye sahip olması nedeniyle Batı dünyası için genel geçer olduğu farz edilen tarihsel ilerleyiş aynıyla gerçekleşmemiştir. Modernite, Batı dışı dünyada, Batıya kıyasla çok daha farklı, hızlı, tepeden ve ulusalcı liderlerin elinde değişim tecrübesini yaşamıştır. Dolayısıyla, kapitalizme, kendi iç dinamikleriyle değil, Batı ile girdiği eşitsiz ilişki neticesinde entegre edilmiş geleneksel ülkelerin, kapitalizm ile kurduğu tabiyetin demokrasiyi netice vermemesi doğal olduğu gibi bu sonuç modernleşme kuramının genel geçerliğini zedelediği de ifade edilebilir.

Modernleşme kuramı ve siyasal gelişme çözümlemesi, öz itibarıyla Avrupa-merkezcilik düşüncesinin sosyal ve siyasal teoriye yansımalarıdır. Avrupa-merkezcilik, bütünlüklü bir kuram ve bir bilgi kümesi olmamakla beraber, siyasal açıklamalarda kendisini sık sık açığa vurmaktadır.¹⁷⁸ Avrupa-merkezcilik, Avrupa fikrinin merkeze alınması neticesinde siyasal ve teorik olarak, “ötekini” anlaşılması, tanımlanması ve Batının üstünlüğünün ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, Avrupa-merkezcilik, entosentrik bir düşünce olarak Batı ve diğerleri arasındaki eşitsiz, hiyerarşik yapının tesisine gönderme yapmasıyla, kapitalist sistemin dünya üzerindeki nüfuz siyasetini çözümlemektedir.¹⁷⁹

Avrupa-merkezcilik, coğrafi ve siyasal bir merkez olarak Batı uygarlığını esas alırken bu alan öz olarak Avro-Amerika olarak ifade edilen Avrupa ve Kuzey Amerika’yı kapsamaktadır.¹⁸⁰ Avro-Amerika merkeziliği, sistemleştirilmiş bir tarih anlayışının yansıması olarak, geçmişin bir aynası değil, bütün yüzüyle dünyayı monolitik ve sistematik olarak açıklama ve anlamlandırma çabasında olmuştur. Arif Dirlik, modern bilincin araçlarıyla açıklanan ve evrensellik iddiasında bulunan Avrupa-merkezci tarih anlayışını şu şekli açıklamaktadır:¹⁸¹

...şimdi yüz yüze olduğumuz Avrupamerkezcilik, dünya hakkındaki bilgiyi tek bir sistematik bütün içinde organize etmek için gösterilen benzeri görülmemiş bir arzu ve gayretin ürünüdür. Avrupa

¹⁷⁷ Konuyla ilgili bkz. Barrington Moore, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, çev. Şirin Tekeli, Alâddin Şenel, (Ankara: İmge Yayınları, 2012), 29-204

¹⁷⁸ Biray Kolluoğlu-Kırlı, “Avrupamerkezcilik: Sosyal Teorinin Kör Noktası”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, s.63 (1994): 140.

¹⁷⁹ **agm**, 141.

¹⁸⁰ Arif Dirlik, **Kriz, Kimlik ve Siyaset, Küreselleşme Yazıları**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 341.

¹⁸¹ **age**, 342.

modernitesinin köklerinde ortaya çıkan bu arzu ve gayret, hâlâ bizim için şu anımızı belirlemeye devam ediyor. Yüzyıllar boyunca Avrupalılardan başkaları da bu çabaya katılmaya geldiler, ama hâlâ AvroAmerikalılar –şimdi artık en göze çarpar biçiminde ABD’nin Amerikalıları- bu arzuyu yönlendiriyor ve bu arzuyu bütün yeryüzüne yayıyorlar. Öte yandan, ötekilerin katılımı Avrupamerkezciliğin yok olmasına değil, aksine onların bir Avrupamerkezci moderniteye dahil edilmelerine işaret ediyor.

Avrupa-merkezcilik anlayışı da katışıksız, tek düzen bir kavram olmak olmaktan uzak, farklı ulusal kimliklerin eklektizminden müteşekkil siyasal bir teliftir. Bunun örneklerinden birisini, Fransız aydınlanmasına karşın Alman aydınlanması ve milliyetçiliğini savunan Herder sunmuştur.¹⁸²

“Avrupa’nın yaşam biçimi ve görenekleri, çeşitli ulusların özyapıları çerçevesinde, bir yandan karşılıklı kin, yabancıya karşı sevgisizlik, önyargılar; öbür yandan ulusal özyapıların önemsizleşmesi, dünya yurttaşlığı, tek dil, tek topluluk doğrultusunda biçimlenmiştir ve bu süreç sürüp gitmektedir.”

Avrupa-merkezcilik, kültür ve tarih yazımı üzerinden oryantalist bir dil olarak kendisini ifade etmekle beraber, modernleşme sürecinin kalkınma düşüncesi aracılığıyla, küresel ekonomilerden bireysel tüketime kadar geniş bir alanda kendisine yer edinmiştir. Avrupa-merkezcilik düşüncesini, kapitalist işleyiş ve ulus devlet olgusu içerisinde görmek, kültüralist çözümlemeyi reddetmemekle beraber tamamlayıcı olarak üretim biçimleri merkeze almayı zorunlu kılmaktadır. Avrupa-merkezcilik olgusunu kapitalizmin genel işleyişine üzerinden okuyan Samir Amir, kapitalizmin kendisinin hep var olduğu imajını vererek tarihin bir döneminde ortaya çıktığı hakikatini gizlediğini, Batı’nın sadece tarihsel olarak kapitalizme imkan tanıdığını ve son olarak bu işleyişin merkez ve çevre arasında bir ekonomik ilişki doğurmasına karşın Batı’nın bunu inkara gittiğini ifade etmiştir.¹⁸³

Avrupa-merkezci ideolojinin, bir iktisat söylemi olarak yerleşmesi, “kıtlığın” tespit edilmesi buna karşın ihtiyaçların sınırsız olmasının teorik olarak ortaya konulması ile başlamıştır.¹⁸⁴ Batı dünyasının, kapitalizm işleyişine koşut olarak, Batı-dışına karşı giriştiği kaynak transferi, dünya dengeleri açısından onarılması güç ekonomik farklılıkları üretmiş; Avrupa-merkezcilik açısından bu ilişki, Avrupa’nın

¹⁸² Onur Bilge Kula, **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 87.

¹⁸³ Samir Amin, Eurocentrism, Zed Books, 1989, 76 akt. Kırılı, **agm**, 149.

¹⁸⁴ Fikret Başkaya, **Avrupa-Merkezcilik, Resmi İdeoloji Bilim ve Sosyalizm**, (Ankara: Özgür Üniversite Yayınları, 2004), 19.

“özgünlüğü” ve “üstünlüğü” olarak yorumlanmıştır.¹⁸⁵ Batı ve “öteki” arasındaki farkın resmedilebilmesi açısında maddi kıstaslar açık bir imkan sağlamasına rağmen “ötekinin” kültürel-ideolojik olarak “aşağılığının” ispatı ve maddi geriliğin sebebi Oryantalist düşünceyi devreye sokmuştur. Avrupa-merkezcilik düşüncesinin örttüğü kapitalist ilerleyiş, burjuva ideolojisi için eleştiri konusu olamayacağı gibi birkaç istisna hariç sol Marksist düşünce de ekonomik eleştiri ile sınırlı kalarak oluşan kültürel tahribatın boyutları göz ardı edilmesine neden olmuştur. 3.Dünya ülkeleri ise, Avrupa-merkezciliğe uygun olarak kalkınma savaşına dahil olarak bu sürecin derinleşmesine yardımcı olmuşlardır.¹⁸⁶ Fakat Batı ve Batı dışındaki ilişki sadece maddi ilişkinin ürettiği bir sonuç ve bu sonucun Batı dışı için kabullenilmesi ile sınırlı kalmayarak, bağımlı hale getirilen insanın yeniden nitelenmesi ve bunu içselleştirilmesini de kapsamaktadır.

Oryantalizm terimi erken dönemlerde, Doğu ya da Yunan Kilisesi’ne dahil olmak anlamında kullanılırken 19. Yüzyıldan itibaren Doğu’nun incelenmesi olarak anlam kazanmıştır. Uzunca bir süre müspet anlamda ve bu unvanı sahiplenenleri taltif edici bir içerikle kullanılan oryantalizm, Başta Edward Said olmak üzere oryantalizme ve Avrupa-merkezciliğe yöneltilen eleştiriler neticesinde anlam değişikliğine neden olmuştur.¹⁸⁷ 1973 Yılında Paris’te düzenlenen Uluslararası Oryantalistler Kongresinde “oryantalist” terimi resmi olarak yürürlükten kaldırılmış, kongrenin adı da “Kuzey Afrika ve Asya Konulu Uluslararası Beşeri Bilimler Kongresi olarak değiştirilmiştir.”¹⁸⁸

Edward Said, Oryantalizm adlı paradigma inşacı eseriyle, Batı’nın, Doğu hakkındaki siyasi, kültürel ve iktisadi kaynaklarını, akademik çalışmalar, dil, kurumlar ve doktrinler vasıtasıyla nasıl bir söylem haline getirdiğini incelemektedir. Oryantalizm (Şarkiyatçılık), Batı dünyasından bakarak, Doğu’nun dilini, kültürünü ve tarihini bir akademik disiplin içerisinde inceler ve ikisi arasındaki ontolojik ve epistemolojik farkın altını çizer. Fakat bu öğrenme, tespit ile sınırlı kalmayarak, Doğu’nun ne olduğunu bizatihi Doğu’ya öğretme ve Doğu üzerinde hegemonya kurma merhalesine kadar gitmektedir.¹⁸⁹ Doğu’nun bilgisi ancak Batı için anlamlı, işlevsel

¹⁸⁵ agm, 23.

¹⁸⁶ Serge Latouche, **Dünyanın Batılılaşması**, çev. Temel Keşoğlu, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 71.

¹⁸⁷ Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 3-4.

¹⁸⁸ age, 1.

¹⁸⁹ Kırılı, agm, 141.

ve fayda sağladığı sürece önemlidir ve öğrenilmesi gerekmektedir. Mahmut Mutman'ın ifadesi ile, oryantalizm, birinin hakim ötekinin tâbi olarak konumlandığı karmaşık bir güç ekonomisi; Doğuyu işaretleyerek Batı'yı merkez haline getiren bir ötekileştirme işlemidir.¹⁹⁰ Oryantalizm bu noktada Avrupa-merkezciliğin, salt ekonomik çözümlemeye indirgemeyen, özellikle kültür alanına yönelen bir alt kolu olarak okunabilir.

Said, Michel Foucault'un bilgi ve iktidar arasında kurduğu ilişkiden yola çıkarak¹⁹¹ bilginin değerlerden azade olmadığı; bilginin iktidarın bir parçası olduğundan kalkarak Batılı devletlerin Ortadoğu üzerinde emperyalist bağlantılarını gösterme amacında olmuştur.¹⁹² Said'e göre, oryantalizmin, Doğu'ya yaptığı tüm analizlerde, her daim bir çıkar ilişkisi ve sınırlar dahilinde hareket etmekte; bu ilişki neticesinde de Batı'nın Doğu'ya olan bakışı hiçbir zaman salt bir düşünce konusu ve serbest alanı teşkil etmemektedir.¹⁹³ Oryantalizmin, Doğuya bakış açısı doğal olarak Doğu düşüncesinin esasını teşkil eden İslamiyet algısına da yansımıştır. Oryantalizme göre, İslamiyet, Batılı Hristiyan kültürün dinamik, değişken ve ilerici yapısına karşın durağanlığın ve gerilemenin temsilcisi olmuştur. Durağanlaşmanın nedenleri olarak, özel mülkiyetin olmayışı, yaygın kölelik anlayışı ve despotik yöneticilerin olması ileri sürülmüştür. İslam coğrafyasında, birçok adaletsiz yönetim bulunmasına rağmen, toplumların çatışmaya girmeden, bu yönetimlere tabi olması ve isyan hakkını kullanmaması kabulü, sosyolojik olarak orta sınıf eksikliğine dayandırılmıştır.¹⁹⁴

Doğu Toplulukları, Montesquieu, Ferguson, James Mill, J. Stuart Mill'den miras ile "Doğu Despotizmi" tanımlaması üzerinden Avrupa medeniyetinin karşı kutbuna yerleştirilerek oryantalist bakış açısıyla tanımlanmaya başlandı. Bu düalizm içerisinde İslam, sadece Avrupa'nın karşısı değil aynı zamanda, Doğu toplumlarında neşvünema bulan her türlü kötülüğün kaynağı olarak görülmüştür.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Mahmut Mutman, "Şarkiyatçılık/Oryantalizm", ed. Uygur Kocabaşoğlu, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 191.

¹⁹¹ Edward Said ve Michel Foucault arasında bir mukayese için bkz. Karlis Racevskis, Edward "Said ve Michel Foucault: Benzerlikler ve Uyumsuzluklar", ed. Aytaç Yıldız, **Oryantalizm, Tartışma Metinleri**, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007): 177-198.

¹⁹² Bulut, **age**, 164.

¹⁹³ Edward Said, **Oryantalizm**, çev. Nezih Uzel, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1998), 14.

¹⁹⁴ Bryan S. Turner, **Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam**, çev. Ahmet Demirhan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 17-18.

¹⁹⁵ Vergin, **age**, 192.

Marx ve Engels tarafından, Avrupa-merkezcilik düşüncesi ve Doğu Despotizminin bir yansıması olarak formüle edilen Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT), mülkten yoksunluğu, dolayısıyla ürettiği artı değeri kendine temellük edemeyen birey karşısında, ekonomik olarak devletin merkezileşmesine gönderme yapmak amacıyla formüle edilmiştir.¹⁹⁶ Marx’a göre, Batı’da bulunan, özel mülkiyet, değişken bir toplum, yaygın kapitalist ilişkiler ve sınıfsal ayrışma nedeniyle Batı toplumları kapitalist ve ilerici bir mahiyete sahip olmakla birlikte Doğu toplumları özel mülkiyetin gelişmemesi, devletin yaygınlığı ve sınıf savaşının yaşanmaması sebebiyle tarih-dışı kalmaya mahkumdurlar.¹⁹⁷ Marx’a göre, Doğu’daki coğrafi ve iklim koşulları, yapay sulama problemini kişilerin tek başına çözmesini engellediği için barajların ve kanalların yapılması ve işletilmesi bir otoriteyi gerektirmekteydi. Bu ihtiyacın neticesinde oryantal despot olarak ifade edilen devlet Asyatik toplumlarda ortaya çıkmıştır.¹⁹⁸ Marx’ın Doğu toplumlarına dair oryantalist bakış açısını benzer noktalarda Weber de paylaşmaktadır. Marx’ın, “Doğu despotizmi” olarak ifade ettiği siyasal otorite, Weber’de “patrimonyalizm” olarak tanımlanmıştır.¹⁹⁹

Oryantalistler ya da Oryantalizmin söylemlerini benimsemiş Batı dünyasının kurucu teorisyenleri, kurguladıkları çağdaşlaşma misyonu aracılığıyla, Doğuyu ve İslam toplumlarını, siyasi ve iktisadi olarak iptidai görmekten geri durmamışlardır.²⁰⁰ Önceleri Doğu Despotizmi söylemi üzerinden kaba bir genellemeye girişen oryantalistler, 19. yüzyıl sonrasında sosyal bilimlerin farklı metotlarını işlevsel hale getirerek daha incelikli ve direkt İslam’ı cephe alan bir söylem geliştirmişlerdir. Özellikle dinler tarihi ve karşılaştırmalı filoloji üzerinden medeniyetlerin özü olan dinlerin açıklanması iddiası, gelişmişlik farkını dinler arasındaki mahiyet üzerinden açıklamayı yaygınlaştırmıştır. Belli bir süre almakla beraber, oryantalist çalışmaların hususileşmesi ve bağımsızlaşması neticesinde, İslâmiyat çalışmaları özerk bir alan

¹⁹⁶ Recep Boztemur, “Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm”, **Doğu Batı Dergisi**, s.20 (2002): 141.

¹⁹⁷ **agm**, 142.

¹⁹⁸ Lütfi Sunar, **Marx ve Weber’de Doğu Toplumlari**, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 238.

¹⁹⁹ Bürokratik, askeri ve adli güç üzerinden ülkeyi yöneten patrimonyal devlet, rasyonel bürokrasilerin kurula bağlı düzeninden oldukça uzak bir görüntü sergileyerek kişisel ve keyfi bir yönetim resmi çizmektedir. Patrimonyal devleti ortaya çıkartan husus, Doğu despotizminde olduğu gibi, geniş alanda kurulan barajlar, kanallar ve bunların işletilmesidir.¹⁹⁹ Toplumsal yapı çözümlemesine bakıldığında Weber de Marx gibi, Doğu toplumlarında yaygın bir köy yerleşimi olduğu buna karşın kapitalizmin mevcudiyetinin temel koşulu olan şehir yerleşiminin bulunmadığını iddia etmiştir. Konuyla ilgili bkz. Bryan S. Turner, **Max Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım**, çev. Yasin Aktay, (Ankara: Vadi Yayınları, 1991), 112.

²⁰⁰ İbrahim Kalın, **İslam ve Batı**, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2007), 120.

kazanmış ve konuyla ilgili geniş bir literatür oluşmuştur. Özellikle, II. Dünya Savaşı sonrasında kendisini “İslamiyatçı” olarak tanımlayan uzmanlar, geniş bir mesleki bilgi ağı kurmuşlar fakat bu halkaya yerli uzmanları dahil etmemişlerdir.²⁰¹

1945 sonrasında, Batı Oryantalizminin hakim söyleminden kendisini soyutlamamakla birlikte Oryantalist çalışmalara mesafeli olan Amerika’nın siyasi ve bilimsel bir güç olarak merkezileşmesi, oryantalizme yapılan eleştirilerde önemli rol oynamıştır. Fakat bu hegemonya girişimi de hakim oryantalist söylemin kökten değişmesini sağlayamamış ve Batı’nın Doğu’ya olan yanlış, çarpıtılmış, eksik ve taraflı yöntemleri sürdürülmüştür.

Geç Modern dönemde tartışma alanı açması bakımından değinilmesi gereken iki önemli tez bulunmaktadır. Bunlardan ilki, liberal siyasi bir felsefeyi ve piyasa ekonomisini benimseyen Francis Fukuyama’nın *Tarihin Sonu*²⁰² diğer ise medeniyetler arası mücadeleye gönderme yapan Samuel P. Huntington’ın *Medeniyetler Çatışması*²⁰³ adlı çalışmasıdır. İki tezden ilkinin, farklı dünya görüşler arasındaki çatışmanın sona ermesi ikincisi ise bu çatışmanın medeniyetler ve sahip oldukları değerler üzerinden sürdüğünü ifade etmesi bakımından zıt kutupları temsil ettiği iddia edilmektedir.²⁰⁴ Buna karşın, Huntington’ın, çatışmanın kaynağı olarak Batı’yı değil yerel ve otantik kültürlerle işaret etmesi; Batı medeniyetini, iyi işleyen, sorun üretmeyen öte tarafta başta İslamiyet olmak üzere Doğu kaynaklı siyasi ve felsefi düşüncüyü çatışma kaynağı olarak gören Avrupa-merkezci yaklaşımıyla Fukuyama’nın düşüncesini tamamlayan bir yaklaşıma sahip olduğu da öne sürülmüştür.²⁰⁵ Huntington’ın tezini kamusal ve tartışılır hale getiren husus, küreselleşme sürecinde birçok siyasal tecrübesinin yaşanmasına rağmen bu değişimin Batılılaşmayı üretmemesi sonucunda çatışmacı ve muhteviyatsız siyasal dönüşümleri sonuç vermesi iddiasıdır. Nilüfer Göle’nin ifadesiyle, Huntington, Batı dışında yaşanan modernleşme tecrübelerinin gerçekleşmesi ile Batı’nın modernlik

²⁰¹ Yücel Bulut, “Oryantalizm”, İstanbul, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.33, (İstanbul: TDV, 2007): 433-434.

²⁰² Francis Fukuyama, **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, çev. Zülfü Dicleli, (İstanbul: Simavi Yayınları, t.y.).

²⁰³ Samuel P. Huntington, “Medeniyetler Çatışması mı?” çev. Mustafa Çalık, der. Murat Yılmaz, **Medeniyetle Çatışması**, (Ankara: Vadi Yayınları, 2001): 22-49.

²⁰⁴ Nilüfer Göle, **Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), 160.

²⁰⁵ Ahmet Davutoğlu, “Fukuyama’dan Huntington’a, Bir Bunalımı Örtme Çabası ve Siyasi Teorinin Pragmatik Kullanımı”, der. Murat Yılmaz, **Medeniyetle Çatışması**, (Ankara: Vadi Yayınları, 2001): 371-372.

üzerindeki tekelinin kırılmasına içerlemekte ve Batı dışı değişimi küçümseyerek itibarsızlaştırma gayreti içerisine girmektedir.²⁰⁶

Bu noktada dini inanışın yanında siyasi, tarihi ve ideolojik olarak İslâmcılık düşüncesinin modernleşme sürecindeki konumu ve tutumu siyasi gelişme kavramı açısından önemli politik deneyimler sunmaktadır. İslâm peygamberinin vefatı sonrası şekillenen İslâm siyaset düşüncesinin 19. Yüzyıl sonrasında modernlik ile yaşadığı teşrik-i mesai, Batı ile açılan mesafenin kapatılması, gelenek ile hesaplama, eğitimde reform, şuraya dayalı yönetim ve İslam birliğinin sağlanması noktasında kayda değer bir birikim sunmanın yanında bütünlüklü olamayacak kadar da derin farklılıkları ifade etmesi açısından münbit bir tartışma alanı açmaktadır.

Modern siyaset bilimi anlamında devlet ve iktidar kavramları Kur'an'da yer almamaktadır.²⁰⁷ Kur'an'da devlet kelimesi, Arapça “dvl” kökünde türeyerek bir yerde geçmekte, günümüz anlamında olmamakla beraber zenginlik ve bu zenginliğin el değiştirmesi manasında kullanılmaktadır.²⁰⁸ Siyasi olanı ve devleti açıklamak için kullanılan ayetler, devletin ne olduğu ve yapısının nasıl olduğunu değil, içeriklerini ve fonksiyonlarını açıklamak noktasında anlam kazanmaktadır. Örneğin, düzen, itaat, adalet, liyakat, biat, sözleşme, eşitlik, barış ve savaş, ümmet ve şura kavramları Kur'an'da geçmekle beraber, modern ya da geleneksel kurumsal bir devletin mahiyetini değil işleyişini açıklayan, temel esasları ele alan anahtar kavramlardır.²⁰⁹ Siyaset kavramı da hiçbir şekilde Kur'an'da geçmemesine, devlet ve iktidar çözümlemesi somut ve evrensel mahiyette bulunmamasına karşın, İslam'da devlet ve siyaset ilişkilerinin dinden ayrı olamayacağı ve bu işleyişin dinin kaideleri doğrultusunda işleyeceği gelenekçi ya da modernist perspektiften olmak üzere ileri sürülmüş, tartışılmış ve somut biçimde değişik örnekler ile hayata geçmiştir.²¹⁰

Sözlükte, “bir nesneyi düzgün ve iyi durumda bulunması için özenle gözetip korumak; hayvanı ehlileştirmek, atı terbiye etmek” gibi manalara gelen siyaset, toplumun işlerini üzerine alma, yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme sanatı şeklinde tanımlanmıştır. İslam literatüründe de siyaset benzer şekilde “halkın

²⁰⁶ Göle, **age**, 160.

²⁰⁷ Manzooruddin Ahmed, “Kur'an'da Anahtar Siyasi Kavramlar”, çev. Kazım Güleçyüz, **İslam'da Siyaset Düşüncesi**, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995): 90.

²⁰⁸ Devlet kelimesinin, kökü ve anlamı için bkz. Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.9, (İstanbul: TDV, 1994): 234.

²⁰⁹ Süleyman Uludağ, **İslâm-Siyaset İlişkileri**, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2008), 36-38.

²¹⁰ Hayrettin Karaman, “İslam'da Din Devlet İlişkisi”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.72 (2003): 104.

işlerini yönetme” anlamında kullanılmıştır.²¹¹ İslâm literatüründe, yönetme yetkisine haiz kişiler muhtelif unvanlar ile anılmışlar ve “siyaset” adı altında İslâm’ın genel ilkeleri ile çelişmeyecek düzenlemeler ve tatbikatlar yapmışlardır.²¹² İslam siyaset düşüncesinde ve tarihinde, yönetenler, toplumsal ve siyasal lider anlamında imam, devlet başkanı anlamında halife, siyasi önder olarak *emîrû’i mü’minîn* ya da *veliy-yü’l emr*, güç, kudret manasındaki sultan ve eski milletlere atıf ile Kur’an’da hakimiyeti elinde tutanlar için melik ya da mülk kelimeleri kullanılmıştır.²¹³

İslam siyaset düşüncesinin özü Hz. Muhammed döneminde, Kur’an ve hadis etrafında şekillenmeye başlamıştır. Kur’an’a göre, vahyin insanlara duyurulması yani tebliğ ile eğitim, öğretim ve rehberlik vazifesinin yanında idareci olarak toplumu yönetme yetkisi İslâm peygamberine verilmiştir. Kur’an’da geçen (Nisa, 4/59) “Allah’a, Resullerinize ve amirlerinize itaat ediniz.” hükmü uyarınca ümmetin peygambere tabi olması gerektiği de amir bir hüküm olarak İslam düşüncesinde merkezi bir yer edinmiş; ilerleyen dönemde siyasi ayrışmalar tabiyet düşüncesine olan yaklaşımdaki farklılaşma üzerinden işlemiştir.²¹⁴

Hz. Muhammed’in vefatın sonra gelişen İslam’ın siyasal tecrübesi, modern dönemde yeni bir biçime bürünerek siyaset ve düşünce dünyasında kendisine yeni bir pozisyon edinmiştir. İslam dünyası Batıya entelektüel anlamda canlılık vermesine rağmen, Haçlı seferleri ve Moğol İstilaları İslam devletlerini sarsmış, adalet merkezli yönetimler rotayı güvenlik eksenine çevirmişlerdir. Batı coğrafyasının dünya dengelerini bozucu savaş, istila ve keşifleri Müslüman ülkeler ile Batı arasındaki muvazenenin bozulmasına neden olmuştur. Böylece Batı ve İslam coğrafyası arasında, zihinsel, siyasal, ekonomik ve askeri olarak kapatılması güç farklar gelişmiştir. Farklı kapatılması çabası sadece geleneksel olanın ihyası üzerinden değil çoğunlukla Batı’nın kendi argümanlarının kullanılması şeklinde olmuştur. İslamcılık akımı da Osmanlı merkezli gelişen yenileşme hareketinin en önemli argümanlarından birisi olarak entelektüel ve siyasi arena da var oluşun mücadelesi olarak tarihte yerini almıştır.

Avrupa-merkezli olarak Batı’nın Reform hareketleri sonrasında göstermiş olduğu gelişim ve kat ettiği mesafe İslam dünyasında tecdid hareketlerinin başlamasına

²¹¹ Hızır Murat Köse, “Siyaset”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.37, (İstanbul: TDV, 2009): 294.

²¹² **agm**, 294.

²¹³ **agm**, 294.

²¹⁴ Uludağ, **age**, 86.

neden olmuştur. Bu noktada genel olarak İslamcılık olarak bilinen tecdid ve ıslah hareketi İslamcı düşünürler tarafından modernlik ile ilişkilendirilerek tanımlanmıştır.²¹⁵

“İslamcılık, XIX.- XX. yüzyılda, İslam’ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim vd.) ‘yeniden’ hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitte, hurafelerden... kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtivan eden bir hareket olarak tarif edilebilir.”

İsmail Kara, İslamcı düşüncenin kaynaklarını ele aldığı makalesinde İslamcılık ve modernizm arasındaki ilişkiyi sadece bir toplumsal hareketin değil aynı zamanda modernlik karşısında mağlup bir neslin ayakta durabilmek adına aydınlarca inşa edildiği iddiasındadır.²¹⁶

“İslamcı söylem dönem olarak da muhteva olarak da modern (uzun tarihi süreçle ve gelenekle irtibatları zayıflamış), modernleştirici (modernist), ideolojik (genelleştirmeci, indirgemeci, basit, siyasi) ve büyük ölçüde seküler bir söylemdir. Bütün türevleriyle İslamcılığın bizzat kendisi modernleşmenin bir ürünü ve sonucu olduğu için söylemin böyle teşekkül etmesinde beklenmedik bir şey yoktur. Bu söylemin ana öncülleri ve birçok hüküm cümlesi, hem muhteva hem istikamet olarak sadece bugün “İslamcı” denen gruplar tarafından değil çağdaş İslam dünyasının bütün fikir gruplarına mensup “mağlup bir neslin” aydınlarınca inşa edilmiş ve sürdürülmüştür.”

İslamcılık düşüncesinin modernliğin ürünü olduğu fikri benzer bir yaklaşım ile İslamcı düşünür Ali Bulaç tarafından da savunulmuştur.²¹⁷

“İslamcılık 19. Yüzyılın son çeyreğinden başlamak üzere modern bir durum ve modernliğin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. İslamcılık, modern bir duruma, İslami referanslardan hareketle verilmek istenen bir cevaptır. Ama modernliğin ürünüdür. Devleti ve siyaseti merkeze alır. İslamî düşüncenin irfan boyutu, manevi boyutunu, hikmet boyutunu ikincil bir düzeyde ele alır. Bu yönüyle İslamcı hareketi ve dolayısıyla siyasal İslâm’ın zaafını teşkil eden şey, bu modernliğin ürünü olan İslamcılığın Kartezyen felsefenin etkisinde kalmasıdır. İkincisi ilerlemeci bir tarih

²¹⁵ İsmail Kara, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi**, c.1, (y.y: Gerçek Hayat Yayınları, t.y.), 9.

²¹⁶ İsmail Kara, “İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 41.

²¹⁷ Ali Bulaç, “Siyasal İslam Tecrübesi”, **Doğudan Batıdan Uluslararası Konferanslar Dizisi-II**, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1997):121.

görüşüne inanması, üçüncüsü de batılı kurumlar ve batılı siyaset felsefesiyle İslâmî referanslar ve İslâmî kurumlar arasında uygun olmayan analogi yapmasıdır.”

İslamcılık ve modernlik arasındaki ilişkiyi teyit eden siyaset bilimci Mümtaz’er Türköne, Batı ile diyaloga giren İslâm düşüncesinin, evrensellik iddiasındaki değer ve kavramlar ile hesaplaşmaya girdikten sonra dini açıdan mahzurlu olmayan fikirlerin aydınlar tarafından içselleştirilerek kendi sisteminin dayanakları haline getirdiğini iddiasındadır.²¹⁸

“Modern İslam Düşüncesi, Müslüman toplumların son 150 yılında yaygın ve hakim olan düşüncenin adıdır. Bu düşüncenin ayırt edici vasfı, 14 asırlık İslâm geleneğinde olduğu gibi ulema tarafından değil modernitenin doğrudan ürünü olan aydınlar tarafından geliştirilmesi ve savunulmasıdır. Batının hegemonyası altında şekillenen modern çağda, Müslümanların yaşadığı hayat üzerinde modernleşmenin izleri belirleyici ve kapsayıcı bir nüfuza sahiptir. Bu yüzden hayat, modernite olgusu olmadan gerçekliği ile kavranamaz ve yaşanamaz.”

İslâm’daki tecdid hareketleri reform hareketlerini anımsatmakla birlikte, İslamcılık düşüncesinin yenileşmeden gayesi Batı dünyasının Hristiyanlığa tatbik ettiği dışarıdan ve köklü bir dönüşümü değil içeriden ve dinin aslına ulaşmayı gaye edinen bir rücu hareketi olarak yorumlanmıştır.²¹⁹ İslâmcı düşünürler bir çok konuda farklılaşmakla beraber, İslâm’ı hayatın esası olarak hakim kılma, bid’at ve hurafelerden dini temizleme, terakkinin sağlanması, eklektik olmak şartıyla Batı’da kodifiye edilmiş değerlerden istifade etme,²²⁰ şuranın ön plana çıkarılması ve İttihad-ı İslâm’ın sağlanması noktaları hem fikir olunan unsurlardır.²²¹

İhya hareketinin ilk kurucularında birisi, 1817 yılında Delhi’de doğan Ahmed Han’dır. Daha sonra İngilizlerden “sör” unvanını alacak olan Ahmed Han, İngiltere’de bulunmanın da etkisiyle aydınlanma düşüncesinin nüfuzunda kalmış, dini Kur’an ile sınırlı görerek birçok hadisi akla uymadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Hristiyanlıktaki gibi Protestan bir reform anlayışını öne süren Ahmed Han,²²² din ve siyaset ayrılığına işaret ederek, hilafet idaresinin varlığına mesafeli duruşu ile Ali Abdürâzık gibi laik tezleri ileri süren düşünürlerle ilham kaynağı olmuş; “İslam

²¹⁸ Mümtaz’er Türköne, **Türk Modernleşmesi**, (Ankara: Lotus Yayınları, 2003), 365.

²¹⁹ Mehmet Ali Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 22.

²²⁰ Mümtaz’er Türköne, “İslamcılık (Giriş, Teşekkül Devri)”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.23, (İstanbul: TDV, 2001): 61.

²²¹ Büyükkara, **age**, 23-25.

²²² Özgür Kavak, “Modernizmin Öncüsü Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkâmın Dünyevileşmesi”, **Divan Dergisi**, c.1, s.14 (2001): 144.

Modernizmi” olarak adlandırılan hareketin de öncüsü sayılmıştır. Diğer bir öncü isim Cemaleddin Efgani ise Ahmed Han’ın aksine, İslam birliğinin sağlanması amacıyla Hilafeti esas kabul etmiştir. Kavmiyet faktörünün dini geride bırakmamak koşulu ile kabul edilebileceğini savunan Efgani, içtihat kapısının kapalı tutulmasının ıslahatı engellemesi nedeniyle hatalı bulmuştur.²²³ Efgani, Yeni Osmanlı düşüncesi ve Kanun-i Esasi’nin hazırlanmasında etkili olmuş ilk dönem ihyacı düşünürlerdendir. Diğer bir kurucu isim ise, Mısırlı ve ait olan Muhammed Abduh’dur. Abduh, politik değil kültürel karakterli, toplumsal nitelikli bir tecdid anlayışını savunmuş; siyasete mesafesi, eğitimi ve yayın faaliyetlerini öne çıkarması ile İslamcı hareket içerisinde önemli bir ilham kaynağı olmuştur.²²⁴

İslâmiyet’in değil, Müslümanların yaşamının, kurumlarının, siyasi düzeninin ve toplumsal yapısının bozulması karşısında yaşanan çarpıklığı düzeltmek isteyen Müslüman düşünürler inşa ettikleri fikir ve kurumlar üzerinden ıslahatçı söylemler oluşturmuşlardır. İhya hareketlerinin, fikir merkezli ve soyut söylemlerine karşı ıslahatçı düşünürler daha somut adımlar atmışlardır.²²⁵ Siyasi İslahatçılık düşüncenin ilk ve en etkili düşünürü Hasan El-Benna’dır. Hasan El-Benna’nın öncülüğünü yaptığı *İhvan-ı Müslimin* 1928 yılında Mısır’da kurulmuştur.²²⁶ Teşkilat, siyasi olmanın yanında sosyal örgütlenmeye önem veren bir oluşum olarak hayata geçti ve Mısır’da genişleyerek ciddi bir karşılık buldu. İhvan, imani, ameli ve kültürel olmakla beraber asıl hedefi politik olan İslamcı bir harekettir.²²⁷ Örgüt, İslami devletin kurulması, hilafet makamının tesisi ve İttihad-ı İslâm’ın sağlanması kendisine esas hedef olarak seçmiştir. Bunun yolu ise, Kur’an’ın ve sahih hadislerin merkeze alınması, dinin hurafelerin temizlenmesi ve siyasi örgütlenmenin hayata geçirilmesi olarak belirlenmiştir. Hasan El-Benna’dan sonra örgütün yönetimini Hasan El-Hudeybi aldı. Mısır’da Cemal Abdülnasır’ın önderliğinde yapılan *Hür Subaylar* hareketini desteklemelerine rağmen, zaman içerisinde Nasır tarafından ağır baskılara maruz kalan örgüt, bu süreçte Hudeybi’nin önderliğini sorgularken Seyyid Kutub’un

²²³ Hayrettin Karaman, “Efgani Cemaleddin”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.10, (İstanbul: TDV, 1994): 456-466.

²²⁴ Büyükkara, **age**, 34.

²²⁵ **age**, 131-132.

²²⁶ Michelangelo Guida, Ömer Çaha, “İslamcılık”, **Dünyada ve Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**, der. Ömer Çaha, Bican Şahin, (Ankara: Orion Kitabevi, 2013): 583.

²²⁷ İslahatçı hareketler, kültürel ve siyasal ıslahatçılık olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kültürel ıslahatçılık iman merkezli olup siyaset ile aralarına mesafe koyma çabasını gözetmiştir. Nurculuk kültürel İslahatçılığın en açık örneklerinden birisidir. Konuyla ilgili bkz. Şerif Mardin, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişme**, çev. Metin Çulhaoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992).

liderliği ön plana çıkmıştır. 1953 Yılında İhvan’a dahil olan Kutub bir yıl sonra diğer örgüt üyeleri gibi tutuklanmış ve 1966 yılında idam edilmiştir. Hasan el-Benna’nın kamusal örgütlenme ve faaliyetlerine karşın gizli teşkilatlanma yöntemini benimseyen Kutub, toplumsal yapıyı Müslüman ve cahiliye olarak ikiye ayırarak Müslüman kimliğini benimsememiş bir toplumda İslâm devletinin kurulma gayretinin boşuna bir çaba olacağını savunmuştur. *Yoldaki İşaretler*²²⁸ kitabıyla İslam toplumlarında ses getiren Kutub, yaptığı tefsirde benimsediği Selefî yorumlar nedeniyle Ehl-i Sünnet tarafında eleştiriye tabi tutulmuştur. İhvan’a karşı, Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemlerinde de bir yumuşama olmamış ve rejim tarafından baskıya maruz kalmışlardır. Örgüt, uzun yıllar elde edemediği yasal statüsünü ancak 2011 yılında devrim sürecinde kazanmış ve adayları Muhammed Mursi’nin cumhurbaşkanı seçilmesini sağlamışlardır.²²⁹ İhvan, 1930’dan günümüze kadar Mısır dışında faklı adlar altında başta Sudan, Ürdün, Kuveyt, Pakistan, Kuzey ve Orta Afrika olmak üzere örgütlenmeyi başardı.²³⁰

İhvan-ı Müslimin kadar bir başka etkili İslahatçı örgüt Ebu’l A’la Mevdudi’nin Hindistan’da liderliğini yaptığı *Cemaat-i İslami*’dir.²³¹ Mevdudi, Hindistan’da, sömürge sonrası bağımsız ve ümmet ideali altında birleşmiş bir devlet kurmak istemiş fakat süreç Müslüman kimliğinin yoğun olduğu Pakistan devletinin kuruluşuna evirilmiştir. *Cemaat-i İslami*, Müslümanlar Birliği Partisinin laik siyasetine karşı durmuş; İslam’ın hükümlerinin esas alındığı bir siyasal sistem öngörmüş ve bu doğrultuda 1956 yılındaki Anayasa şeriat esaslarını doğrultusunda yapılmıştır.²³² Mevdudi’ye göre uzun yıllardır, İslam toplumu, dini ve siyasi olanı birbirinden tefrik eden yabancı kaynaklı bir sistemi benimsemiştir. Geçmiş ile avunma yerine, ilerici bir hamle olarak İslam kültür ve medeniyetini benimseyerek yeni bir insan ve toplum inşa edilmelidir.²³³ Mevdudi, Batılı siyasî ilkeleri İslam’a tatbik ederek, seçim, anayasa, hukuk, iktisat gibi konularda oluşturduğu fikirler ile İslam devleti ile saltanat arasındaki ilişkinin zorunlu olmadığını ispatlamaya

²²⁸ Seyyid Kutub, *Yoldaki İşaretler*, (İstanbul: Hicret Yayınları, 1980).

²²⁹ İlk kez seçimle gelen Muhammed Mursi, aldığı % 52 oya rağmen 3 Temmuz 2013 tarihinde daha sonra Cumhurbaşkanı olacak olan Genelkurmay Başkanı Sisi önderliğindeki ordu tarafından darbe ile iktidardan düşürüldü ve yargılama neticesinde idama mahkum edildi.

²³⁰ Hilal Görgün, “İhvan-ı Müslimin (Mısır Dışındaki İhvan-ı Müslimin Teşkilatı)”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.21, (İstanbul: TDV, 2000): 583-586.

²³¹ Hayrettin Karaman, **İslami Hareket Öncüleri**, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 344-348.

²³² Büyükkara, **age**, 183.

²³³ Anis Ahmad, “Mevdudi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.29, (İstanbul: TDV, 2004): 434.

çalışmıştır.²³⁴ *Cemaat-i İslami*, yasal olarak tanınmanın da verdiği imkan dahilinde siyasi örgütlenme bakımında en önemli ve demokratik siyasi organizasyonlarda birisidir.

İhyacı ve Islahatçı hareketlerden sonra üçüncü yenileşme düşüncesi, modernist karakterli İslamcı hareketlerdir. İslam modernizminin,²³⁵ kritiğe tabi tutarak paradigmasını geliştirdiği nokta, bugüne kadar İslam adına gelen dinin, tefsir, hadis, kelam ve fıkıh gibi ilimlerin bozulması neticesinde, aslından koparak yanlış bir geleneğin oluşturmasıdır. Bunu çaresi, sadece ve direkt olarak Kur'an'a başvurarak günümüz sorunlarına Kur'an'dan cevap almak; geleneğin ise, rasyonel bir kritiğe tabi tutarak oluşmuş olan yanlışları temizlemektir. İslam modernizmi, Seyyid Ahmed Han, Cemaladdin Efgani ve Muhammed Abduh mirası üzerine kurulmuş olup, metinselci ve tarihselci olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Metinselci modernistler, Kur'an'ı merkeze alıp, evrensel mesajı günümüze tabi tutmuşlar, hadislerden akla uymayanları reddetme yoluna gitmişlerdir. Bu düşüncenin önemli ismi Kur'an'da hilafet kurumunun bulunmadığını ifade eden daha sonra "laik İslam" düşüncesinin öncüsü olarak bilinecek Ali Abdurrâzık'dır²³⁶. Tarihselci modernizm olarak ifade edilen diğer modernist İslamcı damar, metinselci modernistleri, ayetlerin nazil olduğu dönemdeki şartları bir tarafa bırakıp sadece yorumlandığı dönem ile sınırlı bırakan yorumlarını eleştirmiş, ayetlerin gerçek manasını verebilmek için indığı dönemin de dikkate alınması gerektiğini savunmuştur. Tarihselci modernizmin öncü isimleri Fazlur Rahman, Ali Şeriati, Mohammed Arkoun, Hasan Hanefi, Muhammed Âbid Cabiri, Abdulkerim Suruş ve Nasr Hâmid Ebu Zeyd'dir.²³⁷

İslamcılığın bir ideoloji olarak yeni bir biçim almasında modernliğin kat ettiği eşitsiz ilişkinin önemli bir payı bulunmaktadır. Modernliğin ve Batı dünyasının başta ekonomik olmak üzere, teknoloji, eğitim, bilim ve kültür alanında kazandığı güç, siyasi olarak da Avrupa'yı dünya ölçeğinde hegemonik bir hale getirmiştir. İslam dünyası ve Müslüman düşünürler, devlet adamları ve siyasetçiler, geç kalmışlık psikolojisiyle, Batı'ya yetişme ve açılan farkı kapatma saikiyle Batılı ıstılahları büyük bir şevk ile -zaman zaman vahiyle çelişerek- kullanmışlardır. Bu noktada,

²³⁴ Konuyla ilgili bkz. Mevdudi, Hilafet ve Saltanat, çev. Ali Genceli, (Ankara: Hilal Yayınları, 1972).

²³⁵ İslam modernizminin temel paradigmaları için bkz. Mazharuddin Sıddiki, **İslam Dünyasında Modernist Düşünce**, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990).

²³⁶ Ali Abdurrâzık, "Hilafet ve İktidarın Temelleri", haz. John Esposito, John Donohue, **Değişim Sürecinde İslam**, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991): 34-42.

²³⁷ Büyükkara, **age**, 222-225.

İslamcılıkla ilgili “modern zamanların ürünü” argümanına karşı geliştirilen tenkitler dikkat çekicidir. İslâm’ın bir *ideoloji* olarak modern dönemde politik dolaşıma sokulmuş olması, ikincisi de bu vasfını *modernite ile kurduğu rabıta* üzerinden edindiği savı İslâm düşüncesi içinde kritiğe tabi tutulmuştur. Modern dönem öncesinde de bir dünya görüşü ve siyasal tasavvur olarak kendisine imkan bulan İslâm siyasal düşüncesinin, modern dönemlere indirgenemeyecek kadar şümüllü, modernliğin yaptığı gibi bireysel-toplumsal, dünyevi-uhrevi şeklinde kategorik olmayan; vahiy ile aklın çatışan değil tamamlayıcı gören görüşler doğrultusunda içeriden tespitler gelişmiştir.²³⁸ Modernliğin hegemonyasında, İslamcılık düşüncesinin bir “ideoloji” olarak yeni bir kavramsallaştırma olarak dolaşıma sokulmakla beraber olgusal anlamda modern zamanlara sıkıştırılamayacak kadar birikimli ve ideolojiler karşısında aşkın niteliği ile modernite ötesine geçebilecek önemli bir tecrübeye haiz olduğu iddiası, İslamcılığın modernliğin ürünü olduğu kabulünü kritiğe tutmaktadır.²³⁹

İslamcılık düşüncesinin Hilafetin merkezi olarak Osmanlı İmparatorluğundaki gelişimi ayrıcalıklı bir konum arz etmektedir. Osmanlı İslamcılık akımı Yeni Osmanlı’lar ile ilk adımı atmakla beraber asıl kimliği II. Meşrutiyet dönemi içerisinde, *Sırat-ı Müstakim*, *Sebülürreşâd*, *Beyan’ül Hak*, *İslam Mecmuası*, *Volkan* gibi dergilerde düşünce üreten aynı zamanda siyasal aktivizm içerisinde bulunan Said Halim Paşa, Mustafa Sabri, Ferit Kam, Babanzâde Ahmet Naim, Mehmet Akif, Said Nursi, Elmalılı Hamdi, Ahmed Hamdi Aksekili, Mehmet Şemsettin Günaltay gibi önemli isimler tarafından kazandırılmıştır.²⁴⁰ İttihat ve Terakki’nin siyasi alanı kontrolü altına alması ve Türkçü bir çizgiye kayması, I. Dünya Savaşı’nda İslamcılık akımının bir dış politika aracı olarak başarısızlığa uğraması siyasi ideoloji olarak gündemden düşmesine neden olmuştur. Milli Mücadele’ye destek veren İslamcılar, hilafet ve saltanatın kaldırılması sonrası Kemalist rejime tarafından tasfiyeye tabi tutulmuşlardır. Takrir-i Sükun kanunları ve İstiklal Mahkemeleri’nin üzerinden ciddi baskılara uğrayan İslamcı düşünürler, yurt dışına çıkmayı ya da münzevi bir hayat yaşayarak siyasetin ve güç ilişkilerinin kenarına kaymayı tercih ettiler. Bununla beraber, tek parti döneminde dini faaliyetlere ve din adamlarına karşı uygulanan

²³⁸ Ahmet Davutoğlu, “İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması”, *Divan Dergisi*, s.1 (1996): 30.

²³⁹ Muhittin Bilge, *Dinî, Tarihi, İdeolojik Boyutlarıyla İslâmıcılık*, (Ankara: A Kitap, 2015), 89.

²⁴⁰ Azmi Özcan, “İslamcılık, İkinci Meşrutiyet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.23, (İstanbul: TDV, 2001): 62.

otoriter uygulamalara karşı Said Nursi ve Süleyman Hilmi gibi kişiler dip dalga olarak İslami hareketi devam ettirmeleri karşısında rejimin sert uygulamalarına maruz kalmışlardır.²⁴¹ Bu süre zarfında yaşanan baskılar İslami hareketi iman ve ibadet merkezli ilerlemeye itmiş, siyasi yönü zorunlu olarak geriye düşmüştür. 1950 Sonrasında ise toplumsal hayatın şehir merkezli olarak yükselmesi, DP iktidarı ile birlikte görece gevşeyen siyasal baskılar 1960'lı yıllar ile birlikte Hasan El-Benna, Seyyit Kutub, Mevdudi, Seyyid Hüseyin Nasr, Fazlurrahman gibi İslamcı düşünürlerin eserlerinin Türkçeye çevrilmesi ile birlikte İslamcı düşünce canlılık kazanmıştır.²⁴² Bunun yanında, Sezai Karakoç, Nurettin Topçu ve Necip Fazıl Kısakürek gibi yerli düşünürler İslamcı akıma “milli” bir ton vererek Milli Görüş Hareketini doğuran süreci hızlandırmıştır. Milli Görüş hareketinin, Batılılaşma sürecine ve Avrupa-merkezci düşünceye cepheden tutumuna karşı, sahip olduğu İslamcılık düşüncesinin, modernite ile kurduğu ilişki düşünsel olarak biriken fikirlerin önemli bir pratiği olarak Türk siyasetinde ayrıcalıklı bir konum elde etmektedir.

Sonuç olarak, İslâmıcı siyasetin kullanmış olduğu kitle eğitimi ve iletişimi, merkezi ve hiyerarşik otorite iddialarının gevşemesine neden olmuştur. Çoğulculaşan ve merkeziyetçi yapıları sarsılan otoriteler arasında, dini karakterli kutsal güç merkezleri kadar modern ve seküler olanlar da mevcuttur. Kitlesele eğitimin özellikle de yüksek öğrenimin İslam coğrafyasında artması, Müslümanların, dünyanın dört bir yanındaki insanların din ve siyaset hakkındaki fikirlerinden haberdar olmasına imkan vermiştir. Kitle eğitimi, İslamcı kimliğini sadece din eğitimi üzerinden değil modern olanın bilgisine sahip statü sahibi bireylerin mevcudiyetini de sağlamıştır. Öte tarafta, kitle iletişimin gelişmesi, “yasaklı” fikirlerin denetimini zorlaştırırken, farklı kimliklerin kamusal alana taşınması ile birlikte sivil topluma alanı inşa edilmeye başlanmıştır.²⁴³ Bu alanda, dini ve modern olan simgeler, ikonlar, giysiler ve karikatürler iç içe geçmekte, kesişmekte ve bazen de çatışmaktadır. Böylece, modern

²⁴¹ Şerif Mardin, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 32-33.

²⁴² İlhan Kutluer, “İslamcılık, Düşüncede”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.23, (İstanbul: TDV, 2001): 67.

²⁴³ Dale F. Eickelman, “Otorite Kayması: İslam Dünyasında İslami Bilginin Yeniden İnşası”, **Doğudan Batıdan Uluslararası Konferanslar Dizisi-II**, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1997): 214.

ve İslami olanlar, kamusal alanda birbirlerini salt dışlayan değil yakınlaşan değerler olarak da yer almaktadır.²⁴⁴

Bilgi ve iktidar arasındaki yakın ilişki, İslamcı düşünürleri yeni metodolojik arayışlara da itmiş; objektiflik iddiasında olan, pozitivist ve empirist temellere dayanan Batı metodolojisine karşı bilginin İslamileştirilmesi²⁴⁵ tezi üzerinden alternatifler üretilmeye çalışılmıştır. Birey ve topluma dair, fikri ve ameli, eğitim-öğretim, yöneten-yönetilen, dünya ve ahiret ilişkilerini kuşatan bir söylem geliştirerek, Batı'nın bilgi üzerinden kurduğu entelektüel ve politik iktidara alternatif üretme gayreti baş göstermiştir. Zihinlerde oluşan, modern-klasik, Doğu-Batı, akıl-vahiy, din-bilim şeklindeki parçalı okumaya karşı her ikisini de birleştiren, kaynağı İslami olmakla beraber dünyevi olanı dışarıda bırakmayan bütüncül bir okuma sunulmuştur.²⁴⁶

Modernleşme sürecinde kamusal alanın ve siyasal olanın dönüşümünde önemli aktörlerden birisi de İslamcı gençler ve kadınlar olmuştur. Bir tarafta otoriteryen modernleşmenin tahakkümü altında kalan diğer yandan dini cemaat içerisinde ikinci bir kimliğe itilen bireyler, edinmiş olduğu politik kimlikle birlikte otoritelerin merkeziyetçiliği önemli oranda sorgulamışlardır. Kamusal alanın politik bir tahakküm ile işlediği toplumlarda, tepeden dayatılmış fikirler ile bu alan dönüştürülmeye çalışılsa da sivil ve siyasal alana dahil olan yeni aktörler bunun sürdürülemez olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, kadın kimliği, sahip oldukları giyim, ilişki, tüketim ve diğer pratikler ile kamusal alanı mevcut yönün aksine dönüştürmektedir. Kamusal alanın, açık ya da örtük sınırları ve dışlayıcı iktidar alanına karşı bu alanda bulunma talebi, kolay çözülemeyecek, girift sorunlara sahip fakat modernliğin din ile olan serüveninde öğretici bir resim çizmektedir. Söylemlerinde rıza-i ilahi bulunan kadınlar, gençler ve sair İslâmi kimlikler, modernleşme iddiasıyla yola çıkmamakla birlikte bizatihi ontolojileri itibariyle modern toplumu dönüştürücü aktör olarak görev yapmışlardır. Müslüman kimlikler, çıkış noktaları bakımından modernleşme iddiasından olmamakla birlikte sonuç

²⁴⁴ Nilüfer Göle, **Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 102.

²⁴⁵ Konuyla ilgili kavramsallaştırmayı ilk gündeme getiren Seyyid Muhammed Naqıp el-Attas'tır bkz. Seyyid M. Nakib Attas, **İslam ve Laisizm**, çev. Selahattin Ayaz, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1994), Konuyu sistematik hale getiren ise İsmail R. Faruki'dir bkz. İsmail R. Faruki, **Bilginin İslamileştirilmesi**, çev. Fehmi Kuru, (İstanbul: Risale Yayınları, 1985).

²⁴⁶ Mevlüt Uyanık, "Bilginin İslamileştirilmesi ve İsmail Raci Faruki", ed. Mevlüt Uyanık, **Çağdaş İslam Bilimine Giriş**, (İstanbul: Fecr Yayınları, 2012), 100.

itibariyle modernliği değiştiren, ortadan kaldıran ya da dolaylı olarak ona katkı veren bir deneyimin öznesi olmuşlardır.

3. MUHALİF BİR HAREKET OLARAK MİLLİ GÖRÜŞ GELENEĞİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile Osmanlı döneminden devralınan modernleşme tecrübesinin otoriter bir kimlik kazanması, geç modernleşme döneminin eklektik ideolojilerinin aşırı Batılılaşma yönünde şekillenmesi ve siyasi çoğulculuğun kaybolması, İslamcılık düşüncesinin sahip olduğu geleneğin tek parti döneminde kültürel ve imani bir varoluşa inmesine sebep olmuştur. Çok partili hayata geri dönülmesi sonrasında geleneksel kesimler üzerinde hegemonya kuran merkez sağ siyaset, Milli Görüş hareketinin Türk siyasetine adım atmasına kadar tekelci tutumunu sürdürmüştü; MNP'nin politik hayata dahil olması ile sağ siyaset önemli ölçüde yarılarak çoğulculuşmuştur. Milli Görüş hareketinin MNP ile kurumsal bir hale gelmesi sağ siyaseti şekillendirmesinin yanında yer altına inmek zorunda kalan İslamcı düşüncüyü de politik bir kimlik üzerinden kamusal alana çıkartacaktır. Kurumsal olarak Milli Nizam Partisi (MNP) ile başlayan Milli Görüş hareketi farklı adlar, bölünmeler, söylemler ve liderler üzerinden günümüze mevcudiyetini sürdürmektedir. Bu bölümde, RP'nin sahip olduğu politik tecrübenin ölçülmesi ve bu tecrübe içerisindeki yerinin tespit edilmesi noktasında Milli Görüş partilerinin kuruluşu, ideolojileri ve politik tecrübeleri ele alınacak, hareketin ne ölçüde gelenek oluşturduğu sınanacaktır.

3.1. Milli Nizam Partisi

3.1.1. Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu

Milli Görüş geleneğinin oluşmasını sağlayan ilk kurumsal hamle 1970 yılı itibariyle Milli Nizam Partisi'nin (MNP) kurulmasıdır. MNP'yi Türk siyasetine dahil eden olay partinin genel başkanlığını yapacak ve Türk siyasetine önemli katkılar verecek olan Necmettin Erbakan'ın Türkiye Odalar Birliği'ndeki görevinden el çektilmesidir.

Demokrat Parti (DP) döneminde 1958 yılından itibaren yoğunlaşan, 27 Mayıs askeri darbesi sonrası siyasi ve hukuki olarak merkezileşen ithal ikameci politika o güne kadar konuşulmayan bölüşüm sorununu toplumun ve siyasetin ana eksenine

oturtmaktaydı. Türk siyaseti açısından 1960 sonrası ortak hedef sanayileşme olmakla beraber, gelirin bölüşümü ve sosyal adaletin sağlanması siyasi ayrışmanın önemli meselesi haline gelmişti.²⁴⁷ Ayrışma sadece klasik sol ve sağ olarak değil kendi içerisinde de bölüşümleri tetiklemekteydi. DP geleneğine yaslanmaya çalışan Adalet Partisi (AP) ve lideri Süleyman Demirel, toprak sahibi köylüler ve serbest meslek sahibi geniş kitlelerden çok sanayileşme ve ithal ikameci politikalar bağlamında gelişmeye başlayan burjuvazi ile aynı çıkarı savunmaya başlamaktaydı. Bu durum, köylü ve küçük burjuvazi nezdinde ciddi sorun teşkil etmiştir.²⁴⁸ MNP'nin kurulmasının önemli ayaklarından birisi bu hoşnutsuzluğun siyasete tahvil edilmesidir. Bu süre zarfında dengesiz bölüşüme karşın, Konya, Kayseri, Yozgat, Adana ve Sivas gibi şehirlerde baş gösteren orta sınıflaşma olgusu, AP iktidarına karşı sıkıntıları dile getirmeye başlamış; Demirel ise orta sınıf ticaret erbabına mesleki örgütlenme yoluna giderek kendi sorunlarını kendilerinin çözebileceği tavsiyesinde bulunmuştur. Lakin bunu becerebilecek bilgi ve donanımdan yoksun kesimler, yükselen sınıflar karşısında ekonomik çöküntüden kurtulamamış ve birçoğu iflas etmiştir.²⁴⁹ Kaybeden sınıfların hoşnutsuzluğu, Türkiye Odalar Birliği (TOB) Genel Sekreteri Necmettin Erbakan'ı, TOB'da mücadeleye sokmuştur. Mücadele, sadece bir meslek kuruluşunun yönetiminde olmak ile sınırlı kalmayıp, MNP devamında gelişecek siyasi partileri fikri tohumlarının atılması noktasında önemli arz etmektedir. Erbakan, siyasi olarak tanımladığı “Milli Görüş” tezlerinin önemli bir kısmını, Gümüş Motor Fabrikası'nın Genel Müdürü ve TOB'da yönetici olduğu dönemlerde oluşturmaya başlamıştır.²⁵⁰

Erbakan, AP ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) mevcut yönetimi desteklemesine karşın, delegenin %75'nin oyunu alarak Genel Başkan seçildi. İstanbul ve İzmir Sermayedarların desteklediği Sırrı Enver Batum karşısından seçimi kazanan Erbakan sonucu şu şekilde yorumlamaktaydı:²⁵¹

“Odalar Birliği'ne verilen 20 milyon yatırım kotasının 19 milyonu doları İstanbul, İzmir tüccarına gidiyor. Sadece 1 milyon doları Anadolu'ya dağıtılıyor. Bunu değiştirmek için mason Sırrı Enver Batum'un gitmesi gerekiyordu. Sonuçta Anadolu Sermayesi kazandı. Ancak bu defa kanunsuz kuvvetleri çıkardılar karşımıza. Artık şunu herkes bilmelidir; Odalar

²⁴⁷ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 268.

²⁴⁸ **age**, 275.

²⁴⁹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), 201.

²⁵⁰ Oral Çalışlar, **Refah Partisi Nereden Nereye**, (İstanbul: Pencere Yayınları, 1995), 22.

²⁵¹ Soner Yalçın, **Hangi Erbakan**, (İstanbul: Başak Yayınları, 1994), 33.

Birliği komprador-mason bir azınlığın vasıtası halinde alışmaktadırdır... Bunlar Anadolu sermayesinin gelişmesini itemezler. Dizginleri hep ellerinde tutmak isterler.”

Seçim neticesinin Ticaret Bakanlığı tarafından tanınmaması, Danıştay’ın Erbakan aleyhindeki kararı ve neticesinde kolluk marifetiyle Erbakan’ın görevden el çektirilmesi, krizi siyasete taşı mıştır.²⁵² Erbakan önce bağımsız olarak dahil olduğu siyasete daha sonra MNP’yi kurarak devam edecek ve Milli Görüş hareketi siyaset sahnesine yerleşecektir.

1969 Seçimleri ncesinde Erbakan’ın Odalar Birliği’nden tasfiyesi süreci hareketlendirmiş ve Erbakan’ın siyasete girmesini zorunlu kılmıştır. Erbakan’ın AP’ye yaptığı adaylık başvurusu parti tarafından ikinci kez veto edilmiştir. Vetonun AP Genel İdare kurulu tarafından alındığı belirtilerek, gerekçe iki madde de toplanmıştı: İlki, Erbakan’ın Odalar Birliğinde Demirel ile sürekli karşı karşıya gelmesi, ikincisi, Erbakan’ın yaygın olarak ifade ettiği “mukaddesatılık” söylemidir.²⁵³ Demirel tarafından ilk girişiminde veto yiyen, Odalar birliğinden AP tarafından tasfiye edilen Erbakan’ın ikinci kez AP’ye başvuru yapması yeni bir parti arayışında olanları şaşırtmıştır. Zaman kısıdı içerisinde olan Erbakan ve arkadaşlarının, *Müstakiller Hareketi* olarak bağımsız şekilde muhtelif illerden siyasete girmekten başka çareleri kalmayacaktır.²⁵⁴ Erbakan’ın AP’ye yaptığı başvuruların veto edilmesi ve Odalar Birliği’nden tasfiye edilmesinin esas gayesi, potansiyel bir siyasetin nnn tıkanmasıydı. Fakat bu aksiyon, süreci tıkanmanın ötesinde hızlandıran etkisi yapmaktan başka bir netice vermemiştir. Erbakan ise, yaşananların yeni bir aşamaya geçeceğini şöyle ifade etmişti.²⁵⁵

“AP’li arkadaşlarımız hata etmiştir. Biz AP’li arkadaşlara yardım için müracaat etmiştik. Onlar bunun manasını idrak edemediler. Veto basit değildir. Katiyen kızmıyorum. Sadece yanıldılar diyorum. Çok büyük ve mühim neticeler doğabilir. Bunun arkasından doğan neticelerin sorumlusu ben değilim.”

Müstakiller Hareketi neticesinde 1969 seçimlerinde meclise giren isimlerin Necmettin Erbakan ile sınırlı kalması, yaşanan eksikliğin diğer partilerden gelecek destek ile telafi edileceği ümidi arttırmış fakat bu beklenti, AP Tokat milletvekili Hüseyin Abbas ile Isparta Milletvekili Hüsameddin Akmumcu’nun katılımından

²⁵² Hüseyin avuşoğlu, “TOBB-Siyaset İlişkisi Açısından Erbakan’ın TOBB Başkanlığı Sürecinin Değerlendirilmesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.4 (2009): 50.

²⁵³ Serkan Yorgancılar, *Milli Görüş, (1969-1980)*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 53.

²⁵⁴ M. Gündüz Sevilgen, *MSP’de Dört Yıl (1973-1977)*, (y.y.: Yüksel Matbaası, 1980), 16-17

²⁵⁵ “Erbakan “ok Büyük Bir Netice Doğabilir”, *Milliyet Gazetesi*, 21.08.1969, 1.

öteye geçememiştir.²⁵⁶ Siyasi Parti girişimleri, partili adaylık, bağımsız aday olarak seçime dahil olma ve meclis içerisinde grup kurma çabalarının hiçbirinin kayda değer bir sonuç getirmemesi, parti tüzel kişiliğini zorunlu kılmaktaydı. Bunun kalkış noktası, İslami bir usul olan şuranın gerçekleşmesi adına istişare mekanizmasının işletilmesi idi. Hasan Aksay ve Süleyman Arif Emre'nin dahil olduğu bir grubun Nakşibendi Şeyhi Mehmet Zahid Kotku'yu ziyaret ederek partinin kuruluşu hakkında icazet aramalarıdır. Abdülaziz Bekkine'nin 1952 yılında vefatı sonrası Gümüşhanevi Nakşibendiliği'nin lideri konumuna geçen Kotku'nun, MNP'nin kuruluşuna olur vermesi Nakşibendi damarını partinin önemli dinamizm kaynağı haline getirecektir. Kotku, partinin kuruluşu noktasında fikirlerini şu şekil ifade etmiştir:²⁵⁷

“Sultan Abdülhamit Han'ın tahtan indirilmesinden sonra ülkenin yönetimi batı taklitçiliği yapan masonların eline geçmiştir. Bunlar bir azınlıktır. Milletimizi temsil edemezler, yönetimin milletimizin gerçek temsilcilerine geçmesi için çalışmanız kaçınılmaz bir tarihi vazifedir. Bu teşebbüse katılın ve eğer arkadaşlarınız istiyorsa bu işin başına geçin. Çalışmaya başlayın. Şimdiye kadar geç bile kalınmıştır.”

Kotku'nun partinin kurulması aşamasındaki katkısı İslamcı kimliği ile siyasi alana dahil olan MNP için hayati bir damar olarak akmaya başlayacaktı. Bir çok üyesi Nakşibendi tarikatına üye olan parti tarikat üzerinden aktivizmin kazanacak diğer taraftan devamı niteliğindeki partilerin kurulması ve insan kaynağının yetiştirilmesini notasında önemli bir rol üstlenecekti.²⁵⁸ Bununla birlikte MNP'nin önde gelen isimlerinden Tevfik Paksu ve Hüsamettin Akmumcu gibi Nur cemaatine mensup siyasetçiler de partinin ileri gelenleri olarak çalışmışlardır. Kültürel Islahatçılığın bir gereği olarak iman merkezli bir İslamcı hareketi yürüten Nur Cemaati, açıktan MNP'ye destek vermemekle birlikte Kotku'nun hareketi teşvik etmesini başlangıç açısından tatminkar bulmuştu.²⁵⁹ Kuruluşunun öncesinde ve sonrasında MNP'ye destek veren isimlerden birisi de, Türk sağının önemli düşünce adamlarından Necip Fazıl Kısakürek'tir. Kısakürek öncelikle, *Müstakiller Hareketi* adına *Mukaddesatçı Türk'e Beyannamesi*'ni kaleme almış; Erbakan'ı desteklemek için 1969 seçimlerinde *İmanlı Büyük Türkiye* mitingi için Konya'ya gitmiş ve bir konuşma yapmıştır.²⁶⁰

²⁵⁶ Süleyman Arif Emre, **Siyasette 35 Yıl c.1**, (İstanbul: Akabe yayınları, 1990), 184.

²⁵⁷ **age**, 185-186.

²⁵⁸ Ruşen Çakır, “Milli Görüş: Dün, Bugün, Yarın”, ed. İsmail Kara, Asım Öz, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi**, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013): 756.

²⁵⁹ Mehmed Kırkinci, **Hayatım-Hatıralarım**, (İstanbul: Zafer Yayınları, 2004), 220.

²⁶⁰ Yorgancılar, **age**, 73.

Milliyetçilik ve İslamcılık arasında sentez bir isim olarak Kısakürek, *mukaddesatçı* kelimesinin bir karşılığı olarak Soğuk Savaş döneminin sembolleşmiş ve bu manayı MNP üzerinden siyasi alana taşımıştır. Böylece sağ düşüncenin soyut, Erbakan'ın ifadesiyle “renksiz” haline karşı ideolojik tonu belirgin bir parti olarak MNP siyasete adım atmıştır.²⁶¹ MNP, çıkış noktası olarak kendisini merkez sağın pragmatizminden koparma gayretinde olsa da, Türk sağının büyük resmi içerisinde kaybolma riskini kuruluş aşamasından MSP'ye dönüşeceği sürece kadar taşımıştır. Pozitif hukuk düzeni ve siyasi tecrübesizlik İslamcı bir siyasi partinin engellemiş; farklı cemaatler koalisyonu, sağcı söylemler ve kapsayıcı bir Osmanlılık üzerinden yürüten tarih göndermesi ile ideolojik eklektizm partinin ana gövdesi haline dönüşmüştür.²⁶² Milli Görüş hareketi özellikle MSP döneminden itibaren, geç Osmanlı döneminde başarısızlığa uğrayan, tek parti döneminde yer altına inmek zorunda kalan İslamcılığı imani bir varoluştan politik bir temsile çıkartıp ana akım düzeyinde temsil etmeye başlasa da MNP açısından bu durum netlik kazanmaktan oldukça uzaktır.

MNP'nin kuruluş sürecinde, akademisyen, ilim sahibi, hareket tarafından itibar edilen kişiler, kamu oyunun bildiği önemli simalar ve uzun zamandır siyaset alanında emek sarf etmiş 133 kişiye davetiye gönderilerek geniş bir istişare süreci işletilmiş; milli ve manevi yapıya uygun, taklitçilikten uzak bir partinin kurulması hususunda karar alınmıştır.²⁶³ Parti ismi uzunca süre tartışılmış ve Eşref Edip tarafından *Milli Nizam* olarak belirlenmiştir. 26 Ocak 1970 tarihinde, İçişleri Bakanlığı'na kuruluş beyannamesinin verilmesiyle parti resmen kuruldu.

MNP'nin kuruluş kongresi, 8 Şubat 1970 tarihinde Ankara'da yapılmış ve İslami sedalar arasında başlamıştır. Partilerin kurucuları sayıldıktan sonra, Erbakan, partiye rengini verecek olan Osmanlıcı söylem bağlamında partinin kurucuları arasında Nizamülmülk'ten II. Abdülhamit'e kadar bir çok padişahı saymıştır.²⁶⁴ Kuruluş beyannamesinde, MNP'nin, bizatihi milletin fitratında bulunan ahlak ve faziletinden doğduğu, Hakk'ın yardımıyla yakın bir zamanda Türk milletin dünyaya örnek bir medeniyet kuracağı ifade edilmiştir. Türk milletinin Batının tamamına karşı tarih

²⁶¹ Tanıl Bora, “Sol-Sağ Şemasında İslâmıcılık: Üçüncü Yol, Orta Yol, Milli Sağ”, ed. İsmail Kara, Asım Öz, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi**, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013): 522.

²⁶² Çakır, Milli Görüş: Dün, Bugün, Yarın, ed. Kara, Öz, **age**, 757.

²⁶³ Emre, **age**, 184-185.

²⁶⁴ Ali Yaşar Sarıbay, “Milli Nizam Partisi’nin Kuruluşu ve Programının İçeriği”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010): 577

içerisinde imandan gelen bir kuvvetle zaferler ilan ettiğini; ilim ve fen noktasında ileri olduğu gibi ahlaki noktada da onlardan üstün olduğu belirtilmekteydi. Batı'nın bugün için daha iyi kullandığı maddi ilimlerin temelini kuran milletin Türk milleti olduğu ifade edilmiştir. Modernleşme olgusuna karşılık gösterilen ideolojik tutumun neticesi olarak Tanzimat'tan bugüne gayri milli hareketlerin, maddi ve manevi gerilemeye sebep olduğu belirtilerek İmparatorluğun kısa sürede çökmesi ile karşı karşıya kalındığı ifade edilmiştir.²⁶⁵

3.1.2. Milli Nizam Partisi'nin İdeolojik Dayanakları

Milli Görüş partilerinin ideolojik kurgusu iki ayak üzerine oturmaktadır. Bir tarafta manevi kalkınmanın diğer tarafta maddi gelişimin sağlanması ortak hedef olarak konulmuştur. MNP parti programına bakıldığında “esas gaye” olarak ifade edilen bölümde, “milletimizde bulunan yüksek ahlak ve faziletin, kuvveden fiile çıkarılması; cemiyetin nizam ve huzurunun sağlanıp saadete erişilmesinin” amaçlandığı gözlemlenmektedir. Manevi kalkınmanın yanında, müspet ilim ve teknikteki gelişme ile manevi kalkınmaya zarar vermeden maddi kalkınmanın sağlanabileceği ifade edilmiştir.²⁶⁶ Milli Görüş partilerinin tümüne sirayet edecek çift kanatlı, maddi ve manevi kalkınmanın terkibi düşüncesi ilk olarak MNP döneminde ortaya konulmuştur.

MNP'nin, iktisat perspektifine bakıldığında, dünyada cari olan iki yaygın sistemin de içlerinde barındırdıkları bir çok mahzur sebebiyle uygulandıkları toplumlarda huzur ve saadeti getirmekten uzak kaldıkları, buna karşın kargaşa, dengesiz bölüşüm ve yolsuzluk gibi önemli sorunları netice verdikleri iddia edilmiştir. Bu iki sistemden Komünizm, insan tabiatına aykırı olarak insan hürriyetini elinden almakta ve ülkeleri hapisane hayatına çevirmektedir. Kapitalist sistemde ise, faizciliğin yaygınlaşması ile para belli ellerde toplanmakta, para meta haline gelmekte ve insanın paranın kölesi yapılmasıyla sınıf farklılıkları doğmaktadır.²⁶⁷ MNP'ye göre, zengin tabi kaynaklarına rağmen Doğu Avrupa ülkelerinden borç alacak seviyeye düşen, etrafındaki bütün ülkelerden fert başına düşen milli gelir bakımından aşağıda olan Türkiye'nin, içerisinde bulunduğu mevcut durumun tarihsel nedenleri olmakla beraber, dönemin şartları açısından yaşanan krizin birinci sorumlu, iktisadi hayatta köklü değişiklik yapamayan, verimli kar sahalarını yabancı sermayenin kontrolü

²⁶⁵ agm, 578.

²⁶⁶ Milli Nizam Partisi 1. Büyük Kongresi, (Ankara: As Matbaası, 1971), 42.

²⁶⁷ age, 53.

altına sokan, eksik ve yanlış bilgileri ile iktisat hayatını idare etmeye çalışan AP yöneticileridir. Bunun yanında, kötü yönetim, büyük ciroların ufak bir azınlığın elinde toplandığı İstanbul sermayedarlarını da oluşturmuştur. Ülkenin diğer köşeleri ile merkezleri arasındaki uçurum yeterli yatırımın yapılmaması nedeniyle katlanmıştır. İktisadi hayatı AP'nin yönetmesi gerekirken, karar mekanizmalarında mutlu ve zengin azınlıklar bulunmakta ve bu kimseler makro ekonomiyi şahsi çıkarları doğrultusunda yönlendirmektedirler. AP yönetiminin, açık ya da gizli olarak bir çok israf kalemini bütçeye dahil ettiği belirtilirken MNP lideri Erbakan iktisadi alanda yapacağı köklü değişiklikleri ise şu şekilde sıralamıştır:²⁶⁸

- Mahdut (sınırlı) özel sektörcülük ve devletçilik yerine yaygın özel sektörcülüğün ikame edilmesi.
- Yatırımların az gelişmiş bölgelere tevcihi.
- Merkezi planlama yerine, bölgesel planlamaya geçilmesi.
- Açık, gizli ve muzır israfın önlenmesi.
- Sömürücü faizciliğin zararlarından halkımızın ve ekonomimizin kurtarılması.
- Vergiyi sonunda fakire yükleyen sistemin değiştirilmesi.
- Topraktan azami istifade sağlayacak yeni esasları getirilmesi.

MNP'nin parti programına bakıldığında, benzer bir yaklaşım burada da görülmektedir. Parti, her şeyden önce, insanlığın maddi-manevi gelişmesine zarar verecek şekilde onları başıboş bırakan, sermayeyi ve sermayeden nemalanmayı amaç sayan buna karşın insanı bir araç olarak gören ve çalışmadan kazanç sağlayan materyalist-kapitalist sistemin karşısında olduğunu ifade etmiştir. Esas gayenin, helal kazancın teşvik edildiği ve mülkiyet hakkına hürmetkar olunduğu, komünist kapitalist sistemin ötesinde ve üstünde bir sistemin benimsendiği ifade edilmiştir. MNP'nin iktisat programına bakıldığında, maddi hayatın düzenlenmesi kadar manevi kalkınmanın da sağlanması esas kabul edilmiştir. Ahlak nizamı içerisinde işleyecek her türlü tedbirin toplumsal ve sosyal hayatı bozmadan alınmasından gerekmektedir.

²⁶⁸ Necmettin Erbakan, **Birinci Büyük Kongrede**, (İstanbul: MNP İstanbul Gençlik Teşkilatı Yayınları, 1971), 17-20.

Hedeflenen amaç koyu bir devletçi sistemden değil, yaygın bir özel teşebbüsten ve adilane bir düzenden geçmektedir.²⁶⁹

27 Mayıs askeri müdahalesi sonrası ekonominin işleyişini belirleyen esas kavram planlamadır. Bölgesel planlama ile makro ve yerel düzeyde iki ana hedef ortaya konulmaktaydı. Bölgesel planlama ile ülkenin makro düzeyde kalkınması sağlanırken yerel düzeyde bölgesel kalkınma farkları ortadan kaldırılacaktır.²⁷⁰ Bu hedef doğrultusunda 1960 sonrasında beşer yıllık hedefler dahilinde kısmi içerik farklarına rağmen benzer yöntemlerle Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) aracılığıyla kalkınma planları hazırlanmıştır. Hazırlanan planların özü, *kalkınma özdeştir sanayileşme* ilkesine uygun olarak sanayi sektörünü diğer sektörlerle kıyasla öncü vazife verilmiştir.²⁷¹

MNP ideolojisi, dini ve ekonomik olmak üzere iki unsurun siyasi olarak harmanlanması üzerine kurgulanmaktaydı. MNP, DP ve AP’de bulunmayan dini muhalefet ile küçük sanayici ve ticaret kesiminin aynı tabanda bulundurulması aracılığıyla yükselmeye çalışan; yürütülen makro ekonomik siyaset nedeniyle geriye bırakılan bir sınıfsallığın politik temsilcisidir. İktisadi alandaki planlama ve sanayileşme olgusunun ürettiği dengesizlik MNP’nin kafa yorduğu ve politika ürettiği ana eksenini oluşturmaktadır.

Erbakan ve parti yöneticilerinin sıklıkla dillendirdikleri, parti programlarına dahil olan maddi ve manevi kalkınmanın birlikte olması hususu, planlama mevzusunda da yüzünü göstermektedir. Partinin kurucuları arasında Osmanlı padişahlarını sayan Erbakan, planlama hususunda benzer bir retoriği dillendirerek maddi hedefe varmak için, “Sultan Fatih’in” İstanbul’daki fethindeki şahlanışı, “Sultan Selim’in” Çaldıran seferine gidişi gibi milli ruh ile çalışılması gerektiği, aksi durumda kağıt üzerindeki planların netice vermeyeceği iddia etmiştir.²⁷² Manevi kalkınmanın sağlanmadığı takdirde, komünizm tehlikesi altındaki Türkiye’nin materyalist bir planlama ile iktisadi olarak kalkınmadığı gibi maddecilik düşüncesinden farklı olmayan komünizm ile aynı yere çıkılacağı ifade edilerek, kapitalist ve komünist sistemlerin

²⁶⁹ **Milli Nizam Partisi Programı**, (Ankara: As Matbaası, t.y.), 19-20.

²⁷⁰ İlhan Tekeli, **Türkiye’de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları**, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 69.

²⁷¹ Erdinç Tokgöz, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi**, (Ankara: İmaj Yayınevi, 2007), 167-168.

²⁷² Necmettin Erbakan, **Milli Görüş ve 3. Beş Yıllık Plan**, (Ankara: Furkan Yayınları, 1973), 29.

nihai olarak aynı özü ifade ettiği savunulmuştur.²⁷³ Erbakan, sosyal ve kültürel veçhesiyle zayıf planlamaların ülkeyi maddeciliğe sürükleyerek, Avrupa Birliği'ne girmeye çalışan Türkiye'nin beklenmedik şekilde Rusya'nın bir vilayeti olma riskiyle karşılaşabileceğini iddia etmiştir.²⁷⁴ Dolayısıyla, kalkınmanın özü MNP'de ahlak ve maneviyat olarak belirlenmiştir. AP tarafından hazırlatılan kalkınma planlarında, "İmam hatip okullarının açılmayacağını" belirtilmesi MNP için başlı başına bir strateji hatası görülmüş; aydın din adamı yetiştirmenin ve milli-manevi kalkınmanın özü doğru bir eğitim sisteminden geçtiği ve açılacak imam hatip okulları sayesinde aynı zamanda tarihsel olarak kopuk devlet-millet kaynaşmasını da sağlanacağı ifade edilmiştir.²⁷⁵ Kalkınmanın sadece devlete ya da özel sektöre bırakılamayacağı taraftarı olan Erbakan, katılımcılığı esas alarak üçüncü bir model olarak "Bölgesel Kalkınma Şirketi" önerisini getirmiştir. MNP, projesi ve alt yapısı devlet tarafından kurulan, iştirakçisinin bölge insanının olduğu üretim tesislerinin kurulması hedeflemiştir. Böylece, devletçiliğin işlevsizliğinden diğer yandan "mutlu bir azınlık" olarak ifade edilen müteşebbis şirketlerinin yönetiminden öte, vatandaşın iştirakçi olacağı, vatandaşa sadece iş değil kar dağıtan bir model önerilmiştir.²⁷⁶ "Ufki devletçilik" olarak adlandırılan bu modelde, kurulacak olan fabrikalar, işlemeye başlayıncaya kadar kaynak, altyapı ve proje sorumluluğu devletin uhdesinde kalacak; fabrikaların esas iştirakçileri ise vatandaşlar olacaktır.²⁷⁷

Kalkınma ve planlamacılık düşüncesinin merkezi kavramı, kendinden sonraki Milli Görüş partilerine ilham verecek olan ağır sanayi hamlesidir. Sanayileşme kavramının özellikle "ağır sanayi" kavramı altından ifade edilmesi, dönemin şartları açısından Türkiye'de yaygın olan "montaj sanayinin" Batıya olan bağımlılığı, MNP'yi Batı aleyhtarlığı çizgisinde bağımsız ve yerel bir sanayileşme hamlesi olarak farklı bir söyleme büründürmüştür.²⁷⁸ Kendisini siyasi ve iktisadi bağımsızlığın teminatı olarak gören MNP, uzun vadeli planlar ve "Sanayii Teşvik Kanunu" ile sanayinin ülke sathına yayılması hedeflenmiştir. Ağır sanayinin, harp sanayinin temeli olduğu

²⁷³ age, 30.

²⁷⁴ age, 40.

²⁷⁵ age, 42.

²⁷⁶ Ömer Turan, "Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayi: Türk Sağı ve Kalkınma", der. İnci Özkan Kerestecioğlu, Güven Gürkan Öztan, **Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012): 494.

²⁷⁷ Erbakan, **Milli Görüş ve 3. Beş Yıllık Plan**, 79.

²⁷⁸ Ahmet İnsel, "Milliyetçilik ve Kalkınmacılık", ed. Tanıl Bora, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 773.

vurgulanarak, bağımsızlığın ve geleceğin teminatı adına MNP'nin bu dava uğrunda çalışacağı ifade edilmiştir.²⁷⁹

MNP'nin siyasi düşüncesine bakıldığında İslamcı ideolojiye sahip olamayacak kadar bulanık ve soyut bir söyleme sahip olduğu görülmektedir. Muhafazakarlık, milliyetçilik ve İslamcılığın eklektizminde yer alan parti kendisinden sonra siyasi alana dahil olan Milli Görüş partileriyle birlikte billurlaşacak ve müstakil bir İslamcı çizgiye ancak 70'lerin sonuna doğru oturacaktır.²⁸⁰ İdeolojik bir çözümlemeye tabi tutulduğunda MNP'nin sadece ekonomide değil tüm söylemlerine sirayet etmiş, içkin bir “öteki” aleyhtarlığı olduğu görülecektir. Bunların başında Siyonizm ve ülke içindeki işbirlikçisi “masonlar”, ABD ve Avrupa'dan müteşekkil Batı dünyası ve ekonomik uzantısı olan kapitalist sınıf ve ezeli düşman “kıızıl komünistler” yer almaktadır. İdeolojik ötekileştirme sadece söylem boyutunda değil masonların ve komünistlerin partiye alınmayacağına bizatihi Erbakan tarafından dile getirilmesiyle eylem boyutunda da karşılık bulmuştur.²⁸¹ MNP ideolojisine hakim olan Osmanlıcı söylem ve dinsel muhalefet, Batılılaşma olgusunu bir tepki olarak tanımlayıp, modernleşme sürecini “taklitçilik” olarak kabul ederek kendisini bu sürecin karşısında konumlandırmıştır. Erbakan, Batı medeniyetinin üstünlük iddiasının geçersiz olduğunu söyleyerek, Avrupa'nın bir çok ilmi Müslümanlardan almasına rağmen bunu Müslümanların yaptığı gibi kökenini, kaynağını belirterek değil tekeline alarak dünyaya satmaya çalıştığını ifade etmiştir.²⁸² Erbakan'a göre “hakkı değil kuvveti üstün tutan” ve tıkanma problemi yaşayan Batının taklit edilmesi, bugün İslam dünyasının en önemli problemidir ve Müslümanların taklitçi zihniyetin sahte gündeminden ivedilikle kurtulması gerekmektedir.²⁸³

Türk sağının düşman algısı bakımından komünizm ve Batının düşmanlığına kıyasla en tehlikeli yapı, sahip olduğu gizlilik nedeniyle Siyonizm ve Masonluktur. Masonluğun sahip olduğu “görünmezlik” onu her türlü ideoloji, düşünce ve örgütün

²⁷⁹ **Milli Nizam Partisi Programı**, 22-23.

²⁸⁰ Tanıl Bora, **Türk Sağının Üç Hali**, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1998), 131.

²⁸¹ Sarıbay, Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği, ed. Aktay, **age**, 576.

²⁸² Necmettin Erbakan, **Üç Konferans**, (İstanbul: Fetih Yayınları, 1974), 25-26.

²⁸³ Tanıl Bora, “Milliyetçi-Muhafazakar ve İslamcı Düşünüşte Batı İmgesi”, ed. Uygur Kocabaşoğlu, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 263.

içine sızmaya imkan vermektedir.²⁸⁴ MNP'nin kurucu isimlerinden M. Zahit Kotku, İslam söylemini kullanmalarına ve eylemini yerine getirmelerine karşın Masonların içlerinde olduğunu belirterek tuzaklara karşı ihtiyatlı olunmasını belirtmektedir.²⁸⁵

“Mason, ben de sendenim der, camiye girer, namaz da kılar, el açıp dua eder. Aman kardeşim! Bunların hiçbiri seni aldatmasın. Mason olduğunu bildiğin kimse, başını secdeden kaldırmasa dahi kıymeti yoktur. Bunu iyi bil ve herkese de iyice bildir. Belki çok merhametli ve cömert de olabilir, birçok hayırlara çok da yardımlar edebilir. Amma hepsi, kuşu yakalayabilmek için birer tuzak ve maskeden başka bir şey değildir.”

Batı aleyhtarlığı ve Masonluk ilişkilendirmesi MNP ideolojisinde Batılılaşma muhalefeti ve İslamcı siyaset bağlamında derin bir nüfuz kazanırken, iktidar mücadelesi sürecinde de sıklıkla gündeme gelmiştir. Erbakan, Türkiye'nin “Ortak Pazara” girmesi müzakerelerinde kapitalist sermayenin tepesinde bulunan Siyonist sermayedarların ısrarcı olduğunu, buna karşın buradaki amacın kapitalist çıkarlar kadar Müslüman Türkiye'nin Hristiyan Batı içinde eritilmesi hedefinin olduğu iddia etmiştir.²⁸⁶ Öte yandan ülke içerisinde bulunan Siyonizmin “işbirlikçisi” Masonlar ise, bu emellerini gizli yürüterek örtük olarak bu faaliyete destek vermektedirler.²⁸⁷

“Ortak Pazara girilmesini militan olarak arzu eden kimseler, dikkat edilirse laikliği dinsizlik veya dine karşı lakaydi şeklinde tefsir edilenler ve Batılılaşmayı bunun bütün maddi medeniyet ve tekniğinin çok ilerisinde Batı Hristiyan dünyasının inanç ve kültürel sistemini benimsemek şeklinde anlayanlar, İslamiyet'i gelişmemizin engeli telakki eden ve fakat bu fikir ve kanaatlerini açıkça ifadeden çekinen masonlar ve masonik zihniyetli kozmopolit zümreler, Türkiye'nin bir an evvel Müşterek Pazara girmesini, bu gayelerinin gerçekleşmemesi yönünden hararetle savunmaktadırlar.”

Modernleşme deneyiminin benzerliğine rağmen mukayeseli çalışmaların yok denecek kadar az olduğu Rusya siyaseti, politik, entelektüel ve tarihsel olarak anlaşılmaktan çok korku siyasetinin önemli bir “ötekisi” olarak özellikle Türk sağına mümbit bir malzeme vermiştir. Bilhassa soğuk savaş dönemi içerisinde, Osmanlı'dan itibaren gelen “Moskof” retoriği, NATO üyeliği ve ABD müttefikliği ile birleşmesiyle milliyetçi dozu yüksek bir anti-komünizm ideolojisi üretmiştir. 1960 Sonrası yükselen ideolojik ayrışmada DP ve AP'nin “renksiz” siyasetine karşı, MNP

²⁸⁴ Aylin Özman, Kadir Dede, “Türk Sağı ve Masonluğun Söylemsel İnşası: İktidar, Bilinmezlik, Komplot”, ed. Kerestecioğlu, Öztan, **Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012): 181-182.

²⁸⁵ Mehmed Zahit Kotku, **Cihad**, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1994), 137-138.

²⁸⁶ Necmettin Erbakan, **Mecliste Ortak Pazar**, (İzmir: MNP Gençlik Teşkilatları Genel Başkanlığı, 1971), 68.

²⁸⁷ **age**, 73.

ideolojik dozajını milliyetçi partiler gibi anti-komünizmden almaya başlamıştır.²⁸⁸ Bu canlanmayı Osmanlı'nın son döneminden başlayarak tahkim eden bir çok “sağ” düşünür ve siyasetçi bulunmakla beraber, öncüsü, MNP'nin ilk siyasi manifestosu olan “*Mukaddesatçı Türk'e*” beyannamesini yazan, İslamcı düşünce kadar milliyetçi-muhafazakar düşünce için de sembol bir ismi Necip Fazıl Kısakürek'dir. Böylece, devlet nezdin de karşılık bulan anti-komünizm, büyük düşman olmanın yanında sağ siyaseti iç piyasada paydaş haline getirme gibi bir işleve de sahip olmuştur. Bu büyük resim içerisinde Erbakan ve MNP siyaseti de ekonomik, siyasi ve dini saiklerle tereddütsüz bu dili işlevsel hale getirerek, İslamcı siyasetin telaffuz edilmesinin sakınca doğurduğu 1970'ler Türkiye'sinde anti-komünizm karşıtlığı ve milliyetçi-mukadesatçılık üzerinden ideolojik itibarı kazanmaya başlayacaktır. Diğer taraftan MNP için anti-kapitalizm de dillendirilmekle beraber, piyasanın asıl işleyişinden çok kapitalizm üzerinden var olan sınıflar ve zümreler siyasi rakip olarak gösterilmektedir.

Erbakan, Türkiye'deki ideolojik ayrışmayı üçlü bir yapı üzerinden okuyarak Milli Görüş'ün yerini tespit etme çabası içinde olmuştur. Erbakan'a göre bilinenin aksine Türkiye'de iki değil üç ayrı fikri düşünce vardır: solcu (toplumcu), renksiz (ferdiyetçi) ve sağcı (dengeci) görüş. MNP'nin kuruluşuna kadar çok partili hayatta yaklaşık 25 yıl geçmiş olmasına rağmen fiiliyatta tek parti döneminden farklı bir düşünce gelişimi olmadığını belirten Erbakan, anayasada verilen hürriyetlerin bir başka madde ile kısıtlandığını belirterek, şiddete varmadığı sürece her türlü fikri hürriyetin geliştirilmesini savunduklarını ifade etmiştir.²⁸⁹ Öncelikli olarak, fikir hayatının gelişiminin anayasada yazan demokrasi ve insan haklarının kağıt üzerinde değil fiiliyatta da işleminin gerekliliğini vurgu yapan Erbakan, fikri çarpışmanın nihai hakeminin ise millet olduğuna gönderme yapmıştır.

Erbakan, iki görüşe kıyasla, kendilerinin “sağ” görüşte durduğunu belirterek toplum ve fert kutuplaşmasında dengeci ve üçüncü bir yerde bulunduklarını savunmuştur. Erbakan, sol görüşün, toplumsal fikirleri barındırmakla beraber, insan hakları ve bölünmezlik gibi zaafı nedeniyle komünizm gibi ileri noktaya varabileceğini; liberal görüşün ise sosyal ve milli konularda duyarsızlıkla malul ve sömürüye gebe

²⁸⁸ Yüksel Taşkın, “Anti-Komünizm ve Türk milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm”, ed. Tanıl Bora, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 633.

²⁸⁹ Erbakan, **Milli Görüş ve 3. Beş Yıllık Plan**, 51-53.

olduğu belirtilmiştir.²⁹⁰ Parti düzleminde, sol parti olarak CHP'yi, renksiz -aynı zamanda masonik- bir parti olarak ise AP'yi görmektedir. Bununla beraber, kendi konumları da özellikle çıkış noktası hususunda ve toplumsal yapı bakımından Milliyetçi Hareket Partisi'nden (MHP) kayda değer bir farkı barındırmamaktadır.²⁹¹ Erbakan ve partinin, özellikle MNP sonrası Milli Görüş partilerinin ısrarla kaçındıkları “sağcı” tanımlamasına büyük bir iştiaak ile yaklaşımları dikkat çekicidir.

Kendisini sağ ve dengeli bir kimlik ile ifade eden MNP'nin hürriyetlere bakışının genel çerçevesi, insan hakları evrensel beyanname ve anayasa olmakla beraber esas olanın hürriyetler düzeninin layığıyla tatbik edilebilmesi olduğu parti programında ifade edilmiştir. Parti, muhafazakar bir tutum olarak, aileyi toplumun temeli saymakta; can, mal ve ırz emniyetinde devleti birinci derecede sorumlu tutmaktadır. Vicdan hürriyetinin, dini inancı, ibadeti, öğretimi kapsadığı belirtilmiş; laikliğin, din aleyhtarlığına dönüşmesinin engellenmesi ve laikliğin dine ve dindarlara baskının aracı haline getirilmemesi parti programında beyan edilmiştir. Eğitim politikasında, dini bilgiden kısmen ya da tamamen mahrum bırakacak yanlış politikalar yerine din istismarına imkan vermeyecek eğitim ve öğretim politikasının uygulanması gerekliliği, vicdan hürriyeti başlığı altında parti programında ifade edilmiştir.²⁹²

MNP'nin zihin dünyasının çözömlenmesi için demokrasi tanımına bakıldığında, somut ve genel geçer olmaktan çok soyut nitelikte bir demokrasi anlayışı gözökmektedir. “Hak” kavramına yapılan atfın modern hukuka uygunluk mu yoksa dini bir kavram olduğu kesinlik taşımamaktadır.²⁹³

“Hakka en riyayetkar, en bilgili ve en liyakatlı kimselerin millet hizmetine getirilmesi ve milletin en adil, en isabetli ve ilmi usullerle idaresi için hakkı arayan ve hakkın tahakkukuna çalışan hak ve hakikat otoritesine yol açan serbest insanlar zeminidir.”

²⁹⁰ age, 46-47.

²⁹¹ Bora, Sol-Sağ Şemasında İslamcılık, ed. Kara, Öz, age, 529.

²⁹² **Milli Nizam Partisi Programı**, (Ankara: As Matbaası, t.y.), 7. MNP'nin kendisini resmi olarak tanımlaması ile yürüttüğü siyasetin farkını ortaya koyması bağlamında Erbakan ile İnönü'nün eğitim hususundaki beyanatları konuya açıklık getirmektedir. İsmet İnönü'nün, Necmettin Erbakan'ı kastederek, “Bir mühendis mekteplerimizdeki kitapları kaldırarak İmamı Gazali Hazretlerinin kitaplarını mekteplere koy(arak) bu memlekete iktidar olacağını düşünmektedir” şeklindeki beyanı üzerine Erbakan, “Milli Nizam Allah'ın izni ile iktidara geldiği zaman kendisi bir Fransız hahamı fikriyatında olan Durkheim denen adamın fikirlerinden mülhem, bugünkü yabancı sosyoloji adlı kitapları memleketlerden kaldırıp savuracak, bunların yerine bu ilmin asıl ve hakiki kurucusu kendi büyük alimimiz İmamı Gazali Hazretlerinin daha sonra hakiki sosyolojiye temel olan fikirlerini mekteplerimize koyacaktır.” şeklinde cevabı, resmi parti metinlerinde örtük ve mahcup olarak gömülü İslamcılığın 1. Büyük kongrede kamusal bir şekilde ifade edildiğini örneklemektedir.

²⁹³ **Milli Nizam Partisi Programı**, 5.

Demokrasinin asıl hedefi kişilerin faziletlerini arttıracakları bir süreç olarak görülmüş; bunun ise ahlakın ve faziletin mevcut olduğu bir vasatta gelişeceği kabul edilmiştir. Modern demokrasilere ait kavramların ihtiva ettiği hususların hem ülke siyaseti hem de parti içi işleyiş bakımından MNP’de olmadığı dikkat çekicidir. Bu zaafiyet Milli Görüş siyaseti için MSP ve belli süre RP dönemleri açısından da devam edecektir.

3.1.3. 12 Mart Askeri Muhtırası ve Milli Nizam Partisi’nin Kapatılması

12 Mart 1971 tarihinde hükümeti istifaya çağıran ve bunun yerine partiler üstü “milli birlik hükümetinin” kurulmasını talep eden askeri irade, çok partili siyasi düzen içerisinde yüzünü tekrardan göstermiş; 27 Mayıs sonrasında ortaya çıkan cuntacı eğilimleri kaldırarak Türk Silahlı Kuvvetleri içerisindeki emir-komuta zincirini yeniden tesis etmeyi hedeflemiştir. 12 Mart muhtırasının politikaya bakan yüzü, Kemalizm’i merkeze alınmak suretiyle vücut bulan ideolojik çeşitliliğin politik alandan tasfiye edilmesidir. 27 Mayıs cunta darbesinde olduğu gibi 12 Mart muhtırası da siyaset alanında kendisine önemli ölçüde destek bulmayı bilmiştir. Özellikle sosyalist solun, müdahaleye, ileri bir değişime gebe olacağı telakkisiyle destek verdiği gözlemlenmektedir. Bu isimlerin başında Doğu Perinçek’in başını çektiği Aydınlık, Mihri Belli’nin liderliğini yaptığı Milli Demokratik Devrim grubu ve Dev-Genç’in önderliğindeki Mahir Çayan gelmektedir.²⁹⁴ Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) gibi önemli sol siyasi odaklar da 12 Mart ve sonrasında kurulacak olan ara rejim hükümetini desteklemişlerdir. Ara rejimin başbakanı olarak göreve başlayan CHP’li Nihat Erim ve kabinesi için parlamentoda yapılan güven oylamasına, CHP, AP ve Milli Güven Partisi (MGP) evet oyu vererek destek olmuştur.²⁹⁵

12 Mart Muhtırası sonrasında haklarından soruşturma açılan partilerden MNP Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. 5 Mart 1971 tarihinde hakkında

²⁹⁴ Aydın, Taşkın, *age*, 206.

²⁹⁵ *age*, 221. 12 Mart askeri muhtırası CHP içerisinde tartışmalara neden olmuş ve CHP’nin ara rejime destek olan tavrı nedeniyle CHP Genel Sekreter Bülent Ecevit, parti genel sekreterliği görevinden istifa etmiştir. Ecevit, “CHP’nin, halk iradesi dışında yollardan iktidara gelmesine veya gelmiş görünmesine razı olamam. Eğer hükümete katılmama karar alınabilseydi, belki bazı şeyler kurtarılabilirdi. Fakat Genel Başkanım böyle düşünmüyor” diyerek parti içerisindeki ayrışmayı tetiklemiştir. Ecevit ve ortanın solu ekibi, “muhtırayı demokrasi dışı bir hareket olarak kabul etmekte, Nihat Erim’in başını çektiği diğer ekip ise “ordu komutanları iyi yapmıştır; biz parti olarak reform istemiyor muyduk, o halde hükümete katılıp reformları gerçekleştirelim” görüşünü savunmuşlardır. Konuyla ilgili bkz. Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi**, 267-294.

soruşturma açılmasına müteakip, 12 Mart muhtırası, sürece hız vermiş ve 20 Mayıs 1971 tarihinde Siyasal Partiler Kanunu’nun 101, 92, 94 ve 96. Maddelerine dayanarak “laik devlet niteliğinin ve Atatürk devrimciliğinin korunmasına aykırı” faaliyette bulunması sebebiyle partinin kapatılması kararı alınmış fakat parti yöneticileri hakkında bir kamu davası açılmamıştır.²⁹⁶ MNP ile birlikte kapatılan diğer parti mevcut sisteme karşı muhalefetini dile getiren TİP’tir.

MNP’nin kapatılması ile ilgili Başsavcılık İddianamesinde esas teşkil eden husus, parti mensuplarının ifade ettikleri “dini gönderme” ve “sözler”dir. Parti yetkilileri, savunmalarında bunların anayasa ve yasalara uygunluğunu müdafaa etmelerinin yanında bir çoğunun gerçeği yansıtmadığı –özellikle Parti 1. Kongresindeki konuşmalar için- ya da bunların parti mensubiyeti olmayan kişi veyahut kurumlarca beyan edildiği belirtilmiştir. İddianamede kapatma gerekçesi olarak öne sürülen delillere bakıldığında, MNP’nin işaretinin tekbir olduğu, “hak geldi, batıl zail oldu” ifadesinin dini bir içerik barındırdığı, MNP Genel Başkanının “İslam ve İlim”, “Doğuda, Batıda İslam’da Kadın” adlı kitabının bulunduğu, parti mensuplarının halk arasında “selamünaleyküm” diyerek selamlaşması, dini içerikleri bulunan Milli Nizam Marşının olduğu, MNP’nin sağcılık iddiasında bulunarak diğer partileri “batıl” olarak tasvir ettiği, MNP Genel başkanının, “ben bu akşam Müslümanları küçük görenleri küçük göreceğim demesi” öne sürülmüştür. Parti savunmasında ise, esas olarak bu göndermelerin salt dini değil manevi bir kalkınmanın reçetesi olarak parti tarafından benimsendiği, bunun ise anayasada belirtilen materyalist olmanın yasaklanması ve manevi gelişmenin sağlanması ilkeleri ile örtüştüğü belirtilerek hukuka aykırı olmadığı savunulmuştur.²⁹⁷

12 Mart muhtırası ile “siyasi ve toplumsal olarak yaşanan bunalımı” çözmek adına tek yol olarak gösterilen Kemalist ideoloji ve kurumları, cari sistem içinde, meşruluğunu Kemalist milliyetçilikten değil, dini kavram ve değerlerden aldığı iddia edilen MNP’yi laikliğe aykırı bularak kapatmıştır.²⁹⁸ Bu karar benzer tatbikatlarla karşılaşacak Milli Görüş partileri için ilk tanışma niteliğinde olacaktır.²⁹⁹

²⁹⁶ Teziç, **100 Soruda Siyasi Partiler**. 338.

²⁹⁷ Sarıbay, Milli Nizam Partisi’nin Kuruluşu ve Programının İçeriği, ed. Aktay, **age**, 579.

²⁹⁸ **agm**, 578.

²⁹⁹ Hüseyin Akyol, **Türkiye’de Siyasi Parti Kapatmanın Tarihi**, (Ankara: İmge Yayınları, 2009): 254-255.

Partisi kapatılıncaya kadar TBMM sınırlı sayıdaki milletvekili ile politik mücadelesini sürdüren Erbakan, partisinin kapatılması ile önce Almanya'ya ardından da İsviçre'ye gitmiş ve siyasi vasatın ülke içerisinde sağlanmasına müteakip yurda dönerek Milli Selamet Partisi'nin (MSP) kuruluş çalışmalarına dahil olmuştur.

3.2. Milli Selamet Partisi

3.2.1. Milli Selamet Partisi'nin Kuruluşu

MSP, MNP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması sonrasında, 11 Ekim 1972 tarihinde Ankara'da Milli Görüş hareketinin ikinci partisi olarak kuruldu. Parti'nin İlk Genel Başkanı MNP'nin ileri gelenlerinden Süleyman Arif Emre'dir. MNP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, Türkiye'ye dönüşü sonrasında yeni partinin kuruluş faaliyetlerine katılmış; fakat belli süre üye olmamıştır. Milli Görüş hareketi, ilk siyasi sınavı olan 1973 milletvekili genel seçimlerine Süleyman Arif Emre'nin liderliğinde girmiş ve seçimden kısa süre sonra parti Genel Başkanlığına Genel İdare Kurulu tarafından alınan karar neticesinde Necmettin Erbakan getirilmiştir.³⁰⁰ Askeri idare, daha önce görev yaptığı partisi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan kişilerin parti kurucusu olamaması nedeniyle kurucular kurulunda³⁰¹ yer almayan Erbakan'a, MSP'nin gelecek seçimde AP'yi zayıflatacağı gerekçesiyle Genel Başkanlık koltuğuna oturmasına izin vermiştir.³⁰² Siyasi olarak, MNP'nin başına gelenlerin tekrarının yaşanmaması için, kuruluş aşamasında oldukça tereddütlü davranan Milli Görüş mensupları, partinin kuruluşu sonrasında da ihtiyatı elden bırakmayarak iki parti arasındaki rabıtayı örtük olarak ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili Erbakan'ın Abdi İpekçi'ye verdiği "politik" cevap, iki parti arasındaki rabıtaya işaret etmekle beraber esas olanın büyük resim dahilinde Milli Görüş siyasetinin devamı olduğu yönündedir:

"MNP kapandığı zaman ne olacağı yine kanunlarda gösterilmiştir. Bu partinin hükmi şahsiyeti ortadan kalkar. Ama bu partiye üye olan milyonlarca insan, her hangi bir şekilde milletin bu çeşit büyük bölümlerinin demokrasi dışında tutulması veya onların hakkında herhangi bir muamele yapması esasen mümkün değildir. Bu güne kadar kurulan bir çok

³⁰⁰ Binnaz Toprak, "Milli Selamet Partisi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.8, (İstanbul: İletişim Yayınları 1985): 2104.

³⁰¹ Partinin kurucular kurulu şu isimlerden oluşmaktadır: Abdullah Kerim Doğru, Halid Özgüner, Rasim Hancıoğlu, Hüseyin Kamil Büyükközer, Abdullah Tomba, Sabri Özpala, M. Turhan Akyol, M. Gündüz Sevilgen, Zühtü Ögün, Hüseyin Erdal, Hasan Özkeçeci, Hüseyin Koçak, Osman Nuri Öngören, Mazhar Bayatlı, M. Emin Ayak, Mustafa Arafatoğlu, Mustafa Mamati, Abdurrahman Bezci, Sami Baysal. Konuyla ilgili bkz. Süleyman Arif Emre, **Siyasette 35 Yıl, c.2**, (İstanbul: Milsan Basın, 1991), 15-16.

³⁰² Hakan Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar**, çev. Ahmet Yıldız (İstanbul: Kitabevi, 2005), 282.

partilerden birisi de Milli Selamet Partisi'dir. Bunlar arasında herhangi bir münasebet zorlayarak kurmakta ne bir fayda vardır, ne de mana ifade eder.”

MSP'nin MNP sonrasında benzer bir adlandırma, insan kaynağı ve ideoloji ile yoluna devam etmesi, dolaylı ve örtük yollardan ilişkinin ifade edilmesi, siyasi partilerin tüzel kişiliğini aşan bir siyasi geleneğin oluşması noktasında önemli bir kırılmayı ifade etmektedir. Özellikle, seçmenlerin “demokrasi dışında tutulamayacağı” inancı, MNP ile başlayan kurumsal kimliğin ideolojik ve siyasal bir harekete tahvil edilmesi neticesinde partiler üstü ve toplumsal karşılığı olan bir siyasi oluşumun altını çizmektedir.

3.2.2. Milli Selamet Partisi'nde Örgüt ve İdeoloji

MSP kuruluş aşamasını tamamladıktan sonra, kendisinin devamı niteliğindeki MNP tecrübesinin vermiş olduğu kazanımla hızla teşkilatlanmasını sürdürmüş ve I. Büyük kongresini yaptığı 21 Ocak 1973 tarihi itibarıyla 42 ilde 300'e yakın ilçede örgütlenmiş;³⁰³ II. Büyük Kongrenin yapıldığı 17 Kasım 1974 tarihinde 67 ilin tamamında teşkilatlanmış;³⁰⁴ 1976 yılı III. Olağan Kongresi sırasında ise örgütlenme sayısı 67 ilin yanı sıra 639 ilçeye ulaştırmıştır.³⁰⁵

MSP, örgüt yapısı bakımından, merkez organları, il yapıları, yardımcı kuruluşlar, TBMM MSP grubu ve belediye meclislerinden oluşmaktadır. Merkez yapı içerisinde bulunan Büyük Kongre ve Genel İdare Heyeti partinin merkez karar organlarıdır.³⁰⁶ Partinin yardımcı kuruluşu olarak gençlik ve kadın kolları olduğu belirtilmekle beraber, kadın kolları kurulmamış sadece gençlik teşkilatı oluşturulmuştur.³⁰⁷ Gençlik örgütlenmesi bakımından MSP Gençlik Lokalleri yanında Akıncılar ve Milli Türk Talebe Birliği partinin yakın olduğu bir başka gençlik örgütlenmeleridir. Gençlik örgütlenmesi, önce Fazlı Karaman daha sonra da Nevzat Laleli tarafından yürütülmüştür.³⁰⁸ Yurt dışında ise başta Almanya Köln'de olmak üzere, Hak-İş Konfederasyonu üzerinden ciddi bir işçi örgütlenmesi yürütülmüştür. 1970 öncesinde iki kutuplu olarak yaşandığı Türkiye'de, sağ siyaseti parçalayarak anahtar konuma gelip üç ayrı koalisyon içerisinde yer alınmasında, MSP'nin hızlı ve yaygın örgütlenme modeli önemli rol oynamıştır.

³⁰³ Süleyman Arif Emre, **Milli Selamet Partisi 1. Büyük Kongresi Açılış Konuşması**, (y.y., y.y., 1973), 4.

³⁰⁴ Şentürk, **age**, 355.

³⁰⁵ **Milli Selamet Partisi 3. Büyük Kongresi**, (Ankara, 1976), 52.

³⁰⁶ **Milli Selamet Partisi Tüzüğü**, (Ankara: Elif Matbaacılık, 1972), 9-11.

³⁰⁷ Toprak, **Milli Selamet Partisi**, 2108.

³⁰⁸ Şentürk, **age**, 355.

MSP I. Büyük Kongresi’nde açılış konuşmasını yapan Emre, MNP’de Erbakan ile başlayan üçlü siyasal düşünce yapısını benzer bir şekilde telaffuz edip, sol ve liberal görüş karşısında MSP’nin ve Milli Görüş’ün izahını yapmıştır.³⁰⁹

“Anayasamız devlete ferdin hem maddi ve hem de manevi varlığını geliştirecek şartları hazırlama vazifesini vermiştir. Partimiz de bu prensibe muvazi olarak manevi ve maddi kalkınma hareketlerinin dengeli olarak yürütülmesini kabul eder. Sadece maddi kalkınmayı ağırlık vererek manevi gelişmesi ihmal eden sol ve liberal görüşlerin Milli ihtiyaca cevap vermekten uzak olduğu ve Anayasa 10, 14 ve diğer ilgili maddelerinde emrettiği manevi kalkınma gelişmeye ve ahlakçılığa gereken ağırlığı vermedikleri kanaatindeyiz. Bu ise eksik bir görüştür. Çünkü maddi kalkınma manevi kalkınmanın taşıyıcısı ve desteğidir. Ruh ve beden gibi yekdiğerlerinin vazgeçilmez unsurlarıdır.

Partimizde, demokratik rejimde cemiyet huzur ve selametinin ve siyasi hayatta istikrarın sadece hukuk nizamı ile temin edilemeyeceği, hukuk nizamının aynı zamanda ahlak nizamı ile tamamlanması ve desteklenmesi gerektiği görüşündedir.

Ahlak nizamı demokratik rejimin manevi temeli mevcudiyetinin garantisidir... Bir rejim ancak onan inananların mevcudiyetiyle ve çoğunluğu ile ayakta durabilir. Bu ise ferdin manevi ve fikri eğitimi ile temin edilebilir.”

İslami dinamiklere sahip olan MSP’nin siyasal bir parti olarak referanslarını anayasaya gönderme yaparak bunu “manevi kalkınma” şeklinde öne çıkarması MNP’nin siyasal söylemi hesaba katıldığında, iki parti arasında farklılık bulunmadığını hatta tekrar niteliğinde olduğunu göstermektedir. MSP için, maddi kalkınmanın sağlanması öncelikli olarak manevi gelişmenin sağlanması ile mümkün olabilmektedir. Manevi kalkınması ise materyalist düşüncenin karşısına konularak toplumsal huzurun kaynağı olarak gösterilmiştir.³¹⁰

“...İnanç yerine, din yerine maddenin metafiziğın ikame edilmesine kalkışıldı. Bunlar bu noktalarda fikir yürütölmüş insanlar için çok büyük, birbirinden ayrı ayrı meselelerdir. Din başka şeydir, felsefe başka şeydir. Dinin yerine maddenin metafiziğini din zannetmek bambaşka iştir. Bundan dolayıdır ki dinin yerine, reddin reddi felsefesi gibi diyalektik materyalizmle, komünizmle felsefesinde temel taşı yapılmış olan bir takım fikirlere iltifat etmenin imkanı yoktur.”

Bu doğrultuda, parti programında ana gaye olarak, “manevi ve maddi sahada kalkınarak saadet ve selamete erişmesi” belirtilmiştir. Manevi kalkınmanın sağlanması için ise, milletin milli şuur ve gayeler etrafında toplanmış bölünmez bir

³⁰⁹ Emre, **1. Büyük Kongresi Açılış Konuşması**, 5-6.

³¹⁰ Necmettin Erbakan, **Millet Meclisi Konuşması, Materyalizm ve Manevîyatçılık**, (y.y.: y.y., 1976), 8.

bütün teşkil etmesi, demokratik nizam içinde iç barışın tam ve kamil manada tahakkuku ve devlet millet beraberliği esas kabul edilmiştir.³¹¹

DP iktidarı sonrasında din olgusu kayda değer bir biçimde siyasal yaşamın bir konusu olmuş ve partiler arası ilişkilerde tartışmanın merkezini teşkil etmiştir. Yaşanan değişim karşısından CHP dahi kayıtsız kalamamıştır. Milli Görüş siyaseti ile birlikte sade bir politik nesne olmaktan çıkmış ve siyasetin belirleyeni olmuştur. MNP'nin Osmanlıcı söylemi içerisine gömülü, millici söylemine karşı; MSP ile birlikte radikal Kemalist projeye karşı doğrudan ve parti düzleminde ilk kez İslamcılık savunulmuştur. MSP, manevi ve kültürel formlar dahilinde formüle edip, anayasal ve yasal kısıtları hesaba katarak oluşturduğu söylem ile Kemalizm ürettiği yabancılaştırma “taklitçilik eleştirisi” üzerinden karşı çıkmıştır. MSP'nin CHP ile olan koalisyonundaki sınırlı ve mahcup siyasetine rağmen, “sağ” koalisyon dahilinde iktidarı ele geçirmesi, resmi siyaset üzerinde büyük bir travma yaşatmış; Milli Görüş siyaseti 50 yıl önce vuku bulan ve “gerici” bir kalkışma olarak adlandırılan “Şeyh Sait isyanı” ile ilişkilendirilmiştir.³¹²

MSP, “Milli Görüş” olarak formüle ettikleri düşüncelerini temel düzlemde dört ayak üzerine oturtmuştur: kültür sorunu bağlamında yabancılaştırma, maddi kalkınma ve sanayileşme, sosyal adalet ve eğitim.

MSP, toplum içerisinde var olan siyasal tartışmaların çeperini genişletip, dini söylemleri politik alan içerisine dahil etmeyi başaran,³¹³ Türkiye'nin modernleşme tecrübesi içerisinde bugüne kadar kültürel İslam/ıslahatçılık içerisinde kalan, politik merkeziliği olmayan muhalefeti, derlediği elit kadrosu ve sosyo-ekonomik tabanıyla ilk kez, Kemalist sistem karşısında iktidar mücadelesine sokmuştur.

MSP ideolojisi, Şerif Mardin'in ifadesiyle, modern Türkiye'nin en belirgin vasfı olan ahlaki çöküntüye bir son vermek amacıyla kararlı bir şekilde mücadele eden saf İslamcılıktır.³¹⁴ Milli Görüş düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebebi olan Batılılaşma olgusunun Anadolu coğrafyasını kendi kültürel değerlerinden kopardığını ve taklitçilik hastalığına müptela ettiği tezi üzerine kuruludur. “Yeniden Büyük Türkiye'ye” erişmek için, taklitçilik olan Batılılaşmanın terk edilmesi ve geleneğimizde bulunan değerlerin gün yüzüne çıkartılması MSP tarafından hedef

³¹¹ **Milli Selamet Partisi Programı**, (İstanbul: Diner Matbaası, 1976), 3-4.

³¹² Sadık Albayrak, **Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı**, (İstanbul: Araştırma Yayınları, 1989), 109.

³¹³ Yavuz, **age**, 286.

³¹⁴ Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 105.

olarak gösterilmiştir. Bu süreç ise bizatihi modern dünya ile çatışmayı ve iktisadi, siyasi sonuçlar elde etmeyi kapsamaktadır.³¹⁵ MSP, laik aydınların, Osmanlı'nın yıkılış nedeni olarak, dinin toplum ve politika üzerinde kurduğu vesayetçi ve tutucu yapı tezine karşısında çöküşün asıl nedenini olarak, İslam medeniyeti yerine Batı medeniyetine geçilmesini öngörmüştür.³¹⁶ Burada altı çizilmesi gereken husus, MSP'nin siyasal rejimi değiştiren, yapısal değişimlere giden bir model üretmediği; yeni bir gelişme modeli öngörmesidir. Kemalist rejim için çağdaşlaşmanın temel tezi yaşam tarzı, düşünce biçimi ve siyasal kültür olarak Batılılaşmayı esas almasından geçmektedir. MSP ise, bunu reddetmekle beraber, çağdaşlaşmayı İslami referanslardan alan, Kemalist elitin karşısına, laik devlet içerisinde fakat geleneksel kodların motive ettiği örgütlü ve toplumsal karşılığı olan bir siyasi mekanizma kurarak yapma çabasıdır. Bu süre zarfında kültürel, iman merkezli ve toplumsal odaklı bir işlev gören din, MSP siyasetiyle birlikte iktidar ilişkilerinin aracı değil, önemli bir belirleyeni olarak fonksiyon görmeye başlamıştır.³¹⁷

MSP ideolojisinin ikinci dayanağı olan sanayileşme meselesi, parti için hayati bir anlam taşımaktadır.³¹⁸ Artan nüfusu besleyecek olan husus, yer altı ve yer üstü kaynaklarının güçlü sanayi ile birlikte ekonomiye katılmasıdır. Sanayileşmiş ekonomiler her zaman güçlü ekonomilerdir; aksi durumda, az gelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelere ister istemez bağımlı ve muhtaç duruma gelmektedirler.³¹⁹ Fakat gelişmiş olan ya da gelişmekte olan ülkelere sanayileşme mevzuu, kapitalizm ya da sosyalizm penceresinden ele alınmaktadır; bu iki yaklaşım ise maddi kalkınmayı merkeze almak noktasında hemfikir olmakla beraber, manevi kalkınmayı öteleyen bir yaklaşımı içermektedir. MSP için “önce ahlak ve maneviyat” demeyen kalkınma yöntemleri hatalıdır ve geçersiz sayılmalıdır. Erbakan'a göre Müslümanlığın iki iktisadi sistem karşısında kendisine has bir ekonomik yapısı vardır.³²⁰

³¹⁵ age, 105.

³¹⁶ Binnaz Sayarı (Toprak), “Türkiye'nin Dinin Denetim İşlevleri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c.33, n.1-2 (1978): 184.

³¹⁷ agm, 185.

³¹⁸ Atilla İlhan, MSP ve sanayileşme ilişkisi üzerinden parti ideolojisine egemen olan ekonomik çözümlemenin maneviyatçı söylemini geride bıraktığını iddia belirtmektedir: “Türkiye'nin en maneviyatçı partisinin en maneviyatçı lideri bile halkın ilgisini ancak sanayileşme gibi çok maddi fakat çok hayati bir soruna sahip çıkarak kazanabileceğini görmektedir. Sadece bu saptama, MSP'de muhtemel bir şeriatçı iktidar tehlikesi olarak dehşetli ürkenlerin, aslında ne kadar yanlış hesap yaptıklarını kanıtlamaz mı?” konuyla ilgili bkz. Atilla İlhan, **Hangi Sağ**, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2005), 231-232.

³¹⁹ Necmettin Erbakan, **Milli Görüş**, 222.

³²⁰ Erbakan, **Milli Görüş**, 149-150.

“Bu iktisadi sistem ne Doğudaki sistemdir ne de Batıdaki sistem. Çünkü Müslümanlık iki kanatlıdır, daima maddiyatla maneviyatı birbirine paralel yürütmüştür. Bundan dolayı Müslümanlıkta hem maddi hem maneviyat vardır. Müslümanlığın iktisadi sistemi maddiyata hürmetkardır... Müslümanlık aynı zamanda kâra ve kazanmaya da büyük yer vermiştir... ama Müslümanlık sistemini Batının kapitalizm sisteminin tam kendisi değildir. Aradaki büyük fark şuradadır... Müslüman israf yapamaz... kazandığını mutlaka hayırlı bir sahaya harcamakla görevlidir. Batıdaki insanın böyle bir prensibi yoktur...”

MSP, MNP ile benzer bir yol izleyerek programında sanayileşmeyi, “ağır sanayi” ve “harp sanayisine” indirgemıştır.³²¹

“Ağır sanayi aynı zamanda harp sanayiinin temeli olduğundan ve ağır harp sanayiine dayanamayan bir milletin, vatanının istiklalini ve istikbalini koruması son derece zorlaşmış olduğundan partimiz bu davaya layık olduğu ehemmiyeti verecektir. Her şeyden evvel bu zaruretin bütün yönleri ile göz önünde bulundurulması maddi ve manevi kaynaklarımızın ve insan gücümüzün bu uğurda seferber edilmesi lüzumludur.”

1973 Seçim beyannamesinde, maddi ve manevi kalkınmanın müşterek gayesi olarak gösterilen askeri güç ve savunma politikaları, bir tarafta tarihe tescil ettirilmiş kahramanlığın yeniden ortaya konması için gerekli gösterilmekte; diğer yandan sanayinin gelişmesi için anahtar kavram olarak savunma sanayi³²² ön plana çıkarılmaktadır. MSP için merkezi öneme haiz harp sanayi, 1974 yılında yapılan CHP-MSP koalisyonunda ihtilaf konusu olmuş ve siyasi ortaklığın dağılmasını tetiklemiştir.³²³

Az gelişmiş bölgelerin temsilcisi kimliğine sahip MSP, kapitalist kalkınma sürecinde, büyük sanayi ile örgütlü işçi hareketi arasında kalmış “küçük adama” seslenme gayretinde bulunmuş; kapitalizmin ürettiği toplumsal adalet problemlerini, İslamiyet’in kardeşlik söylemi ve paylaşma/tesanüt ilkeleri ile aşmaya çalışmıştır.³²⁴ İdeolojik anlamda taban tabana zıt olan CHP ile koalisyon kurabilmelerinin nedeni de her iki partinin sosyal adalet konusunda geliştirmiş olduğu söylemdir. Erbakan, özellikle işsizliğin artması, sağlık harcamaları, sosyal güvenlik politikaları, adaletsiz vergiler, kredilerin kullanılması ve eşitsiz gelir dağılımı konularında yaygın kapitalist devlet sistemine karşı açık ve sert eleştirilerde bulunmuştur.

³²¹ **Milli Selamet Partisi Programı**, 3-4.

³²² **Milli Selamet Partisi 1973 Milletvekili Genel Seçimleri, Seçim Beyannamesi**, (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1973), 43.

³²³ Tufan Çorumlu, **Büyük Türkiye’ye Doğru Erbakan Olayı**, (İstanbul: Selamet Yayınları, 1974), 119-121.

³²⁴ Binnaz Toprak, “Dinci Sağ”, çev. Nil Satlıgan, der. İrvin Cemil Schilk, E. Ahmet Tonak, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (İstanbul: Belge Yayınları, 1992): 251.

MSP ideolojisinin dördüncü temel unsuru olan eğitim, “milli bir tarih bilinci ile fertlerin manevi varlıklarını geliştirme; ahlak ve fazilet numunesi nesiller yetiştirmenin” aracı olarak görülmüştür.³²⁵ Batılılaşma sürecinde, kuruluşundan itibaren hükümetlerin uygulamış oldukları eğitim politikaları milli kültürün çözülmesi ve tarih şuurundan yoksun fertler yetiştirilmesine neden olması sebebiyle, parti tarafından temel eleştiri konusu haline getirilmiştir. MSP’nin eğitim anlayışı, anane ve örfüne bağlı, taklitçilikten uzak, milli şahsiyetini idrak etmiş ve her gün bir öncekinden ileri olma gayesini taşımaktadır. Milli Görüş, mevcut eğitim sisteminin, maddeci ve renksiz yapısına karşı, din derslerinin ehemmiyetini vurgulayarak, bu derslerin de “jimnastik ve musiki dersi” gibi zorunlu olması gerektiğini vurgulamıştır.³²⁶ Din eğitimi, kalkınmanın manevi kanadını temsil etmesi nedeniyle, MSP tarafından dindar bir nesil yetiştirilmesi ve aydın din adamlarının istihdam edilebilmesi için “İmam Hatip Okullarının açılması” esas eğitim politikalarından birisi kabul edilmiştir.³²⁷

MSP’de devlet kavramının esası geleneksel siyaset anlayışının bir yansıması olarak, “adil olma”, “koruyucu” ve “yol gösterici olmayı” ihtiva etmektedir. Devlet anlayışı, cemiyeti feda eden kapitalist görüşe karşı olduğu gibi ferdi feda eden sosyalizmin her çeşidine de muhaliftir.³²⁸ Devletin esas vazifelerinden birisi, kapital sahiplerinin işçiyi, esnafı, dar gelirliyi ve toplumu bütün olarak ezmesi engellenmesidir. Bir diğer vazife ise, fertleri toplum karşısında kısıtlayan sol ideolojileri itimat edilmemesi gereken bir ideoloji olarak devlet işleyişinden ötelemektir. Devlet kavramının çekirdeğinde “mukaddes bir kavram” olarak “hak” anlayışı vardır. Hakkın dağıtımı hususunda, hiçbir renk, ırk, dil, din ve sınıf farkı gözetilmeksizin uygulanacağı belirtilmekle birlikte, kavram tarihi ve dini tecrübelerle gönderme yapılarak açıklanmaktadır: “Harp esnasında bile çiğnendiği ekinin bedelini, sahibini bularak ödeyen bir milletin torunları olarak Hak’ka riayetin milletimizi nasıl insanlığın efendisi yaptığının şuurı içerisinde hareket edilecektir.”³²⁹

Dayanak noktası olarak hak ve adalet anlayışı olan devletin muhteviyatı bakıldığında, demokratik bir devlet ve hükümet biçimi esas gaye olarak belirlenmiştir. Hükümet biçimi olarak, cumhurbaşkanı ile başbakanı aynı kişide

³²⁵ **Milli Selamet Partisi Programı**, 12-13.

³²⁶ Erbakan, **Milli Görüş**, 93.

³²⁷ **age**, 101.

³²⁸ **age**, 43.

³²⁹ **age**, 43.

toplayıp, tek dereceli olarak millet tarafından seçilecek olan başkanlık sistemi hedeflenmiştir. Senatonun kaldırılması ile tek meclisli sisteme geçilmesi MSP'nin siyasal projelerinden birisi olarak ifade edilmektedir. Meclisin sağlıklı çalışması için, millet vekili sayısının indirilmesi ve işleyişi aksatan seçim kanunlarının tasfiyesi öngörülmüştür. Demokratik işleyişin sadece seçim ile kısıtlı kalmaması için, halk oylaması, halk vetosu ve halk teşebbüsü usulleri getirilmesi planlanmıştır. Ceza yargılama usulünde ise köklü bir yenilik olarak, jüri usulünün getirilmesi ile doğrudan milletin iradesinin adaletle yansması hedeflenmiştir.³³⁰

MSP ekonomik kalkınmanın aksamadan sürmesini, iç barışın teessüsüne ve devamına bağlamaktadır. Bunun koşulu ise, her şeyden önce evvel, fikirlerin rahatlıkla savunulması ve “fikre karşı fikirle mukabelenin” muhafazasına itina gösterilmesidir. Gayrı ahlaki, yıkıcı ve bölücü olmadığı sürece, kardeşlik ölçüleri içerisinde fikir hürriyeti desteklenmeli ve iç barışın muhafazası bu yol ile korunmalıdır.³³¹ Anayasada yer alan demokrasi ilkesinin gerçek hayattaki karşılığının, ancak hürriyetler söyleminin hayatın kendisine tatbiki ile olacağı Erbakan tarafından belirtilmiştir. MSP, bu noktada programında temel düzeyde, siyasi haklar, temel haklar, vicdan ve düşünce hürriyeti ile basın ve yayın hürriyetinde de bahsetmiş; kağıt üzerindeki hakların uygulamaya girmemesini toplum mühendisliği olarak eleştirmiştir.³³² Laiklik konusu da din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak kabul edilmiş; bir kısım düşünce ve inanç sahiplerinin diğer inanç sahiplerine dolaylı ya da doğrudan baskı yapılmasına mani olunması gerektiği parti programında açıkça belirtilmiştir.³³³ 10 Kasım münasebetiyle basın mensuplarının yönelttiği “Laiklik görüşünüz nedir?” sorusuna Erbakan, laiklik düşüncesi ile uygulamaları arasındaki keskin gerilimi vurgulayarak cevap vermiştir.³³⁴

“Biz laikliğe karşı değiliz. Biz asıl laikliği ortadan kaldıran bugünkü laiklik tatbikatına karşıyız. Bugün memleketimizde bütün batı medeni memleketlerini ile asla mukayese edilemeyecek bir laiklik anlayışı, Anayasa'ya aykırı olarak tatbikatta hüküm sürmektedir. Bugün “Allaha şükür” diyen insan ağır ceza mahkemelerinde inlemektedir... Anayasa'nın 2. maddesinde devletin vasıflarını sayan milli, demokratik, laik ve sosyal tedbirlerin tatbikatta tam aksine kullanılmaması ve tescil edilmemesi için sarahate kavuşturulması gereklidir...din

³³⁰ age, 45.

³³¹ age, 49.

³³² age, 50.

³³³ Milli Selamet Partisi Programı, 5.

³³⁴ Albayrak, age, 81-82.

ve vicdan hürriyetini ve dolayısıyla herkesin hangi şekil ve şart altında olursa olsun, inanışlarına uygun konuşma, fikir ve düşüncelerinin şu veya bu bahane ve tefsirler suç sayılamayacağını gösteren ilmi bir tarafın konması ve bu sarahatle laiklik adı altında laikliğin imhası tatbikatına son verilmelidir.”

MSP’de söylem ve motivasyon boyutunda din, geleneksel kodların modern kurumlar ile uzlaşması noktasında yaygın olarak kullanılmış; özellikle Osmanlı sisteminden alınan ilham ve özgüven gelecek siyasal sistemin şekillenmesinde modern sistem ile entegre edilerek eklektik bir politika oluşturulmuştur. Bununla beraber, bu politikanın gerçeklik boyutu söylem boyutuna kıyasla oldukça geri planda kalmıştır.³³⁵ İslami kodların kamusal alanda görünürlük kazanması, din eğitiminin önemsenmesi ve dindar kişiliğin eğitim yoluyla yayılması parti tarafından önemsenmekle beraber, din-devlet ilişkilerinde laiklik, sistemin temel kodlarından birisi olarak muhafaza edilmiş ve mevcut hukuki/siyasi sınırların aşılmasına özen gösterilmiştir.³³⁶ Milliyetçilik ile bulanmış İslamcı bir siyaset söylem ve eylem boyutunda, kapatılacağı döneme kadar sürdürülmüş; yapılan siyasetin “parti düzleminde ve bu düzlemin sinir uçlarının nereler olduğu hesaba katılarak özenli bir siyaset yürütülmeye çalışılmıştır. Bu politikada, 12 Mart Muhtırası sonrasında kapatılan MNP tecrübesi de büyük rol oynamıştır.

3.2.3. Milli Selamet Partisi ve İktidar Deneyimi

MSP 1973 yılı seçimlerinde almış olduğu % 11,8 oy ve kazandığı 48 milletvekili ile mecliste CHP ve AP’den sonra temsil edilen üçüncü parti oldu.³³⁷ 1973 seçimleri ile, AP’nin oy oranlarının “sağda” MSP, DP ve MHP’de bölüşülmesi; diğer tarafta CHP’nin birinci parti olmasına karşın oy oranındaki yaşadığı kayıp, “hakim parti” düzenini ciddi manada parçalamış, “ılımlı çoğulcu” bir siyasal düzen üzerinden yeniden dağılım yapıldığı bir siyasi atmosferi ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, seçim

³³⁵ Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 594.

³³⁶ MSP döneminde, Milli Gazete’de Erbakan hakkında yapılan söylem analizinde, Erbakan’ın, 1970 başı ile sonu arasındaki siyaset dilinde, din kavramı, ahlaki değerler, kültürel ve tarihi değerlerin gerilediği buna karşın dış politika, terörizm, Yahudi karşıtlığı, Batı kulübüne dahil olma eleştirisi ve bürokrasi gibi kavramların genişlediği görülmektedir. Konuyla ilgili bkz. Türker Alkan, “The National Salvation Party in Turkey”, ed. Metin Heper, Raphael Israeli, **Islam and Politics in the Modern Middle East**, (London: Croom Helm, 1984): 87. Bu değişiklik İslamcı siyasetin MSP açısından önemini yitirdiğini göstermemekle beraber, siyasal bir parti olarak iktidar deneyimi yaşamaya koşut olarak “devlet” merkezli siyasal dilin oluştuğuna işaret etmektedir.

³³⁷ 1973 Seçimlerindeki oy dağılımı ilk dört parti için şu şekildedir: CHP %33,3, AP % 29,8, Demokratik Parti 11,9, MSP % 11,8. Demokratik Parti, MSP’den toplamda 10 bin daha fazla oy almasına karşın sahip olduğu üç eksik milletvekili (45) ile TBMM’deki dördüncü parti olmuştur. Konuyla ilgili bkz. Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası “MSP Örnek Olayı**, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985), 146.

sonucu, siyasetin iki partili olarak merkez sağ ve sol partilerde toplandığı sistemi, ittifaklara ve koalisyonlara gebe olan bir döneme tahvil etmiştir.

İlk katıldığı seçimlerde, MSP'nin Türkiye ortalamasının üstünde oy aldığı illere bakıldığında, buraların Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgesinde yer aldığı görülmektedir. Bu iller görece Türkiye'nin gelişmemiş bölgeleri olarak istatistiklere girerken, gelişmiş bölgelerde parti siyasi olarak çok gerilere düşmüştür. MSP, 1973 seçimlerinde 48 milletvekilinden 34'ünü, Doğu Anadolu ve İç bölgesinden alırken Ege ve Akdeniz bölgesinden sadece 2 milletvekilini meclise gönderebilmiştir.³³⁸ Köy/kent dengesinde bakıldığında, MSP oylarının % 32,8'i kent merkezlerinden, % 67,2'si ise köylerden gelmektedir. Türkiye ortalamasının üstünde oy aldığı illere bakıldığında ise gelişmişlik endeksindeki konumları kadar bu bölgelerdeki İslami/Sünni ve Kürt cemaat ağının yaygınlığı dikkat çeken bir diğer husustur. MSP, Alevi/Sünni geriliminin olduğu yerlerde, bu türden bir gerilimin olmadığı yerlere kıyasla çok daha başarılı olmuştur. Aynı zamanda Kemalizm'in laisist damarına karşı Kürt nüfus, kayda değer bir oranda İslami değerleri taşıyan bölgelerde MSP'yi desteklemiştir.³³⁹ Böylece, az gelişmişlik karşısından kalkınma ve gelir paylaşımı söylemi, İslami ve Sünni değerler ve etnik aidiyetler MSP tabanını belirleyen esas unsurları ihtiva etmektedir.

MSP'nin 1973 seçimlerinde göstermiş olduğu çıkış 1974 yılında CHP ile koalisyon yapma imkanını sağladı. 12 Mart Muhtırası sonrasında kurulan partiler üstü hükümetlerin istikrarlı olamaması, siyasal parçalanmışlık koalisyon kurulmasını tıkamaktaydı. Ecevit'in, "ekonomik ve sosyal konularda, demokrasi ve özgürlük anlayışımızda çok yaklaşıyoruz. Bizde olmayan bazı dinsel özellikler MSP'de var ama bunlar laik cumhuriyetin kanunlarına uyumu engellemiyor."³⁴⁰ beyanatı ve devamında MSP'ye götürülen koalisyon önerisi, parti içinden gelen itirazların yoğun olması nedeniyle reddedilmiştir. Özellikle parti içerisinde bulunan cemaat ve tarikat bağlantılı üyeler, bu koalisyona yüksek sesle muhalefet etmişlerdir. Buna karşın, siyasetteki tıkanma, koalisyon konusunda CHP'de rotayı tekrardan MSP'ye çevirmek zorunda bırakmıştır. CHP'nin sosyal demokrat söyleminin MSP'deki adalet ve kalkınma söylemleriyle etkileşimi³⁴¹ koalisyonun kurulmasının fitilini

³³⁸ Binnaz Toprak, **İslam and Political Development in Turkey**, (Leiden: Brill, 1981), 112-113.

³³⁹ Yavuz, **age**, 284.

³⁴⁰ **Milliyet Gazetesi**, 2.11.1973,

³⁴¹ Elizabeth Özdalga, **İslamcılığın Türkiye Seyri**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 121.

ateşlemiş ve birçok konuda MSP'nin parti programındaki ifadeler protokole aynıyla intikal ettirilmiştir.³⁴² MSP'nin koalisyondan beklediği üç esas bulunmaktaydı, bunlardan ilki “inananlara yapılan zulmün” ortadan kaldırılması, ikinci olarak dış politikada “şahsiyetli” bir duruş ve son olarak “ağır sanayi hamlesinin” başlatılması.³⁴³ 37. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Ecevit'in başbakanlığında 26 Ocak 1974 tarihinde kurulmuş ve aynı yıl içerisinde 17 Kasım 1974 tarihinde son bulmuştur. Erbakan'ın başbakan yardımcısı olarak yer aldığı kabinede, toplam 7 MSP'li isim bulunması ile birlikte, Milli Görüş partileri ilk kez ülke yönetiminde doğrudan müdahil olmaktadır. Bu ve devamında kabinelerde dikkat çeken önemli hususlardan birisi de özellikle Sanayi Bakanlığı'nın MSP mensubu kişiler tarafından yönetilecek olmasıydı. MSP için koalisyonun önemli bir anlamı yasamada kazandıkları mevcudiyeti yürütmeye de taşıyarak siyasi anlamda “meşruiyet kazanmak” olarak ifade edilmekte;³⁴⁴ özellikle koalisyon ortağının resmi ideolojinin taşıyıcı olması bu meşruiyeti iki kat arttırmaktaydı. Buna karşın, parti teşkilatı ve yönetiminde “laik” bir parti ile koalisyona girilmesi, şiddetle ihtilafa neden olmuştur. A. Tevfik Paksu, koalisyon için verilen güvenoyunu, kerhen verdiğini şu şekil ifade etmektedir:³⁴⁵

“Hani kapınıza bir dilenci gelir. Bir şey vermek istemezsiniz. Kovarsınız. Sonra yine gelir yine kovarsınız. Ama dilenci istemekten bıkip usanmamaktadır. Tekrar tekrar gelmektedir. O zamana bir şey verirsiniz. İşte biz de böyle oy vereceğiz. Kerhen vereceğiz. Bu hükümetin başarılı olacağına da inanmıyoruz. Ama bir deneyeceğiz.”

Benzer bir tepkiyi Amasya Milletvekili H. Cahit Koçkar, *Bu oyun senden yüzü beyaz fakat benden yanaki yüzü kırmızıdır, hocam*” diyerek Erbakan'a olan tepkisini dile getirmektedir. Parti içerisinde yaklaşık üç aya yakın CHP ile ortaklık kurulmaması yönünde muhalefet yapılmış; lakin Erbakan'ın aksi yöndeki direnci neticesinde koalisyon hükümeti tesis edilmiştir.³⁴⁶

³⁴² Emre, **Siyasette 35 Yıl, c.2**, 62.

³⁴³ CHP-MSP koalisyon protokolünün ayrıntısı için bkz., İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Cilt-1**, (Ankara: TBMM Başkanlığı Yayınları, 2015), 580-591.

³⁴⁴ Sarıbay, **agm**, 584.

³⁴⁵ Sevilgen, **age**, 99.

³⁴⁶ **age**, 101-102.

CHP-MSP koalisyonuna en ağır eleştirilerden birisi de, MNP'nin kuruluşunda bulunan Necip Fazıl Kısakürek yapmış ve koalisyonun gerçekleşmesi üzerine Milli Gazete'den ayrılmıştır.³⁴⁷

“Her şeyi pestenkerânî bir esnaflığa döktüler ve gittiler, küfür ve dalaletin değişmez simgesi parti isimli bir puthaneye yamandılar. Onunla ortaklaşa hükümet kurdular ve kendi bünyelerinde eritemeyince onun bünyesinde harcandılar.”

CHP-MSP koalisyonunun politik ömrü, kamuoyunun da beklediği şekilde yaşadığı ihtilaflar neticesinde uzun sürmedi. Koalisyonun son bulmasının nedenlerinin başında, çıkartılacak olan “Genel af yasasının” sol ideolojiyi de kapsayacak olmasından doğan rahatsızlık gelmektedir. MSP içerisinde baş gösteren muhalefet, “komünistlerin affını sağlayan” 141. ve 142. maddelerin tasarıya dahil olmasına şiddetle karşı çıkmaktaydı. Erbakan'ın CHP ile koalisyon görüşmelerinde konuyla ilgili vermiş olduğu taahhüttün deklare edilmesi bir tarafta parti içerisinde krize neden olmakta; diğer taraftan da koalisyonun devamını riske atmaktaydı.³⁴⁸ İçişleri ve Adalet Bakanlıkları başta olmak üzere kamu görevlisi atamaları, din derslerinin müfredatı, sanayi üretimi kapsamında yapılması gereken girişimler, CHP'nin “Halk sektörü”³⁴⁹ tasarısı gibi konular ihtilafı arttırmıştır. Öte yandan, MSP'li bakanların müstehcen neşriyatın denetlenmesi, alkol tüketimi konularındaki tasarruflar, heykellerin kaldırılması, Diyanet İşleri Başkanı'nın görev süresi ve din görevlilerinin kadro sayıları iki parti arasındaki ayrışmayı derinleştirecektir. Kıbrıs sorunun şiddetlenmesi ile koalisyon içerisindeki ihtilaf dış politika konularına da yansımış; CHP, güney sınırların korunması amaçlı sınırlı bir müdahaleden yana olmasına rağmen MSP, adanın tamamının alınması yönünde görüş bildirmiştir.³⁵⁰

Askeri hareketin bitmesi ile birlikte Ecevit'in kamuoyu nezdinde kazanmış olduğu prestij, CHP-MSP koalisyonunun sonunu hazırlayacaktır. Ecevit'in yurt dışına yapacağı gezi için yerine vekalet edecek isim olarak Başbakan Yardımcısı Erbakan'ı değil CHP'li bir bakanı görevlendirmesi koalisyon hükümetini sonlanmasına neden oldu. Erbakan, hükümetin dağılmasını MSP'nin sanayi merkezli politikasının CHP

³⁴⁷ Salih Mirzabeyoğlu, Kavgam, c.2, (İstanbul: İBDA Yayınları, t.y.), 63-64, akt. Doğan Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık**, (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1997), 86.

³⁴⁸ MSP içerisinde sayıları 20'yi bulan milletvekilleri bu olaydan sonra “20'ler” olarak adlanmış ve parti içerisinde muhalefet kanadını temsil etmiştir. Konuyla ilgili bkz. Sevilgen, *age*, 118-140.

³⁴⁹ Halk sektörü ile ilgili bkz. İlhan Tekeli, **Sanayi Toplumu için Sanayi Yazıları**, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 285-341.

³⁵⁰ Mehmet Gönlübol, Ömer Kürkçüoğlu, “1965-1973 Dönemi Türk Dış Politikası”, ed. Mehmet Gönlübol, Ömer Kürkçüoğlu, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)**, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993): 552.

tarafından kıskanılması ve engellenmesi olarak yorumlamaktadır.³⁵¹ Erbakan’a göre, Ecevit’in devlet adamlığına yakışmayacak derecedeki hisliliği, fevrililiği ve yetersizliği gelinen neticede büyük rol oynamış; Kıbrıs meselesinin oya tahvil edilmesi üzerinden siyasi aksiyon aldığını iddia etmiştir.³⁵² Ecevit’e göre ise Erbakan’ın Bakanlar Kurulu’ndan karar çıkarmadan şahsi olarak diplomatik ilişkilere girmesi, alt gelir grupları yerine devlet kapitalizmi üzerinden üst sınıflar lehine sanayi politikaları üretme gayreti ve özgürlükler ve hukuk konusunda beklenilenden farklı bir tutum içerisine girerek rejim krizine sebep olması siyasi ayrışmayı tetiklemiştir.³⁵³ 18 Eylül 1974 tarihinde Ecevit’in istifasını vermesi ile CHP-MSP koalisyonu bozulmuş; Cumhurbaşkanı Korutürk, partiler üstü bir koalisyon için Sadi Irmak’ı görevlendirmiştir. Irmak, TBMM’den güvenoyu alamamasına karşın 31 Mart 1975 tarihine kadar görevini sürdürmüştür.

MSP’nin ikinci iktidar deneyimi, Irmak hükümetinin güvenoyu alamaması sonrasında hükümet kurma görevini üstlenen Demirel’in liderliğinde tesis edilen I. Milliyetçi Cephe hükümeti olmuştur. Erken seçim durumunda, CHP lideri Ecevit’in sahip olduğu prestij oya tahvil edebilme ihtimali, Demirel’i sağ ittifaka yöneltmiştir. 1973 seçimlerinde CHP karşısındaki yenilgiyi sağdaki bölünmeye bağlayan Demirel için “sağcı” bir ittifakın öncülüğünü yapmak kendi partisi kadar diğer sağ parti seçmenleri için de saygınlık ifadesi olduğundan “milliyetçi partiler” koalisyonu kurulmuştur.³⁵⁴

AP, MHP ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ile sağcı bir ittifak içerisine giren MSP Genel Başkanı Erbakan, Başbakan yardımcılığı görevini üstlenmiştir. Hükümette, AP on beş, MSP sekiz, CGP dört ve mecliste üç milletvekili olan MHP iki bakan ile temsil edilmekteydi.³⁵⁵ 31 Mart 1975 tarihinde göreve başlayan hükümet 1977 seçimlerine kadar görevini yürütmüştür.

Milliyetçi cephe hükümetlerinin esas unsuru, koalisyon ortağı partilerin siyasi yönetim mekanizmalarında sınırlı olup olmadığına bakmaksızın bulunmaları ve iktidar kaynaklarının kullanılması üzerinden patronaj ilişkisinin sağlanmasıydı. MSP, CHP ile kurduğu koalisyonda tecrübesizlik ya da koalisyonu riske atma ihtimali

³⁵¹ Sarıbay, *age*, 190-192.

³⁵² Necdet Onur, *Erbakan Dosyası*, (İstanbul: M Yayınevi, 1974), 113-115.

³⁵³ *age*, 130-134.

³⁵⁴ Sarıbay, *age*, 196.

³⁵⁵ Aydın, Taşkın, *age*, 275.

karşısında kadrolaşma konusunda çekingen bir tavra bürünmesine rağmen, “Milliyetçi cephe” koalisyonlarından kadrolaşma üzerinden orta vadeli siyasi strateji geliştirmiştir. Öte yandan, Feroz Ahmad’ın belirttiği üzere devletin “İslamlaştırılması” gibi rejim değişiklikleri dönemin şartları açısından konu olmamakla birlikte, devlet içerisindeki mensuplarının yükseltilmesi “sağcı” koalisyon dönemi için dikkat çekicidir.³⁵⁶ MSP’nin siyaset sahnesinde olmasının neticesinde İslami kodların kamusal alandaki nüfuzu, Ecevit dahil olmak üzere tüm partilere sirayet etmiştir. Bu etkileşim, iktidar odağı olarak devlet nezdinde kabul gören Erbakan’ın siyasal varoluşunu ayrıca güçlendirmekteydi.³⁵⁷

İktidarın anlamını sadece siyasal ağ içerisindeki kişilerin kamuda istihdamıyla kısıtlamayan MSP, yatırım projelerine yönelmiş; fakat bu girişimler yeterli finansman desteği görmediğinden bir çoğu proje aşamasında kalmış ya da ciddi çalışmanın ürünü olmadıklarında üretim ve istihdama dönüşememişlerdir. Erbakan, Türkiye’nin en önemli kalkınma hamlesi olan projelerinin akim kalmasının faturasını, yeterli personel ve tahsisatı serbest bırakmaması nedeniyle Demirel’e kesmiş ve bu husus koalisyon hükümeti türbülansa sokmuştur. MSP’nin takınmış olduğu eleştirel dil, AP ve diğer ortakların seçime gitme niyetini tetiklemiştir. Ecevit’in uzun süredir var olan seçim talebine, iş çevreleri ve çalışanların CHP’ye olan teveccühü de eklenince I. Milliyetçi Cephe koalisyonu son bulmuş ve 5 Haziran 1977 tarihinde seçime gidilmiştir.³⁵⁸

1977 Seçimlerinde politik toplumsal olayların şiddetlenmesi neticesinde meydana gelen kaotik ortam, ülkenin düzlüğe çıkartılması noktasında solu bir bütün halinde Ecevit’e yöneltti. 1977 Milletvekili genel seçimlerde, % 41,9 oy oranına sahip olan CHP tek başına iktidar olmayı başaramamış ve II. Milliyetçi Cephe Hükümeti Demirel’in başkanlığında, MSP ve MHP’nin iştirakiyle 21 Temmuz 1977 tesis edilmiş, ocak 1978 yılı başına kadar da sürmüştür. I. Milliyetçi Cephe hükümetinde olduğu gibi Erbakan ve Alparslan Türkeş Başbakan Yardımcılığı koltuğunda oturmuşlardır.³⁵⁹

³⁵⁶ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, (İstanbul: Hil Yayınları, 1994), 463.

³⁵⁷ **age**, 462.

³⁵⁸ Aydın, Taşkın, **age**, 282.

³⁵⁹ **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1978) c.1-2**, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1978), 405.

Siyasal sistem, yaşanan koalisyon hükümetleri ve istikrarsızlık neticesinde tekrardan CHP ve AP gibi iki büyük parti etrafında odaklanmış, küçük partiler MHP hariç oy kayıpları yaşamışlardır. İlk iki sırada yer alan büyük partilerin mecliste temsil ettiği sandalye oranı % 89,3 gibi hegemonik bir görüntü vermiştir. Siyasal sistem, ikili bir ayrışma görüntüsü vermekle birlikte; kendi içlerinde de ideolojik anlamda ittifak etmekte zorlanan buna karşın sahip oldukları pragmatizm nedeniyle ikinci defa ittifak eden bir koalisyon hükümeti, Türkiye’yi kritik bir dönemde yönetmiştir.³⁶⁰ AP’nin resmi ideoloji ile dirsek temasında rağmen MSP ve MHP’nin siyasal tercihleri Milliyetçi Cephe hükümetlerini siyasal sistem ile karşı karşıya getirmekteydi.

1977 Sonuçlarına bakıldığında, MSP, AP’nin yapmış olduğu eritme politikasına maruz kalarak oy miktarını korumakla birlikte % 8,57 oy oranı ve 24 milletvekili ile 1973 seçimlerine kıyasla düşüş yaşamış fakat üçüncü sıradaki yerini muhafaza etmeyi bilmiştir.³⁶¹ Oy oranları, 1973 seçimlerine benzer şekilde % 63,2 oranında köylerden gelmiş, şehir merkezlerinden aldığı oy oranı % 36,8’de sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla taşra merkezli parti görünümü, MSP’de 1977 yılında da sürmüştür. Parti Akdeniz Bölgesi’nden meclise bir kişi gönderirken, Ege Bölgesi’nden milletvekili çıkaramamış; Doğu Anadolu ve İç Anadolu Bölgesinden toplam 19 milletvekili kazanmıştır. MSP’nin İstanbul ve Ankara’da aldığı oy oranlarına bakıldığında, 1973 ve 1977 seçimlerinde de partinin aldığı ortalama oy oranlarının altında olduğu görülecektir.

İki seçim sonuçları kıyaslandığında dikkat çeken en önemli husus, MSP’nin oy kaybettiği 20 ilin 18’inde, yüksek oranlı yeni seçmenin bulunduğu; (1973 seçimlerinde oy verme niteliğine sahip olmayan 1977 yılı itibariyle seçmen olan) fakat MSP’nin bu yeni seçmenleri kazanamadığı, oyların büyük bir kesimini başta MHP olmak üzere diğer “sağ” partilere kaptırdığı gözükmektedir.³⁶²

II. Milliyetçi Cephe hükümeti dönemi, iç ve dış siyaset için en kaotik dönemlerden birisini ifade etmektedir. Bir yandan enflasyon ve işsizliğin körüklediği ekonomik

³⁶⁰ Metin Heper, “Türkiye’nin Siyasal Hayatında, “Milliyetçi Cephe Hükümetleri’nin Yeri””, **Seha L. Meray’a Armağan**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982): 397.

³⁶¹ Toprak, **İslam and Political**, 119.

³⁶² Sarıbay, **age**, 170.

sorunlar, yükselen gençlik eylemleri ve sayıları yüzleri bulan politik cinayetler;³⁶³ diğer tarafta partiler arası süren kadrolaşma ihtilafı, ölü doğan II. Milliyetçi cephe hükümetini sürdürülemez kılmıştır. Bu süre zarfında 1977 yılında yapılan yerel seçimlerde CHP'nin % 41,73'e varan İl genel meclisi oy oranı ile başarısını sürdürmesi hükümeti zora sokmuş ve verilen gensoru ile hükümet 5 Ocak 1978 tarihinde düşmüştür.³⁶⁴

3.2.4. 12 Eylül Askeri Darbesi ve Milli Selamet Partisi'nin Kapatılması

II. Milliyetçi Cephe hükümetinin düşmesi sonrası AP'den gelen isimlerin desteği ile Ecevit'in başkanlığında kurulan azınlık hükümeti, dönemin kaotik ve istikrarsız ortamında Türkiye'yi uzunca sayılabilecek bir dönemde yönetmiştir. Destek veren, CGP ve DP gibi küçük partilere, kabinede, Başbakanlık Yardımcılığı; CHP içerisindeki muhaliflere ise bakanlıklar verilmiştir. Birçok yeni bakanlık ihdas edilmenin yanında, bu kabine Türk siyasetinin en çok devlet bakanlığının kurulduğu kabinesi olmuştur. Ecevit hükümeti süresince, derinleşen ekonomik kriz, artan şiddet ve politik cinayetler ve sağ-sol arasında yaygınlaşan katliamlar, hükümetin yıpranmasına neden olmuştur. 1979 Yılında yapılan ara seçim ve senatonun üçte bir yenilenmesi seçimlerinde CHP ciddi oy kaybına uğramış³⁶⁵ ve bu sonuç Ecevit'i istifaya götürmüştür. 12 Eylül Askeri Darbesi öncesinde kurulan son hükümet ise Demirel'in MSP ve MHP tarafından dışarıdan desteklediği azınlık hükümeti olmuştur. Ordu içerisinde MSP'ye karşı artan rahatsızlık, Demirel'i yeni bir Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin kurulmasından vazgeçirmiştir. 12 Ekim 1979 tarihinde kurulan Demirel hükümeti 12 Eylül 1980 Askeri Darbesine kadar görev yapmıştır.

12 Eylül 1980 tarihinde askeri darbe neticesinde, Milli Güvenlik Konseyi tarafından çıkarılan yasa ile MSP'de diğer partiler gibi kapatılmıştır.³⁶⁶

“12 Eylül 1980 tarihine kadar kurulmuş olan ve faaliyetleri Milli Güvenlik Konseyinin 7 Numaralı Bildirisi ile yasaklanmış bulunan bütün Siyasi Partiler; tüm merkez, il, ilçe ve diğer

³⁶³ Türk siyasetinin politik siyasi sözlüğüne giren, Demirel'in kendisine hiç kimsenin “Türkiye’de sağcıların suç işlediğini” söyletemeyeceği yönündeki beyanatı, II. Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde söylemiştir. Konuyla ilgili bkz. Metin Heper, **Türkiye’nin Siyasal Hayatı**, (İstanbul: Doğan Kitap, 2011), 198.

³⁶⁴ Aydın, Taşkın, **age**, 286.

³⁶⁵ 1979 ara seçim ve senato yenilemede, AP % 47,2, CHP, % 28,9 MSP ise üçüncü parti olarak % 9,7 oy almıştır.

³⁶⁶ 16.10.1981 Tarihli 2533 nolu kanun ile Siyasal Partiler kapatılmışlardır.

şube teşkilatları, kadın ve gençlik kolları, temsilcilik, lokal ve diğer adlarla kurulan her türlü yardımcı kuruluş ve yan organları ile birlikte feshedilmiştir.”

Erbakan ve 33 kişi aleyhinde Sıkıyönetim mahkemesinde “laikliğe aykırı hareket ettiği” gerekçesiyle dava açılmış ve 9 ay tutuklu kalmışlardır. Yargılama neticesinde Erbakan dahil olmak üzere tüm sanıklar beraat etmişlerdir.³⁶⁷ 12 Eylül dönemi Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi Başkanı Albay Niyazi Çağın, yargılama sürecinde “Sıkıyönetim Komutanlığı” tarafından kendilerine MSP aleyhine karar almaları yönünde baskı yapıldığını açıklamıştır.³⁶⁸

Gazeteci Uğur Mumcu, MSP’nin kapatılması olayında, dönemin Savcısı Nurettin Soyer’e MSP hakkındaki soruşturma emrini sorduğunda”, Soyer “Yoktu... MSP’de silah yoktu. Ama Konya mitingine ait belgeler vardı... Bu belgeler, mitingin MSP tarafından düzenlendiğini kanıtlıyordu”³⁶⁹ şeklinde cevap vermiştir ve MSP’nin kapatma gerekçesi olarak Konya Mitingini göstermiştir.

MSP’nin kapatılmasında gerekçe gösterilen Konya mitingi, İsrail’in Kudüs’ü işgal etmesi sebebiyle 6 Eylül 1980 tarihinde düzenlenmiştir. Erbakan, “Kenan Evren’in Anılarındaki Yanılgılar” adlı eserinde, MSP’nin kapatılmasına gerekçe olan olayları, Evren’in eksik bilgisi sebebiyle yanlış yorumlaması dayandırarak çürütmeye çalışmıştır. Erbakan, Evren’in anılarını, önyargılı, dedikodu tarzında ve mahkeme kararlarını dahi okumadan özensiz bir şekilde ifade ettiğini belirterek Konya mitingi üzerinden kapatma gerekçesini eleştirmiştir.³⁷⁰

“Konya Mitingini MSP olarak biz yapmadık. Bütün partilerin sahip çıkması için bir tertip heyeti düzenledi ve önemine binaen, bütün partileri ve liderleri davet etti. Sizin dışarıdan gelen din adamı dedikleriniz Türkiye’deki Müslüman ülkelerin büyükelçi, müsteşar gibi resmi görevlileriydi. Anadilleri olan Arapça ile konuşmaları herhalde sizi yanılttı. Din adamı sandınız.

Devrin İçişleri Bakanı, MSP Genel Sekreteri Oğuzhan Asiltürk’ü arayarak, İçişleri Bakanlığı İstihbarat birimlerine mitingde provokasyonlar ve sabotajlar olacağına dair haberler geldiğini söylemiş. Asiltürk, İçişleri Bakanlığı olarak “tedbir” alınmasını istemiş. Konya valisi de Asiltürk’e “her türlü tedbiri aldık” demiştir... Asiltürk, Tertip Komitesini Konya’dan arayıp, “bütün slogan ve pankartlarını yazıyla Valiliğe bildirmelerini” tavsiye etmiştir. Asiltürk, bir

³⁶⁷ Akyol, **age**, 259.

³⁶⁸ Uğur Mumcu, **12 Eylül Adaleti**, (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1987), 106-108

³⁶⁹ **age**, 13.

³⁷⁰ Necmettin Erbakan, **Erbakan Açıklıyor: Kenan Evren’in Anılarındaki Yanılgılar**, (Ankara: Rehber Yayınları, t.y.), 83-87.

gün önce Konya'ya giderek her türlü tedbirin alındığını bir kere daha teyit ettirdikten sonra biz mitinge iştirak ettik.

Bir de gördük ki, yasa dışı pankartlar sokaklarda pervasızca dolaşıyor. Kimse müdahale etmiyor. Tam bir provokasyon olduğu anlaşılıyor. Kanunsuz pankart ve sloganlara mani olmaya çalıştık. Gençlerimiz kanunsuz pankartları topladılar. Polise haber verilerek bunlara el konulması sağlandı... zabıtları mevcuttur. Kortejin başına geldik hiçbir arama yapılmadan yürüyüş kolu olduğu gibi meydana hareket etti... Yasa dışı pankartları taşıyanlar arkamıza kadar yaklaşıyorlardı. Emniyet ve gençlerimiz çıkarttığı halde tekrar arkamızda olduğunu görüyorduk... Çok az sayıda Emniyet görevlisi vardı. İstiklal marşı okunurken oturan kimseyi görmedik... Kürsünün uzağında bir yerde 20 kişi kadar bir grup hakikaten oturmuşlardı... Sonradan öğrendik ki bu olayın meydana geleceğinden gazeteciler haberdar edilmişler. Konya Mitingi hakkında Ağır Ceza Mahkemesinde dava açıldı. Oturanların MSP'ye karşı olduklarını, MSP'yi protesto etmek için oturduklarını söylediler... ihtilalden sonra askeri mahkemelerde de tetkik edildi. Evren'in iddialarının hiçbirinin varit olmadığı muhkem kazıye olarak karara bağlandı ve beraat ettik.

Askeri Yargıtay'ın kararlarına Evren'in saygılı olması gerekmez mi? Elbette gerekir. Peki bu bilgileri alma imkanına sahip değil mi? Bütün imkanlara sahip. Öyleyse niçin hala hadiseleri çarpıtarak MSP'yi ithama kalkıyor?"

12 Eylül Askeri Darbesi sonrasında siyasal partilere izin verilmesi ile MSP mensupları Refah Partisi'nde (RP) aktif siyasete devam etmişler; buna karşın birçokları askeri yönetim tarafından veto edilmiştir. Dolayısıyla, yeni parti ancak orta düzey mensuplar üzerinden faaliyet gösterebilmiştir. 1987 yılında, siyasal yasakların kalkması yönünde yapılan referandum ardından MSP'nin ileri gelen siyasetçileri politikaya dahil olmuşlardır.³⁷¹

3.3. Refah Partisi

3.3.1. Refah Parti ve Milli Görüş Hareketi'nin Kitleselleşmesi

12 Eylül Darbesi sonrasında demokratik düzene geçişi sağlayan 1983 yılı Milletvekili Genel seçimlerine birçok parti başvurmasına karşın; büyük bir çoğunluğu veto engeline takılmış ve yarışa dahil olamamıştır. Bu veto engeline takılan partilerden birisi de Milli Görüş hareketinin üçüncü partisi olan RP'dir.

RP, 19 Temmuz 1982 tarihinde Ali Türkmen'in Başkanlığında 33 kişinin imzası ile birlikte kuruldu. RP, 1983 yılındaki seçimlere, MSP'nin devamı olduğu gerekçesiyle

³⁷¹ Ruşen Çakır, "Refah Partisi", ed. Fahri Aral, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken**, c.15, (1996): 264.

kurucularından 27'sine uygulanan veto nedeniyle katılamadı.³⁷² MNP ve MSP deneyimleri parti ileri gelenlerini ihtiyatlı olmaya sevk etmiş, askeri rejim tarafından uygulanan veto sonrasında kontrollü bir siyaset takip edilmiştir. Özellikle, parti belirli bir süre insan kaynağı bakımından Milli Görüş hareketinin orta ve alt kademe isimleriyle yola devam etmiştir.³⁷³ Bu kararda siyasi tercihler kadar, parti ileri gelenleri hakkında uzunca süren tutuklama ve yargılama önemli rol oynamıştır. Başta Necmettin Erbakan olmak üzere, Oğuzhan Asiltürk, Şevket Kazan, Fehim Adak, Tahir Büyükkörükçü, Recai Kutan, Temel Karamollaoğlu ve Ahmet Remzi Hatip gibi isimler Ankara İstihbarat Dil Okulunda uzunca süre tutuklu kalmışlardır.³⁷⁴

RP'nin katılamadığı 1983 yılı seçimlerinde, bir dönem MSP'den milletvekili adayı olan Turgut Özal'ın "sağ" eğilimleri birleştiren partisi ANAP'ın %45,1 oy almasında, Milli Görüş hareketinin dini lideri Nakşibendi Mehmet Zahid Kotku'nun yakınında yetişmesi önemli rol oynadı. Kotku'nun 12 Eylül Askeri Darbesi'nden kısa süre sonra vefatı, cemaatin liderliğini üstlenen damadı Prof. Dr. Mahmud Esat Coşan'ın Erbakan ile olan ihtilafı, MSP ve devamında RP'de devam eden tabanı, yaşanan boşluk karşısında ANAP'a kaydırmıştır.³⁷⁵ Tabanda yaşanan bu savrulma hali, Erbakan'ın siyasete dönmesi sonrasında RP'yi MSP doğal potansiyeline eriştirecek, 1990 sonrasında ise daha önce elde edilememiş bir kitleselliğe ulaştıracaktır.

RP, ilk siyasi sınavını 25 Mart 1984 yerel seçimlerde vermiş, almış olduğu %4,4 ve kazandığı iki il belediyesi ile siyasi yarış içerisinde olduğunu göstermiştir. Bu seçimde partinin doğuda almış olduğu oy oranının, batıdakinin yaklaşık üç katı olması da dikkat çekiciydi.³⁷⁶ 1986 yılında TBMM'deki boş milletvekilleri sayısının 11 yükselmesi nedeniyle yapılan ara seçimlerde ise meclise vekil gönderememesine karşın, oylarını % 5,5 çıkartmıştır. RP'nin kendisini siyasi sahnede hissettirmesi ve

³⁷² 1983 yılı milletvekili genel seçimlerine sadece üç parti atılabildi: Turgut Özal'ın Anavatan Partisi, Necdet Alp'in Genel Başkanlığındaki Halkçı Parti ve Turgut Sunalp'ın Genel Başkanı olduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi. Konuyla ilgili bkz. Çalışlar, *age*, 56.

³⁷³ Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi, Refah Partisini Anlamak*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1994), 24.

³⁷⁴ Yalçın, *age*, 172.

³⁷⁵ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi*, 26.

³⁷⁶ Hüseyin Akyol, *Refah Partisi'nin Tarihsel Gelişimi*, (İstanbul: Pelikan Yayınları, 1996), 53.

MSP tabanını geri almaya başlamasında, 1985 yılında beraat eden Necmettin Erbakan ve MSP'nin ileri gelenlerinin büyük rolü olmuştur.³⁷⁷

1987 yılında yapılan ve siyasi yasakların kalkmasını sağlayan halk oylaması ile Türk siyasetinin ana akım parti liderleri 12 Eylül sonrası kurulan yeni fakat eskinin devamı niteliğindeki partilerinin yönetimlerini devralmışlardır. Erbakan da 11 Ekim 1987 tarihinde yapılan RP 2. Büyük Kongresinde parti Genel Başkan seçilmiştir. Parti Merkez Karar Yönetim Kurulu üyeliklerinden yarısında fazlasına da MSP'de görev yapmış kişiler getirildi.³⁷⁸ Böylece, RP, MSP'nin oy potansiyelini elde etme yolunda önemli bir ivme kazanmakta, diğer taraftan orta ve alt kademe kişilere emanet edilen parti yönetimi Milli Görüş'ün hareketinin ileri gelenlerine devredilmekteydi.

RP, milletvekili genel seçimlerine ilk kez 29 Kasım 1987 yılında Erbakan'ın liderliğinde katılmış ve %7,7 oya karşılık 1.717.435 oy almıştır. RP, ilk katıldığı seçimde aldığı oy oranı ve sayısı itibariyle, tekrardan Milli Görüş tabanına oturmayı başarmış, başta ANAP olmak üzere kaptırdığı oyları geri almıştır. Fakat ülke çapında uygulanan % 10 barajı nedeniyle eski sisteme göre 21 milletvekili göndermesi gerekirken mecliste temsil edilmemiştir.³⁷⁹ RP, 1989 Yılındaki yerel seçimlerde ise yükselişini devam ettirerek % 9,8 oranına mukabil 2.170.431oy ile 5 il belediyesini (biri Konya Büyükşehir Belediyesi'dir) kazanarak dikkatleri üzerine çekmiştir. RP, 1984 yılında girdiği ilk seçimden itibaren oy oranını %10 seviyesine çıkaran, iki milyonu aşkın seçmeni olan bir parti kimliği ile 1990 sonrası siyasetin önemli bir aktörü olmaya başaracaktır.

Ülke çapında uygulanan baraj RP'yi 1991 erken genel seçimlerde ittifak yapmaya itmiş ve Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile "sağcı" bir ittifakın dahilinde seçime katılmışlardır. Kazanılan % 16,87 oy oranı ve meclise gönderilen 62 milletvekiline karşın 19 MÇP'li daha sonra 3 IDP'li vekil kısa sürede kendi partilerine geçmişlerdir.³⁸⁰ RP'nin seçimlerde göstermiş olduğu başarı ve yükseliş eğilimi barajı tek başına rahatlıkla aşabileceğini göstermekteydi.

³⁷⁷ Aydın, Taşkın, *age*, 358.

³⁷⁸ Yalçın Akdoğan, *Siyasal İslam, Refah Partisi'nin Anatomisi*, (İstanbul: Şehir Yayınları, 2000), 231.

³⁷⁹ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi*, 26.

³⁸⁰ Şentürk, *age*, 483.

RP'ye iktidarın önünü açan gelişme, 1989 yerel seçimlerinde başlayarak İstanbul'da merkezin kıyısında kalan, çoğunlukla kent yoksullarının yer aldığı ilçelerde başkanlık almaları ve bu kesimlere karşı başarılı bir yerel hizmet göstermeleridir. Bu başarı, RP'ye karşı duyulan şüphelerini azaltmanın yanında, daha büyük başarıları da tetiklemiştir. 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde İstanbul ve Ankara Büyükşehir Belediyeleri başta olmak üzere birçok merkezi belediye başkanlığını RP kazanmıştır. Bu sonuç ve hizmetler RP'yi Türk siyasetinin merkezi aktörü haline getirmiş ve Milli Görüş hareketine tekrardan iktidarın yolunu açmıştır.³⁸¹ RP'nin toplum nezdinde merkeze kayışı, kolay ve hızlı olmakla beraber cari rejim açısından ciddi tepkiyle karşılanmış ve siyasal krizleri tetiklemiştir.³⁸² RP'nin siyasal hayatında katıldığı son seçim olan 27 Aralık 1995 seçimlerinde %21,4 oy ile birinci parti çıkarak İslami söyleme sahip siyasal bir partinin iktidar potansiyelini taşıır hale gelmesi, başta askerler olmak üzere yerleşik siyasi kabulleri sarsmıştır. 1990 ortalarından itibaren yaşananlar Türk siyaseti için sadece din-devlet ilişkiler bakımından değil, asker-sivil, bürokrasi-siyaset, şeffaf toplum ve temel hak ve hürriyetler açısından oldukça sert ve öğretici bir döneme perde aralamıştır.³⁸³

Erbakan, MSP döneminde, önce CHP ile daha sonra da Milliyetçi Cephe koalisyonlarda iktidar ortağı olmakla birlikte, ilk kez Tansu Çiller'in liderliğindeki DYP ile yaptığı siyasal ittifak neticesinde *Cumhuriyet'in ilk İslamcı Başbakanı* unvanını almıştır. Türk siyasetinin biriken gizli ilişkileri, yolsuzluklar, terör ve askerlin siyaset üzerindeki vesayeti, hükümetin uzun ömürlü olmasını engellemiş; 28 Şubat 1997 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu'nda (MGK) alınan kararlar neticesinde iki ortağın görev değişimi amacıyla yapılan istifa sonrasında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in hükümet görevini Mesut Yılmaz'a vermesi ile Refah-Yol hükümeti 30 Haziran 1997 tarihinde sona ermiştir.

21 Mayıs 1997'de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş'ın, Refah-Yol hükümeti görevdeyken, RP hakkında *lâik Cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri* gerekçesiyle açtığı dava, 16 Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesi'nin partiyi kapatmasıyla kesinleşti. Böylece 1982 yılından kurulan RP on altı yıl sonra

³⁸¹ F. Michael Wuthrich, *Paradigm and Dynamic Change In The Turkish Party System*, (Doktora Tezi, BÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 402.

³⁸² Duman, *age*, 111.

³⁸³ Aydın, Taşkın, *age*, 422-425.

kendinden önceki Milli Görüş partileri gibi Türk siyasetindeki ömrünü kapatma kararıyla tamamlamak zorunda kaldı.³⁸⁴

3.3.2. Refah Partisi'nin Milli Görüş İçerisindeki Yeri

Milli Görüş hareketi uzun soluk bir siyasi hareket olmakla birlikte aynı zamanda yargı kararları nedeniyle zaman zaman duraksayıp, mola verilmek zorunda kalan bir mücadelenin de tarihi olmuştur. Gayri iradi olarak verilen bu molalar, siyasi hareketin de çehresini değiştirmiştir ve hiçbir Milli Görüş partisi birebir aynı olmamıştır. Bu değişimde sadece dış etkilerin bir neticesi olarak değil, partiye biçilen ideoloji ile de yakından ilişkili bulunmaktadır.

Parti programları açısından MSP'de yer alan manevi ve ahlaki kalkınma söylemi Adil Düzen şeklinde formüle edilerek ekonomi konusunda Milli Görüş'e önemli bir retorik katmıştır. 1980 sonrası Milli Görüş hareketi ile özdeşleşecek olan Adil Düzen, parti tabanında yeterli düzeyde anlaşılmasa da, yaygınlaşan piyasa düzeni içinde parti kimliğinin önemli bir unsurunu oluşturacaktır.

Milli Görüş partilerinin ekonomi hakkında hem fikir oldukları husus, özel mülkiyetin varlığı ve kârın muhafazasıdır. RP de bu konuda piyasanın işleyişine taraftar olmakla beraber, tekelci kapitalizme karşı durmuştur. Ekonomik düzenin işleyişinde, MSP için merkezi bir kavram olan “sanayileşme” RP için tali bir öneme haizdir. RP söyleminde yer edinen esas başlıklar, faizin kaldırılması, emek, sosyal barış, etnik tarafsızlık ve din hürriyetidir.³⁸⁵ Piyasanın rekabet içerisinde işlemesi, devletin ekonomideki yeri hakkında bir değişimi zorunlu kılmaktaydı. MSP için, devlet güdümünde işleyen bir piyasa, RP için devletin sadece alt yapı ve kontrol vazifesini yapan düşük profilli bir aktöre dönüşmüştür. Dolayısıyla, RP, Erbakan'ın ifadesi ile “gerçek özel sektörcü” partidir.

Kapitalizm ve sosyalizm karşıtlığı RP'de Milli Görüş partilerinin temel söylemi olarak karşılık bulmakla birlikte, soğuk savaş döneminin düalist ve savunmacı bir refleks yerine inşacı bir söylem geliştirilmiş; devlet kavramı yerine sivil toplum düşüncesi ve çok hukukluluk üzerinden politik bir söylem oluşturulmuştur.

Din-siyaset ilişkisi bağlamında, RP, dini yapılarla özellikle de tarikatlar ile doğrudan ve doğal bir ilişki kurmuş; diğer, partilerin seçim öncesi yapmak zorunda kaldığı oy

³⁸⁴ İhsan Dağı, *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*, (İstanbul: Boyut Yayınları, 1998), 202.

³⁸⁵ Namık Açıkgoz, “Kelimelelerin Büyüsü ve 24 Aralık Seçimleri”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, s.38 (1996): 145-154.

taleplerini gereksiz kılan bir rabıtayı dini yapılarla inşa etmiştir. Sivil toplum söylemi ve çok hukukluluk tartışmaları bağlamında MSP'nin zayıf ilişki kurduğu entelektüeller de RP söyleminin geliştirilmesinde etkin rol oynamış; parti ve aydınlar arasında yoğun bir alışveriş yaşanmıştır. Dolayısıyla, sadece kapalı cemaat/tarikat yapıları ile yetinmeyen RP, toplumun birçok katmanına ulaşmayı hedeflemiştir. RP ile dirsek temasında bulunan entelektüeller, 1980 öncesinin içe kapalı, sınırlı kaynaklardan beslenen klasik İslami yapılar yerine,³⁸⁶ çeviri ve yerli; fakat modern İslamcı yazarlardan, sol ve postmodern düşünürlerden beslenerek müzakereci bir entelektüel hayatın oluşması noktasında çaba göstermişler ve bu gayretler kerhen de olsa partinin başarı hanesine yazılmıştır.

Milliyetçilik düşüncesi, Milli Görüş geleneğinin temel parametrelerinden birisi olsa da İslamcı düşüncenin durulaşması noktasında RP ile değişime uğramıştır. RP'nin toplumsal anlamda oy aldığı ekser yerlerde milliyetçilik ve İslamcılık, muhafazakar kodlar altından birleşmesine karşın; Türk-İslam sentezi söyleminin ihtiva ettiği devletçi tonlarda olan muhalefet³⁸⁷, partiyi gelenekçilikten uzaklaştırırken radikal bir konuma oturtmaktaydı. MNP'de Osmanlıcı kodlar üzerinden, MSP'de mukadessatçılık olarak telif edilen milliyetçilik, RP'de İslamcılığın saf bir ideoloji haline getirilmesi noktasında geriye bırakılmaya çalışılmıştır. Buna karşın, seçim döneminde yapılan siyasal ittifaklar³⁸⁸, iktidara talip olmanın doğurduğu devletçi söylemler, RP'nin milliyetçilikten uzaklaşmasına imkan vermemiştir. Bu noktada, Milli Görüş partileri için daha önce mevzubahis olmayan, RP'yi milliyetçilikten uzaklaştırıp Kemalizmi mahkum etme noktasında sahiplendiği Kürt sorunu, söylem ve seçmen düzeyinde RP'yi makbul kılmasına karşın, iktidar arayışı partinin Kürt sorunu ile olan rabıtasını zayıflatmıştır.

RP'nin örgütlenmesinin omurgasını MNP-MSP dönemlerinde partinin orta ve alt kademelerinde görev yapan, çoğunlukla gençlik örgütlenmelerinde çalışan kişiler oluşturmaktaydı. RP'yi Milli Görüş içerisinde farklı kılan hususlardan birisi örgüt içerisinde kadınların ilk kez görünür kılınması ve çok etkin bir şekilde parti adına çalışmalarıydı. Buna karşın, 1994 yerel seçimlerine kadar hiçbir kadın parti

³⁸⁶ Ruşen Çakır, "Türkiye'de İslami Kültür ve Entelijensiya", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken**, c.15, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996): 408.

³⁸⁷ Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan, **Türk-İslam Sentezi**, (İstanbul: Sarmal Yayınları: 1991), 43.

³⁸⁸ Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi**, 44.

mensubu, aday gösterilmemiştir.³⁸⁹ Ayrıca, MSP döneminde görülen, partiye girişte aranan sert İslami kimlik olabildiğince gevşetilmiştir. RP'nin taban konusundaki arayışı da partiyi Milli Görüş içerisinde öğün bir konuma oturtmuştur. RP'de dini saiklerin yanında sosyal ve ekonomik konulardaki politika üretimi, partiyi birden çok kimlik etrafında genişleyen, dar bir tabana hapsetmeyerek kitle partisi kimliğine kavuşmasına öncülük etmiştir.

RP, özellikle 1990 sonrasında barajı aşır büyük kentlerde, başta kent yoksulları daha sonrada merkeze doğru kaymaya başlaması ile birlikte klasik bir Milli Görüş partisi olma vasfını değiştirerek, farklı kimlikleri birlikte kucaklayabilen bir siyasal özne haline gelmiştir. 1970'li yıllarda CHP ve MSP arasında yapılacak sınıfsal analizde, gelişmişlik düzeyi bakımından yüksek illerde CHP, geri kalmış yerlerde ise MSP'nin başarılı olduğu görülmektedir. Büyükşehirlerde ise İslami kimliği ağır basan iller haricinde, CHP'nin açık ara başarısı okunmaktaydı. Bu tablo 1990 sonrası kayda değer oranda değişmeye başlamış, önce kentin periferisinde daha sonra merkezinde ilçe belediyelerde başarılı olmuş; İstanbul ve Ankara başta olmak üzere birçok büyükşehir belediye başkanlıklarını RP almıştır. Bu çıkışın nihai evresi ise 1995 yılındaki milletvekili genel seçimlerinde RP %21,38 oy oranı ile birinci parti olarak çıkmasıdır.³⁹⁰ Dolayısıyla RP, aynı anda birbiriyle çelişebilecek farklı kimlikleri, sınıfları aynı anda içerisine alabilen bir parti haline gelmiştir. Milli Görüş hareketinin çekirdeğini oluşturan geleneksel taban, diğer yanda İslamcı entelektüellerin destek verdiği İslâm'ı salt dini bir yaşayış olmaktan öte ideolojik kimlik olarak kabul eden, kendisini İslamcı olarak tanımlayan kitleler, RP'nin esas unsurlarını teşkil etmektedir. İkinci seçmen tabanı, RP'nin ürettiği ikircikli ve muğlak siyasete rağmen doğuda ve büyükşehirlerde RP desteklemekten geri durmayan Kürt seçmenlerdir. Üçüncüsü ise sosyal demokrasinin gerilemesi ve buna paralel olarak RP'nin dile getirdiği Adil Düzen söylemine olumlu cevap veren kent yoksulları ve alt sınıflardır. Ekonomik olarak, 1970'li yıllarda devlet güdümünde işleyen sanayileşmeye eklemlenen ve bu politikaları MSP üzerinden dile getiren iş adamlarına karşın 24 Ocak sonrasında devletçi kapitalizm yerine adil ve rekabetçi bir piyasa talep eden, İslamcı siyasetin modernleşme deneyimi etrafında yükselen sınıflar da RP'nin önemli bir tabanını temsil etmektedir.

³⁸⁹ Ruşen Çakır, **Direnış ve İtaat**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 93.

³⁹⁰ Akdoğan, **age**, 247.

3.4. Fazilet Partisi

3.4.1. Fazilet Partisi ve Milli Görüş Hareketinde Kırılma

RP'nin iktidardan düşmesi ve öncesinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş tarafından parti hakkında kapatılma davası açılması, Milli Görüş hareketinin ileri gelenlerini daha önce yaşananlar doğrultusunda aksiyon almaya itmiş ve kapatma davası sonuçlanmadan evvel 17 Aralık 1997 tarihinde daha önce Erbakan'ın avukatlığını yapan İsmail Alptekin tarafından Fazilet Partisi'nin (FP) kuruluşu sağlanmıştır.³⁹¹ Dolayısıyla, RP'nin kapatılıp kararın yayınlandığı 22 Şubat 1998 tarihinde Milli Görüş hareketinin geçeceği mevcut bir parti hazır bulunmaktaydı. FP, kapatmadan evvel kuruluşunun ikinci amacı daha önce olduğu gibi Milli Görüş partileri hakkında iddia edilen halef-selef ilişkisinin olmadığı, FP'nin devam niteliğinde kurulmadığıdır. Kamuoyunda ve hukuk nezdinde çizilmeye çalışılan farklı resme rağmen, kapatılan RP'nin yasaklananlar haricinde bağımsız konumuna geçen 138 milletvekili FP'ye geçmiş ve böylece Milli Görüş hareketi mecliste birinci parti konumuna oturmuştur. 14 Mayıs 1998'de ise FP Kurucular Kurulu kararı ile Recai Kutan genel başkanlık koltuğuna oturacaktır.³⁹²

Milli Görüş hareketi açısından, FP'yi özel kılan, parti içerisinde bölünmenin Türk siyasetinin önemli oluşumlarını tetiklemesidir. Siyaseten yasaklı durumuna düşen Erbakan'ın partiyi uzaktan yönetme isteği, *yenilikçiler* olarak adlandırılan birçok ismi partinin ileri yaşlısı olan *gelenekçilere* karşı eleştirel söyleme sevk etmişti. Yenilikçilerin esas paradigması, ideolojik ve kitle desteği olan bir partinin tesis edilmesi ve gelenekçilerin kadro partisi refleksinin kırılmasıydı.³⁹³ Öte taraftan, Kutan'ın yeterli düzeyde partiye aksiyon katamaması ve RP'nin seçimler aracılığıyla iktidara taşınmasına rağmen cari rejimin partiyi siyasetin dışına itmesi seçmen nezdinde de bir yılgınlığa neden olmuştur. 1999 yılında yerel ve genel seçimlerde yerelde partinin daha başarılı sonuç almasında seçmenin bu refleksi önemli rol oynayacaktır. FP, 18 Nisan 1999 seçimlerinden Demokratik Sol Parti (DSP) ve MHP'den sonra % 15,4 alarak mecliste üçüncü parti olmuş; yerel yönetimlerde ise % 16,48 oy almıştır.³⁹⁴

³⁹¹ Fahrettin Poyraz, "Milli Nizam Partisi'nden AK Parti'ye, İslami Hareketlerin Partileri ve Değişim", ed. Uzun, **İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler**, (Ankara: Orion Kitabevi, 2015): 322.

³⁹² Poyraz, **agm**, 325.

³⁹³ Çakır, **Milli Görüş Hareketi**, 762.

³⁹⁴ Ali Bulaç, **Göçün ve Kentin Siyaseti**, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2009), 561-567.

1999 seçimlerinin FP ve Türk siyaseti açısından en önemli sonuçlarından birisi, FP İstanbul milletvekili Merve Safa Kavakçı'nın başörtüsü ile yemin etmek için meclis genel kuruluna gelmiş olmasıdır. Bu olay, 7 Mayıs 1999 tarihinde FP'nin kapatılması için dava açan Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısına için önemli bir delil olacaktır. Kapatma davasındaki asıl iddia ise, FP'nin kapatılan RP'nin devamı niteliğini taşıyor olmasıydı.³⁹⁵

14 Mayıs 2000 tarihindeki FP, I. Olağan Büyük Kongresi'nde Milli Görüş hareketinin bir geleneğini bozarak ilk kez kongreye iki aday ile birlikte girdi. Recai Kutan karşısında aday olan Kayseri Milletvekili Abdullah Gül, yenilikçilerin adayı olarak genel başkanlık koltuğu için yarıştı. Recai Kutan'ın % 54 oyuna karşın % 46 oy alan Gül, Milli görüş içerisindeki ciddi bir kırılmayı yaşatırken, parti içerisindeki bölünme siyasal çizgide yeni bir damarın oluşmasını sağlayacaktı. 2002 yılında kurulacak Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)³⁹⁶ Milli Görüş içerisindeki en somut kaynağını FP içerisinde oluşan gelenekçiler-yenilikçiler mücadelesinde bulmuştur.

FP, laiklik karşıtı eylemlerin odağı olmak gerekçesiyle, 22 Haziran 2001 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmış;³⁹⁷ başta Nazlı Ilıcak ve Merve Safa Kavakçı olma üzere birçok partili de beş yıl boyunca siyaset yasağına maruz kalmıştır. FP yargı eliyle kapatılarak siyasal hayatına son verilen dördüncü Milli Görüş partisidir.

3.4.2. Fazilet Partisi ve Milli Görüş Hareketinde İdeolojik Dönüşüm

RP'nin Türk siyasetinin hakim güçleri tarafından bastırılması ve siyaset dışına itilmesi, İslamcı siyaset üzerinde radikalleşmeyi değil; aksine yumuşamayı ve mevcut siyasi çizgiye yakınlaşmayı sonuç vermiştir.³⁹⁸ RP sonrasında kurulan FP, mevcut sistem içerisinde ayakta kalabilmek adına Milli Görüş hareketi içerisindeki önemli bir kırılmayı temsil etmiştir. Kendi içerisinde yaşadığı gelenekçi-yenilikçi

³⁹⁵ Akyol, **Türkiye'de Siyasi Parti Kapatmanın**, 258.

³⁹⁶ AK Parti, ideolojik olarak Milli Görüş hareketi ile olan rabitasını kestiğini ve İslamcı bir siyaset yerine muhafazakar demokrat kimliği benimsediğini belirtmiştir. Konuyla ilgili bkz. Yalçın Akdoğan, "Muhafazakar-Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı", ed. Hakan Yavuz, **AK Parti**, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010): 59-96.

³⁹⁷ FP, diğer Milli Görüş partilerinin aksine, kendi iddiasına da koşut olarak RP'nin devamı olduğu gerekçesiyle değil, laiklik karşıtı eylemlerin odağı olmak sebebiyle kapatılmıştır. Konuyla ilgili bkz. Mustafa Erdoğan, "Fazilet Partisi'nin Kapatma Kararı Işığında Türkiye'nin Anayasa Mahkemesi Sorunu" **Liberal Düşünce Dergisi**, s.23 (2001): 37. Ayrıca bkz. Atilla Yayla, "FP'nin Kapatılması ve Türkiye'nin Cari Sistemlerinin Çıkmazları", **Liberal Düşünce Dergisi**, s.23 (2001): 61-75.

³⁹⁸ Haldun Gülalp, **Kimlikler Siyaseti**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 91.

ayrımında aşacak şekilde, dışarıdan yapılan müdahale vasıtasıyla Milli Görüş hareketinin, demokrasi, insan hakları, hukuk devleti ve sivil toplum gibi kavramları merkeze alması sağlanmıştır. Kutun, Kurucular Kurulu tarafından FP Genel Başkanlığı'na getirildiği gün partisinin esas hedefinin Adil Düzen değil; demokratik ve siyasal özgürlüklerin olduğu bir Türkiye inşa etmek olduğunu ifade etmiş; RP deneyimine işaret ederek, Türk siyasetinde ihtiyaç olan şeyin demokrasi olduğunu belirtmiştir. RP ile FP arasındaki usul farkının en somut yansıması ise başörtüsü konusunda gerçekleşmiştir. FP için, başörtüsü, toplumsal talebin bir neticesi olması bakımından temel haklar ve hürriyetler içerisinde değerlendirilmesi gereken bir konudur.³⁹⁹ Cari sistem bir taraftan bu değişime Milli Görüş hareketine zorlarken diğer taraftan değişimin sahil olmadiğini, FP'deki değişimin göz boyama olduğunu iddia etmekteydi.⁴⁰⁰ FP'nin laiklik karşıtı eylemlerin odağı olması gerekçesiyle kurulduktan kısa süre sonra kapatılmış olması da bu perspektife somut karşılığı olarak okunmuştur.⁴⁰¹ Ana akım Türk siyasetine karşı alternatif bir proje olarak ortaya çıkan, farklı kimlikleri eklektik hale getiren bir siyaset, ayakta durabilmek adına mevcut rejim lehine kayış gösterse de kapatılmaktan kurtulamayacaktır.

3.4.3. Fazilet Partisi Sonrası Milli Görüşteki Siyasal Tecrübeler

FP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasından yaklaşık bir ay sonra Millî Görüş hareketinin yeni siyasî partisi olan Saadet Partisi (SP), FP'deki gelenekçi milletvekilleri tarafından 20 Temmuz 2001 tarihinde Ankara'da kuruldu. Kurucu Genel Başkanlığa ise Recai Kutun getirildi. Yenilikçi milletvekilleri ise, politik bölünmeyi kurumsal hale getirerek 14 Ağustos 2001 tarihinde Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde AK Parti'yi kurdu ve mevcut milletvekilleri ile TBMM'de iki ayrı parti olarak temsil edildiler. Milli Görüş hareketinin mirası ilk kez iki ayrı siyasî parti olarak devam ettirilmiş oldu. Milli Görüş hareketindeki bu ayrışma, SP'yi klasik söyleme itmiş ve FP ile başlayan, demokratikleşme ve hukuk devleti söyleminden *bizler* ve *onlar* ayrışmasına dönmüştür. İmam Hatipler, Kur'an kursları, başörtüsü, Filistin Sorunu ve ABD'nin Irak'a karşı giriştiği askeri müdahale partinin ana gündem maddelerinden olmuştur. SP'nin girmiş olduğu ilk seçimde AK Parti'nin

³⁹⁹ Gerard Groc, "Milliyetçilik, Sivil Toplum ve Dinci Parti: Fazilet Partisi ve Demokratik Bir Geçmiş Denemesi", çev. Gülsenem Sonumut, Setefano Yerasimos vd., **Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001): 126-128.

⁴⁰⁰ **Yeni Yüzyıl Gazetesi**, 18.7.1998.

⁴⁰¹ Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları: 2014): 773.

% 34,28 oyuna karşın %2,49 gibi düşük bir oy alması partiyi siyaset sahnesinin gerisine itecekti. Seçim sonuçlarındaki açık ara farkta, Ak Parti'nin stratejisi kadar, Erbakan'ın vermiş olduğu açık desteğe karşın Yüksek Seçim Kurulu tarafından Erbakan'ın Genel Başkanlığına izin verilmemiş olması ve SP'nin İslamcı siyasetin sosyolojisini iyi okuyamaması önemli rol oynamıştır.⁴⁰² 2008'de yapılan III. Büyük Kongre'de genel başkanlığa oturan Numan Kurtulmuş, 1 Kasım 2010 tarihinde SP'den ayrılarak Halkın Sesi Partisi (HAS Parti) kurmuş, 19 Eylül 2012 tarihinde ise partiyi feshederek Ak Parti'ye dahil olmuştur. Böylece Milli Görüş hareketi başlatmış olduğu demokratikleşme ve kitle partisi olma kimliği AK Parti lehine genişlerken; SP küçük bir parti olarak siyaseti belirleme gücünden bir hayli uzaklaşmıştır.

3.5. Siyasi Bir Gelenek Olarak Milli Görüş Hareketi

Milli Görüş hareketine mensup partiler, MNP'nin kuruluşundan FP sonrası siyasete dahil olan SP ve AK Parti'ye kadar geçen 45 yılı aşkın süre zarfında, Türk siyasetinin içerisinde bulunmuş, çok partili hayat sonrası canlanan çeşitlilik içerisinde İslamcı siyasetin temsilcisi olması bakımından özgün bir yer edinmeye çalışmışlardır. Çok partili hayata geçilmesi sonrasında siyasal hayatın merkezine doğru ilerleyen toplumsal talepler, cari rejim ile işbirliği içerisinde olan hakim partilerin hegemonyasını sorgulamış ve İslamcı kimliğe haiz partiler bir çok kez seçimler aracılığıyla iktidar koltuğuna oturmuşlardır. Fakat, devletin ideolojik aracı hükmündeki yargı ve silahlı kuvvetler, siyasal alana müdahale ederek demokratik düzenin kendi mecrasında işlemesine engel olacaktırlar.

Hakim güçlerin tazyikine maruz kalan partilerin başında, ideolojik kimlikleri ile İslamcı siyaseti temsil etme iddiasında olan Milli Görüş partileri gelmektedir. Dolayısıyla Türk siyasetinin yarı ömrüne sirayet etmiş olan bir hareketin, ideoloji, söylem, siyasal temsil ve politika bakımından aynı kalması imkan dahilinde olmamıştır. Cari rejimin Milli Görüş partileri üzerindeki baskısı, dünya siyasetinin değişimi ve partilerin temsil iddiasındaki toplumsal yapıların her bakımdan farklılaşması, partilerde önemli değişimi tetiklemişlerdir.

Milli Görüş hareketi içerisinde çıkan partiler AK Parti örneğinde olduğu gibi açıktan eski siyasal kimliklerinden koptuklarını “gömlek çıkarmak” metaforu

⁴⁰² Bulaç, **Göçün ve Kentin Siyaseti**, 601-603.

üzerinden deklare ederek radikal bir farklılık iddiasında bulunmuşlardır.⁴⁰³ Diğer taraftan, Milli Görüş içerisinde bulunan farklı siyasal partiler, kapatılma engeline takılmamak için birbirlerinin devamı olduklarını reddetmelerine rağmen insan kaynağı, yapı ve ideoloji olarak özgün bir sürekliliği korumuşlardır. Bu noktada altı çizilmesi gereken husus, Milli Görüş hareketinin içinde kalan ya da bu hareketten kopan partilerin kendilerini tanımlama çabaları kadar, bu partilerin dışarıdan nasıl algılandığıdır. Milli Görüş partilerinin ilişkilerine salt “takiyye” söylemi üzerinden bakıldığında kaba bir bütünlük ortaya çıkmakta; siyasal partilerin sahip oldukları açık ya da örtük süreklilikler ve farklar ortadan kalkarak siyasal değişim anlaşılamamaktadır. Bu noktada, demokratik kültür, milliyetçilik ve etnik problemlere bakış, laiklik, dış politika üzerinden siyasal söylem, piyasa ve sektörel analiz bakımından ekonomik perspektif ve siyasal temsil bakımından partiler mukayese edilerek, Milli Görüş hareketinin hangi düzeyde bütünlüğe ve özgünlüğe sahip olduğunun *gelenek* bağlamında tartışılması gerekmektedir.

1970’lerin dünyasında, Milli Görüş çizgisine hakim olan renk, temel düzeyde sola özellikle de Komünizme olan muhalefetten beslenmektedir. Diğer tarafta kapitalizme duyulan şüphe MSP’yi kaba bir üçüncü yolculuğa itmiştir. Üçüncü yolculuk, Türk siyaseti içerisinde sağ çizgide konumlandırılacak liberal, kapitalist tonların - DP/AP çizgisini- buharlaştırılarak sağın bir bütün olarak İslamcı ve milliyetçi tonlara tahsis edilmesiyle belirlenmekteydi. Bu kaotik konumlandırmanın ikinci sorunu, sağcı/milliyetçi çizginin ne kadar saf ya da eklektik olduğudur. MNP ve MSP gibi İslamcı damarın kurucu partisi konumundaki iki parti 1980’e kadar milliyetçi muhafazakar siyaseten kopmadan, Osmanlıcı ve muhafazakar söylemler üzerinden bu alanı milliyetçi partiler ile birlikte kullanma eğilimine gitmiştir. 12 Eylül sonrasında ise, RP, sağ çizgi ile olan konumuna mesafe koyarak, üçüncü yolcu düşüncesini, söylemden eyleme dönüştürecek bir politika geliştirme çabasına bürünmüştür. RP, Adil Düzen söylemi ile bir tarafta sola karşı konum kazanırken diğer taraftan yok farz edip konumlanmaya çalıştığı Türk sağının kapitalizm ile olan söylemini gözler önüne sermekteydi. Böylece, RP, Adil Düzen söylemi ile Milli Görüş hareketinin 12 Eylül öncesinde milliyetçilik ile girdiği ilişkiye mesafe koymakta, diğer yanda Özal ile gerçekleştirilmeye çalışılan dört eğilim eklektizminin krizine alternatif bir söylem geliştirmektedir. RP’nin kendisini yerleştirmeye çalıştığı

⁴⁰³ Fulya Atacan, “Explaining Religious Politics at the Crossroad: AKP-SP”, **Religion and Politics in Turkey**, ed. B. Rubin, Ali Çarkoğlu, (London: Routledge Curzon, 2005): 52.

konum ile 1991 yılındaki ittifak temel düzeyde çelişmekle birlikte, ittifakın kısa sürede dağılması RP'ne kaldığı yerden devam etme imkanı verdi.⁴⁰⁴

RP'nin kapatılması sonrası sistem karşısında ürkek bir hal alan FP ise ayakta kalmak adına geliştirdiği demokrasi ve insan hakları söylemi ile İslamcı siyasetin partisi değil, Türkiye'nin genel demokratik sorunlarına odaklanan bir *merkez partisi* olma iddiasına bürünmüştür.⁴⁰⁵ FP, İslamcı reflekslerini korumakla birlikte, merkez-sağdan kendisine katılan siyasetçiler, parti içerisinde güç kazanan yenilikçiler ve Türkiye partisi söylemi ile imaj dünyasında karşılığı oluşturmakla beraber, Türk siyasetinin sert dünyasında bir cazibe üretememiştir.⁴⁰⁶ Aksine, Milli Görüş hareketinin tarihsel olarak taşıdığı tüm rezervler FP ile boşalarak cari sistemin bir alternatifi değil; sistem içerisine gömülen, üçüncü yoldan tekrar klasik Türk sağına kayan bir siyasal parti hüviyeti almıştır. SP ise AK Parti'nin İslamcı siyaset ile olan ilişkisine mesafe koyma çabasına bir tepki olarak,⁴⁰⁷ Milli Görüş'ün kayıp yıllarını toplamak adına RP söylemine geri dönmüştür.⁴⁰⁸ Sistemin özünü sorgulama noktasındaki öne çıkan SP lideri Numan Kurtulmuş'un partisinden ayrılarak HAS Parti'yi kurması ve daha sonra AK Parti'ye katılması, ana akım Milli Görüş hareketini otantik, esas reflekslerini muhafaza eden; fakat marjinal bir İslamcı parti haline getirmiş; Milli Görüş hareketinden kopan yenilikçi damar ise merkeze talip olarak harekete kitle partisi hüviyeti kazandırmıştır.

Devlet kavramı açısından bakıldığında ise, Milli Görüş hareketinde devlet MNP ve MSP dönemi için merkezi bir öneme sahip olurken, içeriği belirleyen esas unsur ekonomik gelişmeye yüklenilen anlamdır.⁴⁰⁹ Kalkınma anlayışı, ağır sanayi ve devletin piyasayı yönlendirme vazifesi öte tarafta tek meclis ve başkanlık sistemi etrafında örülen kudretli yapı ekonomik, siyasi ve idari olarak merkezîyetçi bir yapıyı öngörmektedir.⁴¹⁰ RP'de ise parti programında devlet merkezli söylem yer almakla beraber, özellikle 1990 sonrası süreçte, Adil Düzen söylemi ile birlikte devletçilik karşıtlığı, sivil toplum ve özel girişimin yaygınlaşması partiye hakim

⁴⁰⁴ İslamcı düşüncenin muhafazakar tonlar üzerinden milliyetçilik ile olan ilişkisi her daim RP'ni reel alanına doğru savurmuştur. Konuyla ilgili bkz. Tanıl Bora, "İslamcılıktaki Milliyetçilik ve Refah Partisi", **Birikim Dergisi**, s.91 (1996): 15-28.

⁴⁰⁵ Gerard Groc, "Milliyetçilik, Sivil Toplum ve Dinci Parti", ed. Stefanos Yerasimos ve diğ. **age**, 98.

⁴⁰⁶ Ruşen Çakır, "Fazilet'in İmajı, İmajın Fazileti", **Birikim Dergisi**, s.114 (1998): 8.

⁴⁰⁷ Fahrettin Poyraz, "Türk Siyasal Yaşamında Milli Görüş Hareketi" (Doktora Tezi, HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 196.

⁴⁰⁸ Bulaç, **Göçün ve Kentin Siyaseti**, 601.

⁴⁰⁹ **Milli Nizam Partisi Programı**, 20-21.

⁴¹⁰ **age**, 9-10.

olmuş; IV. Büyük Kongre’de manevi kalkınma, yolsuzlukla mücadele, çevrecilik, adem-i merkezîyetçi idare, hür teşebbüs ve devletin ekonomik alandan çekilmesi gibi radikal sayılabilecek bir söylem değişikliğine gidilmiştir.⁴¹¹ Fazilet partisinde ise bu söylem açık ve cepheden liberal bir tonda karşılık bulmuştur: “devletin kutsallığı yerine, insan hak ve özgürlüklerin dokunulmazlığı ön plandadır...Toplum düzeninin sarsılmadan bireysel özgürlüklerin genişletilmesi esastır.”⁴¹² SP’de ise halkın ihtiyaçlarını esas alan, güdümlü demokrasi yerine gerçek demokrasiyi benimseyen, insan hakları ve özgürlüklere dayalı, kaba kuvveti değil, hakkı üstün tutan, âdil bir düzenin tesis edilmesini hedef kabul ederek sınırlı bir devlet anlayışını ortaya konulmuştur.⁴¹³

Milliyetçilik anlayışı bakımından, Milli Görüş partilerinin klasik perspektifi, müşterek tarih, kültür, ruh ve amaç olarak ifade edilmiş; tefrik edici değil birleştirici bir unsur olarak milliyetçiliğe bakılmıştır. RP’nin, 12 Eylül Askeri Darbesinin zorunluluğu içerisinde programına yer verdiği “Atatürk milliyetçiliği” resmi milliyetçiliğin bir dayatması olarak parti programlarına⁴¹⁴ girmesine karşın, gerçek anlamda İslamcılık düşüncesinden beslenen bir din kardeşliği, proto-milliyetçilik düşüncesini çağrıştıran bir anlayışla partiye hakim kılınmaktaydı. Özellikle 1980 sonrası Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaygınlaşan terörün kaynağı, yanlış uygulanan politikaların Kürt milliyetçiliğini tetiklemesi olarak görülmüş; politik bir sorunun neticesi olarak ortaya çıkan resmi milliyetçilik ve uygulamaları RP tarafından mahkum edilmiştir. İki etnik unsurları barındıran milliyetçilik anlayışına karşın; İslam kardeşliği söylemi, etnik çatışmaya karşı üçüncü bir yol olarak sunulmaktaydı.⁴¹⁵ MNP ve MSP partisi döneminde Milli Görüş partileri gündemde olmayan Kürt sorunu, devletçilik ve laiklik düşüncesinden beslenen dışlayıcı milliyetçilik eleştirisi, RP ve devamı partilerde önemli bir politik gündem haline gelmiştir.

İslamcı siyasetin politik alandaki en önemli aktörlerinden olan Milli Görüş hareketinin laiklik hakkındaki kabulü, dinin esas olarak vicdan hürriyeti içerisinde kabul edilmesi gerekliliğine dayanmakla beraber; Türk siyasal hayatının yapısal sorunlarından birisi olan laiklik uygulamaları karşısında, laikliğin dine ve dindarlara

⁴¹¹ Necmettin Erbakan, **Refah Partisi, 4. Büyük Kongre Açış Konuşması**, (Ankara: y.y., 1993), 91.

⁴¹² **Fazilet Partisi Programı**, (y.y.: y.y., 1998), 29.

⁴¹³ Saadet Partisi Programı, <http://gencsaadet.org.tr/parti-programi/>, [Erişim:30.11.2016]

⁴¹⁴ **Refah Partisi Tüzük ve Programı**, (Ankara: y.y., 1985), 35.

⁴¹⁵ Gülalp, **age**, 73.

karşı baskının aracı haline getirilmesine karşı açık bir cephe alınmıştır.⁴¹⁶ Erbakan, RP IV. Büyük Kongresinde yaptığı konuşmada, Türkiye’deki laiklik uygulamalarının gerçeklikten uzak olduğunu anlatmak amacıyla, “çarpık ve sakat laiklik anlayışı ve tatbikatı yüzünden, nüfusumuzun % 98’nin teşkil eden Müslüman halkımızın, gayri Müslimlere ve dinsizlere tanınan hak ve özgürlüklere imrenir hale geldiği” ifade edilmiştir.⁴¹⁷ FP döneminde daha önceki Milli Görüş partilerinin yaptığı şekilde laiklik hakkındaki yanlış uygulama eleştirilerine girmeden; doğrudan laikliğin din, vicdan ve ibadet hürriyeti olduğu belirtilmiş; hürriyetin kullanılması hususunda sadece Müslümanlar değil, tüm inanç gruplarına yer verilmiştir.⁴¹⁸ SP ise liberal bir perspektifte laiklik anlayışını parti programına ele alarak FP çizgisini devam ettirmiştir.

Din söylemine bakıldığında, Milli Görüş partileri manevi kalkınmayı sağlayacağı gerekçesiyle, MSP döneminde iktidar ortağı olduklarından itibaren dinsel faaliyetlerin kolaylaştırılması ve engellenmemesi yönünde çaba göstermişlerdir. Öte yandan dinsel saiklerden hareket eden Milli Görüş partileri, paralel bir şekilde Kemalist rejimin gadrine uğramamak adına sembolik boyutta cari rejime yaklaşan bir söylemi de elden bırakmamışlardır.⁴¹⁹ Milli Görüş Partileri, dini söylemlerinin kalkış noktası yapmakla birlikte, makro düzeyde bu dil modern bir retoriğe tahvil etmişlerdir. Modern dil zamanın şartlarına göre sol ya da kapitalist bir konum almakla beraber dini çekirdek her daim muhafaza edilmiştir. Milli Görüş partileri, RP deneyiminden itibaren geniş kitlelere açılmadan önce, ayrışmayı hak ve batılın mücadelesi olarak görmeleri nedeniyle seçim sonuçlarını da inançlı insanların sayımı olarak kamu oyuna takdim etmişlerdir.⁴²⁰ RP döneminde kurumsal parti söylemi bir taraftan geniş kitlelere, farklı kimliklere doğru arayışta olduğunu aktarmasına karşın; lider aracılığıyla Türkiye’deki İslamcı camiaya RP’nin tek adres olduğu hatırlatılmıştır: “RP’ye biat etmezsen ibadetin kabul olmaz. Ehl-i sünnet ve’l cemaat

⁴¹⁶ Serdar Şen, **AKP Milli Görüşçü Mü?, Parti Programlarında Milli Görüş**, (İstanbul: Nokta Kitap, 2004), 96.

⁴¹⁷ Erbakan, **Refah Partisi, 4. Büyük Kongre**, 96.

⁴¹⁸ **Fazilet Partisi Programı**, 8.

⁴¹⁹ “Atatürk Yaşasaydı Refahlı olurdu” sözü bunun tipik örneğidir. Konuyla ilgili bkz. Ahmet Yıldız, “RP-FP Din Söylemi: Eleştirel Bir Yaklaşım”, **İslâmiyât Dergisi**, s.4 (2001): 177. Mustafa Kemal ile aynı dönemde yaşama imanı bulamayan Milli Görüş partileri, “Hz. Âdem ve Fatih Sultan Mehmet Refahlıdır, bütün peygamberler Refahlıdır.” iddiasıyla, dini ve siyasi özdeşleştirmenin yanında parti kimliğini zamanlar üstü bir konuma oturtmaktadır.

⁴²⁰ **Milli Gazete**, 4.10.1973,1.

olarak Refah'ın emrine itaat edeceğiz. Olmayan patates dinindendir.”⁴²¹ Partinin kurumsal söylemi ile lider arasındaki makas, partinin gelecek dönem içerisinde yaşayacağı siyasal ayrışmanın da önemli semptomlarından birisini yansıttığını bakımından önem arz etmektedir.

Milli Görüş hareketinin din söylemi özellikle dış politikada siyasal entegrasyonun bir parçası olarak İslam ülkeleri ile ekonomik, askeri ve politik bir ilişki öngörmesine rağmen, toplumsal ve entelektüel anlamda diğer İslâm hareketleri ile kayda değer bir ilişki kurmamış; Cezayir, Pakistan, Afganistan, Mısır, Filistin ve Bosna'lı İslamcı örgütlerle olan ilişkiler lider düzeyindeki görüşmeler ile sınırlı kalmıştır.⁴²²

RP'nin kapatılması sonrası kurulan FP ise, insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkeleri doğrultusunda, Milli Görüş hareketinin klasik İslamcı söylemini terk ederek klasik bir muhafazakar/merkez sağ parti refleksi göstermiştir.

Milli Görüş hareketinin erken dönem insan hakları söylemi incelendiğinde ayrıntılı bir çözümleme ile karşılaşmak mümkün gözükmemektedir. MNP'nin insan hakları kabulüne bakıldığında, anayasa ve uluslararası antlaşmalar ile sağlanan hakların hepsi toplumun ve ailenin korunması amacıyla mevcuttur. Dolayısıyla haklar düzeni öncelikle manevi olmak üzere maddi kalkınmayı hedefe alarak ortaya konulmuştur.⁴²³ MNP ve MSP döneminde birinci kuşak haklardan bahsedilmekle birlikte RP döneminde ikinci ve üçüncü kuşak haklar da ortaya konulmuş; o güne kadar parti programlarında yer almayan tezler kendisine yer edinmeye başlamıştır. Bunlar arasında en dikkat çeken, Kürt sorunu ve laiklik uygulamalarına alternatif olarak ortaya konulan çok hukukluluk söylemidir.⁴²⁴ FP'de ise, selefi partilerden farklı olarak din ve inanç hürriyetini diğer insan hakları ilkelerinin önüne koymadığı gibi hak ihlallerinde çekinmeden adres olarak uluslararası mahkemeler gösterilmiştir.

Milli Görüş hareketinin dış politika perspektifine bakıldığında, politik mücadele

⁴²¹ Milli Görüş Partilerinin Nakşibendi tarikatı üzerinden doğması ve desteklenmesine karşın, aynı damarın 1980 sonrasında Anavatan Partisine de sahip çıkması, Nurcu hareket ile yolların erken ayrılması, İslamcı düşünce içerisinde yapılan eleştiriler ve Gülen hareketi ile olan sert ihtilaf RP'nin İslami camia üzerindeki varsaydığı hegemonya söyleminin gerçekliği hakkında şüphe uyandırmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Şerif Mardin, **Türkiye’de Din ve Siyaset, Makaleler**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 107., Ercüment Özkan, “RP İslamî Bir Parti midir?”, **İktibas Dergisi**, s.183 (1994): 31-35.

⁴²² Ahmet S. Ertürk, “Türkiye’de İslami Hareket, **Dünya ve İslam Dergisi**, s.4 (1990): 125.

⁴²³ Demet Filiz Toprak, “Milli Görüş Hareketinin İnsan Hakları Söyleminin Evrimi”, (Yüksek Lisans Tezi, KÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 66-68.

⁴²⁴ Konuyla ilgili bkz. Yılmaz Çolak, “1990’lı Yıllar Türkiye’sinde Yeni Osmanlılık ve Kültürel Çoğulculuk Tartışması”, **Doğu Batı Dergisi**, s.38 (2006): 126–39

içerisinde en muhafazakar tutum Batı dünyasına karşı almış olduğu duruşta gözlemlenmektedir. Doğu ve Batı dünyası arasında yapılmış olan derin ayrım, Milli Görüş partilerini Batı dünyasına karşı cepheden, sert, mütemadi ve reaksiyoner bir siyaset izlemeye sevk etmiş ve dış politikasının söylemlerini de bunun üzerine kurgulamıştır. Bu söylem sadece bir dış politika tercihi değil, iç siyaseti de esas alan tarihsel bir okumanın eleştirisi ve ona karşı üretilmiş alternatif siyasetin adı olmuştur.⁴²⁵ Batı karşıtlığı, iç ve dış siyasetin günlük mücadelesine sıkışacak kadar olmayıp, geniş dairede bir medeniyet inşası iddiasını da ihtiva etmektedir. Doğal olarak, devlet katında karşılık bulan Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği gibi siyasal ve ekonomik entegrasyon projeleri, Milli Görüş geleneği tarafında Hristiyan kulübüne üye olmak ve Batının tarihsel hegemonyasını sürdürmek istediği gerekçesiyle muhalefet edilmiştir.⁴²⁶ Soğuk savaşın sona ermesi ile başlayan süreçte ABD'nin dünyadaki hegemonya arayışları ve Müslümanlara karşı gösterilen ikircikli tavır, gönülsüz bir ilişkinin doğmasına neden olmuş ve RP'nin Batı karşıtlığı içerisindeki tutumundan ABD de nasibini almıştır. Milli Görüş geleneğinin klasik dış politika söyleminde esası ise, bütün insanlığı sömürmeyi ve kendisine köle yapmayı gaye edinmiş bir inanç olarak Siyonizm ve İsrail düşmanlığı oluşturmaktadır.⁴²⁷

1994 yılındaki RP IV. Büyük Kongresinde, partinin tutumunda tarihsel olarak önemli bir kırılma yaşanmakla beraber, “hakka dayanan milli menfaatlerin korunması” ve “haysiyetli dış politika” söylemi MNP ve MSP'nin dış politikasının farklılaştırmayarak geleneğin aynen sürdürüldüğünü göstermektedir. Geleneksel dış politikanın İslam ülkeleriyle olan yüzü ise uzun vadede Avrupa Birliği benzeri siyasal ve ekonomik entegrasyon projelerinin gerçekleştirilmesidir.

Milli Görüş hareketinde dış politikadaki esas kırılma ise, FP ile başlayıp SP ile devam eden süreçte ortaya konulan, uluslararası sisteme adil bir düzen getirme iddiasıdır. Barış, adalet, eşitlik, işbirliği, insan hakları, özgürlük ve demokrasi söylemi, çatışmacı olmaktan çok müzakereci bir dış politika söylemine işaret etmesi bakımından kayda değer oranda bir yenileşmeyi ortaya koymaktadır.⁴²⁸

Milli Görüş hareketini tetikleyen dinamiklere baktığımızda, klasik örgütlenme ve

⁴²⁵ Dağı, **age**, 24.

⁴²⁶ **age**, 54-56.

⁴²⁷ Milli Görüş Hareketinin Siyonizm ve Yahudi aleyhtarlığı hakkındaki tutumu için bkz. Rahim Ay, Türkiye'de Siyasal İslam Düşüncesinde Yahudi imajı, “Milli Görüş Örneği” (Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 114-139.

⁴²⁸ Şen, **age**, 160.

işleyişin haricinde dört ana dinamik bulunmaktadır. Bunlardan ilki karizmatik bir lider, ikincisi kadın hareketi, üçüncüsü gençlik yapılanması, sonuncusu ise Türk siyasal örgütlenmelerinde eşi bulunmayan yurt dışı teşkilatlarıdır. Geleneksel siyasal reflekslerinin yaygın olduğu Türk siyasetinde karizmatik lider figürü çoğu zaman partilerin dahi önüne geçmiş, dönemin ruhunu liderin karizması belirlemiştir. Milli Görüş hareketi de başta Necmettin Erbakan⁴²⁹ ve daha sonra Recep Tayyip Erdoğan⁴³⁰ olmak üzere iki lider figürü üzerinden siyaseti yönetmiştir. Bunun yanında her zaman birden çok ve zamanında partiyi emanet edebilecekleri önemli ikinci adamlar parti içerisinde bulunmuş ve liderin karizmasıyla karşılıklı bir etki içerisinde olmuştur.

RP'ye kadar Milli Görüş partilerinin faaliyetlerinde kadınlara yer verilmemiş, kadınlar siyasal temsil makamlarında da herhangi bir görev almamışlardır. RP'nin programında aileye ayrılan bölüm de dahi kadınlardan bahsedilmemektedir.⁴³¹ 1982 Anayasası, kadın kollarının kurulmasına izin vermediğinden RP kadın kollarına *Hanımlar komisyonu* ismi altında faaliyete başlamış ve sadece siyasal bir faaliyet olarak değil; toplumsal hareket olarak da Milli Görüş hareketinin önemli taşıyıcısı olmuştur. RP'ye bağlı kadınların siyasal alanda kazanmış oldukları başarı, kadınların siyasetteki yeri konusunda parti içerisinde mütereddit olan muhafazakarları ikna etmenin ötesinde, RP'nin devamı niteliğindeki Milli Görüş partiler için de kadınları vazgeçilmez bir aktör haline getirmiştir.

12 Eylül öncesi örgütlenmede MSP ile ilişkisi bulunan genç kitle ekseriyetle Milli Türk Talebe Birliği (MTTB)⁴³² ve Akıncılar Dernekleri⁴³³ ile teşriki mesai yapmışlardır. İslamcı hareketin sahip olduğu milliyetçi tonlara karşın; 12 Eylül sürecine giden yolda, Türk sağ içerisindeki politik ayrışma netleşmeye başlayarak İslamcı-milliyetçi bölünmesi derinleşmiştir. 1960 sonrasında güç ve alan kazanan sol gençlik örgütlenmesine karşı, milliyetçi-mukaddesatçı dayanışması içerisinde

⁴²⁹ Necmettin Erbakan'ın politik düşüncesi için bkz. Özdalga, *age*, 102-128.

⁴³⁰ Recep Tayyip Erdoğan'ın politik düşüncesi için bkz. Ruşen Çakır, Fehmi Çalmuk, **Recep Tayyip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2001).

⁴³¹ Yeşim Arat, "Refah Partisi Hanım Komisyonları", **Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış c.1**, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999): 290.

⁴³² Konuyla ilgili bkz. M. Çağatay Okutan, **Bozkurt'tan Kur'an'a Milli Türk Talebe Birliği**, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004).

⁴³³ Akıncı gençlik hareketi sadece üniversite düzeyinde değil, Akıncı Liseliler Derneği (AK-LİS), Akıncı Sporcular Derneği (AK-SPOR), Kur'an Kursları ve Talebe Yurtları örgütlenmesi üzerinden teşkilatlanmıştır. Konuyla ilgili bkz. Doğan Duman, "İslamcı Gençliğin Serüveni" **Birikim Dergisi**, s.95 (1997): 64.

bütünlüklü bir şekilde mukabele eden sağ gençlik yapılanmaları, gelişen süreçte mukavemet kazanmalarına koşut olarak özerk bir siyaset izlemeyi tercih etmiştir. 12 Eylül rejimi ile siyasal hareketlerinin bastırılması sonrasında politik mücadele şiddet boyutu azalan, entelektüel ve sınıfsal boyutu yükselen bir hal almış ve İslamcı gençlik hareketleri İmam-Hatip ve üniversite gençliği üzerinden mücadelesini sürdürmüştür.⁴³⁴ İslamcı gençlik örgütleri açık ya da örtük olarak RP ile dirsek temasında olmuşlar ve partinin gençlik hareketlerinde siyasal faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. RP'nin, gençlik hareketinin kurumsal faaliyetlerini ise Milli Gençlik Vakfı (MGV) üzerinden sürdürülmüştür. MGV 2000 yılından kapatıldıktan iki sene sonra, benzer bir yapılanma ve ideoloji üzerinden Anadolu Gençlik Derneği adını almıştır.

Milli Görüş hareketini diğer siyasal partilerden ayıran ve hareketi özgün kılan en önemli taraflarından birisi de, 1970 yılında kurulan, yetmiş binden fazla üyesi olan Avrupa Milli Görüş Teşkilatı'dır (AMGT). Örgüt, sadece siyasal nitelikte olmayıp; mali, dini ve insani bir dayanışma örgütü olarak Milli Görüş hareketinin yurt dışı teşkilatlanmasını aşarak uluslararası yardım faaliyetleri yapan bir kuruluş hüviyeti kazanmıştır. Örgüt üzerinden, hareket finansal destek sağlamanın yanında; bilgi, insan kaynağı ve politik tecrübe aktarımı da yapmış;⁴³⁵ yurt dışı oyların siyasete tahvil edilmesi ile birlikte önemli bir politik aktör haline gelmiştir.⁴³⁶

Siyasal bir özne olarak Milli Görüş hareketin siyasal temsil ve toplumsal hareket kabiliyetine bakıldığında başlangıç ve sonuç itibarıyla marjinal konumda yer alan iki partiyle karşılaşmaktadır: MNP ve SP. Bu iki parti, dönemin koşulları ve siyasal tecrübe açısından farklı karakterli olmakla beraber, belirli düzeyde ideolojik rezervleri olan; buna karşın iktidarın uzağında yer kalan politik öznelerdir. 12 Eylül öncesinde MSP, hemen sonrasında ise RP, Türk siyasal hayatı için anahtar konumuna gelmiş; toplumsal temsil kabiliyetlerini yükselterek politik mücadelenin önemli iki aktörü halini almışlardır. Milli Görüş hareketinde RP'nin 1990 sonrasında yükselerek özgün bir konuma oturmasında, kendi söylem değişikliği ve temsil çoğulculuğu kadar, Türk siyasetinin dengeleri ile yakından ilgilidir. Öncelikle, RP'nin Erbakan haricinde yeni lider adaylarını siyasete sokmuş olması, yerel iktidar

⁴³⁴ Nilüfer Narlı'nın 1980 sonrası yükselen İslamcı gençlik hareketlerinin çözümlemesi için yaptığı saha çalışması hakkında bkz. **Nokta Dergisi**, 22.8.1993, 15-21.

⁴³⁵ Yavuz, **age**, 308.

⁴³⁶ Avrupa Milli Görüş hareketinin faaliyetleri için bkz. Hasan Damar, **Efendilikten Köleliğe, Avrupa Milli Görüş Hareketi 1-2**, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 2013).

tecrübelerini başarılı bir şekilde ülke sathına ve merkezi iktidara tahvil etmesi ve Adil Düzen söylemi ile siyasete yeni bir renk katması, çıkışın önemli belirleyicilerindendir. Toplumsal hareket bağlamında ise statü sahibi ya da aday gençlerin, kadınların ve yurt dışı aktörlerin önemli bir politik taşıyıcı olması, Milli Görüş hareketini siyasetin çeperinden merkezine taşımıştır. Aynı zamanda hareket, 1990 sonrası bölünen sosyopolitik Türkiye’inde farklı politik, etnik, ekonomik ve demografik kimlikleri bir arada tutmayı başararak eklektik bir siyasal tutkal vazifesi görmüştür. Fakat, RP’nin demokrasi dışına itilmesi hareketin özgün eklektizmini parçalayarak merkez sağ konumuna oturtmuştur. Siyasal tecrübe ve inşa edilen gelenek, demokrasi dışı yollardan bastırılmayı sessiz kalamayacak kadar canlı olması sebebiyle, FP’nin kapatılması sonrasında kendisini de kapsayacak şekilde yeni politik aktörleri Türk siyasetine katmıştır.

FP’nin kapatılması sonrası kurulan, kurulduktan sonra bir yıl gibi kısa süre içerisinde iktidar koltuğuna oturan ve Türk siyasetinde on yılı aşkındır mücadele veren AK Parti’nin, siyasal bir “gelenek” olarak Milli Görüş bağlamında değerlendirilmesi önem arz etmektedir. AK Parti, Milli Görüş kimliğini çıkarttığını ve İslamcı siyaset ile arasına mesafe koyduğunu anlatmak amacıyla “muhafazakar demokrat” kavramı üzerinden kamuoyu çalışması yapmıştır.⁴³⁷ AK Parti’nin muhafazakar demokratlık bağlamındaki kimlik çalışması, parti ideolojisinin ne olduğundan çok, ne olmadığı; yani hangi kimlikleri geride bıraktığını kurgulamak amacıyla girişilmiş bir çaba olarak gözükmektedir.⁴³⁸ AK Parti’nin ilerleyen süreçte entelektüel ve politik olarak muhafazakarlık kavramını yaygın bir şekilde kullanmaması ve siyasal kimliğin inşasını ideolojilerden çok politik tecrübelerle havale etmesi, AK Parti’nin çizmiş olduğu muhafazakar demokrat kavramını soluklaştırmıştır. Diğer taraftan, Ak Parti tarafından mesafe konularak geçmişin yükünden uzaklaşmak istenen siyasal bagajın, mevcut harekete Milli Görüş’ten tevarüs edilmiş olması ve Türk siyaseti açısından muhafazakarlık kavramının barındırmış olduğu dini söylem, kopuştan beklenen sonuçları vermemiştir. İslamcılık tartışmaları bağlamında, entelektüel yoksunluk ya da hukuki kısıtlar sebebiyle Türk İslamcılığının, İslami bir sistem

⁴³⁷ **Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu**, (Ankara: AK Parti Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı, 2004).

⁴³⁸ Yalçın Akdoğan, “AK Parti-Muhafazakarlık ve Demokrasi” **Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu**, (Ankara: AK Parti Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı, 2004): 227-246.

üzerine düşünen ya da tartışan bir boyutunun bulunmaması;⁴³⁹ diğer taraftan siyasal odaklanmasının salt iktidar hedefli haline gelmesi muhafazakarlık ile İslamcı siyasetin arasındaki mesafeyi partiler düzleminde daraltmıştır.

Milli Görüş hareketi bağımsızlar hareketi ile yola çıktığı siyasal mücadele içerisinde kurduğu partiler aracılığıyla sağ siyaset içerisinde koparak özgün bir siyaset çabası olarak Türk siyasetinde yer almıştır. DP ile başlayan siyasal ayrışma, Kemalist sisteme karşı farklı toplumsal kesimleri temsil etmesine rağmen; politik olarak cari rejime karşı bir hayli *içeriden* konuşması, İslamcı bir siyasal söylem olarak Milli Görüş partilerini kayda değer oranda farklılaştırmıştır. 1970 Yılında ilk partileşme sürecinden itibaren iki ana dalga halinde yükseliş tecrübesi yaşayan Milli Görüş hareketi, 2000 sonrasında bir iç yarıma yaşayarak ontolojik bir krizle karşı karşıya kalmıştır.

Milli Görüş hareketi, yarım asra yaklaşan politik tecrübesiyle Türk siyaseti için uzunca sayılabilecek bir mücadelenin öznesi olmuştur. Bu süre zarfında Milli Görüş, MNP, MSP, RP, FP, SP ve kayda değer tüm farkları bir tarafa bırakarak HAS Parti ve AK Parti de dahil edildiğinde yedi siyasal aktörü Türk siyasal hayatına kazandırmıştır. Bu uzun erimli süreçte lider, teşkilat ve söylem bakımından açık ve dip dalga benzerlikler olmakla beraber; yukarıda bahsedildiği üzere hiçbir parti bir diğerinin aynısı olmamıştır. Hareket, partiler düzleminde ana omurgalarda değişiklik yapacak düzeyde değişime açıktır ve bu yönde somut farklılıklar yaşanmıştır. Partiler üstü iki ayrıma gidildiğinde ise Milli Görüş Hareketi, 1990 öncesi ve sonrası olmak üzere iki ana ayrımı ihtiva etmektedir. Milli Görüş hareketi, 1990 Öncésinin daha kapalı ve ideolojik olarak daha bütünlükçü yapısına karşın; RP tecrübesi ile birlikte eklektik ve kamusal bir hal almıştır. Milli Görüş hareketi, her iki dönemde de tüm değişikliklere rağmen modernleşme ile olan bağıyı koparmamış; önce kalkınmacı söylem bağlamında, daha sonra ise piyasanın işleyişi ve ürettiği sorunlar üzerinden siyasal gelişmeye katkı yapmıştır. Kemalist modernleşmenin Batılılaşma üzerinden kurduğu tepeden inme süreci parçalayarak, maddi kalkınma noktasında “refah sahibi”, manevi anlamda ise Batı taklitçiliğini reddeden, İslami değerler ile yoğrulmuş bir toplum tasavvuru üzerinden alternatif bir siyaset üretilme gayretinde olunmuştur.

⁴³⁹ Menderes Çınar, “AKP ve İslami Hareketler: Defansif ve Dağıtıcı İktidar Kardeşliği” der. İlhan Uzel, Bülent Duru, **AKP Kitabı, Bir Dönüşümün Bilançosu**, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2010), 309.

Milli Görüş hareketini Türk siyaseti için gelenek haline getiren, sahip olduğu karizma ile harekete rengini veren ve çoğu zaman hareketi politik söylemleri ile aşan kişi Necmettin Erbakan'dır. Erbakan, akademisyenliği ile kalkınmanın temsilcisi, dindar kişiliği ile manevi bir önder, siyasi söylemi ve becerisiyle politik lider konumuna oturarak Milli Görüş hareketinde aşkın bir karakter kazanmıştır. Bunun yanında, Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül gibi önemli isimler Türk siyasetine Milli Görüş partileri üzerinden dahil olmuşlar ve siyasal geleneğin inşasında önemli katkıları olmuştur.

Milli Görüş hareketi, 1970 sonrası canlanan İslamcı hareket içerisinde siyasal parti olmanın da imkanlarını kullanarak en yaygın aktör olma imkanına kavuşmasına rağmen; siyasal pozisyonunu tanımlama noktasında duruşunu *öteki* üzerinden belirlemiş olması nedeniyle felsefi ve entelektüel anlamda büyük zafiyet yaşamıştır. Politik ve entelektüel zayıflık, hareketi ayakta tutmak adına doğal olarak lider merkezli, toplumsal yapıya ve devlete karşı olmak üzere çift söylemli ve öngörülemez sebebiyle kısa vadeli, gününbirlik aksiyon alan bir hareketi netice vermiştir.⁴⁴⁰ Söylem ve eylemin ideolojinin ve düşüncenin önüne geçmesi, hareketin belirlenmiş politik kriterlerinin olmaması, hareketi içsel bir eleştiri kritiğine tabi tutulmasını da engellemiştir. Parti içerisindeki siyasal bölünmeler ise, fikri bir ayrılık olarak değil; mevcut yapıya ve siyasal geleneğe duyulan vefasızlık ve itaatsizlik olarak görülmüştür.⁴⁴¹

Milli Görüş hareketi modernleşme olgusu ile Batılılaşma arasındaki bağı koparma noktasında radikal Kemalist düşünce ile taban tabana zıt bir perspektif benimsemiş; Batılılaşma olgusunun ürettiği medeniyet değişimine taklitçilik nedeniyle karşı çıkmıştır. Milli Görüş söylemi, ideolojik düşüncesini politik kavramlar üzerinden Kemalist düzene yöneltmek yerine, İslami kodları kültürel kavramı altında yorumlayıp sembolik hale getirerek karşı çıkmıştır.⁴⁴² Dolayısıyla, Milli Görüş geleneği, politik ve entelektüel söylemin düşük, ikircikli üslubu kadar aynı zamanda yoğun bir sembolizme sahiptir.

Milli Görüş hareketinin ontolojisi, politik bir parti olmanın doğasına uygun olarak tesis edilmesi nedeniyle İslamcı siyasetin sahip olduğu muhalif ve reaksiyoner öz ile

⁴⁴⁰ Menderes Çınar, **Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık**, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2005), 90.

⁴⁴¹ **age**, 91.

⁴⁴² Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar**, 286.

gergin bir ilişkiyi barındırmıştır. Milli Görüş hareketi bir gelenek olarak, dünya üzerindeki İslamcı toplumsal hareketlere karşı ilgisiz kaldığı gibi, ülke içerisinde neşvünema bulan radikal İslamcı hareketlere mesafe koyabildiği ve onları ehlileştirebildiği oranda kendi varlığını sürdürebilmiştir. Milli Görüş geleneği için hareket ile cari sistem arasında mevcut olan epistemolojik fark bir tarafa bırakılarak demokratik düzenin aygıtları aracılığıyla siyasal sistem içerisinde olmak amaçlanmıştır. Dolayısıyla, Milli Görüş hareketi bir gelenek bağlamında sistemin değiştirilmesi ya da dönüştürülmesi noktasında sahip olduğu negatif rezervleri mevcut düzene karşı kullanmayarak saklı tutma eğiliminde bulunmuştur.

İktidar odaklılık ve sistem içerisinde yer alma hedefi, Milli Görüş hareketini, içerisinde barındırdığı reaksiyoner gurupları pasifize etme amacına yöneltmiştir. Buna koşut olarak itaatkar bir İslamcılık düşüncesi, kısa vadede sistem karşısında meşruiyet kazandırmakla beraber orta ve uzun vadede siyasal mücadeleyi geriletip, toplumsal dinamizmini ortadan kaldırması nedeniyle hareketi ana akım siyasal partiler çizgisine sürüklemiştir. Bu sürecin en somut örneği, RP sonrası kurulan FP'nin klasik merkez sağ refleksleri göstermesi ve İslamcı idealizmi geride bırakmış olmasıdır. Milli Görüş hareketinin iktidar odaklı olma noktasında yaşamış olduğu en büyük sınav ve kırılma ise FP sonrası kurulan iki Milli Görüş akımından gelenekçilerin iktidar umutlarını kaybetmesi sebebiyle toplumsal tabanını yitirmesi ve otantik bir parti haline gelmesi; yenilikçi akımın ise AK Parti üzerinden ana akım Milli Görüş çizgisini de aşacak şekilde geniş kitlelerle buluşmasıdır.

4. REFAH PARTİSİ'NDE ÖRGÜT VE POLİTİK AKTÖRLER

Modern siyasi partilerde insan kaynağı açısından temel düzeyde iki önemli husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki parti lideri diğeri ise parti adına çalışan, partinin ideolojisini taşıyan teşkilat mensuplarıdır. Milli Görüş hareketi Türk siyasetinin bir geleneği olarak diğeri bir çok siyasi parti gibi kurucu liderinin şahsında özdeşleşmiş siyasi bir oluşumdur. Fakat bu nitelik Milli Görüş hareketinde ve RP'de aşkın bir durumu ifade etmektedir. Çalışmamızda öncelikle kurucu lider ve Genel Başkan Necmettin Erbakan ele alınacak olup, düşünce yapısı ve Türk siyasetine katkısı ele alınacak daha sonra parti örgütü, kadın hareketi, gençlik yapılanması ve yurt dışı teşkilatı üzerinden incelenip RP'nin başarısına olan katkısı değerlendirilecektir.

4.1. Aşkın Bir Lider Olarak Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan

Liderler, başta siyasal partiler olmak üzere tüm örgütlerde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Liderin otoritesi, sınırları, partiye ne düzeyde hakim olduğu siyasal partiler literatüründe ayrıntısıyla tartışılmıştır.⁴⁴³ Liderin parti üzerindeki konumu, şahsi gücü, karizması ve partinin yapısı kadar ülkenin sahip olduğu siyasi teamüller ile yakından ilişkilidir. Türk siyasetinde, liderlerin partiler üzerindeki hegemonyası, çok partili hayatın yeniden tesis edilmesinden bugüne kadar yükselen bir ivme ile devam etmiş buna karşın parti içi demokrasi aynı oranda gerilemiştir.⁴⁴⁴

Liderlik otoritesi siyasal düzlemde din, ideoloji ve karizma olmak üzere farklı unsurlar üzerinden şekillenmiştir. Milli Görüş Hareketi de liderinin sadece politik bir önder olmaktan öte öncelikle dini bir kimliğin, cemaatin taşıyıcısı olmasıyla ön plana çıkmış; siyasal bir gelenek olarak Türk siyasetinde ayrıcalıklı yer edinmiştir. Milli Görüş lideri Necmettin Erbakan'ın hayatı ve politik kimliği, İslamcı siyasetin gelişimiyle paralellik izlemiş,⁴⁴⁵ çoğu zaman hareketin kendisiyle özdeşleşerek Milli Görüş için "Erbakan hareketi", mensupları da "Erbakancı" olarak tanımlanmıştır.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Mehmet Kabasakal, "Türkiye'de Siyasal Partiler", der. Mehmet Kabasakal, **Türkiye'de Siyasal Yaşam**, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016): 238.

⁴⁴⁴ **agm**, 239.

⁴⁴⁵ Özdalga, **age**, 103.

⁴⁴⁶ Çakır, Milli Görüş Hareketi, ed. Aktay, **age**, 768.

Bu tanımlama, Erbakan'ın kişiliğinin, siyasal hareketi aşan, aşkın, karizmatik ve merkezi bir öneme sahip olduğuna işaret etmektedir. Hareketin seyri Erbakan'ın politik kaderi ile büyük oranda benzerlik göstermiş; siyasal gelişmeler Erbakan'ın açık ya da örtük aktivizmi üzerinden biçimlenmiştir ve Milli Görüş hareketinin başarısı ve başarısızlığı da Erbakan'ın artı ve eksi hanelerine yazılmıştır.

Necmettin Erbakan hakkında Batı dünyasında İslâmcı politikacı; Müslüman coğrafyasında ise Müslüman bir lider şeklinde bahsedilirken, Türkiye'de "hoca" unvanıyla yaygınlık kazanmıştır.⁴⁴⁷ Erbakan'ın "hoca" olarak anılmasının üç temel dayanağı bulunmaktadır. Öncelikli olarak Erbakan, İslâmi bir kimliğe sahiptir ve bu aidiyetini bireysel ve kamusal olarak sürdürme gayretinde olmuştur. Erbakan, şahsi anlamda, kayda değer bir İslâmi eğitim almış, yaşamında da bu inanışları kendi ve yakın çevresi çekinmeksizin sürdürmüştür.⁴⁴⁸ Türk siyasetinde birçok politik kişilik özellikle merkez sağ siyasetçiler, şahsi anlamda dini bir inanışa sahip olmakla beraber, siyasal mücadelenin esas konusu ve partinin kalkış noktası olarak dini inanışları yapmaktan özenle kaçınmıştır. Erbakan ise İslâm'ı şahsi olarak referans almasının yanında; siyasetinin özü ve üslubunu dini kodlar üzerinden kurarak en önemli İslâmcı lider konumuna oturmuştur.⁴⁴⁹ Erbakan'ın hoca olarak anılmasının ikinci nedeni ise sahip olduğu akademik kariyerdir. Erbakan'ın üniversitede yapmış olduğu kariyer, göstermiş olduğu kayda değer başarı, kendisine ikinci hoca unvanını verecektir. Hepsinden öte, Erbakan'ın siyasal hayat içerisinde inşa ettiği hareket, kazandığı başarılar, kazandırdığı siyasal söylem ve yetiştirdiği kişiler onu politikanın da hocası yapmış; gelenek üzerinde sorgulanması güç bir lider haline getirmiştir. Erbakan'ın hocalığını, milletvekili Fethullah Erbaş Kürtlerin gözünden tasvir etmektedir.⁴⁵⁰

"Erbakan denince akla şu gelir: Erbakan Kürtleri en çok düşünen lider... Erbakan hiçbir zaman Kürt-Türk diye bir ayrım yapmamıştır. Güneydoğu halkı Erbakan'ı "dindar, çalışkan ve haram yemeyen" biri olarak görür. Erbakan'ın profesör olmasının da büyük bir etkisi vardır. Bu etiketi çok iyi kullanmıştı. Doğuda İslam Erbakan'ın ismi geçince bir İslam lideri gibi görülür."

Erbakan'ın akademisyenliği, dindarlığı ve politikacılığından mülhem hocalık

⁴⁴⁷ Baki Can, "Söylemleriyle Erbakan", **Anadolu Gençlik Dergisi**, Necmettin Erbakan Özel Sayısı, (2015): 222.

⁴⁴⁸ Erbakan'ın Tasavvuf ile tanışması, Gümüşhanevi Dergahı ve İskenderpaşa Cemaati ile olan ilişkisi ve dini karakteri için bkz. Ekrem Şama, **Allah Dostu Erbakan**, (y.y.: Ege Basım Yayın, 2015).

⁴⁴⁹ Necmettin Erbakan, **Davam**, (Ankara, Milli Gazete Ankara Kitap Kulübü, 2013), 148.

⁴⁵⁰ Fehmi Çalmuk, **Erbakan'ın Kürtleri**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2001), 204.

unvanına rağmen Milli Görüş liderine dışarıdan bakış oldukça pejoratif bir nitelik taşımaktadır. Gazeteci Nicole Pope ve Huge Pope Türk siyasal hayatı hakkında yazdıkları eserde Erbakan'ı dar görüşlülükle itham etmektedir.⁴⁵¹

“Necmettin Erbakan, Türkiye'nin en dar görüşlü politikacıdır. 1960'lardaki siyasi karmaşa sırasında İslamcı bir parti kurmuş ve 1990'larda Türkiye'nin en büyük ve en disiplinli partisini yönetmiştir. Yuvarlak yüzü, tombul yanakları ve İtalyan kravatlarıyla Erbakan, bir kökten dinciden çok zengin bir tüccara benzemektedir. Yine de bazı Türklere göre Erbakan'ın haince fikirleri vardır: Erbakan, Atatürk'ün kurduğu laik modern cumhuriyetin temellerini yakmak istemektedir.”

Pope, Erbakan'ın, kendine has mizah üslubuna ve hoşgörü sahibi söyleminin ötesinde gerçekte otoriteren bir kişilik olduğu iddiasındadır.⁴⁵²

“Karizmatik Erbakan'ın kendine has mizah anlayışı vardı; konuşmalarında bu anlayış ortaya çıkıyordu. Partinin tüm kontrolü ondaydı. Çok zengindi. Dindar, kanaatkar, din hassasiyeti olan bir insana benzemiyordu. Partisinin daha genç olanlarından farklı olarak Erbakan muhafazakar sağcıdır... Partinin demokratik ve hoşgörü sahibi olduğunu söylemesine rağmen Erbakan despot bir liderdir.”

Erbakan'ın kişiliğine ve başını çektiği siyasal harekete karşı Batılı kamuoyunda negatif bir söylem oluşturulmuş; mevcut düzeni yıkmak için açıktan taarruz eden bir kişi olduğu iddia edilmiştir. Benzer söylemler Türkiye'de Kemalist düşüncenin popülist yazarları tarafından dile getirilmektedir. Emin Çölaşan, Erbakan ve RP'nin kamuoyunda çizmiş olduğu Adil Düzen ve hak kavramını merkeze alarak, gerçekliğin aksi yönde olduğu iddia etmektedir.⁴⁵³

“Çok açık söyleyeyim, Refah'ın dürüstlüğüne asla inanmıyorum. Aralarından elbette dürüst, namuslu, haram yemeyen insanlar var. Ama bunlar, genellikle yasa ve kural tanımayan bir topluluk. İşte, Erbakan'ın son olayı... Mal bildirim Yasası'nın açık hükmüne karşı, bildirimini yıllarca yapmamış... Şimdi biraz palazlandılar, güçlendiler ya dünyanın kendilerine ait olduğunu sanıyorlar... Ama bu işin böyle gitmesinin mümkün olmadığını bilmiyorlar...Allah korusun, günün birinde iktidar olup devlet mekanizmasını ele geçirirlerse, gerisini siz düşünün!”

Erbakan ve şahsıyla özdeşleşen siyasal hareket hakkında içeriden ve dışarıdan olmak üzere taban tabana zıt iki farklı resim çizilmektedir. Bir tarafta, hoca kimliği etrafında oluşan bilge, dindar, hoşgörülü, adil ve başarılı bir resim; diğer yanda sinsi

⁴⁵¹ Nicole Pope, Huge Pope, **Çıplak Türkiye**, çev. Deniz Öktem (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2000), 299.

⁴⁵² **age**, 302.

⁴⁵³ Emin Çölaşan, **Ah Refah Vah Refah**, (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1998), 50-52.

hesapları olan, güven duyulmayan ve söylemlerinin aksine gerçeklikten kopuk, halkı kolaylıkla kandırabilen bir politik cambaz. Erbakan ve hareketinin, dini saiklerle yola çıkmakla beraber, iktidar arayışı içerisinde olan politik bir hareket olduğu gerçekliğinin göz ardı edilmesi, siyasal analizleri ve tasvirleri derin farklılıklara itmektedir. Bu noktada Erbakan'ın kariyeri, kişiliği, söylemi ve siyasal alana katkısı iktidar kavramı bağlamında analiz edilmesi gerekmektedir.

4.1.1. Erbakan'ın Kariyeri

Necmettin Erbakan, Cumhuriyet'in kuruluşundan üç yıl sonra 29 Ekim 1926 tarihinde Sinop'ta doğdu.⁴⁵⁴ Babası Adana'nın Kozan ve Saimbeyli Bölgesi'nde ikamet eden Kozanoğulları'ndandır. Dedesi Kozanoğlu Hüseyin Bey, II. Abdülhamit'e yakın bilinen bir kişidir. Anne tarafı ise Sinoplu Kale Kumandanı Binbaşı Halil Bey'in torunudur.⁴⁵⁵ Erbakan'ın babası, Mehmet Sabri Bey, hukuk tahsili yapmış ve Erzurum İstinaf Mahkemesi'nde göreve başlamıştır. Erzurum'un Ruslar tarafından işgali üzerine Sinop'a göç eden Mehmet Bey eşini bu göç sırasında kaybetmiş ve daha sonra Sinop'ta Kamer Hanımla evlenmiştir.⁴⁵⁶

Erbakan, Kayseri'de başladığı ilkokul eğitimini babasının tayini sebebiyle Trabzon'da tamamlamıştır. Orta eğitimine ise İstanbul Erkek Lisesi'nde başlayan Erbakan, 1943 yılında birincilikle okulundan mezun olmuştur. Okulda başarısı ile ön plana çıkan Erbakan, öğrenci arkadaşları arasında “başbakan” olarak çağrılmaktaydı. Erbakan, kendisini bu lakap ile çağrılmasından memnun olduğunu dile getirmiştir.⁴⁵⁷ İmtihansız üniversiteye giriş yerine sınava girerek ikinci sınıftan İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'nde eğitime başlamıştır. İlkokula bir yıl erken kayıt olması ve üniversiteye ikinci sınıftan dahil olması nedeniyle, kendisinden üst sınıfta olan Süleyman Demirel ile aynı sınıfta okumaya başladı. Erbakan, mezun olduğu İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi Motorlar Kürsüsü'ne aynı yıl asistan olarak girmiş ve üç bu görevini yıl sürdürmüştür.⁴⁵⁸ 1951 yılında Almanya'da Aachen Technische Hochschule'de doktora eğitimini tamamladıktan sonra⁴⁵⁹ ülkesine dönen Erbakan, Alman ordusu için teknolojik çalışmaları yapan DVL

⁴⁵⁴ Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı, **Anadolu Gençlik Dergisi**, 437.

⁴⁵⁵ Işıl Tuna, Necmettin Erbakan'ın Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi, (Yüksek lisans tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 4.

⁴⁵⁶ Tuna, **age.** 4.

⁴⁵⁷ Fehmi Çalmuk, **Selamûn Aleyküm Komutanım**, (Ankara: Kim Yayınları, 2000), 10.

⁴⁵⁸ Ahmet Akgül, **Dünya'nın Değişimi ve Erbakan Devrimi**, (Konya: Milli Çözüm Yayınları, 2007), 64-65.

⁴⁵⁹ Metin Heper, **Türkiye Sözlüğü**, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006), 237.

merkezinde yaptığı çalışmalar ile yurt dışında tanınmaya başlamış, birçok ilmi dergide savunma sanayii hakkında çalışmaları yayınlanmıştır. 1954 Yılında, 27 yaşında Türkiye'nin en genç doçenti olmuştur. 1954 Yılında askerlik vazifesini İstanbul'da yaptıktan sonra üniversitedeki görevine dönen Erbakan, 1962 yılında 36 yaşında profesör unvanını aldı.⁴⁶⁰

Erbakan, Türkiye'nin ilk motor fabrikasını, büyük bölümü ticaret ile işigal eden 200 ortak ile birlikte 1956 yılından kurmuştur. *Sanayi ve Türk Ticaret Anonim Şirketi*, ismini Mehmet Zahit Kotku ile yapılan istişare neticesinde almıştı.⁴⁶¹ Erbakan, Gümüş Motor'u kurduktan sonra Türkiye'nin ilk yerli otomobili olan Devrim'in üretimine ön ayak oldu ve konuyla ilgili tüm engellemelere rağmen Milli Birlik Komitesi lideri Cemal Gürsel'i ikna etmeyi başardı.⁴⁶²

Akademik kariyeri ve sanayileşme konusunda göstermiş olduğu başarı Erbakan'ın çalışma hayatını, önce bürokratik yapılanmaya, oradan da siyasete doğru yönlendirecektir. Önce Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanlığı görevini atanmış olan Erbakan, 1967'de Odalar Birliği Genel Sekreterliği'ni üstlendi.⁴⁶³ Necmettin Erbakan, Odalar Birliği'nde çalıştığı esnada, aynı kurumda uzman olarak görev yapan Nermin Hanım ile evlendi.⁴⁶⁴

Necmettin Erbakan'ı siyasal alanda mücadeleye sokacak olay yukarıda bahsedildiği üzere Türkiye Odalar Birliği'nde verdiği başkanlık mücadelesidir. Bunun üzerine 1969 yılında aldığı % 7 ol ile Konya'dan bağımsız milletvekili olan Erbakan, 1970 yılında Milli Görüş Hareketinin ilk siyasal partisi olan MNP'yi kurmuştur. 12 Mart

⁴⁶⁰ Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı, **Anadolu Gençlik Dergisi**, 440.

⁴⁶¹ Gümüş Motor Fabrikası, ihtiyaç duyulan ve ithal edilen motor yerine yerli kaynakların kullanılması üzerinden motor üretimin yapılması amacıyla kurulmuştur. 20 Mart 1960 tarihinde DP'li Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın açılışını yaptığı, Genel Müdürlüğünü Necmettin Erbakan'ın üstlendiği fabrika 1956 yılında kurulmaya başlanmış ve dört senede tamamlanabilmiştir. Gümüş Motor, dökümhane, çelik işleri atölyesi, piston dökümhanesi ile kompleks bir yapıya sahipti ve seri üretim kapasitesi bulunmaktaydı. İthal edilen ürünler karşısında ekonomik olarak ayakta duramayan fabrika 1964 yılında yaşadığı zarar neticesinde el değiştirmek zorunda kalmıştır. DP döneminde Başbakan Adnan Menderes, fabrikanın yaşadığı zorlukların aşılmasında yardımcı olmuştur. Konuyla ilgili bkz. Sedat Özgür, **Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor**, (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2014), 58-68.

⁴⁶² Çalmuk, **Selamûn Aleyküm Komutanım**, 13.

⁴⁶³ Kenan Akın, **Milli Nizam'dan 28 Şubat'a Olay Adam Erbakan**, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000), 16.

⁴⁶⁴ Nermin Erbakan, 1943 yılında Balıkesirli dünyaya geldi. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nden (AİTİA) mezun olduktan sonra Türkiye Odalar Birliği'nde uzman olarak görev yaparken tanıştığı Necmettin Erbakan ile 10 Ocak 1967'de evlendi. 1967'de Zeynep, 1974'te Elif, 1979'da Muhammet Fatih adlı çocukları dünyaya geldi. Konuyla ilgili bkz. Akgül, **age**, 67. Nermin Erbakan, 23 Ekim 2005 tarihinde Ankara'da vefat etti. <http://www.hurriyet.com.tr/erbakanin-esi-vefat-etti-3425713> [Erişim: 26.12.2016]

müdahalesi sonrasında MSP'ye katılacak olan Erbakan partisinin I. ve II. Milliyeti Cephe Hükümetlerinde yer alması ile birlikte Başbakan yardımcılığı koltuğuna oturacaktır.⁴⁶⁵

1980 sonrasında tüm siyasi liderler gibi Erbakan da askeri idare tarafından gözetim altında tutuldu. Ecevit ve Demirel'in kısa süre içerisinde serbest bırakılmasına rağmen Erbakan 21 MSP'li ile birlikte tutuklandı. Partisini “illegal bir cemiyete dönüştürmek ve laikliğe aykırı davranmak” iddiasıyla muhakeme edilen Erbakan Temmuz 1981'de serbest bırakıldı⁴⁶⁶ ve 1985 yılına kadar askeri mahkemede tutuksuz yargılandı.⁴⁶⁷ 1986 yılında yapılan referandum ile aktif siyasete ve partisine geri döndü.⁴⁶⁸

1990 öncesinde baraj problemi yaşayan RP, 1991 yılında yaptığı sağ koalisyon neticesinde % 16,8 oy alması ile, Necmettin Erbakan Konya'dan Milletvekili olarak meclise girmiştir. 1995 yılına gelindiğinde, RP'nin % 21,4 oy alması ile birlikte, Milli Görüş hareketi yirmi yılı aşkındır peşinden koştuğu iktidara bir adım kadar yaklaşmıştı. Seçimlerden yaklaşık altı ay sonra Necmettin Erbakan kişisel kariyerinde ilk ve son kez olmak üzere Başbakanlık koltuğuna oturdu. Erbakan'ın Başbakanlık deneyimi bir yıldan az sürmüştü ve askerin siyasete müdahalesi neticesinde gelişen süreçte RP Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmış, Erbakan hakkında da beş yıl süre ile siyaset yasağı getirilmişti.⁴⁶⁹ Siyasi yasağının 2003 yılı şubat ayında sona ermesi akabinde Erbakan, 11 Mayıs 2003'te SP Genel Başkanlığı'na seçildi. *Kayıp Trilyon* davasında mahkumiyet kesinleşmesi ile parti üyeliğinden çıkarılması Yargıtay tarafından istenince Erbakan, 30 Ocak 2004'te Saadet Partisi Genel Başkanlığından ve parti üyeliğinden ayrıldı. Ceza kanununda yapılan değişiklik ile cezası ev hapsine çevrildi. Daha sonra cezası, *sürekli hastalık* raporu doğrultusunda Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından 19 Ağustos 2008'de affedilmiştir.⁴⁷⁰ Necmettin Erbakan, 27 Şubat 2011 günü Ankara'da vefat etti.⁴⁷¹

4.1.2. Erbakan'ın Politik Üslubu

Necmettin Erbakan, kullandığı kelimeler, yaptığı benzetmeler, eleştiriler ile Türk

⁴⁶⁵ Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 271.

⁴⁶⁶ **Erbakan Nereye Koşuyor**, (İstanbul: Hürgüç Gazetecilik, 1994), 7.

⁴⁶⁷ Özdalga, **age**, 110.

⁴⁶⁸ Aydın, Taşkın, **age**, 358.

⁴⁶⁹ Heper, **Türkiye Sözlüğü**, 238.

⁴⁷⁰ http://www.milligazete.com.tr/90_yasinda [Erişim: 26.12.2016]

⁴⁷¹ <http://www.hurriyet.com.tr/erbakan-hayatini-kaybettiler-17136405> [Erişim: 26.12.2016]

siyasetinde kendine has bir üslubu olduğunu göstermiştir. Erbakan, kamuoyunda görünür olmak, toplumun ilgi odağı haline gelmek, söylem, eylem ve göze hitap etme adına hiçbir çekince gözetmeksizin her daim diğer siyasilerden bir adım ileride olmayı hedeflenmiştir.⁴⁷² Bunları yaparken sahip olduğu özgüveni ile partisinin, siyasal reel gücünü hesaba katmadan ve cari rejimin partisine ve kendisine bakışını bir kenara koyarak, kolaylıkla farklı bir resim ortaya koyabilmektedir. Erbakan'ın siyasal başarısızlıklara, sistemin dışına itilme girişimlerine rağmen; *hiçbir şey olmamış gibi* yoluna devam etme gayreti, öncelikle Türk siyasetine hakim olan, 1950 sonrası İTÜ'den mezun olan teknokratik sağıın bir tezahürüdür.⁴⁷³ 1960 sonrası siyasal alana dahil mühendis kökenli siyasetçiler birçok kez siyaset dışına çıkarılmalarına rağmen sonuç odaklı çalışarak siyasal mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Erbakan, Süleyman Demirel ile birlikte bu durumun en iyi örneğidir.

Mühendis kimliğin, Erbakan'ın şahsında tezahür eden en önemli özelliği siyasi olarak çevresine büyük bir resim çizebilmesidir. Gelenek ile gelecek arasında kurduğu köprüler vasıtasıyla, partisine ve mensuplarına büyük hedefler göstererek onları politik hedefler doğrultusunda çalışmaya sevk etmiştir. Milli Şahlanış, Büyük Türkiye gibi söylemlerde, gücün kaynağı öncelikle İslam inancı olurken sahip olunan imparatorluk bakiyesi ile sarmalanmış olan milli söylem, dini kaideler ile telif edilmiştir. Siyasi partiyi ayağa kaldırmak, iktidar olmak ve hedefleri gerçekleştirmek adına hamaset dozu yüksek söylemler, teknik kavramlar, rakamlar ve tablolar görsellik üzerinden basitleştirilerek parti ve toplum mensuplarına anlatılmaktadır.⁴⁷⁴ Erbakan, 1980 öncesinde özellikle sanayileşme politikaları doğrultusunda, koalisyon hükümetleri içerisinde icra görevini yürüttükleri dönemde, büyük ve göz alıcı projeler üretilmesi vasıtasıyla popülist bir kalkınmacılık yarışına girmiştir. Projesi olmayan, kredisi tahsis edilmemiş yatırımlar koalisyon ortakları ile ciddi sıkıntı oluşturmalarının yanında, Erbakan'ın istihdama ve üretime tahvil edilmeyen birçok açılışı çekinmeksizin yapıldığı kamuoyunda gözlemlenmekteydi.⁴⁷⁵ Hayal gücünün sınırları Erbakan'da oldukça belirsizdir. Erbakan, rakamları abartılı kullandığı gibi

⁴⁷² Özdalga, **age**, 113.

⁴⁷³ Süleyman Seyfi Ögün, **Gündelik Hayatın Kültürel Yansımaları**, (İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları, 2006), 30.

⁴⁷⁴ Konuyla ilgili bkz. **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı**, (Ankara: MGK Yayınları, 2014), 5-105.

⁴⁷⁵ Şerif Mardin, "Görkemli Yapılar- Küçük Yapıları", **Milliyet Gazetesi**, 3.1.1978

mühendis kimliğin somut, ayakları yere basan yönünün aksine Erbakan, muhayyel ve ileriye dönük söylemler üzerinden hamasi ve parlak bir dünya ile kamuoyuna çıkmaktan çekinmemiştir. Örneğin, derin bir ekonomik kriz yaşayan Türkiye’de 27 Aralık 1995 seçimleri sonrasında birinci çıkan Erbakan’a “hükümet kurulduğu takdirde nasıl bir istikrar programı uygulayacağı ve İslam ülkelerinden kaynak tahsis edip etmeyeceği” sorulduğunda, Erbakan “sualin yanlış olduğunu, üretim seferberliği başlatılacağını ve en zengin İslam ülkesi olarak diğer ülkelere yardım edileceğini” ifade etmesi gerçeklik ile olan mesafesi hakkında ipucu vermektedir.⁴⁷⁶

Dolayısıyla Erbakan’ın tuttuğu projeksiyon sadece ülke sathı ile sınırlı olmadığı gibi aynı zamanda İslam coğrafyasına uzanan liderlik söylemini de ihtiva etmektedir. Fakat Erbakan’ın liderlik iddiası, dünya nezdinde karşılık bulmaktan bir hayli uzaktır. Türkiye’de, tercüme akımı vasıtasıyla, birçok İslamcı düşünce ve lider bilinip, takip edilmesine rağmen; dünya ölçeğinde, Türkiyeli olmayan Erbakancı bulunmamaktadır. Bunda Erbakan’ın daha yerli bir siyaset üretmesi, fikri özgünlüğünün bulunmaması, toplumsal hareketler yerine siyasal liderler ile ilişki kurması ve salt iktidar odaklı olması büyük rol oynamaktadır.⁴⁷⁷ Erbakan’ın dünya çapındaki İslamcı akımlar ile olan zayıf rabıtaya karşın; İslam Ortak Pazarı, İslam Ülkeleri Birleşmiş Milletleri, İslam Dınarı, İslam Ülkeleri ortak savunma gücü gibi büyük projeleri İslam coğrafyasına sunmaktan geri durmayarak İslam liderliğine aday olmuştur.⁴⁷⁸

Milli Görüş hareketi, siyasi olarak bir okul kabul edildiği takdirde Erbakan’ın okulun en önemli hocası olduğu söylenebilir. Erbakan, Milli Görüş hareketinin kurucusu, lideri ve manevi babası olması nedeniyle, aynı zamanda Erbakan Hareketi olarak da nitelenmiştir. Hareket içerisinde, Erbakan’ı giyimi ve mimikleri ile taklit eden; hitabeti ve zihin dünyası ile ona benzeyen birçok parti mensubu oluşmuştur.⁴⁷⁹ Erbakan’ın hocalığı din başlığı altında birçok unvanı da ihtiva etmektedir: başkomutan, aziz insan, mücahit, kahraman, ender ve önder şahsiyet, kutlu komutan.⁴⁸⁰ Liderin parti içerisinde kurmuş olduğu dikey ilişki; sadakat, itaat, hiyerarşi ve lidere teslimiyet gerektirmekteydi. Bu ilişki, Erbakan’ın sahip olduğu iki

⁴⁷⁶ Nilgün Cerrahoğlu, Pazar Sohbeti, **Milliyet Gazetesi**, 31.12.2015.

⁴⁷⁷ Çakır, “Milli Görüş Hareketi”, ed. Aktay, **İslâmcılık**, 569.

⁴⁷⁸ İhsan Dağı, **Kimlik Söylem ve Siyaset**, 78-79.

⁴⁷⁹ Fehmi Çalmuk, “Necmettin Erbakan”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 553.

⁴⁸⁰ Yıldız, **agm**, 80.

hoca kimliği, parti mensupları tarafından kolaylıkla tefrik edilecek düzeyde olmadığına işaret etmektedir. Mehmet Metiner, Şevket Kazan'ın Erbakan hakkındaki tasvirinde siyasi lidere olan konumlandırmanın parti içerisinde dini bir nitelik taşıdığı iddiasındadır.⁴⁸¹

“Şevket Kazan konuştuğu kendisinden geçiyordu. Erbakan'ın sıradan bir siyasi lider olmadığını, aslında dini bir lider yani halife olduğunu, siyasi parti çalışmasının sadece araç olarak benimsendiğini, Erbakan'a biat etmeyenlerin dini açıdan günahkar olduklarını, RP'ye katılmanın ve destek sunmanın dini bir farz olduğunu anlatıp durdu. Ayet ve hadisler sıralıyordu peş peşe. Aktardığı cihat ayetlerini yorumlarken, parti hareketinin de gerçekte bir cihat hareketi olduğunu ve bu yüzden cihattan yüz çevirenlerin günahkar olacaklarını söylüyordu.”

Başta partinin ileri gelenleri olmak üzere, Milli Görüş hareketine Erbakan hareketi olarak gören parti mensupları, siyasi varoluşlarını Erbakan'a borçlu olmaları nedeniyle, itaat ve sadakat ilişkisini kusursuz bir şekilde yürütmektedirler.⁴⁸² Sadakat ilişkisinin yansıması olarak, değişen isimlere ve içeriklere rağmen Milli Görüş partilerinde Erbakan'ın sıklıkla tekrarlatıldığı yemin metni bulunmaktadır. Parti toplantılarında, kapanış olarak bu yemin önce parti lideri Erbakan tarafından söylendikten sonra partililer tarafından büyük bir coşku ile tekrarlanmıştır.⁴⁸³

Parti içerisindeki merkezi otorite sahibi bir lider olmakla birlikte Erbakan siyasal iletişim açısından, kulağa hoş gelebilecek bir yumuşaklık ile kamuoyuna hitap etmektedir. Kendi taraftarlarına *sen* şeklinde hitap ederken⁴⁸⁴ siyasal rakiplerine *beyefendi*, *bey kardeşim* ya da *hanım efendi* şeklinde konuştuğu gözlemlenmektedir. Üslubundaki aristokratik hava, Erbakan'ın kişisel bakımına da yansımıştır. Milli Görüş partileri başta olmak üzere, İslamcı harekete mensup kişiler sakal bırakmakla birlikte Erbakan günlük tıraşını olarak kamuoyu önüne çıkıyordu. Altı yaşında beden ölçüleri alınarak takım elbise diktirilen birisi olarak da İtalyan tarzı kravat

⁴⁸¹ Mehmet Metiner, **Yemyeşil Şeriat Bembeyaz Demokrasi**, (İstanbul: Doğan Kitap, 2004), 365.

⁴⁸² **age**, 366.

⁴⁸³ Milli Nizam Yemini: Yarabbi Kongremizi Milli Nizam idaresinin bu memlekete gelmesine vesile kıl... Yarabbi Milli Nizamı Milletimizin dünya ahiret saadetine vesile kıl...bkz. Ahmet Akgül, **age**, 27. Milli Selamet Yemini: Milletimizin Saadet ve Selameti için Milli Selamet'in milletimize saadet getirmesi için çalışmaya söz veriyoruz. Yıldız, **agm**, 180. Refah Yemini: Halkımızın, saadet ve selameti için, bugünkü bozuk faizci düzeni bir an evvel değiştirmek için, Adil Düzeni bir an evvel kurmak için, Bosna'yı kurtarmak için, Azerbaycan'ı kurtarmak için Kudüs'ü kurtarmak için, Hristiyan birliği değil İslam birliği için, halkı hakim kılmak için bütün gücümüzle çalışacağımıza söz veriyoruz, gazamız mübarek olsun.

⁴⁸⁴ Çakır, Milli Görüş Hareketi, ed. Aktay, **İslâmcılık**, 569.

Erbakan ile özdeşleşmiştir.⁴⁸⁵ Erbakan, bir inanış olarak İslam'ı merkeze almakla beraber, modern yaşam ile kurduğu rabıta üzerinden Kemalizm'e ve onun popüler taşıyıcılarının bir cevap verme iddiasında olmuştur.

Erbakan'ın en dikkat çekici tarafı günlük kullanımdaki kelimeleri siyasal literatüre taşıyacak benzetmeler yapması, gerçekliğini ölçmemesi ve bunun kamuya mal etmesiydi. Örneğin, RP'ye biat etmeyen ve emrine girmeyenlerin “patates dininden” olacağını ifade etmesi⁴⁸⁶, İslamcı bir lider olarak Erbakan'ın Esat Coşan karşısındaki otoritesi bağlamında siyasal dolaşıma girmiş önemli bir kavramdır. Benzer şekilde, Adil Düzen yerine IMF güdümünde işleyen bir ekonomik düzenin rekabetçi olamayacağını; bu düzeni savunan partilerin ancak “çorba düzeni” savunduklarını ifade etmesi, Erbakan'ın piyasa yanlısı siyasal rakiplerine getirdiği bir eleştiridir. Öte yandan, tarihe mal olmuş padişahlar, insanlığın ilk atası sayılan Hz. Adem'in gibi peygamberlerin Refahlı olduğu; “yaşasaydı Atatürk'ün de Refahlı olacağı”,⁴⁸⁷ siyasal gerçeklikten uzak olmanın yanında tarih ötesi faraziyeler olarak durmaktadır.

Erbakan, parti içerisinde kurucu lider olması sebebiyle, tüm partilerde liderliğini sorgusuz ve ortaksız şekilde yürütmüştür. Erbakan, hukuki sebepler nedeniyle, ilk kurulan Milli Nizam Partisi hariç hiçbir Milli Görüş partisinin kurucu genel başkanı sıfatını kazanamamış fakat siyasal alana dahil olduğu en kısa sürede genel başkanlığı devralmıştır. Devir-teslim süreçleri ise parti içerisinde sorgusuz gerçekleşmiş; partilerin selef genel başkanları görevlerini emanetçi olduklarının bilinciyle Erbakan'a teslim etmişlerdir. Karizmatik lider olarak Erbakan'a olan saygı, parti içerisinde “Refahcı” olmanın bir gereği olarak kabul edildiğinden, Erbakan'ın aktif siyasette olduğu süreçte parti içi iktidar kavgalarına tanık olunmamıştır.⁴⁸⁸ Lidere duyulan sadakat neticesinde, farklı ekoller⁴⁸⁹ ve potansiyel liderlerden, veliahtlardan bahsedilmekle beraber, hiçbir kongrede diğer partilerde görülen lider adayları çıkmamış; muhalefetin sınırı partiye dayanak oluşturan İslami ekollerin ihtilafı ile

⁴⁸⁵ Çalmuk, Necmettin Erbakan, ed. Aktay, **age**, 565-566.

⁴⁸⁶ Mustafa Haki Okutucu, **İstikamet Şeriat**, (İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996), 70.

⁴⁸⁷ Kazım Güleçyüz, **Din ve Siyaset**, (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996), 9.

⁴⁸⁸ **Nokta Dergisi**, 22.5.1994, 17.

⁴⁸⁹ RP'de, MNP/MSP çizgisinden gelen kurucu figürler “merkez” temsil etmeleri bakımından en sadık ekol olarak lidere alternatif olmaktan çok lideri tahkim eden bir pozisyonu taşımışlardır. Kurucu figürlere karşın, 1980 öncesi ve sonrasında yüksek öğrenimini tamamlayan, MSP gençlik yapılanmasında ya da ilk kez RP ile siyaseti giren ikinci grup, daha radikal bir siyasal kimliği temsil etmiştir. İkinci grup içerisinde temel düzeyde il teşkilatlarından ya da yerel yönetimlerde görev yapan potansiyel lider adayları olmakla beraber, Erbakan'ın mevcudiyeti bu potansiyeli sönmölemektedir. Konuyla ilgili bkz. Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi**, 53.

sınırlı kalmıştır.⁴⁹⁰ Dolayısıyla, Erbakan'ın siyasetteki şahsi tecrübesine koşut olarak partisine ve parti kararlarına olan nüfuzu, yargı eliyle siyasetin dışına itilinceye kadar artarak devam edecektir.

4.1.3. Erbakan'ın Politik Düşüncesi

Necmettin Erbakan'ın politik düşüncesinin kökleri, İskenderpaşa Cemaati'nin öncüsü Nakşibendi Mehmet Zahit Kotku'nun fikirlerine dayanmaktadır.⁴⁹¹ Sadece Erbakan değil, Türk siyasetine dahil olan birçok İslamcı/muhafazakar aktör, Kotku'nun görünmez üniversitesinde önce Zeyrek'te daha sonra İskenderpaşa'da yetişerek iktidar mücadelesine dahil olmuştur. Said Nursi'nin siyasete ve idareye olan mesafesinin aksine,⁴⁹² Kotku siyasal alanda varoluş göstermek adına bu mücadelenin içerisinde olmayı teşvik etmiştir.⁴⁹³ Türkiye'de işleyen Batı güdümlü sanayileşme, tüketim toplumu, ekonomide oluşan tekeller Kotku'nun işlediği, mesafe koyduğu ve etrafına öğrettiği esas unsurlardır.⁴⁹⁴ Kotku'nun eğitim, ahlak, ekonomi ve siyasete dair öğretileri çevresinde oluşan sohbet halkaları aracılığıyla genişlemiş⁴⁹⁵ ve merkez sağ ve Milli Görüş partilerinde kurucu nitelik kazanmıştır. Fakat, Erbakan'ın “müfrit” iktidar odaklı siyaseti ve Kotku'nun 1980 yılında vefatı sonrası damadı Prof. Dr. Esat Coşan'ın cemaatin başına geçmesine ile birlikte parti-cemaat ilişkisi gergin bir hal almıştır. Coşan, kuruluş aşamasında cemaatin ve lideri Kotku'nun açık desteğiyle MNP'nin kurulduğunu ifade ederek siyasal gücün kaynağının kendileri olduğuna gönderme yapmıştır.⁴⁹⁶

“Desteklemek hocamızın zamanından beri oldu. Hocamızdan izin istediler, emir buyurdu, istikamet buyurdu, yapın buyurdu, yaptılar... Böylece dergahımızın bir aksiyonu olarak, bir hareketi başladı. Gelenlere hocamız destek için eleman verdiler.”

Partinin güçlenmesi ve dini önderin vefatı, içeride biriken iktidar mücadelesini tetiklemiş ve çatırdama alanların özerkleşmesi ile sonuçlanmıştı. Parti ile cemaat

⁴⁹⁰ Özdalga, *age*, 118.

⁴⁹¹ Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar**, 279. Kotku'nun talebesi olmasının yanında Erbakan, Hüseyin ve Safet Efendiler'den hadis, Numan Kurtulmuş'tan Akaid, Ömer Nesefi'den Amnetü Şerhi, Ali Osman Tatlısu'dan Esmâ-ül Hüsnâ Şerhi ve Celaleyn tefsiri dersleri okumuştur. Bkz. Çalmuk, Necmettin Erbakan, ed. Aktay, *age*, 561.

⁴⁹² Konuyla ilgili bkz. Metin Karabaşoğlu, **Tehlikeli Denemeler**, (İstanbul: Karakalem Yayınları, 2007), 169-208. Şerif Mardin, “Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı”, ed. **Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet**, yay. haz. Richard Tapper, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1991): 87.

⁴⁹³ Sabahattin Zaim, **Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı-I**, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2005), 194.

⁴⁹⁴ Mardin, **Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı**, 88.

⁴⁹⁵ Ersin Gürdoğan, **Görünmeyen Üniversite**, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1989), 60.

⁴⁹⁶ “Nakşi-Refaat Cihadı”, **Tempo Dergisi**, 17.6.1990, 14.

arasındaki yarılmanın en açık örneği, İslam Şurası girişiminde görülmektedir. İslami kesimdeki parçalanmayı önlemek, tarikatlar arası dayanışmayı arttırmak için kurulması planlanan İslam Şurası, başta Erbakan olmak üzere Milli Görüş hareketinden ciddi tepki almıştır. Coşan, konuyla ilgili Erbakan'ın "Hocalardan şûra kurup da başıma hocalar belasını mı alayım?" dediğini aktarmaktadır.⁴⁹⁷ Bu noktadan sonra Nakşi hareketin, desteğini çekmesinden öte, açık bir muhalefet bayrağını açtığı gözlemlenmektedir. Coşan ise Erbakan'a tepkisini, biat tartışması üzerinden verecektir.⁴⁹⁸

"Ben Kur'an-ı Kerim'e aykırı bir şey söylüyorsa yapmayın ama başkası da söylüyorsa yapmayın. Hesap sorun. Birçok insan hesap sorulmadığı için şımarıyor, çünkü bazı insanlar değişiyor, şımarıyor... 1990 Ocak'ına kadar, bütün kusurlarına rağmen destekledim, adam olursa yine desteklerim. Ama doğru yolda olmazlarsa babam olsa dinlemem. Cihat yapıyoruz diyorlar, ben cihat emriyim diyor... nerde cihat emirliği yaptın, yapmadın. Sadece nutuk attı. Sen nesin bulunmaz Hint kumaşı mısın ki ben sana itimat etmediğim halde seni destekleyeyim?"

Milli Görüş düşüncesi Türkiye'de İslamcı siyaset içerisinde değerlendirilmesine karşın; hareketin Türk sağının diğer tonları ile olan teşriki mesaisinde Erbakan'ın muhafazakar ve milliyetçi söylemi belirleyici olmuştur. Örneğin, Sadun Tanju'nun Cumhuriyet Gazetesi'nde, 25-30 Eylül 1969 tarihleri arasında Erbakan ile yaptığı mülakat, *sağ yarışında bir yeni adam* başlığı ile verilmekteydi.⁴⁹⁹ Erbakan, sonu Komünizm olan solculuğa ve kozmopolit masonluğa karşı üçüncü yolculuk teklif ederek kendisini AP çizgisinden ayırmak istese de özellikle erken dönemde Milli Görüşü sağcılık haricinde konumlandırarak bir yer bulmakta oldukça zorlanmıştır. Parti tabanı özellikle genç kesim için İslamcı tonlar daha belirgin olmakla beraber, Erbakan ve parti ileri gelenleri kendilerini konumlandırması kesin olmayacak kadar muğlak bir zemine oturmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla, Milli Görüş hareketinin "milliliği", sadece İslamcı söylemin gizlendiği, ikircikli bir ifade olmayıp, dini ve milli kodların kültür kavramı zarfında muhafaza edildiği geleneksel, mukaddes ve yerli bir anahtardır.

Erbakan'ın politik düşüncesinin özü, Batılılaşmaya karşı konularak taklitçiliğinin sebep olduğu milli ve manevi tahribatın ortadan kaldırılmasıdır. Tepeden inmececi Kemalist modernleşme projesinin tahakkümüne karşı, Erbakan manevi değerlerin

⁴⁹⁷ **Tempo Dergisi**, 16.

⁴⁹⁸ **Tempo Dergisi**, 17.

⁴⁹⁹ Sadun Tanju, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25-30.9.1969.

merkeze alınması yoluyla Müslüman toplumlarında modernleşebileceği düşüncesini savunmuş; 1980 öncesinde sanayileşme ve kalkınma söyleminin hakim olduğu devlet merkezli bir ekonomi, sonrasında ise piyasanın rekabet içerisinde işlemesi üzerinden gelişen bir iktidar arayışını hedeflemiştir.⁵⁰⁰ Buna karşın, dini, tarihi, iktisadi ve kültürel unsurların müşterekliğinden meydana gelen milli şuurun bir başka ifade ile ortak bilincin, iki yüz yıldır dış güçler tarafından yok edilmesi ve kendisine yabancı kılınması maddi ve manevi varlığı zayıf düşürmüştür.⁵⁰¹ Batılılaşmaya karşı koyulması ve iki yüzyıldır süren değer kaybının durdurulması, Erbakan'ın siyasi varoluşunun esasını teşkil etmektedir. Erbakan için, yaşanan tahribatın dışarıdaki kaynağı, kültür emperyalizmi ile menfi propaganda yapmış olan Siyonizm'dir. Kültür emperyalizmi her türlü kitle iletişim aracılığıyla açıktan milli şuurunu yıkmakla beraber, kapitalizmi yaygınlaştıran, faiz ve dolar basımı üzerinden zenginlik devşiren, bankaları ele geçiren ve tabi kaynakların sömürülmesine esas sebep olan Batılı devletler değil; dünya ekonomisini işleten, Erbakan tarafından "Gizli Dünya Devleti" olarak ifade edilen Siyonizm'dir.⁵⁰² Batılılaşma sorunsalı, Erbakan'ın dış politikaya bakışında da esas belirleyici olmuştur. Partiler üstü ve devamlılık ilkesi etrafında işleyen dış politika, Batılılaşma olgusu yörüngesinde işlemesi sebebiyle, Doğu ve Batı arasında onarılması güç bir düalizmi doğurmuştur. Tanzimat Dönemi ile başlayıp, cumhuriyet modernleşmesi ile başlayan Batılılaşma, Avrupa Birliği'ne girme noktasında Türkiye için *çileli* bir ilişkiyi tetiklemiştir. Tüm bunlara karşı, Müslüman coğrafyalardaki zulme karşı Batı'nın insan hakları konusunda Türkiye'ye getirmiş olduğu eleştirel tutum, Erbakan'ın siyasal söyleminde, Batı'yı Hristiyan Birliği olarak tanımlamaya itmiştir. Karar mekanizmasında yer alınmayan ve alınan kararların tatbik edilmek zorunda kaldığı bir yapıya girmeye taraftar olmadığı, Erbakan tarafından ısrarla savunulmaktaydı. Dış politikanın, ekonomiye bakan yüzü olan Gümrük Birliği de dönemin koşulları açısından Türkiye aleyhine işlemesi sebebiyle Erbakan'a göre, Batı dünyasının Müslümanları yok sayma, ortadan kaldırma ve sömürmenin aracı olarak kullanılmıştır.⁵⁰³ Erbakan, siyasal hayatının son kısımlarında, Batı'nın müstemleke mantığından uzaklaştığını, birlikte yaşama iradesini gösterdiğini ifade ederek;

⁵⁰⁰ Gülalp, **age**, 35-36.

⁵⁰¹ Necmettin Erbakan, **Davam**, 167.

⁵⁰² Necmettin Erbakan, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-II**, (Ankara: MG V Yayınları, 2014), 222.

⁵⁰³ Necmettin Erbakan, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-IV**, (Ankara: MG V Yayınları, 2014), 303.

Hristiyan kulübünden çok kültürlü topluluğa geçişi gerekçe göstererek eşit bir düzlemde Batı ile diyaloga girilebileceğini ifade etmiştir.⁵⁰⁴

İslamcı siyasetin, siyasal partiler düzleminde en yaygın geleneği Milli Görüş hareketi olmakla beraber, bu hareket içerisinde siyasal varoluşu sürdüren siyasal partiler, köktenci bir hareket olmaktan öte, kültür ve gelenek bağlamında İslam'ın tarihsel biçiminden istifade etmişlerdir.⁵⁰⁵ Erbakan'ın siyasal ideolojisi, radikal modernleşme hareketine karşı olması nedeniyle, radikal olarak atfedilmesinin yanında, laiklik karşıtı olarak tanımlanmış ve bu gerekçeyle mensubu olduğu partiler kapatılmaya maruz bırakılmıştır. Erbakan'ın laiklik anlayışı, Milli Görüş partilerinde hakim olan temel söylemi ihtiva etmektedir. Laiklik temel düzeyde, vatandaşların, din, vicdan ve ibadet hürriyetini kapsamaktadır. Laikliğin din düşmanlığı olmadığı gibi, inanca ait her türlü müdahaleyi de önleyeceği parti programında ifade edilmiştir.⁵⁰⁶ Laikliğin, Erbakan nezdinde, eleştiri bağlamında öne çıkan ilk özelliği, tarihsel tecrübenin yapısal farklılığına dayalı adaptasyoncu olması; diğeri ise tepeden inmeceli siyasetin otoriteriyen uygulamalarıdır.⁵⁰⁷ Erbakan, adaptasyoncu uygulamanın biçimsel eleştirisini, kavramın kökeni ve anayasada ifade ediliş biçimi üzere yapmaktadır: “Laiklik yabancı bir kelimedir. Anayasal bir çelişki var. Biz bu kelimenin Türkçesinin yapılmasını yıllardır istiyoruz.”⁵⁰⁸ Kavramın uygulaması hususunda ise gerçekliğin çarpıtıldığını ve tatbikatın evrensel laiklik uygulamalarının tersi istikamette gittiğini ifade eden Erbakan *gerici* söylemini tersine işleterek resmi ideoloji eleştirisi üretmektedir.⁵⁰⁹

“Laikliğe aykırı davranışları laiklik diye lanse eden zihniyetler iflas etmiştir. Bu zihniyetler Halk Partisi'nin zihniyetleridir. Batı ülkelerinde uygulanan laiklik neyse onu tatbik edeceğiz ve ülkede kargaşa çıkarmayacağız. Gerçek demokrasiye saygı göstereceğiz. Laiklik adına din düşmanlığı yapılmayacaktır. Milletin inancı ile başörtüsü ile uğraşmak yanlış ve gerici bir tutumdur.

Erbakan, Türkiye'nin modernleşme sürecinin ürettiği Batılılaşma olgusuna karşı beslediği olumsuz rezerve karşın, insan hakları ve laiklik hususunda Batılı normların

⁵⁰⁴ **age**, 304.

⁵⁰⁵ Dağı, **Ortadoğu'da İslam ve Siyaset**, 193.

⁵⁰⁶ **Refah Partisi Parti Programı**, (Ankara: Elif Matbaacılık, 1985), 37.

⁵⁰⁷ Banu, Eligür, **The Mobilization of Political Islam In Turkey**, (USA: Cambridge University Press, 2010), 146.

⁵⁰⁸ **Milliyet Gazetesi**, 12.3.1997, 18.

⁵⁰⁹ **Milliyet Gazetesi**, 19.2.1997, 17.

temel düzeyde işletilmesini önermekten çekinmemiştir.⁵¹⁰

“İnsan hak ve hürriyetleri bakımından konmuş bir takım tehditleri biz uygun bulmuyoruz. Batı ülkelerinde hürriyetlerin sınırı ne ise, bizde de en az bunlar olmalıdır... Batıda bilinen insan haklarının bazı kurumlara tanınmamış olması bizim görüşlerimize terstir... Batı ülkelerinde mevcut olan haklar, bu anayasa içinde mevcut değildir. Anayasanın yukarıdan aşağıya temel hak ve hürriyetler açısından değiştirilmesinde fayda görüyoruz. Batı ülkelerinde hangi haklar varsa, bizde de olmalıdır diyoruz.”

Tarihsel olarak kurulmuş ve merkezinde Batılılaşma olgusu yatan sisteme karşı Erbakan cepheden ve radikal bir muhalefet beslemekle beraber, Türk siyasetinin ithal ettiği kavramların adaptasyon neticesinden yapıbozuma uğraması ve orijinalinde ihtiva ettiği fikirleri yitirmesi, doğrudan baskıcı birer siyasi enstrümana dönmeleri karşısında, Erbakan laiklik ve insan hakları örneğinde görüldüğü üzere, siyasi hakların Batıdaki tatbikatların aynıyla Türkiye’de uygulanması fikri ileri sürülerek bir tarafta sistem karşısında meşruiyet kazanmaya, diğer tarafta sistemi kendi söylemleriyle vurmaya hedeflemektedir.

4.1.4. Erbakan’ın Türk Siyasetine Katkısı

Dindar bir siyasal aktör olarak Necmettin Erbakan, modern Türk siyasetinin çehresinin sentezlenmesi noktasında önemli bir isim olarak siyasal tarih içerisinde yerini almıştır. Milli Görüş hareketi örneğinde gelenek ve modernlik arasında kurulmaya çalışılan telif, şahsi bir girişimi aşan bir mahiyette olduğu gibi cemaat perspektifinden siyasal alana oradan da devlet katına kadar ilerleyerek, din-siyaset ilişkisi bağlamında önemli bir olguyu siyaset bilimine katmıştır.

Cumhuriyet rejiminin tesis edilmesi sonrasında, 1925 yılı itibariyle devrim kanunları istikametinde tekke ve zaviyelerin kapatılmakla birlikte, İslami hareket öz ve daha derinden devam etti. Kapatılanlar, tarikatların kurumsal yapıları ile sınırlı olmakla beraber, 1930 yılında yaşanan Menemen Hadisesi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, aydınlanma ile irticanın çarpışması olarak resmedilmiş; başta en önemli Nakşibendi şeyhi Esad Efendi ve oğlunun ölümü ile sonuçlanmıştır.⁵¹¹ Bu olay sonrasında Nakşibendi Tarikatı, cumhuriyetin rejiminin baskıları neticesinde sayısız kola bölünmüş ve halifeleri vasıtasıyla yayılarak kurumsal olmayan fakat dip dalga olarak yayılan dini bir ağ tesis etmiştir. Bu yapılardan en önemlisi Erbakan ve Milli Görüş hareketinin de çıktığı Şeyh Ziyâeddin Gümüşhanevi kolundan inen Nakşi Şeyhi

⁵¹⁰ Necmettin Erbakan, “Sınırsız Fikir Hürriyeti Olmalı”, **Haftaya Bakış Dergisi**, 28.12.1986, 12.

⁵¹¹ Hamid Algar, **Nakşibendilik**, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 261.

Mehmet Zahid Kotku'dur.⁵¹²

Nakşibendi tarikatı geleneğinde esas olarak iktidara karşı mesafeli durulması öğretisine sahip olunmakla beraber, Ubeydullah Ahrar döneminde “iktidarın zulmünden korunmak amacıyla iktidarlara yakın olma” teviliyle siyasal alana yaklaşan bir perspektif geliştirmiştir. Nakşibendiliğin, Osmanlı topraklarındaki tecrübesi ise iktidar ve bürokrasi ile çok daha yakın ilişkileri ihtiva etmektedir.⁵¹³

1952 yılında, Hasip Efendi ve Abdulaziz Bekine sonrası dergahın başına geçen Kotku'nun, bürokrasi, akademi ve öğrenci çevrelerinden birçok ismi dergaha katmasıyla, iktidar kavramına karşı duyulan şüphenin rağmen politik ilişkilere giden bir yol açılmıştı. Böylece, zulmünden korunmak amacıyla iktidarlara yakın olunmaya çalışılan iktidara bizatihi ve doğrudan talip olunmaya başlanmıştır. Buna karşın, Erbakan'ın ifrat derecede merkeze aldığı iktidar kavramı, Kotku'nun toplum ve kültür eksenli düşünsel tasavvurundan bir hayli uzaktır. İktidar kavramı bağlamında Kotku ve Erbakan arasında baş gösteren çatışma, 12 Eylül askeri darbesi ile MSP'nin kapatılması ve 1980 yılında Kotku'nun vefatı neticesinde yatışmasına karşın dergahın başına geçen Coşan'a gösterilen cepheden muhalefet, Erbakan'a cemaat ilişkilerini aşan özerk bir alan vermiştir.⁵¹⁴ Böylece, Erbakan bir tarafta Nakşibendi geleneği siyasete taşımakla beraber, onu da aşan bir siyasetçi olarak Türk İslamcı hareketinde önemli bir konum kazandırmıştır.

Cumhuriyetin kuruluşu sonrasında toplumsal temsili hayata geçirebilen en önemli ve istikrarlı deneyim DP iktidarı olmuştur. İktidar değişimi olaysız bir şekilde gerçekleşmekle beraber, 1960 yılından 1980 kadar yaşanan üç askeri müdahale, sistemin farklı meşruiyet kanallarını kolaylıkla mücadele dışına atacak güce sahip olduğunu göstermiştir.⁵¹⁵ Erbakan ise modern ve güçlü devletin, seküler elit ve söylemlerine karşı benzer argümanlar kullanarak karşı elitler inşasına katkı verme çabasına girişmiştir. İslamcı siyasetin mühendis kimliği, kadın unsuru ve entelektüelleri siyasal alana sokması ile birlikte geleneksel kodlar yerine modern bir söylem geliştirilerek kamusallaşma süreci hızlanmıştır. Laik eğitim kurumlarında eğitim alan kişiler mesleklerinin gereği sadece sosyal bir statü kazanmakla kalmayarak siyasal alana dahil olmaları ile birlikte sahip oldukları ikili bilgiyi iktidar

⁵¹² age, 264.

⁵¹³ M. Emin Yaşar, “İskenderpaşa Cemaati”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 340.

⁵¹⁴ agm, 331.

⁵¹⁵ Metin Heper, **Türkiye’nin Siyasal Hayatı**, (İstanbul: Doğan Kitap, 2011), 121.

alanına tahvil etmişlerdir.⁵¹⁶ Bu dönüşümün en önemli taşıyıcısı Milli Görüş hareketi ve Necmettin Erbakan'ın liderliğindeki siyasal partilerdir.

1970 yılı itibariyle tüzel bir kimlik kazanmasına rağmen, Türk sağının milliyetçi ve muhafazakar tonlarından kendisini ayırmada zorluklar yaşayan Milli Görüş hareketi, özellikle 12 Eylül sonrası ana akım siyasal söylemlere karşı geliştirmiş olduğu eklektik söylem ile alternatif bir siyaset geliştirerek Türk demokrasisinin önemli katkılar vermiştir. Eğitimli ve şehirli yeni sınıfların siyasal alana dahil olması, toplumsal olarak üst katmanlara doğru çıkmayı sağladığı gibi demokratik çoğulculuğa katkı vermiştir.⁵¹⁷ RP başta olmak üzere Milli Görüş partilerinin Kemalist elitler tarafından dışlanması, Türk demokrasisinin kılığının ortaya konulması bakımından kayda değer bir turnusol kağıdı vazifesi görmüştür.⁵¹⁸ Alternatif siyasetin inşası ve sürdürülmesinde hareketin kendisi ile özdeşleşen Erbakan politik mücadelenin taşıyıcısı olmakla beraber, zaman zaman hareketin fren mekanizması olarak muhafazakar bir tutum takınmaktan geri durmamıştır. Bunun en açık örneği, 16 Ocak 1998 tarihinde Anayasa Mahkemesinin RP hakkında vermiş olduğu kapatma kararı neticesinde Erbakan'ın tabanına yaptığı sükunet çağrısıdır.⁵¹⁹

Erbakan'ın muhalefet döneminde cari rejime karşı göstermiş olduğu cepheden mücadeleye ve uluslararası sisteme karşı takındığı tavrın aksine; Refahiyol koalisyonu döneminde Başbakan sıfatıyla takip ettiği siyaset, Adil Düzen temel ilkelerinden kayda değer oranda uzaklaşmasına neden olmuştur. Çiller hakkında açılan soruşturma komisyonlarının neticesiz bırakılması, Susurluk Kazası üzerinden saçılan hukuk dışı ilişkilerin yeterli düzeyde incelenmemesi, Mercümek Davası olarak bilinen Bosna Hersek'e yardım paralarının parti adına bankaya yatırılıp kazanç sağlandığı iddiası, hukuk ve siyaset düzleminde Erbakan ve partisini zor duruma sokmuştur.⁵²⁰ Erbakan'ın Batı medyasına verdiği Batı ile Doğu arasında köprü olma söylemi⁵²¹ ve Abdullah Gül'ün, dış politikada devamlılığın esas olduğunu belirtmesi, Erbakan'ın çizdiği dış politikanın Milli Görüş ideoloji ile reel siyaset arasındaki makasın açıklığına işaret etmektedir. Sonuç olarak, Milli Görüş

⁵¹⁶ Göle, **Melez Desenler**, 107.

⁵¹⁷ Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar**, 291

⁵¹⁸ Güllalp, **Kimlikler Siyaseti**, 93.

⁵¹⁹ **Milliyet Gazetesi**, 17.01.1998, 7.

⁵²⁰ Kemali Saybaşı, "Kendi Merkezli Davranış", yay. haz. Gencer Özcan, **Onbir Aylık Saltanat**, (İstanbul: Boyut Yayınları, 1998): 70-71

⁵²¹ **Time Dergisi**, 15.10.1996, 43.

geleneğinin sahip olduğu idealler ile reel siyasetin kabulleri arasındaki ilişki Erbakan'ın ve mensubu olduğu partilerinin tecrübelerinden açık bir şekilde gözükmemektedir.

4.2. Refah Partisi'nde Örgüt ve Kimlik

RP, Türk siyasetinin cari dengeleri açısından politik alana müdahil olabilecek argümanların bir çoğundan uzak olması nedeniyle tüm gayretini seçim sandığına odaklamış ve iktidar ile sandık arsında koparılmaz bir bağ kurmuştur. Erbakan'ın siyasi yasaklılığı, Özal'ın sağ siyasetin büyük kısmını kucaklayan hegemonik söylemi karşısında 1980'li yılları MSP'nin doğal tabanında geçiren RP, 1990 sonrası edindiği yeni dil, örgüt ve faaliyetler üzerinden kapsayıcı bir parti halini alarak uzunca süredir kovaladığı iktidar deneyimini yerel ve merkezi iktidarlar aracılığıyla yaşamış oldu.

RP, teşkilat yapısının tesisi ve işleyişi neticesinde sınırlı bir tabandan çıkarak kapsayıcı bir yapıya ulaşarak kitle partisi ya da sosyal bütünleşme partisi tipolojisine yaklaşmıştır. Diğer partilerin seçim dönemleri ile sınırlı faaliyetlerinin aksine RP mensupları mütemadi bir şekilde aktif ve hareketli bir parti görünümü vermişlerdir.⁵²²

Partinin esas teşkilat yapısı tüzük çerçevesinde çizilmektedir. RP, parti tüzüğü itibariyle merkez ve il-ilçe örgütlerine sahiptir.⁵²³ Parti bu örgütlenmesini daha sonra aşağıya kadar indirmiş ve belde, köy mahalle teşkilatlarını da kurmuştur. Merkez teşkilatına ait organlar büyük kongre, genel başkan, merkez karar ve yönetim kurulu ve küçük kongreden ibarettir.⁵²⁴

Büyük kongre, seçilmiş ve tabi delegelerden oluşmaktadır. Tabi delegeler, parti genel başkanı, parti merkez karar ve yönetim kurulu üyeleri, parti merkez disiplin kurulu başkan ve üyeleridir. Büyük kongre, partinin, tüzük ve programında değişiklik yapma, gelir ve gider hesaplarını ibra ya da reddetme, kamu faaliyetleri doğrultusunda karar alma, partinin birleşmesi ya da hukuki varlığını sonlandıracak

⁵²² Ergun Özbudun, **Türkiye'de İslâmcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı**, çev. Ergun Özbudun, Kadriye Göksel, (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), 49-50.

⁵²³ **Refah Partisi Tüzüğü**, (Ankara: Elif Matbaacılık, 1985), 8.

⁵²⁴ Temsil organlarının oluşması ile birlikte parti organları arasına TBMM grubu, İl Genel Meclisi ve Belediye Meclisi ilave edilmiştir. Bkz. **Refah Partisi Tüzüğü**, (Ankara: y.y.1996), 5-6.

kararlar almaya yetkilidir.⁵²⁵ Büyük kongre, parti tüzüğüne göre, merkez karar ve yönetim kurulu tarafından belirlenen tarih uyarınca iki yılda bir toplanır.

Genel başkan, büyük kongre tarafından, üye tam sayısının salt çoğunluğu ile seçilir. Genel başkan, partinin temsil yetkisi sahiptir ve parti merkez karar ve yönetim kurulunun başkanlığını yürütür. Partinin icrai organı, merkez karar ve yönetim kuruludur. Genel başkan yardımcıları, genel sekreter, genel muhasip ve denetçi üyeler merkez karar ve yönetim kuruluna iştirak eder.

Merkez disiplin kurulu, büyük kongrede seçilen yedi kişiden oluşur ve tüzükte ve siyasal partiler kanununda belirtilen yasakları uygulamakla yetkilidir.⁵²⁶

RP genel merkez teşkilatı, genel başkanın başkanlığında, teşkilat başkanlığı, seçim işleri başkanlığı, tanıtma başkanlığı, halkla ilişkiler başkanlığı, mahalli idareler başkanlığı, ekonomik ve sosyal konular başkanlığı, eğitim başkanlığı, dış ilişkiler başkanlığı, eğitim başkanlığına sahiptir.

RP’de il ve ilçe kongreleri iki yılda bir yapılan kongreler ile belirlenir. İlçe delegelerinin birleşmesi ile o ildeki il kongresi oluşurken, milletvekilleri illerinin tabi kongre üyesidir. RP’de il ve ilçe yönetimi on beş (büyük şehirde 25 kişi) kişiden teşekkül etmiştir.

İl ve ilçe yönetimleri benzer bir görev dağılımına sahiptir. İl teşkilatı, istişare heyeti, hatipler, öğretmenler, seçim sorumluları, mali komite üyeleri ve hanım komisyonu üyelerinden oluşmaktadır. İl yönetimi haftalık mutat il idare, başkanlık divanı ve il seçim karargah toplantılar yaptığı gibi aylık divan ve istişare toplantıları düzenlemek ile görevli kılınmıştır.⁵²⁷

İl yönetimi, hitabeti güzel, sosyal, kültürel ve siyasi yönden yetişmiş olanlar arasından on kişiyi il hatibi ilan etmektedir. Teşkilatın eğitim yükümlülüğü ile ilgili de eğitimcilik yeteneği olanlardan on il öğretmeni seçilmektedir.⁵²⁸

İlçe yönetimleri de RP ilçe başkanlarının sorumluluğunda il yönetimlerine benzer bir örgütlenme aracılığıyla idare edilmiştir. İlçe başkanı bizatihi il başkanına karşı sorumlu tutulmuştur. İlçe yönetimi haftalık toplandığı gibi aylık düzeyde istişare ve divan örgütlerini toplamakla mükellef kılınmıştır.

⁵²⁵ **age**, 8-9.

⁵²⁶ **age**, 16-21.

⁵²⁷ **RP Teşkilat Rehberi**, (Ankara: Refah Partisi Yayınları, 1996), 65

⁵²⁸ **age**, 37.

RP'yi diğer partilerden farklı kılan husus; özellikle il, ilçe ve belde yönetimlerinin yanından köy ve mahalle düzeyinde gerçekleştirmiş olduğu teşkilatlanma ve yaygın örgütlenmeye paralel seçim örgütünü tesis etmiş olmasıdır. İlçe yönetiminin almış olduğu karar doğrultusunda, görevlendirilen köy ve mahalle sorumluları dinamik olarak çalışacak 14 kişilik istişare heyetleri tesis etmekle yetkilendirilmiştir. Köylerde hanımlar biriminin kurulması, faaliyetini yerine getirmeyen üyelerin değiştirilmesi, ilçe düzeyinde divan toplantılarına iştirak edilmesi öngörülmüştür. İl ve ilçe düzeyinde öngörülen görev dahilinde, hiyerarşik ve yatay şekilde örgütlenen parti aynı zamanda müşahitler üzerinden sandık bölgesi teşkilatı kurmuştur. Baş müşahit ve dört müşahitten oluşan sandık teşkilatlanması ilçe düzeyinde (ilçe yönetim kurulu kararı) kurulmaktadır. Sandık müşahitleri seçim sürecince, ev sohbetleri, video gösterimi, üye kayıt çalışması, özel çalışılması gereken isimlerin tespiti, muhtar, ihtiyar heyetleri ve imam-hatip ve öğretmenleri ile irtibata geçme, Milli Gazete'ye abone kazandırma,⁵²⁹ sandık bölgesindeki ihtiyaç sahiplerini ilçe yetkililerine bildirme, seçim zamanı eğitim faaliyetlerin yürütülmesi ve aylık olarak müşahit, cadde, sokak ve apartman temsilcilerinden oluşan divan toplantılarını icra etme ile görevlendirilmişlerdir. Sonuç olarak, yaygın ve hiyerarşik teşkilatlanmaya paralel seçim odaklı ikinci bir yapılanma kurulmuştur.⁵³⁰

RP teşkilatının organizasyonunda Hanımlar Komisyonlarının ihdası il, ilçe ve mahalle düzeyinde parti mevzuatından belirtilmiştir. Buna karşın, gençlik hareketlerinin Milli Gençlik Vakfı (MGV) aracılığıyla yönetilmesine gidilmiş ve ayrı bir organizasyon kurulmamıştır.

RP, örgüt işleyişini faal hale getirmek için teknolojik imkanları sonuna kadar kullanmıştır. 1993 Yılı Çalışma Programı'nda partiye ait bilgi işlem merkezinin kuruluşunu tamamlamak ve bilgisayar ağı kurmak temel hedef olarak ortaya konulmuştur.⁵³¹ Kurulacak ağ, parti tabanı ile ilişki kurmak açısından temel düzeyde önem arz etmektedir çünkü diğer partilerin “naylon” yani kağıt üzerinde kaydedildiği

⁵²⁹ Milli Görüş hareketinin gayri resmi gazetesi olan Milli Gazete, 12 Ocak 1973 yılında, MSP döneminde yayın hayatına başlamıştır. Milli Gazetenin temel kuruluş gayesi, Milli Görüş partileri hakkında yapılan menfi propagandadır kırılmasıdır. Gazete, logo olarak, “Hak Geldi Batıl Zail Oldu, ayet mealini kullanmıştır. İç ve dış siyasete, ekonomiye ve kültüre yer ayıran gazete, “emperyalizm altında ezilen” Müslümanların durumunu yakından takip etmeyi hedef benimsemiştir. Gazete özellik, Milli Görüş Partilerinin yükselişiyle beraber partiye karşı açık bir tutum almıştır. Konuyla ilgili bkz. Kadir Metin Aktaş, Milli Görüş Hareketinin Gazetesi Milli Gazete Bağlamında Türkiye’de İslamcı Basın, (Yüksek lisans tezi, KÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 155-168.

⁵³⁰ **RP Teşkilat Rehberi**, 49-50.

⁵³¹ **RP İstanbul 1993 Yılı Çalışma Programı**, (İstanbul: Esen Ofset, 1993), 11.

üyeler RP’de büyük bir gerçekliğe tekabül etmektedir. İlerleyen dönemde, üyeler ile yapılan görüşmeler, faaliyetler, üye profilleri kurulan teknolojik alt yapılar sayesinde konsolide edilmiş; saha ile parti arasındaki işleyiş sağlanan datalar aracılığıyla organik bir ilişki kurulmuştur. Olası parti kapatmalara karşı, parti verileri yeni partilere iletilerek sürekliliğin mevcudiyeti sağlanmıştır.⁵³²

RP, merkez sağ siyasetten devşirilen bir gelenek ile tüm gücünü ve hedefini seçimlere odaklamış bir organizasyondur. Parti, iktidar hedefinin gerçekleşmesi için, kamuoyunda tespih modeli⁵³³ olarak ifade edilen bir yapılanma ile en alt kademedan en üste uzayan, hiyerarşik bir ilişki kurmuştur. İl ve ilçe örgütlerinde görev yapan, öğretmen olarak ifade edilen partililer, sandık ve mahalle sorumlularının seçim sürecince yapacaklarını öğretmişler ve bağlı bulundukları başöğretmenlere durumu rapor ederek bir yanda bilgi akışı sağlamayı diğer yandan da parti disiplini muhafaza etmeyi hedeflemişlerdir. Bu bağlamda, öğretmenler, RP örgütü ile taban arasında rabıtayı kuran anahtar görevlilerdir. Seçim dönemlerinde bölgelerde görev yapan, modern siyasal iletişim araçlarını kullanan öğretmenler, İslâmi literatüre ait ıstılahları açık ya da örtük olarak ifade ederek parti propagandası ile cihadı, dünyevi ile dini olanı terkip etme gayretinde olmuşlardır. RP mensubu üyeler için dünyevi olanın merkezinde *rıza-i ilahi* olması sebebiyle, politik olan ve dini olanın anlamı oldukça bulanıklaşmış, girift bir hal almıştır.⁵³⁴ Yerel ve ulusal düzeyde yürütülen sosyal faaliyetlerin yanında politik faaliyetler de cihadın bir parçası olarak bakılmıştır. Yer, zaman ve muhataba göre doğrudan ya da dolaylı olarak ifade edilmekle beraber, cihat anlayışı partinin işleyişi bakımından vazgeçilmez bir kavram haline gelmiştir. Siyasal faaliyetlerin bir dini inanışın neticesinin olabilmesi, parti ile parti mensupları arasında tesis edilen organik ilişkinin bir sonucu olarak gözükmektedir. Klasik Milli Görüş çizgisinin aşılması ile farklı tabakaları partiye dahil olmasına karşın; “Refahçı” olarak partiye aidiyet hisseden ve parti adına mobilize olan mensuplar, siyasal kimliğe dini bir inanış ile bağlanan kesimdir. Diğer partilerde görülen, parti ile taban arasındaki kopukluk RP’de oldukça daralmış, yer yer ortadan kalkmıştır.

⁵³² **Refah Partisi Üzerine Bir Araştırma**, (Ankara: Konrad Adenauer Vakfı Yayınları, 1996), 45.

⁵³³ Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi**, 51.

⁵³⁴ RP İstanbul İl Başkanı, R. Tayyip Erdoğan, parti çalışmalarından izlenmesi gereken usulü Kur’an’dan iktibas ile yapmakta fakat bu hususu açıktan ifade etmemektedir: “Program tahakkukunda insanımıza yaklaşım tarzımız aşağıdaki ilkeler ışığında bereketlenerek devam edecektir. Nefret Ettirmeyiniz, sevdiniz. Zorlaştırmayınız, kolaylaştırınız. Korkutucu olmayınız, müjdeleyici olunuz. Yargılayıcı olmayınız, bağışlayıcı olunuz. Selamı yaygınlaştırınız. Onda Rahmet vardır.” Bkz. **RP İstanbul 1993 Yılı Çalışma Programı**, 7.

Parti siyasi olarak desteklenen bir tüzel kişilik olmaktan çıkarak inanç merkezi haline gelmiştir. Ergun Özbudun, Duverger'e atıfla RP'yi *müminler partisi* olarak tanımlamanın yanlış olmayacağını belirtmektedir. Parti liderlerinin açıklamaları bu iddiayı teyit etmektedir.⁵³⁵ RP İstanbul İl Başkanı R. Tayyip Erdoğan, parti aidiyetini “Bizde ise her üye sadece üye olmakla kalmıyor, aynı zamanda partimizin inananı durumuna geçiyor.”⁵³⁶ şeklinde açıklamıştır. Necmettin Erbakan ise taban ile parti arasında kurulan organik ilişkiyi parti teşkilat rehberini girişinde parti ile mensuplar ilişkisini inananlar üzerinden kurmaktadır.⁵³⁷

“Diğer partilerin seçmenleri vardır, Refah Partisi'nin inananları vardır. Bugün Refah Partisi mahalli İdarede de genel idarede de iktidarı devralmıştır. Geldiğimiz bu noktada inancını her şeyin üstünde tutan, inancı için her türlü zorluğa göğüs geren hanım ve erkek dava kardeşlerimiz gayretlerini hiçbir zaman unutmayız.”

RP, Milli Görüş hareketi doğrultusunda siyasal alanda bulunması nedeniyle temel düzeyde parti yönetimi bağlamında, MSP geleneğinden gelen, *kır saçlı* olarak ifade edilen, parti kuruluşunda yer alan ve parti tabanı tarafından itimat edilen isimlerden oluşmaktadır. Bu isimlerin başında Oğuzhan Asiltürk, Şevket Kazan, Recai Kutan, Fehim Adak gelmektedir. Partililerce itibar edilen kurucu isimlerin lider ile olan ilişkileri de Milli Görüş hareketinin özünü teşkil eden *tabiyet* düşüncesi istikametindedir. Parti genel merkezinde, TBMM'de ve iktidar deneyiminde partinin temsilini ekseriyetle kurucu isimler yapmaktadırlar. Lidere olan itaatleri ve söylem düzeyinde sahip oldukları geleneksel dil pozisyonlarının kaybını istisnai bir hale getirmektedir. Yaş itibarıyla ileri olan ilk gruba karşın; MSP gençlik örgütleri içerisinde bulunan ya da siyasal alana 12 Eylül sonrası dahil olan orta yaşlı olarak ifade edilebilecek kesim, birinci grup kadar partinin merkezinde görev almayı henüz başaramamış; yerel yönetimlerde ya da partinin taşra teşkilatlarında siyasal mücadelelerini veren isimlerden oluşmaktadır.⁵³⁸ Orta yaşlı ikinci grup, ak saçlılar gibi parti liderine ve partiye adanmışlık hissine sahip olmakla beraber, iki grup arasındaki jenerasyon farkı ilerleyen dönemde Milli Görüş hareketinde düşünsel ve politik ayrışmalara neden olacaktır. Genç isimlerin lideri Erdoğan'a RP döneminde,

⁵³⁵ Ergun Özbudun, *Türkiye'de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı*; çev. Ergun Özbudun, Kadriye Göksel, (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), 51-50.

⁵³⁶ *Refah Partisi İstanbul Bülteni*, s.3 (1993): 14.

⁵³⁷ *RP Teşkilat Rehberi*, 1.

⁵³⁸ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi*, 25.

olası muhalefeti sorulduğunda, Erbakan’a olan bağlılığını asker-komutan analogisi üzerinden cevaplamış ve sorgusuz itaatini teyit etmiştir.⁵³⁹

“Hocam genel başkandır. Ben de şu an onun emrinde bir nefer gibiyim. Parti teşkilatınca bana belediye başkanlığı görevi, yapılan araştırmalar sonucunda hocam tarafından verilmiştir. Ben de aday olmuşum. Şu anda genel başkanımın riyasetiyle verilen görevleri yerine getirmenin gayreti içerisindeyim. Onun rahle-ı tedrisinde ben bugünlere geldim. Böyle bir ihtirası kesinlikle taşıyorum.”

Türk siyasal kültüründe öne çıkan lider kültürü ve partiler arası yaşanan derin ayrılıklar nedeniyle parti içerisinde kutuplaşmayı ortadan kaldırarak yerine itaat düşüncesini getiren perspektif, parti içi demokrasi olgusunu Türk siyasetinde zayıflatmıştır. Geleneksel kodların ve liderliğin ön plana çıkması nedeniyle Erbakan’ın şahsı ile özdeşleşmiş bir hareket olarak RP’de parti içi demokrasi bir hayli silikleşmiştir. İslam düşüncesinden kaynaklı şura anlayışı ile istişare kanalları parti üst yönetiminde çalıştırılmakla beraber, modern siyasetin gereği olan müzakere, oylama ve katılım RP’de bulunmamaktadır. Fikri paylaşıma karşın son söz Erbakan’a aittir.⁵⁴⁰ Erbakan’ı aşılmaz lider yapan ise Oğuzhan Asiltürk’ün ifadesi ile Erbakan’ın sahip olduğu maddi ve manevi ilimlerde sahip bir insanın kendi döneminde ve şu anda bulunmamasıdır.⁵⁴¹

4.3. Refah Partisi Hanımlar Komisyonu ve Kadın Aktörler

RP, 1990 sonrasında Milli Görüş hareketinin klasik sınırlarını aşarak geniş ve farklı kesimler bir arada bulunmayı hedeflemiş ve bu hedefini kayda değer oranda başarmıştır. RP’nin yakalamış olduğu değişimde, söylem kadar yeni aktörlerin kamusal alana dahil olması, siyasal alanın parçalı yapısı içerisinde boşluk kabul etmeden tüm seçmenlere ulaşarak partinin anlatılması ve siyasal kültürde Milli Görüş hakkında oluşturulan pejoratif propagandanın kırılması önemli bir eşik gözükmektedir. Diğer taraftan İslamcı kadının kamusal bir aktör olarak ortaya çıkması, bu durumun kabullenilmesi ve bunun tetkik edilmesi kadın-erkek, geleneksel-modern tüm kesimler açısından bir hayli zor olmuştur.

Kemalizm’in damgasını vurduğu modernleşme deneyiminde, kadın ve ona ait semboller modernleşmenin önemli bir değeri haline gelmiş ve tartışma kadın kimliği

⁵³⁹ Ruşen Çakır, Fehmi Çalmuk, **Recep Tayyip Erdoğan**, (İstanbul: Metis Yayınları, 2001): 97.

⁵⁴⁰ Mustafa Yılmaz ile yüz yüze yapılan görüşme, 12.1.2017, Ankara.

⁵⁴¹ Oğuzhan Asiltürk ile yüz yüze yapılan görüşme, 13.1.2017, Ankara.

üzerinden siyasal sisteme taşınmıştır.⁵⁴² Kemalizm'in kadın bedenini kamusallaştırması ve bunu medeniyet değişimi altında sunması ile kadına ait mahrem çemberin kırılması, cinsiyetler arası duvarların yıkılması ve sonuç olarak İslam düşüncesinin tesis ettiği toplumsal, siyasal yapının Batılı değerler lehine değiştirilmesi hedeflenmiştir.⁵⁴³ Kemalist uluslaşma sürecinin sınıf çelişkilerini reddetmesi gibi cinsiyet kavramına da kör olduğunun ortaya çıkması ile birlikte,⁵⁴⁴ Kemalist modernleşmeye karşı Feminist merkezli eleştiriler ilerleyen yıllarda yoğunlaşmıştır. Kemalist modernleşmeye karşı, şehir merkezli olarak yükselen, modernlik deneyiminin ürettiği kazanımları hanesine eklemekten geri durmayan İslamcı kadın hareketi,⁵⁴⁵ politik arenada kadın kimliği etrafında cereyan eden tartışmaları çeşitlendirmiştir. Kamusal alanı dönüştürmek adına siyasal alana doğru yönelen İslamcı kadın hareketi, geleneksel kodların nüfuz ettiği dindar kesim ile ev ve kamusal alan sembolizmi üzerinden derin bir ihtilafa düşmüştür.⁵⁴⁶ İslamcı çıkış, Kemalist modernleşme projesine karşı cepheden bir mücadeleyi sergilemenin yanında feminist söylem ile pürüzlü bir ilişkiye dahil olmuştur. Feminist kadın hareketi ise modernleşmeci siyasetin taşıdığı cinsiyetçiliğe karşı açıktan eleştiri

⁵⁴² Kemalizm ve kadın konusu, ikircikli bir durum ortaya koymaktadır. Bu durumun esası, Kemalizm'in çizdiği radikal kopuş tezinin aksine sahip olduğu Osmanlı sürekliliği ve siyasi dönüşümün radikallik iddiasına rağmen toplumsal karşılığının görece zayıf olmasından kaynaklanmaktadır. Kemalizm'de, siyasi dönüşümün çekirdeği, hukuk alanında yapılan değişikliklerde yatmaktadır. Çok eşliliğin yasaklayan, kadına boşanma hakkının veren, evlilik yaşının sınırlayan, kadına mahkemede eşit muamele, resmi nikah ve eşit miras hakkını öngören 1926 Medeni Kanunu ve 1930 ve 1934 yılında kadınlara verilen seçilme hakları, kadın konusu bakımından ilerici ve Batılılaşma açısından radikal değişiklik olarak sunulmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Binnaz Toprak, *Türk Kadını ve Din De. Nermin Abadan-Unat, Türk Toplumunda Kadın* (Ankara: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, 1982): 367. Diğer taraftan, tek parti döneminde kadınların siyasal temsilinin düşük kalması, kadın milletvekillerinin bizatihi Mustafa Kemal tarafından seçilmesi ve sorun çıkartmayarak pasif görevler verilmesi sembolizm tartışmalarını gündeme getirmiştir. Kemalist düşünürler tarafından "devlet feminizmi" olarak ifade edilen ve Kemalizm bağlamında gerçekleşen kadın hakları anlatısı, Batı'daki tarihselliğin aksine hakların Türkiye'de tek taraflı ve Kemalist medeniyet projesinin bir aracı olarak verildiği gerekçesiyle liberal düşünürler tarafından feminist mücadele dışı görülmüştür. Ömer Çaha, Türkiye'deki devlet-kadın ilişkisinin karşılıklı olmaktan öte tek taraflı ve tepeden inmeci olarak inşa edildiğini, dolayısıyla Kemalizm ve kadın konusunun, "devlet feminizmi" kavramını ihtiva etmekten bir hayli uzak olduğunu iddia etmektedir. Konuyla ilgili bkz. Çaha, *Sivil Kadın*, 113-116. Söylem düzeyinde de Kemalizm, Batılılaşma taraftarı yüzüne rağmen ikili bir dil kullanmaktan geri durmamış, bir tarafta, kadın, asexual kimliği ile ülke sınırlarında ulusa, evinde kocaya yardımcı bir unsur olarak görülmüş, şeriatın tavsiyesi, dini mucibince giyinmesi tavsiye edilmiş, diğer taraftan peçe takılması ve erkekler ile karşılaşıldığında gösterilen yabancı tavır Mustafa Kemal tarafından uygar olunmamakla eleştirilmiştir. Konuyla ilgili bkz. Zehra F. Arat, "Kemalizm ve Türk Kadını", ed. Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 53-55.

⁵⁴³ Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1991), 64.

⁵⁴⁴ Zehra F. Arat, *agm*, 52.

⁵⁴⁵ Yıldız Ramazanoğlu, "Yol Ayırımında İslamcı ve Feminist Kadınlar", ed. Yıldız Ramazanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000): 147.

⁵⁴⁶ Seyhan Büyük Coşkun, "Müslüman Erkekler Müslüman Kadınları Temsil Etmiyor Mu?", *İzlenim Dergisi*, s.37 (1996): 98.

getirmediği gibi, Müslüman kadınlar üzerinde uygulanan tahakküme karşı seküler düşünce ortaklığında Kemalizm ile aynı safta yer almayı yeğlemiştir. Bu ittifakın sona ermesi ise ancak 2000’li yılların başını bulacaktır.⁵⁴⁷

12 Eylül askeri rejiminin siyasal alanı tıkamak adına yaptığı en önemli aksiyonlardan birisi, kurulan yeni sistemde, toplumsal müdahale kanallarının kapatılması olmuştur. Bunların başında, partilerin kadın ve gençlik örgütleri gelmektedir.⁵⁴⁸ Kadınların sisteme katılmaması, depolitize edilmesi karşısında, RP kadın kolları yerine ihdas edilen Hanımlar Komisyonu, cumhuriyet tarihi içerisinde eşine az rastlanır bir şekilde politik sonuçları belirlemişlerdir. RP adına çalışan kadınlar, sadece partileri için oy talep ederek aktif bir partili olarak değil; aynı zamanda 1960 sonrası gelişmeye başlayan, 1980 sonrası ev ile kamusal alan arasında ihdas edilmiş olan İslamcı kadın söyleminin de kitleselleşmesini de sağlamışlardır.⁵⁴⁹

Milli Görüş hareketinin kurucu iki partisi olan, MNP ve MSP’de kurulmuş bir kadın kolları bulunmamaktaydı. Kadınlar ile parti arasındaki ilişki partiye yakın kişilerin vermiş olduğu kadın, ahlak ve din konulu konferanslar ile sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, kadınların kamusal alan ile olan irtibatı bu konferanslar üzerinden işlemiştir. Konferansların en önemlisi de parti lideri Erbakan’ın vermiş olduğu “Doğu’da Batı’da ve İslam’da Kadın” adlı konferanstır. Erbakan, modern dünya bakış açılarına karşı İslam’ın iktisadi, toplumsal ve şahsi perspektifini, soğuk savaş düalizmi üzerinden açıklamıştır.⁵⁵⁰ Genel Başkan Erbakan’ın eşi Nermin Erbakan’ın

⁵⁴⁷ Sancar, Türkiye’de Kadın Hareketinin Politikası, ed. Sancar, **21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de**, 81.

⁵⁴⁸ 1995 Yılı anayasa değişikliği ile birlikte siyasal partilerin kadın kolları kurmalarına izin verilmiştir. Konuyla ilgili bkz. Murat Sevinç, “1995 Anayasa Değişikliklerinin Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, s.52 (2014): 635.

⁵⁴⁹ Yeşim Arat, “Refah Partisi Hanım Komisyonları” yay. haz. Zeynep Rona, **Bilanço, 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi**, c.2, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999): 289.

⁵⁵⁰ Soğuk savaş döneminde verilen konferansta Erbakan, doğu bloğunun ana fikri olan komünizm neticesinde, maddiyatçılığın artmasına koşut olarak insanlık ve ahiret mefhumunun ortadan kalktığı ve aile ve çocuk kavramının yitirildiği iddiasındadır. Dolayısıyla, cemiyet hayatı, İslam anlayışındaki huzur ve manevi tatmin durumundan bir hayli uzaktır. Kadınlar ve çocuklar da salt üretimin bir parçası haline gelmiştir. Batılı kapitalist düşünce de doğudaki gibi maddiyatçılık üzerine kuruludur ve üretimin, refahın neticesinde büyük bir israf ekonomisi doğmaktadır ve dayanışma ilişkilerinin yitirilmesine sebebiyet vermektedir. Kadın maddiyatın hüküm sürdüğü bir coğrafyada yeterli hürmeti görmemektedir. İslam anlayışı ise, mülkiyet kavramı merkezi konumdadır. Müslümanlık sistemi, zenginliktir, insanı zenginleştirir ve sonunda manevi bakımdan yetişmiş bir insan koyar. Sosyal hayatta da, aile cemiyetin esasını teşkil eder. Çocuklarıyla, birbirine hürmetkar bir aile vardır. Komşuluk hakkı üstün tutulmuştur. Erbakan, kadınların iktisadi hayatta çalışabileceği bazı durumlarda bunun zaruri olabileceğini belirtmiştir. Bunun yanında evin vazifesini görme sorumluluğunun erkekte olduğu belirtilmiştir. Erbakan, ayet ve hadislerle konuyu nihayetlendirmiştir: “kadınlara en iyi şekilde muâşeretle bulunmanın emrolunduğu (Nisa.19), hadis-i şerifte de, “dünya bir metadır. Onun en hayırlı metası da salih bir kadındır” şeklinde ifade edildiğini belirtmiştir. Erbakan,

verdiği “Milli Görüş’te Kadınların Yeri” isimli konferansta da on bine yakın izleyicinin katılmasıyla Milli Görüş tarihi açısından önemli bir olay olarak yerini almıştır.⁵⁵¹ Parti liderlerinin eşlerinin kadın hareketinde öncü olmalarının yanında, her bir erkek milletvekilinin eşi de Hanımlar Komisyonun fahri üyesidir. Milletvekili eşleri ile Hanımlar Komisyonu aylık istişare toplantıları yaparak taleplerin milletvekillerine iletilmesi sağlanmaktadır.⁵⁵²

RP, güçlü teşkilatlanmasının yanında İslamcı hareketin en dinamik fedakar ve dayanışmacı örgütüne sahiptir. Fakat bu dayanışmacılık farklı kesimlere açılmayı engellediği gibi içe kapanmayı da tetiklemekteydi.⁵⁵³ 1990 sonrası partide gelişen yeni dil, klasik parti tabanı haricinde de partiyi anlatma, iktidara taşıma ve kendileri hakkında siyasal kültürde üretilen söylemleri ortadan kaldırma çabası, bu zamana kadar geride bekleyen aktörleri ön plana çıkarmış ve kamusal alana sürmüştür. Bunlardan en önemlisi de Milli Görüş hareketi içerisinde bir adım geride duran ya da durmak zorunda bırakılan kadınlardır.

RP programında aile, milletin ve milli eğitimin temel birimi olarak görülmüş; huzur, saadet ve selamet içerisinde yaşaması öngörülmüş, yıkıcı her türlü maddi manevi tesirden korunması hedeflenmiştir (mad.8).⁵⁵⁴ Parti programında, aileye ayrılan maddede kadınlardan ayrıca bir bahis açılmamıştır. Parti programı ve söylemi 1980 ikinci yarısına kadar ana akım Milli Görüş partilerinden bir farkı bulunmamaktadır. Parti içerisinde kadınların aktif olarak görev alması gerektiği 1987 yılı genel seçimleri sonrası gündeme gelmiş; fakat parti içerisindeki muhafazakar tutum bu çıkışı eleştirmiştir. Parti söylemindeki değişiklik doğrultusunda *Refah Partisi 1990 Yılı İstanbul İl Çalışma Programı*’nda hanımlara yönelik mevcut çalışmaların eksik olduğu belirtilmiş ve acil çözüm üretilmesi gereken konular olarak altı çizilmiştir.⁵⁵⁵

Hukuki olarak kurulmasına izin verilmeyen kadın teşkilatına “Hanım Komisyonu” ismini vermek hukuki bir problemi aşmanın yanında muhafazakar bir tanımlamayı da

konusmasını, İslam peygamberi Hz. Muhammed’in son konuşması olan veda haccında kadınları gözetilmesi ve haklarına riayet edilmesi ile bitirmiştir. “Ev Kadınları Derneği” tarafından 1967 yılında düzenlenen konferans için bkz. Necmettin Erbakan, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-V**, (Ankara: MGK Yayınları, 2014), 247-259.

⁵⁵¹ Cihan Aktaş, **Tanzimat’tan Günümüze Kılık Kıyafet ve İktidar, (12 Marttan 12 Eylül)**, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), 65.

⁵⁵² Leman Aksay ile Mülakat, **İzlenim Dergisi**, s.37 (1996): 70.

⁵⁵³ Ruşen Çakır, **Ayet ve Slogan**, (İstanbul: Metis Yayınları, 1995), 225.

⁵⁵⁴ **Refah Partisi Tüzük ve Programı**, 38.

⁵⁵⁵ Arat, Yeşim. “Refah Partisi Hanım Komisyonları” yay. haz. Zeynep Rona, **Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış c.1**, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999): 291.

ifade etmektedir. Öte yandan, tanımlaması muhafazakar olmanın yanında, kendi içerisinde kuralları bulunan, lider merkezli bir yapı için bu değişiklik oldukça yenilikçi bir çalışmaya işaret etmektedir. Komisyonun kurucu ismi, Refah Partisi İstanbul İl Başkanı R. Tayyip Erdoğan'dır.⁵⁵⁶ Erdoğan'ın Hanımlar Komisyonunda yapmış olduğu çıkış, partiyi geniş kesimler ile buluşturmasının yanında Milli Görüş hareketi içerisindeki önemli siyasal değişimin hazırlayıcısı olacaktır.

Hanım komisyonu, hedefini, değişen dünya şartlarında hanımların meselelerini tespit ederek çözümler getirmek, istismarı önlemek, toplumdaki layık oldukları yeri almalarını sağlamak olarak belirlemiştir. Bu hedeflerin gerçekleşmesi için, il ve ilçe düzeyinde Hanımlar Komisyonlarının kurulması, her ay il ve ilçe üyelerinin katılımıyla genişletilmiş istişare toplantılarının yapılması, hanımların sorunları ile ilgili seminer ve konferans tertip etmek, hanımların sorunlarına Milli Görüş'ün çözümlerini ortaya koyan tezler hazırlamak, kermes, tiyatro ve defile düzenlemek, hitabet yeteneği olan hanımları parti çalışmalarına dahil etmek olarak sıralanmıştır.⁵⁵⁷

Hanımlar Komisyonu, diğer parti komisyonları gibi bir adlandırmaya sahip olsa da (kamu görevlileri komisyonu, işçi komisyonu, engelliler komisyonu, emekliler komisyonuna vb.) parti yapılanmasına paralel, kendi içinde dikey şekilde gelişen büyük bir organizasyon olarak varlığını sürdürmüştür.⁵⁵⁸ Hanımlar Komisyonu, il bazında örgütlenmenin yanında illerden ilçelere, ilçeler mahallelere, mahalleler de sokaklara ve sandığa kadar parti mensuplarına tahsis edilmiştir. Öncelikle Ankara, İzmir, Antalya, Konya, Samsun Bursa Erzurum ve Sivas'ta kurulan Hanımlar Komisyonu ilerleyen süreçte ülke sathına yayılmıştır.

Hanımlar Komisyonu, faaliyetlerin müzakere edildiği, yukarıya raporlandığı ve müteakip dönem için çalışmaların yapıldığı aylık ilçe, il ve genel merkez kadın divanı toplantıları düzenlenmiştir. Divan toplantıları, yapılan faaliyetlerin bilgilendirildiği ve müzakere edildiği bir yer olmanın yanında yapılan puantaj neticesinde rekabet alanına da işaret etmektedir.⁵⁵⁹ Hiyerarşik ve bölgesel bir düzen

⁵⁵⁶ Erdoğan'ın İstanbul'da gerçekleştirdiği değişimin merkez teşkilattaki aktörü RP Genel Başkan Yardımcısı Bahri Zengin olmuştur.

⁵⁵⁷ **Refah Partisi, İstanbul İl Teşkilatı 1993 Çalışma Programı**, 34.

⁵⁵⁸ Yeşim Arat, **Political Islam in Turkey and Women's Organizations**, (İstanbul: TESEV Yayınları, 1999), 11.

⁵⁵⁹ Sibel Eraslan, "Refahlı Kadınlar Tecrübesi", ed. Yıldız Ramazanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü**, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000): 215.

içerisinde örgütlenen Hanımlar Komisyonu; seçim, tanıtım, halkla ilişkiler, eğitim, gençlik ve hatipler dairesi şeklinde departmanlara ayrılmış ve bu yapıyı ilçelere de tatbik etmiştir.

İstanbul örneğinde Hanımlar Komisyonunda görev alan partililere bakıldığında, ilçelerde yüzde otuzunun, il yönetiminde ise yüzde doksanın üniversite mezunu olduğu gözükmemektedir. İlçe yönetiminde görev yapanların yüzde yetmişi il yönetiminin ise yüzde doksanı evlidir. Partililerin tamamına yakını Milli Gazete okunmakta; İslamcı yazarlardan, Abdurrahman Dilipak, Ali Bulaç, Emine Şenlikoğlu, Cihan Aktaş gibi isimler takip edilmektedir. Kadınların yüzde yetmiş ikisinin ehliyeti vardır.⁵⁶⁰ Giyim konusunda, diğer politik kadınların aksine oldukça kadınsı bir tercihleri vardır. Refahlı kadınlar için dışarıda şık fakat evlerinde güzel görünmek esastır. Tesettürün dışarıdan korunmak için olduğu ama eşlerine karşı saklanmak için gerekli olmadığı vurgusu yapılmaktadır.⁵⁶¹

1996 yılı sonuna gelindiğinde ülke çapında 79 ilde örgütlenme tamamlanmıştır. 1997 yılı itibarıyla, İstanbul'da 863 mahallenin 805'i gibi büyük bir oranda hanım teşkilatı kurulmuştur. Faaliyetlerin hızı üye sayısının da artmasına neden olmuş, 1995-1997 arasında, kadın üyesi sayısı RP'de 158 binden 377 bine yükselmiştir.⁵⁶² Kapatılmadan önce RP İstanbul il Başkanlığı Hanımlar Komisyonu, 3465 eğitim Semineri, 1572 konferans, 326 salon toplantısı, 3740 doğum ziyareti, 12625 hasta ziyareti, 75 kermes, 310 piknik olmak üzere toplam 1.262.577 kişiye ulaşmıştır.⁵⁶³

İl Hanım Komisyonlarını uhdesinde barındıran RP Genel Merkez Hanımlar Komisyonu yurt çapında düzenlediği toplantılara tüm il başkanları ve üyeler katılırken, yapılan seminerlere partinin ileri gelen erkek siyasetçileri de katkı vermiştir. Kadın ve erkek siyasetçilerin aracı kurumu partinin ileri gelen erkek siyasetçilerinin eşleri olmuştur. Öncelikle muhafazakar bir tutum takınan gelenekçi kesim siyasetçileri, partinin kadınlar üzerinden sağladığı dinamizm rüzgarından kendilerini geri tutamamışlardır.⁵⁶⁴

Milli Görüş siyasetinde başta hareketin lideri Erbakan olmak üzere müfrit derecede

⁵⁶⁰ agm, 224.

⁵⁶¹ Nevval Sevindi, "Refahlı Kadınlar", der. Zeynep Göğüş, **Kadınlar Olmadan Asla**, (İstanbul: Sabah Kitapları, 1998): 156.

⁵⁶² Arat, Refah Partisi Hanım Komisyonları, yay. haz. Rona, **age**, 292.

⁵⁶³ Eraslan, Refahlı Kadınlar Tecrübesi, ed. Ramazanoğlu, **age**, 216.

⁵⁶⁴ **Milli Gazete**, 25.10.1993, 1.

kesifleşen bir iktidar arayışı mevcuttur. Bu arayışın kadın hareketinde bir hayli gerilediği gözükmemektedir. Refahlı kadınların siyasal alanda olmalarında, toplumsal, bireysel ve dini saikler politik amaçların önüne geçmiştir. Geleneksel yaşam biçimi dairesinde, eşlerinin, anne babalarının ve kayınvalidelerinin gerisinde kalan dindar kadınlar politik faaliyete katılmakla birlikte, sosyal bir statüye de kavuşmuşlardır. Sibel Eraslan'ın ifadesi ile “Düne kadar falanca beyin hanımı şeklinde takdim edilen kadınlar yerine, falan hanımın beyi diye takdim edilen erkeklerin ortaya çıktığı gözükmiştir. Erkekler için de partide çalışan eşlerin varlığı pozitif haneye yazılmıştır.”⁵⁶⁵

İl düzeyinde gerçekleşen faaliyetlerin ekonomik kaynağı tamamen parti mensubu kadınlar tarafından kaynaklanmaktadır. Herhangi bir hatibe ancak şehir dışına çıkacağı takdirde yol masrafları parti tarafından karşılanmaktaydı. Parti içerisinde fedakarlık örneği olarak, kızının çeyizini yapılan kermes faaliyetlerinde satan, nişan yüzüğünü Bosna kampanyasına veren, yol parası için ekmek parasını harcayan kişiler dilden dile dolaşmaktaydı.⁵⁶⁶

Hanımlar Komisyonu'nda görev alan kadınlar, faaliyetlerinin merkezinde Allah rızası olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁶⁷ Doğal olarak, iktidarın tesisinde bulunan kadınların iktidarın kullanılması noktasında görev almamaları, onlar için ikinci derecede önem arz etmiştir. Bunun ötesinde RP'li kadınlarda dünyevi bir makama talip olmanın onları dünyevileştireceği ve alçaltacağı şeklinde yaygın bir kanaat mevcuttu.⁵⁶⁸ Kamuoyu tarafından dikkat çekilen kadınların temsil sorunu, toplumsal statünün sağladığı haz ve partilerinin elde ettiği başarı karşısında şahsi bir mesele olmaktan çıkmış ya da belirli süre ötelenmiştir.⁵⁶⁹ Siyasetin kişiye değil, davaya hizmet edeceği inancı başarıyı da kolektif hale getirmiştir.⁵⁷⁰ RP'li kadınlar, ben merkezli bir arayış yerine yapılanların hikmetinden sual olunmayan bir sessizliğe

⁵⁶⁵ Eraslan, Refahlı Kadınlar Tecrübesi, ed. Ramazanoğlu, **age**, 219.

⁵⁶⁶ Arat, Refah Partisi Hanım Komisyonları, yay. haz. Rona, **age**, 294.

⁵⁶⁷ **agm**, 293.

⁵⁶⁸ Ruşen Çakır, **Direnış ve İtaat**, 97.

⁵⁶⁹ Cihan Aktaş, “Kadın Politikacılar ve Refah Partisi”, **Nehir Dergisi**, s.5 (1994): 39.

⁵⁷⁰ Partili kadınlar için, partiye hizmet etmenin dine hizmet edecek olması, amaçlarında “rızaı ilahinin” bulunması, Refah Partisi'nde bulunan siyaset ve cihat etme anlayışı, söylem olarak particiliği dinin bir parçası haline getirmektedir. Parti dışındaki İslamcı kadınlar bu noktada temsil mekanizmalarında kadınların yer alması gerektiği uyarısının yanında Refah'ın dinin kendisi olmadığı, hatalı yönlerinin doğrudan yüzlerine söylenmesi, diğer “sağ” partilerdekilerde de Müslümanların bulunduğu, Refah Olmaz ise İslam gelmez söyleminin yanlış olduğu hususlarının altının çizilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Konuyla ilgili bkz. Emine Şenlikoğlu, “Refah Partisi'ni Desteklersek Ne Olur?”, **Mektup Dergisi**, s.131 (1995), 2, Hülya Aktaş, “Kadına Aktif Siyaset Yolu Açılmalıdır”, **Yeni Zemin Dergisi**, s.17-18 (1994): 36.

bürünmüşlerdir.⁵⁷¹ Çıkış noktası dini saikler olmakla beraber, modern bir siyasi parti için, modern siyasetin ve hukukun dilini konuşan kadınlar, sonuç itibarıyla de dini inancın verdiği bir tevekkül ile sonuçları değerlendirmişlerdir. Zahirin başarısız oldukların dahi *tevekkül* etmişler ve başarının şahsi çalışmanın ve dünyevi neticenin değil; Yaratıcıdaki karşılığının ne olduğunu önemsemişlerdir.⁵⁷² Sonuç olarak RP kadın hareketi, pasif durağan, evi ile sınırlı kadın hareketinden çıkan, kamusal bir nitelik kazanan bir hareket olmakla beraber, 1980 sonrası yükselen feminist kadın hareketinin bir hayli uzağında bulunan bir politik varoluştur. Feminizm ile arasına mesafe koymanın yanında İslamcı hareket içerisinde 1987 sonrasında baş gösteren sorgulayıcı hareket ile de aynı kefeye konulamayacak kadar itaatkârdırlar. Sibel Eraslan'ın ifadesiyle, RP Hanımlar Komisyonu Allah'tan, babadan ve kocadan onay almayı başarabilen nadir kadın hareketlerindendir.⁵⁷³

Hanımlar Komisyonu, siyasal bir örgütlenmenin yanında aynı zamanda toplumsal bir dayanışma örgütü olarak faaliyet göstermiştir. Hanımlar Komisyonu, parti üyesi avukat kadınlar tarafından hukuk bürosu, psikologlar tarafından terapi merkezi, üniversite mezunu hanımlar tarafından birer okul olarak işletilmiştir. Parti binaları, ekonomik desteğin yanında günün ve hayatın paylaşılması neticesinde kadın kadına mekanlar haline getirilmiş; kadınların evleri haricinde, kamusal mekanlarda da ev konforunda bulunabilecekleri yerler olarak dizayn edilmiştir.

Partinin ideolojik söylemini ileten en önemli aktörler entelektüel müktesebatı bulunan, Milli Görüş hareketi değerlerine vakıf, hitabe yeteneğine haiz hatibelerdir. Kendilerine verilen görev dahilinde her yerde bulunan hatibeler, topluluğun eğitim seviyesine göre konuşma yapan, partisinin değerlerini aşıl原因, aynı zamanda haklarındaki yanlış izlenimleri silmekle görevli parti yetkilileridir.⁵⁷⁴ Öncelikle parti içerisinde, siyaset, ekonomi, dış politika, çevre ve diksiyon eğitimi alan hatibeler, partinin faaliyetlerinin yanında özel sektörde istihdam olma noktasında önemli avantaj sağlamışlardır. Ankara Hanımlar Komisyonu Başkanı Halise Çiftçi'nin ifadesiyle eğitim programına katılan 80'in üzerindeki katılımdan ancak 41 başarı ile

⁵⁷¹ Sibel Eraslan, "Uğultular... Silüetler..." ed. Aksu Bora, Asena Günel, **90'larda Türkiye'de Feminizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 269.

⁵⁷² Sibel Eraslan, "İslâmî Kadının Siyasette Zaman Algısı", ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 821.

⁵⁷³ Eraslan, Refahlı Kadınlar Tecrübesi, ed. Ramazanoğlu, **age**, 219.

⁵⁷⁴ **Nokta Dergisi**, 15.10.1995, 22.

eğitimi tamamlamış ve parti hatibesi olmuştur.⁵⁷⁵ Geniş kitlelere verdikleri konferansların yanında çekirdek faaliyetleri ev sohbetleridir.⁵⁷⁶ Hatibeler öncelikle her hafta düzenledikleri mahalle toplantıları ile ev hanımlarını hedeflerine alırken, ikinci sıraya da üniversite öğrencisi genç kızları dahil etmişlerdir.

RP'li kadınlar mahalle düzeyinde yapılan ev toplantıları ve konferanslar haricinde kamusal eylemlere de imza atmıştır. Bunlardan en dikkat çekeni RP Trabzon Hanımlar Komisyonu'nun düzenlediği “Karadenizli Kadınlar Fuhuşa Savaş Açtı” şeklinde basına yansıyan, Karadenizli erkeklerin yabancı vatandaşlarla yaptıkları evlilikler sebebiyle baş gösteren boşanmalar ve sağlık problemlerinin dile getirildiği eylemleridir. RP Trabzon Hanımlar Komisyonu Başkanı Ayşe Demirtürk, devleti, durumun ortaya çıkmasına göz yummakla eleştirmiştir.⁵⁷⁷

“Karadeniz elden gidiyor... Nataşalar erkeklerin canını yakmaya başladı. Çoğu onlar için karısını boşadı, onlara nikah kıydı. Nataşalar ise bir iki ay sonra kayıplara karıştılar. Üstelik AIDS, frengi, bel soğukluğu çok arttı. Bu nataşaların bulaştırdığı AIDS aynı zamanda onlarla birlikte olan erkekler vasıtasıyla kadınlarımıza da bulaşmakta... Sınır kapısını denetimsiz açan, bu fuhuş vurgununa ses çıkartmayan devletten ne beklenebilir ki... Bir de bu fuhuşu teşvik eden televizyon kanallarının denetlenmesini istiyoruz. Fuhuşu aslında devlet teşvik ediyor. Nataşaların geldikleri yere geri gönderilmesi için imza kampanyası düzenledik. Artık insanlar Refaha büyük ilgi gösteriyorlar özellikle Karadeniz kadını...”

Söylem düzeyinde partinin ana akım politikaları aynıyla RP Hanımlar Komisyonuna yansımıştır. Doğal olarak, parti ideolojik muhayyilesi ile Hanımlar Komisyonu arasında kayda değer bir fark bulunmamaktadır. RP Hanımlar komisyonunda resmi ideoloji ve ulus devlet eleştirisi merkezi öneme haiz olmuştur. Çankaya Hanımlar Komisyonu'nun düzenlediği toplantıda bu durum devletin emanete sahip çıkamadığı şeklinde dile getirilmiştir. Parti üyesi Avukat Nuray Çelik, ezanı Türkçeleştiren, Kur'an kurslarını yasaklayan, şapka giymeyenleri idam eden laiklik anlayışının aynıyla devam ettiği iddiasındadır. Oğuzhan Asiltürk'ün eşi Sevinç Asiltürk ise İslam coğrafyasının emaneti olan Bosna ve Azerbaycan'da zulümleri gözünü kapayan devletin kendisine emanet edilen insanları Güneydoğu'da zayi ettiği ifade etmiştir. Çözüm olarak da sadece Türkiye'nin değil; tüm İslam coğrafyasının kurtuluşu RP'nin yerel seçimlerde göstereceği başarıya endeksleyerek partisini İslam

⁵⁷⁵ **Nokta Dergisi**, 23.

⁵⁷⁶ Sevindi, “Refahlı Kadınlar”, der. Göğüş, **age**, 153.

⁵⁷⁷ **Milli Gazete**, 2.12.1993, 1.

siyasetinin merkezine oturtmuştur.⁵⁷⁸

27 Mart 1994 Yerel seçimlerinden sonra RP %19,3 oy alarak merkez sağ partilerin çizgisine yaklaşması ve İstanbul başta olmak üzere büyükşehirlerde başkanlıkları kazanması, RP Hanım kollarının faaliyetlerini tekrardan gündeme almıştır. Hürriyet Gazetesi, seçim akabinde RP İstanbul İl Hanımlar Komisyonu Başkanı Sibel Eraslan'ı "Tayyip'i başkanlığa taşıyan RP'li kadın" başlığıyla ilk sayfasına taşımaktaydı.⁵⁷⁹

4.4. Refah Partisi ve Gençlik Örgütlenmesi

12 Eylül askeri darbesine giden süreç içerisinde sosyalist sol ile ülkücü sağın yaşamış olduğu şiddetli mücadele ve devletin gençlik hareketlerine karşı göstermiş olduğu müsamahasız tavır, iki siyasal kutbun önemli derecede zayıflamasına ve sinmesine neden olmuştur. 12 Eylül sonrasında, öncelikle siyasal alanda yaşanan boşluk, diğer taraftan şehirleşme olgusu ve yüksek öğrenime olan talebin artması, İran'da cereyan eden İslam devrimi ve Ortadoğu'da baş gösteren hareketler, İslamcı gençlik etrafında hareketlenmeyi arttırmıştır. Buna rağmen farklı dini cemaatler, gruplar ve ekoller etrafında toplanan gençlik yapılanmaları bütünlüklü bir sistem karşıtlığını doğurmamıştır.⁵⁸⁰ Dağınıklığın ve cepheden mücadele eksikliğinin nedenlerinden birisi de 12 Eylül sonrası devletin takip ettiği Türk-İslam söylemi karşısında İslamcı çevrelerin göstermiş olduğu uzlaşıcı tavidir.

1982 Anayasası ile cari sistemin kadınlar ile birlikte depolitize edip siyasal alanın sınırları dışına bırakmak istediği bir diğer hareket gençlik faaliyetleridir. Bu doğrultuda siyasal partilere gençlik örgütü kurulma izni 1995 yılına kadar verilmemiştir. RP gençlik örgütü faaliyetlerini, kadın kollarında kurduğu Hanım Komisyonları gibi dolaylı ilişkisi üzerinden Milli Gençlik Vakfı (MGV) ile yürütmüştür. MGV'nin kuruluş tarihi RP'den daha geriye gitmektedir. 29 Mayıs 1975 Yılında kurulan örgüt 12 Eylül 1980'e giden süreçte zayıf bir pozisyon almakla birlikte, 1980 sonrasında 1990 yılına kadar önemli bir teşkilatlanmaya çabasına girişmiştir. Bu hareketlenmenin esas sebebi, RP'nin gençlik örgütlenmesi olarak MGV'yi merkezi konuma almasıdır. İslamcı gençlik hareket içerisinde parti faaliyetlerine karşı gösterilen mesafeli ve eleştirel tutum RP'yi bu konuda daha sıkı

⁵⁷⁸ **Milli Gazete**, 11.1.1994, 12.

⁵⁷⁹ **Hürriyet Gazetesi**, 30.3.1994, 1.

⁵⁸⁰ Çakır, İslamcılar ve Sistem, 1215.

olmaya sevk etmekteydi.⁵⁸¹ Parti açısından MGV özelinde dikkat edilmesi gereken husus, 12 Eylül öncesi şiddetlenen olaylar içerisinde MSP'nin de sorumlu tutulduğu Akıncı derneği faaliyetlerinin tekrarlanmaması gerektiği idi.⁵⁸² Milli Görüş hareketi, sosyalist sol ile ülkücü sağın çarpışması karşısında büyük bir özenle kendilerine bağlı gençlik hareketlerini şiddetten uzak tutmaya çalışmıştır. Bunun en açık örneği, MSP ile yakın ilişkili Akıncılar Başkanı Tevfik Rıza Çavuşoğlu'nun Nejdet Külünk'e aktardığı anekdotta, Çavuşoğlu'nun 12 Eylül öncesinde TBMM'de ziyaret ettiği Erbakan'a yürüdükleri esnada "Bir taraftan solcular bir taraftan ülkücüler arkadaşlarımız şehit ediyorlar" ifadesini iki kez aktarmasına karşın cevap vermeyen MSP liderinin aynı ifade ile üçüncü kez karşılaştığında durarak "Tamam silahlarınızı kuşanın, siz de sahaya inin mi demek istiyorsun? Biz bu topraklarda öleceğiz ancak kimseyi öldürmeyeceğiz" şeklinde yaptığı uyarıdır. Külünk'e göre bu ifade İslamcı hareketin önemli dönüm noktasıdır.⁵⁸³ Partinin sokak olaylarından ısrarla kaçınmasında Milli Görüş hareketinin önemli isimlerinden Oğuzhan Asiltürk'e İçişleri Bakanlığı döneminde sokak olaylarında devletin "örtük" olarak rol oynadığı bilgisinin iletilmesi önemli rol oynamıştır.⁵⁸⁴

MGV'nin 17 yıllık başkanlığını yapan Nevzat Laleli, vakfin kuruluş amacını, milli ve manevi değerlere sahip çıkan bir organizasyon tesis etmek şeklinde açıklamaktadır. Laleli, MGV'nin kuruluşunun 29 Mayıs günü olarak belirlenmesinin nedenini, İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet'in gençliğe rol model olarak sunulması olarak ifade etmiştir. Diğer bir rol model ise İstanbul'u iki kez fethetmeye etmeye gelen Eyüb-el Ensar'idir.⁵⁸⁵ Dolayısıyla, İslamcı bir örgütlenme olan MGV'nin kullandığı figürler, İslami ve tarihi göndermeler üzerine kurgulanmış bir geleneği ihtiva etmektedir.

MGV'nin ilham aldığı entelektüeller arasında Necip Fazıl Kısakürek, Arif Nihat Asya, Sezai Karakoç ve Abdurrahim Karakoç önde gelmektedir. Yerli düşünürlerin

⁵⁸¹ Hulusi Şentürk, **Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset, İslamcılık**, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2011), 516-517.

⁵⁸² MSP'nin gençlik yapılanması olarak faaliyet gösteren Akıncı Derneği, MTTB'den kopmuş gençler ile bağımsız İslamcı hareketlerin terkibi ile 1975 yılı itibarıyla kurulmuştur. MTTB başta olmak üzere İslami söylemdeki siyasal ataletle cepheden muhalefet etmişlerdir. MSP ile Akıncılar arasındaki ilişki iki tarafça partiye zarar vereceği gerekçesiyle açıktan kabul edilmemiştir. Konuyla ilgili bkz. Doğan Duman, Serkan Yorgancılar, **Türkçülükten İslamcılığa Milli Türk Talebe Birliği**, (Ankara: Vadi Yayınları: 2008), 207-213

⁵⁸³ Nejdet Külünk, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 23.5.2017.

⁵⁸⁴ İhsan Aktaş, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 16.5.2017.

⁵⁸⁵ Nevzat Laleli, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 30.1.2017.

yanında, Seyyid Kutup, Mevdudi ve Said Havva gibi telif yoluyla intikal eden İslam düşünürleri gençler üzerinde önemli tesiri vardır.⁵⁸⁶

1990 Sonrası RP'nin yükselişi ile birlikte MGTV 1997 yılı itibarıyla 78 il, 900 ilçe ve 1878 beldede şube açarak teşkilatını genişletmiştir. Vakfın kendi içerisinde hiyerarşik bir yapılanması bulunmakla beraber, vakıf faaliyetlerini RP il ve ilçe teşkilatlarının direktifleri doğrultusunda gerçekleştirmişlerdir.

MGV temel düzeyde orta öğrenim ve yüksek öğrenim olmak üzere iki ayrı yapılanmaya sahiptir. Yükseköğrenim düzeyinde bütün üniversitelerde teşkilatlanmış MGTV, orta öğrenim düzeyinde özellikle İmam-Hatip liselerinde geniş bir nüfuz alanı tesis etmekteydi. Üniversite gençliği arasında farklı İslami hareketlerin (tarikat, cemaat, kuruluş) yaygınlığı⁵⁸⁷ karşısında rekabet etmekte zorlanan MGTV bu açığı RP ile olan dirsek temasını üzerinden kapatmaya çalışmıştır. Bunun yanında, orta öğrenimde alternatifsiz bir saha hakimiyetine kavuşarak orta okula düzeyine kadar faaliyetlerini indirmiştir. MGTV, RP ile ilişkisi bulunmakla beraber, parti propagandası yerine faaliyetlerini değerler inşası ile sınırlı tuttuğunu savunmaktadır.⁵⁸⁸ MGTV, teşkilat düzeyinde erkek egemen bir görüntü vermekle beraber, tabanda geniş bir bayan katılımcıya sahiptir.

MGV politize eden olaylara bakıldığında, orta öğrenim düzeyinde İmam Hatip liselerinin orta kısımlarının kapatılması, 8 yıllık zorunlu eğitime tabi tutulması ve katsayı problemi; üniversitelerde ise başörtüsü problemi birinci sırada gelmektedir. Yukarıda belirtilen gelişmeler MGTV'yi salt entelektüel, kültürel bir örgüt olmaktan çıkartmış ve yaşanan siyasal mücadele bağlamında iktidar alana kanallize etmiştir. Özellikle MGTV'nin etkili olduğu İmam-Hatip liseleri, RP'nin arka bahçesi olması nedeniyle eleştirilmiştir.⁵⁸⁹

İmam-Hatipler, öğrencileri, mezunları ve bu okullara çocuklarını gönderen aileleri ile İslami hareketin büyük çoğunluğu tarafında, pozitif ilimlerin yanında İslami bilgilerin de alındığı eğitim kurumları olarak diğer okullardan farklı ve üstün

⁵⁸⁶ Laleli, MGTV başkanlığı yapmadan önce Suriyeli İslamcı düşünür Said Havva'nın *Allah Erinin Ahlak ve Kültürü* eserini parti yetkililerinin kendisine verdiğini; ilerleyen dönemde de vakıf tarafından çıkarılan Gençlik ve Kıvılcım adlı iki dergiye abone olanlara bu eserin kendileri tarafından verildiği ifade etmiştir. Nevzat Laleli, Görüşme, Ankara, 30.1.2017.

⁵⁸⁷ "İslamcı Gençlik", **Nokta Dergisi**, 22.8.1993, 18.

⁵⁸⁸ Nevzat Laleli, Yüz yüze görüşme, Ankara, 30.1.2017.

⁵⁸⁹ Bahattin Akşit, Mustafa Kemal Coşkun, "Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları", ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 394.

addedilmiştir. İslamcı kesimler açısından, kurulacak okullar ve bu okullarda yetişecek gençler üzerinden geleceğin İslami nesillerinin yetişeceği ve büyük uyanışın gerçekleşeceğine inanılmaktadır.⁵⁹⁰ Beklenen uyanışın gerçekleşmesi amacıyla kurulan İmam-Hatip okulu yaptırma dernekleri, birçok İmam-Hatip okulu ve bunlara bağlı yurt ve pansiyonlar açmıştır. Okulların % 65'i vatandaşların kendi imkanları ile devlet desteği olmadan kurulmuştur. Sadece devlet kaynakları ile yapılan okul sayısı % 10 ile sınırlıdır.⁵⁹¹ Cumhuriyetin kuruluşu ile kapatılan medreseler, çok partili hayata geçiş ile din eğitimi veren kurumlar olarak tekrar açılmış⁵⁹² ve sağ siyaset başta olmak üzere birçok siyasi partinin ilgi odağı haline gelmiş; açılan yeni okullar ile İmam-Hatiplerin sayısı günden güne artmıştır. 28 Şubat 1997 askeri müdahalesi sonrasında 12 Mart 1971 muhtırasında yapılan değişikliğin⁵⁹³ benzeri gerçekleştirilerek İmam-Hatip liselerinin orta kısmı kapatılmıştır. Sonuç itibarıyla, RP yükselişi ile birlikte İmam-Hatip okulları sadece eğitim kurumu olmaktan öte, İslamcı kesimler ile Kemalistler arasında yaşanan iktidar mücadelesini sembolü haline gelmiştir. Kemalist elitlerce, imam ya da hatip olmayacak kişilerin klasik okullara gitmesi gerektiğini ifade edilmiş ve bu iki maç haricinde İmam-Hatip okulları üzerinden eğitim faaliyet yapılmasının kaynak israfına neden olacağı savunmuştur.⁵⁹⁴ Kemalist elitlerin, İmam-Hatip okullarına karşı göstermiş olduğu söylemin temelinde, RP ile birlikte yükselen siyasal elitler ile kamu görevinde bulunan İmam-Hatip mezunu kişilerin yükselişe geçmiş olması yatmaktaydı⁵⁹⁵

Genç Milli Görüşçü kadınları ve doğal olarak Hanımlar komisyonunu harekete geçiren gelişme üniversitelerde uygulanan başörtüsü yasağıdır. Yasakların etkisi ve üniversite eğitimi neticesinde örtünmeyi tercih eden büyük bir kesim, geldikleri geleneksel aile biçiminin tesettür biçiminden farklı olarak bir giyinme usulünü tercih etmiş ve kendilerine uygulanan yasak karşısında politik mücadele içerisine

⁵⁹⁰ İslamcı kesimin aksine Kemalistler açısından İmam-Hatip liseleri laik cumhuriyetin temeline yerleştirilmiş bir dinamit gibidir. Konuyla ilgili bkz. Özdalga, *age*, 187.

⁵⁹¹ Nazım Maviş, "Bir Nesil Arayışı Olarak İmam Hatip Liseleri", *Almıla Dergisi*, s.20 (2014):153.

⁵⁹² Bahattin Akşit, "Türkiye'de İslami Eğitim: Osmanlı'nın Son Döneminde Medrese Reformu ve Cumhuriyet'te İmam-Hatip Okulları, ed. **Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet**, yay. haz. Richard Tapper, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1991): 87.

⁵⁹³ Ruşen Çakır, İrfan Bozdoğan, Balkan Talu, **İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler**, (İstanbul: TESEV Yayınları. 2004), 59-60.

⁵⁹⁴ "İmam Hatipler İktidar Yürüyor", *Nokta Dergisi*, 16.4.1995, 13.

⁵⁹⁵ *agm*, 14.

girmişlerdir. Medyanın da kullanmış olduğu politik dil ile birlikte,⁵⁹⁶ idarenin ve yargının başörtüsü konusundan takınmış olduğu tutum başörtüsü etrafında mücadeleyi başlatmıştır. Kadınlar üzerinden yürüyen iktidar mücadelesinde, RP başörtülü öğrencilere açık siyasal destek vermenin yanında, kadınları siyasete kanalize ederek kamusal alandan ötelenmiş kitleleri tekrardan çeperin içerisine çekmeyi hedeflemiştir. Öte yandan, devlet üniversitelerinde başörtüsü ile okumanın imkansızlaşması karşısında Milli Görüş teşkilatları temin ettikleri fonlar vasıtasıyla başörtülü öğrencileri vakıf üniversitelerinde okutmak yöntemiyle geçici bir çözüm bulmaya çalışmışlardır. Başörtüsü yasağının devlet üniversitelerinden vakıf üniversitelerine genişlemesi ile birlikte, başörtülü öğrencilerin yeni adresi yurtdışındaki okullar olmuş ve sağlanan burslar bu alana kaydırılmıştır. Eğitim konusunda sağlanan ekonomik organizasyonun merkezinde RP ve MGTV teşkilatları bulunmaktadır.⁵⁹⁷

Danıştay 11. Daire'sinin 1976 yılında vermiş olduğu karar ile İmam-Hatip okullarına kız öğrencilerin de kayıt yaptıurma imkanı doğmuştur. 1990 yılı başında yüzde yirmi üç olan kız oranı, 1999 yılı itibariyle yüzde elliye geçmiştir.⁵⁹⁸ Oran bakımından yükseliş açısından kızların pozitif ilimler ile din ilimlerini birlikte alabilecek olması kadar, erkek öğrencilerin toplam sayısı içerisinde azalışa geçmesi de kız oranının artmasında etkili olmuştur. RP ve kamusal alanın dönüştürülmesinden İmam-Hatip liselerinde okuyan kız öğrencilerin artışı, üniversite öğrenimine talep ve tıkanan yolların açılması adına siyasal alana müdahil olma politik süreçleri hızlandırmıştır.

1980 öncesindeki şiddet olaylarına sol ve milliyetçi ideolojilere kıyasla daha mesafeli davranan İslamcı gençlik hareketi, 12 Eylül sonrasında faaliyetlerini düşük dozlu şiddet yüksel oranlı yayın ve tebliğ faaliyetleri üzerinden yürütmeye çalışmıştır. Türkiye'deki mevcut düzeni *darü'l harp* olarak gören; düzeni şiddet ve silah yoluyla değiştirmek isteyen küçük grupların aksine, başta MGTV olmak üzere geniş bir kesim, tebliğ, yayın, konferans üzerinden Müslümanca düzenin tahkimatından yana olmuştur.⁵⁹⁹ Milli Görüş siyasetine dahil olan gençler; cami, kahvehane, eğitim kurumları ve meydanlar üzerinden kamusal alanda bulunmayı tercih ederken sahip oldukları toplumsal statü ve kamusal imkanlar üzerinden politik

⁵⁹⁶ “Kara Çarşaf Üniversiteye Girdi”, **Nokta Dergisi**, 27.2.1994, 27-28.

⁵⁹⁷ Nevzat Laleli, Yüz yüze görüşme, Ankara, 30.1. 2017.

⁵⁹⁸ Çakır, Bozdoğan ve diğ., **age**, 75.

⁵⁹⁹ **Nokta Dergisi**, 22.8.1993, 18.

alana dahil olmayı hedeflemişlerdir. Başta eğitim hakkı olmak üzere, inanç hürriyeti ve kamu hizmeti hakkı etrafından cereyan eden hususlar Milli Görüş düşüncesine sahip gençlerin temel hareket noktası olmuş; siyasal düzene karşı kökten eleştiri getirmekten ise kaçınmışlardır.

4.5. Refah Partisi ve Avrupa Milli Görüş Teşkilatı

RP'yi siyasal, sosyal ve ekonomik olarak öne çıkaran; diğer partiler ile eşitsiz ilişkiye sokan aktörlerden birisi de 1960 sonrasında Avrupa'da baş gösteren ucuz emek talebini karşılamak amacıyla başta Almanya olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giden Müslüman Türk göçmenlerdir.⁶⁰⁰ 1960 sonrası başlayan göç ile birlikte alt gelir grubuna dair işlerde çalışan Müslüman azınlıklar, ilerleyen süreçlerde vatandaşlık kazanma, kamu hizmetine girme, iş hayatına katılma ile birlikte kayda değer oranda entegrasyon sağlamışlardır. Buna karşın, Müslüman azınlıklar ile ilgili çok-kültürlülük, terörizm, Batılı değerlere uyum noktasında tartışmalar bir dip dalga olarak günümüze kadar devam etmektedir. Başta Almanya olmak üzere Avrupa'da artan nüfusa koşut olarak Müslüman azınlıklar büyük bir çeşitlilik ve aktivite kazanmakla beraber, bütünlüklü bir organizasyona sahip olmaktan uzak bir resim sergilemişler ve kırılgan hale gelmişlerdir.⁶⁰¹

Avrupa'ya göç eden Müslümanlar arasında dini kimliği üzerinden organize olarak diaspora vazifesi gören en önemli yapı, Milli Görüş hareketinin Avrupa teşkilatıdır.⁶⁰² Türkiye'den işçi sınıfının temsilcisi olarak, emek arzı amacıyla Avrupa'ya giden, diğer taraftan Milli Görüş hareketine sempati besleyen insanların birbirlerini keşfetmesi, ortak sorunları tespit etmeleri ve Türkiye'de güç kazanan MSP'nin politik yansıması olarak bir araya gelmeleri neticesinde oluşan; fakat parti ile organik bağı olmayan özerk bir yapının ismidir Avrupa Milli Görüş Teşkilatı (AMGT). Milli Görüş hareketinin bir kolu olarak çalışmakla beraber, hiyerarşik olmaktan öte, parti ile Avrupa'daki teşkilat arasında doğal bir ilişki yürütülmüştür.⁶⁰³ Partiyeye bağlılık, lidere inanç ve Türkiye'nin takibine rağmen Avrupalı Milli Görüşçüler, bulundukları sosyo-politik ortamın ihtiva ettiği doğallık içerisinde süreçleri işletmektedirler. Yeneroğlu'nun ifadesiyle, başta Kürt sorunu olmak üzere,

⁶⁰⁰ Mehmet Özkan, "Transnational Islam, Immigrant NGOs and Poverty Alleviation: The Case of IGMG", *Journal of International Development*, s.24 (2012): 467.

⁶⁰¹ *agm*, 468.

⁶⁰² David Vielhaber, "The Milli Görüş of Germany", *Current Trends in Islamist Ideology*, c.13 (2012): 47.

⁶⁰³ Mustafa Yeneroğlu, *Yüz Yüze Görüşme*, Ankara, 9.5.2017.

Türkiye'nin tabu olarak kabul ettiği bir çok entelektüel tartışma Türkiye'den çok daha önce, büyük bir çeşitlilik içerisinde tartışılmıştır.⁶⁰⁴

Avrupa Milli Görüş Teşkilatı'nın (AMGT) üye sayısı yaklaşık 90.000'dir ve bu sayının yaklaşık üçte biri Almanya'da yaşamaktadır. Milli Görüş mensubu göçmenlerin yerleştiği diğer yoğunluklu ülkeler Belçika, Hollanda ve Fransa'dır. AMGT mensubu ve faaliyetleri güvenlik kaynakları açısından, terörist gruplardan ve radikal ideolojilerden farklı değerlendirilmekle beraber, kamu birimlerinin takibinden ve gözetiminden azade olmamış ve sıkı takibe alınmıştır.

AMGT, temel düzeyde mensubu bulunduğu Müslümanların yaşadıkları toplumlara entegrasyonunu hedeflemişlerdir. Teşkilat, kamu kudreti aracılığıyla ve toplumsal baskılar neticesinde gerçekleşen kültürel eritme politikalarına karşı mukavemet ederek, mensuplarının İslami kimliklerinin muhafazası yolunda önemli sosyal, siyasal ve hukuki mücadelenin takipçisi olmuştur. Sosyal yardımlaşma örgütü kimliğinin ötesinde, ayrımcılık ile mücadelede edilmesi ve Milli Görüş partileri ile olan doğrudan ilişki, örgütü politik bir aktör haline getirmiştir.

AMGT'nin özü 1969 yılında kurulan ve ülkenin her yerine şube açabilir yetkisine sahip Almanya Türk Birliği Derneği'dir. Birlik, Ahmet Rüştü Banaz'ın başkanlığında 1971 yılından itibaren tüm ülkede şube açmaya başlamıştır. Örgütün amblemi, hilal içinden çıkan minare şeklinde belirlenmiştir.⁶⁰⁵ AMGT, yurt dışına gönderilen Türk göçmenlerin maddi olarak mesafe kat etmelerine rağmen yaşamış oldukları manevi ve kültürel sıkıntılara karşı Türkiye Cumhuriyeti'nin konuyla ilgili herhangi bir aksiyon almamış olmasını gerekçe gösterilerek kurulmuştur. Örgütün gerçekleştirdiği ilk faaliyetlerden birisi 1972 senesinde organize edilen hac ibadetidir.

Birlik, yaygın örgütlenmeye paralel olarak kadın kollarını kurmuştur. 1976 yılında AMGT gençlik kolları dahilinde *Akıncılar Teşkilatı* kurulmuş; fakat Akıncılar ile MSP arasında Türkiye'de baş gösteren pürüzlü ilişki doğrultusunda gençlik örgütü feshedilmiş ve yerine 1978 yılında Avrupa İslamcı Gençlik Teşkilatı ihdas edilmiştir.⁶⁰⁶ Gençlik örgütünün başkanlığını sırasıyla Hamza Cebeci, Arif Altunbaş ve eski sporcu Cemal Kamacı yürütmüştür.

⁶⁰⁴ Mustafa Yeneroğlu, Yüz Yüze Görüşme, Ankara, 9.5.2017.

⁶⁰⁵ Hasan Damar, **Efendilikten Köleliğe-I**, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 2013), 79-81.

⁶⁰⁶ **age**, 121.

AMGT'nin en önemli politik etkileşim aracı 1978 yılında yayına başlayan Milli Gazete'nin Avrupa baskısıdır.⁶⁰⁷ Daha önce birçok Türk girişimci gazete çıkarmakla birlikte yayın faaliyetlerini ekonomik gerekçelerle sürdürememiştir. Milli Görüş mensupları, gazeteyi ayakta tutabilmek adına yoğun bir abone kampanyası başlatarak gazetenin kuruluşunun onuncu yılında on bin tiraja ulaşmasını sağlamışlardır.⁶⁰⁸

12 Eylül askeri darbesi sonrasında, Milli Görüş teşkilatlarının kurulduğu günden itibaren yurt dışında faaliyetlerini, mensuplarını ve mülklerini arttırmış olması Türkiye Cumhuriyeti'nin dikkatini çekmiş ve dönemin siyasi lideri Kenan Evren, Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç'ı Avrupa'ya göndererek kendisinden Milli Görüş teşkilatının yapılanması ve faaliyetleri hakkında rapor talep etmiştir. Hazırlanan rapor doğrultusunda, Avrupa'ya yaşanan göç dalgasına karşı manevi konularda devreye girmeyen Diyanet İşleri Başkanlığı, *Avrupa Diyanet İşleri Türk İslam Birliği* adı altında teşkilatlanarak Milli Görüş ve diğer cemaatler karşısından kaptırılan alanın geri kazanılması hedeflenmiştir.⁶⁰⁹

Milli Görüş hareketi için önemli kırılmalardan birisi de Cemalettin Kaplan'ın örgüte dahil olması ve kısa süre içerisinde kopmasıdır.⁶¹⁰ AMGT'nin Tebliğ ve İrşat Başkanlığı'na Türkiye'de Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı görevini üstelenen, 1977 yıllarında MSP'den milletvekili adayı olan ve 12 Eylül Askeri müdahalesi ile birlikte kamu görevinden resen emekli edilen Cemaleddin Kaplan getirilmiştir. Kaplan, Türkiye'den Almanya'ya göç nedenini WDR ile yaptığı mülakatta Türkiye'de mevcut siyasal sistemin otoriterliğine ve hürriyet yoksunluğuna bağlamaktadır.⁶¹¹

“Türkiye’de rejim dikta rejimidir, hürriyet yoktur, devlet ve millet Kemalizm baskısı altındadır.” dediğim için ve bunun mücadelesini yaptığım için daha 55 yaşında iken rejim beni mecburen emekliye sevk etti. Avrupa’da fikir hürriyetinin olduğunu biliyorum. Mücadelemleri Avrupa’da sürdürürüm diye buraya geldim.”

Kaplan, Milli Görüş hareketi içerisinde bulunmuş, Avrupa'ya göç etmesi sonrasında da hareketin önemli organlarında 1981-1983 yılları arasında faaliyetlerini sürdürmüştür. Fetva ve İrşat Başkanlığı içerisinde görev almasına karşın; teşkilat

⁶⁰⁷ Vielhaber, **agm**, 35.

⁶⁰⁸ Damar, **age**, 152.

⁶⁰⁹ Diyanet ve Milli Görüş teşkilatlanmaları hakkında bkz. Zeynep Yanaşmayan, “Role of Turkish Organizations in Belgium: The Strategies of Diyanet and Milli Görüş”, **Insight Turkey**, s.12 (2010): 139-161.

⁶¹⁰ Konuyla ilgili bkz. Metiner, **age**, 335-349.

⁶¹¹ Fulya Atacan, **Kutsal Göç**, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993), 37-38.

içerisinde konuşulan, Kaplan'ın asıl görevinin Avrupa Milli Görüş hareketinde baş gösteren dağınıklığı toparlamak olduğudur. Kaplan da Almanya'ya gönderilmesinde esas rol oynayan kişinin de Erbakan olduğunu iddia etmektedir. Siyasi parti içerisinde politik hayatına başlamış olan Kaplan, demokrasinin ana ögesi olan siyasi partinin İslami bir enstrümantal olmadığı gerekçesiyle AMGT'den ayrılmış ve *İslami Cemiyetler ve Cemaatler Birliği* adı altında yeni bir örgütlenmeye geçmiştir. Milli Görüş hareketinin Türkiye ve Sünni eksenli siyasetin aksine İran etkisinde faaliyet gösteren Kaplan taraftarlarının *devlete giden yol irşat mı parti mi?* adlı bildiriye Köln şehrindeki Barbaros Camiinde dağıtılmaları sonrasında yaşanan kavga, tarihi bir ayrışmayı tetiklemiştir.⁶¹² Bu olay sonrasında, Kaplan ve taraftarları Milli Görüş hareketini özelde de Erbakan ve RP'yi açıktan eleştirmeye başlamışlardır.⁶¹³

Göç hareketleri dahilinde Avrupa ülkelerinde farklı İslami cemaatlerin yapılanmaları, Milli Görüş içerisindeki kopmalar ve Diyanet teşkilatının Avrupa'da örgütlenmesi, RP'nin kurulması sonrasında Milli Görüş teşkilatını yeniden yapılanmaya sevk etmiştir. 1984 yılında Suriye asıllı Yusuf Zeynel Abidin'in yerine Erbakan'ın direktifi ile Osman Yumakoğulları AMGT başında göreve başlamıştır ve bu süreçte Almanya bir merkez haline gelmiştir.⁶¹⁴ 1984 yılında, teşkilat, genel koordinatörlük, tebliğ ve irşat başkanlığı, fetva komisyonu, eğitim komisyonu, tanıtma ve neşriyat başkanlığı, iktisadi ve mali konular başkanlığı ve gençlik teşkilatı olmak üzere yeniden dizayn edilmiştir. Gençlik yapılanmasının ismi *Avrupa İslamcı Gençlik Teşkilatı'ndan Milli Görüş Gençlik Teşkilatı'na* dönüştürülmüştür. Kadın kollarındaki boşluk ise Türkiye'deki gelişmelere paralel olarak 1980 yılların sonunda doldurulmuş ve Avrupa ayağı yeniden teşkilatlanmıştır. Kadın teşkilatın başına ise Gülseren Topuz getirilmiştir. Kadın kolları özellikle konferanslar üzerinden İslami tebliğ faaliyetleri yürütmüş ve sağlıklı evlilikler hususunda çalışmalar yapılmıştır.

Milli Görüş teşkilatının özellikle 1980 sonrasında yeniden teşkilatlanması, genişleme ve mensuplarındaki refah düzeyindeki artışa koşut olarak mülk alımında artış gözlemlenmiştir. En yaygın mülk edinme usulü yapılan camiler olurken; tüm mülkler, Cami Yaptırma ve Yaşatma Derneği (EMUG) adı altında birleştirilmiştir.

⁶¹² **age**, 39.

⁶¹³ AMGT Fetva ve İrşat Komisyonu başkanı olan Kaplan, 12 Eylül sonrasında siyasi partilerin yeniden faaliyete başlayacak olması karşısında, İslami olmadığını düşündüğü ve şirk saydığı partiler hakkında karşı fetva çıkarma niyetinin komisyon üyeleri tarafından engellenmesi üzerine Milli Görüş Hareketinden ayrıldığını belirtmiştir. Bkz. Atacan, **age**, 100.

⁶¹⁴ Mustafa Yeneroğlu, Yüz Yüze Görüşme, Ankara, 9.5.2017.

Bu bağlamda, cami merkezli olarak bir sosyalizasyon süreci başlamıştır. Camilerin haricinde sosyal alanların ve spor tesislerin olduğu geniş araziler satın alınarak Milli Görüş mensuplarının kendi içlerinden sosyalleşmesi sağlanmıştır. Bu sürecin ilerlemesine mukabil, doksanlı yılların başına gelindiğinde uzunca süredir var olan kimlik probleminin çözümlenmesi noktasında AMGT mensupları, “biz nereliyiz?” sorusuna kendilerinin Avrupa’nın yerlisi olduğu noktasında karar kılmıştır. Bu karar verme, yaşanan sosyalizasyonun salt bir siyasi partinin üyesi olmaktan öte, partiyi aşan Müslüman kimliğinin arayışının da neticesiydi.⁶¹⁵

Milli Görüş teşkilatının yaptığı en önemli kültür faaliyetlerinden birisi düzenlenen bilimsel konferanslardır. Milli Görüş Lideri Erbakan’ın da katıldığı I. Avrupa Müslümanları Meseleleri Konferansı 20-22 Mart 1987 tarihlerinde Hollanda Rotterdam şehrinde gerçekleşmiş ve İslamcı düşüncenin önemli isimleri başta Avrupa olmak üzere dünyanın birçok yerinden toplantıya iştirak etmişlerdir. Yıllık olarak devam ettirilen Müslümanları Meseleleri Konferansı’nın yedincisi 10-11 Nisan 1993 tarihinde Almanya’nın Bonn Şehrinde düzenlenmiş ve kapanış konuşmasını RP Lideri Erbakan yapmıştır. Konferansın sonuç bildirgesinde, ülkelerin çatışmayı değil diyalogu esas almaları ve İslam Birliği’nin kurulması istenmiştir.⁶¹⁶

Artan birikime bağlı olarak Milli Görüş mensupları, yeni ticari organizasyonlar kurmaya başlamışlardır. Almanya’da Milli Görüş mensubu müteşebbislerin artması ile birlikte, Müstakil İş Adamları Derneği (MÜSİAD) kuruluşunun 5. yılında Köln’de şube açma kararı aldı. Birikimlerin değerlendirilmesinin yanında uygun fiyat ve helal gıda temini noktasında birçok gıda girişim yapılmış ve Milli Görüş mensupları buralara ticari ortak sıfatını kazanmıştır. Ekonomik girişimlerden en önemlisi, RP’nin iktidara gelmesi açısından stratejik bir misyona haiz olan Kanal 7 televizyonunun kurulmasıdır. Televizyon kanalının tüzel kişiliği olan Yeni Dünya İletişim A.Ş.’nin hisselerine özellikle Avrupalı Milli Görüş mensupları tarafından büyük rağbet gösterildi ve yurt dışından aktarılan sermaye vasıtasıyla politik mücadeleye açık bir destek sağlanmış oldu.⁶¹⁷ Politik desteğin yanında Milli Gazete ve Kanal7’e olan destek Avrupalı Milli Görüş mensuplarının mal ile cihat anlayışının

⁶¹⁵ Mustafa Yeneroğlu, Yüz Yüze Görüşme, Ankara, 9.5.2017.

⁶¹⁶ Damar, **age**, 68.

⁶¹⁷ **age**, 76.

bir göstergesiydi.⁶¹⁸

1994 yılına geldiğimizde, üçüncü jenerasyon neticesinde kalıcı hale gelen Milli Görüş teşkilatları yoğun bir mülk edinme arayışına girişmişler; fakat komünist dönemin son bulduğu globalleşme döneminde, teşkilatın ismindeki milli kelimesinin nasyonel olarak çevrilmesi karşısında ırkçılık ithamları yoğunlaşmıştır. Çözüm olarak AMGT, ismini İslam Toplumu Millî Görüş (IGMG) olarak değiştirmekte buldu.

Başkanı Osman Yumakoğulları'nın 24 Aralık 1995 seçimlerinden önce RP milletvekili adayı olması ile yerine daha önce genel sekreterlik görevini yürüten Ali Yüksel geçmiştir. Yüksel'e Almanya'daki İslam Konseyi Şeyhülislam makamı vermiştir.⁶¹⁹ RP'nin kitleselleşmesi, geniş kesimlere ulaşmasına koşut olarak bu değişikliğin Avrupa'daki yansıması Yüksel'in söylemleri üzerinden gerçekleşmiş ve Avrupa Milli Görüş teşkilatı Yüksel döneminde farklı kesimlere ulaşmıştır. Osman Yumakoğulları zamanında AMGT gençlik kolları başkanlığı yapan Yavuz Çelik Karahan ise, Yüksel sonrası genel başkan koltuğuna oturacaktır.⁶²⁰

⁶¹⁸ Metiner, *age*, 404.

⁶¹⁹ İslam Konseyi, Almanya'nın Berlin kentinde 21 Kasım 1986 tarihinde, İslâm Kültür Merkezleri Birliği adıyla Süleyman Hilmi Tunahan taraftarları, Risale-i Nur grupları, Avrupalı Müslümanlarca oluşturulmuş İslam Dostları Derneği ve Dünya İslâm Kongresi Almanya Şubesi başta olmak üzere 14 kuruluşan müteşekkildir. Milli Görüş mensubu Ali Yüksel'e Konsey tarafından Şeyhülislam unvanı verilmesine Türk Diyanet İşleri Başkanlığı karşı çıkmasına rağmen Alman yönetimi Konsey lehine pozisyon almıştır. Konuyla ilgili bkz. Çalışlar, *age*, 162. Ali Yüksel, Diyanet İşleri Türk İslam Birliği'nin (DİTİB) kendisinin şeyhülislamlığını reddetmekle birlikte, DİTİB'e bağlı birçok alt derneğin kendilerini kabul ettiklerini, konuşmacı olarak çağrıldığını belirtmiştir. Konuyla ilgili bkz. Mehmet Ali Soydan, **Türkiye'nin Refah Gerçeği**, (Erzurum: Birey Yayıncılık, 1994), 174.

⁶²⁰ Metiner, *age*, 401.

5. REFAH PARTİSİ VE İDEOLOJİ

RP, Milli Görüş geleneğinin bir parçası olarak ideolojik düzeyde kendisinden önceki partilerin temel argümanlarını sürdürmesinin yanında dünya konjonktürü ve Türk siyasetinin iç dinamikleri neticesinde siyasi söyleminde önemli değişikliklere gitmiştir. Bu bölümde Adil Düzen söylemini bir milat kabul ederek RP'nin dil değişimi ele alınacak olup, partinin söylemini oluşturan siyasal kavramlar değişim üzerinden incelenecektir.

5.1. Refah Partisi'nde Politik Dilin Seyri

12 Eylül askeri rejiminin politik partilere izin vermesi ile birlikte Türk siyasi hayatına Milli Görüş hareketinin devamı olarak giren RP, politik ömrünün yarısını selefî olduğu partilerin görüşleri doğrultusunda devam ettirdikten sonra 1990 yılında III. Büyük Kongrede ilan edilen Adil Düzen söylemi ile birlikte ciddi bir değişim içerisine girmiştir. “Nizam” kavramının gönderme yaptığı disiplin, İslami tonları yüksek “selametten” sonra RP, Türkiye’de ve dünyadaki piyasa söylemine etkisi ile birlikte, dönemin ruhuna uygun yeni bir Milli Görüş partisi olarak yerini aldı.⁶²¹ Fakat Türk siyasetinin dengeleri ve Milli Görüş hareketinin 12 Eylül’de almış olduğu yara, partinin 1980’li yılları durgun geçirmesine ve MSP çizgisinden farklılaşamamasına neden olacaktır.

24 Ocak kararları ve Anavatan Partisi’nin (ANAP) iktidarı, 1980 sonrasında piyasa ve demokrasi kavramını yaygınlaştırmanın yanında devletin merkezi öneminin azaldığı ve araçsal konuma indiği bir döneme tekabül etmektedir. Türk siyasetinde yaşanan değişim, Milli Görüş çizgisini de etkilemiş ve siyasi yasakları kaldıran referandumun neticelenmesi ile birlikte parti yükselişe ve farklı toplumsal tabanları bünyesine katmaya başlamıştır. Bu noktada RP, kuruluşundan 1990’a ve daha sonra da kapatılıncaya kadar iki ayrı dönemde incelenmeyi gerektirmektedir. Özellikle kongreler ve seçim beyannameleri bu değişikliği izlemek adına önemli ipuçları verecektir. Bunun yanında partinin siyasal muhayyilesine dair devlet ve demokrasi

⁶²¹ Çakır, Milli Görüş Hareketi, ed. Aktay, **age**, 548.

kavramları ideoloji çözümlemesi açısından temel göstergelerden birisini teşkil etmektedir.

Piyanın gelişmesi ile birlikte 1990 sonrasında başta ekonomik olmak üzere siyasi ve sosyal açıdan adaletli bir toplum düşüncesi önem kazanmış olup RP de ideolojisini Adil Düzen söylemi üzerinden kamuoyuna deklare etmiştir. RP, bir yanda devletçi bir parti görünümünden uzaklaşmakta; diğer yanda piyanın ürettiği eşitsizliğe karşı adalet dağıtıcı bir siyasi organizasyon olduğunu topluma anlatarak ters çalışan iki toplumsal odağı kucaklamayı hedeflemektedir. Siyasi arayışını cari sistemin muhalefeti üzerine kuran, merkez sağ siyaset içerisinde politik mücadelenin sürdürülemez olduğu kabulüne dayandıran Milli Görüş geleneği, aynı zamanda iktidar olabilmek adına, sistem karşısından meşruiyet arayışı içerisinde olmuştur. Parti, seçimleri tüm teşkilatlanma hedeflerinin merkezine koymak suretiyle yerel ve merkezi iktidarı ele geçirerek bir yanda sisteme dahil olma; öte yanda sahip olduğu siyasal temsil mekanizmaları aracılığıyla ideolojik ve kültürel dönüşümü sağlamanın mücadelesini verdi. İktidara talip olmak RP'ye modernleşme serencamının tarihsel sorunlarının karşısına çıkarak çözüm üretme mükellefiyetini de yüklemiştir. Sorunların derinliği ve önemi sadece mayınlı arazileri temizlemek açısından değil; kazanılan iktidarın devamlılığı açısından da RP'yi siyasal bir daralmanın içerisine sokacaktır. Tarihsel olarak devam etmekle beraber doksanlı yıllarda siyasal alan üzerine yığılan, laiklik, Alevi sorununu, milliyetçilik, Kürt sorunu ve terör, asker-sivil ilişkileri ve insan hakları bağlamında demokratikleşme problemleri RP'yi hükümet olmayı aşacak sorunlar ile yüz yüze bırakmıştır.

RP'nin politik dönüşümünün sağlanması noktasından Milli Görüş geleneği ve terkip edilen insan kaynağı mobilize bir şekilde çalışmakla birlikte, entelektüel anlamda da post modern döneme tekabül eden bir gelişme yaşanmış ve İslamcı kesim önemli mesafeler kat etmiştir. Özellikle 1990 sonrasında, başta Milli Gazete ve Kanal 7 televizyonu olmak üzere parti ile doğrudan irtibatlı medya organlarının yanında, birçok entelektüel kişi ve kurum RP'nin siyasal mücadelesine açık ya da örtük destek vermiştir. İktidar mücadelesi sadece sandığa ve seçim çalışmalarına indirgen merkez sağ ve klasik Milli Görüş çizgisinin dışında önemli bir entelektüel ve görsel mücadele yaşanmıştır.

Bu bağlamda, 1990 yılında Adil Düzen söyleminin deklare edildiği III. Büyük Kongreye kadar olan süreç “seksenler siyaseti” yükseliş dönemi de “kitlesel siyaset” başlığında incelenecektir.

5.1.1. 12 Eylül Rejimi ve Refah Partisi’nin Seksenler Siyaseti

Türk siyaseti 1980 yılına tarihte 24 Ocak Kararları olarak yerini alacak alan, ülke ekonomisini ithal ikameci, sınırlı bir piyasadan dünya ekonomisine entegre eden önemli bir olay ile başlamıştır. 12 Eylül 1980 tarihinde askeri müdahale neticesinde parlamentonun dağıtılıp, yasama ve yürütme yetkilerinin askerlerin bulunduğu Milli Güvenlik Konseyi’nin (MGK) üstlenmesi ile birlikte darbe yönetimi, Turgut Özal ve çalışma ekibini Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve Amerika Birleşik Devletleri ile irtibatı sağlamak adına görevde bıraktı.⁶²² Demokratik siyasete geçilmeden önce, Özal iki yıla yakın bir süre başbakan yardımcısı sıfatı ile ekonomiyi yönetmiş ve çok partili hayata geri dönüş sonrasında kazanmış olduğu deneyimi partisi üzerinden siyasete tahvil etmiştir.

12 Eylül askeri darbesi, sadece siyasetin işlerliğine bir müdahale değil, öncesi ve sonrası ile siyasal alanın resmi ideoloji güdümünde dönüştürülmesini öngörmektedir. Askeri müdahalenin gerçekleştiği 12 Eylül 1980 tarihinden çok partili hayata dönüş kadar 669 Kanun, 90 Kanun Hükmünde Kararname, 76 MGK Kararı ve 3 MGK bildirisi yayınlanmıştır. İhdas edilen hukuki metinlerin sayıca çokluğu bir geçiş dönemini değil; uzun süreli siyasal inşaya işaret etmektedir. Atatürkçülük düşüncesi etrafında tesis edilmeye çalışılan siyasal düzen, 27 Mayıs sonrası sahip olduğu ideolojik rezervlerin terk edilmesi suretiyle Kemalizm üzerinde yeni-sağ bir restorasyona doğru evrilmiştir.⁶²³ Özal’ın planlama bürokratlığı döneminden itibaren muhafazakar kimliği bilinmekte ve bu kimlik devlet nezdinde problem teşkil etmesine karşın, toplumsal karşılığının olması noktasında kurulacak yeni siyasal sistemde Özal ile kerhen ortaklığa girilmektedir.

1982 Anayasasının referandum marifetiyle halktan onay alması, siyasi partiler ve seçim yasalarının çıkartılması ile birlikte siyasal rekabet başlamakla birlikte Büyük Türkiye Partisi (BTP), Doğruyol Partisi (DYP) ve Sosyal Demokrat Parti (SODEP) sistem tarafından politik alandan ötelenmesi neticesinde 1983 yılı seçimlerine sadece

⁶²² Aydın, Taşkın, **age**, 327.

⁶²³ Yüksel Taşkın, “12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül, ed. Ahmet İnsel, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011): 571.

Anavatan Partisi (ANAP), Halkçı Parti (HP) ve Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) katılabildi. Katılan partilerin birçoklarının veto ile karşılaşması siyasal alanın ne kadar sıkı tutulduğunun işaretiydi. ANAP almış olduğu % 45, 1 oy neticesinde birinci parti çıkmış ve 1991 yılına kadar Türk siyasetini tek başına sürüklemeyi başarmıştı. ANAP iktidarına bakış da temel düzeyde iki ayrı ve zıt kampı oluşturmaktadır. ANAP'a karşı pozitif yaklaşan perspektif, temel düzeyde 1980 yılına gelindiğinde Türkiye ekonomisinin tıkanıp, bu tıkanmanın 24 Ocak Kararları ile açan Özal'ın ANAP iktidarı ile kurumsal hale getirerek ülkenin liberalizm ile tanışmasını sağlayan isim olduğunu ileri sürmektedir.⁶²⁴ Özal'ın demokrasi ile piyasa ekonomisi arasında çizmiş olduğu doğrudan ilişki, siyasal gelişmeyi, ekonomik dönüşüme indirgeyen pragmatik ve teknokratik bir tavrı dışa vurmasına neden olmuştur. Siyasi ilişkilere ekonominin penceresinden bakan Özal, diplomaside dahi bir iş adamı refleksi gösterme çabasındaydı. ANAP iktidarına karşı yakın duran düşüncenin siyasi ayağı, aynı zamanda devletin araçsal-rasyonel bir çizgiye getirileceği; devletin idaresinde seçilmişlerin iktidarı olan demokratik yönetim yerine, sınıfsal bir ilişki güden bürokratik oligarşinin tasfiyesi ile sivilleşmenin gerçekleştirileceği inancı taşımaktaydı.⁶²⁵ 1980 sonrasında ekonomide yapılan reform sadece iktisadi değil; devlet geleneği ve bu gelenek içerisine gömülü laik siyasal perspektif ile de yüzleşmekte; “baba” diye görülen, iktisadi olarak ihtiyaçlarını karşılayanın yanında doğru ahlaki ve tutumu gösterip bir kimlik aşıl原因an siyasal gücü de tasfiye etme iddiası yaygınlık kazanmıştır. Seküler ve sol Kemalist düşüncenin yaşamış olduğu meşruiyet krizine karşı üretilen yeni-sağ söylem,⁶²⁶ Türk-İslam sentezi içerisinde ve devlet güdümünde politik bir sarmala bürünmesi neticesine, devletçi fakat muhafazakar tonu yüksek bir kimlik inşasına girişmekteydi.⁶²⁷ Özal tarafından çizilen demokratik ve müreffeh Türkiye resmine karşın, hayatın her alanını ekonomizm üzerinden okuması neticesinde pejoratif bir *Özal* imgesi de doğmuş ve sahip olduğu gelenekçi nüveye rağmen, iş bitirici, zengin yanlısı ve piyasacı olarak kabul görmeye başlanmıştır.⁶²⁸ Yeni-sağ siyasetin

⁶²⁴ Levent Köker, “Anavatan Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.11, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995): 1255.

⁶²⁵ Atilla Yayla, “Özal, Özal Reformları ve Liberalizm”, ed. Murat Yılmaz, **Liberalizm**, 586.

⁶²⁶ Yeni-sağ ve Türkiye ilişkisi için bkz. Ümit Cizre Sakallıoğlu, “Türkiye’de Yeni Sağ, Siyasallaşma, Meşruiyet ve Sivil Toplum İlişkisi: Hayaller ve Gerçekler”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, s.68 (1995): 66-85.

⁶²⁷ Levent Köker, **Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye**, (Ankara Dipnot Yayınevi, 2008), 299.

⁶²⁸ Bora, **Cereyanlar**, 551.

dayanmış olduğu üç saç ayağı -otoriter kimlik, muhafazakarlık ve piyasacılık-⁶²⁹1980 öncesinin şiddet ortamı neticesinde ANAP iktidarını belirli bir süre idare edebilmesine rağmen; seksenlerin sonlarına doğru geçişin ürettiği maliyetleri yüklenmek zorunda kalan alt gelir gruplarının siyasal desteklerini hızla geri çekmeye başlamasıyla iktidar olma niteliğini yitirmiştir. Özal, devamı niteliğindeki merkez sağ liderlerin aksine popülist siyasetten uzak, ekonomik dilin rasyonalitesi içinden konuşan, tüm sınıflara örnek ve hedef olarak gösterdiği *orta direk* sınıfsallığı vasıtasıyla muhafazakar ve laik orta sınıflara yükselme konusunda büyük bir şevk sunmaktaydı. Bu şevki ayakta tutabildiği sürece kentli ve yükselen sınıfların desteğini alarak iktidarını koruyabilmiştir. 1983 seçimlerindeki % 45 oy oranı, 1987 yılında % 37 gerilirken 1989 yılındaki mahalli idareler seçiminde ise % 22 oy alabilen ANAP,⁶³⁰ Özal'ın cumhurbaşkanı olması neticesinde 1991 genel seçimlerinde % 24 oy ile DYP'nin arkasından ikinci sıraya düşerek iktidarı kaybedecektir.⁶³¹ Ekonomik gelişme içerisinde yükselen sınıfların desteği her daim sürmekle beraber, rant mekanizmalarının uzağında bulunan işçiler, köylüler, memurlar, şehir ve taşra yoksulları ve Türk-İslam kimliği dışında bulunan politik kesimlerin Özal iktidarından kopuşu sonuç itibariyle sadece bir iktidar değişikliğini değil; doksanların başında Türk siyasetinden önemli bir siyasal boşluğa da tetiklemiştir. Özellikle, İslami kimliği devlet kavramsallaştırması haricinde benimsemiş olan muhafazakar kesimlerin devletten bekledikleri hakları alamamaları ve piyasacılığın kültür üzerinde yaptığı dejenerasyon, sistemin gerisinde bırakılan sınıfları alternatif siyasetlere kaydırmıştır. Yeni-sağ siyasette yaşanan kopuş, 1990 sonrasında sadece alt gelir gruplar için değil, Özal ile birlikte yükselen sınıflar için de gerçekleşecektir. Fakat buradaki kırılma ekonomik merkezli olmaktan çok, merkez-sağ siyasetin devletçi ve Batıcı bir söylem tutturmuş olması nedeniyle gerçekleşecek ve İslamcı siyasetin özelde de RP'nin önünü açacaktır.⁶³²

MSP'nin kapatılmasının akabinde, başta Erbakan ve parti ileri gelenlerin 12 Eylül yargısına takılmış olmaları, Milli Görüş hareketini, toplumsal tazyikin gereği ve siyasal hareketin devamı açısından yeni bir parti arayışına mecbur bıraktı. Parti

⁶²⁹ İsmet Akça, "1980'lerden Bugüne Türkiye'de Siyaset ve Hegemonya: Bir Çerçeve Denemesi", **İktisat Dergisi**, s.515-516 (2011): 29.

⁶³⁰ Köker, **agm**, 1256.

⁶³¹ Aydın, Taşkın, **age**, 380.

⁶³² Yüksel Taşkın, "Türkiye'de Sağı Anlamak: Soğuk Savaş ve Sonrasında için Bir İzah Denemesi" yay. haz. Burak Ülman, İsmet Akça, **İktisat Siyaset, Devlet üzerine Yazılar, Prof. Dr. Kemâli Saybaşıllı'ya Armağan**, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006): 348.

programı ve tüzüğü hazırlanması sonucunda partini ismine Doğru Yol Partisi önerisi kabul edilmiş; 23 Haziran 1983 tarihinde aynı ad ile Demirel'e yakın bir isim olan Ahmet Nusret Tuna'nın kurduğu yeni siyasi partinin tescillenmesi neticesinde partinin ismi RP olarak değiştirilmiştir. 19 Temmuz 1983 tarihinde kurulan partinin ilk Genel Başkanı Ali Türkmen'in MGK'dan veto yemesi nedeniyle kurucu Genel Başkanlığa Avukat Ahmet Tekdal getirildi. Partinin amblemi, kırmızı üzerine beyaz hilal ve başaktan oluşmaktadır. Parti açısından, hilal bağımsızlığa başak ise berekete gönderme yapmaktadır.⁶³³

RP programına bakıldığında, giriş hükmü dönemin ruhuna uygun olarak programın, anayasa, siyasal partiler kanunu ve Atatürk ilkeleri doğrultusunda hazırlandığı belirtilmektedir.⁶³⁴ Programa esas teşkil eden ilkeler, cumhuriyetin korunması ve Atatürk milliyetçiliğine dayalı bir toplumun muhafazası doğrultusundadır. Temel hedef olarak parti kendisine, milletin çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkartmak olarak göstermiştir. Belirtilen siyasal ilkeler dahi Milli Görüş hareketi içerisinde siyaset yapan RP'nin sistem tarafından kapana alındığını göstermektedir.

Milli Görüş hareketinin devamı olarak siyasal tabanını sandığa odaklayan RP, temel prensipler itibariyle, demokrasinin kurulması, milli iradenin tecellisi, seçme ve seçilme haklarının tanzimi, referandum müessesinin daha geniş düzeyde uygulama alanı bulması yoluyla egemenliği tabana yaymayı hedef olarak deklare etmiştir. 12 Eylül askeri müdahalesi sonrasında siyaset üzerinde tesis edilmiş vesayet sandık aracılığıyla kırılması, merkezi bir amaç olarak RP'de yer bulmaktadır. Diğer temel prensiplere bakıldığında, temel hak ve hürriyetlerin tanınması ve korunması; kamu düzeninin sağlanması esnasında temel hak ve hürriyetlerden taviz verilmemesi belirtilmiştir. RP, fikir, vicdan ve inanç hürriyetine yapılacak müdahaleyi bizatihi laiklik ilkesine aykırı bulmaktadır. Dolayısıyla laiklik, din düşmanlığı olarak değil, din ve vicdan hürriyetini koruyan bir prensip olarak kabul edilmiştir.⁶³⁵ Özetle ifade edilirse, RP, pozitif hukuk açısından geçiş döneminin siyasal atmosferinde mevcut düzenin çeperi içerisine alınmakla beraber, parti programında açıkça demokrasi ve haklar düzeni üzerinden vesayetçi düzenin işlerliğinin kırılması noktasında siyasal bir perspektif ortaya konulmaktadır.

⁶³³ Şevket Kazan, **Refah Gerçeği-I**, (İstanbul: Keşif Yayınları, 2004), 8.

⁶³⁴ **Refah Partisi Programı**, 35.

⁶³⁵ **age**, 37.

Parti programında, temel prensiplerden sonra, aile başlığına yer verilmiş ve MSP programındakine benzer şekilde ailenin milletin temel unsuru olduğu belirtilmiştir. Kadın örgütlenmesinde belirtildiği üzere, aile başlığının yer aldığı parti programında, kadın hususuna yer verilmemiştir. MSP programından farklı olarak nüfus planlamasının RP programında yer almadığı görülmektedir. Bir başka farklılık, ailenin milli eğitimin temel birimi olduğu hususudur. Bu noktada aile ve milli eğitim birlikte düşünülmesi, ikisinin birbirini tamamlayan hususlar olduğu RP programında yer almıştır. İslami kodlar içerisinde siyaset yapan ve toplumsal muhayyilesinin merkezinde İslam kavramı olan RP için, aileye yüklenen görev de dini kodların genç fertlere küçük yaşlardan itibaren verilmesidir. Dolayısıyla, devletin vereceği milli eğitimin de bu yönde olması gerektiği ya da aksi bir ideolojinin eğitim yoluyla endoktrine edilmemesi gerektiği örtük şekilde ifade edilmiştir.

RP programında eğitim politikası, maddi ve manevi olmak üzere iki temel hedefi barındırmaktadır. Kalkınma kavramının merkezi önem taşıdığı maddede, teknolojik ve medeni ilerlemenin gerçekleşmesi için eğitim planlamalarının bu doğrultuda yapılması gerektiği belirtilmiştir. İkinci olarak, MNP ve MSP programlarından tanıdık olan manevi kalkınma kavramı, anayasaya atıfla devletin de görevleri arasında belirtilmiştir. Gençliğin eskiden olduğu gibi kısmen de olsa, anarşik olaylara kaymaması için yıkıcı ideolojik cereyanlara karşı bir fikri muafiyete kavuşturulması; milli ve manevi değerlerimizle takviye edilmesi gerektiği söylemi eski Milli Görüş programlarının bir tekrarı olarak yer almaktadır.⁶³⁶ Eğitim ve kalkınma bağlamında RP'nin devlete merkezi rol biçmesi ise altı çizilmesi gereken bir husustur. Bu madde, devleti araçsal bir konuma indirme çabasında olan, ailenin verdiği değerler haricinde devletin endoktrine etmesine karşı çıkan ve devlet görevlilerini vatandaşın emrinde gören zihniyet ile temel düzeyde çelişmektedir.⁶³⁷

İktisadi politikalara bakıldığında, maliye faaliyetlerinin adil, az masraflı bir sistem içerisinde işletilmesi hedeflenmiştir. Faiz ve kalkınma arasında kurulan doğrudan ilişkiye Milli Görüş partilerinin tümünde olduğu gibi RP'de de karşı çıkmaktadır. Maliye politikası, refahın tabana adil ölçüler içerisinde yayıldığı ve fert başına düşen

⁶³⁶ age, 47-48.

⁶³⁷ RP parti programında devlet hizmetleri başlığında, 7. maddede devlet hizmetlerinde görevlilerin vatandaşın emrinde gören ve bu açıdan vatandaşla yaklaşan zihniyeti hakim kılmaya çalışılacağı belirtilmiştir. Konuyla ilgili bkz. **RP Parti Programı**, 38.

milli gelirin arttırıldığı bir sistem olarak öngörülmüştür.⁶³⁸ RP programına bakıldığında, anayasaya atıfla planlama dahilinde ağır sanayi hamlelerine başlanması gerekmektedir.⁶³⁹ Ayrıca milli savunma başlığında belirtildiği üzere, ağır harp sanayii tesislerinin kurulması ve kurulmuş olanların yeni şartlara göre revizyondan geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶⁴⁰ Ekonominin merkezine sanayinin yerleştirilmesi, çekirdek kavram olarak da ağır harp sanayiinin gösterilmesi kuruluş noktasında RP'nin ekonomi açıdan MSP çizgisini devam ettirdiğini ortaya koymaktadır.

1950 yılında hızlanan, 1980 sonrası en yüksek seviyelere çıkan şehirleşme olgusuna karşın, RP programında imar faaliyetlerinin ötesinde köy kalkınmasından bahsedilmesi ve bu yörelere küçük ve büyük sanayi tesislerinin kurulması, nüfus artışına koşut istihdam üretilecek olması kapitalist gelişmenin yaygınlaştığı bir dönem için dikkat çeken bir modeldir. 24 Ocak Kararlarının RP programına girdiğine dair en bariz husus ise, ticaret başlığı altında, ihracatın teşviki, engellerin kaldırılması ve dış ticaret itibarının muhafazası olarak ifade edilen uluslararası ekonomi politikasıdır.⁶⁴¹

RP, kuruluşundan yaklaşık iki sene sonra, 30 Haziran 1985 tarihinde ilk parti kongresini gerçekleştirdi. Parti bu süre zarfında Tekdal başkanlığında ilk siyasi mücadelesi olan 1984 yerel seçimlerine girmiş ve % 4,4 oy ile 2 il 5 ilçe belediye başkanlığı kazanmıştır. Kongre öncesi RP için en önemli gelişme, 14 Şubat 1985 tarihinde Erbakan ve arkadaşlarının 1981 yılında açılan MSP davasından beraat etmiş olmasıdır.⁶⁴²

Bir hareket olarak Milli Görüş'ün ilk kongresi, partinin toplanması ve özgüveni açısından önem teşkil etmekteydi. Kongre herhangi bir hizip çatışması olmadan başladığı gibi tamamlandı. Dikkat çeken en önemli husus, Erbakan'ın göndermiş olduğu telgrafın okunması sonrası kendisine gösterilen coşku ve Mücahit Erbakan

⁶³⁸ age, 45-46.

⁶³⁹ age, 50.

⁶⁴⁰ age, 49.

⁶⁴¹ Refah Partisi Programı, 53.

⁶⁴² Beraat kararından bir yıl sonra 12 Mart 1986 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile siyasi parti liderlerinin konuşma yasağı kaldırılmıştır.

sloganlarıydı.⁶⁴³ Genel Başkan Tekdal, koltuğu emanetçi olarak görürken taban için değişmez ve aşkın lider Necmettin Erbakan'dı.⁶⁴⁴

Açılış konuşmasını yapan Kurucu Genel Başkan Ahmet Tekdal, RP'nin diğer partiler ile mukayesesini yapmıştır. Bu mukayese temel düzeyde, Erbakan'ın MSP ile diğer partiler arasındaki konumlandırma üzerine kuruludur. RP karşısında, bir tarafta kapitalist görüşe dahil ve ferdiyetçi görüşü benimseyenler; diğer tarafta görece kapitalist ve devletin ekonomiye müdahalesine sahip, anayasanın elverdiği ölçüde solcu partiler bulunmaktadır. RP ise ilmi bir değeri bulunmayan ve sun'i niteliğe haiz siyasi yelpaze içerisinde kendine yer aramamakta; maddi temele dayalı her iki perspektife de aynı ölçüde karşı çıkmaktadır. Belirtilen kavramsallaştırmaların Türk siyasi geleneğinde olmadığı ifade edilmiştir.⁶⁴⁵ RP'yi kendisinden önceki Milli Görüş partilerinden farklılaştıran temel teorik, Milli Görüş yerine kuruluş aşamasında sıklıkla, daha önce siyasi dolaşımda olmayan Milli Şuur çiftinin dile getirilmesi ve halef-selef ilişkisinin örtülmeye çalışılmasıdır.⁶⁴⁶ Tekdal, anayasaya da uygun olarak, milli şuurun umdelerini bağımsızlık, insan hakları, demokrasi, adil ekonomi, refahın yaygınlaşması, milli dış politika, Milli Eğitim ve terbiye olarak sıralamıştır.⁶⁴⁷

RP, 1991 seçimlerine kadar milli şuur olarak deklare ettiği ideolojisi karşısında, kapitalist olarak tanımladığı ANAP iktidarını muhalefетinin merkezine konumlandırmış ve eleştirilerini Özal icraatlarına yöneltmiştir. ANAP iktidarı hakkında kamuoyunda üretilen 12 Eylül rejiminin desteklediği muvazaalı parti söylemi⁶⁴⁸ RP tarafından da dile getirilmiştir. Tekdal, I. Büyük Kongrede ANAP'a iktidar yolu açan nedenlerin başında, diğer partilere uygulanan veto mekanizmasının şiddetini göstermiştir. RP'ye göre, yasama organında kazanılan çoğunluk, parti içi demokrasi mekanizmalarını ihtiva etmemesi, ekonominin ANAP lehine işletilecek bir konjonktürde bulunması, demokratik düzene geçilmesi için tüm sivil aktörlerin

⁶⁴³ Kazan, **age**, 17.

⁶⁴⁴ Ahmet Tekdal, Recai Kutan aracılığıyla genel başkanlık görevinin kendisine tevdi edildiğini; kararın arkasında Necmettin Erbakan olduğunu ifade etmektedir. Tekdal, genel başkanlık görevini bir emanetçi titizliği ile yürüttüğünü ve şartlar olgunlaştığında tereddüt yaşamadan Erbakan'a devrettiğini ifade etmiştir. Ahmet Tekdal ile Yüz yüze Görüşme, 12.4.2017, Ankara.

⁶⁴⁵ Ahmet Tekdal, “**Refah Partisi I. Büyük Kongresi Açılış Konuşması**, (Ankara: Elif Matbaası, 1985), 8.

⁶⁴⁶ Tekdal, **Refah Partisi I. Büyük Kongresi**, 7.

⁶⁴⁷ **age**, 8.

⁶⁴⁸ Konuyla ilgili bkz. Süleyman Genç, **Kuşatılan Türkiye**, (İstanbul: Boyut Yayınları, 1997), 143-150.

ANAP'ı desteklemesi ve uluslararası sistemin ANAP'a vermiş olduğu açık çeke karşın başarısız bir iktidar deneyimi yaşanmaktadır.⁶⁴⁹ Başarısızlığı tetikleyen nedenlerin başında, RP'nin aksine ANAP'ın billurlaşmış bir ideolojiye sahip olamamasıdır. ANAP'ın Özal hegemonyası dahilinde faaliyet göstermesi nedeniyle, parti içerisinde fikir üreten herhangi bir kişi ya da odak bulunmamaktadır. ANAP programında bulunan muhafazakar öğelere rağmen, işletilen kapitalist kültür maddiyatçı bir yaşam üreterek büyük bir dejenerasyona neden olmuş ve sosyal doku yara almıştır. RP Genel Başkanı Tekdal'a göre, sorunların merkezine ve derinliğine inilmeden üretilen sloganlar nedeniyle nimeti kendisine, külfeti gelecek iktidarlara yüklenilen bir ekonomi politikası yürütülmüştür. Emisyon, devalüasyon, faiz, vergi iadesi, zam ve benzeri operasyonlar üzerinden telafisi güç zararlar verilmiştir. Sınırlı sayıda holding, ihracatçı ve banka devlet imkanları ile işlerlik kazandırılmasına karşın, işçi ve halk kesimi kaybedenler sınıfına yazılmaktadır.⁶⁵⁰ Pahalılık, emekli, işçi, esnaf, köylü ve işsizi ezmektedir. Tekdal, 1983 yılından % 30 oranında olan enflasyonun % 25 oranına indirileceği iddiasına karşı % 52 çıkmış olmasını Özal'ın bürokrat olarak yürüttüğü ekonomik politikaların 1985 yılına mirası olarak görmektedir.⁶⁵¹ Sonuç olarak, rasyonel ve teknokratik bir dil kullanan Özal'a karşı yöneltilen eleştiriler de ekonomi üzerinden gerçekleşmiş; Erbakan'ın 1987 yılından genel başkanlık koltuğuna oturması sonrası benzer eleştiriler adalet ve kalkınma kavramları üzerinden sürmüştür.

1986 yılında TBMM'deki boş üye sayısının 11 olması nedeniyle, 11 ilde ara seçim yapıldı. Ara seçimlere, daha önce yasaklı olan partilerin de iştirak etmesiyle 12 parti yarışa girdi ve bu partiler TRT'de propaganda yapma imkanı buldular. RP ara seçimlerde % 5,5 oy oranına kavuşarak yükseliş belirtisi göstermekteydi. RP'de propaganda amaçlı yapılan farklı tarihlerdeki konuşmalarda, dış politika, Batılılaşma eleştirisi, manevi tahribat, eğitim hakkı gibi muhtelif konulardan bahsedilmekle beraber merkezi başlık ANAP iktidarı ve ekonomik sorunlar olmuştur. RP Genel Başkan Yardımcısı Bahri Zengin, 29 Temmuz 1986 tarihli TRT yayınında ekonomik

⁶⁴⁹ Tekdal, **age**, 16.

⁶⁵⁰ **age**, 18.

⁶⁵¹ **age**, 24.

kaynaklı krizin toplumsal ve tarihsel bağlamını partisi adına seçmenlere deklare etmiştir.⁶⁵²

“Ülkemizde sosyal ve ekonomik görüntüsüne bakarak iyimser olmak imkansızdır. Gözümüzü oymak için fırsat kollayan devletlere el açar hale getirildik. Dış borçlar bağımsızlığımızı tehdit ediyor. İşsizlik patlama noktasında. Varlıklılarla yoksullar arasındaki uçurum büyüyor. Alkolizm ve uyuşturucu iptilası tehlike işareti veriyor. Ekonomik ve sosyal düzende faiz, rüşvet, fuhuş, kumar kurumsallaşıyor, el emeği göz nuru aşağılanıyor. Batılı sosyal ve ekonomik düzenle ülkemiz, insanımız sömürülüyor.”

Özal iktidarına karşı RP, ekonomik bir dil ve onun üzerinden maddi ve manevi alanda oluşan tahribatı merkeze alarak dönemin ruhuna uygun bir şekilde muhalefet geliştirdi. Sahip olunan ekonomik üslup MSP döneminde Milli Görüş hareketinin geliştirmiş olduğu, sanayi merkezli kalkınma perspektifin nüfuzu altındadır. RP parti programına koşut olarak geliştirilen ekonomik yaklaşım, serbest ekonomi karşıtlığı ve devletçilikten uzaklaşmakla birlikte, ekonomik büyüme ve refahın artırılması noktasında sanayileşmeyi ön plana almaktan geri durmamıştır. Sanayi ve ekonomik gelişme ilişkisi RP tüm ekonomi politikalarında yer almıştır.

Siyasal yargılamalarda beraat kararlarının çıkmış olması, Bakanlar Kurulu kararı ile yasaklı siyasilere uygulanan beyanat yasağının kaldırılması, eski siyasilerin siyasal alana olan talebini arttırmıştır. Merkez sağ ve sol, Ülkücü ve Milli Görüş çizgisinde eski liderler, aktif politikaya ait açık bir tutum almaya başlayarak, siyasetin çevresinden bilge kişilik olarak Özal iktidarını eleştirmeye başlamışlardı. Özal ise hareketlenmeye başlayan eski politikacıları “zaman tüneline kaldılar” şeklinde tarif ederek 12 Eylül öncesi olaylar ile ilişkilendirmekten geri durmamıştır. Bu yaklaşımı sebebiyle Özal’ın sivil duruşu ve demokrasiye olan ilkesel bakışı, Türk siyasi hayatında fazlasıyla tartışılmıştır. 17 Mayıs 1987 tarihli 3361 sayılı kanun neticesinde eski liderlerin yasaklarının kaldırılmasını içeren düzenleme ile 6 Eylül 1987 yılında yapılan halk oylaması gerçekleşmiş; %50,16 evet oyu ile yasaklı siyasetçiler aktif siyasete ve partilerine dönmüşlerdir.⁶⁵³ Buna karşın, oyların yakınlığı; İstanbul, Ankara, Konya, Kayseri, Sivas, Trabzon ve Eskişehir gibi büyük illerde hayır oylarının önde çıkmış olması Özal’da özgüvene neden olmuş ve

⁶⁵² Refah Partisi’nin 1986 Yılı Ara Seçimine Dair TRT’de Yayınlanan Demeçleri, (y.y.: y.y.: 1986), 10.

⁶⁵³ Kazan, age, 17-20.

toparlanan eski siyasetçilere karşı 1988 yılında yapılacak genel seçimlerin 1987 yılına alındığını deklare etmiştir.⁶⁵⁴

Referandumdan kısa bir süre sonra, 25 Eylül 1987 tarihinde Necmettin Erbakan ve MSP Genel İdare Kurulunda görev alan bir çok yasaklı siyasetçi RP üye oldu. 11 Ekim 1987 tarihinde gerçekleştirilen RP II. Büyük Kongresinde Erbakan, 538 delegenin oybirliği ile RP Genel Başkanlığına seçilecektir.⁶⁵⁵ Böylece, MSP içerisinde siyaset yapmış, 12 Eylül askeri müdahalesi ile aktif particiliğin dışında kalmış önemli bir Milli Görüşçü kadro yeniden partiye dahil olmakta; söylem düzeyinde gerçekleşen temel benzerliklerin yanında insan kaynağı bakımından da yapılan tahkimat ile MSP-RP geçişini belirli düzeyde sağlanmaktaydı.

Erbakan, Genel Başkan olduğu kongrede, yaklaşan seçimlere işaret ederek, Özal iktidarını yine ekonomik fakat sahip olduğu klasik retorik üzerinden eleştirmiştir.⁶⁵⁶

“ANAP Türkiye’yi Avrupa Ortak potasında eritip yok etmek, Türkiye’yi onlara bağımlı kılmak için resmen müracaat etmiştir, şimdi kapıda bekletiliyor. AET bu seçimleri büyük bir dikkatle ve merakla izliyor. Seçimden sonra RP kuvvetli bir grup kurarsa, biz Türkiye’yi yutup hazmedemeyeceğiz diyecekler... Özal, leylek zıplattır gibi “Türkiye’ye çağ atlattım” diyor. Soruyorum, bu nasıl çağ atlatma? Bu kadar tahribat ancak uzayda olur... Özal dediğin Düyun’u Umumiye veznedarına benziyor, sırtında koskoca bir borç çuvalı!”

RP, 1987 seçimlerine *önce ahlak ve maneviyat* sloganıyla yola çıkmıştır. RP göre, solcu, SHP ve DSP ile sağcı ANAP ve DYP öz itibarıyla Batı taklitçisi ve birbirinin alternatifi olamayacak partilerdir. Sonuç olarak “taklitçi zihniyetler”, maddi ve manevi alanda çok partili hayata geçiş ile büyük bir tahribat üretmişlerdir. Birbirlerinin alternatifi olmadıklarına göre denenmiş siyasi partilere karşı, farklı RP iktidara taşınmalıdır. Erbakan, ile birlikte “Milli Şuur” söyleminin yanında “Milli Görüş” propagandası da tekrardan ön plana çıkartılmıştır. RP, Milli Görüşü, 55 milyonun kardeşliği, iç barız, huzur, millet-devlet kaynaşması, manevi kalkınma, dış borçla değil kendi gücüyle kalkınma, ağır sanayi ve milli harp sanayinin kurulması, faizsiz sistem, şahsiyetli dış politika ve Müslüman ülkeler ile işbirliği olarak tanımlamıştır.⁶⁵⁷ Manevi alanda tahrip, öncelikle, demokrasinin gereği olan din ve inanç hürriyetine yapılan tahripleri olarak gösterilmiştir. 163. Maddeniz mevcudiyeti, dini cemaatlerin faaliyetlerine karşı uygulanan tahakkümler, başörtüsü yasağının

⁶⁵⁴ Aydın, Taşkın, *age*, 359.

⁶⁵⁵ Kazan, *age*, 20.

⁶⁵⁶ Refah Partisi’nin 1986 Yılı Ara, 11.

⁶⁵⁷ Tek Çözüm: Refah Partisi, *Önce Ahlak ve Maneviyat*, (y.y.: y.y., 1987), 3-4.

okullarda devamı ilk sırada sayılan eleştirilerdir. Özal döneminde manevi alanda ortaya çıkan tahribat olarak, televizyon ekranlarında yapılan içki ve fuhuş propagandası içeren yayınlara izin verilmesi, müstehcen resimlerin matbuatta artması, turizm yatırımları üzerinden oluşan manevi yaralanma, otellerde oynatılan kumar, rüşvet ve haksız kazancın artması, ticari hayatta köşeyi dönme anlayışının yerleşmesi, genel evlerin ve fuhşun yaygınlaşması; buna karşın İmam-Hatip okullarının açılmaması ve İmam-Hatip mezunlarının İlahiyat Fakülteleri harici bir bölüme yerleşememesi gösterilmiştir.⁶⁵⁸ Maddi alanda ise Özal'ın en büyük iddiası olan enflasyonun düşürülmesi söylemine karşın, %50'yi aşması, gelir dağılımındaki bozulma, işçi ve memur gelirlerinde oluşan reel kayıp, işsizlik, özellikle lüks ithalata bağlı dış borç artışı, bütçedeki fark sebebiyle yapılan emisyonlar en önemli sorun olarak ortaya konulmuştur. RP'ye göre, tehlikeli boyutlara ulaşan meselelerin tek çözümü, bereketin ve bağımsızlığın temsilcisi olan Milli Şuur görüşüdür.⁶⁵⁹

1987 Yılı Milletvekili Genel Seçimleri erkene alınmasının yanında yapılan değişiklikler⁶⁶⁰ ile temsil mekanizmalarında ciddi sonuçlar doğmuş ve partiler arası temsil muvazenesi birinci parti lehine bozulmuştur. Erbakan liderliğinde ilk siyasi sınavına çıkan RP % 7,2 oy alarak yükselişini sürdürmüştür. RP, köy-kent dengesinde, şehirlerde ortalamanın altında (% 7) köylerde ise ortalamanın üstünde (%7,4) bir oy oranına sahiptir.⁶⁶¹ Bölgesel dağılıma bakıldığında en çok oy oranını sahip olduğu bölgeler -ortalamanın üstünde- Güneydoğu Anadolu Bölgesi (% 14,8), Doğu Anadolu Bölgesi (% 12,6) ve İç Anadolu Bölgesi'dir (% 8). En az oy oranına sahip olduğu bölge Ege (3,7) ve Akdeniz Bölgesidir (%5,6). İç Anadolu Bölgesinde ortalamanın üstünde oy oranına sahip RP Ankara'da % 4,2, İstanbul'da ise Marmara bölgesine paralel olarak % 6,9 oy almıştır.⁶⁶² Özetle, kentlere göre şehirde, batıya

⁶⁵⁸ age, 9-20.

⁶⁵⁹ age, 43.

⁶⁶⁰ Özal'ın tek başına iktidarı hedeflemesi doğrultusunda, seçim sisteminde önemli değişiklikler yapılmıştır. %10 ülke barajını yanında seçim çevresi barajı, seçim çevrelerinin artırılması, kontenjan milletvekilliği ile birlikte birincinin lehine adaletsiz temsil mekanizması kurulmuştur. RP, MÇP, IDP ve bağımsızlara ait 4,7 milyon oy verilen partilerce temsil edilememiştir. ANAP, 1987 seçimlerinde %36,3 oya karşın % 64,9 temsil oranına ulaşmıştı. Konuyla ilgili bkz. Yavuz Sabuncu, Murat Şeker, "Seçimler", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.14, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996): 1155.

⁶⁶¹ agm, 1156.

⁶⁶² Akdoğan, age, 236.

kıyasla doğuda oy alan bir parti olarak RP, 1977 MSP haritasına paralel bir sonuç ortaya koyarak kayda değer bir farklılaşma üretememiştir.⁶⁶³

Erbakan'ın RP Genel Başkanı olduğu 1987 konjonktüründe, dış politika perspektifi de MSP çizgisini devam ettirme gayretinde olmuş ve kayda değer bir değişim yaşanmamıştır. Erbakan, Avrupa Topluluğu'nu (AT) dini bir dayanışmadan yola çıkarak tesis edilmiş, ekonomik, siyasi ve askeri birlik olarak telakki ederek ilerleyen süreçte İsrail'in de içine alınacağı Hristiyanlar kulübü olarak görmektedir.⁶⁶⁴

“Göreceksiniz, 3-5 sene sonra hedeflerini devletin bir yansıması olarak tek bir para, tek bir ordu, tek bir meclis, tek bir hükümet, tek bir pasaport ve tek bir devlet olarak karşımıza çıkacaklardır. 12 Tane Hristiyan ülke bir araya gelip, kendi işlerinde haklı da olsalar, ortak bir devlet kurmak isteseler bizi ne ilgilendirir? Bizim bunların arasında ne işimiz olacaktır? Bunların hedefleri şudur? 13. Devlet olarak bunların arasında katılmak ve milli ve manevi değerlerimizi bırakarak bunların potasında erimektir. Bu topluluğun 14. Devlet olarak da İsrail'i alacaklardır... İsrail ile aynı toplulukta, ortak menfaatler doğrultusunda çalışan iki müttefik devlet olacağız. Bu bizim en başta Müslümanlığımıza ve insanlığımıza aykırıdır.”

AT'ye Hristiyanlar kulübü olarak gören, Batı dünyasına emperyalizm ile itham edip Siyonizm'in oyuncağı olmakla eleştiren Erbakan, NATO konusunda görece ılımlıdır. Sovyet tehdidi karşısında Dünya'da oluşan genel ittifak ve Türkiye içerisindeki oluşan güvenlik şemsiyesi fikri, askeri bir savunma organizasyonu içerisinde bulunmayı anlamlı kılmaktadır.⁶⁶⁵ Erbakan NATO'ya bakışını “bağımsız bir dış politika anlayışı, milli menfaatlerimize uygun menfaatler içerisinde olmaya mani değildir... Bir savunma paktı olarak, NATO'da bulunmayı milli menfaatlerimiz uygun görüyoruz.”⁶⁶⁶ şeklinde özetlemiştir. Kıbrıs konusu ise Erbakan için askeri müdahale neticesinde çözülmüştür ve Kıbrıs Türk Cumhuriyeti adı altında bağımsız ve Türkiye'nin tanıdığı bir devlet vardır. Artık “Kıbrıs Sorunu” diye bir sorun yoktur. Sorun olmayınca da, çözümü için bir gayret göstermek veya alternatifler aramak beyhudedir.⁶⁶⁷ Parti programında yer alan belirsiz, “milletimizin tarihi itibar ve şahsiyetimizle mütenasip bir dış politika uygulamak şiarımız olacaktır” söylemi ve “tarihi ve kültürel bağlarla bağlı olduğumuz ülkelerle”⁶⁶⁸ ifadeleri üstü kapalı da

⁶⁶³ Konuyla ilgili bkz. Murat Sevinç- Hasan Kirmanoğlu, **Türkiye Seçim Atlası 1950-2009**, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), 72-84.

⁶⁶⁴ Necmettin Erbakan, **Türkiye'nin Temel Meseleleri**, yay. haz. Hasan Hüseyin Ceylan, (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1991), 88-89.

⁶⁶⁵ Dağı, **Kimlik Söylem ve Siyaset**, 60.

⁶⁶⁶ **Tek Çözüm: Refah Partisi**, 41.

⁶⁶⁷ Erbakan, **Türkiye'nin Temel Meseleleri**, 84-85.

⁶⁶⁸ **Refah Partisi Programı**, 55.

olsa İslam ülkelerine gönderme yapmaktadır. 1990 Öncesinde somut bir işbirliği olarak deklare edilmemekle birlikte, İslam ülkeleri ile kültürel ve ekonomik işbirliği söylemi geliştirilmiştir.⁶⁶⁹

RP'nin yükseliş sürecine dair en önemli göstergelerden birisi, 1989 yılında gerçekleştirilen yerel seçimler neticesinde partinin %10 barajına dayanmış olmasıydı. ANAP'ın kan kaybının sürmesi ve toplumsal ve siyasal muhalefet odaklarının canlanmaya başlaması, Özal'ı bir tarafta popülist hamlelere diğer yandan da Cumhurbaşkanlığı'na geçerek genel başkanlık koltuğunu bırakabileceği yönünde örtülü tehditlere kaydırmıştı. Seçim sonuçları itibariyle SHP % 28,6, oy oranı ile birinci, DYP ise % 25,1 ile ikinci ANAP ise gerileyerek % 21,8 oranı ile üçüncü parti olmuştur. RP 2.170.431 oy ile % 9,8 oranına yükselerek yakaladığı çıkışı sürdürmekteydi.⁶⁷⁰ RP, Konya Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nın yanında Van, Sivas, Şanlıurfa ve Kahramanmaraş il belediyelerini kazanmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nde bir önceki seçimde aldığı % 4,7 oy oranına üzerine koyarak Türkiye ortalamasının üstüne, % 10.5 oy oranına erişmeyi başardı. RP'nin, Türkiye ortalamasının üstünde oy aldığı illere bakıldığında, coğrafi olarak Doğu Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve İç Anadolu Bölgesi gelmektedir. RP, diğer bölgelerde ise kendi ortalamasının altında kalmıştır. Milli Görüş partisi, ANAP'taki erimeden istifade etmekle beraber, "İstanbul'un Arka yüzleri", "önce insan", "26 Mart'ta yolsuzluğu, rüşveti, talanı ve ANAP'ı süpürelim" sloganları⁶⁷¹ ile Özal iktidarından kopan oylar, büyük oranda 1970'li yılların mirasçısı olduğunu iddia eden sosyal adaletçi SHP'ye kaymıştır. Pastanın diğer bir ortağı ise merkez sağı yükselen aktörü DYP'dir.⁶⁷² 1980 yılları üç büyük partinin gerisinde noktalayan RP, önemli bir ivme kazanmakla beraber asıl başarısını DYP ve SHP ortaklığının iflası sonrasında doksanlı yılların ortasında gerçekleştirecektir.

ANAP'ın 1989 yerel seçimlerinde üçüncü sırada yer alması ve hiçbir büyükşehir belediyesini kazanamaması, yerel seçim öncesinde zımnen parti örgütünü ve tabanını tehdit eden Özal'ın Cumhurbaşkanlığı'na kaymasını kolaylaştırmıştır. Özal'ın 9 Kasım 1989 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte ANAP, Yıldırım Akbulut'a emanet edilmiş ve 23 Haziran 1991 tarihine kadar başbakanlık görevini

⁶⁶⁹ Erbakan, *Türkiye'nin Temel Meseleleri*, 126.

⁶⁷⁰ *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1999*, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000), 209.

⁶⁷¹ Necati Özkan, *Seçim Kazandıran Kampanyalar*, (İstanbul: Mediacat Yayınları, 2004), 108.

⁶⁷² Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Yerel Seçimler*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 240.

üstlenmiştir. 15 Haziran 1991 Tarihinde ANAP Genel Başkanlığı, Akbulut'tan alan Mesut Yılmaz, 1991 seçimlerine kadar başbakanlık görevini icra etmiştir.

12 Eylül askeri darbesi sonrasında 1983 yılında demokratik düzene geçilmesi ile birlikte siyasi hayat dahil olan RP, 1991 yılı seçimlerine kadar parlamento dışında muhalefet etmek zorunda kaldı. Bu süreç de kendi içerisinde iki döneme ayrılabilir. İlki, *kuruluş dönemi* olarak tanımlanabilecek olan Ahmet Tekdal Genel Başkanlığı, diğeri Erbakan'ın 1987 yılında Genel Başkan olduğu dönemden III. Büyük Kongreye kadar geçen *toparlanma dönemidir*. Parlamento dışı kalan RP, mahalli idarelerde temsil imkanı bulmakla birlikte büyükşehir deneyimi yok denecek kadar azdır. Sonuç olarak, seksenli yıllar RP için iktidardan ve temsilden uzak; MSP ile aynı toplumsal tabana oturan bir parti görüntüsü vermiştir. Yasakların kalması ile birlikte, MSP'de siyaset yapan aktörlerin siyasal alana geri dönmesi ile birlikte kadro düzeyinde de süreklilik kesifleşmeye başlamış; dış politika çizgisi de bu sürekliliği teyit etmiştir. Ekonomik alanda dış ticaretin dile getirilmesi, planlamacılık düşüncesinin dilden düşmesine karşın, ağır sanayi ve kalkınma retoriği partinin ana akım iktisadi referanslarındandır. Kuruluş ve toparlanma döneminden sonra, RP III. Büyük Kongresi ile birlikte yeni bir siyasi dil, toplumsal taban, iktidar ve politik temsil kazanarak doksanlar siyasetinde Türk siyasetinin merkezi aktörlerinden birisi haline gelecektir.

5.1.2. Refah Partisi'nde Politik Söylem Değişikliği ve Kitlese Siyaset

RP'nin 1980 sonrası yeni bir Milli Görüş partisi olarak kurulması temel bir çelişkiyi barındırmaktaydı. Hareket, bir tarafta toplumsal ve örgütsel baskı karşısında sürekliliği sağlamak, siyasal alanda yeni bir siyasi kimlik ile var olmak istiyor; diğer tarafta sistem karşısında MSP geçmişinin devamı yönünde verilecek imaj nedeniyle mahkum olma korkusunu birlikte yaşıyordu. Siyasi yasakların da zorlamasıyla alt kademe ve kamuoyu tarafından bilinmeyen isimler üzerinden yürütülen kuruluş aşaması ve eski kadroların tahkim olduğu toparlanma döneminden sonra parti siyasal meşruiyetini ve özgüvenini sağlamaya koşut olarak bir tarafta öze dönüş; diğer taraftan yeni söylem çabalarını yürüterek geçiş dönemini üzerinden atmıştır. Milli Görüş hareketine mensup RP bu süre zarfında *Milli Görüş* söylemini dahi söylemekten imtina ederek, *Milli Şuur*, gibi yakın lakin etrafta bir retorik geliştirerek hareketin içselleştirdiği iki dilli siyaseti tekrarlamıştır.

24 Ocak ile başlayıp 12 Eylül sonrası Türk siyasetine hakim olan, ANAP ve Özal'ın şahsında tecessüm eden piyasa ekonomisi refah düzeyini arttırmakla birlikte, ekonomik ve toplumsal alanda alt sınıflar üzerinde büyük bir tahribat üretmiştir. Oluşan bu yıkım neticesinde adalet talebinin siyasi dolaşıma sokulması, köklü siyasi değişimleri tetikledi. Öncelikle, 12 Eylül zihniyeti üzerinden dizayn edilmek istenen *depolitik* topluma karşın; tabandan gelen siyasal çıkışlar, siyasetin tepeden inme şekilde kurgulanamayacağını ya da bu kurgunun sürdürülebilir olmayacağını göstermişti. Partiler düzleminde, ANAP'ın gerilemesine mukabil, merkez sağ DYP haricinde, ideolojik angajmanı farklı iki siyasetin de yükselişe geçtiği görülmüştür. Bunlardan ilki sosyal adalet kavramını öne çıkaran SHP; bir diğeri de Adil Düzen söylemini ortaya atacak olan Milli Görüş hareketidir.

Milli Görüş hareketi, İslami kodlardan yola çıkarak geliştirdiği söyleminde geleneksel olarak adalet, eşitlik kavramlarını siyasi lügâtına almakla birlikte sahip olduğu kalkınmacı ekonomik dil karşısında bu ıstılahlar ikinci sıraya yer almaktaydı. Toplumsal taleplerin belirlediği siyasal değişim doğal olarak RP'yi de etkiledi ve 1990 sonrasında partinin III. Büyük Kongresi ile Adil Düzen sloganı kurumsal olarak Milli Görüş hareketine girdi.⁶⁷³ Politik söylem konusunda geliştirilen dil değişimi, devam ettirilerek RP IV. Büyük Kongresinde olgunlaştırmıştır. Böylece RP, 1990 yılından itibaren, ekonomik, siyasi, toplumsal ve hukuk alanında geliştirdiği tüm söylemleri Adil Düzen şemsiyesi altında ifade edecek ve Milli Görüş kavramsallaştırmasından sonra hareketin en yaygın kavramı olarak siyasi literatürü girecektir.

RP, 1991 milletvekili genel seçimleri, 1994 mahalli idareler seçimi ve 1995 milletvekili genel seçimlerinde geliştirdiği yeni siyasi dil aracılığıyla oylarını arttırarak, siyasi nüfuzunu MSP tabanından çıkarmayı başarmış; ideolojik ve toplumsal olarak farklı sınıfları massetmeyi sağlayabilmiştir. Partinin siyasi olarak kat ettiği mesafe, doğal olarak iktidar kanallarının parti lehine açılmasını sağlamaktaydı. RP, 1990 kadar şehirlerde belirli İslami cemaatlere dayalı; buna karşın asıl tabanını doğuya ve taşraya dayandıran bir parti görüntüsü verirken, 1990 sonrasında eklektik, ideolojik omurgasını kaybetmeyen buna karşı farklı sınıfları ve söylemleri de kendi çeperine çekmeyi başarabilen bir siyasi parti hüviyeti dönüştürmüştür. Partinin ülkenin batısına ve şehirlere olmak üzere geniş kesimlere

⁶⁷³ Kazan, *age*, 34-35.

açılması, ideolojik damarın zayıflatılması aracılığıyla yaşanmamış; aksine farklı siyasi kanalların partiye akıtılması yoluyla gerçekleşmiştir.

Milli Görüş hareketi, İslamcı hareket tarafından “düzen içi” olmak ve legal kalmak gerekçesiyle eleştirilmekteydi. RP’nin yükselişe geçmesi ve iktidar imkanlarını kullanmaya başlamasıyla radikal İslamcı yapıların da parti içerisine kaydığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla partiliğin oluşturduğu çekim alanı, İslamcı hareket üzerinde de değişime neden olmuş ve RP İslamcılığı masseden bir hüviyet kazanmıştır. Sonuç itibariyle, RP’nin iktidar alanını kazanması İslamcı söylemini terk etmesi yoluyla değil; İslamcı tonları dönüştürülerek kendi içerisine katılmasıyla gerçekleşecektir.⁶⁷⁴ Söylem değişikliğinin yanında, MNP ve MSP deneyimini yaşamış kadroların RP’nin kuruluş aşamasında siyasetin dışında kalmaları yeni aktörlerin parti yönetimine dahil olmasına imkan sağladı. Yasakların kalkması ile birlikte hareketin ileri gelenleri tarafından parti tepe yönetimi devralınmakla birlikte, daha sonra “yenilikçi” olarak bilinen aktörlerin parti teşkilatlarında aktif siyaset yapmaya başlamaları engellenememiştir. Ayrıca, seksenli yıllarda merkez sağ siyaset içerisinde görev yapan fakat partilerdeki muhafazakar kanatların dışlanması nedeniyle siyasetin uzağında kalan dindar siyasetçilerin RP’ye dahil olması Milli Görüş hareketinin kitleselleşmesini kolaylaştırmıştır.⁶⁷⁵ Radikal İslamcılığın siyasete nüfuzu noktasında da İslamcı gençlik hareketleri üzerinden partiye tahvil olan insan kaynağı ile yenilikçi Milli Görüşçüler dinamizmi önemli bir mobilizasyon sağlanmıştır. Özellikle Milli Görüş hareketinde bulunan fikri eksiklik, İslamcıların verdikleri entelektüel katkı aracılığıyla görece kapatılmıştır.

1991 yılı Milletvekili Genel Seçimlerinde önce RP 7 Ekim 1990 tarihinde III. Büyük Kongresini gerçekleştirmiştir. İslam coğrafyasından Kongreye birçok temsilci katılarak RP’nin İslami kimliğine açık bir destek vermişlerdir.⁶⁷⁶ RP’nin doksanlar siyaseti veya Adil Düzen söylemi kurumsal anlamda ilk kez bu tarihte Genel Başkan Necmettin Erbakan tarafından dile getirilecektir. Daha önceleri, Erbakan tarafından *adil ekonomik düzen* şeklinde ifade edilen iktisadi söylem,⁶⁷⁷ III. Kongre itibariyle

⁶⁷⁴ Bora, **Cereyanlar**, 475.

⁶⁷⁵ Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi**, 75.

⁶⁷⁶ Müslüman Kardeşler Temsilcisi Hasan el-Benna’nın oğlu Seyfulislam Benna, Pakistan Parlamentosundan Cemaat-i İslaminin temsilcisi Gazi Ahmet, Hamas temsilcisi Ebu İyat Ganine, İslam Konseyi Genel Sekreteri Salim Azzam, Yugoslavya İslam Partisi Lideri İzzet Begoviç, Dünya İslam Gençliği Başkanı Mustafa Tahhan’ın yanında bir çok İslamcı lider davete mesajla mukabele etmişlerdir. Bkz. **Milli Gazete**, “Kongre Notları” 6.10.1990, 6.

⁶⁷⁷ Erbakan, **Türkiye’nin Temel Meseleleri**, 111.

bir kapsayıcı politik bir esas halini almıştır. Erbakan, kongrede yaptığı konuşmada, partisini kapitalizm ve sosyalizm karşısında konumlayarak politik duruşunu “Milli Görüş, Adil Düzen’dir” şeklinde bir özdeşlik ile ifade etmiştir.⁶⁷⁸

“İnsanlık iki bakımdan çok mühim bir dönüm noktasına gelmiştir... Komünizmin yıkılıp iflas etmesi ve kapitalizmin de zulüm ve tahribatı karşısında bütün insanlık kendisine saadet getirecek yeni nizam arama noktasına gelmiştir... Komünizmde hem haklı kazanç (kar) hem haksız kazanç (faiz) yasaklanmış; kapitalizmde ise haksız kazanç (faiz) meşru sayılmıştır. Faizi meşru saydığı için kapitalizm haksız bir nizamdır... Zengini daha zengin, fakiri daha fakir yapar... Manevi kalkınmaya önem vermeyen kapitalist Batı nizamının sonu zulüm ve tahribat. Milli Görüş hem manevi kalkınma, hem de maddi kalkınma demektir. Milli Görüş önce ahlak ve maneviyat demektir. Milli Görüş Adil Düzen demektir.”

Erbakan’a göre temel düzeyde, Milli Görüş ve taklitçiler olmak üzere iki ana siyasi ve düşünsel bölünme mevcuttur. Erbakan *Adil Düzen’e*⁶⁷⁹ ait ilkeleri şahsi, toplumsal, ekonomik, ve diplomatik unsurlar etrafında toplamaktadır. Muhteviyat analizi yapıldığında görülmektedir ki, Adil Düzen söylemi ile içerik bakımından köklü bir değişiklik ya da yenilik gözükmemektedir. Adil Düzen söylemi esas olarak, batılılaşma olgusuna ve bunun sebep olduğu tahribata karşı bir eleştirel duruşu barındırmaktadır. Erbakan’ın “21 yıl hep bu prensiplerin önemini ortaya koymuştur, hep milli Görüş’ün haklı olduğunu teyit etmiştir”⁶⁸⁰ ifadesi, yeni bir içerikten çok, geliştirilen kapsayıcı söylem ile dünya ve ülke konjonktürünün çakıştığı bir dönemin varlığına işaret etmektedir. Bu kesişme ve söylem yeniliği, RP’yi 1990 sonrasında toplumsal ve siyasal krizler karşısında bir alternatif olarak ön plana çıkartarak iktidar kavramının merkezine doğru kaymasını sağlayacaktır.

RP, III. Büyük Kongresinden hemen sonra 20 Ekim 1991 yılı milletvekili genel seçimlerine Milliyetçi Çalışma partisi (MÇP) ve Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) koalisyon yaparak girecektir. Partilerin tüm ihtilaflarına ve iç gerilimlerine rağmen

⁶⁷⁸ Necmettin Erbakan, **Refah Partisi III. Olağan Büyük Kongresi Açış Konuşması**, (y.y.: y.y., 1990), 4.

⁶⁷⁹ Adil Düzen söyleminin çekirdeği, Süleyman Karagülle öncülüğünde İzmir’de 1967 yılında kurulan Akevler Kredi ve Yardımlaşma Kooperatifi etrafında gerçekleşen ekonomik referanslara dayanır. Akevlerin esas mantığı, çalışmada ve yaşamada birbirleriyle anlaşabilecek insanları bir araya getirerek, aralarında ilmi, ahlâkî, iktisadî ve sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı gerçekleştirmektir. 1977 Yılında, Akevlere bağlı, Akdeniz Bilimsel Araştırma Merkezi kuruldu ve Arif Ersoy ve Süleyman Akdemir önderliğinde on kadar akademisyen Akevler Modeli çerçevesindeki ilk ilmi çalışmalarını yapmaya başladı. Erbakan ile yakın mesai arkadaşlığı yapan ve Müstakiller Hareketine katılan Akevler mensupları projelerini partiye iletilmişlerdir. Süleyman Karagülle açısından 1990 yılında ortaya atılan Adil Düzen söyleminin esasî Akevler organizasyonuna dayanmaktadır. Konuyla ilgili bkz. <http://www.akevler.org/AkevlerKitaplar/67/6/1-giris-akevler-hareketinin-donum-noktaları-kurani-anlama-metodu> [Erişim: 23.3.2017]

⁶⁸⁰ Erbakan, **Refah Partisi III. Olağan Büyük Kongresi**, 42.

ittifaka gönderen husus, üç partinin de barajı aşma konusunda yeterli düzeyde kendilerinden emin olmamalarıydı. Üç parti arasından bu kaygının en az olduğu yer ise son seçimlerde % 9,8 oy almış olan RP'dir. RP'nin, siyaset ve anlam dünyasında sandığın tutmuş olduğu merkezi önem, partiyi ideolojik olarak kopmaya çalıştığı sağ bir koalisyona sürüklemiştir. Özellikle parti tabanındaki Kürt seçmenlere ve teşkilat mensuplarının muhalefetine; Adil Düzen söylemi ile oluşturulmak istenen sağ-sol bölünmüşlüğü'nün ötesindeki konuma karşın başta Erbakan olmak üzere Oğuzhan Asiltürk ve Recai Kutan gibi isimler mecliste temsil uğruna partiyi sağ blok içerisinde seçim yarışına dahil etmişlerdir. Parti dışında ise, Türkiye ve Zaman Gazeteleri, Türk-İslam düşüncesinin temsilcisi Aydınlar Ocağı, eski MTTB'li Birlik Vakfı çevresi “sağ” ittifakı yoğun bir şekilde destekledi.⁶⁸¹ Seçimlerde RP, MÇP ve IDP ittifakı %16,8 oy alarak barajı aşmış ve üç parti de RP şemsiyesi altında temsilcilerini meclise göndermeyi başarmıştır. İttifakın sadece seçim ile sınırlı kalmaması, “inanınların” aynı parti altında birleşmesi seçim öncesi konuşulurken seçimden 52 gün sonra ittifak dağılmış ve 19'u MÇP, 3'ü IDP'li olmak üzere milletvekilleri partilerine geri dönmüşlerdir.

RP'nin esas değişimi 1991 yılı milletvekili genel seçimleri öncesinde yaşanmış ve klasik Milli Görüş söylemleri haricinde önemli politik kavramlar Adil Düzen söylemine eklemlenmiştir. RP seçim beyannamesinde, 1991 seçimleri, “asrın değil asırların en mühim olayı, hak ve batılın mücadelesinin tarihi dönüm noktası” olarak beyan edilmiştir.⁶⁸² Seçimlerin neticesinde, Türkiye’de kurulacak olan Adil Düzen’in, kısa süre içinde diğer Müslüman ülkelere daha sonra da tüm dünyaya teşmil edilerek, asırlar boyu sürecek yeni bir mutluluk dönemine kavuşulacağı savunulmuştur.⁶⁸³ 1991 seçim beyannamesi, partinin söylemlerini bir şemsiye olarak kapsayan Adil Düzen düşüncesi etrafında gerçekleşmesi bakımından önemli ve iddialı olmakla beraber; hak-batıl karşıtlığı, Batı taklitçiliği, manevi tahribat, maddi-manevi kalkınma dengesi, Avrupa Topluluğu’na eleştirel bakış, ağır sanayi hamlesi, şahsiyetli dış politika ve Siyonizm eleştirileri ya da Kemalist çizgideki partilerin solcu zihniyet taklitçisi, merkez sağ partilerin renksiz zihniyet olarak görülmesi Milli Görüş siyaseti için geleneksel söylemler arasında sayılabilir. Bu bağlamda seçim

⁶⁸¹ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi*, 36.

⁶⁸² 20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimleri Refah Partisi Seçim Beyannamesi, (Ankara: y.y., 1991)

⁶⁸³ Refah Partisi Seçim Beyannamesi, (b.y.:Ankara,1991), 3.

beyannamesinde mevzubahis olan konuların hiçbirisi değişiklik uyandıran ve tek başına partiyi tercih yapacak hususlar olarak gözükmemektedir. Bunun aksine, insan hakları alanında yapılan tahribat, PKK terörü karşısında ANAP iktidarının ciddiyetsiz tutumu, devletin itibarsızlaştırılması ve bölgesel dengesizlik konusuna yapılan kritikler Adil Düzen söylemine katılan yeni eleştirel söylemlerdir. Ayrıca, beyannamede bulunan hukuk alanında milli kodifikasyonun yapılması ve çoklu hukuk sisteminin işletilmesi, anti-demokratik yasaların kaldırılması, insan merkezli çevre anlayışı, üniversitelerin demokratik ve idari olarak özerkliğinin arttırılması, Yüksek Öğrenim Kurumu’nun (YÖK) kaldırılması, serbest piyasa işleyişi karşısında tüketici mağduriyetlerinin giderilmesi, sağlıklı kentleşmenin sağlanması, toplu konutun yaygınlaştırılması ve faizsiz konut kredisi taahhüdü önemli yeniliklerdir. RP seçim beyannamesinde dikkat çeken en ilginç söylemlerden birisi de nükleer savaşın önlenmesi ve dünya barışının sağlanması için nükleer silahsızlanmasının sağlanması, Balkanlar ve Akdeniz’de nükleer silahsız bölge inşası gereği ve barış bilincinin yerleşmesi açısından okullarda derslerin okutulmasıdır.⁶⁸⁴

RP’yi 1991 yılında başarılı kılan hususlardan birisi de Milli Görüş hareketi için o zamana dek siyasal stratejileri bakımından uygulanmamış olan profesyonel seçim kampanyalarının Anajans tarafından yürütölmüş olmasıdır. Anajans öncölüğünde uygulanan kampanyanın esas sloganı “Refah Partisi: Yeni Bir Dünya” olmuş ve Adil Düzen söylemi ilk kez bu kampanyada yoğun bir şekilde kullanılmıştır.⁶⁸⁵ 1991 Yılı seçimlerine RP’nin kurumsal kimliği altında girilmesine ve en yüksek oy potansiyeline sahip olmasına rağmen Erbakan’ın resmi, seçim kampanyası kullanılmamış; her bir ilanda farklı toplumsal sorunlara karşı çözüm olarak Adil Düzen’e işaret edilmiştir. Seçim kampanyası, demokrasi, faiz, Kürt sorunu, işçi hakları, gençlik sorunları, alt gelir grupları, göç ve gecekondu sorunu, yoksulluk ve fuhuş sektörü, enflasyon ve işsizlik konularına odaklanmaktaydı. Seçim afişlerinden doğrudan resmi ideolojisi eleştirisi yapılması dikkat çekiciydi. Örneğin; demokrasi tartışmaları ile ilgili seçim afişinde kravatlı, gözlüklü bir erkek resmi ve solunda “Demokrasi mi?” sorusuna istinaden alt kısımda önce mevcut durum sonra da eleştirisi yer almaktaydı:

“Bu ölkede demokrasi var mı gerçekten? Ben inanmıyorum. İnsanlar “ölkede demokrasi var diye aldatılıyor” Demokrasinin olduğu bir ölkenin hapisanelerinde fikir suçlularının ne işi

⁶⁸⁴ age, 32-112.

⁶⁸⁵ Özkan, age, 144.

var? İnsanlar inançlarına göre yaşayamıyor. Özgür düşünce nerede kaldı? İnsan hak ve özgürlükleri sadece lafta var... Şu seçim yasasına bakın. Demokrasilerde yasalar böyle mi olmalı? Resmi ideoloji dışında, parti kurmanız mümkün değil. Demokrasilerde kitaplar toplatılıp yakılır mı? “Demokrasi var” diye aldatıldığımı hissediyorum. Doğrusu ben buna demokrasi diyemiyorum!..” “Refah Partisi, bu ülkede demokrasi olmadığını yıllardır söylüyor... İnsanlar adalet karşısında eşit değil. Güya 141,142 ve 163. Maddeler kaldırıldı ama anti-terör yasası diye daha kötüsü konuldu. Oysa herkes inandığı gibi yaşamalı, örgütlenmeli, çocuklarını bu değerler doğrultusunda eğitebilmeli. Hatta kendi kanunlarını kendisi yapabilmeli. Bir seçim yasası var evlere şenlik. Bunun demokrasi olmadığını Refah Partisinden başka kim söylüyor!”

Benzer bir eleştiri Kürt sorununu ele alan afişte vardır. Yöresel kıyafetlerini giymiş, sakallı bir erkek resmi ve solunda “Doğulu olmak suç mu?” sorusu yer almaktadır.⁶⁸⁶

En dikkat çekici afişlerden birisi de, eli yüzünde, ağlamaklı ve “Başkalarının hayatının kadınıyım. Ya kendi hayatım?” sorusuna istinaden kadının ağzından anlattıkları ve RP’nin cevabı olarak, fuhuş sektörü, faiz, ekonomik sorunlar, psikolojik problemler bağlamında yanıtından sonra “Refah Partisi, sizi bu hayata mahkum eden düzeni değiştirecek” cevabıyla sistem eleştirisini yinelemiştir.⁶⁸⁷

1991 yılı milletvekili seçimleri ile bir önceki seçim ile (1987) kıyaslandığında merkez sağ partilerin % 6 oy kaybının olduğu gözükmemektedir. 1989 Seçimleri ile birlikte çıkışa geçen merkez sol partiler ise Kürt kökenli Halkın Emek Partisi (HEP) ile SHP ittifakına rağmen 1991 seçimlerinde toplamda % 6’lık bir kayıp yaşamıştır. Özetle, merkezin iki tarafında bulunan partiler, 1987 yılından itibaren istikrarlı şekilde oy kaybederlerken RP oylarını arttırmış ve İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesinde Türkiye’nin üstünde oy almayı başarmıştır. Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgeleri dahilindeki Diyarbakır, Mardin, Muş, Siirt illerinde RP’nin oy kaybı ise bir tarafta Türk milliyetçisi bir parti ile seçim ittifakına girmesi; diğer yanda Kürt kökenli HEP’in SHP şemsiyesi altında seçimlere dahil olmasından kaynaklanmaktadır. SHP ve HEP arasında yapılan ittifak neticesinde, Kürt oyları belirli düzeyde merkez sola tahvil olmuştur.⁶⁸⁸ Seçim sonuçları bakımından dikkat çeken bir başka husus, özellikle Alevi nüfusunun bulunduğu ve Alevi-Sünni geriliminin yaşandığı yerlerde, Sünni kesimin oylarının RP’de toplandığıdır.⁶⁸⁹ Orta

⁶⁸⁶ age, 146.

⁶⁸⁷ age, 151.

⁶⁸⁸ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi*, 222.

⁶⁸⁹ Sabuncu, Şeker, age, 1159.

Anadolu ve Doğu Anadolu’da yer alan Alevi illerinin⁶⁹⁰ kırsal alanlarında RP % 30 oy oranına ulaşmış; bu coğrafyada kullanılan 1.9 milyon oyun 582 binini almayı başarmıştır.⁶⁹¹ RP’nin toplumsal dinamikleri açısından altı çizilmesi gereken diğer husus, imalat sanayiinin geliştiği ve yoğun işçilerin bulunduğu bölgelerde seçmenler, diğer şehirlere göre daha yoğun RP’ye teveccüh etmiş olmalarıdır. Örneğin, RP, Kocaeli Gebze’de, hem il merkezinden hem de Marmara Bölgesi ortalamasından yüksek oy almayı başarmıştır. RP için benzer durum Zonguldak, Adana, Hatay, Denizli, Eskişehir gibi illerde de karşılaşılmaktadır.⁶⁹² RP’nin geliştirmiş olduğu Adil Düzen söylemi bölgesel ve ideolojik etmenlerden öte işçi sınıfının belirli kesiminde doğrudan tesir etmiş ve sınıfsal bir nitelik göstermiştir.

1991 Seçimleri sonucunda ilk iki sırada yer alan DYP ve SHP, Kasım 1991’den Haziran 1993’e, daha sonra Cumhurbaşkanı Özal’ın vefatı nedeniyle Demirel’in DYP genel başkanlığını Tansu Çiller’e bırakması ile Çiller başbakanlığında Temmuz 1995 yılına kadar ülkenin genel siyasetini koalisyon dahilinde yönetmişlerdir. Bu süre zarfında RP seçim ittifakının dağılması neticesinden 40 milletvekili ile parlamento içi muhalefet görevine yürütmüştür. Adil Düzen kavramını merkeze alınarak, kanun teklifi, gensoru, genel görüşme önergesi, meclis araştırma önergesi ve yazılı-sözlü sorular aracılığıyla parlamento faaliyetlerine yoğun bir katılım yapılmıştır. TRT yayınlarının kullanım süreleri ve ahlaki olması, insan haklarının koruma kanun teklifi, Ayasofya’nın ibadete açılması, faizin masrafa yazılmaması, zirai ilaçtan vergi alınmaması, vergilerin adil hale getirilmesi hakkında kanun teklifleri sunulmuştur. Adil Düzen söylemi doğrultusunda, alkol bağımlılığı, özürlülerin durumu, öğretmenlerin durumu, israfın önlenmesi, işsizlik, adil kredi dağılımı, yaşlıların korunması, trafik kazalarının önlenmesi, tüketicinin korunması ve emeklilerin durumu RP tarafından verilen bazı önergelerdendir.⁶⁹³

RP’nin doksanlar sonrasında geliştirmiş olduğu siyasal dil ve kazanmış olduğu meşruiyetin pekişmesi açısından 10 Ekim 1993 tarihinde gerçekleşen IV. Büyük Kongresi önem arz etmektedir. Değişimin varlığı açısından III. Kongre ve daha sonra gerçekleşen 1991 seçim dönemi bir başlangıç olması ve MSP çizgisinden farklılaşma

⁶⁹⁰ Alevi illeri Orta Anadolu ve Doğu Anadolu’daki sınırdaş 13 ilden oluşmaktadır. Orta Anadolu’da, Amasya, Çorum, Kayseri, Kırşehir, Nevşehir, Sivas; Doğu Anadolu’da, Erzincan, Kahramanmaraş, Elazığ, Malatya ve Tunceli Bkz. Sabuncu, Şeker, **age**, 1145.

⁶⁹¹ **age**, 1159.

⁶⁹² **age**, 1158.

⁶⁹³ Kazan, **age**, 78-79.

noktasında temek kırılmayı ifade etmekteydi. IV. Kongre ve devamında yapılan 27 Mart 1994 mahalli idareler ve 24 Aralık 1995 milletvekili genel seçimleri, sadece partinin değil; kitlenin de RP hakkındaki düşüncelerinin değiştiği bir dönemi işaret etmektedir.⁶⁹⁴ Belirtilen sürecin sonunda RP, söylemi ve seçmeni ile hem Milli Görüş hareketi hem de Türk siyasal hayatı için farklı bir parti profili ortaya koymuş ve iktidarı ele geçirmiş olacaktır.

RP III. Büyük Kongresi'nin parti tarafından *İktidara Yürüyüş Kongresi*; IV. Büyük Kongre ise *İktidarı Devralma Kongresi* olarak adlandırılmış ve Milli Görüş bayramı olarak kabul edilmiştir.⁶⁹⁵ III. Kongre sonrası 1991 seçimlerinde % 16,8 oy alınması, 1 Kasım 1992 tarihinde yapılan ara yerel seçimlerde RP'nin başarısı ve diğer partilerin iktidar süreçlerindeki yıpranmışlığı Milli Görüş hareketine iktidarı devralma adına büyük bir özgüven vermekteydi.

Genel Başkan Erbakan, kongrede, RP hakkında tashihi gerekli bazı yanlışlardan bahsetmiştir. Kamuoyunda kabul edilen fakat parti kimliği açısından mahsurlu bulunup düzeltilmesi gereken hususları Erbakan 12 maddede toplamıştır:⁶⁹⁶

1. RP yasakçı bir partidir.
2. RP iktidarda hürriyetleri kısar
3. RP dar bir kadroculuk anlayışına sahiptir.
4. RP laikliğe karşıdır.
5. RP demokrasiye karşıdır.
6. RP sakallı ve takkelilerin partisidir.
7. RP İran tipi bir yönetim getirir.
8. RP iktidara gelirse, askeri bir yönetim getirir.
9. RP iktidarın ardından Batılı ülkeler, dış yardım ve kredileri keserler, baskılarını arttırmaları, ambargo uygularlar.
10. RP iktidarında ABD ve Batılı ülkelerle ilişkiler bozulur.
11. RP iktidara gelince, ekonomik durum bir kargaşaya girer.
12. RP devletçi bir tatbikat yapar.

Erbakan, parti hakkında oluşan yanlış kabulleri açıklayarak tashih etme gayretinde bulunmuştur. Bugüne kadar baskıcı ve yasakçı zihniyetlerden en çok çekmiş olan ve hepsine karşı çıkmış olan RP'nin yasakçı yönetimlere iltifatı düşünülemez. RP herkese, inandığı gibi yaşama hakkı sağlayacaktır. Partinin hazırladığı anayasa teklifi

⁶⁹⁴ Serdar Şen, **Refah Partisi'nin Teori ve Pratiği**, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), 115.

⁶⁹⁵ Necmettin Erbakan, **Refah Partisi IV. Büyük Kongre Açış Konuşması**, (Ankara: y.y., 1993), 23

⁶⁹⁶ **age**, 92.

de bunun en açık göstergesidir. RP, dar bir kadroculuk anlayışına sahip değildir. Mezhep, ırk, dil, bölge, zenginlik, fakirlik farkı gözetmeden 60 milyonu kucaklar.⁶⁹⁷

Erbakan'a göre, Türkiye'nin kendine has bir laiklik anlayışı vardır ve bu anlayış, belirsiz ve yabancı bir kelimedenden türemesi nedeniyle öncelikle tanımlanmaya ve açıklanmaya muhtaçtır. Türkiye'deki laiklik, Bizantizmden mülhem, dinin devletin kontrolü altına alınması manasında tatbikat bulmuştur. Laikliğin uygulamadaki çarpıklığı da % 98'i Müslüman olan bir ülkede gayri Müslimlere tanınan haklar Müslümanları imrendirir dereceye getirmiştir. Demokrasi, insan hakları ve hürriyet gibi sözlerin yaygınlığına rağmen; Türkiye yönetimini elinde bulunduran azınlıklar laikliği İslam düşmanlığı şeklinde uygulamıştır. Erbakan, RP mensuplarının ise, samimiyetle herkesin inanç özgürlüğüne, hiç kimsenin diğerlerine inancından dolayı baskı yapmaması şartına herkesten daha fazla bağlı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹⁸

Erbakan, açıklamasında, RP'nin demokrasiye karşı olduğu yönündeki fikrin aksine, istikamet olarak, siyaset biçimini "halkın tasvibiyle uygulamak" olarak görmüş ve demokratik yollar ile iktidara gelmek ve hür seçimle iktidarı devretmek olarak deklare etmiştir.⁶⁹⁹ Erbakan, yıllarca sakallı, takkeli, takunyalı, tespihli sıfatlarıyla horlanmış ve dışlanmış insanların ancak RP'de ilgi ve yer bulabildiklerini belirtmiştir. Erbakan, RP'nin demokrasi yaklaşımının "insanların kılık kıyafetlerine göre değil, kafalarına ve kalplerine göre"⁷⁰⁰ olduğunu ifade ederek sistemin hayat tarzı üzerinden yürüttüğü politik işleyişi eleştirmiştir.

RP'nin İran tipi bir yönetim getireceği iddiasına karşı, kendine has bir düzen kurmak isteyen ve taklitçi zihniyeti reddeden RP'nin İran tipi bir rejimi kabul etmesi imkansız olduğu belirtilmiştir. Erbakan'a göre RP için tek tip yönetim vardır o da Adil Düzen'dir.⁷⁰¹

Erbakan, askeri müdahale olur iddiasının aksine, modern harp sanayisini kuracak, orduyu modernize ederek uluslararası caydırıcılık gücüne yükseltecek bir partiye karşı silahlı kuvvetlerin muhalefet değil; aynı görüşte olacağını öne sürmüş ve bu

⁶⁹⁷ **age**, 94.

⁶⁹⁸ **age**, 95-96.

⁶⁹⁹ **age**, 98.

⁷⁰⁰ **age**, 99.

⁷⁰¹ **age**, 100.

iddiayı demokrasi ve halkın iradesinden kopuk, ümitsiz kesimlerin menfi propagandası olarak itham etmiştir.⁷⁰²

Erbakan, RP'yi gerçek ve tek özel sektörcü parti olarak ifade etmiş ve devletin ekonomik faaliyetlerinden, zorunlu olan bazı durumları hariç bütünüyle elini çekmesini istemiştir.⁷⁰³

RP IV. Büyük Kongresinde Erbakan'ın dönemin şartları açısından altını çizdiği, ülkenin % 60'nın şehirli ve % 42'sinin 20 yaş altında olduğu hususu, Türkiye'deki değişimin şehir merkezli bir yörüngeye oturduğu ve iktidar olmanın gerekliliği olarak bu alandaki sorunların merkeze alınması gereğini önemsendiğini ortaya koymaktadır. Erbakan, köylü bir toplumdan şehirli topluma geçiş esnasında, taklitçi partilerin gerici ve statükocu kaldığını, göç dalgasına karşı konut problemini çözemediklerini, eğitim ve sağlık yatırımı yapamadılar ve istihdam üretemedikleri ifade etmiştir. Biriken bu hataların sonucu olarak, nüfusun % 70 gecekonduda yaşamaktadır, 1 milyona yakın genç üniversite tahsilden mahrum kalmıştır ve işsizlik 9 milyona ulaşmıştır.⁷⁰⁴ RP, toplumun omurgasını oluşturan şehirli ve genç nüfusun varlığını ve sorunlarını kavrayarak bu alan özelinde politika üretmeye başlamıştır.

Erbakan, terör, ekonomik meseleler, demokratikleşme ve dış politika haricinde bunlardan kadar önemli olmakla birlikte “taklitçi” partiler tarafından önemsenmeyen, temiz yönetim, ahlak tahribatının durdurulması ve “Batı taklitçiliğinin” terkedilmesinin diğer dört başlık kadar kadar önemli olduğunu savunmuştur.⁷⁰⁵

IV. Büyük Kongre'de, Adil Düzen'e ait klasik söylemler haricinde en önemli çıkışlardan birisi, RP'nin demokratikleşme perspektifinin somutlaşmış olmasıdır. Erbakan, “taklitçi partilerin” dillerinden düşürmedikleri demokrasi ve insan hakları söylemine karşın; bu kavramların içerikten yoksun bir şekilde ve sadece söylem düzeyinde bulunduğunu iddia etmiştir. Erbakan, RP'nin çağdaş, insan haklarına saygılı, vatandaşların hepsine sömürsüz, tahakkümsüz, inandığı gibi yaşama hakkı tanıyan; baskı değil hizmet devletinin olduğu bir düzen kurulacağını ifade edilmiştir. Sahip oldukları demokratik anlayışın en somut göstergesi olarak 5 Mart 1993 tarihinde TBMM Başkanlığına sunulan “RP'nin Anayasa Değişikliği Uzlaşma

⁷⁰² age, 101.

⁷⁰³ age, 100.

⁷⁰⁴ age, 26.

⁷⁰⁵ age, 30.

Teklifi” gösterilmiştir. Demokratikleşme anlayışının çekirdeği ise çarpık laiklik anlayışına istinaden yapılan tatbikatlara karşı, ifade hürriyet, tedris (eğitim) hürriyeti, örgütlenme hürriyeti ve ibadet hürriyetinin gerekliliği öne sürülmüş; Türkiye’de laikliğe ve insan haklarına aykırı birçok uygulamanın olduğu somut örnekler üzerinden sıralanmıştır.⁷⁰⁶

IV. Büyük Kongre’de kendisine yer bulan en önemli başlıklardan birisi de Türkiye’nin doksanlar siyaseti açısından kanayan bir yara olan terör sorunudur. Terör sorunu Erbakan tarafından üçlü bir ayırım dahilinde incelenmiştir: terör, Kürt sorunu ve Güneydoğu meselesi. Erbakan için, terör, Kürt ve Güneydoğu sorunun bir neticesi olarak kendisine alan bulmuş ve devlet iktidarını bölgede nakıs bırakmıştır. Problemler, üç krizli alan üzerine inşa olmuştur: devletin belli bir süredir hizmet devleti değil; baskı aygıtı haline gelmesi, sömürü düzeninin açlık üretmesi ve İslam bağlarını zayıflatacak materyalist ve ırkçı politikaların uygulanmış olmasıdır. Erbakan, üniter devlet içerisinde kalmak koşulu ile demokratik toplumda her türlü çözüm önerisinin konuşulabilir olması gerektiğini ifade ederek çözüm olarak kurulacak Adil Düzen’e işaret etmiştir.⁷⁰⁷

III. Büyük Kongresini “iktidara yürüyüş”, IV. Büyük Kongresi’ni ise “iktidarı devralma dönemi” olarak niteleyen RP en önemli siyasal çıkışını 27 Mart 1994 mahalli idareler seçiminde yapmış ve 1990 sonrasında gerçekleştirmiş olduğu dönüşümü büyük ölçüde tamamlamıştır. RP’nin bundan sonraki başarısı ise 24 Aralık 1995 tarihinde birinci parti olarak çıkacak olması ve devamında kurulacak olan Refahyol koalisyonudur.

RP, 1994 yerel seçimlerinde DYP ve ANAP’ın ardından almış olduğu % 19,1 oy ile yükselişini sürdürmüş ve birçok büyükşehir belediye başkanlığını kazanarak siyasetin merkezine oturmayı bilmişti. Henüz bir siyasal kopuş olmamakla birlikte, parti içerisinde öne çıkan genç kesimin, klasik parti tabanı ve bu zamana kadar Milli Görüş çizgisine destek vermemiş şehirli kesimle girmiş oldukları dinamizm⁷⁰⁸ ve partinin 1991 seçimlerinden itibaren profesyonel düzeyde uyguladığı seçim kampanyaları RP’ni başa güreştirir hale getirmekteydi. Klasik MSP çizgisi ve 1990 öncesi RP’nin doğulu ve köylü partisi görünümünün aksine, 1994 seçimleri ile şehirli

⁷⁰⁶ **age**, 78-83.

⁷⁰⁷ **age**, 34-37.

⁷⁰⁸ Aydın, Taşkın, **age**, 414.

ve batılı bir kisveye bürünecekti. RP bu tarihten itibaren ideolojik olarak merkez bir parti olmamakla birlikte, Türkiye'nin tamamına yakınından oy almayı başarmış ve siyasetin merkezine yerleşmiştir.

RP, 27 Mart 1994 mahalli idareler seçimlerinde mahalli değil, genel seçim konsepti üzerinden yaklaşarak, "Refah Partisi Türkiye'nin teminatı" sloganıyla kampanyasını yürütmüş ve merkezi siyasetin Türkiye'de yaşamış olduğu krize karşı bir çare olarak yükselen Adil Düzen söylemini ileri sürmüştür.⁷⁰⁹ Kampanyada üretilen "teminat" sözcüğü, siyaset hakkında toplum nezdinde oluşan menfi düşüncelerin silinmesi amacıyla olumlu bir gönderen olarak kullanılmaktaydı.

Seçim sonuçları ve toplumsal taban analizi yapıldığında, Doğu Anadolu Bölgesi (% 28,7), Güneydoğu Anadolu Bölgesi (% 28) ve İç Anadolu Bölgesinde (% 23,4) Türkiye ortalamasının üstünde oy alarak birinci sırada yer alan RP'nin batı metropol şehirlerinde de başarı kazandığı gözükmektedir. Dikkat çeken husus, nüfus oranı arttıkça RP'nin başarı oranı da artmış olmasıdır. 100 binin üstünde nüfusu olan şehirlerde % 22,8 oy alan RP, Türkiye ortalamasının üstüne çıkmış; 100 bin 50 bin arası yerlerde % 17,2, 50 binin altı yerlerde ise % 13,6 ile Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Kent ortalaması % 20 olan RP, köylerde Türkiye ortalamasının altında % 17,7 oy oranına sahip olmuştur.⁷¹⁰ RP'nin, Türkiye'deki Büyükşehir belediye başkanlıkları seçimlerinde toplam geçerli oyun % 22,4 olarak birinci parti olduğu, büyükşehir dışındaki il ve ilçe başkanlıklarında bu oranın % 18,9'a indiği ve ANAP ve DYP'den sonra üçüncü sıraya yer bulduğu görülmektedir.⁷¹¹ Bu oran da RP'nin şehirli parti konumunu teyit etmektedir. RP, geliştirdiği yeni dil ve bu zamana kadar uzağında kaldığı toplumsal kesimlere uzattığı el aracılığıyla önemli bir başarı elde ederek, İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Konya, Kayseri, Diyarbakır, Erzurum büyükşehir belediye başkanlıklarının yanında toplam 330 belediye başkanlığı kazanmıştır.⁷¹²

27 Mart 1994 mahalli idareleri seçiminde RP'nin yapmış olduğu çıkış ve birçok kesim tarafından RP'li belediyelerin başarılı bulunması 24 Aralık 1995 seçimlerinde RP'nin % 21,4 oy oranı ile birinci olmasını sağlamıştır. Milli Görüş hareketi mahalli idarelerde önemli başarılarla imza atmasının yanında, DYP-SHP iktidarı döneminde

⁷⁰⁹ Özkan, **age**, 184.

⁷¹⁰ Sabuncu, Şeker, **age**, 1163.

⁷¹¹ Turan, **age**, 275.

⁷¹² **age**, 274.

siyasi ve ekonomik olarak siyasetin çökmesi karşısında RP, geliştirmiş olduğu söylem ile birçok kesim için umut vadetmiştir. Anajans'ın hazırladığı RP seçim kampanyanın başlığı “Türkiye yeniden doğacak” olarak belirlenmiş ve toplumun her kesimine uygun çözümler sunulmuştur. Örneğin, Kürt sorunu bağlamında, sorunun silah ve şiddetle değil barış ve ekonomik kalkınma ile olacağı ileri sürülmüş ve “*terör yarası Refahla sarılacak*” afişi kullanılmıştır. Ekonomik gücü vergiler aracılığıyla azalan işçi ve memur için “*ücretler vergilerle budanmayacak*”, artan rüşvet ve yolsuzluk döngüsüne karşı “*rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak!*”; “*Size sadece Refah vaat ediyoruz*” başlıklı ilanda ise, “onlar halk gibi yaşamıyorlar. Onların eğitim sorunu yok, sağlık sorunu yok, terörden de korkmuyorlar, çünkü onların korumaları var. İşsizlikten korkmuyorlar, çünkü onların işi politika”⁷¹³ olduğu belirtilerek Türk siyasetinin elitist yapısının yanında, kültürel ve ekonomik bölünmüşlüğe atıfla RP'nin sınıfsal olarak toplumun geniş kesimleri ile olan rabitası vurgulanmaya çalışılmıştır. RP, ideolojik omurgasını muhafaza etmekle beraber, geçirdiği siyasal söylem değişikliğine istinaden seçim kampanyasının ideolojik dozunu düşük tutarak bir tarafta birden çok toplumsal odağı kucaklamak; diğer yandan laik kesimlerin menfi propagandasının önünü kesmeyi hedeflemiş ve bunda da kısmen başarılı olmuştur.

12 Eylül askeri darbesi sonrasında çok partili hayata geçiş ile birlikte kurulan RP, 1990 öncesinde, lider, örgüt, taban ve söylem düzeyinde kurulma ve toparlanma dönemi geçirdikten sonra, 1990 yılındaki III. Büyük Kongre ile birlikte içe kapalı, sınırlı bir taban ve dilden, çoğulcu bir söyleme geçerek farklı toplumsal tabakaları kucaklayabilmiştir. Türkiye ve dünya siyasetindeki yapısal değişimler neticesinde oluşan krizler ve siyasetin merkezinde oluşan boşluk, RP'yi bu alana aday yapmış ve Milli Görüş hareketi geçmiş deneyimlerinden farklı ve kendi sınırlarını aşmanın riskini göğüsleyerek iktidar olma imkanına kavuşmuştur. Fakat değişimin gerçekleşmesi, geleneğin terk edilmesi yoluyla değil, geleneğe yeni unsurların eklenmesi yöntemiyle gerçekleşmiştir. RP, devlet, demokrasi, insan hakları, ekonomi, laiklik ve milliyetçilik kavramlarını yeniden yorumlamak koşuluyla bu kavramlar etrafında cereyan eden sorunlara Milli Görüş perspektifinden çözüm bulma gayretinde olmuştur.

⁷¹³ Özkan, *age*, 224.

5.2. Refah Partisi ve Politik Kavramların Anlamı

RP, 1970 yılında soğuk savaş dönemine tekabül eden, sağ siyaset içerisinde koparak politik mücadeleye girmeye çalışmış, Milli Görüş hareketinin üçüncü partisi olarak Türk siyasal hayatında iktidar yarışını sürdürmüştür. Geleneğin kendi iç dinamikleri kadar ülkenin ve dünya siyasetinin geçirmiş olduğu dönüşüm politik kavramların anlamını, içeriğini ve kabulünü bir hayli farklılaştırmıştır. Gelenek bölümünde, politik kavramların diğer Milli Görüş partileri tarafından nasıl kullanıldığını mukayeseli olarak incelendi. Bu noktada değişim olgusu da merkeze alınarak, devlet, demokrasi, laiklik ve milliyetçilik kavramlarını ve bu kavramlar etrafında süregiden tartışmaları tetkik edilerek RP'nin siyasal teorisinin çözümlemesi yapılacaktır.

5.2.1. Refah Partisi ve Devlet Kavramının İçeriği

RP programına bakıldığında, devlet görevlilerine ve devletin işleyişine yüklenen anlam, devletin, aşkın olmaktan çok hadim olduğu; kamusal faaliyetlerde toplumsal adaleti sağlanmasının temel vazifesi olduğu yönündedir.⁷¹⁴ Devletin varlığını sürdürebilmesi, içeride fikir, inanç ve vicdan hürriyetinin tanınması; dışarıya karşı ise, ekonomik anlamda bağımsız, siyasi anlamda ise milli menfaatleri gözetken bir dış politika ile mümkün olabilmektedir.⁷¹⁵ Yönetmel bir araç olarak tanımlanan devlet, kavramsal düzeyde, kamusal hizmet veren, bu görevini yapabilmesi için de siyasi olarak bağımsız olmak zorunda kalan meşru bir güç olarak tanımlanmaktadır. RP açısından devlet, çekirdeğinde hak kavramı olan; siyasi, idari, ekonomik, ilmi ve dini/ahlaki düzenlerden teşekkül etmiş bir tüzel kişiliktir.⁷¹⁶ Bu noktada, devleti oluşturan düzenlerden dini ve ahlaki yapı, hak kavramı ile buluştuğunda, yönetmel ve modern devlet kavramı, araçsal ve kamusal hizmet veren bir yapıdan, ülke ve toplum saadetini sağlayan, sahip olduğu merkezi konum ile dünya Müslümanlarını etrafında bir mıknatıs gibi çekebilen bir niteliğe bürünmektedir.⁷¹⁷ RP'nin Milli Görüş geleneğinden gelen çift dilli retoriği, partinin siyaset teorisinin çekirdeğini oluşturan devlet kavramında ortaya çıkmakta ve devlete yüklenen modern ve geleneksel anlam 1990 öncesinde bir hayli silikleşmektedir. Kağıt üzerinde tanımlanan ve kamusal hizmetleri gören devlet ile toplumsal, siyasal ve dini önderliği kendinde toplayan

⁷¹⁴ RP Parti Programı, 7.

⁷¹⁵ Tekdal, "Refah Partisi I. Büyük Kongresi, 8-10.

⁷¹⁶ Erbakan, Türkiye'nin Temel Meseleleri, 231.

⁷¹⁷ Işıl Arpacı, "Türk Siyasal Yaşamına Etkileri Bakımından İslâmcılık ve Necmettin Erbakan", (Doktora tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 246.

devlet iki farklı kimliği ortaya koymaktadır. RP'nin araçsal ve hizmetkar olarak gördüğü devlet, bu zamana kadar demokratik ve toplumsal alana karşı kibirli ve tahakkümcü olan bürokrasidir. RP, bürokratik tahakkümün kırılması adına devleti hadim olarak tanımlayarak tarihsel olarak “hor görüldüğü” devlet aygıtını -idareyi-siyasal iktidarın emri altında işlevselleştirme yoluna gitmektedir.

RP'nin devlet anlayışı, 1990 öncesinde sahip olduğu ikircikli rezerve karşın III. ve IV. Büyük Kongre'lerden sonra liberal perspektifin yoğunlaştığı, İslami tonlarının görece azaldığı siyasal bir çizgiye kaymıştır. RP, Dünya ve Türkiye'de yaşanan köklü siyasi ve ekonomik dönüşüme karşın; hükümetler üstü bir siyasete dönüşen “taklitçi düzenin”, toplumda her alanı kontrol etmeye çalışan, merkeziyetçi ve hantal bir yapıya dönüştüğü iddiasını siyasi söyleminin merkezine yerleştirdi.⁷¹⁸ Devlet kavramıyla ilgili diğer partilerin değer skalasında olmayan RP'nin ise manevi kalkınma ve taklitçiliğin terki ile birlikte bulundurduğu en temel husus, temiz yönetim anlayışıdır. Böylece, doksanlar ile birlikte sadece bürokrasi anlamında değil, hükümetler üstü bir kavram olarak devlet de cepheden eleştiriye tabi tutulmaya başlanıyordu.

RP'nin 1990 sonrası devlet kavramsallaştırmasının en açık biçimi terör ve Kürt sorununda kendini göstermektedir. Bölgede, insan haklarının yeterince tanınmaması, devleti hizmet devleti yerine, baskı devleti haline getirmektedir.⁷¹⁹ Devletin uygulamış olduğu ırkçı ve materyalist anlayış, Kürt sorununu ve sonucunda terörü tetiklemiş; devletin temsilindeki kamu görevlilerinin vatandaşlara uzaklığı yabancılaşmayı sonuç vermiştir. RP, Kürt sorununun çözümü adına üniter bir devlet formu içerisinde kalmak koşulu ile her türlü meselenin konuşulabileceğini, konunun tabu haline getirilmemesini savunmuş ve terörle mücadele adına baskı rejiminin terk edilmesini reçete olarak sunmuştur.⁷²⁰

RP, siyasal düzen perspektifini, Adil Düzen içerisinde yer alan adil devlet düzeni ya da adil siyasi düzen üzerinden tanımlamış ve bu düzenin toplumsal barış ve uzlaşmanın neticesinde tesis edilecek anayasa aracılığıyla kurulacağı öngörülmüştür. RP'ye göre yapılacak anayasa, sadece kağıt üzerinde değil; uygulamada da inanç ve fikir hürriyeti önündeki engelleri kaldıracak; temel insan haklarına ve millet

⁷¹⁸ Erbakan, **Refah Partisi IV. Büyük Kongre**, 30.

⁷¹⁹ **age**, 34.

⁷²⁰ **age**, 37.

inançlarına uygun olacaktır.⁷²¹

RP'nin devlet anlayışındaki değişikliklerden en dikkat çekici olanı, yasama faaliyetlerine dair 1991 yılı seçim beyannamesinde ifade edilen çoklu hukuk ya da hukuk plüralizmi beyanıdır.⁷²² 1993 yılında TBMM'ye sunulan anayasa değişikliğinin sunuş kısmında, din ve vicdan hürriyetinin dört ana başlığı ihtiva etmesi gerektiği belirtilerek; bu hususlar, ifade ve yayma hürriyeti, öğrenim ve öğretim hürriyeti, örgütlenme hürriyeti ve inandığı gibi yaşama ve ibadet hürriyeti olarak belirlenmiştir. Son madde, hukuk seçme hürriyetini de içerdiği varsayımı, çok hukuklu sisteminin gerekliliğini işaret etmekle beraber,⁷²³ anayasa önerisine bu hususta somut bir değişiklik önerilmemiştir. RP'ye çok hukukluluk kavramını kazandıran Bahri Zengin konuyu ele aldığı çalışmasında, çok hukukluluğu dört evreli siyasal sürecin nihai aşaması ve demokratikleşmenin en ileri evresi olarak tanımlamaktadır.⁷²⁴

“Demokratik gelişmeyi, taklit evresi, çoğunluk evresi, çoğulculuk evresi ve çok hukukluluk olmak üzere dört evreye ayırabiliriz... Çok hukukluluk, demokratikleşmenin en ileri evresidir. Bu aşamada, halk, kendi hukukunu seçme hakkını da kullanır. Bu evrede birey tamamen özgürleşerek devletin önünde ve üstünde yer alır, siyasal yapı tamamen değişir. Kurumlar ve kurumların işlevleri farklılaşır... Önceki aşamalarda yer alan hukuk üreten bir yasama organına, bu aşamada, gerek kalmaz. Çünkü bu evrede birey bizzat kendi hukukunu kendisi seçer. ... Hukuk üretimi sivil topluma bırakılmalıdır... Ekonomik yaşamda üretilen mal talep olursa piyasada tutulur. Aksi halde silinir gider. Hukuk alanında da öyle olmalıdır. Hukuk serbestçe üretilmeli, talep varsa, talep olduğu kadar uygulama alanı bulmalıdır. Talebi belirleyen de teker teker bireylerin kendisidir.”

Bahri Zengin'in odaklandığı husus hukuk olmakla beraber çok hukukluluk tartışması daha geniş anlamda devletin ve siyasal yapının nasıl kurulacağı ve işleyişi yönünde ütöpik bir söyleme dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Kamu hukuku ile özel hukuk arasındaki ilişkinin belirsiz olduğu çok hukukluluk düşüncesi, merkezinde inanç, ibadet ve örgütlenme hürriyetinin yattığı; tarihsel olarak inşa edilmiş Kemalist rejime ve mevcut siyasi modele karşı İslamcı reddiyenin teorisi olarak durmaktadır.⁷²⁵ Çok hukukluluk tartışması, Milli Görüş hareketi açısından çekici bir söylem olmakla

⁷²¹ Necmettin Erbakan, **Türkiye'nin Meseleleri ve Çözümleri**, (Ankara: y.y.,1991), 47.

⁷²² **Refah Partisi Seçim Beyannamesi**, (Ankara,1991), 103.

⁷²³ **Refah Partisi'nin Anayasa Değişikliği Uzlaşma Teklifi**, (Ankara: Refah Partisi, t.y.), 4.

⁷²⁴ Bahri Zengin, **Özgürleşerek Birlikte yaşamak**, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1995), 88-93.

⁷²⁵ Çalışlar, **age**, 90.

birlikte, siyasi metinlerde yer almaktan öteye gidememiştir.⁷²⁶ Anayasa uzlaşma teklifinde, yapılan değişiklikler ile siyasal evrenin üçüncü aşaması olan çoğulcu demokrasinin hedeflenmiş olması da⁷²⁷ Türkiye’deki mevcut siyasi aşamanın RP açısından çoğunluk diktası düzeyinde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla dördüncü aşama olan çok hukukluluk, uzak bir hedef olarak siyasi dolaşıma girmiş ve yeterince konuşulmaya imkan bulamadan siyasi gündemden düşmüştür.⁷²⁸

RP’nin devlet anlayışı, siyasal değişimine koşut olarak, geleneksel ve modern devlet kavramlarını birlikte içeren bir anlayıştan, liberal devlet anlayışına doğru seyir izlemiş ve 1995 seçim beyannamesinde *gardiyan* olarak anılan mevcut devlet anlayışından *garson devlete* geçileceği beyanı edilmiştir.⁷²⁹ Fakat, yukarıda çok hukukluluk tartışmasında görüldüğü ya da Adil Düzen söyleminde inceleneceği üzere açıktan dile getirilemeyen, gömülü İslamcı kodlar RP’nin siyasal teorisinin zemininde kendisini yer bulmaktadır. Bir tarafta rasyonel, modern ve eleştirel bir dil; diğer tarafta İslâmıcı kodlar, söylem ve zihin dünyasında birlikte kendisine yer bulabilmekte; partinin hitap ettiği kesimlere göre farklı siyasi retorikler eş zamanlı olarak işlevsek hale getirilmektedir.

5.2.2. Refah Partisi ve Demokrasi Kavramının Seyri

RP’nin demokrasiye yüklediği anlam uzun sayılamayacak politik ömrüne göre bir hayli zengin, inişli-çıkışlı ve dönemseldir. Bu sebeple RP’nin demokrasi kabulü hakkında verilecek tek bir hüküm açıklayıcı olmayacaktır. Konuyla ilgili ikinci husus, RP’nin demokrasi söyleminin bizatihi, partinin kurumsal kimliği ve temsil makamındaki yetkilileri aracılığıyla ve siyasal pratikler üzerinden incelenmesi gerekliliğidir.

RP’nin 1983 yılındaki programında, temel prensip olarak, demokrasinin kurulmasına ve milli iradenin tecellisine çalışılacağı belirtilmiştir.⁷³⁰ Aynı şekilde, 1985 yılında I. Büyük Kongre’de konuşan ilk Genel Başkan Ahmet Tekdal tarafından Batılı

⁷²⁶ Milli Görüş haricinde İslamcı entelektüellerin yanında sol ve liberal düşünürlerin verdiği katkı üzerinden çok hukukluluk tartışması Ali Bulaç’ın öncülüğünde Medine Vesikası kavramı aracılığıyla 1990’larda tartışılmıştır. Konuyla ilgili bkz. Ali Bulaç, Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler” **Birikim Dergisi**, s.38-39 (1992): 102-111., Ali Bulaç, “Medine Vesikası Üzerine Tartışmalar (I)”, **Birikim Dergisi**, s.47 (1993): 40-46.

⁷²⁷ **Refah Partisi’nin Anayasa Değişikliği**, 7

⁷²⁸ Konuyla ilgili eleştirel perspektif için bkz. Levent Köker, “Hangi Demokrasi, Hangi Refah” **Birikim Dergisi**, s.91 (1996), 51-52.

⁷²⁹ **24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi-Özet**, (Ankara: Refah Partisi, 1995), 25.

⁷³⁰ **RP Parti Programı**, 36.

anlamda bir demokrasinin Türk milletinin hak ettiğini savunulmuştur.⁷³¹ 12 Eylül askeri müdahalesi ile siyasal sistemin askıya alınması ve meşruiyetini sandıktan alan geniş kitlelerin sistem dışına itilmesi, askeri vesayetin sürdüğü bir dönem için demokrasi ile sandık arasındaki ilişkiyi kesifleştirmektedir. Milli Görüş siyasetinin sahip olduğu iktidar odaklılık, maddi ve manevi kalkınmanın tek yolun seçim kazanmaya indirgenmesi ve cari rejim karşısında meşruiyet arayışı diğer partiler kadar RP'yi de demokratik sisteme dönülmesi ve seçim mekanizmasının çalışmasını noktasında heveslendirmiştir. Kuruluş dönemindeki askeri vesayetin varlığı karşısında açık bir demokrasi söylemi dile getirilmekle beraber Erbakan'ın siyasal alana dahil olması ile birlikte, klasik söyleme geri dönüldüğü gözlemlenmektedir. Milli Görüş hareketi ve RP'nin demokrasiye yüklediği anlam takiye iddialarına karşın oldukça açıktır. Demokrasi kavramı bizzatı ve tek başına RP için anlam taşımamış; varılması gereken siyasal hedefler doğrultusunda işletilmesi gereken bir usulden ibaret görülmüştür.⁷³²

“Demokrasi bir gaye değil bir vasıttır. Gerçeğin ortaya çıkması için faydalı olduğundan dolayı biz ona iltifat ediyoruz. Yoksa demokrasi olmuş; o kapıdan bu kapıya, bu kapıdan o kapıya dolaşmış durmuşsun. Ne işe yarar o demokrasi? Hangi vasıtayla giderseniz gidin sonunda bir düzen kurulacak. Bu kurulacak olan düzen insanlığa saadet getirecek olan bir düzense, yaptığımız işin kıymeti vardır. Yoksa demokrasi, demokrasi deyip hele bugünkü tabakayla, hile rejimiyle onu bunu seçtirip yine bize zulüm rejimi kuracaksanız, oynadığınız oyunun ne kıymeti var? Onun için demokrasi bir gaye değil vasıttır.”

Erbakan'ın demokrasiye yüklediği anlam benzer şekilde RP İstanbul İl Başkanı ve R. Tayyip Erdoğan'da da karşımıza çıkmaktadır.⁷³³

“Demokrasi bugüne kadar bazen amaç bazen ise araç olarak görülmüştür. Hem amaç hem araç olarak yorumlayanlar da olmuştur. Bize göre ise demokrasi ancak bir araçtır. Hangi sisteme gitmek istiyorsanız, bu düzenlerin seçiminde bir araçtır. Yani demokrasi ile düzenler gelir, düzenler gider. Tabi bunun demokrasi ile gerçekleşmesi, halkın iradesinin tecelli etmesi güzel bir şey. Ve bu noktada demokrasiyi halkın iradesinin tecellisi şeklinde tanımlayabiliriz. Fakat bugün ülkemizde demokrasi bir amaç olarak yorumlanıyor. Ve bir amaç olarak görülen demokrasi, ne yazık ki bugün Türkiye'de totaliter bir yapıya gündemde tutuyor. Bugün Türkiye Cumhuriyetinde demokrasi adına bir dikta rejimi görüyoruz. Ne yazık ki demokrasi kavramı bizde tam olarak yerine oturmamıştır.”

⁷³¹ Ahmet Tekdal, “**Refah Partisi I. Büyük Kongresi Açılış Konuşması**, 9.

⁷³² Necmettin Erbakan, **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-V**, (Ankara: MGK Yayınları, 2014), 310.

⁷³³ Recep Tayyip Erdoğan, “Demokrasi Amaç Değil Araçtır”, **2. Cumhuriyet Tartışmaları**, der. Metin Sever, Cem Dizdar, (Ankara: Başak Yayınları, 1993): 419-420.

RP'nin saadet nizamına götürmesi sebebiyle demokrasiye yüklediği araçsal anlamın yanında, özellikle İslamcı kitlelerin ifade, inanç ve ibadet hürriyeti bağlamında yaşamış olduğu sorunlar demokratikleşme problemi dahilinde dile getirilmiştir. Erbakan'a göre, "demokraside fikir ve inanç hürriyeti esastır. Herkes, fikir ve görüşünü hiçbir baskı altında olmadan millete arz edebilmeli...Farklı fikir sahiplerinin yek diğerine karşı büyük bir müsamaha ile hareket etmeye alışmaları demokrasimizin tekamülü için elzemdir."⁷³⁴ RP, 1990 öncesinde özellikle demokratikleşme sorunu olarak Ceza Kanununun 163. maddenin kaldırılması ile üniversitelerdeki başörtüsü sorununa odaklanmış; toplumsal ve siyasal düzende yaşanan sorunların çözümlenmesinde demokrasi tartışmasını merkeze taşımak yerine düzenin batıl ve hile rejimi olduğunu ifade etmekle yetinmiştir. Demokrasi hakkında RP nezdinde geçerli olan araçsal ve sınırlı söylem, siyasal dilin değişmesine koşut olarak, başta Kürt sorunu, laiklik ve ordunun siyasi tutumu olmak üzere birçok problemi demokratikleşme havzasına dahil edecekti.⁷³⁵ Adil Düzen söylemi ile birlikte, batıl ve hile rejimi olarak adlandırılan düzenin demokrasi yoksunluğu, demokratikleşme başlığı altında RP tarafından 1991 yılından itibaren siyasal propagandanın en önemli malzemesi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

RP'nin seçim beyannamelerinde ve anayasa değişikliği teklifinde tatbik etmek istediği ve kendi literatürüne dahil ettiği sistem çoğulcu demokrasidir. Çok hukuklu demokrasi evresinin bir önceki aşaması olan çoğulcu demokraside, serbest ve özgür seçimler yapılır; inanç ve düşünce hürriyeti yaygındır, bireyin kültürel haklarına müdahale edilmez.⁷³⁶ RP'ye göre, tarihsel olarak dış güçlerin bu zamana kadar dayatması doğrultusunda işleyen güdümlü demokrasinin tesis etmiş olduğu tahakküm düzenine karşı, çoğulcu demokrasi yaşanan siyasal problemler için bir reçete hükmündedir.⁷³⁷

Milli Görüş hareketinin 1970 yılında kurulduğu günden RP deneyimine kadar İslamcı geleneğin ana akım temsilcisi olan partiler, demokrasi ve İslam tartışmasına entelektüel ve kelami bir katkı vermemişlerdir. Mevzubahis problem, diğer partilerde de gözükmekle beraber ideolojik omurgası olduğu görülen Milli Görüş'ün entelektüel eksikliği daha açık bir şekilde kendisini ele vermektedir. Demokrasi

⁷³⁴ Erbakan, **Milli Görüş**, 30.

⁷³⁵ Köker, **Hangi Demokrasi, Hangi Refah**, 51.

⁷³⁶ Zengin, **age**, 89.

⁷³⁷ Erbakan, **Refah Partisi IV. Büyük Kongre**, 78.

kavramına bakış da doğal olarak ana akım siyasetin şekillenişine göre inişli-çıkışlı, parçalı-bütüncül mahiyet alarak kimi zaman sahiplenilen, kimi kazam araçsallaştırılan bir nitelik kazanmıştır. Bu iç tutarsız çok hukukluluk tartışmasında görüldüğü üzere zaman zaman içi yeterli derecede doldurulamayan kavramların ortaya atılmasına da neden olmuştur. Fikri yetersizlik, partiyi siyasi krizlere ve savrulmalara açık hale getirmekle beraber, ana akım siyasetin RP'ye karşı dışlayıcı tavrı RP ve genel olarak Milli Görüş çizisini demokratik olmaya zorlamıştır. Siyasi müktesebatında barındırdığı araçsal ve kısmi demokrasi anlayışı, sistemin tazyiki neticesinde RP'yi demokrasiyi merkezine alan bir söyleme kaydırmıştır. Cari rejimin ve diğer partilerin takınmış olduğu tavır RP'yi siyasi tutum değişikliğine götürmekle beraber, RP'nin başarısı ana akım Türk siyasal kültürünün demokrasi kalibresini ölçmek adına turnusol vazifesi görmüştür.⁷³⁸

RP ve demokrasi tartışmalarında altı çizilmesi gereken hususlardan birisi de parti içinde demokrasi kavramının ne düzeyde kendisine yer bulmasıdır. Ülkenin genel siyasetine ve mahalli idarelerine talip olan RP'de parti içi demokrasi göze batacak derecede eksikti. Ergun Özbudun RP'de mevcut olan bu durumun, partiyi kitle partisi yapmaktan mahrum bıraktığını iddia etmektedir.⁷³⁹ Bülent Arınç'ın ifadesiyle yerel iktidarlar başarıları lider çoğulculaşmasını sağlamakla beraber, Erbakan'ın şahsındaki lider tekeli kırımayı başaramamış⁷⁴⁰ ve Erbakan çevresindeki sınırlı kişi tarafından çeyrek yüzyıl partiyi yönetmiştir. Parti kongreleri, seçim yarışı içerisinde geçmekten çok Erbakan şahsına olan teveccüh ile sonlanmış; TBMM parti grubu ise büyük bir disiplin içerisinde yasama faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

5.2.3. Refah Partisi'nin Laiklik Perspektifi

Milli Görüş geleneğinin en hassas olduğu konu temsil ettiği kesimler ve taşıdığı ideoloji sebebiyle laiklik düşüncesidir. RP'den önce kurulan her iki Milli Görüş partisi de somut delillere dayanmamakla beraber, laiklik düşüncesine aykırı olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır.

RP programında, temel prensipler bölümünde laiklik düşüncesi, “partimiz fikir, vicdan ve düşünce hürriyetlerine inanır; fikir, vicdan ve inanç hürriyetlerine yapılacak her türlü baskıya iptidai ve laikliğe aykırı sayar. Laikliğin din düşmanlığı

⁷³⁸ Ahmet Ertürk, “RP'nin Demokrasi Anlayışını Tartışan Demokratlar”, *Yeni Zemin Dergisi*, s.17-18 (1994): 32-33.

⁷³⁹ Özbudun, *Türkiye'de İslâmcılık, Demokrasi ve Liberalizm*, 54.

⁷⁴⁰ Bülent Arınç, *Yüz yüze Görüşme*, 12.1.2017, Ankara.

olmayıp bilakis din ve vicdan hürriyetleri her türlü ihlalden koruyucu bir prensip olarak geliştirmiş ve uygulama alanına konulmuş bir prensiptir.”⁷⁴¹ şeklinde açıklanmıştır. Din eğitimin nasıl yapılacağı ise milli eğitim ve öğretim bölümünde, din eğitiminde aydın din alimi kadrosunun yetiştirilmesi ve din eğitiminin manevi gelişmenin ve milli kalkınmanın temeli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca programda, din eğitiminin, dinin aynı zamanda istismarına imkan bırakmayacak bir şuur ve bilincin teessüsüne amil olması gerektiği de ifade edilmektedir.⁷⁴²

RP programında, seçim beyannamelerinde ya da temsil makamındaki politikacılarının beyanlarında, devletin dini öğelere dayanarak inşa edileceğine dair bir görüş bulunmamaktadır.⁷⁴³ Milli Görüş partilerine ve RP’de laiklik konusunda hakim olan ana söylem, mevcut laikliğin, İslam karşıtı ve dindar Müslümanlara zulmeden bir uygulama olduğudur. RP’nin bakış açısına göre gerçek laiklik, inanç, ibadet, eğitim ve örgütlenme hürriyetinin vatandaşlara sağlanmasıdır. Fakat Türkiye’de, din ve devlet arasındaki ilişki evrensel anlamda tanzim edilememiştir.⁷⁴⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, Erbakan tarafından devlet kurumları içerisinde bulunması gereken, devlete destek olan bir kurum olarak ifade edilmekle birlikte,⁷⁴⁵ RP anayasa uzlaşma teklifinde, Diyanet Teşkilatının genel idarenin (devlet tüzel kişiliği) içerisinde olması yerine özerk bir tüzel kişilik kazandırılması önerilmiştir. Bunda devletin, din ve İslam konusunda pozitivist felsefeden intikal eden tarihsel ideolojisi nedeniyle dinin emrine göre değil; idarenin arzusuna göre hareket edeceği eleştirisi, merkezi önem taşımaktadır.⁷⁴⁶ RP’ye göre, yapılan uygulamalar, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını değil, devletin sahip olduğu rezervler noktasında dini denetlediğini göstermektedir. Bu usul ise Bizantinizm olarak tanımlanmıştır.⁷⁴⁷ Devletin dini egemenliği altına alması ve yönetme gayreti doğal olarak farklı din anlayışlarını reddetmesine ve baskılamasına neden olmaktadır. RP’ye göre Türkiye’de elli yıldan beri yürütülen uygulamalar çağdaş ve ilmi laikliğe tamamen aykırı olmanın tabi bir sonucu olarak İslam dinini değiştirme ve yasaklama yani İslam düşmanlığı amacını gütmektedir.⁷⁴⁸ RP hazırladığı raporda, Fransa’dan ilhamla

⁷⁴¹ **RP Parti Programı**, 37.

⁷⁴² **age**, 49.

⁷⁴³ **Refah Partisi Üzerine Bir Araştırma**, 60.

⁷⁴⁴ Özbudun, **Türkiye’de İslâmcılık, Demokrasi ve Liberalizm**, 38.

⁷⁴⁵ Erbakan, **Türkiye’nin Temel Meseleleri**, 110.

⁷⁴⁶ **Refah Partisi’nin Anayasa Değişikliği**, 9.

⁷⁴⁷ Erbakan, **Refah Partisi IV. Büyük Kongre**, 95.

⁷⁴⁸ **Refah Partisi’nin Anayasa Değişikliği**, 10.

laiklik biçiminin en sert biçimini uygulayan resmi ideolojiye karşı,⁷⁴⁹ din-devlet ilişkisinde Amerika ve İsviçre tecrübelerinden istifade edilebileceğini beyan etmiştir.⁷⁵⁰

RP, Anayasa değişikliği teklifinde, devletin niteliklerinin sayıldığı ikinci maddesinde yer alan laiklik ilkesinin, resmi ideolojinin diğer umdeleriyle birlikte anayasadan çıkarılmasını önermiştir. Eğer anayasada yabancı bir kelime olarak laik ifadesi yer alacaksa anayasa 2. maddenin devletin aşağıdaki şekilde tanımlanması belirtilmiştir.⁷⁵¹

“Türkiye Cumhuriyeti, vatandaşlarına her türlü baskıyı önleyen ve hizmeti esas alan, toplumun huzuru ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir.”

Buna gerekçe olarak, modern dünya anayasalarında Fransa ve Türkiye’den başka anayasasında “laiklik” yazan ülkenin bulunmadığı; anayasa madde 24’de tanımlanan din ve vicdan hürriyetinin içeriği olan, ibadet, ayin, tören, eğitim ve öğretim haklarının çarpık laiklik anlayışı neticesinde demokrasiye, insan haklarına, çağdaşlığa ve gerçek laikliğe aykırı olarak kısıtlandığı öne sürülmüştür.⁷⁵²

RP’de siyasal teorinin çekirdeğini oluşturan devlet ve demokrasi kavramları kuruluş, toparlanma ve Adil Düzen söylemine geçiş ile birlikte muhtelif değişiklikler yaşamakla birlikte, laiklik görüşü Milli Görüş hareketin ana gövdesi istikametinde devam etmiştir. Temel düzeyde, din hürriyeti öne çıkartılmakla birlikte, din devlet ilişkilerinin nasıl düzenleneceği hususu boşlukta kalmış ve yeterince açıklanamamıştır. Söylemdeki eksiklik gözden kaçırılmış bir politik düzenleme olmaktan çok, RP’nin sahip olduğu geleneksel ve İslami kodların, devlet-din ilişkisine bakışının bir neticesidir. Laikliğin anlamının çarpıtılması neticesinde yaşanan hak ihlalleri klasik bir söylem olarak hile rejimi altında eleştirilmiştir. Laiklik anlayışındaki değişim ise iki nokta şekillenmektedir. İlki, Adil Düzen söylemi ile birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı’nın devlet içerisindeki konumu, merkezi idareden özerk bir alana çekilmesi talep edilmektedir. İkincisi ise laikliğin

⁷⁴⁹ Fransa’da 1905 yılında çıkarılan, kilise-devlet ilişkilerini düzenleyen yasa, kilise-devlet ayrılığı ve devletin kiliseye egemenliği modellerinden ilkinin seçerken, Fransız modelinden esinlenen Türkiye, ikinci modele yönelmesi sonucunda İslamiyet’in kontrolünü hedeflemiştir. Konuyla ilgili bkz. Ahmet T. Kuru, **Pasif ve Dışlayıcı Laiklik**, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 32.

⁷⁵⁰ **Refah Partisi Üzerine Bir Araştırma**, 60.

⁷⁵¹ **Refah Partisi’nin Anayasa Değişikliği**, 69.

⁷⁵² **age**, 70.

anayasadan kaldırılması noktasında verilmiş olan anayasa değişikliğidir.

RP'nin Türkiye'de uygulanan mevcut laiklik anlayışına yönelttiği eleştiriler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın komumu hakkında geliştirdiği söylem, uygulamada karşılaşılan hak ihlalleri ve RP'ye karşı gösterilen demokratik olmayan tutumlar akademik ve politik çevrelerde RP'yi teyit etmekle beraber, çok-hukukluluk söylemi, saadet nizamının kurulacak olması ve ulusal sınırları aşan, merkezinde İslam düşüncesinin yer aldığı fikirlerin hak düzeni yerine “potansiyel” bir baskı rejimini barındırdığı eleştirisine de yer verilmiştir.⁷⁵³

5.2.4. Refah Partisi'nin İnsan Hakları Anlayışı

RP programında insan hakları hususunda ayrı bir bölüm yer almamakla birlikte, temel prensipler bölümünde, siyasi haklar bağlamında, milli iradenin hakim kılınması için seçme ve seçilme haklarının tanzimi ve referandum müessesinin uygulama alanının genişlemesi düşüncesine yer verilmiştir. Programda, temel hak ve hürriyetlerin tanınması ve korunması; devlet faaliyetlerinde haklar düzeninin göz önünde tutulması ve kamu düzeninin korunmasında temel haklar ve hürriyetlerden fedakarlık yapılmaması belirtilmiştir. Fikir, vicdan ve düşünce hürriyetlerinin parti programında kendine bulduğu görülmektedir. Basın ve yayın hak ve hürriyetleri milletin doğal hakkı olduğu ifade edilerek, demokrasinin sağlıklı işleyebilmesi için hakların geliştirilmesi gereği belirtilmiştir.⁷⁵⁴ RP programı adalet başlığında, adli soruşturmalarda, işkence gibi iptidai metotlara yer olmadığı; bu uygulamayı yapan ve yaptırımların cezasız kalmaması gerektiği hususu yer almaktadır. Çalışma hayatı başlığında, işçi sendikalarının temel hak ve hürriyetler çerçevesinde faaliyet göstermeleri için gerekli yasal düzenlemelerin hedeflendiği ifade edilmiştir.⁷⁵⁵

RP I. Büyük Kongresi'nde Genel Başkan Ahmet Tekdal tarafından Milli Şuur olarak ifade edilen parti ideolojisinde belirtilen yedi umdeden birisi de insan haklarıdır. İnsan hakları evrensel beyannamesi ve mevcut anayasada sayılan haklarının tam ve kamil manada uygulanması Tekdal tarafından ifade edilmiştir. İnsan haklarını ne sebeple olursa olsun kısıtlayan zihniyetin karşısında olduklarını belirten Tekdal, inanç ve fikir hürriyetini en önemli hürriyet olarak gördüklerini deklare etmiştir.⁷⁵⁶

RP 1990 öncesinde demokrasi insan hakları başlığı altında yoğunlaştığı ve sık sık

⁷⁵³ Güllalp, *age*, 97-99, **Refah Partisi Üzerine Bir Araştırma**, 65.

⁷⁵⁴ **RP Parti Programı**, 36-37.

⁷⁵⁵ *age*, 42.

⁷⁵⁶ Tekdal, “**Refah Partisi I. Büyük Kongresi**”, 9.

dile getirdiği iki başlık bulunmaktadır. Bunlarda ilki, kamu düzenini dinin esaslara dayandırmanın yasaklandığı TCK 163. maddesidir. RP'ye göre 1949 yılında kaleme alındığında yasa gerekçesinde, skolastik zihniyeti engellemek olduğu belirtilmesine karşın; ortaya konulan madde, insan haklarına, düşünce hürriyetine, yasa amacına ve laikliğe aykırı olarak tatbik edilmektedir. Erbakan'a göre sadece 163. madde değil, sol düşünceyi mahkum eden TCK 141. ve 142. maddeler de insan haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle tadile gitmeden doğrudan kaldırılmalıdır. Bu üç madde, düşünce ve inanç hürriyetini ihlal eden yasalardır ve dünyada sadece Türkiye'de bulunmaktadır.⁷⁵⁷ İkinci başlık 12 Eylül öncesi başlayan, ANAP iktidarında da köklü çözüm bulunamayan başörtüsü sorunudur. Batı dünyasının bir insan hakkı olarak görüp saygı duyduğu başörtüsü mevzusunun, anayasaya ve insan haklarına aykırı olduğu hususu RP'nin ana gündemlerinden birisi olarak kendine yer bulmuştur.⁷⁵⁸

Erbakan, insan hakları hususunda Batı normlarının alınmasında bir beis görmeyerek, haklar düzenine anayasada konulmuş tahditlerin Batı ülkelerinde yapılan kısıtlamalar kadar olabileceği ifade etmiştir. Sendikal haklar, dernekler ve toplantı gösteri yürüyüşü hakkında anayasada mevcut olan boşluğun Batı esas alınarak düzenlenmesinin savunulduğu görülmektedir.⁷⁵⁹ Modern haklar düzenini kabul eden RP, Adil Düzenin çekirdeği olarak kurduğu hak ve batıl kavramları üzerinden Batı medeniyetini ve hak anlayışlarını kökten reddetmesiyle iki dilli retorikini dışa vurmaktan çekinmemektedir. Erbakan, "Adil Ekonomik Düzen" adlı eserinde, hak kavramını, *her şart altında doğru olan şey*, batıl kavramını, *her şart altında yanlış olan şey* olarak tanımlamaktadır. Batıl hak anlayışını bugünkü temsilcisi olan Batı Medeniyeti, Roma, Yunan ve Mısır Medeniyetlerinin günümüzdeki son halkası olarak sıralanmıştır. İnsanlık tarihini hak ve batılı kavgası olarak okuyan Erbakan, hakkın ve batılın hak anlayışının dörder kavramdan doğduğunu ifade etmektedir.⁷⁶⁰

Batılın hak anlayışı,

1. Kuvvet,
2. Çoğunluk
3. İmtiyaz ve ayrıcalık
4. Menfaat ve çıkar anlayışı

⁷⁵⁷ Erbakan, **Türkiye'nin Temel Meseleleri**, 108-109.

⁷⁵⁸ Necmettin Erbakan, **Aylık Basın Toplantıları 1988**, (Ankara: Refah Partisi, 1989), 63-64.

⁷⁵⁹ Erbakan, "Sınırsız Fikir Hürriyeti Olmalı", **Haftaya Bakış Dergisi**, 12.

⁷⁶⁰ Necmettin Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, (Ankara: Anadolu Matbaacılık, 1991), 14-15.

Hakiki hak anlayışı,

1. Cenab-ı Hakk'ın bütün insanlara eşit olarak verdiği temel insan hakları
 - a)Yaşama hakkı
 - b)Neslin korunması, ırz ve namusun korunması hakkı
 - c)Mülkiyet hakkı
 - d)Aklın korunması hakkı
 - e) İnancın korunması hakkı
2. Emek
3. Karşılıklı rıza ile yapılan mukavele
4. Adalet gereği doğan haklar

RP ayrıntılı ve teorik olarak bir haklar sistemi kurmadığı gibi, eleştirel olduğu hususların 1990 öncesinde inanç hürriyeti ve siyasi hak mahrumiyeti ile sınırlı olduğu gözlemlenmektedir. 1990 sonrasında partinin Adil Düzen söylemi ile geliştirdiği yeni siyasi paradigma, klasik söylemlerin yanında başta Kürt sorunu olmak üzere yaşanan hak ihlallerini daha yüksek sesle ve tüm kesimler adına konuşmaktadır. RP, Kürt sorununa sadece etnik, terör veya ekonomik bir mesele olarak değil, cari rejimden neşet eden ve insan hakları konusunda ihlaller üreten bir problem olarak yaklaşmıştır.⁷⁶¹ Kürt sorununda, İslam kardeşliği RP'nin en önemli belirleyeni olmakla beraber, temel düzeyde Türk ya da Kürt olmaktan öte, insan ve insan haklarına saygısız, insanı önemsemeyen, insanı değil kurumları korumayı merkezine almış çağdışı bir rejimin ürettiği siyasal bir problem olarak konu ele alınmıştır.⁷⁶²

RP'nin insan hakları söylemi, öz itibarıyla İslam düşüncesinden kaynaklı hak kavramı ile cari rejimin hak ihlallerine karşı Batı menşeli insan hakları teorisini eklektizmine dayanmaktadır. İnanç, ibadet, eğitim ve dini örgütlenme hürriyeti alanında siyasal sistemin özellikle 12 Eylül sonrası göstermiş olduğu ayrımcı ve hukuk dışı eğilim, RP'yi Batılı teorileri işlevselleştirme eğilimine yöneltmiştir. 1990 öncesinde, insan hakları konusunda sınırlı bir alanda içerisinde politika üreten RP'nin, 1990 sonrasında başta Kürt sorunu, kadın hakları, ifade hürriyeti, inanç ve dini örgütlenme, asker-sivil ilişkileri ve yargılama hukuku gibi geniş bir perspektifte insan hakları mücadelesi verdiği görülmektedir.

5.2.5. Refah Partisi'nin Milliyetçilik Anlayışı ve Kürt Sorununa Bakışı

Milliyetçilik düşüncesi, Milli Görüş hareketinin ana akım İslamcı siyaset iddiasına

⁷⁶¹ Hüseyin Yayman, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, (Ankara, SETA Yayınları, 2011),?

⁷⁶² *age*, 352.

rağmen, politik bir renk ve muhteviyat olarak hareketin özüne derinlemesine sinmiş politik öğelerinden birisidir. Milli Görüş hareketinde, ekonomi, siyaset, kültür, dış politika ve savunmaya kadar tüm alanlarda milliyetçilik söylemi hakimdir.⁷⁶³ Milli Görüş hareketine verilen isim de milliyetçilik düşüncesini siyasi oluşum üzerindeki nüfuzu bakımından dikkat çekicidir.

Türk sağının, İslamcılık, milliyetçilik ve muhafazakarlık arasında yaşamış olduğu politik bulanıklık, sağ siyasetten kendisini kopartmak isteyen Milli Görüş hareketinin özerkleşme iddiasının boşa çıkmasına neden olmuştur. Bununla beraber, MNP'nin politik ömrünün son bulup MSP'nin yeni bir Milli Görüş partisi olarak kurulması akabinde, İran devrimi, Afgan cihadı ve Filistin davasından alınan güç, İslamcılık düşüncesini daha radikal bir merhaleye taşımış, milliyetçilik düşüncesi de aynı oranda gerilemiştir.⁷⁶⁴

Soğuk savaş döneminin ürettiği politik ortam sağın farklı kodlarını birbirlerine yaklaştırırken, tek kutuplu dünyanın egemen olması ve Türk siyasetinde safların ideolojilerin lehine ayrışması, siyasi partilerin kendi kabukları lehine çekilmelerini tetiklemiştir. Özerkleşme şeklinde ifade edilebilecek bu kısa dönemden sonra, Özal'ın sağın tüm renklerini kucaklayıcı söylemi ve reel siyasetteki kapsayıcı gücü; askeri rejimin geliştirdiği, dinin toplumsal geçerliliğini de artıran Türk-İslam sentezi, İslamcılığın kazanmış olduğu özgül konumun gerilettili. Radikal İslamcı siyaseti kendi içerisine çekmeyi ve massetmeyi başarabilen RP, milliyetçilik ideolojisine karşı yürütülen cepheden İslamcı eleştirileri de yumuşatarak 1990 kadar dönemin terkip siyasetine koşut olarak politika yürütmeye çalıştı. Geliştirdiği Adil Düzen söylemine rağmen 1991 yılında RP'nin MÇP ve IDP ile yapmış olduğu "sağ" siyasi ittifak, seksenli yıllardan intikal eden telif siyasetinin bir neticesi olarak politik alanda kendine yer bulmaktaydı. RP'nin "sağ" ittifak içerisine girmesi, hareketi ideal ve iktidar arasında bir tercih yapmaya zorluyordu. RP, iktidar olmak ya da parlamentoda temsil edilmek adına, siyasi olarak söyleyecek çok sözü olmayan ve kendisine siyasi kazanç getirmekten çok, tarihsel olarak partinin ana damarı olan Kürt seçmenleri ürkütecek bir ittifak içerisine girmekteydi. Bu tercih, Diyarbakır merkezli olmak üzere Kürt seçmende ve parti tabanında büyük bir tepkiyle

⁷⁶³ Şen, **AKP Milli Görüşçü Mü?**, 359.

⁷⁶⁴ Bora, **Türk Sağının Üç Hali**, 131.

karşılandı.⁷⁶⁵ Ezilenlerin, kaybedenlerin partisi olmak ve geliştirdiği söylem ile Kürt sorununa çözüm bulma iddiasında olan RP, siyasi meşruiyet kazanmakla beraber toplumsal meşruiyetini kaybetmeyi göze aldı. Türkiye'nin sağ siyasi aktörleri tarafından seçim öncesinde, sadece seçim zamanı ile sınırlı kalmaması istenilen oluşum, seçimden sonra dağılmasıyla sahip olduğu zayıf ve kurgusal bağı ortaya koymaktaydı. 12 Eylül zihniyetine yönelen eleştiri oklarının artması, ANAP iktidarının sahip olduğu kucaklayıcı gücün yitimi, merkez sağ ve sol partilerin siyasal çöküşü ve 1991 seçimlerinde sağ siyasetin bir hayli hızlı dağılması reel siyaset belirleyecek gücün klasik söylemler olmadığını ortaya koymuştu. RP de bu süreç içerisinde, Adil Düzen söylemini derinleştirmek yoluyla ürküttüğü Kürt tabanıyla beraber kaybeden toplumsal sınıflar lehine siyaset geliştirmeyi yeğlemiştir.

RP'nin birbiriyle gergin birkaç milliyetçilik söylemi vardır. Bunlardan birinci ve tali yüzü 12 Eylül askeri rejimi karşısında gösterilen ve parti programında kendisine yer bulan “resmi” ifadelerdir.⁷⁶⁶

“Türkiye Cumhuriyeti'nin her şeyden önce Atatürk milliyetçiliğine bağlı, yani bütün fertlerin kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde diğer bir deyişle milli dayanışma ve adalet anlayışı içerisinde yaşayan bir toplum olduğu görüşüyle... hazırlanmıştır.”

RP, “Milli Görüş” adı altında siyaset üreten, milliyetçi sağ ile koalisyon ve ittifak kuran, milli savunmayı ekonomi politikalarının merkezine yerleştirmiş, diplomasi ve eğitimde yerli politikaları takip eden bir geleneğin partisi olmasına karşın; Refahyol iktidarı döneminde silahlı kuvvetler ve MGK tarafından “milli tehdit” gerekçesiyle siyasetin dışına itildi. RP için milli olan bir kısım politikaların devlet nezdinde gayri sahih olması, milliyetçilik kavramının yüklenilen kavramın “öz” itibarıyla farklılaşmasından kaynaklanmaktadır.⁷⁶⁷

RP milliyetçiliğinin ikinci yüzü, reel siyaseten kaynaklanmaktadır ve sadece RP dönemiyle değil, eklektik Osmanlıcı söylemin hakim olduğu MNP ve soğuk savaş döneminin anti-komünist söyleminin işlediği MSP deneyiminde de karşımıza çıkmaktadır. Milli Görüş hareketinin iki kurucu partisi, sağ siyasal geleneğe muhalefetin neticesinde kurulma ve siyaset yapma iddiasına rağmen; Türk siyasetin milliyetçi ve muhafazakar söylemlerinden kendilerini ayırmakta bir hayli zorlanarak

⁷⁶⁵ Çalmuk, *Erbakan'ın Kürtleri*, 52.

⁷⁶⁶ *RP Parti Programı*, 36.

⁷⁶⁷ Şen, *AKP Milli Görüşçü Mü?*, 362.

AP ve MHP ile fikri ve siyasi yakınlık kurmuştur. 1991 yılındaki MÇP ve IDP ile yapılan ittifak da bu alışkanlığın RP dönemindeki somut örneklerindendir. Fikri ve politik tercih noktasında Milli Görüş partileri sahip oldukları İslamcı ideolojiyi, Türk sağının başta milliyetçilik olmak üzere çoğul kimlikleri ile sentezleyerek iktidar yolunu kendilerine açabilmektedirler.⁷⁶⁸

RP milliyetçiliğin üçüncü yüzü, modern ulusa ve ulus devlet ideolojisine karşı, millet-i İbrahim'in soyu ve Hz. Muhammed'in ümmetine tekabül eden İslam milliyetçiliğidir. Milli Görüş hareketinde kullanılan “milli” kavramının milleti İbrahim olduğu ve ırkçı, etnisist bir dile tekabül etmediği hareket içinde kabul edilmiş ve bilinen bir söylemdir.⁷⁶⁹ RP'nin yükselişine paralel İslamcı aydınlar tarafından geliştirilen modernizm ve ulus devlet eleştirisi,⁷⁷⁰ RP'de resmi ideoloji muhalefetine şekline bürünmüş ve partinin İslamcı ideolojisine tahkimat yapmıştır. Modern kavramsallaştırma ve Batı ideolojisi eleştirisi, ters istikamette İslamcılığın güçlenmesini sağlayan entelektüel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat, RP'nin İslamcılığı, Erbakan'ın kendisini dünya lideri konumu vermesi nedeniyle, İslam enternasyonalizmini zedeleyecek düzeyde, Türkiye ve Milli Görüş merkezli hale getirmiştir. Partinin seçimler neticesinde kazanacağı güç ve iktidar, inşa edilecek Adil Düzen ve diğer ülkelere tahvil edilecek saadet nizamının kaynağında Erbakan ve partisinin gücü yatmaktadır. İslam milleti olarak ifade edilen “sahih” bir İslam ümmeti yerine,⁷⁷¹ merkezinde Milli Görüş'ün olduğu İslamcılık kurgulanmıştır. Merkez problemi olarak ifade edilecek yerlilik-İslamcılık geriliminde, Milli Görüş'ün Türklere atfettiği İslam kahramanlığı ve tarih üzerinden Osmanlı ve geçmiş ile kurulan nostalji söylemi de konuyla ilgili derin bir anlam taşımaktadır.⁷⁷²

“Türkler İslam'la tanışınca başlangıçta basit direnişlerde bulunmuşlarsa da daha sonra tereddütsüz topluca iman edip bu yeni dini kendilerine bir hayat tarzı olarak kabul etmişlerdir. İman etmeyen her hangi bir Türk kalmamıştır. Bu halife Osman b. Affan (r.a) döneminde gerçekleşmişti. Ve bu tarihten itibaren Türkler 1000 yıl boyunca din-i Mübin uğrunda tevhid sancağının dünyanın dört bir yanında taşınması yolunda çaba sarf ettiler...”

⁷⁶⁸ Yavuz, **agm**, 600.

⁷⁶⁹ Recai Kutan, Yüz yüze Görüşme, 11.1.2017, Ankara

⁷⁷⁰ Konuyla ilgili bkz. Ali Bulaç, **Modern Ulus Devlet**, (İstanbul: İz Yayınları, 1995), 214-222. Abdurrahman Arslan, **Modern Dünyada Müslümanlar**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 289-322.

⁷⁷¹ Ömer Çelik, **Yeni Şafak Gazetesi**, 23.2.1997.

⁷⁷² Erbakan, **Türkiye'nin Temel Meseleleri**, 204.

İslam, Türklerin sert, dövüşken ve savaşçı ruhlarını ve tabiatlarını dine hizmet edecek şekilde terbiye edip bir yüce din şekline sokmuştur... Osmanlı Devleti de daha sonraki, bir aşamada Türklerin bu güç ve kuvvetin dünyada İslam ümmetinin birliğinin sağlanması ve korunması amacına tahsisini için kurulmuştur.”

RP'nin taşımış olduğu milliyetçi tona rağmen ideolojisinin çekirdeğini oluşturan İslam kimliği ve Müslüman kardeşliği söylemi Milli Görüş partilerini Kürtlere karşı yakınlaştırmış ve partinin Orta Anadolu ile birlikte Doğu Anadolu Bölgeleri klasik parti tabanlarından birisi haline getirmiştir. MSP ve RP'nin en çok oy aldığı yerlere bakıldığında ilk sırada Kürt nüfusunun yaşamış olduğu iller göze çarpmaktadır. Örneğin, 1987 yılı milletvekili seçimlerinde Türkiye genelinde % 7,2 oranında oy alan RP'nin Diyarbakır'da % 24 oy alması dikkat çekiciydi ve parti nezdinde İslâmi diriliş şeklinde okundu.⁷⁷³ PKK'nın sol/seküler propagandasına karşı, RP tarafından Müslüman kardeşliğini ve ümmet bilincini ön plana çıkartması, geniş kitleleri partiye yöneltiyordu.

RP'nin Kürt sorunu hakkında yaşamış olduğu en çarpıcı olay 1991 yılında milliyetçi sağ ile yaptığı seçim ittifakıdır. Seçim öncesi Kürt kökenli HEP ile ittifak arayışına giren RP, Erbakan'ın çekimser tutumuna karşı, başta Oğuzhan Asiltürk ve Recai Kutan'ın başını çektiği isimlerin “Kürt partisi oluruz” ikazıyla girişimden geri dönmüş ve ivme milliyetçi ittifaka yönelmiştir. Erbakan'ın “Beni bugüne kadar Doğu ve Güneydoğulu kardeşlerim sırtlarında taşıdı. En kötü günlerimizde rey verdi. Ben onları satamam...Temiz suya necaset katamam.”⁷⁷⁴ ifadesi ittifaka karşı açık bir reddiye olmakla beraber, iktidar kavramının çekiciliği ve siyasi olarak parlamentoda bulunmanın zarureti RP'yi milliyetçi ittifaka yöneltmiştir. Kürt tabanından ve yöneticilerden büyük bir tepki gelmesine karşı, partinin bu tip ittifaklara girmesindeki amaç, ideolojik dayanışmalardan ziyade iktidarın sağlayacağı imkanlardır. Aynı partinin kısa süre içerisinde milliyetçiliğin iki uç damarı ile seçim ittifakını konuşabiliyor olması, Milli Görüş hareketinde yatan müfrit iktidar merkezliliğin açık bir göstergesi olmuştur.⁷⁷⁵

RP'nin demokratikleşme ve insan hakları bağlamında konuyu ele almasının yanında, problemin kaynağında yatan devlet ideolojisinin/resmi görüşün benzer şekilde Milli Görüş hareketini, İslamcı siyaseti ve inanan kimselere karşı göstermiş olduğu

⁷⁷³ Çalmuk, **Erbakan'ın Kürtleri**, 26.

⁷⁷⁴ **Cuma Dergisi**, 22.9.1994, 22.

⁷⁷⁵ Çalmuk, **Erbakan'ın Kürtleri**, 53.

ötekileştirici tutum, sorunun ehemmiyetini RP nezdinde daha da arttırmıştır. RP, insan hakları ve demokratikleşme olgusu etrafında Kürt sorununu ele aldığı gibi İslamcı kimliği vasıtasıyla dindar Kürtlerin de haklarını savunmaktadır. İki yaklaşımdan İslam kardeşliği RP'nin siyasi lügatında her daim olmakla beraber, 1990 sonrasında Adil Düzen paradigması etrafında geliştirilen demokratikleşme ve haklar söylemi partini yaklaşımını kuşatıcı bir hale getirmektedir.

RP'nin Kürt sorununa bakışı temel düzeyde, terör sorunu ile Kürt sorunu arasındaki farkın mevcudiyeti üzerine kuruludur. Bir sorun olarak terör, tarihsel olarak çizilen ve merkezinde devlet aklının yüklü olduğu ideolojinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁷⁶ Bahri Zengin'e göre, Kürt sorunu, ulus devlet düşüncesine dayalı, Batıcı yöneticilerin farklı kimlikleri reddetmelerinin yanında, belirledikleri ateist ve ırkçı bir üst kimliğin tüm yurttaşlara dayatmasından ileri gelmektedir. Yurttaşlar, uzun süre ne etnik ne de Müslüman kimliğini telaffuz edebilmişleridir. Fertlere söz hakkı tanımayan anlayış ve uygulama karşısında halk kendisini başkasının yurdunda bir sığıntıymış gibi hissetmeye başlamıştır.⁷⁷⁷ RP'nin resmi ideoloji ile olan hesaplaşmasında bir imkan alanı oluşturan Kürt sorunu, devletin otoriter yüzünü ifşa edilmesi ve dindar kimseler üzerinde tatbik ettiği çarpık siyasetin silinmesi açısından önem arz etmektedir. RP'nin, bu amaçla 1990 sonrasında yaptığı en önemli çalışma İstanbul İl Başkanı R. Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünde, Kürt siyasetine kafa yoran İslamcı entelektüellere hazırlatıp Genel Başkan Necmettin Erbakan'a sunduğu rapordur. Kürt sorunu hakkında, diğer aktörlerin tutumları açıklandıktan sonra "Bizim görüşlerimiz ve tavrımız ne olmalı?" denilerek çözümlemeler sıralanmaktadır.⁷⁷⁸

1. ...Kürt sözcüğünü rahatlıkla telaffuz edebilmeli, Türkiye'de Kürt halkının çektiği onca acıya ve sıkıntıya tercüman olabilmeliyiz.
2. Türkiye'de 75 yıldan beridir resmi ideolojinin Kürt meselesinde inkarcı, asimilasyoncu, baskıcı davrandığı açık seçik söylenmeli ve resmi ideolojiyi yüksek sesle sorgulayabilmeliyiz.
3. Türkiye'de Kürt kimliğinin tanınması ve Kürt kültürünün geliştirilmesi için engelleyici tüm yasaların kaldırılması gerektiğini...
4. Türkiye'de dileyen herkesin kendi anadilinde eğitim-öğretim yapabilmesini savunmak, kitle iletişim araçlarından yararlanmasını savunmak.

⁷⁷⁶ Zengin, **age**, 103.

⁷⁷⁷ Zengin, **age**, 105.

⁷⁷⁸ Çalmuk, **Erbakan'ın Kürtleri**, 68-70.

5. Türkiye'nin resmi ideolojisi gibi ırkçı, asimilasyoncu ve baskıcı olmayıp, Türkiye'de yaşayan herkesin eşit siyasal, sosyal ve kültürel haklar temelinde gönüllü bütünlüğünü bu gönüllü kardeşlik temelinde savunmak.
6. ...Güneydoğu'da yaşanan her türlü haksızlıkların karşısına dikilen parti RP olmalıdır.
7. PKK terörünü kınadığımız kadar devlet terörünü de kınamak. Devlet PKK çatışmasında devletçi bir safta gözükmemek, devletin eleştiri üslubunu benimsememek...
8. ...Türk ırkçılığına da Kürt ırkçılığına da eşit ölçekleler karşı çıktığımızı açık biçimde ilan etmek...
9. Güneydoğu'da RP'nin diğer partilerden şansı bir yanı var. O da inanç partisi olmasıdır. Müslüman Kürt halkının problemleriyle yukarıda belirttiğimiz yaklaşımlar çerçevesinde ilgilenildiği zaman RP büyük başarı kazanacaktır.
10. Güneydoğu'da ittifak dolayısıyla RP'ye küsen ve küstürülen insanlarımızın geri kazanılmasını sağlamak...
11. Artık RP'nin bir Kürt politikası olmalıdır. Bu konuda düzenlenecek parti içi tartışmalarla, yazarlarımız ve araştırmacılarımızla yapacağımız müzakereler de ve düzenleyeceğimiz ilmi sempozyumlarla RP'nin Kürt sorununa nasıl baktığını ve sorunun çözümü için neler önerdiği açıklıkla ortaya konmalıdır...
12. Güneydoğu'daki teşkilatlarımız daha disiplinli ve daha düzenli örgütlere dönüştürülmelidir... İttifak dolayısıyla ayrılan arkadaşlarımızın bölgede önemli görevlere getirilmesi gerekir.

Erdoğan'ın öncülük edip hazırlattığı rapor, resmi ideolojiye olan muhalefetin biçimi ve Kürt sorununa çözümün yolunu göstermesinin yanında, RP'nin yaşadığı sağcılaşma sürecine dahli olan parti genel yönetimine ve Erbakan'a karşı siyasi bir çıkış da taşımaktaydı. Parti üzerindeki hakimiyetini gevşetmek istemeyen Erbakan'ın konuyla ilgili cevabı Ömer Vehbi Hatipoğlu'na hazırlattığı ve RP tabanında büyük ilgi gören *Bir Başka açıdan Kürt Sorunu*⁷⁷⁹ adlı çalışma olmuştur. Hatipoğlu'nun eseri, resmi ideoloji eleştirisinin yanında Erbakan'ın temel paradigmasını ifade eden "Uluslararası sistemin oyuncağı olan PKK" söylemine yaslanmaktadır. Kürt sorunu bağlamında partinin klasik söylemi olan, "Kürt sorununun PKK sorunundan tefrik edilmesi" çalışmanın ana omurgasını oluşturmaktaydı. Kitapta, Kürt hareketinin ideolojik karakteri, Kürt solunun ve PKK'nın doğuşu, Kürt sorunu üzerindeki emperyalist senaryolar, terörün neticeleri ve ulus devlet eleştirisi ele alındıktan sonra, Müslüman kimliğinin konumu ve çözüm önerileri sıralanmıştır.⁷⁸⁰

"Sorun, bu topraklar üzerindeki kurulu düzendir. Bu düzenin dayandığı dünya görüşü ve rejim adına gerçekleştirilen uygulamalardır... kalıcı bir çözüme ulaştırılabilmesi için ilk

⁷⁷⁹ Ömer Vehbi Hatipoğlu, *Bir Başka Açıdan Kürt Sorunu*, (Ankara: Mesaj Yayın Dağıtım, 1992).

⁷⁸⁰ Hatipoğlu, *age*, 181-183.

temel şart, mevcut rejimin ciddi bir sorgulanmaya tabi tutulmasıdır... Bu rejim, tüm kurum ve kuruluşlarıyla sorgulanmadan; adil, eşit ve hakça bir düzen kurulmadan Kürt sorununun çözülebileceğini iddia etmek mümkün değildir. Biz Müslümanlar: “Cihadın en güzeli, zalim sultana karşı hakkı savunmaktır” buyuran Peygamberimiz (s.a.v.) izinde yürümek ve hakları gasp edilmiş mazlum ve masum Müslüman Kürt halkının yanında yer almak zorundayız... Ümmet şuuru Müslüman halkların ittihadını gerektirir. İttihad ise bu halkların varlıklarının ve haklarının kabulü ve eşit statüdeki farklı unsurlardan bir amaç uğruna birlik oluşturulması demektir... Kısacası ümmet şuuru ve ittihad, ümmeti oluşturan halkların asimilasyonunu reddeder. Bazı çevrelerin zannettiği gibi birliğin oluşması için herkesin aynı dili konuşması, aynı kültür kalıpları içerisinde erimesi gerekmez. Birlik yüce bir ideal uğruna oluşturacak onurlu ve kardeşçe bir anlayış ürünü ise, isteğe bağlı olarak oluşmuş ve hakça bir bölüşümü sağlayabiliyorsa kalıcı olur... Kürt sorunun kısa vadede çözümüne yardım edecek ve Güneydoğu’da yaşanan drama son verecek acil önlemler konusunda da şu tespitleri sıralayabiliriz:

1. ... Faili meçhul cinayetlerin üzerine gidilmeli.
2. OHAL ve koruculuk sistemine son verilmeli.
3. Başta Çekiç güç olmak üzere, bölgede bulunan tüm yabancı unsurlar bölgeden uzaklaştırılmalı.
4. Bölgede çok yaygın görülen insan hakları ihlallerine derhal son verilmeli; kaba, saldırgan ve küstah yöneticilerin değil, insana saygılı, şefkatli, adil ve inançlı insanların bu yörede görev yapması sağlanmalıdır.
5. Katı merkezîyetçi uygulamalardan vazgeçilerek yerel yönetimler güçlendirilmeli ve yerinden yönetim anlayışı idareye egemen kılınmalıdır.
6. Kürtlerin her türlü kültürle, sosyal ve siyasal hakları kabul edilmeli ve bu hakların kullanımı önündeki yasal engeller kaldırılmalıdır. Bu hakların Türkiye’de yaşayan diğer etnik gruplara da tanınması doğaldır.”

RP’nin Kürt sorununa yaptığı katkının arkasında İslamcı hareket içerisinde yetişmiş, bir kısmı Kürt kökenli aydınlar bulunmaktadır. Başını Mehmet Metiner, Ali Bulaç, Abdurrahman Dilipak, Ömer Vehbi Hatipoğlu, İhsan Arslan, Altan Tan’ın çektiği isimler politik ya da sivil toplum üzerinden verdikleri katkı aracılığıyla Kürt Sorununu kamuoyuna taşımışlardır. Dergi ve gazete faaliyetlerinin yanında özellikle Mazlum-Der’in yapmış olduğu forumlar siyaset ile entelektüel akıl arasında köprü vazifesi görmüştür.⁷⁸¹

RP’nin Kürt Sorunu hakkında kurumsal bir söylem oluşturması 1993 yılındaki IV. Büyük Kongresi’ne dayanmaktadır. Erbakan, R. Tayyip Erdoğan ve Ö. Vehbi

⁷⁸¹ Konuyla ilgili bkz. **Mazlum-Der Kürd Sorunu Forumu**, (Ankara: Sor Yayıncılık, 1993).

Hatipoğlu'nun çalışmalarından istifade edilerek hazırlanan konuşmasında,⁷⁸² Güneydoğu Sorunu, Kürt sorunu ve terör farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Kürt meselesinde her çözüm önerisinin konuşulup tartışılabileceğini belirten Erbakan, sorunun tabular oluşturmaktan kaynaklandığını ifade etmiştir. Kürt siyasi elitlerinin Batılı bir eğitim ve kültür hayatına sahip olmalarına karşın, Kürtlerin İslam coğrafyasının ve dünyasının şerefli bir parçası olduğu ve İslam faktörü göz ardı edilerek konunun çözülemeyeceğinin altı çizilmiştir.⁷⁸³ Resmi ideolojinin Kürtler üzerinde uyguladığı şiddet ve asimilasyon politikalarını eleştiren Erbakan'a göre Kürtlerin en tabi hakkı kendi dilleri ile konuşmaları, medyayı kullanmaları, eğitim yapmalarıdır. Çözüm ise materyalist ve ırkçı politikaları üreten baskı devleti yerine, hizmeti esas alan çoğulcu demokratik devletin kurulmasıdır.⁷⁸⁴ Terörle mücadele ise sadece bir askeri hareket olarak değil, kaynağı ve sebepleri ortadan kaldırılacak çok unsurlu ve kapsamlı bir bütün olarak ele alınmalıdır.⁷⁸⁵

1991 Milletvekili Genel Seçimleri'ne baraj nedeniyle SHP kontenjanından seçilen, ağırlıklı olarak sol kökenli 18 Kürt siyasetçi, 1992 yılında Leyla Zana üzerinden yaşanan Kürtçe yemin krizi sonrasında partiden ayrılarak önce HEP'e (Halkın Demokrasi Partisine), HEP'in 1993 yılında kapatılması sonrasında da DEP'e (Demokrasi Partisi) dahil olmuşlardır. Doğuda bu süre zarfında merkez partilere karşı alternatifsiz olan RP, Kürt siyasetinin partiler üzerinden kurumsallaşması sonrasında tekeli yitirmeye başlamış ve kendisini rekabet içerisinde bulmuştur. Rekabetin varlığı Kürt sorununun çözümünde özgüveni olan RP'yi savrulmalara sürüklemekteydi. DEP milletvekilleri hakkında dokunulmazlıklarının kaldırılması oylamasına RP'li birçok milletvekili kabul oyu vermiş ve sonrasında tutuklamalar yaşanmıştı. RP, terör ile ilişkilendirilen DEP'e destek olmayarak, sistem karşısında meşruiyet kazanmaya çalışıyor; diğer taraftan da bölgede boşalan siyaseti (DEP'in seçim boykotu) kendisi doldurmayı hedefliyordu. RP'nin TBMM'de gösterdiği tavır liberal kamuoyunda eleştiriyle karşılanırsa da kısa süre sonra gerçekleştirilen 27 Mart yerel seçimlerinde Kürt seçmenin açık desteğini alacaktı.⁷⁸⁶

⁷⁸² Çalmuk, **Erbakan'ın Kürtleri**, 115.

⁷⁸³ **Güneydoğu Terör ve Çözüm**, (Ankara: Refah Partisi, t.y.), 9.

⁷⁸⁴ **age**, 5.

⁷⁸⁵ **age**, 11.

⁷⁸⁶ 27 Mart seçim sonuçları bakımından dikkat çekici olan husus, bir çok askeri birlikte RP'nin birinci çıkmış olmasıydı. Özellikle Doğuda, Kürt siyasetine karşı alternatif olarak RP birinci parti olarak desteklenmişti. Erbakan'ın "ordu başarımızı fevkalade büyük sevinçle karşıladı. Çünkü biz ordumuzun bölgelerinde en fazla oyu aldık" ifadesi TSK nezdinde rahatsızlık oluşturacak ve kimlerin

RP'nin siyasal çözümlemesinde Güneydoğu, Kürt ve terör sorunu üçlemesinde en geniş dalgayı, Güneydoğu sorunu teşkil etmektedir. RP tarafından Güneydoğu sorunu açık bir şekilde tanımlanmamış olsa da tarihsel bir olguya işaret edilerek, zımnen Batılı siyasi güçlerin coğrafyadaki politik emellerine gönderme yapılmaktadır.⁷⁸⁷ Güneydoğu sorununun Kürt sorunu ve terör bağlamındaki en yakıcı hususu ise, Körfez savaşı sonrası konuşlandırılan Çekiç Güç'tür. Milli Görüş hareketinin, Batılı devletlere hava sahasının açılması ya da askerlerin bulundurulmalarına karşı reddiyeci bir tutumu olduğu MSP döneminden itibaren bilinmektedir. RP 1991 yılı seçim beyannamesinde, hava sahamızı açtığımız Batılı devletlerin, Kurtuluş mücadelesi verdiğimiz ülkeler olduğu hatırlatılmakta ve ANAP iktidarının bu ülkelerin sınırlarımızı koruyacağını söylemesi "pişkinlik" olarak eleştirilmektedir.⁷⁸⁸ RP'nin 1995 yılı milletvekili seçim beyannamesinde Çekiç Güç'ün ülke sınırlarında barındırılmayacağı belirtilmiştir.⁷⁸⁹ DYP-SHP iktidarı döneminde Çekiç Güç'ün varlığı, amacı, potansiyeli, süresi ve Kürtlere olan faydası RP tarafından meclis denetim araçları vasıtasıyla sorgulanacaktır. Özetle, RP açısından tarihsel bir problemin günümüze bakan yüzü olarak Çekiç Güç, "şahsiyetli" bir diplomasi için büyük bir risk alanı teşkil etmiş ve kaldırılması noktasında yoğun çaba sarf edilmiştir. Muhalefet dönemlerinin radikal siyasetine rağmen RP'nin DYP ile kurduğu koalisyon süreci, Çekiç Güç örneğinde dış politikaya ait idealizm ve realizm gergin ilişkisini gün yüzüne çıkarmaktaydı. Sonuç olarak RP'nin bazı taleplerinin karşılaşılmasına rağmen; oylamasının meclisten geçmesi ve Çekiç Güç'ün Türk topraklarında varlığını sürdüreceği olması, Kürt sorunu bağlamında RP'ye karşı ümit besleyen geniş bir kesimde büyük bir hayal kırıklığına sebep olacak ve RP'nin Kürt sorunu hanesine eksi olarak yazılacaktır.

Özetle, RP'nin temel düzeyde sahip olduğu İslamcı siyaset, etnik bir siyasete müsait olmadığı gibi, ırkçı bir dil üzerinden tesis edilecek siyasi retorikleri ve pratikleri köken reddetmektedir. Cari sistemin ihtiva ettiği otoriter ve dışlayıcı siyasetin bir neticesi olarak ortaya çıkan Kürt sorunu ve terör, reel siyaset kadar RP açısından Kemalizm'in eleştirisi noktasında işlevsel anlam taşımaktadır. Bununla birlikte, RP'nin siyasi pratiğinin özünü teşkil eden iktidar merkezlilik ve sağ siyasete olan

oy verdiği araştırılmaya başlanacaktı. Bkz. Müyesser Yıldız, "27 Mart'ta Asker "Refah" Polis "MHP" Dedi", *Nokta Dergisi*, 26.6.1994, 32-33.

⁷⁸⁷ *Güneydoğu Terör ve Çözüm*, 8.

⁷⁸⁸ 20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimleri Refah Partisi Seçim Beyannamesi, 58.

⁷⁸⁹ 24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi, 30.

mevli, milliyetçi ve devletçi reflekslere kaymasını kolaylaştırmıştır. Sonuç olarak, Kürt sorununda söylem düzeyinde önemli bir çıkış sağlamış olan RP, reel siyasette bunun bir hayli uzağında kalmış ve beklentileri karşılayamamıştır.

5.2.6. Refah Partisi'nin Ekonomi Politikası ve Adil Düzen

RP'nin programı incelendiğinde ekonomi anlayışı bakımından kendinden önceki Milli Görüş partilerinden köklü bir değişiklik gözükmemektedir. Refahın adaletli bir şekilde tabana yayılması, zümreler ve bölgeler arasında dengesizliklerin giderilmesi temel prensip sayılmış; bu amaçla, devlet yatırımlarına yön verme, özel sektör yatırımlarına teşvik edilmesi esas kabul edilmiştir.⁷⁹⁰

RP ekonomi alanında özel sektörü genişletmek amacı gütmekle beraber; devlete öncü görevler vermektedir. Öncelikle sanayi alanında anayasada belirtilen şartlar içerisinde ağır sanayi hamlesinin başlatılması öngörülmüştür. RP'nin ekonomi politikaları bakımından göze çarpan önemli değişikliklerden birisi, dış ticarete ihracatın teşvik edilmesi ve mevcut engellerin kaldırılmasıdır.

MNP ve MSP dönemine ait maddi kalkınma söylemi, ağır sanayi ile sınırlı olarak devam ettirilmekle beraber devlet merkezli ve emredici makro politikalar üzerinden ekonomik büyüme söylemi, 1990 sonrasında büyük ölçüde ortadan kalkmış; devlet ekonomik gelişmenin teşvik edici unsuru haline gelmiştir. RP, Adil Düzen ile birlikte kendisini gerçek özel sektörcü ve serbest piyasacı olarak takdim etmektedir.⁷⁹¹ Parti hakkında “Devletçi tatbikat yapar” iddialarına karşı Erbakan, devletin ekonomik faaliyetlerinden zorunlu olan bazı durumları hariç bütünüyle elinin çekmesini istemekte; “Gerçek ve tek özel sektörcü parti Refah Partisi'dir”, “Tek serbest piyasa partisi Refah Partisi'dir” ve “Özeleştirmeye de karşı değiliz” ifadesiyle partisinin piyasaya karşı tutumunu ortaya koymaktadır.⁷⁹² Adil Düzen söylemi incelenirken görüleceği üzere, kalkınma bakımından devletin aktif görevi özel sektöre bırakılmakla beraber, bir ideal olarak çizilen Adil Düzen söylemi serbest piyasacı olmaktan çok,⁷⁹³ göbeğinde devlet aygıtının yer aldığı merkezi bir kumanda ekonomisi görüntüsü vermektedir.⁷⁹⁴

⁷⁹⁰ Refah Partisi Parti Programı, 39.

⁷⁹¹ Erbakan, Refah Partisi IV. Büyük Kongre, 65.

⁷⁹² age, 105-106.

⁷⁹³ Sosyalist düzen taraftarları bakımında RP'nin Adil Düzen söylemi kapitalizm eleştirisine karşın bizzat kapitalizmin içerisinde konuşmaktadır. Konuyla ilgili eleştiri için bkz. Orhan Üst, “Refah Partisi'nin Adil Düzen” Masalı”, *Teori Dergisi*, s.36 (1992), 4-12.

⁷⁹⁴ Atilla Yayla, “Erbakan's Goal”, *Middle East Quarterly*, c.4, s.3 (1997): 20.

Dünya ve Türkiye'nin mevcut siyasi ve ekonomik düzenine karşı geliştirilen ve çekirdeğinde bulunan hak kavramı ile cepheden bir eleştiriye ifade eden Milli Görüş politikaları, 1990 yılında gerçekleştirdiği RP III. Büyük Kongresi ile paradigmasını hem sistematize etmek hem de toplumsal karşılığı arttırmak adına yeni bir formülasyon sunmaya başlamıştır. Adil Düzen söyleminin çekirdeği *Adil Ekonomik Düzen* 'den gelmekte ve cari siyasi ve ekonomik düzene bir alternatif olarak kendisini sunmaktadır. Adil Düzen söylemi, küreselleşme olgusunun arttığı, ülkeler ve sınıflar arası farkın derinleştiği bir ortamda merkez siyasetlerin politikasızlığına bir cevap olarak kendisini ön plana taşıma imkanı sunmaktaydı.

Erbakan'a göre, dünya sisteminin bir parçası olan “köle düzeni”, emperyalist ve Siyonist güçlerin, bilinçli, planlı ve programlı olarak yürüttükleri “modern müstemlecilik” uygulamalarının bir neticesidir. Görünüş itibariyle emperyalist devletler, kapitalizm aracılığıyla köle düzeninin işletmelerine rağmen, gerçekte Siyonistler, faizci kapitalist nizamın asıl sahibidirler ve bir inancın eseri olarak yeryüzüne hakim olmaya çalışmaktadırlar. Dünya emperyalizmi sadece Türkiye'yi değil, bütün Müslüman ülkeleri ve insanlığı sömürmektedir. Sömürü sadece, borç verme mekanizmalarıyla değil; ulaşım, iletişim, silah sanayi, temel strateji sanayileri, ticaret, banka, para kredi ve transferleri sistemleri, ajanslar, haberleşme araçları ve basın yayın kuruluşları vasıtasıyla insanlığı sömürmektedir.⁷⁹⁵

Erbakan'da “köle düzeni” anlatısı tarihsel bir okumaya dayanmaktadır. Asr-ı Saadet ile başlayıp Hulefa-i Raşidin ile kurulan Adil Düzen, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar üzerinden 11 asırlık Müslüman yönetimi altında 1683 yılına, II. Viyana kuşatmasına kadar varlığını devam ettirmiştir. Adil Düzen ya da saadet düzeni olarak adlandırılan bu sürece rağmen, 1683 yılından itibaren maddi gücün emperyalislere geçmesi ile birlikte güç dengesi değişmiş ve insanlığın köleleştirilmesi adına mevcut düzen kurulmuştur. Köle düzeninin 20. Yüzyıldaki karşılığı ise, Hitler, Stalin, Mussolini, Franko'nun tesis ettikleri otoriter siyasi yapılarıdır. Bu kişilerin zulümlerinin neticesinde II. Dünya Savaşı patlak vermiş ve büyük insani yıkımlar gerçekleşmiştir. 1945'den 1990 yılına kadar geçen soğuk savaş dönemi sonrasında hakim olan tek kutuplu dünya, barış, huzur ve insan hakları söyleminin aksine daha fazla sömürü üretmiştir.⁷⁹⁶ Erbakan'a göre Adil Düzen

⁷⁹⁵ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, 1-3.

⁷⁹⁶ Erbakan, **Davam**, 197-198.

karşısında yer alan köle düzeni, ekonomik sömürüyü; hile rejimi ise taklitçi partiler olarak adlandırılan siyasi aktörler vasıtasıyla tesis edilmiş siyasi sistemi ifade etmektedir. Ekonomik köle düzenin yürütülebilmesi için ülkede siyasi bir hile rejiminin ihtiyacı vardır.⁷⁹⁷ Adil Düzen sadece ekonomik değil adil siyasi, adil ahlaki ve adil ilmi bir sistemi de ihtiva eden kompleks bir yapıdır.⁷⁹⁸

RP, kapitalist sistemin köle düzeninin aksine, herkese hakkını veren, herkese refah getiren ve herkese fırsat eşitliği sunan bir ekonomik yapı tesis edeceği iddiasındadır. RP'nin inşa edeceği ekonomik yapıda, faiz bulunmayacak, haksız vergiler kaldırılacak, paranın değeri hak ölçüsü olarak kabul edilecek, sağlam paraya geçilecek, devlet karşılığı olmayan parayı basmayacak dolayısıyla para değer kaybı yaşamayacak ve krediler adalet üzerine fayda getirecek işlere verilecektir.⁷⁹⁹

Adil Düzen, RP'nin insan hakları anlayışının incelendiği bölümde belirtildiği üzere, Batının kuvveti üstün tutan anlayışının aksine hakkı üstün tutan, tam ve mütekamil bir düzen iddiasına sahiptir. Bu düzende, kapitalizm ve komünizmin faydalı yanları alınmakla beraber mahzurlu ve zararlı yanlarına yer verilmemektedir. Adil Düzen'de, ekonominin hakka dayanan yönlendirici ve teşvik edici unsuru kar olgusuna müsaade edildiği halde, haksızlık ve sömürü vasıtası olan faize yer verilmemiştir. Ayrıca, serbest piyasa rekabetini ve mülkiyet hakkını esas almakla birlikte tekelleşme yasaklanmaktadır. Komünist rejimin, faiz olgusuna sisteminde yer vermemesine rağmen; mülkiyet hakkına ve kar olgusuna karşı çıkması nedeniyle, insan fıtratına aykırı bir sistem inşa ettiği belirtilmektedir. Dolayısıyla, serbest piyasaya yer vermeyen komünist sistem, ekonomiyi masa başında ve merkezi planlama aracılığıyla yönetildiği gerekçesiyle Adil Düzen tarafında tahripkar bulunmuştur.⁸⁰⁰

Adil ekonomik düzende, iktisadi faaliyetleri temel düzeyde kişiler yürütür; devlet bu faaliyetlerin icrasında kendilerine yardımcı olur. Devlet; ülke ve bölgelere ait kalkınma planlarının teşvikini yapar; herkes ülkenin hangi her yerinde ne tür bir projenin teşvik edildiği bilgisine sahip olmaktadır. Devlet, esas olarak, güvenlik, yönetim, yargı, ulaşım, sağlık ve eğitim faaliyetlerini yürütmekle görevlidir.⁸⁰¹

⁷⁹⁷ Erbakan, **Refah Partisi III. Olağan Büyük Kongresi**, 28.

⁷⁹⁸ **20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimleri**, 138.

⁷⁹⁹ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, 13.

⁸⁰⁰ **age**, 18.

⁸⁰¹ **age**, 22.

Devletin ekonomi alanındaki en önemli işlerinden birisi, Adil Düzen'in çekirdeğini oluşturan, temel ekonomik mal tanzimidir. Vatandaşlar, ürettikleri malları satmak için, tüm ülke sathında en alt seviyeye kadar örgütlenecek ve üretim yapıp mallarını satmak isteyenler ürünlerini bir vakfa (kamu tarafından ihdas edilen) verecek ve kişiler anlık fiyat üzerinden parasını/senetini alacaktır.⁸⁰²

Adil Düzen'de, fiyat, arz ve talebe göre belirlenirken, belli bir zaman diliminde ülke sınırları içerisinde bir malın fiyatı aynı muameleyi görecektir. Kişiler istedikleri an mallarını paraya, paralarını da mala çevirebileceklerdir. Adil Düzen'de, para ve mal aynı kavramlara tekabül etmektedir. Para ile ilgili ikinci husus, Adil Düzen içerisinde faizin bulunmamasıdır. Faizin yasaklanmasının gayesi, belli bir süre içerisinde, hiçbir üretim olmamasına karşın; paradan paranın kazanılmasıdır. Adil Düzen'de üretim yapmadan ilave bir tüketim hakkı olmayacağı için faiz yasaklanmıştır. Faizin yaygınlaşması, toplum içerisinde faiz geliri üzerinden zenginlik elde eden kimselerin diğer kimseleri sömürmesi anlamına gelmektedir; bu ise haksız kazanç kaynaklı gelir adaletsizliğini tetiklemektedir. Faiz kazancının en önemli sonuçlarından birisi de emek sarf etmeden kazanç elde eden kişilerin nefis terbiyesi görmemeleri nedeniyle ahlaki çöküntüye neden olmasıdır. Parayla ilgili belirtilecek diğer husus, üretim olmadan ya da karşılığında bir mal olmadan piyasaya para sokulamayacağı, yani karşılıksız para basılamayacağıdır.⁸⁰³

Adil Düzen kurgusunda fiyatın aynı anda ülke sathında aynı olma iddiası, tam rekabet piyasasında ya da devletçi kumanda ekonomisinde mümkün olabilmektedir. Fiyatlar, serbest piyasada aynı anda milyonlarca hareketin arz ve talepleri neticesinde kumanda ekonomisinde ise merkezi yönetimin belirlemesiyle gerçekleşmektedir. Adil Düzen serbest piyasa yanlısı olma kurgusuna rağmen; fiyatları piyasanın değil, bir kurumun belirleyeceğini ifade etmektedir. Her malın fiyatını belirleyecek kurumların ayrı ayrı tüm ülke sathında ihdas edilmesi, bunlar ait lojistik sistemlerin kurulması, binlerce girdi çıktının aynı anda hesaplanması, ürünlerin bozulmayacak şekilde stoklanması, kurum yetkililerinin böyle bir girdi-çıkı sürecini adil yönetmesi, aynı anda ülke ihtiyacındaki tüm mallarının ihtiyacının belirlenmesi ve arzın kabul edilmesi, ürünlere ait fiyatın merkezden belirlenmesi, maliyet girdilerinin tüm ülkede değişkenlik göstermesine rağmen fiyatların aynı olmasının zorlukları

⁸⁰² age, 23.

⁸⁰³ age, 26-28.

hesaba katıldığında Adil Düzen'in serbest piyasadan merkezi bir ekonomi modeline doğru geçtiği gözlemlenmektedir.⁸⁰⁴

Adil Düzen'in işleyiş esaslarından birisi de kredi hususudur. Adil Düzen'de, yeterince ve faizsiz kredi bulmanın mümkün olduğu iddia edilmektedir. Krediler, ortaklık, hakkı müktesep hak, emek karşılığı, rehin karşılığı, ödenmiş vergi karşılığı, yatırım projesi karşılığı ve selem senedi karşılığı olarak verilmektedir.⁸⁰⁵

Emek karşılığı kredisi ve selem senedi kredisi incelendiğinde Adil Düzen'in ekonomik anlayışı hakkında önemli ip uçları elde edilmektedir. Emek karşılığı kredi, işletme sermayesi olmayan kişilerin, dürüst bir insan olduğunu bağlı bulunduğu "Ahlak topluluğu" adı altındaki korporatif örgüte ispatlar ve tezkiye (temiz) belgesi alır ise, yine aynı örgütün belirleyeceği miktar kadar işçi, kuruluşça belirlenen ücretin ödenmesi yoluyla müteşebbisin emrinde istihdam olunmaktadır. Emek kredisinin piyasada bir üretime tekabül etmesi nedeniyle enflasyona sebep olmayacağı; çünkü karşılığında bir üretimin olduğu ifade edilmiş ve bilahare müteşebbisin, devlete kredi borcunu ödeyeceği ileri sürülmüştür.⁸⁰⁶ Müteşebbisin kendisini dürüst olarak ispat etmesi, işçi sayısının ve işçiye ödenecek miktarın meslek kuruluşu tarafından belirlenmesi, piyasanın egemen olduğu bir yapıdan çok devletin varlığını hissettirdiği korporatist bir sisteme işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.⁸⁰⁷

Adil Düzen'in en iddialı söylemlerinden birisi, faizci kapitalist sistemle insanlığı sömüren emperyalizm ve Siyonizmi "atom bombası" gibi patlatacak güce sahip olduğu iddia edilen selem senedi karşılığı kredisidir. Adil Düzen'de selem senedi kredisi bir örnek üzerinden açıklanmaktadır:⁸⁰⁸

"Diyelim ki bir kimsenin bir mandırası mevcuttur. Bu mandırası tam kapasite ile çalıştığı zaman A kalitesinde M teneke peynir üretebilecek kapasitededir... Mandıranın yöneticisi mesela ocak ayında daha teslime 6 ay varken herkese soruyor ve diyor ki ben mandıra sahibiyim ve mandıram şu kadar peynir üretebilecek kapasitededir. Biliyorsunuz ki haziran ayında 1 teneke peynir 100 bin liraya satılıyor. Şu anda hazırana 6 ay var, şimdi bana 70 bin lira verirsiniz size mesela 5 temmuzda A kalite bir teneke peynir teslim edeceğim... Teklif karşısında herkes düşündü 5 temmuzda 100 bin liraya 1 teneke almaktansa şimdi 70 bin lira

⁸⁰⁴ Mustafa Özel, **Piyasa Düşmanı Kapitalizm**, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 79-81.

⁸⁰⁵ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, 32-45.

⁸⁰⁶ **age**, 35-36.

⁸⁰⁷ Menderes Çınar, "İslami Ekonomi ve Refah'ın Adil Ekonomik Düzeni", **Birikim Dergisi**, s.59 (1994): 21.

⁸⁰⁸ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, 41-42.

vermeyi uygun gördü... kabul edenler mandıra yöneticisine isimlerini, adreslerini bildiriyorlar ve 70 bin liralарını ödüyorlar, mandıra temsilcisi kapasitesini dolduracak kadar siparişı daha ocak ayında almış oluyor ve bu siparişleri verenlere selam senedi veriyor...bilahere bu peynirleri selam senedi sahiplerine teslim ediyor. Senedi geri alarak taahhüdünden kurtuluyor.

...Faizci kapitalist nizamdaki senetlerin yerini Adil Düzende selam senedi alınca bugünkü haksız sömürü önlenmiş olmaktadır ve piyasaya pahalılık yerine ucuzluk gelmektedir... faizci kapitalist düzende ne kadar çok senet varsa o kadar çok para var gibidir. Dolayısıyla senet ne kadar çok çoksa o kadar çok pahalılığa sebep olmaktadır... Diğer yandan Adil düzünde selem senedinin vadesi ne kadar uzarsa o kadar çok ucuzluk var demektir... Halbuki faizci kapitalist nizamda vade ne kadar uzunsa pahalılık o kadar çok olur. Çünkü vade ne kadar uzunsa alınan borç paranın üzerine o kadar çok faiz binmektedir.”

Bir ruhsat, imkan olarak selem senedi, sadece Adil Düzen için değil; İslam tarihinin birçok evresinde kullanılmış olmakla beraber, çoğunlukla malın kapatılmasına neden olan istismarlar ile sonuçlanmıştır. Selam senedi örneğinin gerçekleşebilmesi, üreticinin taahhüdünü kesinlikle gerçekleştirmesine bağlıdır; bu da çok sıkı bir kontrolü gerektirmektedir. Aksi durumda taahhüt edilenden farklı bir mal ile ya da hiç teslim edilmeme ile karşılaşılabilir. Üretilen ürünlerin merkezi vakıflara vermek yerine selam senedi karşılığı piyasaya arz edilmeleri büyük suistimallerin önünü açabilir. Bunlardan daha da önemlisi, Mustafa Özel’in altını çizdiği üzere, bir malı haziran ayında 100.000, nisanda 85.000 ocak ayında da 70.000 satın alınıyorsa, hesap muayyen (belirli) bir faktöre göre yapıliyordur ki bu faktör de faizdir. Belirtilen söylem, kapitalist düzende ileriye göre işletilen faizin geriye doğru işletilmesinden ibarettir.⁸⁰⁹

Adil Düzen, devlet gelirini üretime katıldığı oranca kazanmaktadır. Örneğin; bir işletme kurulacağı zaman müteşebbis, yönetim, işçi ve hammadde tedarikçisinin yanında tesisin işlemesi için gerekli genel hizmet bedellerini (elektrik, su, lojistik, muhasebe, alt yapı, güvenlik) karşılayacak olan devlettir. Devlet, bu hizmet bedelleri oranında gelirden eşitlik esasınca kazanç elde edeceğinden ayrıca vergi almaz. Verginin tek kaynağı, üretimdir; kişilerin gelirlerinden ilave vergi kesilmez. Devlete verilecek pay da aynidir; isterse şahıslar gibi ayni malını nakdiye çevirebilir.⁸¹⁰ Adil Düzen’de vergi beyana göre alınır; vergi kontrolü, vergi uyumsuzluğu, vergi

⁸⁰⁹ Özel, **Piyasa Düşmanı Kapitalizm**, 84-85.

⁸¹⁰ Erbakan, **Adil Ekonomik Düzen**, 47-50.

mahkemeleri ve vergi kaçakçılığı söz konusu değildir.⁸¹¹

Adil Düzen’de faizsiz ve yeterince kredi bulunduğundan işsizlik problemi gözükmediği iddia edilmektedir. Ekonomi çok hızlı dönmekte ve asıl mesele işsiz çalışacak insan bulmaktır. Sağlanan krediler aracılığıyla daha fazla üretim yapılacak ve bunun için daha fazla istihdam olacaktır. Adil Düzen tam istihdamın olduğu ekonomik yapı öngörmektedir.⁸¹²

Adil Düzen’in temel argümanlarından birisi de sosyal güvenlik konusundadır. Devletin, sosyal adalet sağlamasına dair hukuki düzenlemelerinin yanında, manevi eğitim alan zengin vatandaşların, fakirlere içlerinden gelen gayretle ve ibadet aşkıyla her türlü yardım ve destekte bulunacakları öngörülmüştür. Adil Düzen’e göre, herkes sigortalıdır, sigorta ve emeklilik için para ödemez ve işsizlik ve emeklilik karşılığı bütçeden ödenir. Tam istihdam öngörüsü olan, çalışacak kişi aranan Adil Düzen’de işsizlik öngörüsünde bulunarak sosyal güvenlik tedbirleri geliştirilmiş olması dikkat çekicidir.

Adil Düzen’de herkes yaş, tahsil, hizmet yılı ve ehliyetine göre çalıştığı zaman, işsiz kaldığı zaman, emekli olduğu zaman ne ücret alacağı bellidir. Emekli olmak isteyen istediği zaman emekli olur, belirli yaşa kadar beklemek mecburiyeti yoktur; vatandaş dilerse tekrar faal çalışma hayatına döner.⁸¹³ Adil Düzen’in öngördüğü sosyal güvenlik sisteminde en dikkat çekici olan harcamaların bütçeden yapılmasına karşın; vatandaşların hiçbir katkı vermemesidir.⁸¹⁴

Adil Düzen, hak kavramına yüklediği dini mana ve sahip olduğu tarihsel anlam ile İslamcı düşünceyi temel olarak kabul eden, modern ekonomik düzenlerin faydalı yönlerini alma iddiası ile eklektik, ayrıntılı olmamakla birlikte sahip olduğu sadeliği işlevsellik kazanma bakımından estetize eden, kalkınmayı ve barışı getireceği iddiası ile kendisini ideal bir düzen olarak öngören siyasi bir retoriktir. Adil Düzen, özellikle ekonomik bir model olarak RP tabanında da yeterli düzeyde anlaşılacakla birlikte; sahip olduğu çağrışım, içerikten öte bir anlam kazanarak hedeflenen amaca hizmet etmiş ve merkez partilerin siyasi iddiasızlığına karşı geliştirdiği adalet kavramı üzerinden politik alanı doldurmuştur.

⁸¹¹ age, 52.

⁸¹² age, 82.

⁸¹³ age, 64-67.

⁸¹⁴ Çınar, İslami Ekonomi ve Refah’ın Adil Ekonomik Düzeni, 29.

5.3. Refah Partisi'nin Türk Modernleşmesine Bakışı

RP ve Milli Görüş hareketinin Türk siyasetinde oturduğu politik hat, Türk modernleşmesine rengini veren, devletin siyasi olarak sahip olduğu ideolojik unsurların bütününe ifade eden Kemalist cephenin kayda değer oranda dışında yer almaktadır. Milli Görüş açısından sadece Kemalizm ile sınırlı olmayan ideolojik sapma, Tanzimat ile başlayıp, Islahat hareketleri ile devam eden ve Meşrutiyet çabaları ile olgunlaşıp Cumhuriyet ile ete kemiğe bürünen iki yüzyıllık Batılılaşma siyasetini kapsamaktadır.⁸¹⁵

Batılılaşma olgusu, Osmanlı İmparatorluğunda başlayan Cumhuriyet döneminde yeni kimlikler kazanan, Batının politik bileşimini varılması gereken bir amaç olarak gören yaklaşımı ifade etmektedir.⁸¹⁶ Osmanlıdaki yenileşme hareketi politik olmaktan çok, askeri ve teknik gibi gözükmeyle birlikte; siyasi, kültürel, ekonomik ve politik değişim şeklinde genişlemiş ve dozajını arttırarak cumhuriyete intikal etmiştir. Batılılaşma olgusunu kendi hanesine yazan kesimler karşısında, imtiyazını ya da pozisyonunu kaybeden sınıflar ilk günden itibaren hoşnutsuzluklarını ifade ederek tepki göstermişlerdir. Patrona İsyanı, Kabakçı İsyanı, Kuleli Vakıası ve 31 Mart Hadisesi Batılılaşma sürecine karşı gösterilen tepkinin tarihi örneklerindendir.⁸¹⁷

Osmanlı yenileşme hareketleri, dönemin koşulları içinde Avrupa'da "kameralizm" olarak bilinen aydın despotizminin bir karşılığı olarak, Batı dünyasında görev yapan Osmanlı elçileri aracılığıyla yürütülmüştür. Milli bütünlük ideolojisini Osmanlı İmparatorluğu'na tatbik ederek dağınık haldeki devleti, Osmanlılık şuuru altında birleştirmeyi hedefleyen Osmanlı paşaları, istedikleri hedefi gerçekleştirmeyi başaramasalar da ulus-devlete ait eğitim, yargı ve idari organları kısmen tatbik etme imkanı buldurlar.⁸¹⁸ Tanzimat ve Islahat ile başlayan yenileşme olgusu 1860 sonrasında İslamcılık ve meşrutiyet fikrini kendi içinde telif eden Yeni Osmanlılar'ın eleştirisi ile karşılaşmıştır.⁸¹⁹ Batılılaşma eleştirilerine ve İslamcı arayışa karşın; Yeni Osmanlı düşüncesinin siyasi lügatında bulunan Batılı ıstılahlar, modernleşme olgusuna önemli katkı sağladı.⁸²⁰ Yeni Osmanlı düşüncesinden sonra, Osmanlı politik hayatına damgasını vuran Jöntürkler, sadece siyasi değil, toplumsal anlamda

⁸¹⁵ Osmanlı-Türk Batılılaşması için bkz. Muhittin Bilge, **Türk Modernleşmesi ve Sivil Toplum**, (Ankara: Binyıl Yayınevi, 2009), 34-66.

⁸¹⁶ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 9.

⁸¹⁷ **age**, 11.

⁸¹⁸ **age**, 13.

⁸¹⁹ Cengiz Aktar, **Türkiye'nin Batılaşdırılması**, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 35.

⁸²⁰ Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, 96-97.

da geniş dozda Batı düşüncesini Osmanlı müesseselerine dahil etmek istemişlerdir.⁸²¹ Böylece Geç Osmanlı dönemine gelindiğinde, kayda değer oranda Batı menşeli fikir Osmanlı toplumsal, siyasal ve idari yapısına dahil olurken; yeni kurulan cumhuriyet büyük oranda devraldığı Osmanlı tecrübesi üzerine inşa olmuştur. Kemalist düşünceyi, devraldığı mirastan farklılaştıran husus, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık ideolojileri arasındaki telif düşüncesinin parçalaması ve bu zamana kadar devleti ayakta tutmak adına işlevselleştirilen ideolojilerin yerine, yeni bir medeniyet arzusunun ortaya koymasıdır. Yeni siyasi arayışın ideolojisi, diğer düşünce akımlarından koparak özel bir konum elde eden Batıcılıktır. Felsefi bir temele dayanmayan Batıcılık düşüncesi, Cumhuriyet döneminde pozitivizme indirgenerek, gelenek içerisinde taşınmış olan kültürü kökten reddetme; geleneği taşıyan toplumu da yeniden imal etme yönünde sosyal mühendislik projesi olarak tek parti döneminden günümüze kadar varlığını sürdürmektedir.

Osmanlı yenileşme hareketi içerisinde bir zihniyet ve kurum olarak kendine yer bulan Batılılaşma, 20. yüzyıl Türkiye'sinde aynı zamanda bir kimlik olarak kurgulanmıştır. Siyasi kimliğin gönderme yaptığı en esaslı iki ideolojik unsur, 1937 yılında anayasaya da girecek olan, CHP umdelerinden milliyetçilik ve laiklik düşüncesidir. Milli Mücadele döneminde din ile iç içe olan milliyetçilik, laiklik düşüncesinin makbul yurttaşa edindiği merkezi konum neticesinde, din ile telif edilen değil; dinin yerine konumlanan seküler bir unsura gönderme yapmaktadır. 1930 sonrasında, ortak köken duygusunun hiçbir yerinde dini kavramlar kendisine yer bulamadığı gibi, Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi gibi İslam öncesine gönderme yapan çalışmalar, Türk Tarihi ile İslam Tarihi arasındaki ilişki kopartarak Osmanlı ve Selçuklu geçmişini tarih dışına itmeye çalışmıştır. Sonuç itibarıyla, Kemalist milliyetçilik kavramının yaptığı laik gönderme, ne II. Abdülhamit döneminin emperyal kimliğinde ne de kültür ve din kavramlarının önemli bir yer edindiği Ziya Gökalp milliyetçiliğinde mevcuttur.⁸²² Laiklik düşüncesinin yerleştirilmesi noktasında dinin yerine istihdam edilen Türk milliyetçiliği, din ile toplum arasında bağı kestiği gibi, başta Kürtler olmak üzere farklı etnisitelere karşı gösterilen buyurgan tavır, devleti uzun yıllar köklü etnik sorunlar ile yüz yüze

⁸²¹ Tarık Zafer Tunaya, **Batılılaşma Hareketleri-I**, (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1999), 88.

⁸²² Ahmet Yıldız, "Kemalist Milliyetçilik", ed. Ahmet İnsel, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011): 225-226.

bırakmıştır.⁸²³

Cumhuriyet dönemi politik akışı, tek-parti ve çok partili dönem olarak ikiye ayrıldığında, parti tüzüğünün anayasalardan ve yasalardan daha nüfuzlu olduğu tek parti dönemi,⁸²⁴ CHP'nin siyaset üzerinde hegomonik bir güce eriştiği 1923-1950 dönemine işaret etmektedir. Çok partili hayata geçildikten sonra, CHP'nin konumunu bir adım geriye düşmesi neticesinde, boşluğu Batılılaşma ideolojisinin taşıyıcısı olan bürokrasi özelde de Silahlı Kuvvetler doldurmuştur. Belli aralıklarla ordunun demokratik siyasete müdahalesi ve sistem dışına çıkan politikaya ve politikacılara “ayar” vermesi, tarihsel bir düşüncesinin politik alan üzerindeki gücünü göstermektedir.

Osmanlı-Türk siyasi hayatının takip ettiği çizgi RP'nin kendisini tanımlaması açısından bir kaynak teşkil etmekte; kişiler, kurumlar, söylem ve hareketler temel düzeyde Batılılaşma olgusunun aksi istikamette bir kimlik oluşturmaktadır. İç politikaya, diplomasiye, ekonomiye ve kültüre bakış ve pozisyon alma, Milli Görüş partilerinin kurulmasından itibaren istikrarlı bir şekilde, öteki üzerinden kurgulanmaktadır.⁸²⁵ Batı'nın bir sorun teşkil ettiği politik ortamda; RP, tarihsel, coğrafi ve kültürel olarak Batı karşısında, Doğu'da daha özel olarak da İslam coğrafyasında kendisine alan bulmuştur. RP'yi “Milli” Görüş yapan milliyetçiliği, Batı karşıtlığını tahkim eden; diğer taraftan İslam coğrafyasının merkezine doğru çeken politik bir kimliği ifade etmektedir. Dolayısıyla, Batı karşısında yerleştirilen konum İslamcılık siyaseti ile milliyetçiliğin insicamını oluşturması bakımından II. Meşrutiyet döneminin telif düşüncesine yaklaşmaktadır. RP tüm iktidar arayışını, “dışarıdan” müdahaleler ile iki yüzyıldır süren Batılılaşma projesinin durdurulması ve yürütülen hatalı projenin düzeltilmesi gereği üzerine kurgulamıştır. Batılılaşma projesinin 20. Yüzyıldaki projeksiyonu olan ve RP için Müslüman kimliğinin inkarı anlamına gelen Avrupa Topluluğu'nun (AT) reddi, tarihsel bir yanılmanın son bulması bakımından önem arz etmektedir.⁸²⁶

“Biz iki yüz yıldır, Batıyı arıyoruz. Ancak ne Avrupalı olabildik, ne de Müslüman kimliğimizi koruyabildik. İki yüz yıldır Batılılaşmak için savaş veriyoruz. Eğitimden aile düzenine örgütlenmesinden adliye düzenine kadar her şeyi Avrupa kültürü içinde aradık.

⁸²³ Mesut Yeğen, “Türk Milliyetçiliği ve Kürt Sorunu”, ed. Tanıl Bora, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003):882-884.

⁸²⁴ Koçak, **Tek Parti Yönetimi**, 121.

⁸²⁵ Dağı, **Kimlik, Söylem ve Siyaset**, 23.

⁸²⁶ Erbakan, **Türkiye’nin Temel Meseleleri**, 27-28.

Avrupalı olmak için kendi kültürümüzü, değerimizi, tarihimizi ve kimliğimizi reddettik. AT'ye başvuru, Türkiye'de Tanzimat'tan bu yana sürdürülen Avrupalı olma gayretlerinin, Cumhuriyet döneminde ulaştığı son halka olarak değerlendirilebilir. Daha açık bir deyişle AT'ye başvuru Avrupalı olmak ve AT ile siyasal, *kültürel ve ekonomik alanda bütünleşmek için, Müslüman kimliğimizin inkar edilmesidir.*"

RP'yi modern Türk siyaseti açısından şüpheli hale getiren ve selefi konumundaki Milli Görüş partilerinin akıbetine uğratan husus, partinin tarihsel olarak kendisinin konumlandığı politik yerdir. RP, açık ve doğrudan İslami bir model önermemekle birlikte, Osmanlıdan tevarüs eden ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Kemalizm üzerinden yürüyen modernleşme ve Batılılaşma anlatısı karşısında, Avrupa ve onu inşa eden medeniyet birikimini "hesaplaşılması" gereken bir kültür olarak görmesiyle, ana akım siyasal anlatıdan sapmaktadır.⁸²⁷ Devlet ve resmi ideolojisi olarak Kemalizm, devraldığı Batılılaşma tecrübesini dahi reddederek *tabula rasa* olarak geçmiş ile tüm bağlarını kopartarak, genç bir devlet kabulünü topluma dayatmasına karşın RP, köklerini İslam'ın ilk dönemine kadar götüren bir tarih anlatısı ile sistemin uzağında ve cephesinde kendini konumlandırmaktaydı.

Türkiye Cumhuriyetinin temel siyasi vasıflarına bakıldığında, modernleşme deneyimini yaşamış Batı-dışı ulus devletlerin genel özelliklerini taşıdığı görülecektir: buyurgan ve sınıfsal bir niteliğe haiz bürokrasi, otoriteryen niteliği yüksel siyasi dil, örgün bir piyasa ve devlet kapitalizmi, laiklik ve milliyetçilik üzerinden homojen bir ulus tasavvuru ve yaygın çağdaşlaşma arayışı. Osmanlı yenileşme hareketlerinin görece modern niteliğine kıyasla, Kemalist devlet moderniteye içkin hale getirme iddiasına rağmen, modernleşmenin evrensel vasıflarının bir çoğunu eksik bırakmıştır.

⁸²⁷ Batılılaşma olgusu Milli Görüş Hareketi ve RP'de doğrudan cephe alınan bir düşünce ve olgu olmakla birlikte Kemalizm telaffuz edilerek açık bir eleştiri yapılmamıştır. Konu Kemalizm olduğunda, "resmi ideoloji" tanımlaması yapılarak zımnî eleştiriler sıralanmış ya da M. Kemal Atatürk'ün Atatürkçülük adı altında sömürüldüğü iddia edilmiştir. Yasin Hatipoğlu örtük eleştirinin altında kapatılma korkusu olduğunu ifade etmiştir. Konuyla ilgili bkz. Yasin Hatipoğlu, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 12.05.2017. Kemalizm'e karşı yapılan doğrudan eleştirinin kapatılma müeyyidesi ile karşılaştığının en açık örneği Şükrü Karatepe'nin 10 Kasım törenleri sonrasında yaptığı "zaman zaman içinde bulunduğumuz şartlarda mecburiyet karşısından gittiğimiz yerde, inancımıza küfredilirken, milletimize küfredilirken, bütün değerlerimize küfredilirken, içimize kan akıyor ama resmi görevimiz gereği orada bulunmak zorunda kalıyoruz... kanım içime akarak bunları söylemek zorunda kaldım" açıklamalarının kapatılmada delil olarak gösterilmesidir. Karatepe'nin açıklaması doğrudan RP tarafından savunulmamakla birlikte Milli Gazete, "Karatepe Haksız Mı?" başlıklı haber-analizi ile kurumsal düzeyde destek vermiştir. Konuyla ilgili bkz. **Milli Gazete**, 13.11.1996, 8. Milli Gazete yazarı Şükrü Kanber ise "Şükrü Karatepe'ye açık destek..." başlıklı yazısında "ne yapsaydı ya yani! Ortaya çıkıp Atatürk'ü mü olduğunu deklare etseydi! 10 Kasım'ı nasıl bayıla bayıla gittiğini mi söyleseydi!.. O, inancına her gün değişik şekillerde hakaret edilen büyük bir kitlenin hislerine tercüman olmuştur, o kadar" şeklinde ifadeleri ile RP ve Milli Görüş hareketinin "Refahlı" kitlesinin Kemalizm'e karşı esas bakışını ortaya koymuştur. Konuyla ilgili bkz. **Milli Gazete**, 12.11.1996, 11.

Bir süreç ve dönüşüm olarak, Batı dünyasının tarihsel edinimlerini, tepeden inme şekilde uygulamayı amaçlayan Kemalizm, bütünlüklü bir modernleşmeden çok, biçimsel yönü yüksek içerikten yoksun nakıs bir modernleşme projesine haizdi.⁸²⁸ RP, Osmanlı-Türk yenileşmesini, Batılılaşmanın yapacağı kültürel ve manevi erozyon nedeniyle durdurulması ve değiştirilmesi gereken bir süreç olarak görüp eleştirmekle birlikte, parti literatüründe modernleşme kritiği bulunmamaktadır. Hakan Yavuz, Abdullah Gül ile yapılan görüşmeye istinaden RP’de Batılılaşma ile modernite arasında bir ayrım yapıldığını ifade etmektedir.⁸²⁹ RP, moderniteye ait kalkınma, sanayileşme, demokrasi, serbest piyasa, laiklik ve insan hakları gibi kavramlarını, ihtiyatı elden bırakmadan ve İslami değerlere zarar vermeden kullanmıştır. Moderniteye ait kavramların oluşturacağı olası kültürel erozyonun ise maddi kalkınma karşısında dengeleyici bir görev tevdi edilen manevi kalkınma sayesinde kaldırılacağına inanılmıştır.

RP, moderniteyle ilgili siyasi kavramlara, modernlik ile olan ilişkilerinden kopartarak ya da zaman zaman görmezden gelerek işlevsel bir boyut katmayı tercih etmiştir. Buradaki birinci amaç, reel siyasetin gereği olarak, modernite kapanında siyaset yapan RP’yi sistem ve toplum karşısında meşru ve itibarlı hale getirmektir. İkinci olarak, RP, modernliğin taşıyıcısı olan Kemalizm’e, modernleşmeyi eksik ve parçalı yürüttüğü, neticesinde yapısal sorunlar ürettiği gerekçesiyle bizatihi Kemalizm’in kendi kavramları üzerinden vurmaya hedeflemiştir. Laiklik, insan hakları, demokrasi, asker-sivil ilişkileri ve özgürlükler bu bağlamda ilk sırada yer alan hususlardır. RP, Kemalizm’i siyasi bir paradigma olarak açıktan telaffuz etmekten kaçınırken; ilk kez 1991 yılı seçim kampanyasında “Resmi ideoloji dışında parti kurmak mümkün değildir” ifadesiyle cari rejim eleştirisi yapmıştır.

Modern kavramlar ile kurulan zoraki ilişki üzerinden RP’nin modernist olarak okunması ise gerçekçi durmamaktadır.⁸³⁰ İşlevsel olarak kullanılmış Batılı ıstılahlar hiçbir zaman parti nezdinde pragmatik anlamın ötesinde, dayatılan, öğretilen ve benimsenen kavramlar olmamıştır. Parti literatüründe, modernleşme eleştirisi

⁸²⁸ Kemalizm, radikal ve tepeden inmecî bir modernleşme anlayışına sahip olmakla beraber, modern siyasetin sahip olduğu demokrasi, katılım, özgürlük, birey, sınırlı devlet, açık toplum ve müzakere değerlerine karşı ihtiyatlı ve eleştirel yaklaşmıştır. Konuyla ilgili bkz. Atilla Yayla, **Kemalizm**, (Ankara: Liberte Yayınları, 2012).

⁸²⁹ Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar**, 302.

⁸³⁰ Konuyla ilgili bkz. Hasan Bülent Kahraman, “Refah Partisi’nin Koşulları”, **Varlık Dergisi**, s.1067 (1996): 2-6.

olmamakla birlikte, bir modernleşme arayışı da açıkça ifade edilmemiş; bir kavram olarak modernlik/modernleşme müspet anlamda kullanılmamıştır.⁸³¹ Milli Görüş hareketinde, modern teoriye ait kavramların İslam literatürü ile girdiği negatif ilişki ise kavramların köken itibarıyla İslam coğrafyasına ait olduğu; Batılılarca bu hususun ifade edilmeyerek kendi artı hanelerine yazıldığı şeklinde yorumlanmıştır.⁸³² Sonuç olarak fikir planının geriye atan, iktidar kavramını ön planda tutan RP'nin modernlik literatürüne karşı alternatif bir siyaset üretmediği, kavramlara işlevsel bir anlam yüklediği ve modernliğin kapanında aktif politika yürüttüğü gözlemlenmektedir.

5.4. Refah Partisi'nde İslamcılık Düşüncesi ve Din Söylemi

II. Meşrutiyet döneminde diplomatik bir dil olarak kullanılmanın yanında birçok düşünce akımı ile sentezlenen İslamcılık, I. TBMM'de kendisini son kez hissettirdikten sonra, Kemalizm'in sisteme ağırlığını koymasından neticesinde tek-parti döneminde politik dozajı düşük, halk İslam'ı şeklinde geçirmiştir.⁸³³ Çok partili hayata dönüş ile birlikte 1945 yılında İshadımı Nuri Demirağ tarafından kurulan ve İslam Birliğini savunan Milli Kalkınma Partisi, 1951 yılında ise Cevat Rifat Atilhan başkanlığında kurulan İslâm Demokrat Partisi İslamcı iddiayı taşımaktan bir hayli uzaktılar. Köklü ve sürekliliğe haiz ilk İslamcı siyasi parti deneyimi 1970 yılında kurulan Milli Görüş hareketinin de mebdai Milli Nizam Partisi'dir. Milli Nizam Partisi'nin kısa süreli politik ömründen sonra siyasi hayata katılacak olan Milli Selamet Partisi İslamcı tonunu daha belirgin hale getirerek 1980 yılına kadar faaliyetlerini sürdürecektir.

Modern siyasal sistem içerisinde meşruiyet aramak ve iktidara ulaşma zorluğunu bir arada yaşayan RP, bir yanda kendisinden önceki Milli Görüş partilerinden itibaren İslami dozu yükselen, 1990 sonrası radikal unsurları da kendi içerisinde eriten bir parti olarak İslamcılığını kesif hale getirmeyi başarmış, diğer yandan kitleselleşerek kendi siyasi tabanında içinde merkez ve çevreleri tesis etmiştir. İktidar olmak adına genişleyen taban ve imajlar RP'nin İslamcı ideolojisini zayıflatmamıştır.

Milli Görüş hareketinde, partiler, mensuplarını ve kendilerini sadece Milli Görüşçü olarak tanımlamış, bunun haricinde, “sağcı”, “muhafazakar”, “milliyetçi”, “İslamcı” kavramları ısrarla reddedilmişleridir. Sağa ait kavramların kullanılmaması, merkez

⁸³¹ Yüz yüze yapılan görüşmede, Recai Kutun RP'nin modernleşme kavramını kullanmadığı gibi böyle bir arayışının olmadığını ifade etmiştir. Recai Kutun, Yüz yüze Görüşme, 11.1.2017, Ankara.

⁸³² Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-V, (Ankara: MG V Yayınları, 2014), 238.

⁸³³ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 149-150.

sağ ve milliyetçi siyaset ile mesafe koyma bakımından işlevsel olmasının yanında “İslamcı” söyleminin ifadesi partiyi sistem karşısında zor bırakacak olması nedeniyle kurumsal yönetim açısından dikkat edilen bir husus olmuştur. RP döneminde kısa süreli Milli Şuur kimliği ortaya atılmakla beraber, Erbakan’ın siyasete sönüşü ile birlikte “Milli Görüş” tekrardan revaç kazandı ve partiler üstü bir siyasi kimlik olarak yaygınlaştırıldı. Parti kaynaklı kimlik inşasına karşı, özellikle sağ-sol kavramının anlamını yitirdiği RP döneminde, partinin merkezinde yer alan, “Refahçı” olarak tanımlanabilecek kesimlerin kendilerini “İslamcı” olarak tanımladıkları bilinmektedir.⁸³⁴

RP hakkında açılan ve Anayasa Mahkemesi’nde görülen kapatma davasında parti, kendisinin siyasi bir kuruluş olduğunu; dini veya felsefi bir ekol olmadığını ifade etmiştir. RP’nin gayesi, Türkiye Cumhuriyeti’ni yüceltmek, muasır medeniyetin üstüne çıkartmak, demokratik, laik, insan haklarına saygılı, özgür bir hukuk devleti olarak güçlü ve müreffeh Türkiye’yi kurmak Türk halkına mutluluk sağlamak olarak belirtilmiştir.⁸³⁵ RP’ye din istismarı yaptığı için değil, maddi kalkınmanın yanında manevi varlığın da gelişmesine önem veren bir parti olduğu için halkın teveccüh ettiği ifade edilmiştir.⁸³⁶

Devlet ve yargı karşısında meşruluğunu muhafaza etmek isteyen; İslamcı iddialarını kökten reddeden RP, geliştirdiği söylem, siyasi pratikleri ve ilişkiler bakımından İslamcı iddiayı büyük oranda teyit eden örnekler vermektedir. Asr-ı Saadetten başlayıp, Hulafa-i Raşidin ile devam edip Osmanlı İmparatorluğu’na kadar gelen tarih çözümlemesi, kuvveti değil hakkı üstün tutma iddiası, hak ve batıl düalizmi, Batıl ile Batı ve İsrail’in ilişkilendirilmesi, maddi kalkınmanın yanında manevi kalkınmanın sağlanması, materyalist ve ırkçı söylemin reddi, Kürt sorununa karşı İslam kardeşliğini öne çıkarılması, İmam Hatip Liseleri, İlahiyat Fakülteleri ve Kur’an kurslarının açılması, İslam birliğinin hedef alınması, Müslüman ülkeler ile ortak pazar ve ekonomik entegrasyonun hedeflenmesi, Erbakan’ın Dünya çapında Müslüman liderlik iddiası, parti büyük kongrelere dünyanın bir çok yerinden İslamcı liderlerin çağırılması, Erbakan’ın uzun yıllar Anıtkabir’e gitmeme eğilimi, Batılılaşma, Kapitalizm, Komünizm ve Siyonizm eleştirisi, Avrupa Topluluğu’na girilmesi konusundaki muhalefet, ekonomide faizin reddi, inanç ve ibadet

⁸³⁴ Bülent Arınç, Yüz yüze Görüşme, 12.1.2017, Ankara.

⁸³⁵ **Refah Partisi Esas Hakkında Savunma**, (Ankara: Refah Partisi, 1997), 225.

⁸³⁶ **age**, 95.

hürriyetinin öne çıkarılması, laikliğin din düşmanlığı olarak uygulanmasının eleştirisi, başörtüsü yasağı ve Türk Ceza Kanunu 163. Maddenin kaldırılması, anayasa teklifi uzlaşma metninde laikliğin anayasadan çıkartılması, iktidar olunduğu takdirde Türkiye ve Dünya saadetine tesisi iddiası, İslam coğrafyalarına yapılan askeri müdahalelerin eleştirilmesi, Diyanet ile devletin dayanışmasının artırılması ve Milli Görüş hareketi ile radikal İslamcı hareketlerin massedilmesi, RP'yi söylem ve taban bakımından İslamcı hareketin Türkiye'deki en uzun soluklu, bütünlüklü, meşru gücü haline getirmiştir. RP İslamcı kabulleri doğrultusunda söylem ve eylem düzeyinde icra ettiği İslamcı siyasete rağmen, bütünlüklü ve dayatmacı bir model ortaya koymaktan özenle kaçınmıştır.

RP'nin İslamcı düşüncesinin projeksiyon tuttuğu en önemli yer insan ve toplum anlayışıdır. Erbakan'a göre, toplumu oluşturan her bir fert, kendisine verilen en önemli meziyet olan irade-i cüz'iyeye ile iyi ve kötüyü, hak ile batılı ayırma istidadına kavuşmuştur. İnsan, kendisine takdir yetkisi verilerek şereflendirilmiş bir mahlukattır. Bütün Müslümanların ilk ve temel vazifesi ise, Hak-Batıl mücadelesinde cihat etmektir. Cihat, Hakk'ın hakim olması ve tüm insanlığın huzur ve hürriyet kavuşması için bütün gücümüzle ve hiçbir dünyevi karşılık gözetmeden çalışmaktır. Cihat ibadeti, farz olduğu ve ecri en büyük ibadet olduğu için sorumluluk yüklenmeli ve tüm insanlığın hayrını ve huzurunu hedeflenmelidir.⁸³⁷

Erbakan'a göre cihat ibadetini en iyi şekilde yerine getirmek için on ilke mevcuttur:⁸³⁸

“İnanç sahibi olmalıyız; güçlü bir imana sahip olmayan, zorluklar karşısında mücadelesini sürdüremez. İhlas sahibi olmalıyız;; mevki, makam, şan, şöhret peşinde koşmamalıyız... İttika sahibi olmalıyız; Allahtan başkasından korkmamalı, fikrimiz sorulduğunda çekinmeden doğruyu söylemeliyiz. İttifak içinde olmalıyız; birlikte olduğumuz arkadaşlarla ihtilafa düşmemeli ve çekişmemeliyiz... İhsan sahibi olmalıyız; gıybet dedikodu haset, kibir, kin, iftira gibi hasletlerden uzak durmalı ve kulis yapmamalıyız... İhsan sahibi olmalıyız; bize verilen görevi en güzel şekilde titizlikle yapmalıyız. İstişare ile çalışmalıyız; benim dediğim olacak diye tutturmamalıyız. İstişare fikrimizi söylemeli, irfan sahibi olmalıyız... İtaat etmeliyiz; alınan kararları yerine getirme konusunda başkana itaat etmeli, aksaklık göstermemeliyiz. İstikamet sahibi olmalı, cihat ederken İslam'ın diğer emir ve ibadetlerini tamamen riayet edip ibadetlerimizi terk etmemeliyiz. Bunlara ilaveten bir de sadakat vardır. Sadakat ise zoru görünce kaçmamak, cazip makam ve menfaatlere kanmamaktır.”

⁸³⁷ Erbakan, **Davam**, 18.

⁸³⁸ **age**, 26-27.

Erbakan'ın yaptığı çözümlemede, ideal bir medeniyetin en temel çekirdeğini temsil eden insan, cüz'i iradesi ile batıla karşı mücadele veren ve cihat kavramını zihin dünyasına ve hayatına tatbik eden kişidir. İnsana yüklenen vazife, sahip olduğu hasletler ile toplumu, siyaseti ve insanlığı imar etmek üzere kuruludur.

Milli Görüş hareketinin inşa sürecinde, dini kimlik ve söylem birinci derecede önem arz etmiştir. RP döneminde dini söylemin azalması, İslâmi dilin gerilemesinden değil; iktidar odaklı sorunların ve politikaların partinin gündeminde geniş yer tutmaya başlamasından kaynaklanmaktadır. Milli Görüş hareketi ve RP için siyaset, dinin bir aracıdır; temel hedef saadet nizamı olmakla beraber bunun yolu sonucu belirsiz eğitim-öğretim faaliyetleri değil siyaset, iktidar ve seçim mekanizmaları çalıştırılmasından geçmektedir.⁸³⁹

RP yöneticileri sıklıkla ayet ve hadis meallerine başvurmalarına rağmen özenle kaynak göstermekten kaçınmışlardır.⁸⁴⁰ Kemalist çevreler açısından bu tavır “gizli ajandaya” sahip olma iddiasıyla, takiyecilik olarak eleştirilmiştir. Takiyecilik iddiası, İslamcı parti söyleminin temsil noktasında yaşadığı engeller nedeniyle belirli düzeyde gerçekliğe dayanmakla beraber olgusal olmayan, kurgusal bir önyargıyı da inşa etmiştir. “İki dilli” siyaset, “kuş dili” ya da “söylemde açıklık, stratejide gizlilik” söylemleri temel düzeyde “harp hiledir” anlayışı üzerine kurgulanmıştır.⁸⁴¹ Özellikle, iktidar ışığının RP için görüldüğü zamanlarda ya da koalisyon dönemlerinde, Erbakan'ın Atatürk lehine geliştirdiği olumlu söylem, bu paradigmanın dışı vurumu olarak karşımıza çıkmaktadır.

RP'nin İslamcı söylemine ve Müslüman kimliğine rağmen İslamcı hareket içerisinde RP'ye ciddi eleştiriler yönelmiştir. Bu eleştirilerden en bilineni İslamcı entelektüellerden İktibas Dergisi Editörü Ercümant Özkan'dır. Özkan, RP ve lideri Erbakan'ı geleneksel Müslüman kimliği ile tanımlamakta; RP'nin İslam ile olan bilgilerinin ilmiyal boyutunu aşmadığı ve bunu aşmak için de herhangi bir gayret içerisinde olmaması nedeniyle partiyi donukluk ile itham etmektedir. RP'nin siyasi söyleminde yer alan laiklik ve demokrasi kavramlarının İslam ile temel düzeyde çelişmesi nedeniyle “küfür” olmasına rağmen; RP'nin bundan habersiz olduğu iddia edilmiştir.⁸⁴² Özkan'a yöneltilen, “*RP, İslâm'i bir parti midir?*” sorusuna da

⁸³⁹ Bora, *Cereyanlar*, 475.

⁸⁴⁰ Tayyip Erdoğan, *RP İstanbul 1993 Yılı Çalışma Programı*, (İstanbul: Esen Ofset, 1993), 7.

⁸⁴¹ Yıldız, *RP-FP Din Söylemi*, 176.

⁸⁴² *Nokta Dergisi*, 6.12.1994, 36-37.

“Müslümanların öyle zannetmesine rağmen İslâm’i olmayan bir parti” şeklinde cevap vermiştir.⁸⁴³

“Tüzük ve programı Kur’an’dan kaynaklanmayan partilere asla İslâm’i bir parti denilemez. Müslüman halkın İslâm’i zannettiği, öyle kurduğu bir partidir RP. Bu ikisi arasında dünya kadar mesafe vardır. Fert ve toplum hayatını düzenlemede Allah’tan gelen vahyi dışlayan ve bu surette meydana gelen boşluğu insanların hevaları (arzuları, istekleri, oyları) ile dolduran demokrasinin İslâm’la taban tabana zıt olduğunun bile farkında olmayan bir parti yöneticileri İslâm’la 180 derece zıt olmasına rağmen RP’liler esas itibarıyla laikliğe karşı olmadıkları ve laikliğin Avrupa’daki gibi uygulanmasından gayet memnun olacaklarını hep söyleyegelmişlerdir. Böylesi bir parti nasıl olur da İslâm’i bir parti olabilir.”

İslamcı hareketin bilinen isimlerinden Yaşar Kaplan da Yeni Zemin dergisinde yapılan soruşturmada, RP’nin Müslümanları temsil noktasından bir hayli uzak olduğunu ve RP ile İslamcı hareketler arasında kayda değer oranda kan uyuşmazlığının baş gösterdiğini ifade etmiştir:

“Refah’ın entelektüel birikimini (ilmi ve fikri donanımlarını), İslami akımlara temsilcilik veya öncülük yapabilecek düzeyde görmüyorum. RP, “merkez” in öncülüğünü varoluş hikmeti nedeniyle zaten yapamaz ama “çevre” diye nitelediğiniz kesimlerin öncülüğünü de “merkezi” karşısına alarak üstlenmek istemez. Bu da Refah’ın “sisteme yönelik değişim taleplerini dile getiren çevrelerin öncülüğünü üstlenmesine engel olacaktır... Oysa halkın büyük bir çoğunluğu Refah’a henüz güvenmiyor. Müslümanların önemli bir kesimi bile son yerel seçimlerde “bir deneyelim, bakalım ne oluyor” diyerek Refah’a oy verdi... Refah doğabilecek bir merkez çevre çatışmasında taraflardan herhangi birinin öncülüğünü yapmaya niyetli görünmemektedir. Zaten bunun için siyasi bir hazırlığı da olmamıştır.”

RP’nin İslâm’ı temsil ettiği iddiasını şiddetle reddeden görüşlerden birisi de Nur Cemaati içinde yer alıp DP çizgisinin devamı niteliğindeki DYP’ye olan yakınlıkları ile bilinen Yeni Asya grubudur. Yeni Asya Gazetesi yazarı Kazım Güleç, RP dışında da dindar insanların bulunabileceğini ve siyasi tercihlerin bu insanların dindarlığına gölge düşürmeyeceği görüşü hakimdir.⁸⁴⁴

“Kadrolarını ve seçmenlerinin, dini hassasiyetleri ileri seviyede gelişmiş insanların teşkil ettiği bir parti, elbette ki öncelikle dini hatırlatacaktır. Buradaki hassas ve kritik nokta, böyle bir partinin dini temsil edip edemeyeceğidir... Dinin belli bir partiye tahsis ve tahdit edilmesi, ciddi tehlike ve mahsurları beraberinde getirir... RP çizgisinin mazisinde “seçimler Müslüman sayımıdır” gibi partinin din gibi görüldüğünü ortaya koyan talihsiz ifadeler kullanılabiliyordu. Şimdilerde böyle aleni hatalar yapılmıyor belki. Ancak RP liderinin “diğer

⁸⁴³ Ercüment Özkan, “RP İslâmi Bir Parti midir?”, **İktibas Dergisi**, s.183 (1994): 36.

⁸⁴⁴ Güleçyüz, **Din ve Siyaset**, 9.

partilerin seçmenleri, bizimse inananlarımız var” gibi kinayeli ifadeleri “Hz. Âdem de Refahlıydı, gelmiş geçmiş bütün peygamberler Refahlıdır, Sultan Fatih de Refahlıdır” gibi sözleriyle birlikte düşünüldüğünde, temel zihniyetin hala değişmediğini gösteriyor.”

RP’ye karşı radikal ve muhalif söylem geliştiren İslamcı düşünürlerin yanında RP’nin İslamcı kimliğini teyit eden fakat bu kimliğini farklı kesimler ile terkip etmesi gerektiğinin altını çizen ve RP’nin başarısı adına partiye destek olan önemli bir İslamcı aydın kesimi de bulunmaktadır. Bu isimlerin öncülerinden Abdurrahman Dilipak’a göre RP, kendisine destek verenlerin gözünde İslam ile özdeşleşmiştir. Parti bunu inkar etse de destek olanların nezdindeki kimliği değişmeyecektir. Bu özdeşleşme reddedilmemesi gereken bir şey olup rüzgarı arkasına alıp, işi tabii seyrine bırakmak gerekmektedir.⁸⁴⁵ Benzer bir konumda bulunan Ali Bulaç, Türkiye’deki İslâm’ı, örgütlü dini grup ve cemaatlerden oluşan sosyal İslam, dergi, dernek, vakıflardan müteşekkil kültürel İslâm ve iktidara ulaşarak Müslümanların sorunlarını çözme iddiasındaki politik İslam olarak üçe ayırmakta ve RP’nin tüm bu grupların sözcülüğünü üstelenebilecek imkanı ve şansı olduğunu belirtmektedir. Bulaç tarafından bunun koşulunun ise, dar ve geleneksel söylemden farklılıkları kucaklayacak yeni bir siyasi söyleme geçiş ile mümkün olduğu ifade edilmiştir.⁸⁴⁶

RP ve İslamcı hareket tartışması, partinin yükselişe geçtiği ilk yıllarda yukarıda görülen iki bakış açısı etrafında ele alınmış; seçim sonuçlarının verdiği hava ile destek cephesi nüfuzunu bir hayli genişletmiştir. Tüm eleştirel rezervlere rağmen RP ve İslamcı aydınlar arasında zımni bir ittifak gerçekleşmiştir. İslamcı hareketin radikal kesimlerinin de partiye kayda değer oranda destek çıktığı bilinmekteydi. RP’nin iktidar ile tanışmasına rağmen, yeterli düzeyde “Müslümanları temsil edememesi”, sistem ile uzlaşma emareleri vermesi ve bunun ötesinde partinin kapatılması karşısında kendi ve temsil ettiği kesimler için yeterli reaksiyon verememesi, Müslümanlar üzerinde büyük bir şaşkınlık, boşta kalmışlık hali ve doğal olarak kızgınlık oluşturturdu. Tezkire Dergisi’nde Ahmet Küskün Müslümanları temsil iddiasındaki partinin kapatılması karşısında yaşanan travmatik hale çözüm olarak, RP’nin İslami hareket tarafından mutlaka aşılması gerektiğini öne

⁸⁴⁵ Abdurrahman Dilipak, “RP Kitle Partisi Olma Yolunda, Açık oturum” **Yeni Zemin Dergisi**, s.17-18 (1994): 40

⁸⁴⁶ Ali Bulaç, “RP Kitle Partisi Olma Yolunda, Açık oturum” **Yeni Zemin Dergisi**, s.17-18 (1994): 43.

sürmektedir.⁸⁴⁷

“Maalesef RP temsilcilerini teslim almış durumdadır. Erbakan ve diğerleri şu soruyu açık yüreklilikle cevaplandırmalılar: Eğer bir siyasi “teşekkül” olduklarını kabul ediyorlarsa, demokrasilerde siyasi teşekküllerin siyasi mülahazalarla kapatıldığı olgusunu kabul etmek durumundadırlar. Ağırlığı olan bir amaç için bir araya gelmiş insanların teşekkülü olarak RP inancına sahipler, bu ağırlığa ve amaçlarının doğruluğuna güvenmelidirler. Beni kapatamazsınız, çünkü toplumun önemli bir tarafıym diyebilmelidirler. Siyasi parti oluşlarına göre değil. RP kendisini kendisine ispat etmek durumundadır, başkasına değil... RP İslâm’î hareket tarafından mutlaka, ama mutlaka aşılmalıdır.”

İslamcılar, 1980 öncesinde, soğuk savaş dönemi içerisinde komünizm tehlikesini berhava etme gayretiyle kendilerine ait siyasi dili kurmakta bir hayli zorlandılar ve sağın farklı unsurları ile iç içe geçerek ancak melez bir söylem geliştirebildiler. SSCB’nin çökmesi ve sosyalist söylemin yıkılmasına koşut olarak, sağın birçok takıntıdan kurtulması İslamcı siyaseti de özerkleştirmiştir.⁸⁴⁸ İkinci olarak, 1979 yılında gerçekleşen İran İslam devrimi, Türkiye’de de birçok İslamcının yüzünü İran’a çevirmesini sağlamakla birlikte, İran yönetiminin mezhep taassubuna bürünmesi ve hızla güç kaybetmesi Türkiyeli İslâmcıları boşa çıkardı. Bu süre zarfında 12 Eylül askeri rejiminin politik alan üzerindeki tahakkümü, İslamcı hareketleri bütünlüklü ve merkezi olarak faaliyet göstermelerini engellemiştir. Ülke içinde dağılan, siyaseten sağın diğer söylemlerinden özerkleşen ve İran İslam devriminden beklediği sonucu alamayan Türkiyeli İslamcıların çekim merkezi, “particilik” şeklinde küçümşenen RP olmuştur. Ali Bulaç’ın belirttiği üzere, birçok radikal İslamcı muhtarlıklara isimlerini yazdırmak koşuluyla küfür saydıkları sandıkta, RP’nin başarısı için oy kullanmıştır.⁸⁴⁹ RP geniş çevrelerin desteğiyle iktidar olmakla birlikte, maasettiği İslamcılarının kattığı heyecandan ve entelektüel faaliyetten fazlasıyla istifade etti. Entelektüel katkının karşılığı ise iktidardan faydalanmayı doğuracaktı. Birçok İslamcı aydın, RP’nin aracılığıyla yerel yönetimlerde istihdam oldu ve kendi öz kaynaklarıyla yürütemeyeceği entelektüel faaliyeti kamu kaynağı aracılığıyla icra etti.⁸⁵⁰ Sonuç olarak, RP ve İslamcı aydın

⁸⁴⁷ Ahmet Küskün, “İslami Hareketin Sonuna Doğru”, **Tezkire Dergisi**, s.11-12 (1997): 22.

⁸⁴⁸ Tanıl Bora, “80’lerde Sağ Entelektüel Entelijensiyanın Gelişimi” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken**, c.15, (1996): 90.

⁸⁴⁹ Bulaç, RP Kitle Partisi, 43.

⁸⁵⁰ Konuyla ilgili bkz. **I. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı**, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları,1996), **II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı**, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları,1997), **21. Yüzyıla Girerken İslami Oluşumlar**, ed. Yalçın Akdoğan, (İstanbul : Pendik Belediyesi, 1997)

ilişkisi, rızaya dayalı, her iki tarafın da kazandığı bir ilişkisini doğurmuştur.

İslamcılar açısından RP'nin İslâm'ı ve Müslümanları temsil niteliği ihtilaf teşkil etmekle birlikte, Kemalistler nezdinde RP laiklik karşıtı, İslamcı ve yasal niteliği olmayan bir partidir. Kemalist Gazeteci Turhan Dilligil, 26 Ekim 1995 tarihinde, Cumhuriyet Başsavcılığı'na suç duyurusunda bulunarak, RP'nin yasal bir parti olmadığını ve kapatılması yönünde gerekli incelemenin yapılmasını talep etmekteydi. Yargı makamlarından gerekli cevabı alamayan Dilligil, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e mektup yazarak, "Devletin etkisizliği köktendinci bir sömürü örgütünün cüretini artırmakta ve bu güçsüz tutum milleti tedirgin etmektedir. Milletin endişesi yersiz ve gereksiz olduğu savunulamaz, çünkü "Adil Düzen" safsatasının ardındaki irtica gulgulesi, ülke sınırlarını çoktan aşmış durumdadır" diyerek gerekli tedbirin alınmasını arz etmiştir.⁸⁵¹ RP'nin seçimlerde göstermiş olduğu başarı, Kemalist toplum kesimlerinde de ciddi korku ve endişe uyandırmış; seçim sonuçlarıyla ilgili kampanyalar başlatılmıştır. Kendilerine "Demokratik Aydınlanmacılar" olarak adlandıran Kemalist kişiler, bazı sandıklarda hile karıştırıldığı gerekçesiyle seçimlerin tekrarlatılması talebiyle YSK'ya başvurduğu bilinmektedir. Siyaset bilimci Aydın Cangı önderliğinde kurulan "Demokratik Aydınlanmacılar", elitist ve kaba bir aydınlanmacı üslup ile kaleme aldıkları bildiride, RP'yi "inanç evreni ile akıl evrenini birbirinden ayırmamış ve ayırmakta direnen", "çağına henüz entegre olmamış, kişilik komplekslerini ilkel bir popülizmle harekete geçiren" ve "dinsel yönetim mekanizmasını amaçlamakla" itham etmişlerdir.⁸⁵²

İslamcı bir parti olarak, laik kesimi en çok tedirgin eden hususlardan birisi de RP ile aynı dönemde Cezayir'de İslamcı FIS'in başarı kazanmış olmasıydı. Toktamış Ateş, iki parti arasında benzerliklere rağmen, FIS'in cihat çağrısı ve şeriat düzeni ilanı bakımından RP'ye kıyasla çok daha radikal olduğu belirtmektedir.⁸⁵³ RP'nin İslamcı kimliğine nüfuz eden "yerli", Türkiye eksenli ve lider merkezli niteliği hesaba katıldığında, Dünya çapında gelişen İslamcı hareketlenmeler ile etkileşimi oldukça kısıtlı kalmaktaydı.

RP, hukuki kaygılar ile İslamcı siyasetini gizleme gayretinde bulunmakla beraber,

⁸⁵¹ **Nokta Dergisi**, 31.3.1996, 24-25.

⁸⁵² **Nokta Dergisi**, 3.4.1994. 19-20.

⁸⁵³ **Nokta Dergisi**, 3.4.1994. 23.

gelenek içerisinde yoğrulmuş lider, örgüt ve tabandan müteşekkil kuvvetli bir İslamcı damara sahiptir. Söylemlerine egemen olan modern imaja karşın ideolojisinin çekirdeğini teşkil eden İslam davası, Milli Görüş hareketini ve RP'yi İslamcı siyasetin ana akım temsilcisi yapmıştır.

6. REFAH PARTİSİ VE İKTİDAR DENEYİMİ

RP, her siyasi parti gibi temel düzeyde iktidar odaklarına ulaşmak amacıyla kurulmuş tüzel bir kişiliktir. RP'nin ideolojik olarak sahip olduğu öz, iktidar kavramı üzerinden elde edilecek başarıyı aşkın hale getirmektedir. İktidar ve iktidarın kapısını aralayacak olan seçimler partinin varlık sebebi haline gelmiş; parti lider, örgüt ve söylem itibariyle seçim odaklı çalışmıştır. RP açısından temel hedef merkezi iktidara ulaşmaktır; yerel iktidar başarısı dahi tek başına değil iktidar yolunda kazandığı nitelik ile anlamlıdır. Politik deneyimi ifade eden bölümümüzde RP'ye iktidar yolunu açacak olan hususlar incelenecek daha sonra elde edilen başarı neticesinde kurulan Refahyol koalisyon dönemi ele alınacaktır. Son olarak cari rejimin 28 Şubat olarak ifade edilen tepkisi ve siyasete müdahalesi tetkik edilecek olup partinin kapatılması ile bölüm sonlandırılacaktır.

6.1. Refah Partisi'ne İktidara Yolunu Açan Temel Unsurlar

6.1.1. Türk Siyasetinin Yapısal Krizi ve Refah Partisi Deneyimi

RP, kuruluş yıllarında MSP tabanında geçirdiği klasik dönemden sonra, ürettiği politik söylem değişikliğine koşut olarak; seksenli yıllar sonunda önemli bir ivme kazanmış; 1989 yılı mahalli idareler seçiminde elde ettiği % 9,8 oy ile parlamento kapısına dayanarak Türk siyasetinin önemli bir aktörü olduğunu kamuoyuna göstermiştir. Bir önceki bölümde, RP'nin doksanlar ile geliştirdiği siyasal dil ve toplumsal taban değişikliği neticesinde, “iktidar” ile olan yakınlaşmasını kendi iç dinamikleri açısından incelemeye çalıştık. RP'ni siyasetin çeperinden merkezine doğru götüren, iktidar imkanlarını açan hususlarda kendisinin oynadığı rol kadar Türkiye'nin merkez siyasetinin yaşadığı yapısal krizin de büyük etkisi vardır. Bu bağlamda aşağıda “dış dinamik” olarak öncelikle RP'nin yükselişine alan açan, merkez sol ve sağ siyasetin krizi ve politikasızlığı çözümlenmeye çalışılacaktır.

6.1.1.1. 12 Eylül Sonrasında Merkez Solun İnşası ve Krizi

Türkiye'nin politik hayatının, ideoloji, politika, toplumsal temsil ve eleştirel söylem boyutunda Batılı anlamda bir yelpazeye yerleşmesinin ilk nüveleri 1970'li yıllarda

ortaya çıkmıştır. Burada, “devletin partisi” görünümünü veren CHP’nin, kerhen de olsa TİP’in geliştirdiği sol söyleme karşısında ürettiği ideolojik konum önemli bir rol oynamaktaydı.⁸⁵⁴ Milli Görüş partilerinin de AP ve CHP’yi ideolojik yelpazede konumlandırması bu resmi tahkim eden bir diğer unsur olarak durmaktadır. Özellikle Bülent Ecevit’in partinin başta “aşkın” lideri İsmet İnönü’yü ve klasik unsurlarını tasfiye etmesi ve o zamana kadar uzak kalınan, yok sayılan ve tepeden bakılan alt sınıflara el uzatması partiyi “sol” bir siyasete kaydırmış; 1977 seçimlerinde CHP % 41,39 oy ile ilk sırada seçimi kazanmıştır.⁸⁵⁵ CHP’nin oy aldığı kesimler oldukça dikkat çekicidir; çünkü bu gruplar -Aleviler hariç- 1990 sonrasında rotayı RP’ye çevirecek toplumsal sınıflardır: şehirli insanlar, Doğu ve Güneydoğudaki Kürtler, kent yoksulları ve Aleviler.⁸⁵⁶ CHP bu süreçte, sola ait bir çok sosyalist, komünist ve devrimci “radikal” gücü de kendi içerisinde massetmeyi bilmiş ve önemli bir sinerji yakalamıştır. 1978 Yılı başında Ecevit tarafından kurulan azınlık hükümeti 1979 yılı sonuna kadar sürmüş, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, toplumsal ve siyasal kriz ve Marksist solun şiddet içeren uygulamaları CHP’yi oldukça yıpratmıştır. Bunun en açık örneği, 1979 ara seçimlerinde CHP’nin aldığı %28,9 oydur.

Türk siyasal hayatı açısından 12 Eylül askeri darbesi ve sonrasında yaşanan süreç başta merkez sol/sosyal demokrat partiler açısından oldukça sancılı geçecektir. Reel sosyalizmin başarısızlığından öte kendi iç yapısal nedenlerinden dolayı sosyal demokrasi, sadece Türkiye’de değil; dünyada da bir alternatif olmaktan çıkmış; Murat Belge’nin ifadesiyle, “*kapitalizmi kapitalistler daha iyi yönetmeye*” talip hale gelmiştir. Sonuç itibariyle programlarıyla, hantallaşmış örgütsel yapılarıyla, devlet ve bürokrasi ile olan dirsek temasları ve temsil ettikleri kitlelere bir şey söyleyememeleri neticesinde sosyal demokrasi iddiasındaki partiler arkaik bir görüntü sergilemeye başlamışlardır.⁸⁵⁷ 1976 yılındaki programında “demokratik sol” ifadesini resmen kabul eden, 1977 yılında Sosyalist Enternasyonalist’e üye olan CHP, tarihsel resmi farklılaştıran pozisyonundan tekrar eski konuma, “halkın partisinden” “devletin partisine” dönme eğilimleri göstermiş ve büyük resim içerisinde toplumsal tabanını ilerleyen yıllarda yitirmeye başlamıştır.

⁸⁵⁴ Ömer Laçiner, “Sol”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, (İstanbul: İletişim yayınları, 1996): 1237.

⁸⁵⁵ Aydın, Taşkın, **age**, 283.

⁸⁵⁶ Şahin Alpay, “Sosyal Demokrasi’nin Türkiye Serüveni” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, (İstanbul: İletişim yayınları, 1996): 1243.

⁸⁵⁷ Murat Belge, “Yeni Sağ ve Türkiye’de Sol”, **Birikim Dergisi**, s.13 (1990): 16-17.

Cumhuriyetin kuruluşundan önce siyasal hayata dahil olan CHP, 12 Eylül sonrasında diğer partiler gibi kapatılmaya maruz kaldı ve ilk kez tarihsel sürekliliği kesintiye uğradı. CHP'nin, 16 Ekim 1981 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu Kararı ile kapatılması sonrasında 30 Ekim 1981 tarihinde lideri Bülent Ecevit görevinden istifa etti. Çok partili hayata geçiş ile birlikte, CHP'den boşalan merkez sol geleneği 1983 yılında MGK'dan icazet alan Necdet Calp'ın başkanlığındaki Halkçı Parti (HP) dolduracaktır.⁸⁵⁸ Diğer merkez sol parti ise veto nedeniyle 1983 seçimlerine katılamayan Erdal İnönü'nün liderliğindeki Sosyal Demokrasi Partisi'dir (SODEP). Calp'ın liderliğindeki HP'nin tabela partisi görünümü, asker güdümündeki tavrı ve merkez solu kuşatmaktan uzak pozisyonu neticesinde önce lider değişimi yaşanmış⁸⁵⁹ daha sonrada SODEP ile birleşme neticesinde ortaya merkez solu kuşatacak olan İnönü liderliğindeki Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) çıkmıştır.⁸⁶⁰

SODEP ve SHP döneminde, merkez sol partiler ideolojik olarak temel düzeyde Atatürkçü-ilericilik söylemi ile sol-sosyal demokrat gerilim arasında salınım yaşamışlardır.⁸⁶¹ Başta İnönü olmak üzere, askeri vesayete karşı olan, Avrupavari bir sosyal demokrasi arayışındaki kesim, 12 Eylül rejiminin ürettiği insan hakları ihlalleri ile Özal döneminde genişleyen kapitalizmin tetiklediği gelir adaletsizliğine karşı üretilen muhalif söylem neticesinde toplumda önemli karşılık bulacak ve 1989 yılında merkez sol siyaset % 28,69 ile 1980'den günümüze kadarki en büyük başarıya ulaşacaktı. Sadece parti içerisinde değil; partiye yakın aydın kesimden de yeni bir sosyal demokrasinin genişlemesi adına önemli argümanlar ortaya konulmaktaydı. İsmail Cem, Asaf Savaş Akat, Ercan Karakaş gibi aydınlar, Kemalist sistem ile yüzleşen, bürokratik seçkinciliği reddeden, popülist lider partisi olmaktan

⁸⁵⁸ 1980 öncesinde yaşanan hizipler çatışması 1980 sonrasına da yansımış; HP'nin kuruluşunda yer alan Turhan Timuç'in ifadesiyle CHP'den boşalan alanı doldurmak amacıyla 13 ayrı grup mücadele vermiştir. Konuyla ilgili bkz. Turhan Timuçin, Parti Mi Marti Mi, 1984, 44'den aktaran Derya Kömürcü, **Türkiye'de Sosyal Demokrasi Arayışı**, (İstanbul: Agora Yayınları, 2010), 217.

⁸⁵⁹ 29 Haziran 1985 tarihinde Nedet Calp'ın yerine Aydın Güven Gürkan HP Genel Başkanlığını kazanmıştır.

⁸⁶⁰ 2 Ekim 1985 tarihinde HP Kongresinde parti adını SHP olarak değiştirdi. 3 Kasım 1985 tarihinde de SODEP fesih kararı alarak SHP'ye katıldı; İnönü "bir numaralı üye" olarak partiye kaydedildi. Böylece HP-SODEP birleşmesi neticesinde, SHP merkez solda ana akım parti haline geldi. Konuyla ilgili bkz. Yavuz Gökalp Yıldız, "SHP-CHP" **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996): 1269.

⁸⁶¹ Bora, **Cereyanlar**, 588.

çıkan ve kapitalizmi yöneten değil; kapitalizmi aşan bir söylemin inşası için yoğun bir entelektüel destek vermişlerdir.⁸⁶²

1980’li yılların ikinci yarısından sonra merkez solda birleşme, arayış, gerilim ve yükselişin devam ettiği sırada 1987 yılında siyasi yasakların kalkması ile birlikte solun önemli iki ismi Bülent Ecevit ve Deniz Baykal’ın siyasal alana dahil olması, merkez sol siyasette lider ve parti enflasyonunu tetikleyecektir. Ecevit’in liderliğini yapacağı Demokratik Sol Parti (DSP) eşi Rahşan Ecevit tarafından 14 Kasım 1985 tarihinde yasakların kalkmasından önce kuruldu. DSP’de dikkat çekici olan husus, 1980 öncesi yaşanan CHP içi hiziplerin vermiş olduğu derin huzursuzluk nedeniyle, kuvvetli bir şekilde tepeden kontrol edilen, merkezinde Ecevit ailesinin bulunduğu, tipik bir lider partisini inşa edilmesiydi. Dolayısıyla, Ecevitlere gelen “merkez solu birleştirelim” tekliflerini aile ısrarla geri çevirmiş; HP ve SHP’den kendilerine gelen siyasetçilere karşı da oldukça seçici davranmışlardır. Ecevitlerin, diğer merkez sol partilere karşı ihtiyatlı tutumunda, eski hizipler kadar, askeri rejime karşı kendilerinin arkadaşları tarafından desteklenmediği görüşü baskındı.⁸⁶³ İdeolojik olarak, DSP, Ecevit’in şahsi karizması etrafında devam etmeye çalışan, dürüst, romantik ve yalnız adamı oynayan sol bir söylem ile devletçi ve seçkinci olmayan, memurların değil; halkın partisi görüntüsü ile CHP’den ve Kemalizm’den arınmış bir sosyal demokrat parti imajı vermeye çalışmıştır. DSP, dönemin koşulları açısından aydınlar tarafından tartışılan evrensel sosyal demokrasi çözümlemelerinin aksine oldukça ulusalcı bir çizgi ile Kürt sorununda milliyetçi bir çizgi takip ederek, HEP ile SHP ittifakını “PKK’lıların meclise taşınması” olarak görmüş; Kürt sorununun geri kalmışlığa indirgeyerek Kemalizm ile olan mesafesini daraltamamıştır.⁸⁶⁴ Bunun doğal sonucu olarak ülke genelinde % 10 oy alan DSP, Kürt bölgelerinden %3’ün üstünde oy elde edememiştir.⁸⁶⁵ DSP, kurulduğu günden itibaren % 10 bandında pozisyon alan, sınırlı bir toplumsal tabana dayanan merkez sol bir parti görüntüsünü ancak 1995 sonrasında yakaladığı ivme neticesinde kırabilmiş ve % 15 yükselişe geçme imkanı bulabilmiştir.

⁸⁶² Konuyla ilgili bkz. İsmail Cem, **Sosyal Demokrasi Nedir? Ne değildir?**, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1984), Asaf Savaş Akat, **Sosyal Demokrasi Gündemi** (İstanbul: Armoni Yayıncılık, 1991), Cem Karakaş, **Gelecek Sosyal Demokrasidir**, (İstanbul: Sosyal Demokrasi Yayınları, 1992).

⁸⁶³ Heper, **Türkiye Sözlüğü**, 201.

⁸⁶⁴ Bora, **Cereyanlar**, 594.

⁸⁶⁵ Nazmi Hanoğlu, “Demokratik Sol Parti”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996): 1273.

1990'lı yılların başından itibaren Türk siyaseti önemli ölçüde yapısal krizler ile karşı karşıya kalmış, merkez sol partiler de bu krizin derinleşmesinde büyük rol oynamışlardır. DSP'nin yaşadığı baraj sıkıntısı ve gömüldüğü ulusalcı söylem, SHP'nin oylarının üçte birini kaybederek % 20,8 oy ile iki merkez sağ partisinden sonra üçüncü sırada yer alması ve devletçi söyleme kayması, siyasi yasağı kalkan ve SHP genel sekreterliği görevinin de yürüten Deniz Baykal'ı 1992 yılında tekrardan yeni bir merkez sol parti olarak CHP'yi faaliyete geçirmeye itmiş; DSP ve SHP'den CHP'ye olan iltihaklar neticesinde parti kendisine TBMM'de yer bulmuştur. Böylece, DSP ve SHP'den sonra CHP üçüncü parti olarak merkez solu daha da parçalamıştır. Merkez soldaki parçalanmanın giderilmesi, SHP'nin DYP ile olan koalisyonunda aldığı yara karşısında merkez solda konsolidasyonu bir zaruret haline getirmekteydi. Eylül 1993 yılında SHP liderliğini devralan Murat Karayalçın, 27 Mart 1994 mahalli idareler seçiminde oy oranını %13,5'e kadar düşürmesi neticesinde partiyi kapatma ve CHP katılma kararı alacaktır.⁸⁶⁶ CHP Genel Başkanı Baykal, her ne kadar DYP koalisyonu merkez sola büyük zarar vermiş olsa da “devleti hükümete bırakmamak” adına DYP ile olan koalisyonu 24 Aralık 1995 seçimlerine kadar sürdürmüştür.⁸⁶⁷

Merkez sol partiler hakkında göze çarpan en önemli husus, parti sayılarının artmasına rağmen, partilerin toplamda aldıkları oy yüzdeleri bakımından 1987'den 1989'a kadar geçen süre zarfında % 4 oy artışı hariç sürekli bir düşüş yaşamaları; itibar kaybının yanında toplum nezdinde de iktidar umutlarını yitirmiş olmalarıydı. 1995 yılına gelindiğinde Kürt kökenli partiler, sosyal demokrasiden uzak, aile partisi görünümündeki DSP ve CHP'nin toplam oyu ancak % 28'e varabiliyordu. Merkez sol hareketin içine bakıldığında, özellikle SHP'nin (daha sonra CHP) merkez sağ DYP ile yapmış olduğu koalisyon, merkez sol içinde CHP'den DSP'ye oy kayışını hızlandırmış ve baraj sorunu yaşayan DSP doksanların ortasından sonra en büyük merkez sol parti konumuna gelmiştir. Selefî konumundaki SHP'nin yaşamış olduğu kronik siyasal sorunları aşmak adına sosyal demokrat bir dil geliştirmeye çalışan Baykal ve CHP, sahip olduğu tarihsel deneyim, örgüt, insan kaynağı ve ideoloji ile

⁸⁶⁶ Heper, **Türkiye Sözlüğü**, 432.

⁸⁶⁷ Yavuz Gökalep Yıldız “SHP-CHP”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996): 1270.

büyük bir başarısızlığa imza atmış ve bu durum parti içinde ve dışında tescil edilmiştir.⁸⁶⁸

1980'lerin ortasından itibaren, önce SODEP daha sonra SHP ve 1994 itibariyle de CHP olarak merkez solun ana akım temsilcisi olan siyasal hareket, bir yanda parti içi hizipleri sonlandırma diğer taraftan da Kemalizm'den neşet eden elitist karakteri demokratikleştirerek sosyal demokrasi kimliği altında toplumla arasındaki bağların kurulmasını temel gaye edinmiştir.⁸⁶⁹ 1989 mahalli idare seçimlerine kadar da parti belli düzeyde bunu başarmıştır. Fakat, Kürt sorunu ve demokratikleşme etrafında işleyen sorunlar merkez sol partilerin Kemalizm ile olan derin bağlantısını salık verecek, DYP ile olan koalisyon neticesinde merkezin çeperine hapsolan “sosyal demokrat partiler” siyasal manevra alanlarını kaybedeceklerdi.

Türkiye-AT Karma Parlamento Komisyonu'nda Kürt sorunu hakkında yapılan toplantıda konuşan bir SHP'li milletvekilinin ihraç edilmesi daha sonra da Kürt Kimliği hakkında Paris'te yapılan toplantıya katılan yedi milletvekilinin ihracı SHP ile Kürt bölgeleri arasındaki bağı hazırlanan Kürt raporuna⁸⁷⁰ rağmen kopartacak ve 1991 seçimlerine bu sonuç açık bir şekilde yansiyacaktır.⁸⁷¹ SHP'nin 1991 yılında merkez sağı gerisinde, üçüncü sırada yer almasında, ideolojik olarak Kemalist ilkeler ile yeterli düzeyde hesaplaşmadığı ve ürettiği politik söylemin özellikle kırsal bölgeler için bir anlam ifade etmediği görülmektedir.⁸⁷² Üçüncü olarak sosyal demokrat partiler, teori/ideoloji/program üçlüsü açısından Avrupa Sosyal Demokrasilerinde görüldüğü üzere Marksizm'den önemli ölçüde kopmakla beraber, ANAP'ın temsil ettiği “sermaye” sınıfı karşısında SHP'nin “emek” tarafında yeterli düzeyde bir temsil geliştirememesi partiyi hızla konumlandığı sosyal demokrat çizgiden geriletmiştir.⁸⁷³

⁸⁶⁸ Canan Aslan Akman, “Merkez-Solun Demokratikleşme Perspektifinin Açmazları: Sosyal Demokrat Halkçı Parti ve CHP Üzerine Bir Analiz”, *Liberal Düşünce Dergisi*, s.36. (2004): 71.

⁸⁶⁹ Akman, *agm*, 73.

⁸⁷⁰ Konuyla ilgili bkz. Yayman, *age*, 204-214.

⁸⁷¹ İnönü'nün partide tutmak adına uğraştığı Kürt kökenli milletvekilleri İnönü'nün katılmadığı SHP disiplin kurulu toplantısında Baykal ve kendisine yakın isimlerin oyları ile ihraç edilmiştir. İhraç sonrasında İnönü'nün “Bu karar ağır olmuştur, kısa zamanda kaldırılacaktır” ifadesine karşın somut bir gelişme yaşanmamış ve partinin “sol” kanadı çözülmeye başlamıştır. Konuyla ilgili bkz. Teoman Ergül, *Sosyal Demokraside Bölüşme Yılları (1986-1991) c.2*, (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000), 256. Bu sürecin devamında Baykal'a bağlı isimler SHP'den ayrılarak CHP çatısı altında siyasete devam kararı almışlardır. Konuyla ilgili bkz. Yavuz Gökalep Yıldız, *agm*, 1269.

⁸⁷² Hasan Bülent Kahraman, *Sosyal Demokrasi Türkiye ve Partileri*, (İstanbul: İmge Yayınları, 1993), 140.

⁸⁷³ *age*, 137.

1991 seçim sonuçları itibariyle birinci çıkan Demirel liderliğindeki merkez sağ DYP ile merkez solun ana akım temsilcisi SHP İnönü önderliğinde koalisyon yaparak 1995 yılına kadar Türkiye'nin siyasi, toplumsal ve ekonomik olarak en karanlık döneminde iktidar görevini yürütmüşlerdir.⁸⁷⁴ DYP-SHP, politik olarak 12 Eylül düzeninin ve ANAP iktidarının yol açtığı tahribatı düzeltmek amacıyla politik alanda demokratikleşmeyi, iktisadi alanda da sosyal refah devletinin tesis edilmesini iki ana ilke olarak benimsemiş görünerek yola koyulmuşlardır.⁸⁷⁵ Merkez'in her iki yakasında yer alan, seçmenin yarısının oyunu almayı başarabilen, söylem ve programları itibariyle demokratikleşmeyi merkeze oturtan bir deneyim olarak DYP-SHP koalisyonu, çok partili hayata geçiş sonrası gerçek bir dönüşüm olarak kabul edilmiş ve lider, parti ve koalisyon bazında büyük bir kamuoyu desteği alarak yola çıkmıştır. Saybaşı'nın "erken" bir tespitiyle, DYP-SHP koalisyonu demokrasi çağında ilk kez çağı yakalamış ve Türkiye Cumhuriyeti, evrensel tarihle ülkenin özgün tarihinin çakışması anlamında evrensel gerçeği saptamıştır.⁸⁷⁶ Fakat, yaşanan olaylar umulanın ve öngörülenin aksine; sadece Türk siyasetini değil, merkezi temsil eden partileri ve ideolojileri de çökertmiş; Türk siyaseti yaşanan politik krizler neticesinde farklı politik deneyimlere gebe olmuştur.

DYP-SHP koalisyonunu en çok zorlayan süreç, iddia ettikleri demokratikleşme söyleminin aksine Kürt sorununda taşıdıkları devletçi bakiyenin sınırlarını aşamamalarıydı. SHP'ye yönelen "HEP'i meclise taşıdığı" eleştirisini partiyi oldukça zor duruma sokmaktaydı. Özellikle meclis açılışında Hatip Dicle'nin "yemini zorla okuyorum" ifadesi ve Leyla Zana üzerinden yürüyen yemin krizi Kürt sorunu üzerinden koalisyon ve siyaset alanında oluşacak kara bulutların habercisiydi. Yürütmenin başı konumundaki Demirel'in Cumhurbaşkanlığında, meclisin ve siyasetin etkinliği zayıflatılmış; MGK üzerinden askerler ve meclis içerisindeki milliyetçi milletvekillerinin de desteğiyle fiili bir milliyetçi cephe oluşturulmuştur. Bu süreçte DYP ve Çiller devlet ve MGK'dan yana açık tavır almakla birlikte; Karayalçın kayda değer bir çıkış gösterememiştir. SHP'nin 1991 Kürt Raporu,

⁸⁷⁴ Turgut Özal'ın ölüm üzerine Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte 25 Haziran 1993 tarihinde DYP adına başbakanlığa Tansu Çiller oturacaktır. Koalisyonun diğer tarafında, 11 Eylül 1993 tarihindeki SHP kurultayında aday olmayan İnönü yerine seçilecek Murat Karayalçın dışarıdan bakan ve başbakan yardımcısı sıfatıyla 19 Eylül 1993 tarihinde kabineye dahil oldu ve SHP'nin CHP'ye katılacağı sürece kadar kabinede görevini yürüttü. Konuyla ilgili bkz. Aydın, Taşkın, *age*, 390.

⁸⁷⁵ Kemâlî Saybaşı, **DYP-SHP Koalisyonun Üç Yılı**, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995), 48.

⁸⁷⁶ *age*, 49.

Demirel'in 1992 yılında "Kürt realitesini tanıyoruz" ifadesine rağmen Çiller'in Kürtçe eğitim çıkışına en sert tepki Demirel'den gelmiş ve kısa süre içerisinde Çiller de aynı kervana katılarak "PKK'yı meclisten atacağız. Mecliste PKK'ya tahammülümüz kalmadı. Bazı DEP'lilerin dokunulmazlığının kaldırılması açısından oy kullanacağız" şeklinde konuşmuştur.⁸⁷⁷ Kürt kökenli DEP milletvekillerinin dokunulmazlıkları SHP'lilerin de desteğiyle kaldırılmış ve Haziran 1994 itibarıyla DEP Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. SHP'nin ortak olduğu koalisyon dönemindeki en can yakıcı olaylardan birisi de 2 Temmuz 1993 yılında Sivas Madımak Otelinde "sol aydınları" bulunduğu kişilerin hayatlarını kaybettiği yangındır. SHP ve lideri İnönü hükümet ortağı olarak bu olaylara yeterli düzeyde müdahale etmediği, engellemediği gerekçesiyle ciddi eleştiri almıştır.

Merkez sol açısından en yıkıcı sonuçlardan birisi de derin ekonomik buhranın yaşandığı bir dönemde koalisyon ortağı olması ve hiçbir ciddi aksiyon gösterememesiydi. Yeni sağ politikalara karşı duran merkez sol bir parti olarak SHP, ekonomi politikalarını tamamen Çiller ve DYP yönetimine terk eden bir görüntü sergilemekteydi. En kritik ekonomi kararı olan 5 Nisan 1994 tarihli "ekonomik istikrar önlemleri" paketi ile % 38,8 oranında devalüasyonun DYP-SHP koalisyonu dahilinde yapılmış olmasıydı. İlerleyen süreçte, birçok banka hakkında tasfiye kararı verildi, işsizlik 3 milyonu aştı, enflasyon % 125'e yükseldi ve burjuva kesimi Cumhurbaşkanı'ndan ekonomik nedenlerle OHAL talep etti. SHP açısından en eleştirel konu olan özelleştirme ise DYP açısından ekonominin bel kemiği halini almıştı.⁸⁷⁸ Siyasi, ekonomik ve parti içi krizlerle meşgul olmanın yanında İSKİ Genel Müdürü merkezli yolsuzluk iddiaları SHP'yi kamuoyunda zor duruma sokacaktı. Demokratikleşme, Kürt sorunu, Alevi meselesi, gelir dağılımı, asker-sivil ilişkileri konularında hiçbir somut gelişme yaşanmamasına karşın; SHP'nin ısrarla koalisyonda durması, partiyi ve sahip olduğu geleneği DYP ve MGK üzerinden devlete entegre etmiş; parti kurumsal kimliğini 1995 yılında CHP'ye, var olan son toplumsal karşılığını da doksanların ikinci yarısından sonra DSP'ye tahvil etmiştir. Böylece çağı yakaladığı iddia edilen, demokratikleşme ve 12 Eylül askeri rejimini tasfiye edeceği beklenen merkez sol gelenek, kendisiyle birlikte siyasal alanı askere ve bir cihetle de sağ siyasete kaptırmış; kısa vadeli olarak da RP'nin siyasal faaliyetlerine alan açmıştır.

⁸⁷⁷ **age**, 87-88.

⁸⁷⁸ Yıldız, **SHP-CHP**, 1270.

6.1.1.2. Doksanlar Siyasetinde Merkez Sağın Krizi

Türk siyasetinin partiler düzenine hakim olan genel eğilim, fikri planın geriye itilmesi; bunun yanında partileri arası bir çıkar uzlaşması şeklinde cereyan eden devletçi ve popülist söylemin genişlemesi⁸⁷⁹ ve belirli dozda politikalara sirayeti neticesinde sadece iktidarın değil, muhalefet aktörlerinin de bu iki ideolojik argümanı temel politik söylem haline getirmesidir. Merkezin solunda yer alan partiler, tek parti dönemindeki buyurgan tavır ile yüzleşmek ve topluma temas edebilmek adına geliştirdikleri popülizm, merkez sağ siyasette DP iktidarından itibaren en işlevsel değer haline gelmiştir. Devletçilik düşüncesi ise, ekonomik anlamını yitirmekle birlikte, partilerin kolaylıkla sırtlarını yasladıkları ve meşruiyet aramak adına ısrarla kaydıkları bir kavramsallaşma olmuştur. Merkezin sağında yer alan partiler, resmi ideolojiye ve öngördüğü tepeden inme modele karşı eleştirel rezervlerine rağmen; devlet ile kurdukları ilişki sayesinde, hem merkezi inşa eden hem de ondan istifade eden ve itibar kazanan bir parti konumuna oturmuşlardır. İdeolojilerini merkezin karşısına konumlandıran, meşruiyetini bu dualizmden alan partiler dahi, iktidar imkanı bulduklarında merkeze kayma ve bu “kalabalık” içerisinde yer almaktan geri durmamışlardır. Çevreden gelip, iktidara talip olan merkez sağ geleneği ideolojik olarak şekillendiren bir başka politik unsur da sahip oldukları milliyetçilik düşüncesidir. Merkez sağ siyaset, resmi ideolojinin laiklik anlayışı ile yer yer çatışmakla beraber, İslamcı düşüncenin politik alandan ötelenmesi ile birlikte, devletçilik ile birlikte sahip olduğu milliyetçilik anlayışı aracılığıyla farklı bir damardan merkeze doğru akmayı başarmıştır.

1983 yılında askeri rejimin çok partili hayata yeniden dönülmesine izin vermesinden 1989 yılı mahalli idareler seçimine kadar geçen dönemde ANAP seçimlerde aldığı % 30’un üstündeki oy ile siyasetin ve sağın ana aktörü olduğunu ortaya koymuştur. Bürokrasi karşısında sivil toplum, devletçilik yerine piyasa ekonomisi, katı bir laiklik anlayışın karşısında geliştirdiği muhafazakar kimlik ile 1980 öncesinin istikrarsız ve bölünmüş siyasetinin aksine politikada karşı bir hegemonya kurarak siyasetin ana akım partisi olduğunu göstermekteydi. Fakat parti içi istikrarsızlıklar, siyasal yasakların kalkması ile politikanın çoğullaşması ve sivilleşme iddialarına rağmen demokratikleşmede geline nokta ANAP’a karşı sivil toplumu hoşnutsuz bir konuma

⁸⁷⁹ Etyen Mahçupyan, “Türkiye’nin Siyaset Yelpazesi: Sağ ve Sol”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996): 1245.

itmiştir. Özal'ın Cumhurbaşkanlığı'na geçmesi ile birlikte merkez sağda ANAP'ın tekeli ve liderliği kırılmış; Süleyman Demirel liderliğindeki DYP, aldığı % 25,1 oy ile 1989 mahalli idareler seçiminde ANAP'ın üstünde ikinci sırada yer almıştır.⁸⁸⁰ Bu tarihten itibaren merkez sağın ana belirleyicisi ANAP'tan görevi devralan DYP ve lideri Demirel olacaktır. Özal ise, partisinin yaşadığı kaybı ve ivmeyi de hesaba katarak, parlamentoda sahip olduğu mevcut güç neticesinde Evren'in bıraktığı cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturma fırsatını ıskalamadı ve partisini kağıt üzerine bırakarak Çankaya'ya geçti; fakat ilişkilerini örtük kısmen de açık şekilde yürütme çabasında oldu. Böylece doksanlı yıllar, merkez sağın ortadan ikiye bölündüğü, tarihsel liderlerinin Cumhurbaşkanlığı sebebiyle genel başkanlıkları bırakması sonrası genç liderlerin koltuğu devraldığı, parti içlerinde de önemli ölçüde hizip çatışması yaşandığı bir döneme tekabül etmektedir. Merkez sol kadar merkez sağ da enflasyonist bir politik durum ile karşı karşıya kalarak parti içi ve partiler arası önemli bölünmeler yaşamıştır.

Dünya siyasetinde 1980 sonrasında, Doğu Blok'unun çözülmesi ve küreselleşme olgusunun artması ile birlikte, “yeni sağ” olarak adlandırılan, piyasa yanlısı, bireyselliğin öne çıktığı, kültürel değerleri merkeze alan,⁸⁸¹ periyodik seçimler üzerinden demokrasiyi işleten⁸⁸² liberalizm ve muhafazakarlık ideolojisinin sentezlenmesinden müteşekkil düşünce dünyası ABD, İngiltere ve Türkiye dahil olmak üzere bir çok ülkede hüküm sürmüş ve kendisini de sosyal refah devletinin bir alternatif olarak sunmuştur. Yeni sağ ideoloji, Türk siyasetinde önce 1983 yılında iktidar koltuğuna oturan, pragmatik, modernleşmeci fakat geleneksel değerlere bağlı, Kemalizm ile mesafeli ve piyasacı ANAP,⁸⁸³ 1989 yılında itibaren ise kazandığı ivme üzerinden önce Demirel daha sonra da ekonomist Çiller tarafından yönetilen DYP temsil edilmiştir. Her iki parti de sahip olduğu “yeni sağ” sentez üzerinden “merkezde” konum elde etmekle beraber, siyaseti ve liberalizmi sadece bir ekonomizm olarak algılamaları neticesinde, demokratik bir sistem görüntüsü altında, otoriter ve devletçi bir kapanı hem inşa etmişler hem de ona kısılmışlardır. 1980 sonrası yeni sağ partiler, liberal, sivil ve reformculuk iddiasına ve söylemine karşın, Sakallıoğlu'nun ifadesi ile “siyaset karşıtı siyaset” aracılığıyla, popülizmi belirli

⁸⁸⁰ Aydın, Taşkın, **age**, 372.

⁸⁸¹ Murat Belge, “Yeni Sağ'ın Yükselişi ve Türkiye'de Sol”, **Birikim Dergisi**, s.13 (1990): 13-14.

⁸⁸² Alev Özkazanç, “Türkiye'de Yeni Sağ”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996): 1219.

⁸⁸³ Sakallıoğlu, **agm**, 68.

düzeyde devam ettiren, siyasallaşmayı ve örgütlü faaliyeti reddeden, farklı politik kimliklere şüpheyile yaklaşan, ideolojik tutumdan uzak, içi doldurulmamış bir demokratikleşme kavramı ile mevcut düzene karşı çıkma iddiasına rağmen yaptıkları yasal ve anayasal düzenlemeler ile tam aksine yönde demokratikleşmeye ket vuran bir politik anlayışı tesis etmişlerdir.⁸⁸⁴ Türkiye'nin yeni sağ tecrübesi, sivil toplumun kapitalizm ve demokrasi olan ilişkisi kopartarak, farklı politikleri kimlikleri ötekileştiren, itibardan düşüren; devlet ile halk arasındaki ilişkiyi doğrudan ve tepeden kuran bir siyasal sistem neticesinde, devlet açısından tehdit oluşturabilecek kimlikleri sahip olduğu milliyetçilik aracılığıyla bastırmaktan geri durmamıştır. İslam ve etnisiteye ait kimliklerin 1980 ve sonrasında hızla politikleşmesi ve toplumsal karşılık bulması neticesinde, örgütlü ve demokratik topluma karşı mesafeli yeni sağ siyaset, “çevreden” gelmesine rağmen, devlet tarafında şüpheli bulunan siyasi partiler ile devlet arasında yaşanan düalizmde merkezin yanında durmakta tereddüt göstermemişlerdir.

Yeni sağ ideolojinin kurucusu ve merkez sağın 1980 sonrasındaki ana akım temsilcisi olan Özal ve partisi, sadece kuruluş aşaması ile sınırlı tutulamayacak düzeyde 12 Eylül rejimi ile adı konulmamış, örtük bir ilişkiye girmiştir. Özal askeri rejimin sistem üzerindeki gücünü açıktan ya da kapalı hiçbir zaman sorgulamamıştır. Askeriye üzerinde yaptığı ve radikal bir dönüşüm, sivilleşme olarak görülen Genel Kurmay Başkanı atamasını ordu üzerinde derin tesiri olan Kenan Evren'in desteği olarak yapıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla, sivilleşme ya da askerin siyasetten arındırılması olarak bilinen hamleler, yeterli düzeyde sivriltilmiş, derinlemesine projeler olmaktan uzaktır.⁸⁸⁵

Özal'ın devlet ve bürokrasi konusundaki görüşleri de merkez sağ siyasette karşılık bulan bir düalizm üzerinden işlemektedir: reformist Atatürk'e karşı otoriter ve tutucu İnönü. Özal'a göre, devlete hakim olan düşünce, Atatürk'ün görüşleri değil, fevkalade tutucu nitelikteki, statükocu İnönü çizgisidir. Asker, sivil, hariciye, dahiliye ile tüm bürokrasi İsmet İnönü'nün görüşlerine yakındır.⁸⁸⁶ Özal'ı, 12 Eylül düzenine yakınlaştıran temel niteliklerinden birisi de sahip olduğu milliyetçi-muhafazakar söylemin dönemin siyasi bir projesi olan Türk-İslam sentezine tekabül

⁸⁸⁴ Sakallıoğlu, **agm**, 70-71.

⁸⁸⁵ Tanıl Bora, “Turgut Özal”, ed. Murat Yılmaz, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Liberalizm**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005): 591.

⁸⁸⁶ Mehmet Barlas, **Turgut Özal’ın Anıları**, (İstanbul: Sabah Kitapları, 1994), 118.

ediyor olmasıdır. Yeni sağ siyaset, devletin yükünün azaltılmasını bir ekonomik fikir olarak benimsemekle birlikte, yurttaş kimliğine yedirdiği “ahlaklılık” düşüncesi nedeniyle, devletin ve toplumun dönüştürülmesini kendisine bir vazife olarak yükleyerek devletin yaşadığı meşruluk krizine bir çare olarak Türk-İslam sentezini önermiştir.⁸⁸⁷

Özal’ın 12 Eylül düzeninin devamı noktasında gösterdiği en açık uygulamalardan birisi de, yasakların kaldırılması hususunda takındığı isteksiz tavır, “ANAP ve diğerleri” dualizmi ve yasaklı liderler hakkında yaptığı pejoratif propagandadır. Buna karşın, referandumda çıkan “evet” merkez siyasetin çehresini derinden etkilemiş ve ANAP’ın karşı hegemonya projesi parçalı bir siyasete tahvil olmuş ve merkez sağ siyaset önemli bir yarılmayı yaşamıştır.

Özal’ı klasik Türk sağından farklılaştıran ve “yeni sağ” yerleştiren esas söylemi, DP ve AP’den farklı olarak tüm yurttaşları kucaklayan bir popülizm yerine, hedef olarak ortaya koyduğu iktisadi sınıfsallığın, orta direğin yakalanması, bunu başaramayan kesimlerin ise gözden uzaklaştırılmasıdır. Özal siyaseti açısından, iktisadi sınıf olarak kent ve şehir yoksulları, memurlar, işçi sınıfı, tarımsal üreticiler, zanaatkarlar, emekliler; politik anlamda Kürtler, radikal İslamcılar ve Alevi nüfusu göz ardı edilebilecek kesimlerdir.⁸⁸⁸ ANAP’ın inşa ettiği yeni sağ siyasetin sürdürülebilir olmaktan uzak görünmesi, kısa vadeli olarak konumunu önce diğer bir merkez sağ partiye DYP’ye bırakırken, orta vadeli olarak İslamcı siyaset, “gemiden atılan” toplumsal ve ekonomik kesimleri kucaklamak koşuluyla iktidar yolunu kendisine açacaktır. Özellikle Özal döneminde uygulanan ekonomi politikaları neticesinde oluşan rantıye ekonomisinden nemalanan kesimlerin ANAP iktidarına olan gönül bağı arttı. Bedrettin Dalan’ın ifadesi ile, ANAP, devlet gücünün, devlet tarafından dağıtılan menfaatlerin bir araya getirdiği insanlar grubudur.⁸⁸⁹ Fakat bu menfaatlerden istifade edemeyen, gelir adaletsizliğinin artmasından etkilenen merkez sağın kaybeden toplumsal kesimleri, hızla DYP’ye kaymaya başlayacak ve doksanların başında iktidar el değiştirecektir.⁸⁹⁰

Özal, Cumhurbaşkanı olarak Çankaya’ya çıkmasına müteakip başbakanlık koltuğunu Yıldırım Akbulut’a emanet etmiştir. Doğal olarak, bu karara müteakip bir hafta sonra

⁸⁸⁷ Levent Köker, **Demokrasi Eleştiri ve Türkiye**, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2008), 311.

⁸⁸⁸ Muharrem Tünay, “Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi”, **Praksis Dergisi**, s.5 (2002): 193.

⁸⁸⁹ Hıdır Göktaş, Ruşen Çakır, **Vatan Millet Pragmatizm**, (İstanbul: Metis Yayınları, 1991), 83.

⁸⁹⁰ Tanju Tosun, **Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma**, (İstanbul: Boyut Kitapları, 1999), 167.

gerçekleşecek ANAP kongresi için yine aynı isminin altını çizecektir. ANAP delegeleri “sadakatin” bir neticesi olarak Özal’ın gösterdiği adayı seçmekle beraber parti içerisindeki muhafazakar ve liberal kanatlar, bu adres göstermeden oldukça rahatsız olmuşlar ve parti içi iktidar mücadelesi, merkez sağın zayıflayan gücünü daha da takatten düşürmüştür. Özal’ın partiye dışarıdan müdahalesi, eşi üzerinden siyaset arayışı, Körfez Krizini tek başına yönetme gayreti karşısında siyasetten ve askeri bürokrasiden gelen önemli istifalar ve 14 Haziran 1991 tarihli kongrede Akbulut karşısında liberal kanat adına Mesut Yılmaz’ın genel başkanlığı kazanması, Özal’ın yarı başkanlık sistemi şeklinde “işlettiği” siyaseti ve parti üzerindeki gücünü tamamen bitirmişti. Yılmaz’ın kısa süreli Başbakanlığı sonrasında 1991 yılında genel seçimlerde DYP’nin % 27 oranında oy ile ANAP’ın önünde birinci sırada yer alması merkez sağın birinci aktörünün DYP olduğunu; seksenler siyasetine damgasını vuran ANAP siyasetinin hegemonyasının büyük bir çöküntüye uğradığını göstermekteydi. 17 Nisan 1993 tarihinde Özal’ın vefatı ile bu durum daha da perçinleşmiş ve doksanların ortalarına kadar merkez sağ DYP güdümünde önce Demirel daha sonra da Çiller aracılığıyla işletilmiştir.

DP ve AP’nin asıl devamı olarak kendisini tanımlayan DYP, kurulduğu 1983 yılından itibaren siyasal kimliğini, 12 Eylül askeri rejimine ve onun müttefiki olduğunu iddia ettiği ANAP iktidarına muhalefet üzerine inşa etmiştir. DYP’nin çizdiği resmin aksine, ANAP da 1980 öncesinde siyasal kilitlenmenin baş aktörü olarak AP ve lideri Demirel’i göstererek, kitleleri DYP’den uzak tutmaya çalışmıştır. Siyasal yasaklar, depolitizasyon ve Özal’ın asker ile olan ilişkileri bu iki merkez sağ partinin mücadelesinde belli süre ANAP’ı önde götürmekle birlikte 1989 sonrası resim tersine dönmeye başlayacaktır.⁸⁹¹

14 Mayıs 1985 günü DYP Birinci Büyük Kongresinde Genel Başkanlığı devralan Hüsamettin Cindoruk ve 1987 yılında yasakların kalkması ile DYP’nin başına geçen Demirel, temel düzeyde, milli irade, sivilleşme ve kapitalizmin ürettiği tahribat karşısında sosyal devlet unsurlarını ortaya koymuşlardır. Merkez sağ siyasette önemli bir konum elde edinen DYP’nin Demirel öncesi ve sonrası siyasal söylemi önemli ölçüde farklılık arz etmektedir. Demirel’den sonra, DYP Genel Başkanlığı görevini üstlenen Çiller, sosyal devlet politikalarını ortadan kaldıran, piyasacı bir

⁸⁹¹ Ümit Cizre Sakallıoğlu, “Doğru Yol Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996): 1259.

söylem ile Özal'a yaklaşan bir iktisat politikası takip etmesinin yanında askeri düzen ile oldukça uyumlu siyaset yürütmüştür.⁸⁹²

Demirel ve öncesinde Cindoruk dönemi DYP'si, anayasa kaynaklı, anti demokratik yasaların kaldırılması ve askerin siyasal sistem üzerindeki ağırlığının kırılması noktasında anti-militarist bir söylem geliştirmiştir. Demirel, 1980 sonrası ana akım politikasını askeri rejimin eleştirisi üzerine kurdu, onlarla bir işbirliğini reddetti ve kendisini bu kişilerden ayırma konusunda hassas bir görüntü sergiledi.⁸⁹³ DYP'nin sahip olduğu siyasi retorik, selefi konumundaki AP'nin 12 Eylül öncesi, soğuk savaş atmosferinde devlet aygıtını birey karşısında güçlendiren düzenlemelerin aktörü olması ve toplumda 12 Eylül öncesi yaşanan kargaşa ortamının askeri müdahale neticesinde son bulmuş olmasından kaynaklı imaj nedeniyle militarizm düşüncenin itibar kazanmasına neden olmuş ve geliştirilen demokrasi söylemi yeterli düzeyde karşılık bulamayıp ANAP'a kayan toplumsal taban kolaylıkla geri alınamamıştır.⁸⁹⁴ Öte yandan, DYP'nin de dahil olduğu merkez sağ siyasetin müfrit “milli iradeci” söylemi, iktidarın sınırlanması, sivil toplumun geliştirilmesi, anayasal devlet ve hukuk devleti anlamında siyasal bir liberalizmi barındırmaktan uzak kalarak ancak iktisadi bir işleyişe indirgenmiştir. Süleyman Demirel, Türk siyasi geleneğinde, sol düşüncenin “toplumcu” sağın ise iktisadi anlamda “liberal” olduğunu vurgulayarak, DYP'nin bu iki geleneği telif etme sabasında olduğunu altını çizmekle beraber⁸⁹⁵ merkez sağ geleneğin “minimal bir devlet” mefkuresine sahip olmadığını ortaya koymaktadır. DYP, toplumcu düşünce ile iktisadi liberal öğeleri sentezlediği fikirlerini, 1991 seçimleri öncesinde bildirgesinde genişçe yer vermiş; DYP ile SHP arasında yapılan koalisyon protokolünde de benzer söylemler kendine geniş bir şekilde yer bulmuş; ancak uygulama noktasında gözle görülür bir karşılık olmamıştır. Ekonomik konular kadar Demirel merkezli politik söylem de büyük çelişkileri ve kayganlığı ihtiva etmektedir. Özellikle iktidar döneminde askerin siyaset üzerindeki konumu ve buradan kalkarak Kürt sorunu ve terör

⁸⁹² **agm**, 1258-1259.

⁸⁹³ Yeşim Arat, **Süleyman Demirel, Türkiye’de Liderler ve Demokrasi** ed. Metin Heper, Sabri Sayarı, çev. Zuhâl Bilgin, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008): 117.

⁸⁹⁴ Sakallıoğlu, Doğru Yol Partisi, 1262.

⁸⁹⁵ Göktaş, Çakır, **age**, 21.

olaylarının seyri hususunda TSK'ya ve MGK'ya çizdiği pozisyon muhalefet dönemindeki demokratik tutumdan oldukça uzaktır.⁸⁹⁶

DYP-SHP iktidarında demokratikleşme adına yapılan AGİK Sözleşmesi ve Paris Şartı, CMUK'un yasalaşması ve ILO sözleşmelerinin TBMM tarafından onaylanması⁸⁹⁷ ile merkez sağda başlayan yumuşak demokrasi toparlanmasına milliyetçi/muhafazakar sağ entelijansiyadan gelen, “sola yaranma”, “korkaklık” ve “milli meselelerde duyarsızlık” ithamı Demirel'i kolaylıkla etkileyecek ve demokrasi-asayiş dengesinde ağırlığı tekrardan asayışe çevirecek ve klasik devlet söylemine geri dönecekti. Milliyetçi-muhafazakar kimi unsurlar, yaşanan bu dönüş, kibar yollu olarak “Zaten biz Demirel'in devlet adamlığı vasfından şüphe etmiyorduk” mealinden teşekkür ederek memnuniyetlerini dile getirmesine karşın bir kısmı ise “yola geldi” söylemi geliştirecekti.⁸⁹⁸

Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanlığı'na geçmesi ile birlikte Başbakanlık ve DYP Genel Başkanlık koltuğuna oturan Çiller, DYP iktidarından önce Demirel'in yanında konusunu bilen, iyi yetişmiş, alımlı, uluslararası deneyimi olan bir ekonomi danışmanı olarak tanınmıştır. Postmodern bir dönem açısından Çiller resmi, iki yönlü bir anlam ifade etmekteydi. Bir tarafta, imaj ve medyanın ön plana çıktığı bir zamanda burjuva basının desteklediği bir kadın olarak sağ siyaset açısından devrim niteliğinde değişikliği ifade ediyor; Demirel ve parti açısından ise kırsal kesimin partisi imajını yıkıp şehirli bir tabanla buluşmak ve ANAP'a kaptırılan tabanın geri alınması açısından önemli bir vitrin sağlıyordu. Fakat Demirel'in başbakanlığında Çiller'in ekonomi bakanı olarak vermiş olduğu kötü karne genel başkanlık konusunda Demirel nezdinde olumlu bir çağrışım yapmamasına rağmen muhteris bir kişilik olarak Çiller, sadece parti liderliğini değil başbakanlığı da ele geçirmiş, DYP-SHP koalisyonunun geri kalan kısmını 1995 yılına kadar “ilk kadın başbakan sıfatı” ile tamamlamayı bilmiştir.

Çiller'in başbakan olarak siyasi performansı, DYP'nin 12 Eylül askeri rejimi ve ANAP iktidarına karşı geliştirdiği tüm eleştirel hükümleri fazlasıyla icra eder cinsten olmuş ve demokratik söylem ile büyük bir karşıtlık sergilemiştir. Çiller, güvenlik-demokrasi dengesini askerden yana kullanmaktan çekinmediği gibi PKK'ya büyük

⁸⁹⁶ Ümit Cizre Sakallıoğlu, “Doğru Yol Partisi: Bir Kimlik Bunalımının Parametreleri”, **Birikim Dergisi**, s.66 (1994): 23.

⁸⁹⁷ Saybaşı, **age**, 73.

⁸⁹⁸ Tanıl Bora, “Terör, Devlet ve Türk Sağı”, **Birikim Dergisi**, s.37 (1992): 53.

bir darbe indirmek suretiyle Kürt sorununda da siyasi bir zafer elde edeceğine dair inancı tamdı.⁸⁹⁹ Kürt sorununun çözümünde, Çiller'in ajandasında hiç bir zaman gerçek anlamda bir politik çözüm bulunmadı ve asker-sivil ilişkilerinde tavrını çok açık bir şekilde askerden yana koydu. Askerler nezdinde de en rahat çalışılan siyasetçi olarak da tereddütsüz Çiller gösterilmiştir.⁹⁰⁰ 1995 Seçimlerinde, eski emniyetçi, OHAL valisi, bürokrat ismin yanında Çiller ile beraber çalışan Genel Kurmay Başkanı Doğan Güreş'in de milletvekili adayı olarak gösterilmiş olması Çiller'in çizdiği "genç kadro" imajıyla tamamen çelişmenin yanında siyasal tercihler DYP ve merkez sağ siyasetin statükoya teslim olduğunu açık gösteriyordu. Demirel'in çizdiği, vatandaş ile devlet arasındaki eşitsiz ve üstün bir ilişkinin sembolü olan "baba"ya karşı "ana" ve "bacı" metaforu Çiller tarafından kullanılarak milliyetçi/muhafazakar bir imaj oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylece, dindar, geleneksel, milliyetçi, devletçi bir imajın yanında Batıcı, piyasacı ve modern kimliklerin aynı anda Çiller'in kişiliğinde ve politikalarında buluşabilmesi geç modern dönemin bir yansıması olarak Çiller'i, DYP'yi ve merkez sağ siyaseti kişiliksiz ve siyasetsiz bırakmıştır.

Demirel'in toplumcu görüşler ile liberal görüşleri sentezleyen iktisadi söyleminin aksine Çiller, Özalıcı "pür iktisadi liberalizmin" savunucusu olmuştur. Çiller, bu noktada Demirel'den ve ortağı olduğu SHP'den uzaklaştığı gibi merkez sağ alanda yarıştığı ANAP çizgisine bir hayli yanaşmıştır. Fakat Çiller dönemi DYP'sinin ekonomi alanındaki asıl sorunu, söylemden çok ekonomi pratiğin 1980 öncesinin klasik popülist bir sağ siyasete tekabül etmesi nedeniyle keskin bir kopuşu değil eski sağın bir sürekliliğini ihtiva etmesidir. Çiller'in bakanlığı ve başbakanlığı dönemindeki kırık ekonomi karnesi neticesinde toplumsal ve ekonomik olarak yaşattığı yıkım, merkez sağın çöküşünde önemli bir etken olmuş ve RP'nin Adil Düzen söylemine büyük oranda alan açmıştır.

6.1.1.3. Alternatif Siyaset olarak Refah Partisi'nin Yükselişi

Temsili rejimlerde, siyasi partilerin en temel vasfı yönetecek olanların belli süreliğine seçilmesi ve iktidarın bu kişilere geri alınmak koşulu ile tevdi edilmesidir.

⁸⁹⁹ Sakallıoğlu'nun ifadesi ile Çiller, çok partili dönemde, askeri bürokrasi üzerinde parlamenter demokratik denetimin kurulması yönünde söylem düzeyinde bile çaba göstermeyen "tek" partili başbakandır. Konuyla ilgili bkz. Sakallıoğlu, Doğru Yol Partisi, 1263.

⁹⁰⁰ Ümit Cizre, "Tansu Çiller", **Türkiye'de Liderler ve Demokrasi** ed. Metin Heper, Sabri Sayarı, çev. Zuhale Bilgin, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008): 232.

İktidar düzen içerisinde elinde yönetme yetkisi ile donatılmış siyasi partilerin olası en büyük rakibi ise devlet aygıtıdır. Modern dönemlerde, kamu hukukundan neşet eden eşitsiz ilişki iktidar mücadelesini de eşit olmayan bir konuma sokmakta; toplumsal değişimin ve siyasal gelişmenin merkezine kendisini konumlandıran devlet aygıtı, politik anlamda bir çekim merkezi haline gelerek iktidarı tanzim etme yetkisini kendisinde görmektedir. Doğal olarak “yönetme” işi iki ayrı, zıt süreç üzerinden işlemektedir. Bir tarafta devleti yönetme ideolojisine sahip ya da bunu böyle gören sınırlı sayıda kişi ve gruplar; diğer yanda toplumsal temsil aracılığıyla demokratik kanalları işleterek önceden belirlenmiş kurallar etrafında toplum adına karar alan kişiler ve onları seçen geniş kitleler. İki işleyişi birbirinden farklılaştıran teorik kavramsallaştırma ise siyasal anlamda devletçilik düşüncesi ile demokrasinin mücadelesidir. Devletçilik düşüncesi, demokrasi fikrini dışlayan, farklı siyasi ideolojilere kapalı olan bir zihin dünyası içerisinde kendisini merkeze konumlandırdıktan sonra, kendinden kalkarak ötekini olan siyasal kimlikleri tanımlama, bastırma ve dönüştürme işlevini ve hakkını görmektedir. Devlet aygıtının, sadece kamusal faaliyetleri düzenlemekten öte, iktidar ilişkilerini yürüten bir “merkez” olduğu politik toplumlarda, siyasi partiler de demokratik temsil krizi neticesinde meşruiyetlerini ancak merkeze kayarak sağlamak zorunda kalmışlardır.

Türk politik kültüründe, merkez kavramı iktidar ilişkileri bakımından tetkik edildiğinde, iktidar-muhalefet ilişkilerinin yönünün merkezden çevreye doğru ilerlediği ve çatışmanın devlet seçkinleri/halk karşıtlığı şeklinde işlediği görülmektedir. Merkez ve merkezkaç düalizmi, merkezin sahip olduğu politik aygıtlar aracılığıyla çevreyi, halkı ve yönetilenleri nasıl dönüştürdüğü üzerine kurgulanmıştır.⁹⁰¹

Çok partili hayatın başlaması ile birlikte, yönetici elitler karşısında halkı temsil eden aktörlerin yürütme ve yasama organlarında geniş çaplı temsil imkanı bulması, çevrenin yönetme gücünü, iktidarı ele geçirdiği resmini ortaya koymakla birlikte merkezin yapmış olduğu müdahaleler güç ilişkilerinin sahil boyutunu açığa çıkarmaktadır. Belli aralıklar ile tekrarlanan siyasal deneyimler, çevreyi temsil

⁹⁰¹ Osmanlı-Türk siyasal hayatında, merkez-çevre kavramsallaştırması esas olarak Şerif Mardin’in “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” adlı makalesine dayanmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Şerif Mardin, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 34-76. Kavramsallaştırmanın analizi için bkz. Suavi Aydın, “Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, s.105 (2006): 70-95.

iddiasındaki siyasal aktörlere, merkezin çizdiği sınırlar dışında bir iktidar mücadelesinin yaşanamayacağı kanıksatmıştır. DP ve ANAP döneminde çok kısa süre zarfında, merkezi aşma noktasındaki girişimler olsa da iktidarın tekrardan merkeze çekildi görülmüştür.⁹⁰² Merkezin ideolojisi olarak Kemalizm/Atatürkçülük, yaptığı mutlak müdahaleler vasıtasıyla siyasal alanı tekrardan toplama ve dönüştürme çabasında belli ölçüde başarılı olmakla birlikte, çevreyi de içine alarak işlettiği siyasal hayat, kaçınılmaz olarak merkez üzerinde de dönüşüm yapmıştır. Resmi ideolojinin, 27 Mayıs ve 12 Eylül sonrası geliştirmiş olduğu politik içerik⁹⁰³ farklılığı merkez ile çevre arasında etkileşimin tek taraflı, merkezden çevreye değil, çevrenin de merkezi dönüştürme kapasitesinin olduğunu göstermektedir. Fakat bu durum, yukarıda belirtildiği gibi siyasetin köşe taşlarının merkezin belirlediği gerçekliğini değiştirmemektedir.

Türk siyasal hayatında merkez partilerin temel problematiği, Batı tarihselliğinden farklı olarak, İmparatorluk sınırları içerisinde işleyen yöneten-yönetilen anlayışının, kısmi değişiklikler dahilinde Türk siyasetine tahvil edilmesinin doğurduğu yapısal krizlerin aşılammaması ve belli sınırlılıklar içerisinde devam etmesidir. Osmanlı'da mevcut bulunan, toplumun durağan bir konum edindiği, halkın yönetim mekanizmasından bir hayli uzak olduğu sistem, Batı biçimselliği üzerinden cumhuriyet rejimine aktarılması neticesinde, görünüş itibarıyla Batılı fakat işleyiş bakımından geleneksel, amorf bir siyaset üretmiştir. Dolayısıyla, eklektik olmaktan dahi uzak siyasal kültürde kendilerine alan bulan siyasi partiler, toplumsal temsil, yönetme, çıkar uzlaştırma ve aracı kurumlar olmaktan çıkarak toplumu biçimlendirmenin ve terbiye etmenin bir kurumu haline gelmişlerdir. Toplumsal çıkarların, düşüncelerin, kimliklerin ve taleplerin çoğulculuğu bir ortamda merkezi temsil eden siyasal partiler bu değişim karşısında temel vazifelerinden bir hayli uzaklaşmışlar ve siyasal karşılıklarını yitirerek merkezin karşısında yer alan, merkez ideolojisi açısından muteber ve meşru olmayan rakiplerine alan kaybetmişlerdir. Dolayısıyla siyasi partiler ve onlara oy veren seçmenler, yönetime katılan ve iktidarın gerçek sahipleri olmaktan çok, sadece belli düzeyde iktidardan nemalanan,

⁹⁰² Etyen Mahçupyan, **Radikal Yazılar**, (İstanbul: Yol Yayınları, 1998), 32.

⁹⁰³ 27 Mayıs ve 12 Eylül dönemleri sonrasında resmi ideolojinin politik içerik analizi açısından bkz. Ersin Kalaycıoğlu, "27 Mayıs 1960 İhtilaline Giden Yol", ed. Suna Kili, **27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası**, (İstanbul: Boyut Yayınları, 1998): 15-32, Yüksel Taşkın, "12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül", ed. İnel, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011): 571-583.

kesimler olabilmektedirler. Ontolojisini ve epistemolojisini merkezden alan partiler kaybettikleri alanı korumak adına tahkimatı tekrardan ve ısrarla merkeze yapmalarına rağmen; “merkezin” yaşadığı iç kriz ve infisâh nedeniyle, merkezi korumakla görevli ve bu alandan nemalanmakta ısrarlı olan partiler topluma karşı dilsiz, siyasetsiz kalmışlar ve felç olarak kendi içlerine çökmüşlerdir.⁹⁰⁴ Merkezin hemen yanı başındaki partiler, siyaset üretmeyen sadece merkezde “kalabalık” üreten, biçimsel olarak mevcut ama reel güçleri olmayan aktörler halini almışlardır.

RP’yi iktidara taşıyan husus iki yönlü çalışan bir siyasal sürecin aynı noktada bir araya gelerek siyasal alanı çökertmesi neticesinde gerçekleşmiş ve politik mücadele büyük bir tazyikle kendisi için çizilen sınırların dışına çıkmıştır. 1980 sonrasında uç veren farklılık talepleri ve liberal bir genişleme imajının aksine; kamusal ve siyasal alan devletin otoriter yüzünü göstermesi nedeniyle oldukça daralmıştır. Temel siyasal kararlar, toplumun temsilcileri aracılığıyla değil, devlet elitlerinin iradeleriyle alınmaktaydı.⁹⁰⁵ Bu durumun en önemli yıkımı toplum ile seçmenler arasında büyük bir güvensizlik ilişkisinin doğuyor olmasıydı. Varılan noktada, DP iktidarından itibaren yaklaşık yarım yüzyıllık merkez sağ tecrübe, yaşadığı tüm mağduriyetlere rağmen popülist, devletçi ve otoriter bir kimliğe bürünmüş; merkez sol partilerin ise tarihsel köken problemlerini aşamamalarının yanında, iddia ettikleri sosyal demokrasinin inşası yerine laiklik ve milliyetçik üzerinden giriştikleri kimlik siyaseti neticesinde pamuk ipliğine bağlı toplumsal ilişkilerini koparmışlardı. Yaşanan siyasal tecrübelerin bir neticesi olarak, çekirdeğinde İslamcı bir öz barındıran, geliştirdiği Adil Düzen söylemi ile geniş kitlelere seslenen RP, ideolojilerin unutulduğu bir dönemde bir kimlik ve renk olarak merkezin dışında kendisine bir alan inşa ederek çöken siyaseti yeniden ayağa kaldırmayı başaracaktır.

6.1.2. Refah Partisi’nin Parlamento İçi Muhalefet Deneyimi (1991-1995)

Turgut Özal’ın Cumhurbaşkanlığına geçtikten sonra partiyi ve hükümeti emanet ettiği Akbulut’un konumu, parti içerisinde liberal ve muhafazakar kanatların mücadelesini hızlandırmış ve 15 Haziran 1991 tarihinde ANAP’ın III. Büyük Kongresinde Mesut Yılmaz, Akbulut’a karşı liberal kanadı temsilen parti genel başkanı seçilmiştir. Özal’ın Mesut Yılmaz’a olan güvensizliği karşısında meşruiyetini arttırmak isteyen Yılmaz, 1992 yılı milletvekili genel seçimlerini

⁹⁰⁴ Tanıl Bora, “Türkiye Sağının İdeolojik ve Siyasi Bunalımı: Oynak Merkez-“Merkez”siz Oynaklık”, **Birikim Dergisi**, s.64 (1994): 12.

⁹⁰⁵ Ümit Cizre Sakallıoğlu, “Siyasal Aşkın Ölümü”, **Milliyet Gazetesi**, 20.6.1996, 20.

erkene, 20 Ekim 1991 tarihine alınması yoluyla süreci hızlandırma gayretinde bulundu. Bu tarihte yapılan seçimlerde RP aldığı % 16,8 oy oranı ile ilk kez parlamentoya girerek geliştirdiği Adil Düzen söylemi üzerinden parlamento içi muhalefet yürütme imkanı bulacaktır. RP'nin 1990 itibariyle kazandığı ivme açısından erken seçim parlamentoda yer alma ve siyasal muhalefeti hızlandırma bakımından oldukça önemliydi. Erbakan, ANAP kongresinden iki gün önce yaptığı basın toplantısında ANAP'ın ekim ayında erken seçim alacağını ifade etmiş ve bu benzer şekilde gerçekleşmiştir.⁹⁰⁶

“Şu anda ANAP, ringde devamlı yumruk yemekten kaşı gözü yarılmış boksöre benziyor. Ayakta duracak hali yok. Bir an önce gonk çalsa da şu sandalyeye oturabilsem diyor. Pazar günü kongreleri var. Pazartesi günü çok muhtemeldir ki bu yılın ekim ayında erken seçim yapma kararını ilan edeceklerdir!”

RP, MÇP ve IDP ile ittifak dahilinde katıldığı milletvekili genel seçimlerinden %16,8 oranında oy almayı başardı ve ilk kez parlamentoda yer alma imkanı buldu. RP'yi seçim ittifakına sokan temel sebeplerden birisi de, 20 Ekim 1991 tarihinde yapılması öngörülen erken genel seçim için ANAP tarafından verilen yasa tasarısında ülke çapında uygulanacak %10 barajın yanında seçim çevrelerine de ilave barajların konulmuş olmasıydı.⁹⁰⁷ Seçim sonrasında, RP'li olmayan 22 milletvekilinin 15.11.1991 tarihinde ittifaktan ayrılması neticesinde Milli Görüş hareketi 1980 sonrasında 40 milletvekili ile ilk kez yasama faaliyetleri içerisinde yer aldı.

Seçim sonucunda Demirel liderliğinde kurulan DYP-SHP koalisyonu karşısında, İXX. Dönem TBMM'de ANAP 112, RP 40, CHP 21, SHP'den ayrılan HEP 18, MÇP 13, DSP 3, MÇP'den ayrılan Büyük Birlik Partisi (BBP) 3 ve bağımsız 10 milletvekili muhalefet faaliyetleri yürütmüştür.⁹⁰⁸ ANAP, ana muhalefet olmasına rağmen; partinin seksenler boyunca yürüttüğü ve büyük bir yorgunluğa neden olan iktidar sendromu, parti içi hizipleşmeler, Özal merkezli dışarıdan müdahaleler, seçim sonuçları itibariyle oluşan demoralizasyon partiyi silikleştirmiştir. Diğer tarafta RP'nin yakaladığı çıkış, elde edilen parlamento temsili ve geliştirdiği Adil Düzen söylemi ile temsil oranının çok üstünde bir parlamento içi muhalefet yürüterek,

⁹⁰⁶ Kazan, **age**, 61.

⁹⁰⁷ “Meclis kabul Etti Seçim 20 Ekim’de”, **Milliyet Gazetesi**, 25.08.1991, 15.

⁹⁰⁸ Kazan, **age**, 70.

RP'nin iktidar yolunda önemli katkı sağlamıştır. Erbakan, RP'nin parlamento içinde yer aldığı periyodu, “Adil Düzen’e geçiş” dönemi olarak nitelendirmektedir.⁹⁰⁹

Erbakan, %16,8 oy oranı ve 62’den 40’a düşen milletvekili sayısına rağmen, DYP ile bir koalisyon ümidi beslemiş ve DYP’nin SHP ile yaptığı koalisyonun SHP ideolojisini yansıtmadığı gerekçesiyle merkez sol partinin dikkatini çekmiş, Demirel’i ise nezaketsizlik yaptığı gerekçesiyle eleştirmektedir.⁹¹⁰

“Sayın Demirel, keşke hükümeti kurarken ve bu programı hazırlarken, milletin 20 Ekimdeki temayüllerini dikkate alsaydı. Çünkü, demin yaptığım açıklamaya göre, milletimiz “dış güdüm istemiyorum, Milli Görüş istiyorum, Adil düzen istiyorum” demiştir. Halbuki, daha ilk günden itibaren görüyoruz, Türkiye “Refah demiş; ama, dış güçler eyvah” demiştir... Neden?.. Çünkü, Refah Partisi kuvvetli bir grupla parlamentoya girdi; artık, Türkiye’yi sömüremeyecekler, artık Türkiye’yi bir uydu gibi kullanamayacaklar... telaşları bundan dolayıdır. Bunun için, temenni edilirdi ki, yeni hükümetin kuruluşunda milletin temayülüne dikkat edilsin. Böyle yapılmadı, hükümet kurulurken yüzde 28’den yüzde 20’ye düşmüş olan bir SHP ile doğrudan doğruya -diğer hiçbir parti ile konuşulmadan- koşulup hükümet kurulmasına çalışıldı. Bildiğiniz gibi, bu, ilk günden itibaren dış güçlerin yazdığı senaryoların bir tatbikatı olmuştur. Burada bir kere daha dış güçlerin ne kadar büyük bir dikkatle bunları takip ettiği hususunda hepinizin bildiği gerçekleri kısaca dile getirmek istiyorum... SHP, bu hükümetin içerisinde, gelmiş, ufalmış ufalmış ve yok olmuştur. Çünkü, programın içerisinde SHP’nin kendi fikriyatına ait hiçbir şey görülmektedir. Bu program, doğrudan doğruya bir DYP hükümetinin programıdır; SHP’nin pansuman tedbirlerini de göremiyoruz burada. DYP’nin bilinen, klasik bir hükümetidir.”

15 Ekim 1991 tarihinde başlayıp 23 Aralık 1995 tarihinde son bulan İXX. Dönem TBMM yasama döneminde RP grubu, 2050 kanun teklifinden 169’nu (%8), 42 gensorunun 24’ne (% 57), 240 meclis araştırma önergesinden 82’sine (%34), 69 genel genel görüşme önergesinden 14’ne (%20), 7178 yazılı sorunun 1526’sına (%21), 1688 sözlü sorunun 292’sine (%17) müdahil olarak yoğun bir yasama ve denetim faaliyeti yürütmüştür. RP’nin cezai sorumluluğu ifade eden “meclis soruşturmasını” ise kullanmadığı görülmektedir.

RP tarafından verilen kanun tekliflerinin komisyonlarca gündeme alınmaması ve TBMM teamüllerince yasama faaliyetlerinin hükümetler tarafından hazırlanan kanun

⁹⁰⁹ Necmettin Erbakan, “Önsöz”, **Mecliste İlk 100 Gün**, (y.y.: Refah Partisi, t.y.)

⁹¹⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem İXX, Toplantı 8, c. 1 (Aralık 1991): 148-149.

tasarısı şeklinde yürütülmesi sebebiyle en düşük katılım oranı kanunlaştırma faaliyetlerinde olmuştur.

RP yasama faaliyetlerine bakıldığında, kanun tekliflerinin üç temel noktada toplandığı görülmektedir. İlki, Adil Düzen söylemi doğrultusunda siyasi, ahlaki düzenin tesisi, insan hakları ve manevi kalkınmanın sağlanması; ikincisi, ekonomik köle düzeni tahribatının azaltılması, Adil Ekonomik düzene geçiş ve ekonomik konularla ilgili olanlar ve üçüncüsü de kalkınma amaçlı çoğunlukla il, ilçe, üniversite ve fakülte kurulması hakkındaki yasa tasarılarıdır.

RP'nin verdiği kanun tekliflerinin içerik muhteviyatlarına bakıldığında adil siyasi düzene dair en dikkat çeken TRT Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun teklifidir. Teklifin genel gerekçesinde, tüm dünyada ve Türkiye'de değişimin özünde demokratikleşme ve çok seslilik yatmakta olduğu belirtilmektedir. Bu arzunun nihai sonucu partileşme ve teşkilatlı bir toplum teşekkül ettirmektir. Buna karşın, uygulamada bütün siyasi partiler ve bütün siyasi makamlar TRT'de adaletsizlikten şikayetçi olmuşlardır.⁹¹¹ Maddenin ikinci gerekçesi, anayasada devlete vatandaşların manevi varlığını geliştirme görevini verdiği halde, TRT yayınlarının milli ahlakı rahatsız edici nitelikte olduğu belirtilmiştir.⁹¹² Bu nedenle, TBMM içtüzüğü ile paralel şekilde, eşitlik ve adalet ilkesine uygun olarak tanzim edilmesi, siyasi partilerin görüşlerine eşit şekilde ve çok sesli olarak yer verilmesi gerektiği belirtilerek kanunun on ayrı maddesinde düzenleme yapılması önerilmiştir. Yasa teklifi gündeme alınması DYP-SHP ortaklığında reddedilmiştir.

RP tarafından verilen önemli kanun tekliflerinden birisi de “insan hakları ve başörtüsü” konuludur. Kanun teklifi insanın insan olarak doğmasından kaynaklı; başta fikir, inanç ve ibadet olmak üzere bütün temel hak ve hürriyetlerin dil, din, mezhep, ırk, renk, cinsiyet ve benzeri sebeple, vatandaş ve yabancılar hakkında fark gözetilmeden ve ayırım yapılmadan uygulanmasını esas alarak düzenlemiş; hiçbir kişi ya da kurumun bu hakları sözlü emir, yönetmelik ya da benzeri düzenleme ile ihlal edilemeyeceği belirtilmiştir. Konuyla ilgili verilen teklif altı maddeden oluşmaktadır. Gerekçe olarak idari düzenlemeler ve tasarruflar vasıtasıyla anayasanın eşitlik hakkına aykırı şekilde tahakkümcü zihniyetli kişi ve kurumların keyfi şekilde bahsedilen temel hakları ihlal ettiğinin altı çizilmiştir. Yasa teklifi temel düzeyde,

⁹¹¹ Mecliste İlk 100 Gün, (y.y.: Refah Partisi, t.y.), 14.

⁹¹² age, 15.

öğrencilerin başörtüsünden dolayı kınanmaları, cezalandırılmaları ve öğrenim haklarının ellerinden alınması, memurların inançlarından dolayı kamu hizmetlerinden çıkartılması ve terfilerine mani olunmasının engellenmesi noktasına odaklanmaktadır.⁹¹³ Benzer şekilde teklifin gündeme alınması, DYP-SHP ortaklığında reddedilmiştir.

İslamcı siyasetin ana akım temsilcisi olarak RP'nin yasa teklifi olarak sunduğu en dikkat çekici konu “Ayasofya'nın İbadete Açılmasıdır”. Yasa gerekçesinde, tarihi ve manevi değeri itibariyle yüksek kıymete haiz bir ibadethane olan Ayasofya Camisinin talihsiz bir emir ile 1935 yılında müzeye dönüştürüldüğü belirtilmiş; 6570 Sayılı Kanunun 1. Maddesinde belirtildiği üzere ibadethaneler ibadet gayesi dışında kullanılamayacağından, bir an önce Ayasofya'nın cami haline getirilmesi teklif edilmiştir.⁹¹⁴ Konu hakkında hükümet görüşü beklenilmiş fakat yasalaşma imkanı olmamıştır.

RP'nin Adil Düzen söylemi doğrultusunda hazırladığı yasa tekliflerinden birisi de “kumarın yasaklanması” konulu düzenlemedir. Teklif, turizm işletmelerinin talih oyunları oynatabilmelerine imkan veren kanuni dayanağın yürürlükten kaldırılmasını amaçlamaktadır.⁹¹⁵

RP'nin sınırlı sayıda milletvekiline sahip olması ve kanunlaşma faaliyetlerinin teamülen BK üzerinden yürümesi nedeniyle yasama faaliyetleri noktasında gösterdiği sınırlı faaliyete karşın; siyasal denetim olan gensoru mekanizmasını yüksek oranda çalıştırmıştır. RP'nin Adil Düzen ideolojisi noktasında zaaf gördüğü hususlarda BK üyelerinin düşürülmesi amaçlı gensorular verdiği görülmektedir.

17.2.1992 Tarihinde, Kadın, Aile ve Çocuk konularından sorumlu SHP'li Devlet Bakanı Güler İleri hakkında verilen gensoruda, görevi gereği ailenin korunması ve geliştirilmesine hizmet etmesi icap ederken tam tersine aileyi tahribi hedef aldığı iddia edilmiştir. TBMM Genel Başkanlığına sunulan gensoru önergesinde gerekçe metninde anayasa ve medeni kanuna atıfla ailenin Türk toplumunun temeli olduğu, devletin ailenin huzur ve refahı için gerekli tedbirleri almakla mükellef olduğu belirtilmiştir. Ceza kanunun da aile nizamının korunmasını bozucu fiillerin cürüm

⁹¹³ age, 18-20.

⁹¹⁴ age, 23-24.

⁹¹⁵ age, 39.

sayılacağına atıf yapılmıştır.⁹¹⁶ Ayrıca, gerekçede, dini bir atıfla, “Aile imanını yarıdır” ifadesi yer almaktadır. Hukuki ve toplumsal karşılığına rağmen, Bakan İleri’nin, “Kadının...ücretsiz aile işçisi statüsünde katkıları”, “Toplumun, ailenin ve toplumsal düşüncelerinde değişiklik yaratmak”, “ilk yapacağımız işbu hükümleri tek tek ayıklayarak çağdaş düzenlemelere getirmek” ifadeleri ile toplumun inanç ve aile yapısının bozulmaya çalışıldığı, zinayı suç sayan hükümlerin Adalet Bakanlığına sevk etmesi, Başbakanlığa bağlı “Aile Araştırma kurumunu” kaldırarak, Bakanlığı Kadın ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı haline getirmesi, aile ve geleneksel yapıyı muhafaza eden RP açısından siyasi olarak mahzurlu görülmüş ve gensoru önergesi verilmiştir. Ayrıca Güler İleri’nin kamu kaynağını şahsi çıkarı için harcadığı belgelenmiş, İleri de bu hususu kabul ettiğini belirtmiştir. Güler İleri 22.2.1992 tarihinde bakanlık görevinden istifa etmiştir.

RP sadece bir bakan hakkında değil ;başta Başbakan Süleyman Demirel olmak üzere hükümet hakkında da gensoru mekanizmasını çalıştırmış ve hükümetin düşürülmesi yönünde siyasal faaliyetler yürütmüştür. 25.8.1992 tarihinde RP tarafından Süleyman Demirel ve BK hakkında verilen gensoruda, başta Şırnak olmak üzere ülkede giderek tırmanan terör ve anarşi olayları hakkında hükümetin başarısız kaldığı ve yeterli önlemi almadığı gerekçesiyle önerge sunulmuştur. Hükümetin kurulması esnasında, terörün bitirileceği, faili meçhullerin önleneceği, demokratik rejim içerisinde kalınacağı, OHAL Valiliğinin revize edileceği, devlet-millet bağının kurulacağı ve kalkınma planlarının hazırlanacağı taahhüt edilmesine rağmen iç güvenlik yönünden aciz kalındığı ve durumun daha da kötüleştiği belirtilmiştir. Son olarak Şırnak, Çukurca ve diğer şehirler anarşinin arttığı, hükümetin aciz kaldığı ve Türkiye’de giderek etnik ayırımı dayalı gerilimin yaşandığı belirtilmiştir.⁹¹⁷ Gensoru hakkında RP adına konuşan Erbakan, hükümetin başarısız olduğunu, hükümeti göreve getiren meclisin bu noktada hükümeti görevden almasını ve bu görevi yerine getirecek bir hükümeti yerine getirmesini ifade etmiş. Erbakan, RP olarak sorumluluk ve görev anlayışı duyarak gensoru önergesini meclise getirdiklerini belirtmiştir. Erbakan’ın, bir saat on beş dakikalık konuşmasını Demirel’e yaptığı istifa çağrısı ile bitirmiştir.⁹¹⁸

⁹¹⁶ age, 171-173.

⁹¹⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 6, c. 17 (Eylül 1992): 292-294.

⁹¹⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 6, c. 17 (Eylül 1992): 295.

“Bizden, kimse üç yaşında çocuk olmamızı istemesin. Kesinlikle, samimiyetle söylüyorum, her birimi ayrı ayrı sevdiğim için, bu hükümet ve bu DYP grubundaki kardeşlerime de sesleniyorum; bu hükümetle bu iş yürümez, yapmayın. Kaldı ki, biz bu plağı yedi defa dinledik. Sayın Demirel’in uzmanı bir kardeşiniz olarak müsaadenizle arz ediyorum; onu benim kadar tanımazsınız, belki benim kadar da sevmezsiniz, ama biz, burada, memleket, millet meselesini konuluyoruz. Sayın Demirel, bakınız, siz iyi niyetlisiniz yedi defadır hükümete ama yapamıyorsunuz, size kardeşane tavsiye ediyorum, tarihi bir gündeyiz bırakınız, sizin için de çok hayırlı olur. Kaldı ki, bırakmak için elinizde çok iyi bir bahane var: “ortağım iki kez parçalandı, ben ne yapayım” dersiniz, biter, gider.”

Oylamanın yapıldığı oturumda kullanılan 328 oydan, 102 kabul, 224 ret ve 2 geçersiz oy neticesinde önerge reddedilmiştir.⁹¹⁹

RP’nin Kürt sorunu bağlamında en çok karşı çıktığı olaylardan birisi de Çekiç Güç’ün varlığı ve faaliyetleri olmuştur. Konuyla ilgili TBMM kararına aykırı şekilde Çekiç Güç’e mensup uçakların Irak’ta uçaksavar bataryalarını vurarak TBMM kararı aleyhine davrandığı gerekçesiyle, Başbakan Süleyman Demirel ve BK üyeleri hakkında gensoru verilmiştir. RP tarafından TBMM kararına aykırı şekilde, ABD uçaklarının, bağımsız bir ülkenin topraklarına, füze taşıyan savaş uçaklarıyla girip o ülkenin savunma gücünü tahrip etmeyi “meşru nefis müdafaası” şeklinde takdim etmek suretiyle meclise ve millete gerçekdışı beyanda bulunmanın, meclisi ve milleti aldatmaya tevessül etmek olduğu ifade edilmiştir. Çekiç Güç’ün süresini uzatarak Türkiye aleyhine faaliyetlerini peşinen onaylayan iktidarın, milli menfaatlere yaraşır şekilde yürütme imkanı kalmadığından hükümet aleyhine gensoru açılması talep edilmiş;⁹²⁰ kullanılan 310 oydan, 1 geçersiz, 99 kabule karşı 210 ret oy neticesinde gensoru önergesi reddedilmiştir.⁹²¹

RP’nin gensoru önergelerin merkezi konularından birisi de Adil Düzen adına yargı bağımsızlığının sağlanmasıdır. SHP’li İstanbul Büyükşehir Belediye’sine bağlı İSKİ Genel Müdürü hakkında ortaya çıkan yolsuzluk iddialarının yargılanması sırasında SHP’li Adalet Bakanı Mehmet Seyfi Oktay hakkında yargı bağımsızlığını zedelediği ve adalete olan güveni sarstığı gerekçesiyle RP tarafından gensoru önergesi verilmiştir. Gensorunun nedeni olarak, adalet duygusunun yara almasında “bakanın politik düşüncesini adalete ve teşkilatına bulaştırması” gerekçe gösterilmiştir. İSKİ skandalında, bakanın hazırlık tahkikatı aşamasında yargıya müdahale ettiği,

⁹¹⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem IX, Toplantı 6, c. 17 (Eylül 1992): 364.

⁹²⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem IX, Toplantı 62, c. 28 (Şubat 1993): 313-315.

⁹²¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem IX, Toplantı 62, c. 28 (Şubat 1993): 397.

savcılarının yerlerini değiştirdiği ve yargılamanın seyrini değiştirdiği ileri sürülmüştür. Daha sonra soruşturmayı yürüten yargı mensupları hakkında adalet müfettişleri görevlendirildiği, hakimler üzerinde siyasi ve psikolojik baskı kurulduğu öne sürülmüştür.⁹²² Gensoru hakkında yapılan oylamaya 224 milletvekili katılmış, 61 kabul, 162 ret ve 1 geçersiz oy neticesinde önerge reddedilmiştir.⁹²³

RP'nin ekonomik ve siyasi olarak muhalif olduğu konuların başında Avrupa Topluluğu ve Gümrük Birliği gelmektedir. RP, ekonomik ve siyasi bağımsızlığa gölge düşüren, tarihsel olarak Batılılaşma olgusuna hızlandıran ve gerisinde de Siyonist politikaların bulunduğunu kabul ettiği Gümrük Birliği anlaşmasının DYP-SHP hükümeti tarafından imzalanmasına oldukça sert reaksiyon göstermiştir. Konuyla ilgili sunulan gensoru önergesinde tek yanlı verilen tavizlerle Türkiye'yi ekonomik bakımdan tahribe, siyasi bakımdan bağımsızlığının terke sürüklendiği iddia edilmiştir.⁹²⁴ Konuyla ilgili RP adına konuşan Genel Başkan Erbakan, Milli Görüş'ün genel tezleri üzerinden Gümrük Birliği anlaşması eleştirmiş ve hükümetin görevden uzaklaşmasını savunmuştur. Erbakan, Gümrük Birliği anlaşmasını, milli menfaatlere aykırı, onur kırıcı, tek yanlı olarak Batı menfaatlerini gözetten ve Türkiye'yi Batıya pazar yapan bir proje olarak görmektedir. Bundan öte, anlaşma, Erbakan tarafından, RP'nin kazanmış olduğu ivmeye karşı diğer partilerin yaşamış olduğu çöküş karşısında, Milli Görüş iktidarını ancak Batı durdurabilir felsefesinin bir tezahürü olarak okunmuştur.⁹²⁵ 251 Milletvekilinin katıldığı oylamada, 58 kabul, 192 ret, 1 geçersiz oy verilmiş ve önerge reddedilmiştir.⁹²⁶

RP, İXX. Dönem TBMM içerisinde 42 gensorunun 24'ne imza atarak önemli bir siyasal denetim mekanizmasını işletmiştir. Bu siyasal aktivizme rağmen, sahip olduğu sınırlı milletvekili ile sadece bir gensoru önergesini kabul ettirmeyi başarabilmiş; bunda da SHP'li Bakan Güler İleri'nin kamu kaynağını şahsi çıkarı için harcadığının belgelenmiş olması önemli rol oynamıştır.

RP'nin bir denetim mekanizması olarak işlettiği bir başka parlamento faaliyeti genel görüşme olmuştur. İXX. Yasama döneminde 69 genel görüşme önergesinden 14'ü RP tarafından verilmiştir. Anayasaya göre, genel görüşme, toplumu ve devlet

⁹²² **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem İXX, Toplantı 68, c. 52 (şubat 1994): 200.

⁹²³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem İXX, Toplantı 68, c. 52 (şubat 1994): 236.

⁹²⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem İXX, Toplantı 107, c. 85 (Haziran 1995): 402.

⁹²⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem İXX, Toplantı 107, c. 85 (Haziran 1995): 404.

⁹²⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem İXX, Toplantı 107, c. 85 (Haziran 1995): 431.

faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konunun, TBMM genel kurulunda görüşülmesidir. Genel görüşmenin sonunda herhangi bir oylama yapılmaz ve hükümeti siyasi anlamda bağlayacak bir karar alınmaz. Bununla birlikte, konuyla ilgili bir genel görüşme açılıp-açılmayacağı hususunda bir karar alınacağı için, meclis açısından bir denetleme mekanizması görülmüştür.⁹²⁷ RP, Adil Düzen söylemi etrafında genel görüşme taleplerinde bulunmuştur. Dış politika anlamında Erbakan'ın da parti grubu konuşmalarına mevzu bahis olan Bosna Hersek olayları, Irak'a Ambargo uygulanması, Kıbrıs Politikası; iç politikada, İç güvenlik sorunları, Bütçe açıkları, eğitim politikaları, alkol bağımlılığı bunlardan başlıca olanlarıdır.

RP'nin IXX. Yasama döneminde parlamento içi muhalefet partisi olarak kullandığı önemli denetim araçlarından birisi de meclis araştırma önermeleri olmuştur. Bu dönem zarfında, 240 meclis araştırma önergesinin 82'sini, yani üçte birisini RP vermiştir.

Meclis araştırmasının mahiyetine bakıldığında, bu denetim aracı, belli bir konuda bilgi edinmek için yapılan incelemeden ibarettir. Meclis araştırması kabul edildiği takdirde, özel bir komisyon kurulur ve bu komisyonun çalışma süresi genel kurul tarafından tespit edilir. Devlet sırrı hariç tüm bilgiler ilgili komisyona verilmek zorundadır.⁹²⁸ RP'nin vermiş olduğu meclis araştırmalarından siyasal içerikli olmayan sınırlı sayıda önerge için komisyon kurulmuş, geriye kalanlar gündemde bekletilmiş ya da DYP-SHP işbirliğinde reddedilmiştir. RP'nin vermiş olduğu önergelere bakıldığında, toplumun her kesimini kapsadığı gibi ekonomik sosyal ve siyasal konular olmak üzere geniş bir yelpazeyi ihtiva etmektedir: öğretmenlerin durumu, ahlaki tahribat, özürlülerin durumu, israfın önlenmesi, tarım ve köylü sorunu, işsizlik sorunu, yaşlıların korunması, kredi dağılımının adil hale getirilmesi, madenlerin değerlendirilmesi, sanayicilerin sorunları, petrol politikası, din görevlilerinin problemleri, tekstil sektörünün sorunları, tüketicinin korunması, emeklilerin sorunları, Erzincan depreminde yıkılan binalar, Zonguldak Kozlu grizu faciası, Sarp sınır kapısı ve sosyal gelişmeler, devalüasyon kararından önce bazı çevrelere çıkar sağlandığı ve devletin zarara uğratıldığı iddiası ve trafik kazalarının önlenmesi. RP'nin Milli Görüş ve Adil Düzen söylemini yansıtan aşağıdaki dört araştırma önergesi ise dikkat çekicidir.

⁹²⁷ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, (Ankara: Yetkin Yayınları, 2005), 299.

⁹²⁸ Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 300.

Milli Görüş hareketinin ekonomisinin bel kemiği olan sanayileşme ve milli savunma sanayiinin durumu hakkında Necmettin Erbakan önderliğinde TBMM sunulan araştırma önergesinde, dışa bağımlılığın boyutları ve hangi ülkelerin/firmaların seçilerek ekonomik işbirliğinin yapıldığının araştırılması noktasında önerge verilmiştir.⁹²⁹

Kürt sorunu bağlamında en can acıtıcı sorunlarda birisi de devlet-toplum arasındaki ilişkinin zayıflamasına işaret eden köy boşaltmalar ve neticesinde boşalan köylerin kamu iradesiyle yakıldığı eleştirisidir. Kürt sorununu, demokratikleşme bağlamında merkezi ilgi alanlarından birisi haline getiren RP, terör ile mücadelede, devletin bazı ithamlar altında kaldığını, muhtelif yerlerde köylerin bizzat devlet görevlilerince yakıldığına ifade edildiğini, bu sebeple gerekli araştırmanın yapılması ve töhmetin ortadan kaldırılması amacıyla meclis araştırması sunmuştur.⁹³⁰

RP'nin Lions ve Mason dernekleri üzerinden yürüttüğü bilgi arayışı, benzer şekilde Bilderberg toplantıları hakkında da devam etmiştir. Ecevit, Yılmaz, İnönü, Hikmet Çetin ve Cem Boyner'in Bilderberg toplantılarına iştirak etmelerine rağmen, yemin edilmesi sebebiyle bilgi vermedikleri; Siyonist bir örgütlenme olduğu iddia edilen yapının mahiyeti hakkında -özellikle Hikmet Çetin'in de mevcut kabinede başbakan yardımcısı olması sebebiyle- meclis araştırması açılması yoluyla mahiyetini açığa çıkarılabileceği önerilmiştir.⁹³¹ Bu noktada, Milli Görüş hareketinin en önemli temsilcisi olan RP'nin meclis denetim araçlarını da işlevsel hale getirerek yurt içinde ve yurt dışında kurulmuş olan iktidar odakları hakkında araştırma yaptırması, bir tarafta Milli Görüş geleneğine dahil olan reflekslerin RP'de de devam ettiğini göstermekte; diğer taraftan da 1995 yılına yaklaşıldığında Batı ve İsrail kaynaklı örgütlerin yerli ve yurt dışı bağlantılı olarak RP iktidarının önünü keseceği kaygısını ortaya koymaktadır.

RP'nin son olarak kullandığı önemli denetim araçlarından birisi de yazılı/sözlü sorulardır. İXX. Dönem TBMM'de 1688 sorunun 292'sini RP vermiştir. RP küçük bir ilçenin sağlık ocağı gibi sınırlı sayıda ya da vergi affı gibi binlerce kişiyi ilgilendirebilecek konuları soru olarak yönelttiği gibi ordudan "disiplinsizlik"

⁹²⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem İXX, Toplantı 33, c. 3 (Şubat 1992): 426.

⁹³⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem İXX, Toplantı 20, c.70 (Kasım 1994): 236.

⁹³¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem İXX, Toplantı 131, c.90 (Haziran 1995): 115-116.

nedeniyle atılan kişiler hakkında ilgili bakanlığa soru sorarak yargıya kapalı konuların yasama üzerinden denetlenmesine çalışmıştır.

RP'nin kuruluşundan sonra ilk kez dahil olduğu yasama organında parlamenter sisteme ait kanun teklifi, gensoru, genel görüşme, meclis araştırması, soru mekanizmaları aracılığıyla DYP-SHP hükümeti üzerinde denetim faaliyetleri yürütmeye çalışmıştır. Bunun yanında, RP lideri Erbakan'ın grup konuşmalarında ya da parlamento dışında dönemin siyasi gelişmeleri hakkında yaptığı açıklamalar da bu siyasal katılım ve denetim sürecinin önemli bir parçasını ifade etmektedir. Erbakan'ın odaklandığı konulara bakıldığında dış politikada öncelikli olarak Kıbrıs konusu, Bosna ve Azerbaycan'a yapılan müdahaleler ve Somali'de Amerika'nın varlığı temel ilgi alanları olmuştur. İç politikada, merkez siyasetin çöküşü ve cumhurbaşkanlarının tutumu, OHAL'in devamı, terör olayları ve Çekiç Güç'ün varlığı, ekonomik kriz ve RP'ye hükümet aracılığıyla uygulanan basın ayrımcılığı ilk sıralarda yer almaktadır.

Erbakan, 9 Haziran 1993 tarihinde TBMM grubunda yaptığı konuşmada, Kıbrıs konusunda, 1974 tarihinde Milli Görüş hareketinin dahil olduğu hükümetin gerçekleştirdiği Kıbrıs Barış Harekatı neticesinde taksimatin yapıldığını ve bağımsız devletlerin bulunduğu; RP için bir federe devlet meselesi, dolayısıyla müzakere sürecinin olmadığını belirtilmiştir.⁹³² Cumhurbaşkanı Demirel'in Kıbrıs görüşmeleri ile ilgili Türk güçlerinin kontrolündeki Maraş'ın BM kontrolüne verilmesi karşılığında ambargonun kalkabileceği ve Lefkoşe Havaalanının hem Rumlara Hem Türklere açılacağını ifade etmesi⁹³³ üzerine Erbakan, RP'nin bugün TBMM'de çoğunlukta olsaydı, "Maraş'ı Verebiliriz" sözünü kim söylediye onu vatana ihanetten Yüce Divana sevk edeceklerini ifade etmiştir.⁹³⁴

10 Haziran 1993 tarihinde TBMM adına Başkan Hüsamettin Cindoruk KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ı davet etmiş, Denktaş meclise hitap etmiş ve devamında TBMM'de bütün partilerin ittifakıyla konuyla ilgili bir mutabakat metni kabul edilmiştir. Erbakan, 12 Haziran 1993 günü RP grup toplantısında yaptığı açıklamada, New York'ta BM gözetiminde yapılan müzakerelerin eşitsiz, baskıcı ve ultimatom şeklinde yürüdüğünü; TBMM kararında iki tarafın yapacağı müzakerenin

⁹³² Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-V, (Ankara: MG V Yayınları, 2014), 290.

⁹³³ Fikret Bila, "Demirel: Maraş Verilebilir", *Milliyet Gazetesi*, 2.6.1993, 9.

⁹³⁴ Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-V, 292.

kendi toplumlarına tasvibine sunulmak şartıyla yürürlüğe girebileceğini belirtmiştir. Erbakan, sürecin Türkiye’de yok hükmündeki hükümetin ve hariciyecilerin baskısı ile TBMM kararına aykırı şekilde Kıbrıs Türklerine dayatıldığını iddia etmiş ve zorla KKTC adına Denктаş’ın New York’a müzakereye gönderildiğinin altını çizmiştir.⁹³⁵

Haziran 1991 tarihinde Yugoslavya’daki bölünme sonrası kurulan devletlerden Sırbistan’ın, Bosna-Hersek’e karşı Nisan 1992 tarihinde başlayan saldırılarına, NATO ancak 1995 yılının ortasından sonra karşılık verebilmiş; Dünya uzunca süre Avrupa’nın ortasında yaşanan zulme sessiz kalmıştır. 1993 yılı Haziran ayında, TBMM grup toplantısında konuyla ilgili konuşan Erbakan Bosna’nın Müslüman kimliği nedeniyle dünya tarafından yalnız bırakıldığını ifade etmektedir.⁹³⁶

“Görüldüğü gibi 14 aydan beri Bosnalı Müslüman kardeşlerimiz katledildiler. Şu Batı’nın tek dişi kalmış canavar haline, gidişatına, yaptığı işlerle ibretle bir bakınız. İnsanlığın en büyük yüz karası cereyan ediyor, bu ikiyüzlü sahtekârlar ne yapıyor? Sadece seyirci kalıyorlar... Hani bu BM’nin temel prensibi, kimse güç kullanarak toprak kazanamayacaktı? Bunlar eğer Müslümanlar aleyhine kullanılacaksa hemen şahin kesiliyorlar, aslan kesiliyorlar. Yok eğer Müslüman katlediliyorsa o zaman utanmaz, yüzsüz bir manzara içerisinde seyirci kalıyorlar... Bugün birtakım Müslüman ülkelerin başındaki yöneticilerden hiçbirinden hayır gelmez. İşte Türkiye’ye koşmuş(Ali İzzet Begoviç) gelmiş, “Bize yardım edin diyorlar” bunlar laftan başka bir şey yapmıyorlar. Niçin? Çünkü bunlar Amerikalı abilerine bağlı. Buradaki Müslümanları yok etmek isteyenler zaten Amerikalı abileri. Onun için ağızları bağlı, gözleri kör, elleri bağlı, sadece bir kukla gibi, “imdat” diyen sağır kulaklarla, kör gözlerle mukabele ettiler.”

İç politikada Erbakan’ın DYP-SHP muhalefetine yönelttiği en önemli husus terör meselesi ve Çekiç Güç’ün mevcudiyetidir. Erbakan’a göre, terörün arkasındaki küresel güç ABD’dir. ABD, bir yanda Çekiç Güç’ün diğer taraftan OHAL’in süresini uzatmak koşuluyla, ülkenin büyük bir bölgesinde farklı bir rejim işletirmeyi hedeflemekte; OHAL üzerinden zulme kapı aralamaktadır.⁹³⁷ Çekiç Güç’ü, “İkinci Sevr Gücü” olarak tanımlayan Erbakan, bu gücün ana hedefini, Amerikan hakimiyetini, Türkiye’de Ortadoğu’da bir bayrak gibi temsil etmek olarak ifade etmiştir.⁹³⁸ Erbakan’a göre, başta ABD olmak üzere dış güçler, muhtelif tahrikler

⁹³⁵ Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-V, 292-293.

⁹³⁶ age, 314.

⁹³⁷ age, 366.

⁹³⁸ age, 336.

yapmakla beraber, bu tertiplerin bulmasının sebebi bunların yanlışlığı ve düzenin esas olarak zulüm düzeni olmasıdır.⁹³⁹

RP, sahip olduğu Milli Görüş geleneği, 1990 sonrası geliştirdiği Adil Düzen söylemi, yerel yönetimlerde kazandığı başarılar ve elde ettiği 40 milletvekili ile önemli bir muhalefet odağı haline gelmiştir. Toplumun en ücra köşesinde, oldukça sınırlı sayıda kişiyi ilgilendirecek bir toplumsal sorundan küresel boyutta diplomatik bir ilişkiye kadar, barındırdığı siyasal gücün çok üstünde bir muhalefet ile siyasal aktivizmini işletmeyi bilmiştir. Demokrasinin en önemli kurumu olan TBMM’de yer alarak, yasama faaliyetleri katılma, denetim mekanizmalarını işletme ve kamuoyu inşası yoluyla kazandığı çıkışı somutlaştırmış ve merkez sağ ve sol partinin yürüttüğü dört yıllık iktidar döneminde yaşanan siyasal ve ideolojik çöküş karşısında sık sık iktidarın yok hükmünde olduğunu belirtmek suretiyle, yönetime talip olduğunu ifade etmiştir. Sınırlı sayıdaki milletvekili ile iktidar mekanizmasında yer almanın zorluğunu ve imkanını bilmekle beraber, yaklaşan dönemde iktidar ışığının yandığını görmekte ve bunu tüm mensuplarına göstermektedir.⁹⁴⁰

“Bugün karanlığın içindeyiz. Bir tünele benziyor bu durum ve ufukta bir ışık görünüyor. Bu ışık Refah Partisi’nin iktidara gelmesidir. Kim söylüyor bunu? Mısır’daki inançlı Müslüman kardeşlerimiz, Kuveyt’teki kardeşlerimiz, Pakistan’daki kardeşlerimiz söylüyor, bütün dünya söylüyor. Şimdi tünelden bir an evvel Refah Partisi’nin iktidara geldiği aydınlığa ulaşmamız lazım... Ufuktaki aydınlığı bir an evvel tartmak lazım.”

RP, 1990 öncesinde MSP tabanında yürüttüğü siyasetini 1990 sonrası genişletmek suretiyle, şehirli bir görünüm kazanmış ve önemli belediyeler elde etmiştir. 1990 sonrası kazandığı ivmeyi 27 Mart 1994 mahalli idareler seçimi ile taçlandırmış ve 1995 yılında hedeflediği iktidara geç de olsa kavuşmuştur. Bu süreçte siyasi söylem değişikliği, siyasetin krizi, parlamento içi muhalefet kadar yerel yönetimler aracılığıyla kurulan toplumsal ve siyasal meşruiyet 1995 seçimlerinde önemli bir unsur olmuştur.

6.1.3. Refah Partisi’nin Mahalli İktidar Deneyimi

Milli Görüş hareketi ve RP açısından 27 Mart 1994 mahalli idareler seçimleri, hem siyasi meşruiyet hem de iktidara giden yol bakımından büyük önem arz etmektedir. Seçim sonuçları RP karşısındaki siyasal blok bakımından şaşırtıcı ve ürkütücü olmakla beraber, parti mensupları ve RP’yi yakından takip edenler açısından

⁹³⁹ age, 293.

⁹⁴⁰ age, 320.

beklenen bir sonuç ve merkezi iktidara giden yolda önemli bir basamak olarak görülmüştür.⁹⁴¹ RP, 27 Mart seçimlerinde başta İstanbul ve Ankara olmak üzere tüm ülkede önemli bir başarı elde etmiş, oylarını kayda değer oranda arttırmayı bilmiş ve şehirli bir kimlik kazanmıştır. Geçmişte merkez sol tarafından temsil edilen yerleşim yerlerinde yönetiminin devralınması ise fazlaca ciddiye alınmayan politik dil değişikliğinin, somut çıktılar olarak partiye döndüğü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

RP, 12 Eylül rejimi sonrası çok partili hayata dönülmesine rağmen; uzunca süre ülke çapında uygulanan baraj nedeniyle parlamentoda yer alma imkanı bulamadı. 1991 yılında gerçekleştirdiği ittifakında etkisiyle sınırlı sayıda milletvekili ile ilk kez parlamentoda yer alan RP, parlamentoda bulunduğu dört yıl zarfında siyasal muhalefet görevini önemli ölçüde yürütmeyi başaracaktı. RP'nin parlamento tecrübesi görece geç bir döneme tekabül etmekle birlikte, Milli Görüş hareketi MSP döneminden 27 Mart 1994 mahalli idareler seçimine kadar kesintisiz devam eden önemli bir yerel yönetim tecrübesi edinmiştir. Fakat bu tecrübenin, MSP'nin ve RP'nin doksanlar öncesinde sahip olduğu toplumsal taban bakımında, ekseriyetle küçük şehirlerde ve Ankara'nın doğusuna tekabül etmesi nedeniyle, Türk siyasetinde iktidar ilişkilerinin mahiyeti bakımından dikkat çekici olmaktan bir hayli uzak kalmıştır. Fakat 1990 itibariyle, RP'nin başta İstanbul olmak üzere büyükşehirlerde kurulan yeni ilçelerinde yapılan ara seçimlerde başarı göstermesi, yükselen oy oranları ve parlamento temsili, 27 Mart 1994 seçimlerinin sonuçları hakkında önemli ölçüde ipucu vermekteydi. RP, 1994 seçimlerinde İl genel meclisi bakımından DYP (% 21,4) ve ANAP'tan (% 21) sonra % 19,1 oy oranı ile üçüncü sırada yer aldı ve yükselişini sürdürdü. RP'nin kazandığı ivme mahalli idareler sonuçlarına da yansımıştı. RP, 1984 seçimlerinde, % 4,4, 1989'da % 9,8 oranına ulaştıktan sonra 1994 yılında yaklaşık on puanlık bir artış ile %20 bandına yaklaşacaktır.

RP'nin 27 Mart mahalli idareler seçimlerinde yakalamış olduğu başarıda, Türk siyasetinin kendine özgü krizlerinin etkisi kadar 1989 kazanılan belediye tecrübelerinin Adil Düzen söylemi etrafında doksanlı yıllardan itibaren fiiliyata dökülmesinin payı büyüktür. RP, geliştirdiği Adil Düzen söylemi etrafında bir tarafta kendisini meclis içerisinde ana muhalefet partisi olarak konumlandırarak siyasal

⁹⁴¹ Ali Bayramoğlu, "Globalleşme Yerelleşme Gerilim Hattı", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.27 (1994): 36.

mücadelesini sürdürmüş; diğer yanda mikro projeler olarak RP'li belediyeler üzerinden toplum ile önemli bağlar kurmayı bilmiştir. Doğal olarak yerel iktidar ilişkilerinin pratik temelleri 1989 sonrasında atılmış ve doksanların ilk yarısında uygulama imkanı bulmuştur. 1989 seçimlerinde, RP, % 41,7 ile Konya'da büyükşehir düzeyinde belediye başkanlığı kazanmasının yanında, Kahramanmaraş, Sivas, Şanlıurfa ve Van'da il düzeyinde, 16 ilçede ve 58 beldede belediye başkanlığı kazandı. İlçe düzeyinde 250.000 nüfus tavanı olan bir belediyeyi kazanamaması, RP'nin henüz kentli bir parti konumuna ulaşmaması bakımından önem arz etmektedir.⁹⁴²

RP'nin belediyecilik anlayışı, temel düzeyde Milli Görüş düşüncesi ve 1990 sonrasında da Adil Düzen anlayışının pratik düzeyde işlemesi üzerinde kurgulanmıştır. Erbakan, RP belediye başkanlarının hizmetlerinin tanıtıldığı parti broşürünün önsözünde RP belediyeciliğini salt bürokratik bir iş olmaktan öte aşkın bir mahiyet ile tanımlamaktadır:⁹⁴³

“İl, ilçe ve beldelerimizde yaşayan tüm kardeşlerimizin müreffeh ve mesut olabilmesi için belediye hizmetlerinin inanç, gayret ve azimle yürütülmesi, belediye hizmetlerinde rüşvetsiz, israfsız dirayetli, dürüst, güvenilir ve de kul hakkına riayet etme şuuruyla hizmet etmenin ve de ibadet aşkıyla çalışmanın önemi büyüktür. Bu vasıfları ise ancak Milli Görüş zihniyetini temsil eden Refah Partili Belediye Başkanları'nda ve onların yönetimindeki kadrolarda bulmak mümkündür. Çünkü Milli Görüş demek, inanç demektir, azim demektir...Milli Görüş demek, bütün memleket evlatlarını kardeş bilip, hiçbir ayırım yapmadan, herkese hizmet, herkese eşit muamele demektir...Milli Görüş demek, doğruluk, dürüstlük, Belediye hizmetlerini şehremini anlayışıyla yürütmek demektir.”

Erbakan, RP dışındaki partilerin belediyeciliklerini taklitçi zihniyetlerinden dolayı; beldesini Batı'dan daha güzel yapabileceğine inanmamakla, zorlukları yenecek inanca sahip bulunmamakla, sebatsızlıkla ve sömürüye maruz kalmakla itham etmiştir.⁹⁴⁴

RP için dikkat çeken husus 1989 mahalli idareler seçiminde 1984 yılındaki belediye başkanlığını beş katına çıkartmanın yanında, 1984 yılında kazandığı belediye başkanlıklarının hiçbirini kaybetmemiş olmasıydı. 1989 yılında ilk büyükşehir belediye başkanlığını kazanan RP'li Konya Büyükşehir Belediye Başkanı Halil Ürün, merkezi siyasetin bir kriz içerisine girdiği dönemde, sadece yerel düzeyde

⁹⁴² Oya Çitçi, *Yerel Seçimler Coğrafyası (1963-1999)*, (Ankara: TODAİ Yayını, 2005), 315.

⁹⁴³ Kazan, *age*, 203.

⁹⁴⁴ *age*, 204.

hizmet eden bir kuruluşa aday olan bir yönetici sıfatıyla değil; aynı zamanda siyasal görüşü belirgin bir parti kimliğiyle siyasal arenaya çıktıklarını ifade etmiştir.⁹⁴⁵

“Hem hizmet kavramını öne çıkardık hem de kimliğimizi açıkça ilan ettik. Yerel yönetime talip olduğumuzda kimliğini saklayan bir tutum sergilemedik. Biz Refah Partisiyiz, Milli Görüşçüyüz ve Adil Düzeni temsil ediyoruz dedik. Adil Düzen düşüncesinin de ihtiva ettiği hak ve adalet söylemi, RP’ye iktidar yolunu açtı. Zaten partinizin geliştirdiği söylemden farklı bir kimlik ortaya koymanız da mümkün değildi; vatandaş sonuçta sizi parti ile özdeşleştirir. Partimizin geliştirmiş olduğu siyasal söylem, yerel yönetim başarısında oldukça önemli katkılar verdi. İktidara geldiğimizde ise, anlayışınız Adil Düzen olunca, felsefeniz gereği herkesi kucaklamanız gerekmektedir; doğal olarak partili ya da olmayan, erkek ya da kadın vb ayrımlara gitmedik. Hedefiniz toplumun tamamını kucaklamak ise zaten bunu yapamazsınız. Halkınızı ayrımcılığa tabi tutarsanız, sandığa giden, kapalı bir ortamda vicdanı ile baş başa kalan insanlar, kesinlikle size oy vermezler. Bizim Konya’da 1989’dan 1994’e % 41,6’dan % 48,9’a oy oranımızı yükselmiş olmamızın temel nedenlerinden birisi adaletli bir siyaseti yürütmüş olmamızdır.”

Halil Ürün, belediyecilik alanında RP’nin başarısını “rızaı ilahi” kavramının edindiği merkezi konum ile açıklamaktadır.⁹⁴⁶ Erbakan’ın yukarıda çizdiği belediyecilik anlayışında “ibadet aşkıyla çalışmak” perspektifine paralel olan rızaı ilahi kavramı, aynı zamanda modern belediyeciliğin gereği olan formel disiplininin belediye başkanlığını kazanan partililere verilmesi aracılığıyla, dini ve dünyevi saiklerin sentezlenmesini sağlamıştır. RP, Erbakan’ın öncülüğünde, belediye başkanlığını kazanan adaylarını İsviçre’ye götürerek yerel yönetimlerin işleyişine dair eğitime tabi tutulmasını sağlamış, ülkeye dönmelerine mukabil mahalli idareler derneği kurarak belediye ve mensuplarına ikinci bir eğitim imkanı sunmuştur.⁹⁴⁷

1989 Mahalli idareler seçimlerinde dikkat çekici sonuçlardan birisi de İstanbul’da ilk kez RP’nin belediye başkanlığı kazanmış olmasıydı. İstanbul’un uzak yerleşim yerlerinde, Anadolu yakasında Sultanbeyli ile Avrupa yakasında Arnavutköy belde belediyelerini RP’nin almış olması bir çıkışı işaret ediyordu. İstanbul’da kendi oylarının da üstünde bir orana erişen RP, yeni kurulan belediye seçimlerinde çıkışını sürdürdü. 29 Kasım 1991 tarihinde, SHP’li belediye başkanının milletvekili olması

⁹⁴⁵ Halil Ürün, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 19.05.2017.

⁹⁴⁶ Halil Ürün, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 19.05.2017.

⁹⁴⁷ Fethullah Erbaş, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 12.05.2017.

sebebiyle boşalan belediye başkanlığı seçimini RP aldığı % 33,3 oy oranı ile kazandı ve Arif Calban belediye başkanı seçildi.⁹⁴⁸

2972 sayılı Mahalli idareler Seçimi kanununa eklenen madde ile daha önce köy olan, siyasi tercihleri neticesinde belde yapılan bazı yerleşim birimlerinde seçim yapma imkanı sağlanmaktaydı. Popülizmin açık bir göstergesi olarak yapılan yasal düzenleme neticesinde DYP ve SHP'nin güçlerini konsolide ettikleri gözlemlenmiştir. 7 Haziran 1992 tarihinde 341 yerleşim yerinde gerçekleşen seçimlerde, RP % 18 oy ile 27 başkanlık elde ederken İstanbul'da yapılan 8 belden Samandıra'yı Mehmet Sekmen RP adına kazandı.⁹⁴⁹

1 Kasım 1992 tarihinde yapılan yerel ara seçimlerde; İstanbul'da altı belediyeden Bağcılar, Bahçelievler, Güngören ve Tuzla'yı RP'nin kazanmış olması çıkışı teyit eden bir başka gösterge olarak yorumlanacaktı.⁹⁵⁰ RP'nin, İstanbul'daki oy ortalaması % 28 seviyesine yükselmesine mukabil, Milli Görüş hareketinde küçük ve İstanbul'un çevresindeki yerleşim yerlerinden merkeze doğru bir kayış gözlenmekteydi. RP lideri Erbakan yaptığı basın toplantısında, 1 Kasım 1992 seçim sonuçlarının partisi lehine sonuçlanmasını beş unsura bağlıyordu. Öncelikle, parti mensupları seçimde canla-başla, inançla ve ibadet aşkıyla çalışmışlardı. Milletin gerçek temsilcisinin Milli Görüş olduğu ortaya çıkmış ve RP'nin her türlü meselenin yegane ilacı olduğu kanıtlanmıştı. Daha önce sayıları yüze yakın RP'li belediyenin hizmetlerinin varlığı ve bunların parti mensuplarında iyi anlatılması başarıyı getirmişti. Son olarak, iktidar ve muhalefetteki partilerin iflas etmiş olması ve merkezin çöküşü RP'ye başarıyı sağlayan önemli unsurlardandı.⁹⁵¹ Erbakan'ın son madde de ifade ettiği, iflas tezi, zımnen iktidar tarafında da teyit edilecek ve Mahalli İdareler Seçimi kanununda yapılan düzenleme ile ara seçimin kaldırılması neticesinde seçimlerin 27 Mart 1994 tarihinde yapılacağı kararı DYP'nin inisiyatifiyle alınacaktı.

1989 yılından itibaren, başta Konya olmak üzere Ankara'nın doğusunda kazanılan belediyelerde seçilmiş RP'li başkanlar ile atanmış mülki amir ve askeri bürokrasi arasında açık bir mücadele yaşanmamıştır. Halil Ürün, hükümet kanalı üzerinden, seçilmişlere karşı sistematik bir baskı uygulama noktasında mülki amirlere yapılan

⁹⁴⁸ "Kaybeden SHP Oldu", **Milliyet Gazetesi**, 30.12.1991, 10.

⁹⁴⁹ "Mini Seçimde Oyları DYP Topladı", **Milliyet Gazetesi**, 8.6.1992, 7.

⁹⁵⁰ "Anadolu İktidarın İstanbul Muhalefetin" **Milliyet Gazetesi**, 2.11.1992, 1.

⁹⁵¹ Kazan, **age**, 200-201.

sözlü direktife rağmen RP’li belediyelerin göstermiş oldukları uzlaşmacı tavır neticesinde bir çatışma görüntüsünün yaşanmadığını ve bunun da başarılarında önemli rol oynadığı düşüncesindedir.⁹⁵² Benzer bir tespiti 1994 sonrası için Çorum Belediye Başkanı Arif Ersoy⁹⁵³ ve 1989 sonrası Van için de Fethullah Erbaş yapmaktadır.⁹⁵⁴ Anadolu’daki olumlu tablonun aksine, İstanbul’da 1991 sonu itibariyle kazanılan ilçe belediyelerinde RP’li yöneticiler kendilerine karşı Büyükşehir Belediyesi ve merkezi idare kaynaklı ayrımcılık yapıldığından bahsetmişlerdir. Bakırköy Belediyesi’nden koparak kurulan Bağcılar Belediyesi’nin Başkanı Feyzullah Kıyıklı, yeni kurulan belediyelere üç ay içinde gerekli bölüşümün yapılıp araç-teçhizatın verilmesi gerektiğine işaret ederek bunun valilik tarafından sürüncemede bırakıldığını ifade etmektedir.⁹⁵⁵

“Sandalyeden tutunuz da telefona kadar, bilgisayarlara kadar, kazmadan tutunuz küreğe kadar hiçbir şeyi bölüşmediler ve bize hiçbir araç vermediler. Halbuki kanunda bunlar verilecek deniyor. İstanbul Valisi Hayri Kozakçıoğlu sayesinde bunların hiçbiri bölüşülüyor...Bakırköy Belediyesi sadece işçileri üzerimize attı. Bu haksızlığı vali yardımcısı Alaettin Yüksel Bey’e bildirdiğimiz zaman, beyefendi bize “kendi makamını daha fazla işgal etmememiz gerektiğini” hatırlattılar sadece...Ama ben dava açtım. Yürütmeyi durdurma kararı verdi mahkeme. Bu kararı hala uygulamıyorlar. Ne kadar emekli olacak işçi varsa bize verdiler. Şu ana kadar 30 işçi emekli oldu. Maalesef bunlara 5 milyarın üstünde para ödedik. Örneğin 30 araç verildiyse 200 tane şoför gönderildi. İhtiyacım olan kısımlara da hiç eleman gönderilmedi.”

RP, 27 Mart seçimlerine fiilen 1 Kasım 1992 tarihinde yapılan ara seçim ile başladı. Kazanılan ilçe belediyelerindeki uygulamalar, toplum ile RP arasında bağın kurulması açısından büyük önem arz ediyordu. Bu amaca matuf olarak İstanbul’da Erbakan tarafından görevlendirilen, DPT kökenli Genel Başkan Yardımcısı Bahri Zengin’in geliştirdiği SE-DE (seçtiklerini denetle) projesinin bir parçası olarak kurulan “halk meclisleri”, belediyelerin bu zamana kadar yaptıklarını ve yapamadıklarını ve bundan sonra yapacaklarını halka iletme, halkın talep ve şikayetlerini dinleyerek çözüm bulmak amacıyla başkan ve kurum yöneticilerinin iştirak ettikleri halk buluşma toplantıları ihtiva etmektedir. Bahri Zengin 1989 yılında RP adına İstanbul büyükşehir Başkan adayı olarak halk meclisi uygulaması yapacaklarını vadetmekle birlikte uygulamada halk meclislerinin tatbikatını ilk ve en

⁹⁵² Halil Ürün, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 19.05.2017.

⁹⁵³ Arif Ersoy, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 18.05.2017.

⁹⁵⁴ Fethullah Erbaş, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 12.05.2017.

⁹⁵⁵ Feyzullah Kıyıklı, “Halkla Birlikte Şeffaf Yönetim”, **Yeni Zemin Dergisi**, s.7 (1993): 43-44.

geniş anlamda uygulayan 1991 yılında Kağıthane Belediye Başkanı seçilen Arif Calban'dır. Halk toplantıları, sadece RP'li yöneticileri değil, eski parti üzerinden devralınan belediye mensuplarının da denetlenmesi işlevini taşıdığından bir iç kontrol mekanizması olarak çalışmaktaydı.⁹⁵⁶

“Halk meclisleri Bahri Beyin bir projesiydi. En geniş anlamda uygulayan ise Kağıthane Belediyesi olarak bizdik. Göreve başladığımızdan son güne kadar aralıksız uyguladık. Prensip itibarıyla parti kimliğinin sokulmadığı yerlerdi bu meclisler; eğer parti kimliği ile orda olunsaydı halk değil parti meclisi olur ve bizim gibi düşünmeyen insanlar layıkıyla fikirlerini ifade imkanı bulamazlardı. Halk meclisleri halka açık, kahvehane, düğün salonu gibi yerlerde yapılıyordu ve isteyen söz alıp konuşuyordu. Halk soruyordu, ne aldın, ne sattın, gelirin ne, akla gelebilecek her türlü soru soruluyordu. Halk meclisleri, Alev Alatlı'nın “Or'da Kimse Var mı? Valla, Kurda Yedirdin Beni” adlı romanına da konu oldu, romanın kahramanı olarak biz vardık, ayrıca yurt dışında da bir çok siyaset bilimi ve sosyoloji tezine konu oldu. Bu çalışmayı farklı kılan, halka dokunmak koşuluyla, siyaseti halkın denetimine açması bakımında doğrudan bir demokrasiye kapı açan bir uygulama olmasıydı. Temsili demokrasilerin oluşturduğu krizi aşmak adına yeni bir model önerisiydi yaptığımız. Bu süreç denetlemenin yanında öğretene de bir süreçti. Örneğin bir vatandaşımız konuşması sırasında “yangın valfi var mı diye? sordu “önce bunun ne olduğunu öğret sonra söyleyeyim” dedim. Görüntü kaydı alarak, ilgili amirlerle ve meclis üyeleriyle birlikte talepleri alıyorduk ve vatandaş ilerleyen süreçte bize neden yapılmadığının da hesabını soruyordu. Tabi halk meclislerinin bir diğer tarafı bizim de halkı denetlememizdi. Örneğin, vatandaşa çöpü belirtilen saatte koymamışsınız, evini boyamamışsın diye hesap sormaya başladık. Dolayısıyla katılım ve denetim karşılıklı bir hal aldı. Teşvik amaçlı, mahallesine bakan gerçek ve tüzel kişilere ödülleri verdik. Halk meclisleri, RP'nin İstanbul başta olmak üzere ülke çapında kendi siyaset biçimini anlatması için önemli bir projeydi, yaygın bir biçimde siyasal iletişim çalışmalarına konu oldu ve başta kendi ilçemiz olmak üzere RP'ne önemli bir oy katkısı oldu.”

RP'li belediyelerin en önemli iddiası ve söylemi ise “rüşvetin kökünün kazıma” politikasıdır. ANAP ve SHP'li belediye tecrübeleri neticesinde siyasetin, kamu kurumlarının ve özellikle de yerel yönetimlerin yolsuzluk ve rüşvet merkezli olarak kirlenmesi, RP'yi Adil Düzen söyleminin de etkisiyle rüşvete karşı mücadeleye sevk etti. 1989 yılında RP'li belediyelerin seçimi kazanması neticesinde Necmettin Erbakan tarafından tüm RP'li belediye başkanlarına “rüşvet alan da veren de melundur” yazısının belediyelere asılması direktifi verilmiştir.⁹⁵⁷ Kağıthane Belediye Başkanı Arif Calban, seçimi kazanması ile birlikte belediye binasına “Burada

⁹⁵⁶ Arif Calban, Yüzyüze Görüşme, İstanbul, 22.5.2017.

⁹⁵⁷ Fethullah Erbaş ile Yüz Yüze Görüşme, Ankara, 12.5.2017.

kesinlikle rüşvetle iş görülmez” yazısının asılması sayesinde halk nezdinde güven uyandırmasının yanında, çalışanlar nezdinde de bir ihtiyatlılık ve gerginlik oluşturduğunu ifade etmektedir. Calban, yeni bir model olarak, adaletli, dürüst, insanca ve kardeşçe bir yönetim vadetmelerine rağmen Kağıthane Belediyesinde yaşanan işçi direnişini,⁹⁵⁸ sistem kaynaklı bir kriz olarak okumaktadır.⁹⁵⁹

“Asıl sorumlular, sırf siyasi mülahazalarla belediyeleri işçi istihdam alanı olarak gören yöneticilerdir... Alınan bu işçiler vasıfsız. Bu durumda belediyelerin halka hizmet konusunda ileri adım atması zaten mümkün olmuyor çünkü bütçenin büyük kısmı personel gideri için harcanıyor. Oysa yerel yönetimlerin amacı, halka doğrudan hizmet vermektir... Yasalarda bütçenin % 30’ndan fazlasının personel gideri olarak kullanılamayacağı belirtiliyor ama biz göreve geldiğimizde bütçenin % 70’i maalesef personel gideri olarak kullanıldı. Vatandaşın hizmet için toplanan paraları belli gruba dağıtma için işbaşına gelmedik... Riskli olduğunu bile bile üzülmek de olsa ikinci yolu seçtik... çünkü hiçbir hizmet yapamama durumu söz konusu idi.”

RP’li belediyelerin odaklandıkları ve çözüm üretmeye çalıştıkları nokta, devraldıkları belediyelerin kendilerinden önceki partiler aracılığıyla büyük bir borç yüküne sokulması; liyakatsız, politize ve gereğinden fazla personel istihdamı ile çalışamaz hale gelmiş olması ve merkezi idare tarafından verilmesi gereken kamu kaynağının tahsis edilmemesi ya da eşitsiz şekilde pay edilmesi idi. RP, gelir getirici kaynak üretme, kiralama usulü, özelleştirme, muhtelif kuruluşlardan hibe ve en önemlisi de yurtdışındaki Milli Görüş mensuplarının yaptıkları yardımlar yoluyla yapılan satın almalar sayesinde merkezi iktidarın adaletsiz tutumuna karşı kendi kaynaklarını kullanarak çözüm üretme yoluna gitmiştir.

27 Mart seçimlerinde başarılı olmak isteyen RP’nin temel odaklarından birisi de İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığını kazanmaktı. RP İstanbul İl Başkanı ve RP İstanbul Büyükşehir Belediye Başkan adayı R. Tayyip Erdoğan, İstanbul üzerinden Türkiye ve dünya siyasetinin yön verebilecekleri iddiasındadır.⁹⁶⁰

⁹⁵⁸ Vasıfsız olan ve politik nedenler ile istihdam edilen 340 işçinin sözleşmesi 8 Ocak 1993 belediye yönetimi tarafından imzalanmaması üzerine, % 95’i sol eğilimli olan işçilerin yürüttükleri direniş kamuoyunda geniş bir yankı bulmuş ve 15 aya yakın örgütlü bir muhalefet gerçekleştirilmiştir. 27 Mart 1994 tarihinde RP’nin seçimlerden güçlü bir şekilde çıkması ve işçilerin göreve dönememesi üzerine örgütlü muhalefet 12 Nisan 1994 tarihinde sona erdirildi. Konuyla ilgili bkz. Cengiz Yıldırım, Yaşar Turgay, **Adil Düzen, Yerel Yönetimler ve Kağıthane Direnişimim Öyküsü**, (İstanbul: FTY Yayınları, 1994).

⁹⁵⁹ Feyzullah Kıyıklı, “Adaletli ve İnsanca Bir Yönetim Sağladık”, **Yeni Zemin Dergisi**, s.7 (1993): 47-48.

⁹⁶⁰ Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi**, 188.

“İstanbul’u yakalama Türkiye’yi yakalamaktır. Biliyorsunuz ki İstanbul bütün Türkiye’yi içinde barındırır ve Türkiye’nin kültür, sanat, ticaret vs. merkezidir. Ayrıca İstanbul’u yakalamak dünyayı ve dünyaya dinamizmi yakalamaktır. Çünkü İstanbul Bir dünya şehridir. Bu gelecek açısından da sağlıklı bir gelişmedir.”

RP tüm ülkede yoğun bir seçim faaliyet içine girmekle beraber, seçim maratonunun merkezini İstanbul’a kaydırıldı. 12 Aralık 1993 tarihinde “İstanbul Gecesi” ile seçim kampanyası resmen başlamasına rağmen; RP’nin İstanbul Büyük şehir belediye başkan adayı henüz belirlenmemişti. Teşkilat nezdinde Erdoğan’ın adaylığı ön planda olmakla beraber TOBB eski başkanı Ali Coşkun’un da ismi kamuoyunda geçiyordu. Şevket Kazan, *Refah Gerçeği* adlı eserinde, Korkut Özal ve arkadaşlarının Recai Kutan üzerinden yapılan görüşmeler neticesinde RP’ye katılması söz konusu olduğunu lakin yerel seçimlere doğru Coşkun’un İstanbul adaylığı şartıyla partiye katılacaklarını öne sürmeleri üzerine yapılan anketlerde⁹⁶¹ Erdoğan’ın isminin ön plana çıktığını ifade etmektedir.⁹⁶² Bu sonuç ile Erdoğan, RP İstanbul Büyükşehir Belediyesi’ne aday olarak gösterildi ve Korkut Özal ve arkadaşlarının partiye dahil gerçekleşmedi.⁹⁶³ 16 Ocak 1994 tarihinde önce Eyüp Sultan’da, daha sonra Fatih’te en son da Sultanahmet meydanında konuşan Erbakan, uğradığı üç nokta ile Müslüman bir kimlik üzerinden adaylarını tanııtma yoluna gitti.⁹⁶⁴

“Biz, batıl partiler gibi adaylarımızı çöplüklerde değil İstanbul’un en mukaddes yerlerinde açıklıyoruz. İstanbul’u alan Türkiye’yi alır; Türkiye’yi alan bütün dünyayı alır. İnşallah 28 mart günü burası yeniden İslambol olacaktır, İstanbul ikinci kez fethedilecektir.”

1994 mahalli idareler seçimleri, daha önceki yerel seçimler ile kıyaslandığında temel belli başlı farklılıklar arz etmekteydi. Öncelikle ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kriz, seçim sonuçlarını bir güvenoyuna dönüştürmüştü.⁹⁶⁵ Yerel odaklı konular oldukça azalmış, ulusal bazda etnik ve laiklik üzerinden işleyen kimlik tartışmaları bu seçimde ön plana çıkmıştır. Oldukça parçalı, bol miktarda partinin katıldığı bir

⁹⁶¹ RP tarafından yapılan ankette, RP İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkan adaylığı için beş isim halka sorulmuştur, R. Tayyip Erdoğan, Ali Coşkun, Nevzat Yalçıntaş, Temel Karamollaoğlu ve Veysel Eroğlu. Konuyla ilgili bkz. Taha Akyol “Belediye Görüntüleri”, **Milliyet Gazetesi**, 28.12.1993, 17.

⁹⁶² Kazan, **age**, 215-217.

⁹⁶³ Korkut Özal ve Ali Coşkun diğer bir çok muhafazakar isim gibi siyasete ANAP’ta devam etti.

⁹⁶⁴ Ruşen Çakır, Pervin Büyükçelebi, Vural Ergül, “Erbakan: İstanbul İslambol Olacak”, **Milliyet Gazetesi**, 17.1.1994.

⁹⁶⁵ Arsev Bektaş, “Kitle İletişim Araçlarının ve Kamuoyu Yoklamalarının Seçmen Davranışları Üzerindeki Etkileri Açısından 27 Mart Yerel Seçimlerinin Tahlili”, **Toplum ve Ekonomi Dergisi**, s.8 (1995): 151.

seçim olmuş ve merkezin sağında ve solunda yer alan partiler bir hayli bölünerek, birbirleriyle çatışarak seçim yarışını götürmüşler. İşlamcı kimliği taşıyan RP ise yer yer MHP ile küçük seçim ittifakları kurarak yarışa dahil olmuştu. 1989 Seçimlerinden 1994’a kadar, seçim mevzuatı da hayli değişime uğramıştı. Yerel düzeyde ön plana çıkan yer ise tarihsel kimliğinin yanında, ulusal ve uluslararası bir mkteseбата sahip olan İştanbul’du. Seçim ncesinde İştanbul Tuzla tren istasyonunda bombalı saldırı sonucu beş yedek subayın şehit edilmesi ve İştanbul Göztepe semtinde Mavi arşı’da gerçekleşen bombalı saldırıda 13 kişinin ölmesi İştanbul’u daha da odak haline getirecek⁹⁶⁶ ve İştanbul seçimleri ve “diğerleri” şeklinde bir kategoriye karşımıza getirecekti. Bu diğerlerinin içine İştanbul’un ifade ettiği tarihsel ve kültürel başkentın yanında siyasal başkenti de ifade eden Ankara için ayrı bir parantez açılacaktı.

RP, 27 Mart seçimlerine daha önce çalıştığı Anajansı tekrar tercih etti. RP’nin temel söylemi, merkez sağ ve solda kurumsallaşan bölünmüşlüğün ürettiği, beceriksizlik, yolsuzluk ve bunların toplumun üzerinde oluşturduğu ağır maliyetin ortaya konulmasıydı. Bu amaçla RP, Anajansın Başkan Mustafa elik’in ifade ettiği gibi bir cemaatin partisi olarak değil; bütün Türkiye’nin ve tüm seçmenlerin oyuna talip olan bir kitle partisi gibi hareket etmiştir.⁹⁶⁷ Merkezin ikiye bölündüğü, bölünen parçaların kendi içerisinde çatıştığı bir ortamda, kimlik ve değer üreten bir söylem ile RP, siyasal sistemin yaşadığı yapısal ve kronik sorunlara bir çözüm olarak kendisini adres göstermekte ve halka “Türkiye’nin Teminatı” şeklinde olumlu uyarıcılar göndermekteydi. 27 Mart Seçimleri ncesi, IV. Kongresinde ne çıkan Adil Düzen ve düzen değişikliği söylemi, halk katında yeterli düzeyde anlaşılamamakla birlikte DYP-ANAP-SHP kısır geni dışında değişim vaat eden bir adres olarak RP’yi ön plana çıkaracaktı.⁹⁶⁸ RP, 27 Mart seçimlerinde, 1991 yılında ilk kez ortaya atılan katılımcılık söylemini devam ettirmekle beraber, yolsuzluk karşısında temiz siyaset, basit gibi görünmekle beraber dönemin şartları açısından yakıcı bir problem haline gelen p sorunu ve doksanlı yılların başından itibaren yükselen pornografik içerikli görselliğin yasaklanmasını seçim teması haline getirilmiştir.⁹⁶⁹ Ayrıca, bu süreçte

⁹⁶⁶ Turan, **age**, 247.

⁹⁶⁷ zkan, **Seçim Kazandıran Kampanyalar**, 185.

⁹⁶⁸ Naci Bostancı, “ncesinde ve Sonrasında 27 Mart” **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.27 (1994): 44.

⁹⁶⁹ İşlamcı kesim kadar sol/Kemalist düşünürler arasında da yoğun bir şekilde 90’larda grsel ve basılı medyada çıkan erotik içerikli haber, reklam ve gösterilerin RP’nin oylarını arttırdığı düşüncesi

partiyle mesafeli ya da doğrudan ilişkili birçok İslamcı düşünür ve yayın organı açıkça RP'ye destek verecekti.⁹⁷⁰

1991 seçim kampanyasında “halktan yüzler” üzerinden yapısal sorunlara odaklanmak koşuluyla siyasal iletişim yürüten RP, 1994 yılında yerel seçimlerin aksine Necmettin Erbakan'ı ön plana çıkarmayı tercih etti. RP, İstanbul adayını dahi bir hayli geç bir zamanda açıklamış, belli ölçüde kendi teşkilatından bir ismin ön plana çıktığını bildiği halde oldukça uzun süre “ayak diremişti”. RP, İstanbul'da adayları için özel bir basın kampanyası yerine, Eyüp Sultan'dan başlayan bir seçim mitingi gerçekleştirmeyi tercih edecekti. Fakat, RP'de aday olarak ismi geçen Ali Coşkun'un teşkilatta bilinmemesi ya da diğer partilerin seçim nedeniyle siyasal arenaya “imaj” olarak çıkarılan adaylarının⁹⁷¹ siyasal alanda somut bir karşılığının olmaması, teşkilat ve siyaset içerisinden gelen, il başkanı, Beyoğlu Belediye Başkan adayı olan, milletvekili aday gösterilmiş ve partisi içinde de Erbakan sonrası lider olarak görülen Erdoğan'ı tek başına bir “değer” olarak ortaya çıkarıyordu. DYP'nin, ANAP'ta siyaset yapan, partinin kurucu üyesi, partiden ayrılıp, yeni parti kuran daha sonra DYP'ye katılan Bedrettin Dalan'ı; ANAP'ın ise DYP'den milletvekilli adayı gösterilen, Çiller zamanında DPT müsteşarlığı yapan ve Demirel'e damat olmaya hazırlanan İlhan Kesici'yi İstanbul'da adayı göstermeleri, merkez sağın iç içe geçerek birlikte çökmesinin ispatıydı. SHP'nin adayı ise, sadece bir müzisyenden öte “fikir adamı” olarak da kamuoyuna tanıtılan Zülfi Livaneli'ydi. SHP, İSKİ skandalı ile çalkalanan kötü imajını medya ve adayı üzerinden düzeltereği inancı ile solun bir çok unsurundan oy alabilecek bir adayı göstermişti.⁹⁷²

RP'nin başta İstanbul olmak üzere tüm teşkilatlarda, diğer partilerin medya üzerinden kurguladıkları imaj çalışmalarının aksine emek yoğun bir çalışma yürütmüştür. Erdoğan, alınan herbir oyun altında, bu çalışmayı yürüten parti mensubunun emeğinin bulunduğunu, bu emeğin kutsal olduğunu dolayısıyla göreve geldiklerinde de bu kutsallığın bilinci ile daha dikkatli ve hassas olmaları gerektiğinin altını çizmiştir.⁹⁷³ Parti örgütünün ve MGTV üzerinden gençlik

yerleşmiştir. Konuyla ilgili bkz. Atilla Akar, “Refah'ın Yükselme Nedeni Bulundu: Çıplaklık”, **Nokta Dergisi**, 10.4.1994, 50-53.

⁹⁷⁰ Göle, **Melez Desenler**, 73-74.

⁹⁷¹ Zeki Coşkun, “İstanbul Neyi Seçti?”, **Birikim Dergisi**, s.60 (1994): 12-13.

⁹⁷² Coşkun, 14.

⁹⁷³ R. Tayyip Erdoğan, “Kendimizi, İnsanlığımızı, Doğallığımızı ve İnancımızı Ortaya Koyuyoruz”, **İzlenim Dergisi**, s.6 (1994): 29.

teşkilatının emek yoğun çalışmasının yanında, RP'nin özellikle 1990'ların başında ihdas ettikleri Hanımlar Komisyonu, yoğun ve yaygın bir çalışma içerisine girerek RP'ni diğer partilerden önemli ölçüde farklılaştırmıştır. Hanımlar Komisyonu olarak, inanç, eğitim, disiplin ve takip ilkelerini esas haline getirdiklerini ifade eden Sibel Eraslan, evrensel ve aşkın değerlerin siyasal bir bilinç içerisinde, hamasi teorileri aşmak koşuluyla milyonlarca insan ile buluşturdukları iddiasındadır.⁹⁷⁴ Emek yoğun çalışmanın RP açısından yaygın, somut ve yüz yüze oluşunun iki temel kazancı bulunmaktadır. İlki, RP hakkında özellikle medyanın yaygınlaştığı ve imaj çalışmalarının hızlandığı bir dönemde çizilen olumsuz propagandanın silinmesi⁹⁷⁵ ve eşitsiz imaj inşasının ortadan kaldırılması; diğer yandan RP'li belediyelerin yapmış oldukları hizmetlerin bire bir halka anlatılması açısından büyük bir avantaj sağlıyordu. RP'li siyasetçilerin de imkan dahilinde medya organlarına çıkmaları ve parti mensuplarınca yapılan çalışmalar neticesinde, RP'li politikacı için çizilen “bağnaz, gerici, köktendinci, talancı” imajının bu insanlar üzerine oturmadığı görülmekteydi.⁹⁷⁶ İkinci olarak, kamuyu araştırmalarının yaygınlığı ve bunların gazetelerin birinci sayfalarından verilmesi bakımından, 27 Mart seçimleri önceki seçimlere kıyasla bir hayli farklılık arz etmektedir. RP'ye yakın gazetelere konu olan kamuoyu araştırmaları hariç hiçbir araştırmada RP İstanbul ve Ankara'da ilk sırada yer almamıştı.⁹⁷⁷ Yüzyüze yapılan emek yoğun çalışmalar, RP aleyhine yapılan spekülasyonlu içerikli çalışmaların somut karşılığının olmadığını parti yönetimine oradan da parti tabanına geri aktarım yoluyla iletilmesi bakımından önemli bir işlev sağlıyordu.

27 Mart 1994 tarihinde gerçekleşen genel mahalli idareler seçim sonuçlarına göre DYP, % 21,1 ANAP % 21 RP % 19,1 SHP % 13,5 DSP % 8,7 MHP % 7,9 CHP 4,6

⁹⁷⁴ Sibel Eraslan, “RP'li Hanımlar Geliyor”, *İzlenim Dergisi*, s.6 (1994): 27.

⁹⁷⁵ Davut Dursun, *Laiklik, Siyaset Ve Değişim*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 248.

⁹⁷⁶ Bostancı, *agm*, 45.

⁹⁷⁷ Cevdet Çagan, 27 Mart Yerel Seçimlerinde Basının Gündemi, Tutumu ve Refah Partisi Örneği, (Yüksek lisans tezi, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 17-19., Arsev'in belirttiği üzere, 27 Mart seçimlerinde hiçbir araştırma şirketi yakın yakın tahminde bulunamamış, seçim sonuçları kamuoyu tahminlerini bütünüyle yanlış çıkartmıştı. Bazı araştırmalar (Kamar ve British-Gallup) temel düzeyde dahi RP'nin yükselişini dahi görmekten uzaktı. Konuyla ilgili bkz. Arsev, *agm*, 188. Ankara'da, Sabah Gazetesi'nin, Br. Gallup'a yaptırdığı araştırma ile seçim sonuçları arasında farkın eksi 10 puana kadar çıktığı gözlenmektedir. Konuyla ilgili bkz. Turan, *age*, 267. Kamuoyu araştırmalarını yaptıran medya kuruluşları da kendi aralarından yaşadıkları rekabet dahilinde sonuçları kullanmışlar ve siyasal gerçeklik bir adım geriye düşmüştür. Örneğin Zülfü Livaneli'nin Sabah Gazetesi yazarı olması sonucu Sabah Gazetesi SHP'ye açıkça taraf olmuştur. Livaneli, konuyla ilgili bir anektotunda, bir gazete patronunun “sizinle hiçbir sorunum yok ama Sabah benim can düşmanın” dediğini aktarmaktadır. Bununla birlikte asıl yoğunlaşma RP'nin yükselişinin ana akım medyada yapmış olduğu panik ve partinin adaylarına karşı üretilen menfi propagandaydı. Konuyla ilgili bkz. Arsev, *agm*, 193.

BBP 1,2 oy oranlarına ulaştı. Belediye başkanlıklarında ANAP 789, DYP 882, RP 324, SHP 432, MHP 118, DSP 23, CHP 63 belediye kazandı. RP'nin sonuç dağılımına bakıldığında, başta İstanbul olmak üzere, Ankara, Konya, Diyarbakır, Kayseri, Erzurum büyükşehir belediyelerinin yanında, 22 il belediyesi (sonradan il olan Karabük ile 23), 82 ilçe ve 101 belde belediye başkanlığını kazandığı görülmektedir.⁹⁷⁸ RP'nin 1990 sonrası kazandığı kentli kimliğin en açık göstergesi, 27 Mart mahalli idareler seçimlerinden Türkiye ortalamasında, DYP ve ANAP'ın gerisinde kalan hareketin, büyükşehirlerde ilk sıraya oturmasıydı. ANAP % 21,8, SHP % 19,7 ve DYP % 15,9 oranına ulaşırken RP % 22,4 ile ilk sırada kendisine yer buldu ve şehirli bir resim verdi. RP, 15 Büyükşehir belediye başkanlığının 6'sını kazanmasını bildi. Büyükşehirlerin bulunduğu yerleşim yerlerindeki 56 ilçenin 25'i yine RP aldı. Büyükşehir konumunda olmayan il belediyelerinde en fazla başkanlık alan parti 22 belediye ile RP oldu; en yakın rakibi ANAP ise 11 belediye kazandı.⁹⁷⁹

Sonucu dikkatle beklenen, genel seçimin odaklandığı İstanbul Büyükşehir belediye başkanlığı seçiminde RP % 25,2 oy ile birinci oldu ve R. Tayyip Erdoğan başkanlık yarışını göğüsledi. Ankara'da RP, Melih Gökçek'in adaylığında aldığı % 27 oy oranı ile en yakın rakibi SHP'li Koral Göymen'e onbir bin oy fark atarak başkanlığı kazandı. Mahalli idareler seçimi üzerinden Ankara ve İstanbul'da merkez sağ ve solun seyri ile RP'nin yükselişi mukayese edildiğinde, İstanbul'da merkez sağın oylarını muhafaza etmesi neticesinde, RP'nin büyük oranda, merkez soldan;⁹⁸⁰ Ankara'da RP'nin gerçekleştirdiği 14 puanlık artışın üçte birini merkez sağdan geri kalan üçte ikisini ise merkez soldan aldığı görülmektedir.⁹⁸¹ Böylece, merkezin yaşadığı derin bunalım 1994 yılı 27 Mart seçimlerinde açıkça ortaya çıkacaktı. Merkezin etrafında bulunan bol miktarda partinin siyasi bir mutabakat yapamadığı gibi yeniye ait bir şey üretmekten bir hayli uzağında kaldıkları ve statükoya teslim oldukları görülmektedir.⁹⁸² Özellikle Başbakanlık görevini yürüten DYP lideri

⁹⁷⁸ Kazan, **age**, 224-226.

⁹⁷⁹ Turan, **age**, 274-273.

⁹⁸⁰ **Refah Partisi Üzerine Bir Araştırma**, 98.

⁹⁸¹ **age**, 99.

⁹⁸² RP'nin yükselişi karşısından 29 Şubat 1994 tarihinde Tansu Çiller'in öncülüğünde İstanbul Taksim'de "Ata'ya Saygı" mitingi düzenlendi. Mitinge RP ve DEP'liler hariç tüm partiler çağrıldı. Çiller konuşmasında "din, vicdan bezirganlarına, laik cumhuriyetin önüne çıkanlara dur diyelim. Atatürk'ü nesilden nesile bir meşale bir bayrak gibi taşıyalım" şeklinde ifadesiyle Kemalist çizginin merkez sağdaki taşıyıcılığına olmuştur. Konuyla ilgili bkz. **Hürriyet Gazetesi**, "Tek Yürek", 1.3.1994, 28. RP lideri Erbakan, yapılan mitingin demokrasiyi ortadan kaldırmak amaçlı bir deneme olduğunu ifade etmiş, RP İstanbul Büyükşehir Belediye adayı R. Tayyip Erdoğan ise "mitingi boykot" çağrısı yapmıştır. Bkz. "Erbakan Miting Cezayir Denemesi", **Hürriyet Gazetesi**, 1.3.1994, 29. Çiller

Çiller, laiklik merkezli yürüttüğü siyaset üzerinden RP'nin sistem karşısında sindirilmesi doğrultusunda politikası izlemişti. Diğer taraftan şehirli bir kimlik kazanan, yerel iktidar yönetimlerini ele geçiren RP karşısında İslamcı siyaseti “anlama” ve ona karşı “siyaset üreme” yerine ısrarla pompalanan “korku sendromu”⁹⁸³ ve “kriminalize etme” gayreti,⁹⁸⁴ sosyolojik ve kültürel olarak şehirle bütünleşen son seçimlerde politik olarak da klasik parti tabanı hariç geniş bir kesimi içine almak yoluyla yerelde başarı kazanan RP'nin 1995 yılında birinci çıkmasında önemli rol oynayacaktır.

Adil Düzen söyleminin inşası, parlamento temsili, yerel yönetim başarılarına eklenen büyük şehir merkezli yerel iktidar odaklarının gücü, yaklaşan 1995 yılı genel seçimleri açısından RP'ye büyük bir alan açmıştır. 27 Mart 1994 tarihinden genel seçimlerin yapıldığı 1995 yılı sonuna kadar yapılan yerel hizmetler, medya, iktidar ve diğer partiler üzerinden çizilmek istenen RP imajını bir hayli boşa çıkaracaktı. Kamuoyuna mal olmuş önemli sorunların RP belediyeler tarafından süratle çözülmesi, vatandaş nezdinde partinin itibarını daha arttırmaktaydı. Bunun en açık örneği SHP döneminde ismi yolsuzluklar ile anılan, hizmet vermekte güçlük çeken ve borç miktarı bir hayli artan İSKİ'nin 1995 yılına gelindiğinde, 11 trilyon düzeyi ile Türkiye'nin beşinci İstanbul'un birinci yatırımcı kuruluşu olması değişimi açıkça ortaya koyuyordu. Erdoğan bu başarının esaslarını öncelikle, bilgi, beceri ve ahlaki dürüstlük gibi temel prensiplerin öne çıkardığını ifade etmektedir.⁹⁸⁵

“Her şeyden önce doğru bir ekip kurduk. Ekibimizi oluştururken bilgi, beceri ve ahlaki dürüstlük gibi temel prensipleri öne çıkardık... Sorunlarımızın tespitinde ve teşhisinde olabildiğince objektif davranmaya çalıştık... Sorunların kavranmasında bilimsel ve teknik analizleri hiçbir aşamada ihmal etmedik... İcraatlarda şeffaflık ilkesine dikkat ettik. İhtimal hesaplarını göz ardı etmedik. Karar alır ve icraata girişirken köklü çözüm üretmekten ve uygulamaya koymaktan çekinmedik. Düşüncelerimizi yatırım planlarımızı ve tasarımlarımızı halka mal etmeye çalıştık.”

Çalışmaları dört ana kısma ayırdıklarını ifade eden Erdoğan, bunların ilkini teknik alan olarak ifade ettiği altyapı, ulaşım, su ve metro gibi çalışmalar olduğunu; ikinci

merkezli olarak yürüyen Atatürkçü söylem karşısında boş durmak istemeyen Mesut Yılmaz, Taksim mitinginden önce parti mensupları ile birlikte Anıtkabir'i ziyaret etmek suretiyle siyasal duruşlarını sergilediler. Konuyla ilgili bkz. “ANAP'lılar Anıtkabirde”, **Milliyet Gazetesi**, 28.2.1994, 19.

⁹⁸³ Konuyla ilgili bkz. Metin Sever, Baran Dural, “Fethedilemeyen Kentin İntikamı”, **Tempo Dergisi**, 29.5.1994, 12-15.

⁹⁸⁴ Konuyla ilgili bkz. Mehmet Metiner “Refah'a Karşı Teyakkuz”, **Milli Gazete**, 4.4.1994, 3.

⁹⁸⁵ R. Tayyip Erdoğan, “Biz Şov Değil İş Yapıyoruz” Mehmet Emin Gerger, **Belediyelerden İktidara Refah**, (İstanbul: Cemre Yayınları, 1996), 28-29.

alanın engellilere, kadın ve çocuklara ait hizmetleri kapsadığını ve bu alanda en önemli projenin, sorunların çözümü/hizmetlerin işleminde aracı kurum olan “beyaz masa”nın ihdası olduğunu ifade etmektedir. Üçüncü aşama kültürel çalışmalara odaklanmaktadır. Dördüncü aşama ise kronikleşmiş sorunların çözümü ve yeni projelerin geliştirildiği müteferrik çalışmalardır.⁹⁸⁶ Erdoğan, anket ve mülakat gibi araştırma yöntemlerini kullanarak, sorunların tespiti ve bu sorunların önceliğinin belirlenmesi noktasında çalışmalar yapıldığını ifade etmektedir. Bu çalışmalar rapor haline getirilmek suretiyle vatandaş ile belediye yönetimi arasında köprü vazifesi kurmaktadır.⁹⁸⁷

RP’li belediyeler hizmetin sunulması noktasında icracı olmalarının yanında; yerel düzeyde bir siyasi birlikteliğin, mahalli düzeyde yaşayışın örneğini gösterme hususunda “Adil Düzen” kimliğini model olarak ortaya koymaktadır. Kayseri Büyükşehir Belediye Başkanı Şükrü Karatepe tasarladıkları belediye biçiminin açık bir sistem olduğu ve kendilerinden başka insanlarla bir arada yaşamayı benimsediği iddiasındadır.⁹⁸⁸

“RP Belediyeciliği ya da Adil Düzen yönetimi, insanlara bugün sahip olduklarından daha fazla hürriyet sağlayacak, daha açık olacak, nelerin cereyan ettiğini halk daha fazla bilecek, insanlar üzerindeki her türlü haksız baskı kalkacak daha fazla çoğulculuğun ortaya çıkmasına izin verilecek, farklı düşünce ve imajların ifade edilmesine ve hayata geçilmesine imkan sağlanacak, sivil hayata dışarıdan müdahale edilmeyecek, hizmetin yürütülmesinde insanlar arasında fark gözetilmeyecek, yönetici makamların oluşumunda katılıma ağırlık verilecektir. Tasarladığımız idari düzen... çevresinden iç ve dış etkilere açık olan, çevresinden girdiler alabilen ve kendi içinde bunları dönüştürerek bünyesine uyarlayan sistemdir. Açık toplum talebinde bulunanlar, kendilerinden başka insanlarla bir arada yaşamayı benimsediklerini önceden taahhüt ederler.”

RP, kamu tüzel kişiliğine sahip modern bir örgüt olarak devlet kavramının aşkın anlamından soyutlanıp, ayakları yeren basan, insanı önceleyen, belediyeleri bir hizmet aracı haline getiren bir anlayışın inşası açısından yerel yönetim deneyimlerini önemli bir imkan haline dönüştürmüştür. Sivas Belediye Başkanı Temel Karamollaoğlu devlet ve hizmet anlayışlarının, halkını güden, yönlendiren, sürükleyen, varlığını devam ettirmeyi her şeyin üstünde tutan, önceliği insana

⁹⁸⁶ age, 30-31.

⁹⁸⁷ age, 42.

⁹⁸⁸ Şükrü Karatepe, “Kayseri’yi, Kalkınmış, Örnek Bir Şehir ve Yeniden Anadolu’nun Lideri Yapacağız”, Gerger, age, 155.

vermeyen bir yapıyı değil; barışı, sosyal adaleti, hizmeti ve güvenliğini tesis eden bir anlayış olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸⁹

RP, “27 Mart” gününü, belediyeler bayramı olarak kutlamaya başlamış ve 20-27 Mart 1995 tarihinde Ankara’da 27 Mart seçimlerinin gerçekleşmesinden bir yıl sonra “Yerel Yönetimlerde Birinci Yıl Sergi ve Fuarı” düzenlemişti. Bu amaçla hazırlanan, RP’nin tüm belediyelerinin, başkanları ve tarihleri hakkında verilen bilgiden sonra, planlama, yapılaşma, alt yapı, sosyal donatı alanı, basın yayın faaliyetleri, bütçe dengesi ve geçmiş ile mukayese, sağlık hizmetleri, eğitim ve kültür hizmetleri, personel durumu ve Belediye İktisadi Teşebbüsleri hakkındaki bilgilerden oluşan 777 sayfalık hacimli bir çalışma hazırlanarak kamuoyuna sunuldu.⁹⁹⁰

27 Mart mahalli idareler seçimi Türk siyasal hayatı açısından iki önemli sonucu doğurmuştur. Öncelikle, ana akım siyasal düşüncelerin önemli kurumsal kimlikler dahilinde bölünmesi ve siyasa üretme noktasında yaşadıkları kriz, RP’nin ısrarla gözardı edilen yükselişini bir politik olgu olarak ortaya koyacaktı. RP’nin yerel düzeyde gerçekleştirdiği hizmetler, toplumun her kesimi ile kurulan bağ ve genişleyen taban, RP’ye 1995 yılı milletvekili seçimlerinde iktidar yolunu açtı. Bu yükseliş RP açısından uzunca süredir gözlenen bir olgu olmakla birlikte; siyasetin ve devletin gözlerini kerhen kapatmak zorunda kaldığı bir olguydu. 27 Mart sonuçları hakkında ilk halka açık konuşmasını seçim kampanyasını başlattığı Eyüp Sultan’da yapan RP lideri Erbakan’ın, kazandıkları belediyeler aracılığıyla icra edecekleri faaliyetlerde 60 milyon arasında hiçbir ayırım yapmadan hizmet edeceklerini⁹⁹¹, ikinci adım olarak ise en kısa süre içinde iktidara gelip Adil Düzen’in kuruluşunu gerçekleştireceklerini ifade etmiştir.⁹⁹²

“...Fotoğrafa bakma nereden gelip nereye gidiyor önemli olan bu. Videoyu seyredersen ne görüyorsun. RP füze gibi göğe doğru yükseliyor. Taklitçiler mum gibi eriyor. Ülkenin yarısı RP’li oldu. Öbür yarısını bekliyor; onlar da olacaklar.”

⁹⁸⁹ Temel Karamollaoğlu, “Hak ve Özgürlüklerin Teminatı, Halkımızın Gerçek Temsilcisi Olan Refah Partisi’dir”, Gerger, **age**, 99.

⁹⁹⁰ Bkz. **Belediye Başkanları ve Faaliyetleri 27 Mart 94-27 mart 95, Yerel Yönetimlerde 1. Yıl**, (Ankara: Beltaş, 1995).

⁹⁹¹ RP’nin adalet, eşitlik ve liyakat iddiasına rağmen RP’li yönetimlerde İslamcı ideoloji doğrultusunda yaygın bir politik ayrımcılığın yapıldığı iddia edilmiştir. Konuyla ilgili bkz. Uğur Akıncı, “The Welfare Party's Municipal Track Record: Evaluating Islamist Municipal Activism in Turkey”, **Middle East Journal**, c.53, s.1 (1999): 75-94.

⁹⁹² “Fesat Odaklarına Dikkat”, **Milli Gazete**, 2.4.1994, 6.

Seçim sonuçlarının siyasal sistemi sarsması neticesinde, yapılan ilk MGK’da RP’nin rejimi sıkıntıya sokacağı gerekçesiyle, zal döneminden itibaren alışkanlık haline gelen “seçim yasasında değişiklik” ilk öneri olarak ortaya ıktı. İkinci olarak diğer partilerin gerekli çalışmaları yapmaları neticesinde RP’nin yükselişinin siyasal⁹⁹³ alanda önlenmesi düşüncesi “devlet” nezdinde kabul gören bir fikirdi.⁹⁹⁴ Gerçekleşen siyasal tecrübeler, toplumsal bir karşılığı olan siyasal bir yükselişin dışarıdan müdahaleler ile engellenemeyeceğini gösterecekti. Diğer yandan, Milli Görüş hareketi açısından ortaya çıkan fakat bu hareket ile sınırlı kalmayarak Türk siyasetinde 21. yüzyıl sonrasını hegemonik hale gelecek bir partinin ilk canlanışı 27 Mart 1994 Mahalli idareler seçiminde, R. Tayyip Erdoğan’ın İstanbul’da belediye başkanlığı seçimini kazanması ile gerçekleşecekti. Erbakan’ın siyasal alanda bulunduğu sürece, lidere olan itaat düşüncesi ile ısrarla bastırılan liderlik profili yaşanan yargı müdahaleleri ile birlikte Milli Görüş hareketini ikiye ayıracak ve yenilikçiler olarak bilinen, bir alt nesilde yer alan, İstanbul merkezli ve Erdoğan liderliğinde güçlenen siyasal oluşum Türk siyasetinin önemli aktörü haline gelecekti.

Sonuç olarak yerel odaklı bir seçim sadece mahalli düzeyde kalmayarak ulusal ve uluslararası sistem açısından önemli sonuçlara gebe politik bir dönüşümü tetikledi.

6.2. Refah Partisi’nin Merkezi İktidar Tecrübesi

Milli Görüş hareketi 1980 ncesi MSP kimliği ile önce CHP ile daha sonra da I. ve II. MC hükümetlerinde koalisyon ortağı olarak yer aldı. 12 Eylül sonrasında, uzunca süre yaşadığı baraj sıkıntı nedeniyle parlamentoda yer alamayan RP ancak 1991 seçimlerinde parlamentoya girmeyi başardı ve kazandığı ivme ile 27 Mart 1994 seçimlerinde merkez sağ partilerin yanı başında seçimi % 19,1 oy oranı ile üçüncü sırada tamamladı. RP’nin çıkışını sürdürmesi neticesinde 24 Aralık 1995 tarihli milletvekili genel seçimlerinde % 21,4 oy oranı ile ilk sırada yer aldı ve kısa süreli Mesut Yılmaz hükümetinden sonra 28 Haziran 1996 tarihinde DYP ile yapılan koalisyon ile birlikte Erbakan politik hayatında, ilk ve son kez başbakanlık koltuğuna oturdu.

⁹⁹³ 27 Mart 1994 ve 24 Aralık 1995 sonrasında da RP’nin yükseliş nedenleri gerçekçi siyasal analizlerden çok Kemalist çizginin hakim olduğu pejoratif kaynaklı çalışmalara konu olmuştur. Konuyla ilgili bkz. Ergun Poyraz, **Refah’ın Gerçek Yüzü-I**, (Ankara: Poyraz Yayınları, 1996), İsmet Zeki Eyuboğlu, **İslam’da Bölünmeler elişmeler-Refah’ın Tırmanışı**, (İstanbul: Miletos Yayınları, 1994)

⁹⁹⁴ Yalçın Doğan, “MGK’da Refah Tartışması”, **Milliyet Gazetesi**, 1.4.1994, 13.

RP'nin mahalli idareler seçiminden güçlenerek çıkması karşısında merkezin iki yakasında siyaset icra eden DYP-SHP koalisyonu bunalımlı günler geçirmekteydi. DYP siyasi olarak Kemalist tezlere dayanma ve yükselen RP karşıtlığı üzerinden gücünü muhafaza etmeye çalışmakla birlikte, 5 Nisan Kararları neticesinde oluşan tahribat büyük toplumsal hoşnutsuzluk doğurmuştu. Koalisyon ortağı SHP ise içeriden sosyal demokrat bir eleştiriye maruz kalmanın yanında DYP karşısındaki pasif tutumu, toplum nezdinde kredisini bir hayli azalttı.⁹⁹⁵ Merkez solun, 27 Mart 1994 seçimlerinde İslamcı RP karşısındaki ağır yenilgisi, merkez solda birleşmeyi zaruri kılıyordu. DSP'nin isteksiz tavrı neticesinde CHP ve SHP sosyal demokrat kesimin önemli ismi Hikmet Çetin'in "önderliğinde" CHP'de birleşme kararı aldılar.⁹⁹⁶ Böylece, DYP-SHP hükümeti merkez solda, İnönü ve Karayalçın'ın akabinde yolun sonunu Hikmet Çetin ile getirecekti. CHP Genel Başkanlığı'nı devraldıktan sonra Çiller ile görüşen Baykal, mevcut koalisyonun sürdürülebilir olmaktan çıkması nedeniyle, 20 Eylül 1995 tarihinde fiilen sonlandığını ve yapılacak şeyin bir an önce Türkiye'yi seçime götürmek olduğunu ifade etti.⁹⁹⁷ Çiller'in başarısız azınlık hükümeti girişimini⁹⁹⁸ ardından erken seçimin, CHP ve DYP'nin öncülüğünde verilen önergenin kabul edilmesi ile 24 Aralık 1995 tarihinde yapılması kararlaştırıldı.⁹⁹⁹ Yapılan seçim neticesinde yükselişi sürdüren RP girdiği yarış ilk sırada tamamladı ve meşakkatli iktidar mücadelesinin zirvesi olan hükümet koltuğuna bir hayli yaklaştı; fakat cari rejimin asker, sivil, medya ve politikacı üzerinden gösterdiği Milli Görüş karşıtlığı, RP'yi belli süre daha sistemin çeperinde tuttu. RP'nin anayasa yargısına yaptığı iptal başvurusunun olumlu değerlendirilmesi neticesinde Milli Görüş hareketi siyasal tarihinde ilk ve son kez olmak üzere iktidar koltuğuna oturdu; fakat bu tecrübe sistemin açık müdahalesi ile bir yıl gibi kısa süre sonunda noktalandı ve kendisine iktidar yolunu açan AYM tarafından parti kapatıldı.

⁹⁹⁵ Aydın, Taşkın, *age*, 404.

⁹⁹⁶ "Solda Nikahın İlk İmzası", *Milliyet Gazetesi*, 7.11.1994, 19. Hikmet Çetin'in, 18 Şubat 1995 tarihinde devraldığı "emaneti", 14 Eylül 1995 tarihinden itibaren, Karayalçın karşısında kongreyi kazanan Deniz Baykal yürüttü. Böylelikle, sosyal demokrasi arayışı tekrardan klasik köklerine dönmek suretiyle son buluyor; CHP, Baykal'ın öncülüğünde Kemalist bir çizgiye doğru kaymaya başlıyordu. Konuyla ilgili bkz. Kömürcü, *age*, 447.

⁹⁹⁷ "Gündem, Erken Seçim", *Cumhuriyet Gazetesi*, 21.9.1995, 1.

⁹⁹⁸ DYP-SHP(CHP) hükümetinin son bulması üzerine, Çiller 51. "Azınlık" Hükümetini Türkeş ve Ecevit'in desteği ile kurdu fakat bu kabine 15.10.1995 tarihinde TBMM'den güven oyu alamadı. Bkz. Kazan, *age*, 181-182.

⁹⁹⁹ 30.10.1995 Tarihinden, seçimlerin gerçekleşmesi neticesinde 6.3.1996 tarihinde Mesut Yılmaz Başbakanlığında kurulan 53. Hükümete kadar, CHP destekli Tansu Çiller kabinesi (52. Hükümet) yürütmüştür. Konuyla ilgili bkz. Cumhuriyet Gazetesi, "52. Hükümetin Programı Seçim Hedeflerine Dönük", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1.11.1995, 4.

6.2.1. 24 Aralık 1995 Milletvekili Seçimleri ve RP'nin Sisteme İlerleyişi

TBMM'de 27.10.1995 tarihinde kabul edilen ve bir gün sonra Resmi Gazete'nin mükerrer sayısında ilan edilen 4125 sayılı kanun ile XX. Dönem milletvekili seçimlerinin 24 Aralık 1995 tarihinde yapılması kararlaştırıldı ve Seçim Kanununda önemli değişikliklere gidildi.¹⁰⁰⁰ Gerçekleştirilen değişiklikler ve AYM'nin yaptığı iptaller neticesinde, 24 Aralık seçimlerine, “seçim çevresi barajı” olmadan ve 1991 seçimlerinden farklı olarak blok liste ile (tercih sisteminin iptali) girildi.¹⁰⁰¹

RP, 24 Aralık genel seçimlerini daha önceki iki seçimde çalıştığı Anajans'ın çizdiği strateji üzerinden, düşük dozlu, laik basının kendisi için inşa etmeye çalıştığı olumsuz imaj nedeniyle ağır adımlarla hareket eden, partiyi geniş kesimler ile buluşturmak adına görünüş itibarıyla iddiasız fakat derinden, toplumsal kriz noktalarına odaklanan; teşkilatların emek yoğun çaba gösterdiği bir çalışma şeklinde kampanyasını yürütmüştür.¹⁰⁰² Başta DYP olmak üzere ANAP ve CHP'nin “olumsuz mesaj” şeklinde verdikleri seçim ilanlarında, RP ve lideri Erbakan'a pejoratif anlamda merkezi bir konum verildiği, Erbakan'ın laik cumhuriyeti rafa kaldıran ve çağdaşlıktan geri döndüren bir düşünceye sahip olduğu iddia edilmekle beraber, RP'nin pozitif mesaj tekniğini kullandığı ve direkt kitlelere yönelik siyaset yaptığı görülmektedir.¹⁰⁰³ Çiller, Baykal, Yılmaz, Türkeş ve Ecevit'in bir araya geldiği açık oturumlara Erbakan ısrarla katılmayarak, “RP ve diğerleri”, “RP'den öncekiler” şeklinde bir siyasal görüntü¹⁰⁰⁴ verme çabasında oldu.¹⁰⁰⁵

RP, seçim beyannamesinde temel düzeyde DYP-SHP koalisyonu sürecinde dört yıl boyunca tahrip olan, ekonomi, siyaset kurumu, terör ve demokratik düzenin yeniden inşası üzerine odaklanmıştır. RP, ana söylem itibarıyla Milli Görüş çizgisini takip etmekle beraber,¹⁰⁰⁶ Adil Düzen söylemi üzerinden renk ve söylem kattığı politik retoriği aracılığıyla, uygulanan yanlış ekonomi politikaları ve siyasetin

¹⁰⁰⁰ TBMM'de yasalaşan, 100 Türkiye milletvekilliği (milletvekili sayısı 450'den 550 çıkarıldı) ile il barajının % 20 ve 25'den ülke barajı ile aynı seviyeye indirilmesi öngören düzenlemeler AYM tarafından iptal edildi. Konuyla ilgili bkz. Şevket Kazan, **Refah Gerçeği-II**, (İstanbul: Keşif Yayınları, 2004), 3.

¹⁰⁰¹ Sabuncu, Şeker, **agm**, 1163.

¹⁰⁰² Özkan, **age**, 226.

¹⁰⁰³ Ayşegül Yaraman Başbuğu, “Siyasal Reklamcılık ve 24 Aralık 1995 Genel Seçimleri”, **Birikim Dergisi**, s.88 (1996): 85.

¹⁰⁰⁴ Ziya Öniş, “The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective”, **Third World Quarterly**, c.18, s.4 (1997): 755.

¹⁰⁰⁵ RP muhalefeti medyada ise bu durum Erbakan'ın kaçtığı şeklinde verildi. Konuyla ilgili bkz. “Erbakan Açıkoturumdan Kaçtı” **Cumhuriyet Gazetesi**, 12.12.1995, 6, “Erbakan Neden Kaçıyor” **Milliyet Gazetesi**, 13.12.1995, 18.

¹⁰⁰⁶ **Refah Partisi 24 Aralık 1995 Seçim Beyannamesi(Özet)**, (Ankara: Refah Partisi, t.y.), 4.

“renksizleştigi” bir dönemde siyasal bir kimliği ön plana çıkarmış ve sahip olduğu klasik taban haricindeki geniş kitleyi hedeflemiştir. Sağ siyasetin politik olarak oldukça devletçi bir dili kullanmaya başlaması ve 1991 seçimlerinden itibaren vaat edilenleri gerçekleştirmekten uzak siyaseti; solun, “iş göremez” hali ve yolsuzluklar ile anılması sonuç itibarıyla enflasyon, işsizlik, terör ve demokrasi yoksunluğu kitleleri RP’ye doğru kaydıracaktı. RP, başta DYP ve ANAP arasında olmak üzere; diğer partilerin kendi aralarındaki çekişmelerin uzağında, medya desteğinden görece yoksun; lakin toplumun bir çok katmanı ile girdiği yakın ilişki ve kurduğu seçim odaklı teşkilatı neticesinde seçimlerden birinci sırada çıkmayı bilmiştir.

RP seçim sloganları incelendiğinde, ilk dikkat çekici olan tüm seçim ilanlarının “25 Aralık sabahı Türkiye Yeniden Doğacak” alt başlığı ile verilmiş olmasıdır. RP, “halkın ittifakı Refah iktidarı” şeklinde verdiği bir başka ilan ile 24 Aralık seçimlerini Milli Görüş hareketi, RP iktidarı ve Türkiye açısından bir kırılma olarak görmekte; çöküntüye uğrayan siyasal sistem karşısında en önemli aday olarak kendisini göstermektedir. “Terör yarası Refah’la sarılacak” başlıklı ilan, terör sorununun silah zoruyla değil; barış içinde, kalkınma hamlesiyle ve İslam kardeşliği içinde çözüleceği; bütçeden ayrılan savunma harcamalarının terör nedeniyle dağa taşta savrulduğu, teröre harcanan bütçenin RP iktidarı ile Güneydoğunun kalkınması için harcanacağı ifade edilmiştir. RP, adına ve amblemine koşut olarak, temel düzeyde refah üreten, temiz bir siyaset ortaya koyma iddiasındadır. “Rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak” başlıklı ilanda, görevi halka hizmet olan kurumların rüşvet bataklığına saplandığı, komisyonsuz devlet işlerinin yürümediği ve bu olumsuz çarkın toplumu da çürüttüğü ifade edilmiştir. Temizlik anlayışının somut göstergesi olarak RP, mahalli idareler deneyimlerini örnek gösteriyor ve devlet kurumlarında da benzer bir çalışma için halktan iktidar talep ediyordu.¹⁰⁰⁷ ANAP iktidarı, daha sonra da DYP-SHP koalisyonu döneminde uygulanan ekonomi politikalarının orta ve alt gelir gruplarında meydana getirdiği derin iktisadi çöküntü, RP’yi işçi, memur, işsiz ve emekli vatandaşların bulunduğu gruplarına yöneltti. “Ücretler, Vergilerle budanmayacak” başlıklı ilanda, 24 Aralık’ta işçinin, memurun oyu Türkiye’nin kaderini değiştireceği ve emeğin gerçek değerini bulduğu yeni bir Türkiye’nin doğacağı ifade edilmiştir.¹⁰⁰⁸ Sınıflı toplumlarda, sol siyasetin ürettiği temel argümanlar, solun başarısız sosyal demokrasi deneyiminden sonra Kemalist

¹⁰⁰⁷ Özkan, *age*, 224.

¹⁰⁰⁸ *age*, 223.

çizgiye kaymaya başladığı bir dönemde RP tarafından ileri sürülmüş olması oldukça önemliydi ve bu siyasal çıkış şehir yoksulu, hırpalanmış kesimlerde büyük bir karşılık buldu.¹⁰⁰⁹ Başarıda, RP'nin belediyeler üzerinden mahalli düzeyde yürüttüğü sosyal politikaların önemi büyüktü. Dolayısıyla, Adil Düzen söylemi sadece retorik üzerinden inşa edilen bir kimlik değil; somut karşılığı olan bir politika olarak 20. yüzyılın son döneminde Türk siyasetinde karşılık buluyordu.

24 Aralık 1995 tarihinde yapılan erken milletvekili genel seçimlerinde RP % 21,4 oy oranı ile birinci sırada yer aldı ve onu ANAP % 19,6, DYP % 19,2, DSP 14,6 ve CHP % 10,7 ile takip etti. MHP ve Kürt tabanlı HADEP baraj altında kaldı, Cem Boyner öncülüğünde bir aydın hareketi olarak seçimlere katılan Yeni Demokrasi Hareketi (YDH) ise % 0,47 oy ile bir varlık gösteremedi. Seçim sonuçları bakımından Erbakan'ın "Halk bir yanardağ gibi patlamıştır" ifadesine¹⁰¹⁰ rağmen, gerçekte RP birinci çıkmakla beraber beklenen patlamayı yapmaktan uzaktı ve Türk siyasetinin etkin çevreleri RP'nin bulunmadığı bir formülü devreye sokma gayretindeydiler. Seçim sonucu bakımından RP 158, DYP 135, ANAP 132, DSP 76 ve CHP 49 milletvekili kazanması sonucunda, DYP-ANAP koalisyonunun tek başına güvenoyu alamayacağı nedeniyle merkez solun desteğine işaret edilmiştir.¹⁰¹¹ RP ve ANAP koalisyonuna, Yılmaz'ın ilk tepkisi "Bugünkü yönetim anlayışı söz konusu olduğu sürece RP ile koalisyon görüşmeleri yapmalarının mümkün olmadığı" yönündeydi. Türkiye Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) de kuruluşundan bugüne verdikleri ikinci gazete ilan ile sistemdeki kitlenmenin merkez sağda bir uzlaşma ile giderilebileceği çağrısı bulunuyor, merkez sola da bu uzlaşmanın bir parçası olması gerektiği uyarısı yapılıyordu. Ana akım medya açısından da bütün oklar ANAP ve DYP ittifakını gösteriyordu.¹⁰¹² Hürriyet Gazetesi yazarı Ertuğrul Özkök, seçim sonuçları itibariyle halkın Refah zihniyetine hayır dediğini, vatandaşın % 80 itibariyle laik rejimden yana oy kullandığını iddia ederek, Çiller ile Yılmaz arasında cereyan eden tartışmanın noktalanmasını önermiş ve ülke çıkarı doğrultusunda ittifak yapmaları yönünde çağrıda bulunmuştur.¹⁰¹³ Seçimden birinci çıkmış olan RP'nin ise bu siyasal ittifakın herhangi bir yerine konumlandırılmayarak

¹⁰⁰⁹ Kahraman, Refah Partisi'nin Koşulları, 5.

¹⁰¹⁰ Kazan, **Refah Gerçeği-II**, 27.

¹⁰¹¹ "ANAYOL'a Doğru" **Milliyet Gazetesi**, 29.12.1995, 1.

¹⁰¹² "Sol Destekli ANAYOL'a Doğru", **Sabah Gazetesi**, 26.12.1995,1, "Mesaj ANAYOL", **Hürriyet Gazetesi**, 25.12.1995, 1.

¹⁰¹³ Ertuğrul Özkök, "Yılmaz ve Çiller'den Fedakarlık", **Hürriyet Gazetesi**, 25.12.1995, 35.

adeta sistem dışı görüldüğü açıktı.¹⁰¹⁴ Erbakan, sistemin kendisine karşı göstermiş olduğu dışlayıcı tavrı bilerek lakin aldırış etmeden, Demirel'in koalisyon kurma görevini kendilerine vereceği inancı ile tüm partiler ile görüşeceklerini ifade ediyordu. Seçim sonrası yapılan basın toplantısında Erbakan'a sorulan "Yapıcı olmaktan bahsediyorsunuz. Bundan RP'nin görüşmeler sırasında taviz vermeyi göze aldığı sonucu çıkabilir mi?" sorusuna verilen cevap, RP'nin muhalefet döneminde sistem karşısında göstereceği eleştirilerin görece yumuşayacağı hakkında ipuçları vermekteydi.¹⁰¹⁵

"Koalisyon demek uzlaşma demektir. Bu uzlaşma esnasında elastikiyet gösterilebilecek konular vardır, gösterilemeyecek konular vardır. Bizim elastikiyet gösterebileceğimiz alanda uzlaşma olabileceğini düşünüyoruz. Biz bunu daha önce 1974-1978 yıllarında da denedik ve başarı olduk. İnşallah yine başaracağız."

Seçim sonrası RP haricindeki partiler arasında cereyan eden görüşmeler devam ederken, Cumhurbaşkanı Demirel 9 Ocak 1996 tarihinde bütün parti liderleri ile görüşme yaptıktan sonra hükümeti kurma görevini RP lideri Erbakan'a verdi. Demirel, basına yaptığı açıklamada, liderler ile yaptığı görüşmede güvenoyu alacak bir zeminin oluşmadığını, güvenoyu alamayacak bir koalisyonu kabul etmeyeceğini belirttikten sonra Erbakan'a üstü kapalı bir tehdit ile hükümeti kurma için makul bir süre verdiğini, aksi durumda görevi geri alacağını belirtti.¹⁰¹⁶ Erbakan'a daha sonra da Çiller'e verilen yetkiye rağmen koalisyonun kurulamaması üzerine, üçüncü olarak Yılmaz'a hükümet kurma görevi tevdi edildi. ANAP ve RP arasındaki sıkı görüşmelere rağmen askerlerin RP'ye karşı göstermiş olduğu tutum ve ANAP ile DYP koalisyonu yönündeki "temennileri" RP'li koalisyonu akim bırakacaktı.¹⁰¹⁷ Doksanlar Türkiye'sinde TSK ilk kez siyasal partiler sisteme açıktan bir müdahale yapmıştı. Ziyaret edilen TBMM Başkanı Mustafa Kalemli askerlerin beyanatlarını reddetse de; Yılmaz askeri müdahaleyi kabul edecekti.¹⁰¹⁸ Bunun üzerine rota DYP'ye çevrildi ve yapılan protokol neticesinde ANAP ile DYP'nin dönüşümlü başbakanlığında ve DSP'nin desteği ile ANAYOL azınlık hükümeti 6 Mart 1996 tarihinde kuruldu. 12 Mart 1996 tarihinde yeterli oya ulaşamamasına rağmen güvenoyu aldığı kabul edildi

¹⁰¹⁴ "Çağrı", **Milliyet Gazetesi**, 27.12.1995, 11.

¹⁰¹⁵ Kazan, **Refah Gerçeği-II**, 40.

¹⁰¹⁶ "Görev Erbakan'ın", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10.1.1996, 5.

¹⁰¹⁷ Derya Sazak, "Yılmaz'la Yeni Dönem", **Milliyet Gazetesi**, 13.3.1996, 16.

¹⁰¹⁸ Ali Bayramoğlu, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2001), 45.

ve görevine devam etti.¹⁰¹⁹ RP'nin ana muhalefet partisi olarak AYM'ye yaptığı başvuru neticesinde oylamada “eylemli içtüzük ihlali” olduğunu gerekçesiyle parlamento kararı (güvenoyu) iptal edildi¹⁰²⁰ ve Resmi Gazetede yayımlanması üzerine 6 Haziran 1996 tarihinde Yılmaz istifasını Çankaya'ya verdi.

6.2.2. Refahyol Koalisyonun Kuruluşu

Çiller ve Ecevit destekli ANAP iktidarının AYM kararı neticesinde son bulması ve devamında Yılmaz'ın istifası, RP iktidarı adına önemli bir ışık olacaktı. Cumhurbaşkanı Demirel, 7 Haziran 1997 tarihinde bütün siyasi parti liderleri ile görüşmesi sonrasında RP lideri Necmettin Erbakan'a hükümeti kurma görevini verdi. Bunun üzerine RP kendisine bir yol haritası belirlemek kaydıyla tüm partiler ile görüşmelere başladı. RP'nin ilk kapısını çaldığı BBP ve lideri Muhsin Yazıcıoğlu, RP'nin kuracağı koalisyona destek olacaklarını; buna karşın herhangi bir taleplerinin olmayacağını ifade etti. İlk başlangıç açısından Yazıcıoğlu'nun açık çeki RP için önem taşıyordu. Bu bağlamda, CHP ve DSP herhangi bir siyasal ortaklığa açık olmadıkların RP'ye iletiler. ANAP ise RP'nin öncelikle DYP ile görüşmesi daha sonra kendilerine gelmeleri gerektiğini ifade etti. Dolayısıyla RP için en güçlü ve olası siyasal ortak DYP liderliğindeki Tansu Çiller gözükmekteydi. Fakat Çiller'in başbakanlık koltuğu noktasındaki ısrarı, parti içindeki rahatsızlıklar, tabanda Erbakan ile kurulacak bir koalisyona karşı gösterilecek tepki, sistem kaynaklı reaksiyon ve seçim öncesi ve sonrasında Erbakan'a karşı takındığı açık güvensizlik söylemi, olası bir ittifakı engellemekteydi. Bunun yanında, RP'nin XX. Yasama döneminde Çiller hakkında ortaya attığı TEDAŞ ve TOFAŞ'ta yapılan usulsüzlük iddiaları,¹⁰²¹ başbakanlığı devretmeden önce 500 milyar TL tutarı örtülü ödenekten çektiği iddiası ve Çiller hakkında kanuna aykırı mal edinerek görevi kötüye kullanma suçundan verilen soruşturma önergeleri iki lider arasında önemli bir sorun olarak duruyordu. DYP ve RP arasındaki siyasal müzakereler geçmişten gelen yıpranmalar ve pürüzler ile başladı fakat iki taraf için de kazançlı bir şekilde devam etti ve Refahyol

¹⁰¹⁹ Anayasa'nın 111. maddesi uyarınca güvenoyu için üye tamsayısının salt çoğunluğu olan 276 oy gerekmektedir. 12 Mart 1996 tarihinde yapılan oylamada 257 kabul, 207 ret ve 80 çekimser oy kullanıldı. Yeterli güvenoyunu alamayan hükümetin göreve devamının hukuki karşılığı olmamakla beraber, süreç aksi istikamette devam etti. Konuyla ilgili bkz. “ANAYOL'a Çekimser Güvence”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13.3.1996, 6.

¹⁰²⁰ Anayasa Mahkemesi, (Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, 12.3.1996 günlü, 398 sayılı "Bakanlar Kuruluna Güven Oylaması Hakkındaki kararının bir içtüzük kuralı niteliğinde ve Anayasa'nın 96. maddesine aykırı olduğu savıyla iptaline ve yürürlüğün durdurulmasına karar verilmesi istemidir) **Resmi Gazete**, 22658, (06.06.1996).

¹⁰²¹ Çiller hakkında verilen önergeler ANAYOL hükümeti dönemine denk gelmekte ve RP'nin ana muhalefet olarak yürüttüğü siyasetin bir parçasını oluşturmaktadır.

Hükümeti 30 Haziran 1996 tarihinde kuruldu. Koalisyon müzakerelerinin sürecinde TBMM’de Çiller ile ilgili oylanmış örtülü ödenek soruşturması, 246 kabul oyuna karşılık 264 ret oyu ile Refahyol doğrultusunda işlem gördü. Böylece Çiller, bu zamana kadar güvenilmez bulunduğu RP’den önemli bir güvence elde etmenin inancı ile tüm baskılara rağmen koalisyonda yer alarak soruşturmadan kurtulmanın bedelini ödeyecekti.¹⁰²² RP ise müfrit iktidar merkezlik düşüncesine uygun bir şekilde yaptığı dönüş ile kamuoyunda dikkatleri üstüne çekiyor ve Adil Düzen söylemine yolun hemen başında gölge düşürdüğü şeklinde yorumlanıyordu.¹⁰²³

Refahyol koalisyonu eşit süreli olarak bölünmek koşulu ile başbakanlığın öncelikle iki yıl RP’de ikinci iki yıl ise DYP’de olması kararlaştırıldı. 37 Bakanlıktan, icracı bakanlıklardan 9’u DYP 8’i RP, devlet bakanlıklarından 10’u RP 9’u DYP’ye tahsis edildi. 28 Haziran 1996 tarihinde köşke sunulan ve aynı gün onaylanan 54. Hükümet BBP’nin de desteğiyle 278 kabul oyu ile 8 Temmuz 1996 tarihinde güvenoyu alarak görevine devam etti.¹⁰²⁴ Erbakan, TBMM’de yaptığı teşekkür konuşmasında, RP ile koalisyon yapmanın her babayığının harcı olmadığını, bu sebeple Çiller’e teşekkür ettiğini belirtirken Yılmaz’ın avucuna kadar gelen kuşu kaçırdığını ifade etmiştir.¹⁰²⁵

6.2.3. Refahyol Koalisyonu ve İç Siyaset

RP, kurulduğundan iktidara geldiği güne kadar belli bir ideolojiden beslenen, bunu açıkça kendisine ve mensuplarına giydirmekten çekinmeyen ve konumlandığı tarihsel resim ile sisteme meydan okuyan bir toplumsallığın siyasi temsilcisi olmuştur. Belediye deneyiminde kısmen görülen fakat iktidar olma ile apaçık ortaya çıkan politik gerginlik, bu zamanda kadar bir toplumsal kesimin temsilci olan partinin, ülkenin tamamını nasıl yöneteceği ya da sisteme meydan okumak ile sistemi işletmenin barındırdığı çelişkinin nasıl aşılabileceği meselesi halini almıştı. Merkez sağ siyasetin, sistem ile olan göbek bağı ve uyguladıkları pragmatik siyaset gerginliğinin çıkmasını örtmekle birlikte, radikal ve iddialı bir söyleme sahip RP açısından mücadele kolaylıkla gün yüzüne çıkıyordu. DYP ile yapılan koalisyon, tarihsel anlamda farklı bir siyasi çizgiyi barındırmanın yanında DYP’nin siyasi anlamda kaydığı devletçi dil ve ekonomik olarak girdiği klientalist ilişkiler, RP’nin

¹⁰²² “Tansu Çiller’in yüce divan sıfatıyla AYM’de yargılanmaktan kurtuluşu kamuoyuna “yüce divandan kız kaçırma” olarak yansıdı. Konuyla ilgili bkz. Osman Aydoğan, “Yüce Divan’dan Kız Kaçırma”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 29.6.1996, 6.

¹⁰²³ Kemali Saybaşılı, “Giriş”, yay. haz. Gencer Özcan, *Onbir Aylık Saltanat*, (İstanbul: Boyut Yayınları, 1998): 26-27.

¹⁰²⁴ Kazan, *Refah Gerçeği-II*, 166.

¹⁰²⁵ “Yeni Dönem Başladı” *Milli Gazete*, 9.7.1996, 8.

omuzlarına ağır bir yük bindirmektedir. RP, teorik ve politik düzlemde ortaya koyduğu hususların birçoğu ile Refahiyol hükümeti döneminde yüzleşmek zorunda kaldı. Bu konuların başında, 1996 yılı Temmuz ayından itibaren Çekiç Güç'ün ve OHAL'in süresinin uzatılması yer alıyordu. Refahiyol döneminin ilk MGK'sında Çekiç Güç'ün ve OHAL'in uzatılması kararı ve askerlerin verdiği briefing Erbakan'ı alternatifsiz bırakıyor; diğer tarafta RP milletvekilleri ve İslamcı aydınlar büyük bir hoşnutsuzluk dile getiriyorlardı. Erbakan milletvekillerine seslendiği konuşmasında, ucuz kahramanlık yapmadan ve dengelere zarar vermeden karar verilmesinin altını çizmekteydi.¹⁰²⁶

“Türkiye'nin menfaatlerini ABD ve Batıya karşımıza almadan koruyacağız. Kabadayılık yapmayız. Menfaatlerimizi, dostlukları bozmadan koruyacağız... Tek başımıza iktidar değiliz koalisyon ortağı olduğumuz ve her kararı ortağımızla uzlaşarak almamız gerektiğini akıldan çıkarmamalı.”

Erbakan'ın kendi parti mensupları ile olan geriliminin en açık göstergesi çözüm olarak ABD, Fransa ve İngiltere temsilcilerinden TBMM Dışişleri Komisyonu üyeleri ile görüşmeleri ve onları ikna etmelerini istemesiydi. Erbakan, Çekiç Güç'ün kalkması açısından ara formül olarak sıraladığı 12 maddelik talep listesinin kabul edilmesi şartıyla Çekiç Güç'ün süresinin uzatılmasına olur verecekti. 30 Temmuz 1996 tarihinde TBMM genel kuruluna gelen Başbakanlık tezkereleri yapılan oylama neticesinde kabul edildi ve Çekiç Güç'ün süresi beş ay, OHAL ise dört ay uzatıldı. Erbakan, öne sürdükleri maddeler ile bu anlaşmanın kendi lehlerine döndüğünü ifade etmekle beraber, kamuoyunun ve birçok RP milletvekilinin genel kanaati “u dönüşü” yapıldığı yönündeydi.¹⁰²⁷ Kürt Sorununun varlığı açısından OHAL ve Çekiç Güç konusunda ümitleri boşa çıkaran RP, PKK tarafından kaçırılan askerlerin Van milletvekili Fethullah Erbaş tarafından kurtarılmasıyla hanesine önemli bir artı değer yazdı.¹⁰²⁸ Kurtarma olayı devletin tepkisini çekmesi neticesinde, Erbaş hakkında

¹⁰²⁶ Çalmuk, **Erbakan'ın Kürtleri**, 176.

¹⁰²⁷ “Erbakan ABD'ye 15 Günde Teslim”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31.7.1996, 1. Milli Gazete ise Çekiç Güç'ün uzatılmasını “RP Ne Yaptığını Biliyor” başlığı ile verdi. Bkz. **Mili Gazete**, 31.7.1996, 1.

¹⁰²⁸ Başta TSK olmak üzere bir çok kamu kurumu ile görüşen asker aileleri 24 Aralık 1995 tarihinden önce RP'den Fethullah Erbaş ile irtibata geçmişlerdir. Erbaş ancak iktidar olabilmeleri üzerine inisiyatif kullanabileceklerini belirtmiş ve Refahiyol döneminde tekrar süreç işlemeye başlamıştır. Kuzey Irak'a geçen Erbaş, askerler ile görüşmesine rağmen teslim alamadan geri dönmek zorunda kaldı. Bu süre zarfında PKK iki askeri serbest bıraktı. Diğer askerlerin teslim alınması için Erbaş, Mazlum-Der Başkanı İhsan Arslan ve İnsan Hakları Derneği Başkanı Akın Birdal'dan oluşan ekip geri kalan askerleri 9 Aralık 1996 tarihinde teslim alarak ülkeye getirdi. Fethullah Erbaş, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 12.5.2017.

Devlet Güvenlik mahkemesinde 7,5 yıla kadar hapis talep edildi. Süreç içerisinde inisiyatif alan Erbaş'ın "TSK mensupları çok akıllı başında insanlar. Hepsi de sorunun ancak yüzde otuzunun askeri yöntemle çözülebileceğini, geri kalan yüzde yetmişinin sivil toplum örgütlerinin girişimleriyle, ikna metoduyla çözüleceği inancında"¹⁰²⁹ çıkışını Demirel'in "Eşkiya haddini bildirilmelidir" ile Erbakan'ın "Terörle masaya oturulmaz" sert karşılıkları izleyecekti. Bu noktada, Kürt sorunun varlığında inisiyatifin askerler elinde olduğunu fark eden Erbakan, siyasi bir çözümün uzağında asker ve sivillerden oluşan fakat uzunca süredir bir araya gelmeyen Terörle Mücadele Yüksek Kurulu'nu toplayarak ekonomik kalkınma merkezli köklü bir çalışma başlattı. Kurulun adı da "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Yüksek Kurulu" olarak değiştirildi. Kurul ikinci toplantısını 24 Mart 1997 tarihinde gerçekleştirdikten sonra, önce Bakanlar Kurulu'na daha sonra da 31 Mart 1997 tarihinde MGK'ya projelerini sundu. Böylece, Kürt sorununa yapılacak çözüm siyasi olmaktan çok ekonomik ve toplumsal bir alan kaydırılarak, asker ile olan pürüzlü ilişki kısmen örtülmek istenmiştir.

ANAYOL iktidarı döneminde Mehmet Ağar'ın 6 Mayıs 1996 tarihinde yayınladığı genelgelere bir tepki olarak, başta Bayrampaşa cezaevi olmak üzere tüm ülkede başlayan isyan ve açlık grevleri Refahiyol iktidarını döneminde gündemin en önemli maddesi oldu. Öncelikle Refahiyol koalisyonunun Adalet Bakanı Şevket Kazan, Ağar döneminde çıkarılan genelgeleri iptal ederek ayrıntılı ve mahkumların şartlarını kolaylaştırıcı yeni bir genelge yayınladı. Yasal düzenlemeye rağmen, açlık eylemleri tüm ülkede devam etti ve 63. günde ilk ölüm yaşandı, ilerleyen günlerde can kayıpları artarak devam etti.¹⁰³⁰ Dönemin şartları açısından Adalet Bakanı MGK'ya katılmamakla birlikte, Refahiyol döneminin ilk toplantısına davet edilerek konu hakkında görüşleri alındı; lakin müdahale fikri konusunda bir görüş birliği oluşmadı.¹⁰³¹ Şevket Kazan'ın inisiyatif kullanarak yapacağı müdahaleden önce 27 Temmuz 1996 tarihinde, RP milletvekili Mukadder Başeğmez, başta Yaşar Kemal, Halil Ergün ve Zülfü Livaneli gibi sol kökenli isimler ile adli ve idari makamların

¹⁰²⁹ "Erbaş: Ordu da Sivil Çözüm İstiyor", **Milliyet Gazetesi**, 8.8.1996, 12.

¹⁰³⁰ TKP-ML davası sanıklarından Aygün Uğur, Ümraniye Cezaevi'nde açlık grevinin 63. günü hayatını yitirdi. Konuyla ilgili bkz. "Cezaevinde ilk Ölüm", **Cumhuriyet Gazetesi**, 22.7.1996, 3. Açlık grevinin son bulduğu tarihe kadar 12 kişi yaşamını yitirdi. Konuyla ilgili bkz. Kazan, **Refah Gerçeği-II**, 342.

¹⁰³¹ Şevket Kazan, olayların merkezindeki Bayrampaşa Cezaevine müdahale gerekliliğinden bahsedilmekle beraber, önemli can kayıplarının yaşanabileceği nedeniyle MGK'da bir fikir birliğine varılamadığını belirtiyor.

iştirakiyle yapılan müzakere neticesinden grev son buldu. Refahyol açısından koalisyonun hemen başında devraldıkları yakıcı, kamuoyunu yoğun şekilde meşgul eden ve RP'ye karşı eleştirel boyut kazanan sorun yaşanan ölümlere rağmen daha fazla büyümeden son buldu.

Refahyol Hükümeti döneminde iç siyaset açısından en dikkat çekici husus, devlet içerisinde biriken devlet-mafya-siyaset ilişkisinin 3 Kasım 1996 tarihinde Susurluk ilçesinde meydana gelen trafik kazası ile ortalığa saçılmasıydı. Susurluk kazasından beş ay önce emniyet-asker-mafya ortaklığının işleyen on ayrı organize suç şebekesinin ortaya çıkartılarak kamuoyuna ve yargıya intikal ettirilmeleri¹⁰³² Susurluk kazasını sıradanlaştırmakla beraber, ilişkiler ağının koalisyon ortağı DYP üzerinde siyasete de sıçramış olması, olayın derinliğini ve farklılığını ortaya koymaktaydı. Susurluk meydana gelen kazada, daha önce İstanbul Emniyet Müdür Yardımcılığı yapmış olan İstanbul Polis Okul Müdürü Hüseyin Kocadağ, polis tarafından aranan 1980 öncesinde Ülkü Ocakları Başkan Yardımcısı ve Bahçelievler'de yedi TİP'li gencin öldürülmesi olayının zanlısı Mehmet Özbay kimliği ile Abdullah Çatlı, PKK ile mücadele eden devlet ile yakın ilişkisi bulunan, on bine yakın kişiyi himaye eden Bucak aşireti lideri DYP milletvekili Sedat Bucak ve Çatlı ile özel ilişkisi ortaya çıkan Gonca Us aynı araç içerisinde olaya karıştılar.¹⁰³³ Susurluk kazasını siyaset denkleminde ilginç kılan olaylardan birisi de 28 Temmuz 1996 tarihinde İstanbul'da öldürülen Kumarhane işletmecisi Ömer Lütfü Topal'ın zanlısı üç özel hareket polisi Ayhan Çarkın, Ercan Aksoy ve Oğuzhan Yorulmaz'ın Mehmet Ağar'ın oluru ve bizatihi Sedat Bucak'ın talebiyle Bucak'a verilen koruma polisleri olmasıydı.¹⁰³⁴ DYP'li Bucak'ın ile yakın ilişkisi bulunan, Erbakan'ın Libya gezisine karşı çıkarak kararname imzalamayı protesto eden İçişleri Bakan'ı Ağar'ın imzasının, Çatlı adına düzenlenen sahte "Emniyet Genel Müdürlüğü Uzmanı" kimliğinde bulunması siyasette büyük kriz oluşturdu ve Ağar, Çiller ile görüşmesi sonrası istifa etti. 13 Aralık 1996 tarihinde Topal cinayetinde kullanılan

¹⁰³² Enis Berberoğlu, **Susurluk**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 22.

¹⁰³³ Kocadağ, Çatlı ve Us'un öldüğü kazadan milletvekili Bucak yaralı kurtuldu. Konuyla ilgili bkz. "Esrarlı İlişkiler Saçıldı", **Milliyet Gazetesi**, 4.11.1996, 14.

¹⁰³⁴ Topal'ın öldürülmesinden sonra gözaltına alınan ve iddiaları reddeden üç polis, Mehmet Ağar'ın emri ile Özel Harekat Daire Başkan Vekili İbrahim Şahin tarafından İstanbul polisinden bizatihi teslim alınmıştır. İki olay arasında bağlantı kuran İstanbul Emniyet Müdürü Kemal Yazıcıoğlu, Susurluk olayı sonrasında ANAP'lı Eyüp Aşık daha sonra Mesut Yılmaz ve Cumhurbaşkanı Demirel ile bağlantı kurdu. Mesut Yılmaz, katıldığı televizyon programında Topal'ın kumar zincirine el koymak isteyen Çatlı ve ekibi tarafından öldürüldüğü iddia etti. Emniyet Müdürü Yazıcıoğlu Erbakan'ın bilgisi dışında İçişleri Bakanı Merak Akşener tarafından görevden alındı. Konuyla ilgili Bkz. Berberoğlu, **age**, 174-175.

silahlarda Çatlı'nın parmak izlerini bulunacak olması iki olayı birleştirmekteydi. Konunun bir devlet krizi aşamasına gelmesi üzerine Cumhurbaşkanı Demirel başkanlığında 22 Aralık 1996 tarihinde parlamentodaki partilerin liderleri birlikte görüşme yapıldı. Görüşmede, Erbakan'ın milletvekilleri dokunulmazlıklarının kaldırılmaması ve soruşturmalar için ayrı bir mekanizma kurulmadan normal işleyiş içinde çözülebileceği görüşü özellikle muhalefet kanadından tepki almıştır.¹⁰³⁵ MİT'in Susurluk kazası hakkında hazırlayıp sunduğu raporda Tansu Çiller'in eşi Özer Çiller'in de isminin geçtiği kamuoyunda ve zirvede konuşulmakla beraber, Erbakan isimlerin verilmesinden özenle kaçındı.¹⁰³⁶ ANAP lideri ise TBMM Araştırma komisyonuna Topal cinayeti ile ilgili zanlıların "yaptıklarımızdan Mehmet Ağar ve Özer Çiller'in haberi var" dediğini aktararak olayın siyasi boyutunu açmaya çalışmasına rağmen, Şevket Kazan Başbakanlık Teftiş Kurulu raporlarında devlet içinde "Çiller Özel Örgütü" şeklinde bir yapının bulunamadığı, olayın yargıya intikal ettiğini ve Adalet ve İçişleri Bakanlıkları için konunun kapandığını belirtecektir.¹⁰³⁷ Susurluk kazası sonrası ortaya saçılan bilgilerin siyaseti kavurduğu günlerde Başbakan Erbakan sessiz kalmasını "soruşturmayı etkilememek ve devletin hiyerarşisine zarar vermemek" olarak açıklamasına rağmen, tutumu kamuoyunda koalisyon ortağını korumak olarak algılanmıştır.¹⁰³⁸ Bu tavrın en açık göstergesi, Susurluk kazasını araştırmak amacıyla kurulan komisyonda Tansu Çiller ve eşi Özer Çiller'in ifadeye çağırılması yönünde olumlu oy veren RP'li Komisyon Başkanı Mehmet Elkatmış'a DYP'li üyelerin "Siz ne yapmak istiyorsunuz, koalisyonu bozmak mı istiyorsunuz?" eleştirisi, devamında da Çiller'in Erbakan'a ilettiği "Koalisyonu bozarız" tehdidi karşısında, Erbakan'ın koalisyonu sıkıntıya düşürecek bu kararın telafisi noktasındaki bakanlarına talimat vermesiydi. Elkatmış'ın görüşünü revize etmesi ile komisyon beşe karşı dört oyla, Çiller ailesinin dinlenmemesi yönünde görüşünü değiştirecekti.¹⁰³⁹

Politik bir söylem meselesinin ötesinde, devletin işleyişini illegal hale geldiği bir dönemde, konunun odağındaki koalisyon ortağının zımnen ya da açıkça iktidarın devamı amacıyla RP tarafından savunulmuş olması, RP'nin sahip olduğu politik

¹⁰³⁵ "Zirvede Anlaşmazlık", **Yeniüzyıl Gazetesi**, 23.12.1996, 5.

¹⁰³⁶ "İşte Zirvede Konuşulan 59 İsim", **Milliyet Gazetesi**, 27.12.1996, 16.

¹⁰³⁷ "Başbakanlığın Telefonu Silinmiş", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11.1.1997, 3.

¹⁰³⁸ "Erbakan: Devlet İçinde Çete Olmaz", **Cumhuriyet Gazetesi**, 3.12.1996, 4.

¹⁰³⁹ Kemali Saybaşı, "Siyasal Sistem Bunalımı", yay. haz. Gencer Özcan, **Onbir Aylık Saltanat**, (İstanbul: Boyut Yayınları, 1998): 86.

düşünce ile eylem boyutu arasındaki makasın açılmasına neden olacak ve “aşkın devlet” kavramı ile hesaplaşamaması, 28 Şubat sürecinde RP’yi devlet ile karşı karşıya bırakacaktır. Çekiç Güç bağlamında İnönü’nün “Muhalefette bilmediklerimizi iktidarda öğrendik” ifadesini aktaran Şevket Kazan, iktidara gelme ile iktidarda kalmanın bilgisinin kendileri için de farklı olduğuna işaret etmektedir. RP, Milli Görüş hareketinin kuruluşundan itibaren hedeflediği iktidarı bırakmamak adına, pragmatizme, idare-i maslahata, devletli bir dile kaymaktan kaçınmamış ve siyasi olarak ortaya amorf bir resim koymuştur. RP’nin muhalefet ile iktidar dönemindeki fark ise iktidarın bir koalisyon olduğu, RP iktidarı olmadığı şeklinde tevil edildi.¹⁰⁴⁰

6.2.4. Refahiyol İktidarı ve Refah Partisi’nin İslamcı Pratikleri

İslamcı siyasetin ana akım politik temsilcisi olan RP, 1995 yılı milletvekilleri seçimlerinden birinci çıkmasına rağmen, tek başına iktidar olamaması neticesinde diğer partilere iş birliği çağrısında bulunarak, parti programlarını bir kenara koyulmasını; çözüm konusunda mutabakata varılarak hazırlanacak protokol üzerinden bir koalisyon kurulabileceği ifade etti. 1970 Yılında kurumsal hale gelen, 1990 sonrası politik dilini Adil Düzen şeklinde canlandıran, siyasal kimliklerin çöktüğü bir dönemde inşa ettiği politik söylemi ile toplumsal varoluşunu ortaya koyan Milli Görüş hareketi için bu çağrı radikal bir tutum içermekteydi. “Koalisyonda yer almak” söylemi RP için iktidar döneminde yaşadığı ideolojik kriz zamanlarında yapmadığı ya da yapamadığı politikalar açısından sığınılacak bir liman haline gelecektir. RP, koalisyon sınırlarını içerisinde bulunma gerekçesiyle ideolojik ve politik müktesebatından taviz vermeyi iktidarın idamesi açısından olur vermekle birlikte bir program dahilinde olmayan lakin siyasal pratikler üzerinden işleyen İslamcı çıkışlardan asla vazgeçmemiş, büyük bir özgüvenle icra etmiştir. Tüm bunların ötesinde, parti mensubiyeti olmayan lakin din kisvesi altında hareket eden birçok kişi ve dini içerikli konu Refahiyol iktidarında özellikle medya aracılığıyla gündemin ön sıralarında yer bulmuş, siyasi istikrarı da yakından etkilemiştir.

RP’nin kurumsal kimliğinin sahip olduğu rezervlerini aşan iki önemli isimden birincisi iktidar döneminden önce İXX. dönem TBMM’de RP milletvekili olan Hasan Mezarıcı’dır. Milli Görüş hareketi içerisinde görülmemiş olan cepheden ve açık Kemalizm eleştirisinin ilk kez RP’li bir milletvekilinin öncülüğünde

¹⁰⁴⁰ Konuyla ilgili bkz. Kazan, **Refah Gerçeği-II**, 680.

gerçekleşmesi sadece laik kesimler açısından değil Milli Görüş açısından da şaşırtıcı oldu.¹⁰⁴¹ Mezarıcı üzerinden RP'ye yönelen toplumsal ve siyasal baskı RP'yi kaldıramayacağı bir yük ile karşı karşıya bıraktı ve çözüm olarak ivedilikle Mezarıcı'nın ihracına karar verildi.¹⁰⁴² XX. Dönemde, Mezarıcı benzeri partinin sınırlarını zorlayan ikinci isim, “Çatlasanız da patlasanız da ben Hizbullahım. Türkiye'nin yüzde 99'u Hizbullahtır. Hizbullah Olmayanlar hizbulşeytandır.” şeklinde görüş beyan eden ve ifadeleri Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş tarafından partinin kapatılmasında delil olarak gösterilecek olan Rize Milletvekili Şevki Yılmaz'dır. Mezarıcı örneğinde olduğu gibi ihraç istemiyle disiplin kuruluna sevk edilen Yılmaz, 18 Haziran 1997 tarihinde istifa ederek partisinden ayrıldı.

RP ile doğrudan ilişkisi bulunmayan, lakin medyanın hükümete karşı işlevsel hale getirdiği ve askeri müdahale öncesi toplumsal vasatın hazırlanması için fiktif bir görüntü arz konulardan birisi de Aczimendi tarikatının ortaya çıkışıdır. Kendilerine has giysileri ile resmi törenlere iştirak eden, Ankara'nın işlek alanlarında görünür hale gelen 121 tarikat üyesinin “Atatürk'e hakaret” ve “polise mukavemet” nedeniyle tutuklanması, tarikatı medyanın ilgi haline getirdi. Daha sonra polis tarafından aranan liderleri Müslüm Gündüz'ün resmi nikahlı olmayan bir bayanla aynı evde polis ve medya “işbirliği” ile yakalanması, laik kesim nezdinde dikkatleri RP'ye çevirecekti. Aczimendi tarikat ile RP arasında kurulmaya çalışılan rabıta, dini kimliğin yıpranması ve RP'nin itibarsızlaştırılması üzerinden siyasal alanın müdahaleye açık hale gelmesi noktasında önem arz ediyordu.

RP, mensupları tarafından Milli Görüş düşüncesi ya da Adil Düzen söyleminin salt siyasal İslam'ı temsil etmediği; manevi kalkınmanın esas alınmak suretiyle din ve inanç hürriyetinin önündeki engellerin kaldırılması, laiklik uygulamasının Batı'daki şekli ile uygulanması olarak ifade etmekle beraber, öz itibarıyla İslamcı siyasetin ana akım temsilcisi ve parlamenter düzlemdeki taşıyıcısı olarak, iki dilli ve gergin bir ilişkinin yürütücüsü olmuştur. RP, aşkın iktidar arayışında, yönetme gücüne haiz olduğu dönemde bir model dayatması içerisine girmekten özenle kaçınmasının yanında İslamcı siyasi pratiklerin kamusal hale sokulmasından geri durmamıştır. Bunun en açık örneği, 1997 yılı Ramazan ayında Başbakanlık'ta İslami gruplara

¹⁰⁴¹ Hasan Mezarıcı yaptığı açıklamalarda, rejimi Kemalist diktatörlük olarak tasvir etmesinin yanında, rejim muhaliflerinin yeraltına inmek ya da dağa çıkmaktan başka yol bulamadıklarını iddia etmiştir. Konuyla ilgili bkz. “Mecliste Atatürk Karşıtı İttifak”, **Milliyet Gazetesi**, 24.02.1994, 17.

¹⁰⁴² “Mezarıcı İhraç Edildi”, **Hürriyet Gazetesi**, 1.3.1994, 29.

verilen iftar yemeğidir.¹⁰⁴³ Erbakan, tüm siyasi varoluşunda hedef olarak koyduğu politik makamda, siyasi ve dini şapkasını sentezlemek suretiyle Başbakanlık ve onun temsil ettiği siyasal sembolizm ile dini grupların terkip ettiği gücün merkezine kendisini konumlandırarak, siyasetin en gergin zamanında kamuoyuna çekinmeden bir resim verme gereği duyacaktı. Erbakan, yaşadığı tüm gerginliklere, çelişiklere ve noksanlığa rağmen, İslamcı siyaset ile olan rabitasını, semboller üzerinden kamusal alanda vermekten geri durmamıştır.

Susurluk olayları ile kamuoyunda siyasete ve hükümete karşı yükselen muhalif dalga, RP’li siyasetçilerin yaptıkları çıkışlar ile birlikte hızını daha da arttırdı ve 28 Şubat öncesinde Ankara Sincan’da İran Ankara Büyükelçisi Muhammed Rıza Bagheri’nin de iştirak ettiği Kudüs’ü anma gecesinde Belediye Başkanı Bekir Yıldız’ın “Laiklere zorla şeriat enjekte edeceğiz” sözleri sonrasında Devlet Güvenlik Mahkemeleri harekete geçti. Benzer gecelerin Bosna, Azerbaycan ve birkaç kez Filistin için de düzenlenmesine rağmen Yıldız’ın sözleri, İran üzerinden oluşan Şia antipatisi ve siyasetin seyri, düzenlemeyi sistem aleyhine bir girişim olarak algıladı ve TSK, Etimesgut’ta bulunan zırhlı birliklerini 4 Şubat 1997 tarihinde Sincan sokaklarında sevk etmek suretiyle tepkisini gösterdi. Erbakan’ın yaşananlarla ilgili açıklaması, olayı hafife alarak sistem üzerindeki tahribini azaltmak yönünde olacaktı: “Cumhuriyet Bayramı’nda da 240 tank geçiyor. Ne olmuş yani?... Türkiye bir hukuk devletidir. Hata yapan varsa gereken yapılır. Olayları glu glu dansına çevirmeyin.”¹⁰⁴⁴

Refahyol Hükümeti döneminde başta başörtüsü sorunu, Taksime Cami yapımı,¹⁰⁴⁵ karayolu ile Hac ve kurban derilerinin Türk Hava Kurumu (THK) haricinde kurumlara verilmesi hususları gündemim ön sırasında yer buldu fakat RP’nin koalisyon ortağını ikna edememesi nedeniyle somut bir gelişme yaşanmamıştır. Örneğin, başörtüsü sorununun çözümü amacıyla BK tarafından yayınlanacak

¹⁰⁴³ Cumhuriyet Gazetesi iftar yemeğini “Tarikatçılar Başbakanlıkta” olarak vermiştir. Halbuki yemeğe sadece tarikat mensupları değil, cemaat ve kanaat önderleri, medya mensupları, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın mevcut ve eski Başkanları, sendika temsilcileri ve siyasiler katılmıştır. Konuyla ilgili bkz. “Tarikatçılar Başbakanlık’ta”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12.1.1997, 14.

¹⁰⁴⁴ “Basından Sincan Protestosu”, **Milliyet Gazetesi**, 5.2.1997, 16.

¹⁰⁴⁵ Taksim Camii projesi, RP’nin kamusal alanın inşası noktasında en çok önem verdiği hedeflerden birisidir. Cami, bir ibadethaneden öte RP ve karşıtları arasında iktidar mücadelesinin sembolü haline gelmiştir. Cumhuriyet Gazetesi yazarı Şükran Somer, Taksim Cami projesini laik Cumhuriyetin geri alınması olarak ifade etmektedir. Bütçesi ayrılan Cami projesinin temelinin RP’nin İstanbul Büyükşehir Belediyesi kazandığı 27 Mart günü, inşaatının ise İstanbul’un fethi olan 29 Mayıs gününde atılacağını ifade edilmekle beraber, RP bu hedefini gerçekleştiremeden iktidardan düşmüştür. Konuyla ilgili bkz. Ahmet Dumanlı, “Hoca’dan Taksim’de Namaz”, **Milliyet Gazetesi**, 27.1.1997, 1.

yönetmelik, RP'li bakanlar tarafından hazırlanmasına rağmen Kudüs Gecesi sebebiyle DYP tarafından askıya alındı.¹⁰⁴⁶ RP'nin İslamcı siyasete ait yaptığı en önemli hamlelerden birisi, kültür ve semboller aracılığıyla kamusal alanın dönüştürülmesidir. 1990 Sonrasında RP'nin kazandığı belediyelerde Osmanlı ve geleneksel kültüre ait sanat ve mimari eserler, yemekler, anma programları, fetih kutlamaları ve bunlara ait prestij eserlerinin basılması yoluyla mevcut sistem karşısında kültürel iktidar tesisi hedeflenmiştir.¹⁰⁴⁷

Refahyol koalisyonu döneminde Çekiç Güç ve OHAL'in uzatılması örneğinde olduğu gibi dış politika deneyiminde de RP sahip olduğu ana akım ideolojik rezervlerinden bir hayli uzaklaştı. Koalisyon ortağı olma ve iktidarı sürdürme adına gösterilen gayret, yaşanan siyasal sapmaları doğurmuş olsa da RP sistem açısından tedirginlik doğuracak İslamcı pratikleri dış politikada sergilemekten çekinmemiştir. Bunların başından Libya ve İran ziyareti ile Müslüman ülkeler arasında işbirliği öngören D-8 girişimi gelmektedir. Erbakan'ın 1996 yılı Ekim ayında önce Mısır daha sonra Libya ve nihai olarak Nijerya'yı kapsayacak Afrika gezisi öncesi ve sonrası ile dikkat çekmiştir. Gezi öncesi ilk tepki, belirtilen ülkeleri ziyaret etmenin Türkiye'nin çıkarları ile ters düşeceği gerekçesiyle Dışişleri Bakanlığı bürokrasisinden, siyasal muhalefet ise başını İçişleri Bakanı Mehmet Ağar'ın çektiği koalisyon ortağı DYP'den yükseldi.¹⁰⁴⁸ Koalisyonun dış politikasını yürüten, gölge dışişleri bakanı Abdullah Gül, Ağar'ın Kaddafi konusundaki açıklamalarına katılmakla beraber, Türk müteahhitlerin parasının alınması noktasında ekonomik kazanımlar nedeniyle gezinin yapılması yönünde açıklama yaptı. Konu diplomatik bir muhtevaya sahip olmakla beraber, Ağar'ın parti içerisinde takındığı muhalif tavrın özellikle asker kaynaklı olduğu, çıkışının Genel Kurmay ile birlikte yenilen özel bir yemekte kararlaştırıldığı kamuoyunca tartışılmıştır.¹⁰⁴⁹ Gezi sırasında Libya

¹⁰⁴⁶ Kazan, **Refah Gerçeği-II**, 529-530.

¹⁰⁴⁷ Yılmaz Çolak, "1990'lı Yıllar Türkiye'sinde Yeni-Osmanlılık ve Kültürel Çoğulculuk Tartışmaları", **Doğu Batı Dergisi**, s.38 (2006): 139.

¹⁰⁴⁸ Dönemin İçişleri Bakanı Ağar, Kaddafi'nin, PKK lehine yaptığı açıklamaların ülke menfaatlerine ters düştüğü gerekçesiyle ziyaretin gerçekleştirilmesinde tutum takınmış ve bu durum hükümet içi bir gerilimi tetiklemişti. Konuyla ilgili bkz. "Kaddafi Hükümeti Çatlattı", **Milliyet Gazetesi**, 28.9.1996,1.

¹⁰⁴⁹ Ertuğrul Özkök, "Hazır Hoca Dışarıdayken", **Hürriyet Gazetesi**, 3.10.1996, 35.

lideri Muammer Kaddafi'nin Türkiye aleyhine sarf ettiği sözler ve Erbakan'ın yeterli sertlikte karşılık vermemesi RP dış politikasına karşı sert eleştirileri arttırdı.¹⁰⁵⁰

RP'nin İslamcı pratikler bağlamında İran'la yürütmüş olduğu uluslararası ilişkiler komşu ülkenin taşımış olduğu politik rezerv nedeniyle Refahyol döneminde diplomasinin parti ve bakanlık arasında çift başlı hale gelmesi ve RP'ye karşı gelişen eleştirel tutumun birikimi noktasında önem arz etmektedir. Türkiye'nin kendi iç denklemleri kadar başta ABD olmak üzere uluslararası aktörler özellikle enerji alanında yapılacak işbirliği noktasında Türkiye-İran ilişkilerini yakından takip etmişlerdir.¹⁰⁵¹ 11-12 Ağustos 1996 tarihlerinde Erbakan'ın Kıbrıs sonrası yaptığı ilk yurt dışı gezisinin İran olması ve ABD'nin ambargosuna rağmen doğalgaz ithali amacıyla iki ülke arasında sözleşme yapılması RP'nin İslamcı siyaseti açısından önem arz etmektedir. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin aralık 1996'ta Türkiye'ye yaptığı ziyarette RP'nin savunma alanında da işbirliğine gidileceği yönündeki beyanatlara rağmen Türk Dışişleri'nin bundan habersiz olması ve DYP'li Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'ın İran'la savunma sanayi işbirliğinin onayı olmadan yapılamayacağını belirtmesi yerleşik düzenin kurulan işbirliğine karşı tutumunu açıklamaktadır.¹⁰⁵²

RP'nin İslamcı kimliği ile gerçekleştirdiği, Erbakan'ın Başbakan sıfatı yürüttüğü en sansasyonel dış politika hamlesi Kalkınmakta olan Ülkeler Teşkilatı (D-8) projesidir. Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya'nın bir araya gelmesi ile oluşan D-8, geleneksel Türk dış politikasına bir alternatif değil zenginleştirici ve tamamlayıcı bir proje olarak sunulmuştur. D-8'in temelleri Erbakan'ın Uzakdoğu gezisi sonrasında 22 Ekim 1996'da Dışişleri yetkilerinin İstanbul'da bir araya gelmesi ile atıldı.¹⁰⁵³ Önceleri Müslüman ülkeler işbirliği örgütü (M-8) olarak tasarlanan teşkilat adını D-8 (gelişmekte olan ülkeler) olarak belirledi ve 15 Haziran 1997 tarihinde resmiyet kazandı. D-8 için kurulacak ortak

¹⁰⁵⁰ İsrail ve Batı ile ilişkileri nedeniyle Türkiye'nin dış politikasından rahatsızlığını dile getiren Kaddafi, bağımsızlık arayışındaki Kürtlere karşı yürütülen baskının kabul edilemez olduğunu, Kürtlerin de Ortadoğu'da bağımsız bir millet olarak yer almasını ifade etmesi, gezinin rengini değiştirmiştir. Serpil Çevikcan, "Erbakan'a Kaddafi Şoku", **Milliyet Gazetesi**, 6.10.1996, 21. Erbakan'ın Libya'dan ayrıldığı gün, Türkiye'nin Trablus Büyükelçisi Ateş Balkan, Erbakan'ın bilgisi olmadan Çiller'in direktifi ile "istişarede bulunmak üzere geçici olarak Ankara'ya çağrıldı. Konuyla ilgili bkz. Gencer Özcan, "Yalan Dünyaya Sanal Politikalar", yay. haz. Gencer Özcan, **Onbir Aylık Saltanat**, (İstanbul: Boyut Yayınları, 1998): 193.

¹⁰⁵¹ Fuat Kozluklu, "ABD'nin Gözü Kulağı ABD'de", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11.8.1996, 11.

¹⁰⁵² Özcan, Yalan Dünyaya Sanal Politikalar, yay. haz. Özcan, **age** 196.

¹⁰⁵³ Nilüfer Arat, "M-8 Start Aldı", **Milliyet Gazetesi**, 23.10.1996, 19.

pazar, ordu ya da para birimi ilerleyen süreçte kurumsal hale gelecek bir teşkilatın kendi çizeceği bir yol haritası olmakla birlikte Erbakan ve RP açısından, siyasi ve ekonomik olarak Batı'ya sıkışmış Türkiye'nin kapandan kurtulması ve İslamcı kimliğin bir dışavurumu noktasında örgüt politik bir misyon taşımaktadır.¹⁰⁵⁴ Erbakan D-8'e yüklediği siyasi misyonun tamamlanması amacıyla başbakanlık görevinin devredileceği tarihi İstanbul'da 15 Haziran 1997 tarihinde toplanan D-8 devlet ve hükümet başkanları zirvesi sonrasına bırakmıştır.

RP, ideolojik olarak sahip olduğu İslamcılık düşüncesi üzerinden mevcut sistem ve bu sistemin geliştirdiği tarih okuması karşısında kendisini karşı kutba konumlandırmak yoluyla siyasi bir pozisyon belirledi. RP'nin muhalefet dönemindeki ortaya koydu ideolojik söyleme karşı iktidar döneminde devletin gösterdiği ya da göstereceği tepkiler nedeniyle ideolojik kimliği oldukça sınırlı bir hale dönüşmüştür. Siyasal varoluşunu somut İslamcı projeler üzerinden yürütmekten ısrarla kaçınan RP'nin iktidar döneminde radikal sayılabilecek çıkışlar ekseriyetle bireysel olarak gerçekleştirmiş; kurumsal projeler ise İslam coğrafyaları ile kurulan diplomatik ilişkiler ve kamusal alanın kültürel düzeyde dönüştürülmesi ile sınırlı kalmıştır.

6.2.5. Refahyol Dönemi ve Dış Politika

Refahyol hükümet protokolü dış politika bakımından incelendiğinde, “hem Batılı ülkelerle hem de manevi ve tarihi değerlerle bağlı olduğumuz İslam ülkeleri, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Balkan ülkeleri ile işbirliği daha da geliştirilecektir” ifadesi¹⁰⁵⁵ geleneksel politikalar dışında bir yönelimin olmadığı göstermekte; ABD, NATO ya da Batı ülkelerine karşı radikal bir tutum değişikliği iddiasını taşımamaktadır. Protokolde Avrupa ile olan ilişkiler, Gümrük Birliği ve Ankara Anlaşması'nı ihtiva etmekte, nihai hedeflere varılması için gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmektedir. “Ankara Anlaşması” ifadesi Refahyol protokolünde geçmekle beraber Avrupa Birliği'nden (AB) bir hedef olarak bahsedilmeyerek

¹⁰⁵⁴ Erbakan, Bülent Ecevit'in gelişmiş ülkeler karşısında D-8'i oluşturan ülkelerin bir misyonunun olamayacağı eleştirisine, sömürüye, savaşa, gerginliğe ve kibre karşı işbirliğini, diyalogu ve eşitliği savunan sekiz yüz milyon insanın hakkı üstün tuttuğu cevabını vererek D-8 örgütüne yedirilmiş İslamcılık düşüncesini ve kurulacak yeni dünya düzenin merkezi olarak Türkiye'yi adres göstermek suretiyle Milli Görüş siyasetini ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem XX, Toplantı 28, c. 15 (Aralık 1997): 120-121

¹⁰⁵⁵ İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Görüşmeler, c3.** (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, 2015), 2352.

amacın ekonomik entegrasyon ile sınırlı tutulmak istendiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁶ RP, seçim sonrası Gümrük birliğinin kendisine değil adil olmayan işleyişine muhalefet ettiğini belirterek rekabete dayalı işleyen bir ekonomik yapıdan yana olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin ekonomik işbirliğinde Avrupa'nın oynadığı rol ve toplumsal taban anlamında yükselen İslami sınıfları temsil eden RP'nin radikal bir şekilde Batıdan kopamayacağını öncelikle parti yönetimi bilmektedir. Sonuç olarak Gümrük Birliği'nin adil şekilde uygulanmasını kabul eden RP, Avrupa ile olan ilişkileri ekonomik bir raddede tutarak Batıdan gerekli sürecin işletilmesini talep etmiştir. İktidar sürecinde bir çok hususta olduğu gibi RP'yi söylem ve pratik çelişkisinden kurtaran nokta, Batı'nın RP'ye benzer şekilde Avrupa-Türkiye ilişkilerini “medeniyet” farklılığında görmesi ve kayda değer bir entegrasyonun yaşanmaması, gerginlik doğurucu bir sürecin ortaya çıkmamasını engellemiştir.¹⁰⁵⁷ Bu süre zarfında Türkiye'yi olası sonuçlar bakımından etkileyecek olan NATO genişlemesi ise sessizce izlenmiş ve sürece müdahil olunmamıştır.

RP'nin Türk siyasal yelpazesindeki konumu ve ABD-Batı güdümündeki Türk dış politika söylemine karşı geliştirdiği eleştirel tutum nedeniyle Refahyol hükümetinin kurulmasından en çok ABD'nin rahatsızlık duyduğu gözlenmiştir. RP'nin Çekiç Güç konusunda muhalefet dönemindeki olumsuz tavrı, Refahyol döneminde endişeleri daha da arttırdı.¹⁰⁵⁸ Çekiç Güç'ün devamı konusunda Refahyol ile döneminin hemen başında yaşanan kriz, RP'nin manevra alanının kısıtlılığını anlaması açısından oldukça öğretici olmuş ve parti reel siyasetin kabulleri etrafında dış politika yürütmeye çalışmıştır. Abdullah Gül'ün “seçmene verdiğiniz sözün önemi yoktur; şu anda ne yapıyorsanız önemli olan odur. Türk usulü politika budur” sözleri idealizm ve realizm arasındaki gerginliği ortaya koyulması bakımından oldukça anlamlıdır. Çekiç Güç sorunun aşılması sonrasında ABD nezdinde RP'ye karşı oluşan tedirginlik yerini pragmatizmden beslenen ılımlı bir siyasete bıraktı. Hükümetin gölge dışişleri bakanı Abdullah Gül'ün ABD'ye yaptığı ziyaret ile iki tarafın karşılıklı olarak birbirlerini anlama süreçleri daha da arttı. RP cephesinde özellikle asker merkezli olarak siyasetin baskılanması karşısında bir dayanak olarak ABD desteğini alma önemli rol oynamıştır. Refahyol döneminde ABD ile RP arasındaki tek sorun Erbakan'ın “Doğu Seferleri” adını verdiği İran'ın da dahil olduğu özellikle İslam

¹⁰⁵⁶ age, 2354.

¹⁰⁵⁷ Dağı, **Kimlik, Söylem ve Siyaset**, 100.

¹⁰⁵⁸ age, 101.

coğrafyalarını kapsayan dış politika gezileridir. ABD'nin, İran'ın tecrit edilmesi gereken bir ülke olduğu yönündeki görüşlerine Erbakan'ın diplomatik ve ekonomik ilişkilerin kendi egemenlik hakkı olduğunu belirterek karşılık vermesi iki ülke arasındaki ilişkileri bir hayli gerdi.¹⁰⁵⁹

Refahyol döneminde Batı ile realizmin sınırlılığı içerisinde orta düzeyde yönetilen diplomatik ilişkiye rağmen RP'nin taşıdığı ideolojik rezerv ve İsrail lehine gelişen iç siyaset denklemi, RP ve İsrail arasındaki ilişkiyi pürüzlü hale getirmiştir. Refahyol koalisyonu döneminde, RP'yi rahatsız eden husus silahlı bürokrasi merkezli olarak 23 Şubat 1996'da henüz koalisyon kurulmadığı iktidar boşluğu yaşanan dönemde siyasi denetime tabi tutulmadan imzalanan askeri eğitim ve iş birliği anlaşmasıdır.¹⁰⁶⁰ Anlaşma, İsrail'in Irak, İran ve Suriye sınır boylarında Türkiye'nin güvenliğinin sağlanması hususlarını kapsıyordu.¹⁰⁶¹ Ayrıca, 1995 yılında 54 adet F-4 savaş uçağının modernizasyonu, değişik muhtelif silah anlaşmalarının yapılması ve şubat-mayıs 1997 arasında Genel Kurmay Başkanı, Milli Savuna Bakanı, Genel Kurmay İkinci Başkanının İsrail'e yaptığı ziyaret ilişkinin yoğunluğunu ve seviyesini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰⁶² Dönemin koşulları açısından İsrail ile olan ilişkilerde RP'nin tüm eleştirel tutumuna rağmen silahlı bürokrasi ve dışişleri teşkilatının, siyaset üzerinde büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Doksanlar Türkiye'sinin "güvenlik eksenli" geliştirdiği dış politikanın da İsrail ile olan yakınlaşmada büyük önemi vardır.¹⁰⁶³ Yakınlaşmayı açıklayan bir başka husus, cari sistemin, İsrail ile olan ilişkisinde Batıya verilmek istenen "laik kimliğin" rengidir.¹⁰⁶⁴ Dolayısıyla İsrail ile ilişkiler, sadece diploması ile sınırlı kalamayacak kadar iç siyasetin de bir unsur haline gelmiştir. Erbakan'ın tüm eleştirel söylemine ve ayak diremesine rağmen askerlerin önüne getirdiği anlaşmaları imzalaması ve İsrail ile diplomatik ilişkileri

¹⁰⁵⁹ Türkiye-İran ilişkileri yüzünü Batıya çevirmiş olan sistem açısından Erbakan'ın çizdiği resimden farklı bir ivmede izlemiş ve 1996 sonunda Cumhurbaşkanı düzeyinde devam eden seyir 1997 şubatında maslahatgüzar seviyesine düşmüştür. İki ülke arasındaki ilişki RP ve Erbakan'ın tüm ısrarına rağmen başta TSK olmak üzere Batıcı elitlerin İran'ın PKK'ya ve Türkiye'de eylem yapan radikal İslamcı gruplara destek verdiği tezi nedeniyle istenilen seviyeye çıkamamıştır. 28 Şubat sürecinde İran ile olan ilişkiler daha da kötüleşerek RP aleyhine işleyecektir. Konuyla ilgili bkz. Dağı, **Kimlik, Söylem ve Siyaset**, 112.

¹⁰⁶⁰ Efraim İnbar, "Türk-İsrail İlişkilerinde Stratejik Unsur", der. Barry Rubin, Kemal Kirişçi, **Günümüz Türkiye'nin Dış Politikası**, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002):188.

¹⁰⁶¹ Ali Balcı, "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lara ve 2000'lere İlişkin Bir Kıyaslama", **Ortadoğu Etütleri Dergisi**, s.2 (2011): 121.

¹⁰⁶² Dağı, **Kimlik, Söylem ve Siyaset**, 106.

¹⁰⁶³ M. Hakan Yavuz, "Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Identity Debate", **Journal of Palestine Studies**, c.27, s.1 (1997): 27.

¹⁰⁶⁴ Yalçın Doğan, "Bombalar Arasında Gerçekleşen Rüya", **Milliyet Gazetesi**, 6.3.1996, 15.

yürütmesi ideoloji ile pratik arasındaki açmazı göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

RP'nin sahip olduğu sert ideoloji ve bu ideolojinin değişmeyeceği kabulüne rağmen, partinin iktidara yaklaştığı ilk andan itibaren en yetkili ağızından koalisyonun kurulması için parti program ve ideolojilerinin bir kenara bırakılması çağrısı, yaşanabilecek açmazlar için erken bir tedbir olarak gözükmemektedir. RP'nin iktidar döneminde sergilediği “makul” siyaset, öncelikle Erbakan'ın da sıklıkla ifade ettiği üzere bir koalisyon içerisinde olmanın zorunluluklarından kaynaklanmaktadır. Hükümet içerisinde Abdullah Gül'ün dış politikada alternatif bir kulvar üretmeye çabalarına rağmen DYP liderinin başbakan yardımcılığının yanında Dışişleri Bakanlığını da alarak bu alanı kontrol etmesi Batı'ya dönük bir tercihi yansıtmaktadır. Diğer taraftan, RP kısa süreli bir iktidar döneminde dışarıda ve içeride yürüteceği siyasetin sınırlarını bilerek hareket etmiş; zaman zaman yaptığı çıkışlar ile tabanına göz kıpmakla birlikte son tahlilde diplomasının ana akım kabullerinden ve gerçeklerinden sapmamıştır.

6.2.6. Refahiyol Koalisyonu ve Ekonomi

RP'nin siyasi çıkışında ortaya koyduğu Adil Düzen söylemi siyasi, ahlaki ve toplumsal bir arayışı ihtiva eden; siyasi retoriğine rengini veren temel parametre Adil Ekonomik Düzendir. RP'yi birinci parti yapan husus, bir enkaz haline gelen Türkiye ekonomisini düzlüğe çıkarma konusunda mevcut siyasi partiler arasındaki tek ümit var eden tüzel kişilik olmasıdır. Farklı çıkar gruplarının birbirleriyle çelişen taleplerini telif etmek suretiyle iktidara doğru ilerleyen RP, devlet hazinesinin müflis bir tacir haline geldiği; banka, holding ve medya organına sahip sınırlı sayıdaki kişilerin devlete yüksek faizle borç verdiği bir ortamda geniş kitlelerin umudu olmayı başarırken, ekonomik elitler nezdinde büyük bir kaygıyı uyandırmıştır. Fakat bu kaygının yersiz olduğu, ekonomik programın ortaya çıkması ile görülecektir. Koalisyon kurulması için sahip olduğu Adil Düzen söylemini bir kenara bırakan RP, Refahiyol koalisyonuna tipik merkez sağ bir ekonomi söylemi ile dahil olmuştur. Refahiyol programının ekonomik hedefleri ve işleyişine bakıldığında, kendisinden önceki, ekonomi programlarından radikal bir şekilde ayrıştığı gözlemlenmemektedir.¹⁰⁶⁵ Faizi ve mevcut vergi sistemini iki mikrop olarak niteleyen RP, sistemi öğrenme ve sisteme dahil olma açısından koalisyonu bir geçiş

¹⁰⁶⁵ “Refahiyol Programı Fotokopi Çıktı”, *Milliyet Gazetesi*, 4.7.1996, 7.

dönemi olarak gördüğü anlaşılmaktadır. İkincisi, henüz teorik düzeyde dahi oturmamış Adil Ekonomik Düzeni¹⁰⁶⁶ pratikte uygulamaya kalkışmak, olumsuz ekonomik gelişmelerin günahını yeni sisteme yazabilirdi. Mevcut sistemin işlemediğinin topluma anlatılması, çöken sistemin tarihsel ve yapısal nedenlere dayandığını göstermek ve radikal bir değişiklik için halktan tek başına iktidar için oy talep etmek risksiz olacağı için Adil Düzene ait temel argümanlar Refahyol iktidarında devreye sokulmamıştır.¹⁰⁶⁷

Temel parametreler itibariyle benzer bir politikaya sahip olmakla birlikte Refahyol iktidarı döneminde radikal görünebilecek aksiyonlarından birisi, ülkeyi üretim yapmaktan alıkoyan iç borçlanma meselesi ve bu mekanizmayı tetikleyen faiz hadleridir.¹⁰⁶⁸ 1996 yılı itibariyle kamunun dış borç miktarı 75 milyar dolar iç borç miktarı ise 30 milyar dolardır. Piyasada faaliyet gösteren bankaların 1995 yılı karlarının % 55’ni devlete verdikleri borçtan elde ettikleri gözükmektedir. Benzer durum, devlete borç vermeyi üretim yapmaktan daha anlamlı bulan ticari kuruluşlar için de geçerlidir. Kamu ya da özel ticari kuruluşların yıllık kârın üçte ikisi “faaliyet dışı gelir” yani faiz iradıdır.¹⁰⁶⁹ Refahyol döneminde, 24 Ocak kararlarından itibaren ekonominin temel olgularından birisi haline gelen kısa vadeli yüksek faizli borçlanma sisteminin kısıtlanması ve reel ekonominin güçlenmesi amacıyla adım atılarak oluşan rant ekonomisinin sınırlandırılması hedeflenmiştir. 12 Temmuz 1996 tarihinde Maliye Bakanlığı’nın çıkardığı dokuz maddelik genelgeyle faiz ve banka kredilerinin kısıtlanması hedeflenmiş, ayrıca % 5 olarak alınan stopaj vergisi iki buçuk kat arttırılarak 1997’de % 12’ye yükseltilmiştir. Alınan önlemler reel ekonomiye yansımış ve 500 büyük sanayi kuruluşunun faaliyet dışı gelirleri % 87’den % 52’ye, devletin yaptığı faiz ödemelerinin bütçe içerisindeki payı da % 38’den % 28’e gerilemiştir.

24 Ocak kararları sonrasında kötü yönetim, yüksek enflasyon, aşırı istihdam ve piyasa ile rekabet edememe neticesinde tarihsel öneme haiz ve devlet merkezli ekonominin belkemiğini oluşturan KİT’ler ekonomi için bir karadelik haline gelmiş; çözüm adına düşük rakamlarla özelleştirme eğilimi baş göstermişti. Refahyol

¹⁰⁶⁶ Adil Ekonomik Düzenin teorisyenlerinden Prof. Dr. Arif Ersoy, Adil Ekonomik Düzenin teorik düzeyde geliştirmeye muhtaç olduğunu fakat siyasal süreçlerin aksamasıyla teorik gelişimin de akim kaldığını ifade etmiştir. Arif Ersoy, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 18.05.2017.

¹⁰⁶⁷ İzzettin Önder “Ekonomiye Bakış”, yay. haz. Özcan, **age**, 122.

¹⁰⁶⁸ Fatih Özatay, “Yüksek İç Borç Sorununun Çözümü(I)”, **Radikal Gazetesi**, 19.7.1996, 13.

¹⁰⁶⁹ Mustafa Özel, **Refahlı Türkiye**, (İstanbul: İz Yayınları, 1997), 65.

hükümeti, kamu kuruluşlarının nakit ihtiyacının karşılanması, ihtiyaç fazlalarının takibe alınması, kaynak maliyetlerinin azaltılması amacıyla kamu kuruluşlarına ait mevduatın bir hesap altına alınması karar verdi ve günlük ödemeler haricinde kurumların kasalarında nakit tutulmaması gerektiği bildirildi. “Havuz Sistemi” olarak ifade edilen KİT’lerin gelirlerinin belli bir hesap içerisinde toplanması sistemiyle, piyasanın üçte biri oranlarla birbirlerine borçlanması hedeflenmiş ve daha önce zarar eden KİT’lerin kara geçirilmesi sağlanmıştır.

Refahyol döneminde maliye politikaları uygulamalarının başında gerekli yasal düzenlemelerin yapılması neticesinde üç ayrı dönemde çıkarılan, her biri on milyar dolar civarında olan “kaynak getirici paketler” gelmektedir. Refahyol döneminin kamu maliyesi açısından en dikkat çeken yön giderlerin sınırlaması ve 1997 yılı bütçesinin TBMM’den denk bütçe olarak geçmesidir.¹⁰⁷⁰

Refahyol dönemi, enflasyonun düşürülmesi, iç borçlanmanın tahdit edilmesi, faizlerin düşürülmesi, faiz ödemelerin bütçe içinde azaltılması, KİT’lerin kâra geçirilmesi, denk bütçenin görev süresi boyunca takip edilmesi, özelleştirme gelirlerindeki artışlar ve doksanların en düşük işsizlik oranının sağlanması noktasında makro ekonomik denegeler açısından gözle görülür iyileşmeler sağlanmasına rağmen 28 Şubat müdahalesi sonrası ekonomi yeniden daralma belirtileri göstermiş ve devamında 1999 ve 2001 yıllarında yaşanacak derin krizleri tetiklemiştir.

6.3. 28 Şubat Askeri müdahalesi ve Refah Partisi’nin Kapatılması

6.3.1. 28 Şubat Askeri Müdahalesi

28 Şubat Müdahalesi, 1997 yılı MGK toplantısında alınan kararlar neticesinde siyasal koalisyonun; silahlı bürokrasi, muhalif siyaset ve sivil görünümlü güç odaklarının tesiriyle dizayn edilmesini ifade etmektedir.¹⁰⁷¹ Refahyol iktidarının güvenoyu aldığı 1996 temmuz ayından itibaren, güç odaklarının başta RP olmak üzere hükümete karşı takındıkları tavır, 28 şubat 1997 tarihinden önce devletin fonksiyonlarını MGK üzerinden işleten ve askere alan açan “Başbakanlık Kriz

¹⁰⁷⁰ Refahyol’un denk bütçesine karşı başta Cumhurbaşkanı Demirel olmak üzere, muhalefet partileri ve meslek kuruluşları gerçekçi olmadığı sebebiyle eleştirel yaklaşmışlardır. Konuyla ilgili bkz. “Geceden Sabaha Çözüm Olmaz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24.12.1996, 9. Haziran sonu itibarıyla Refahyol Hükümeti kurulacak olan yeni hükümete ekonomiyi 5,5 milyar dolar bütçe açığı ile devretmiştir. Konuyla ilgili bkz. Kazan, **Refah Gerçeği-II**, 228.

¹⁰⁷¹ Bekir Berat Özipek, “28 Şubat ve İslamcılar”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 640.

Merkezi Masası” yönetmeliğinin yayınlanması¹⁰⁷² ve sonrasında Refahyol iktidarının düşeceği zamana kadar koalisyon üzerindeki baskının artarak devam etmesi, 28 Şubat müdahalesini bir olay ya da bildiri ile değil süreç olarak açıklamayı zorunlu kılmaktadır. 28 Şubat müdahalesini süreç ile açıklamanın bir başka nedeni, MGK bildirisinin demokratik olmayan bir muhtıra niteliği taşımasıdır. Bununla beraber TSK’nın doğrudan yönetime el koymak yerine, sivil görünümlü aktörleri kullanması ve iktidar alanının boşalması ile birlikte “muteber” siyasetçilere alan açılması bir diğer nedendir. Bu bağlamda, daha önceki askeri müdahalelere benzememesi nedeniyle 28 Şubat 1997 tarihli MGK bildirisi “post modern darbe” olarak ifade edilmiştir.¹⁰⁷³

28 Şubat 1997 tarihinde toplanan MGK, Cumhurbaşkanının başkanlığında; Başbakan, Genel Kurmay Başkanı, ilgili bakanlar ve MGK Genel Sekreterinin iştiraki ile gerçekleşti. Dokuz buçuk saat süren toplantı neticesinde hazırlanan MGK bildirisi, genel sekreter tarafından medya aracılığıyla kamuoyu ile paylaşıldı. MGK bildirisinde, terörle mücadelede sürekliliğin sağlanması ve dış politikaya ait hususların yanında ana gündem maddesi Türkiye Cumhuriyeti Devletine karşı “çağdışı bir kisve” altında zemin oluşturulmaya yönelik “rejim aleyhtarı” faaliyetlerdi. Cumhuriyet ve rejim aleyhtarı yıkıcı ve bölücü grupların, laik ve anti-laik ayrımı ile demokratik düzeni güçsüzleştirmeye yeltendikleri belirtilen bildiride, tüm bunlara karşı laikliğin rejimin teminatı olduğu ifade edilmiştir. MGK bildirisinin görece geniş ifadelerine rağmen MGK’nın hükümete ilettiği 18 maddelik tavsiye kararları doğrudan RP’ye yönelikti.¹⁰⁷⁴ MGK kararlarının imzalanması hususunda belli süre direnen Erbakan’ın parti grubu sonrası yaptığı, MGK’ya atıfla “bütün

¹⁰⁷² İlgili yönetmelik, tüm kamu kurum ve kuruluşlarını bilgi, haber ve istihbarat üretmek ve bunları kriz yönetim merkezine aktarmakla yükümlü kılmaktadır. Bkz. Bayramoğlu, **age**, 91.

¹⁰⁷³ Özipek, 28 Şubat ve İslamcılar, ed. Aktay, **age**, 640.

¹⁰⁷⁴ MGK bildirisi, laiklik ilkesinin hassas bir şekilde korunması, dini gruplara ait eğitim kurumlarının Milli Eğitim Bakanlığına devredilmesi, 8 yıllık kesintisiz eğitimin ülke sathına yayılması, gençlerin çağdaşlık ve Atatürkçü düşünce sistemi doğrultusunda yetiştirilmesi, Kur’an kurslarının Milli Eğitim Bakanlığının sorumluluğuna alınması amacıyla gerekli yasal düzenlemelerin yapılması, 677 sayılı yasa uyarınca tarikat yapılarının varlığına son verilmesi, TSK aleyhine faaliyet gösterilen kanalların kontrol edilmesi, TSK ile ilişkisi kesilen personelin devlet kurumlarına alınmaması, TSK’da aşırı dinci kesimlere uygulanan tedbirlerin, üniversite, bürokrasi ve yargıya da tatbik edilmesi, İran İslam Cumhuriyeti üzerinden işleyen yıkıcı faaliyetlere karşı tedbir alınması, kıyafetle ilgili Türkiye’yi çağdışı görünüme yöneltecek uygulamalara mani olunması, kurban derilerinin rejim aleyhtarı örgütlere verilmesinin önlenmesi, millet yerine ümmet kavramını kullananlara karşı yaklaşımın terör örgütüne yapılan muamele ile aynı olması gerektiği ve Atatürk’e karşı işlenen suçların ilgili yasa uyarınca takip edilmesi bildirilmiştir. Konuyla ilgili bkz. Hakan Akpınar, **28 Şubat Postmodern Darbenin Öyküsü**, (Ankara: Ümit Yayıncılık, 2001), 206-210.

konularda görüş ve fikir birliği içerisinde olduk” açıklamasına¹⁰⁷⁵ Genel Kurmay Başkanlığı Genel Sekreteri Erol Özkasnak’ın verdiği sert yanıt, RP ile TSK arasında kurulacak olası uzlaşma kanallarının açılmamak üzere kapandığını gösteriyordu.¹⁰⁷⁶

“Türk Silahlı Kuvvetleri Atatürk’ün kurduğu laik cumhuriyete ve onun temel ilkelerinin hayata geçirilmesine inananlar ve buna gönül verenler ile uyum içindedir. Bunların dışında hiç kimse ile uyum içinde değildir.”

Koalisyonun MGK kararlarının mecliste hükümet adına yapılacak gündem dışı konuşma ile tartışılabilirliğini önerisi, TBMM Başkanı Kalemli’nin açıklaması üzerine reddedilmiştir. Kalemli konunun yürütmeyi ilgilendirdiği ve bildiriye mecliste tartışılmanın 12 Mart 1971’de yapılan hatayı tekrarlayacağını ifade etmiştir. Parlamentodan, siyasal alana yapılan müdahale karşısında istediği desteği alamayan Erbakan, MGK bildirisini imzalamadan önce muhalefet liderleri ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirdi. Erbakan’ın ana muhalefet lideri Yılmaz ile olan görüşmesi iktidar açısından somut bir fayda sağlamanın ötesinde Yılmaz’ın MGK kararlarına sahip çıkması, demokratik alanın siyasetçiler tarafında da boşaltıldığına işaret ediyordu. Yılmaz yaptığı açıklamada RP’nin anayasa ile çeliştiğini ifade ederek iktidarı hukuk dışı olmakla itham etmiştir.¹⁰⁷⁷

“Türkiye’nin bugüne gelmesi, hükümetin yanlış teşhisleri ve uygulamalarının sonucudur. Türkiye, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti anlayışıyla yönetilmek zorundadır. Siyaset yapan herkesin anayasanın bu temel ilkelerini içine sindirmesi lazım... Bugün Türkiye’de yaşanan bunalımın temelinde yatan esas neden, iktidarın büyük ortağı RP’nin anayasanın devletin vazgeçilmez, değiştirilemez niteliklerini içine sindirmemesi, benimsememesi veya içini boşaltarak anlamsız hale getirmeye çalışmasıdır. Esas neden RP ile anayasa arasındaki temel çelişkidir.”

Yılmaz ile benzer bir yaklaşımı sergileyen Ecevit, sekiz aylık dönemin sonunda RP’nin sistem dışı bir parti olduğunun ortaya çıktığını ifade ederek siyasal sisteme yapılan müdahaleyi açıkça savunmuştur. Hükümetin tavrını “anayasal laubalilik” şeklinde nitelendiren CHP lideri Baykal, MGK kararlarının muhatabının hükümet olduğunu, Erbakan’ın TBMM’nin arkasına saklanmaması gerektiğini ifade ederek,

¹⁰⁷⁵ Erbakan, MGK üyeleri ile görüş birliği içerisinde olduğunu ifade etmekle beraber, siyasi yasağı son bulduktan sonra kendisiyle yapılan görüşmede, kuruldaki askerler tarafından ifade edilen hususların bizzat anayasanın ikinci maddesine aykırı olduğunu, anayasanın bir kısmının çiğnenerek diğer kısmının korunamayacağını ifade ettiğini açıklamıştır. Konuyla ilgili bkz. Necmettin Erbakan, **Darbe**, haz. Tacettin Çetinkaya, (Ankara: MGK Yayınları, 2016), 169.

¹⁰⁷⁶ Fikret Bila, “Genelkurmay: Erbakan’la Uyum Yok”, **Milliyet Gazetesi**, 3.3.1997, 1.

¹⁰⁷⁷ “Yılmaz: Arabayı Devirdiniz”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6.3.1997, 4.

MGK ile siyaset arasındaki çatışmada askerden yana olduğunu ortaya koydu. Merkez sağ ve sol partilerin aksine BBP Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu, Erbakan ile yaptığı görüşmede, MGK'nın tedirginliklerinin olabileceğini; ancak yapılacak düzenlemelerin Meclis iradesi ile gerçekleşebileceğini, aksi halde düzenlemelerin milli iradeye aykırı olacağını ifade ederek siyasal alana yapılan müdahaleyi reddetmiştir.¹⁰⁷⁸ MGK toplantısı sonrasında siyasi parti liderlerinden istediği desteği göremeyen Erbakan, 5 Mart 1997 tarihinde MGK Genel Sekreteri ile bir araya geldi ve Bakanlar Kurulu'na sunulmak üzere hazırlanan MGK tavsiye kararlarını imzaladı.

28 Şubat müdahalesinin kısa ve orta vadeli başarı kazanmasında, TSK'nın kamuoyu inşa edici rolüne soyunarak, bir tarafta devlet kurumları içerisinde resmi ya da gayri resmi birimler ihdas etmesi; diğer taraftan yüksek yargı organları, ana akım medya ve mesleki kuruluşlar üzerinde tesis ettiği güç ile demokratik sisteme karşı mücadeleye başlaması büyük rol oynamıştır. Bir süreç olarak 28 Şubat, öncelikle Refahiyol iktidarını, RP'yi, özelde de "irticayı" hedef almıştır. Bununla birlikte koalisyonun 1997 yılının ortasında Cumhurbaşkanı'nın müdahalesi neticesinde düşürülmesine rağmen çağdaşlaşma arayışında rotanın doğrudan toplumsal yapıya yönelmesi, buyurgan dilin siyaset ile sınırlı kalmadığını, toplumsal alana da sirayet ettiğini göstermektedir. Bu hususun gerisinde, Türkiye'de ordunun, pretoryen¹⁰⁷⁹ bir saikle sadece bir güvenlik bürokrasisi olmaktan öte Osmanlı'dan aldığı ideoloji ve insan kaynağı ile modernleşme olgusunun taşıyıcısı ve en önemli ideolojik aygıtı olması yatmaktadır. Türkiye'de ordunun görevi hiçbir zaman dışarıya karşı ülkenin bağımsızlığını, içeride de bütünlüğünü korumak ile sınırlı kalmamış, ordu rejimin muhafazasını da üstlenmiştir.¹⁰⁸⁰ Devletin resmi ideolojisi olan Kemalizm'in inşasında ve sürdürülmesinde ordu, sınıfsal bir pozisyona bürünerek çok partili hayata geçiş sonrasında siyasal alana yaptığı istikrarlı müdahaleler ile "savrulan" sistemi restore etmiştir. Restorasyonun içeriği ve biçimi dönem dönem değişmekle

¹⁰⁷⁸ "Yılmaz'dan Erbakan'a Çekilin", **Milliyet Gazetesi**, 6.3.1997, 16. Erbakan, Siyasi yasaklılığının devam ettiği süreçte, gazeteciler ile yaptığı görüşmede, Yılmaz, Ecevit ve Baykal'a "Gelin hep beraber demokrasiye sahip çıkalım. Beni ve hükümetimi, bir ay sonra istediğiniz gibi eleştirin, ama şimdi ortada bir rejim meselesi var. Şimdi hep birlikte tavır alalım. Şimdi beraber olursak, anti-demokratik havayı birlikte bertaraf ederiz" dedim. Hiç orali olmadılar. İşte, bugün olanların mesulü, bu kişiler" dediğini aktarmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Kazan, **Refah Gerçeği-II**, 367.

¹⁰⁷⁹ Pretoryenizm, askerlerin fiilen ya da güç kullanma tehdidi altında siyaset üzerinden hakim rol oynamasını ifade etmektedir. Konuyla ilgili bkz. Mustafa Erdoğan, "Türkiye'de Asker ve Siyaset", ed. Adnan Küçük, Selahaddin Bakan, **Türkiye'de Siyasal Hayat-II**, (İstanbul: Aktüel Yayınları, 2005): 739.

¹⁰⁸⁰ Birsan Örs, **Türkiye'de Askeri Müdahaleler (Bir açıklama Modeli)**, (İstanbul: Der Yayınları, 1996), 119.

birlikte, ana akım söylem Batılılaşma düşüncesidir. Doğal olarak önemli bir toplumsal tabana sahip RP'nin yerel ve merkezi idarede güç kazanması, silahlı kuvvetleri; öncelikle partiye, daha sonrada parti tabanına karşı pozisyon almaya itmiştir.

TSK'nın sivil siyaset ile en yakın teşriki mesai yaptığı organ, 1961 Anayasası ile ihdas edilen MGK'dır. Kökleri, 1933 yılında kurulan Yüksek Müdafaa Meclisi'ne dayanan MGK, bir ideoloji olarak siyasetin üstünde yer almakla beraber 27 Mayıs sonrası kurumsal bir hal alarak siyasete müdahale etmenin anayasal yolunu kendisine inşa etmiştir. Seçilmiş iktidarın karşısında, ikinci bir yürütme gücüne sahip olan MGK, doğrudan siyaset yapmanın imkansızlığı ve yoruculuğu karşısında cari rejim açısından risk teşkil eden konularda seçilmiş hükümetlere öncelikle yapmaları gerekenler hakkında tavsiyelerde bulunmuştur. TSK'nın sistem içerisindeki konumu ve gücü, seçilmişler nezdinde tavsiyeden öte öncelikle yapılması gereken bir emir olarak addedilmiş ya da buna mecbur bırakılmışlardır. 9 Ocak 1997 tarihinde Resmi Gazetede Erbakan imzalı yayınlanan Başbakanlık Kriz Yönetimi Merkezi (BKYM) yönetmeliği 28 Şubat sürecinde, silahlı kuvvetlerin siyaset üzerindeki hegemonyasının en önemli göstergesidir. Savaş, seferberlik, OHAL ve sıkıyönetim gibi olağanüstü hallere dair anayasa ve kanunlar ile kriz yönetimi tanımlamış olmasına rağmen 28 Şubat “postmodern” darbenin işleyişine uygun hazırlanan BKMY yönetmeliği, hükümet içi müdahaleler ile siyasal alana müdahaleyi mümkün kılmaktaydı.¹⁰⁸¹ TSK içerisinde, siyasi süreçleri yönetmek amacıyla Deniz Kuvvetleri Komutanı Güven Erkaya tarafından hükümetin bilgisi dışında Batı Çalışma Grubu (BÇG) kurulmuştur. İdeolojik olarak Batılılaşma misyonuna sahip silahlı kuvvetler, BÇG adı altında herhangi bir mevzuata dayanmadan ihdas ettiği yapı üzerinden sivil toplum ve kamu görevlilerine brifingler verilmek suretiyle müdahale fikrini inşa etmeye başladı.¹⁰⁸² 28 Şubat Müdahalesinin kamusal bir mahiyet kazanmasını sağlayan husus, askerlerin sivillere karşı “irtica tehdidi” gerekçesiyle verdikleri brifinglerdir. İrtica söylemi, somut delillere dayanmamakla birlikte, 27 Mart seçimlerinden itibaren laikliği tehlikeye düşüren bir durum olarak siyasi gündemin ilk maddesi haline gelmiştir. Üst düzey ordu mensupları, MGK'da

¹⁰⁸¹ Ahmet İnsel, “MGK Hükümetleri ve Kesintisiz Darbe Rejimi”, **Birikim Dergisi**, s.96 (1997): 16.

¹⁰⁸² BÇG yedi ayrı masa üzerinden kamuoyu inşasını yürütmüştür: Askeri Masa, Medya Masası, İstihbarat Masası, Sermaye Masası, Toplum Örgütleri Masası, Siyasi Partiler Masası, MGK Masası. Konuyla ilgili bkz. Şevket Kazan, **28 Şubat, Postmodern Bir Darbenin Anatomisi**, (Ankara: MGK Yayınları, 2013), 368.

kapalı kapılar ardında yaptıkları fiili müdahalenin yanında dolaylı olarak kamuoyu oluşturmak, seçilmiş iktidarı yönetimden düşürmek amacıyla kilit konumdaki sivillere brifingler verdiler. Kamuoyunun dikkatini çeken ve hukuk devleti vasfını zedeleyen girişim, askerlerin Adalet Bakanlığı'nın bilgisi dışında yüksek yargı organlarının başkan ve üyeleri ile Ankara adliyesinde görev yapan hakim ve savcılar Genel Kurmay'da "irticai faaliyetler" konulu brifinge davet etmesiydi. Dönemin Adalet Bakanı RP'li Şevket Kazan'ın Adalet Bakanlığı Müsteşar'ına brifinge katılmama yönünde verdiği direktifine rağmen, birkaç istisna hariç brifinge yoğun bir iştirak gerçekleşmiştir.¹⁰⁸³ Yargı Mensuplarına verilen brifingde, devletin tüm kademelerinde "irticai" bir örgütlenme olduğu, iç tehdit oluşturan irticanın terörün önüne geçtiği, AYM'nin kararına rağmen üniversitelere başörtülü olarak girildiği, TSK aleyhine yayın yapan yazılı ve görsel medyanın sayısının çoğaldığı ve İmam-Hatip mezunlarının ihtiyacın çok üstünde olduğu belirtilmiştir. Ayrıca irticai yapılanmanın yurt içinde ve yurt dışında önemli ölçüde sermaye sahibi olduğu ve özelleştirmelerin bu yapılara verildiği iddia edilmiştir.¹⁰⁸⁴ Aynı içerikte brifingin, 28 Şubat sürecinde önemli rol oynayan medya sahipleri ve basın mensuplarına verilmesi,¹⁰⁸⁵ medya üzerinden silahlı kuvvetlerin yapmak istediği kamuoyu inşası açısından büyük önem arz etmekteydi.

Silahlı kuvvetler, gerçekleştirdikleri kamuoyu çalışmaları ile siyasa yapıcı birçok odağı Refahyol iktidarı aleyhine işleyen sürece seferber etmiştir. Bunun yanında herhangi bir teşvike gerek kalmadan, gönüllü birçok meslek kuruluşu ve sivil toplum örgütü, demokratik seçimler neticesinde kurulmuş Refahyol koalisyonuna açıkça cephe almıştır. 28 Şubat kararlarının hemen sonrasında, daha önce bir araya gelemeyen, kendilerini Sivil Dayanışma Grubu olarak ifade eden Türk-İş, DİSK ve Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu (TESK), ilk kez Atatürk ilkeleri etrafında bir araya gelme gereksinimi duyduklarını ifade ederek, milletvekillerine; özgürce davranmaları ve parti disiplinlerini aşmaları çağrısında bulundular.¹⁰⁸⁶ İlerleyen süreçte üç örgüte, TOBB ve Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) da katılımıyla hükümet karşıtı cephe genişlemiştir. Refahyol koalisyonu hakkında verilen gensorunun reddedilmesi ve 22 Mayıs 1997

¹⁰⁸³ "Kazan'dan Brifing Yasağı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10.6.1997, 1.

¹⁰⁸⁴ "Şeyhler Ordusu Kuruldu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11.6.1997, 15.

¹⁰⁸⁵ "Laik Cumhuriyet Tehlikede", **Cumhuriyet Gazetesi**, 12.6.1997, 10.

¹⁰⁸⁶ "Sivil Dayanışmadan Milletvekillerine Mektup", **Milliyet Gazetesi**, 7.3.1997, 17.

RP hakkında kapatma davası açıldığı gün, beş örgüt, devlet ve rejiminin büyük tehdit altında olduğu ve Atatürk'ün çizdiği çağdaş, laik cumhuriyetin tehdit altında olduğu kaleme aldıkları deklerasyon ile kamuoyuna bildirdi. Türkiye demokrasisi açısından “irticanın” büyük bir tehdit olduğu belirtilen metinde, dini duyguları siyasi çıkar malzemesi yapan hükümetin yerine, çözüm hükümetinin işbaşına gelmesi talep edilmiştir. Oktay Ekşi Hürriyet Gazetesi'ndeki köşesinde durumu “Silahsız Kuvvetler İşe El Koydu” şeklinde ifade ederek açıklamıştır.¹⁰⁸⁷ Bu süreçte, meslek örgütlerinin yanında Atatürkçü Düşünce Derneği, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, Çağdaş Hukukçular deneğinin başını çektiği Kemalist çizgideki birçok sivil toplum örgütü, rejime yönelik tehditleri ileri sürerek hükümeti istifaya çağırdı. 28 Şubat sürecinde dikkat çekici eylemlerden birisi de Susurluk kazası sonrası başlayan ve şeffaf bir toplum talebini içeren muhalefet hareketlerinin laik bir söylem üzerinden hükümete yönelmiş olmasıydı. Suç örgütlerine ve onları kuran kişilere karşı başlatılan “Sürekli aydınlık için bir dakika karanlık” eylemi, zamanla RP ve koalisyon karşısında “şeriat” karşıtı bir hal almıştır.

28 Şubat darbesini, ordunun demokratik düzene yaptığı daha önceki müdahalelerden farklılaştıran en önemli husus, doğrudan müdahale yerine postmodern dönemin ruhuna uygun olarak medyanın, görseelliğin ve algıların ön plana çıkartılmasıydı. 1990 sonrasında RP'nin yükselişini görmekte zorlanan medya, kazanılan başarılar sonrası pejoratif bir tutum içerisine bürünerek resmin farklı bir şekilde algılanmasını sağlamıştır. RP'ye karşı medyanın çizdiği demokrasi ve laiklik karşıtı imajı keşfeden silahlı kuvvetler, medyayı besleme ve ondan beslenme yöntemiyle açık bir işbirliği tesis etmiş ve Refahyol koalisyonunun kısa süre içerisinde iktidardan düşmesini sağlamıştır. 28 Şubat öncesinde Susurluk olayları, Taksime Cami, Cezaevi olayları, adli yıl açılışı, Aczimendiler, Erbakan'ın İran ve Libya gezileri, Başbakanlık iftar yemeği, Kudüs gecesi, hükümet muhalifi mitingler ve benzeri olaylar üzerinden RP karşı oluşan anaför,¹⁰⁸⁸ MGK merkezli müdahaleyi meşrulaştırıcı bir işlev hazırlamış ve yapılacak müdahalenin toplumsal karşılığı inşa edilmiştir. Bu süre zarfında medya aracılığıyla hükümet etrafında gezinen, örtük şekilde darbe söylentilerini dillendiren muhalif dil, 28 Şubat sonrasında askeri merkeze konumlandırmak suretiyle doğrudan hükümete karşı cephe almış ve MGK'nın anayasal ve demokratik bir kurum olduğu,

¹⁰⁸⁷ Oktay Ekşi, “Silahsız Kuvvetler İşe El koydu”, **Hürriyet Gazetesi**, 29.5.1997, 35.

¹⁰⁸⁸ Konuyla ilgili bkz. Nilüfer Z. Öztürk, 28 Şubata Giden Yolda Türk Basını, (Yüksek lisans tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

demokrasinin muhafazası için müdahalenin gerekliliği ileri sürülürken; RP'nin sistem dışı bir nitelik taşıdığı tezi ortaya atılmıştır.¹⁰⁸⁹ Bu iddianın güçlendirilmesinde en etkili rolü gazete manşetleri ve ordunun emrine giren köşe yazarları yerine getirmiştir.¹⁰⁹⁰

28 Şubat sürecinde kamuoyunu en çok meşgul eden konu 8 yıllık kesintisiz eğitim tartışmasıdır. 28 Şubat 1997 tarihinde MGK'da birçok karar alınmakla beraber; toplumsal ve siyasal boyutu olan kesintisiz 8 yıllık eğitim meselesi, RP ve İslamcı hareketin insan kaynağına doğrudan bir müdahale olması sebebiyle başta askerler olmak üzere muhalefet partileri tarafından özenle takip edilmiştir. RP'nin uygulamakta isteksiz olduğu kesintisiz eğitim konusunda, koalisyon ortağı ve Milli Eğitim Bakanı Mehmet Sağlam'ın çalışıyor intibahına karşı muhalefet partileri tarafından kanun teklifi hazırlamak suretiyle konu meclise taşınmıştır. Silahlı kuvvetler tarafından görevlendirilen MGK Genel Sekreteri İlhan Kılınç, konuyla ilgili siyaset üzerinden baskı uygulamak adına sıklıkla Milli Eğitim Bakanı ile görüşmüş ve durum hakkında bilgi almanın yanında, sürecin takipçisi oldukları imajını vermiştir. Sekiz yıllık kesintisiz eğitim temel düzeyde iki amacı ihtiva etmektedir. Bir tarafta İmam-Hatip Liselerinin orta kısımlarını kapatılması ve dini eğitim süresinin sınırlandırılması diğer yandan devletin zorunlu eğitimi arttırması sayesinde resmi ideolojinin yaygınlaştırılması. Tüm bu süreçler ideolojik saikler etrafında, demokratik ve bilimsel olmayan yollardan işletilmekle beraber, eğitim seferberliği imajı altından kamuoyuna sunulmuştur. Kamuoyunun ve silahlı kuvvetlerin ısrarla takip ettiği 8 yıllık eğitim meselesinde Bakanlar Kurulu'nun somut bir ilerleme kaydedememesi üzerine, konu tekrardan mayıs sonu yapılan MGK toplantısına taşınmış ve askerler tarafından 1997-1998 yılı Eylül ayına yetiştirilmesi talep edilmiştir. Refahiyol Koalisyonun siyasi ömrünün Haziran 1997 itibariyle son bulması neticesinde, RP iktidardan düşmekle beraber tabanının şiddetle karşı çıktığı¹⁰⁹¹ uygulamalara imzasını atmadan yürütme görevini devretmiştir.

¹⁰⁸⁹ Oktay Ekşi, Hürriyet Gazetesi, "Etme Bulma Dünyası", **Hürriyet Gazetesi**, 2.3.1997, 35.

¹⁰⁹⁰ 28 Şubat Askeri Müdahalesi sonrası gazete köşe yazarlarının kullandıkları söylemler için bkz. Abdulkadir Gölcü, Demokrasi Kültürü Bağlamında 28 Şubat Sürecini Yeniden Düşünmek: Köşe Yazılarında Demokrasi Söylemi, (Doktora tezi, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

¹⁰⁹¹ Sekiz yıllık kesintisiz eğitim İslamcı tabanda büyük rahatsızlığa neden olmakla birlikte RP, kendi tabanını yaşanan taşkınlıklardan özenle korumaya çalışmıştır. Örneğin MGK düzenleme nedeniyle yapılan nümayişlere iştirak etmemiştir. Konuyla ilgili bkz. Ruşen Çakır, Kemal Can, "RP Yol Ayrımında", **Milliyet Gazetesi**, 23.8.1997, 5.

6.3.2. Refahyol İktidarının Sonu

28 Haziran 1996 tarihinde kurulan, 8 Temmuz'da güvenoyu alarak icraata başlayan Refahyol koalisyonu 18 Haziran 1997 tarihinde politik mücadelesini sonlandırmak zorunda kaldı. RP hakkında Türk Silahlı Kuvvetler üzerinden işleyen brifing ve istihbarat faaliyetleri ile medya aracılığıyla yürütülen ajitatif yayınlara rağmen koalisyonun devam etmesi, gözleri koalisyon ortağı DYP'li milletvekillerine çevirmişti. İşçi ve İşveren örgütleri milletvekillerine gönderdikleri mektupta parti ve lider otoritesini aşarak hür iradeleri ile karar verebileceklerini öğütlemekteydi. Amaç RP içerisinde işleyen sert parti içi disipline kıyasla ideolojik olarak İslamcı siyasete uzak merkez sağ siyasetçilerin yapacağı çıkış neticesinde hükümetin gensoru ile içeriden düşürülmesiydi. Bu amaçla Refahyol iktidarı için verilen on iki gensorudan istenilen neticeyi alamayan muhalefet, 13 Mayıs 1997 tarihinde verdiği yeni gensoru ile hükümet düşürmek istemiştir.¹⁰⁹² 20 Mayıs 1997 tarihinde yapılan gensoru oylaması, BBP'nin verdiği destek neticesinde 265 karşı 271 oyla gensoru reddedildi. Hakkında verilen gensorudan kurtulan RP'nin sevinci, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş'ın 22 Mayıs 1997 tarihinde RP hakkında açtığı kapatma davası nedeniyle oldukça kısa sürdü. RP hakkında açılan davayı, RP ve DYP'deki istifalar takip etti. RP Bingöl Milletvekili Mahmut Sönmez partisinden istifa etti. Devamında DYP'li Turizm Bakanı Bahaddin Yücel, Şevki Yılmaz'ın sözleri üzerine görevinden ayrıldı. Mayıs sonu DYP'den istifa eden milletvekili sayısı yirmi üçe yükseldi. Yaşanan istifalar neticesinde gücünü yitiren koalisyon kuruluş aşmasında imzaladığı protokol gereği görev değişimine karar kıldı ve bu süreçte BBP'nin desteğini aldı.¹⁰⁹³ Başbakanlığın devrinin yanında güçlü temsil amacıyla seçim kararı almak isteyen Erbakan 18 Haziran 1997 tarihinde görevi Çiller'e devretmek amacıyla Cumhurbaşkanı Demirel'e istifasını sunmuştur. Erbakan, Cumhurbaşkanı'na sunduğu istifa dilekçesiyle beraber koalisyon protokolünü ve milletvekillerinin imzasını da iletmiştir. Demirel'in Erbakan'a verdiği, "deklerasyonun önemli olduğu

¹⁰⁹² Gensoru gerekçesi, Türkiye'nin getirildiği ekonomik darboğaz, bütçe açığı, hayat pahalılığı, dış politikada yapılan yanlışlar, rejim sıkıntısı, cumhuriyetin temel ilkelerine karşı tehdit oluşturmaları, ülke içinde ve dışında Refahyol'a dönük güvensizlik olarak gösterilmiştir. Konuyla ilgili bkz. "Gensoru Süreci Başladı", **Milliyet Gazetesi**, 16.5.1997, 16.

¹⁰⁹³ Kurulacak ortak hükümette Başbakanlık eşit süreli dönüşümlüdür. Başbakanlığın ilk iki yılı RP'de sonraki iki yılı DYP'de olacak kalan süre ise mutabakata göre kullanılacaktır. Koalisyon ortakları hükümetin kurulmasını takip eden ilk sonunda birlikteliklerini devam ettirmeye karar verdikleri takdirde RP'nin Başbakanlığında hükümetin 1 yıl daha devamına ancak 2. Yılın sonunda seçime gitmeye karar verdikleri takdirde 2. Yıl DYP'nin Başbakanlığında seçime gidilir. Refahyol Hükümet Protokolü md.4. Konuyla ilgili bkz. Kazan, **Refah Gerçeği-II**, 147.

lakin dışarıdan kendisine bir empoze yapılmasını kabul edemeyeceği” beyanı, hükümet kurma görevini Çiller’e vermeyeceğinin ilk işaretiydi. 20 Haziran 1997 tarihinde hükümet görevini Yılmaz’a veren Cumhurbaşkanı, 28 Şubat sürecinde demokratik işleyişe karşı gösterdiği olumsuz tavrını yinelemiştir. 30 Haziran’a kadar Cumhurbaşkanı’nın isteğiyle görevini devam eden Refahiyol iktidarı 30 Haziran 1997 tarihinde Mesut Yılmaz’ın kurduğu 55. Cumhuriyet hükümeti ile resmen sona ermiş oldu.

6.3.3. Refah Partisi’nin Kapatılması

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının 21 Mayıs 1997 tarihinde P.13-Hz.1997/109 sayılı iddianame ile hakkında kapatma davası açılan RP, AYM’nin 16.1.1998 tarihli kararı ile “laik cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri nedeniyle” kapatılmış, kapatılma gerekçesi 22 Şubat 1998 tarihli Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁰⁹⁴

Kapatma davasını gören AYM öncelikle davaya konu olan siyasi partiler kanunun bir siyasi partinin “mihrak olması” şartını düzenleyen 103/2 maddesini iptal etmiştir. Bu karar yüksek mahkemeye, anayasaya aykırı işlemlerin, odak/mihrak haline gelme aranmadan serbestçe takdir etme olanağı tanımıştır.¹⁰⁹⁵

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından hazırlanan iddianamede partinin temelli kapatılması talep edilmiştir. Kapatma gerekçesi olarak ileri sürülen nedenler bazıları şu şekildedir:¹⁰⁹⁶

- I- Okullarda ve hatta devlet dairelerinde başörtüsü ile öğrenim görme ve çalışmanın Anayasal bir hak olduğu ısrarla iddia ederek halkı kışkırtma, eylem düzenleme, Genel Başkan Erbakan’ın “iktidar olduklarında rektörlerin başörtüsüne selam duracağının” ileri sürülmesi.
- II- 23 Mart 1993 tarihinde TBMM’de, Necmettin Erbakan’ın, “çok hukuklu bir sistem olmalı, vatandaş genel prensiplerin içerisinde kendi istediği hukuku kendisi seçmeli, bu bizim tarihimizde olagelmıştır” diyerek laik devlet düzenimi eylemli olarak ortadan kaldıracak önerilerde bulunmuştur.

¹⁰⁹⁴ Anayasa Mahkemesi, [Refah Partisi’nin lâiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği savıyla kapatılması istemidir], **Resmi Gazete**, 23266 (16 Ocak 1998).

¹⁰⁹⁵ 1995 yılında anayasaya eklenen odak/mihrak olma şartı RP davasında iptal edilmiş, yasa koyucu tarafından 1999 yılında anayasa değişikliği ile tekrar eklenmiştir. FP kararını inceleyen AYM tekrardan ilgili düzenlemeyi iptal etmiştir. Yasa koyucu 2001 yılında kısmi değişiklik ile benzer düzenlemeyi anayasaya eklemiştir. Anayasa yargısının, yasa koyucu/siyasal elitler karşısındaki tutumu mücadeleci demokrasi olarak literatüre girmiştir. Konuyla ilgili bkz. Ergun Özbudun, “Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve Siyasal Elitlerin Tepkisi” **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c.62 s.3 (2007): 262-263.

¹⁰⁹⁶ **Refah Partisi Kapatma Davası**, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998), 30-40.

- III- Necmettin Erbakan'ın, "RP iktidara gelecek, Adil Düzen kurulacak, sorun ne? Geçiş dönemi sert mi olacak, yumuşak mı olacak, kansız mı olacak bu kelimeleri kullanmak bile istemiyorum amma, bunların terörizmi karşısında herkes gerçeği açıkça görsün diye bu kelimeleri kullanma mecburiyetini duyuyorum" ifadesi.
- IV- Güven Erkaya tarafından 28 Şubat 1997 tarihinde MGK'da toplantısında okunduğu pek çok gazete haberine göre sayın Erbakan'ın sessizce dinlemekle yetindiği iddia edilen, "... sen RP'ye hizmet etmezsen hiçbir ibadetin kabul olmaz... çünkü başka türlü Müslümanlık olmaz. Başka türlü kurtuluş yok. Refah bir ordudur. Bütün gücünle bu ordunun büyümesi için çalışacaksın. Çalışmaz isen patates dinindensin... Bu parti İslami cihad ordusudur. Kendi kendine cihad ediyorum diye faaliyette bulunamazsın. Karargaha bağlı olmak zorundasın..." ifadesi.
- V- Necmettin Erbakan'ın, tarikat liderlerine, devrim yasalarına aykırı kıyafetleriyle geldikleri Başbakanlıkta yemek vermek.
- VI- Şevki Yılmaz, Hasan Hüseyin Ceylan, Ahmet Tekdal, Şükrü Karatepe, İbrahim Halil Çelik'in laikliğe aykırı söz ve eylemleri ve bunların parti yöneticilerince benimsenmesi.
- VII- Tutuklu Sincan Belediye Başkanının Adalet Bakanı tarafından ziyaret edilmesi.

Hazırlanan iddianamede ilk dikkat çeken husus, MGK toplantısına atıf yapılması ve askeri brifinglerdeki bazı değerlendirmelerin benzer şekilde metinde yer almasıdır. Hukuk diline adaptasyon yapılmadan, siyasi bir üslup ile brifinglerdeki propaganda malzemelerinin adapte edilmesi iddianamenin güvenilirliğine şüphe düşürmüştür.¹⁰⁹⁷

Anayasa mahkemesi hazırlanan iddianameye dair davalı RP'nin ön sorun yönünden itiraz ettiği hususların tamamını reddetmiştir. Milletvekilleri tarafından işlendiği iddia edilen eylemlerin "yasama sorumsuzluğu (kürsü dokunulmazlığı)" içerisinde ifade edilmiş olmasına rağmen bu karşı iddianın AYM tarafından ciddi bulunmaması hukuk devleti ve yasama güvencesi açısından ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Dikkat çeken ikinci husus, Anayasa mahkemesi ve Yargıtay'ın istikrarlı bir şekilde kabul ettiği "bantların delil olamayacağı" kararının RP hakkındaki kapatma

¹⁰⁹⁷ M. Sinan Başaran, "Refah Partisi'nin Kapatılması Kararı Üzerine Hukukî Bir İnceleme", **Liberal Düşünce Dergisi**, s.9 (1998): 20

davasında ön sorun olarak itiraz edilmesine rağmen reddedilmesi ve konuşmalara istinaden kapatma kararı verilmiş olmasıdır.¹⁰⁹⁸

Kapatma davası esas yönünden incelendiğinde, Mahkeme, daha önceden kendisinin ve Danıştay'ın öğrencilerin başörtülü olarak üniversiteye girmesi hususunun laiklik ilkesine ve Atatürk devrimlerine aykırı olduğu yönünde karar vermiş olmasına rağmen bu görüşün Erbakan tarafından savunulmuş olmasını kapatma gerekçesi olarak göstermiştir. Liberal demokratik düzen içerisinde yargı kararları dahil tüm fikirler eleştiriye tabi tutulması demokratik bir haktır. İkinci olarak yargı kararları anayasaya ve yasalara uymak zorundadır. Doğal olarak eşitlik ve laiklik ilkesi ihlal edilerek verilmiş yargı kararları aleyhinde yasama organı mensubu siyasetçilerin görüş belirtmesinin, kapatma düzeyinde ağır bir müeyyide ile cezalandırılması demokratik düzen içerisinde değerlendirilmeyecektir. Kapatmaya konu olan eylemlerle ilgili, kamusal alanda eylem yapılmış olması demokratik muhalefetin bir gereği olmanın yanında bu hakkı kullanan kişilerin ile parti arasında bir illiyet kurulamamış olması açık toplumun gereği ve cezanın şahsiliği ilkesini ihlal ettiği nedeniyle kararın hukuk devleti sınırları içerisinde değerlendirilmesi imkan dahilinde değildir.

II., III. ve IV. maddede belirtilen hususlar, Erbakan tarafından grup toplantısında, yasama sorumsuzluğu¹⁰⁹⁹ içerisinde yapılmış konuşmalardır. Doğal olarak parlamento dahilinde yasama sorumsuzluğu içerisindeki milletvekillerinin yaptıkları beyana dayanarak parti kapatılması anayasa ile bağdaşmamaktadır. Öte yandan kapatmaya konu olan iftar yemeğinin bir çok kişiyi ihtiva ettiği, sakallı ve geleneksel elbiseli vatandaşların bir kez misafir olarak yemeğe davet edilmesinin partiyi laikliğe aykırı eylemlerin “odağı” haline gelmesi iddiası gerçeklikten uzak durmaktadır.

VI. Maddede belirtilen sözlerle ilgili partiye mensup fakat partinin genel idaresi açısından temsil makamında olmayan kişilerin varsa yasama dokunulmazlığının kaldırılması, sonrasında ceza yargısı içerisinde muhakeme edilmesi gerekirken bu

¹⁰⁹⁸ Hüsamettin Demir, **Refah Partisi ve Türkiye’de Demokrasi**, (Ankara: y.y., 1998), 200.

¹⁰⁹⁹ Yasama sorumsuzluğu, milletvekillerinin sadece genel kurul ile kısıtlı olmadan TBMM içerisinde yapılan oy, söz ve düşünce açıklamalarının kısıtlanamayacağını teminat altına almıştır. Yasama sorumsuzluğu mutlak ve süreklidir doğal olarak kısıtlamaya ya da kaldırmaya tabi değildir. Anayasa, milletvekillerinin mecliste ileri sürdükleri düşünceleri meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan da sorumlu tutulamayacaklarını belirtmiştir. Konuyla ilgili bkz. Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 278.

kişiler üzerinden iktidar olmuş ve en yüksek temsile sahip partinin kapatılması demokratik işleyiş açısından uygun durmamaktadır. Ayrıca parti disiplin kurulu, hukuk düzeni içerisinde kabul edilemeyecek söz ve eylemlere karşı müeyyide uygulaması nedeniyle mahkemenin parti tüzel kişiliği ile parti mensupları arasındaki farkı dikkate alması gerekmektedir.¹¹⁰⁰

Kapatma gerekçesi olarak, tutuklu belediye başkanının ziyaret edilmesi, hukuk dışı eylemlerin benimsendiği anlamına geleceği belirtilmiştir. Cezası kesinleşmeyen ve masumiyet karinesinden yararlanan bir tutuklu hakkında AYM'nin bu beyanattı doğrudan hukuk devletinin ihlali anlamındadır ve gerekçenin hukuk düzeni açısından yeri yoktur.

AYM, yaptığı muhakeme neticesinde, RP'nin eylemlerinin laik cumhuriyet ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle partinin kapatılması istemini Haşim Kılıç ve Sacit Adalı'nın karşı oyları ve oyçokluğu ile kabul etmiştir. Ayrıca, N. Erbakan, Ş. Kazan, A. Tekdal, Ş. Yılmaz, H. H. Ceylan ve İ. Halil Çelik'in milletvekillerinin düşürülmesine ve beş yıl siyasi partiye üye olmayacaklarına oybirliği ile karar vermiştir. RP'nin mallarının hazineye devri ve devlet yardımının ödenmemesine oybirliği ile hükmedilmiştir.¹¹⁰¹

Kapatma Kararı üzerine basın açıklaması yapan Erbakan itidal çağrısında bulunarak partinin kapatılmış olmakla birlikte bir hareket olarak Milli Görüş'ün sürekliliğinin altını çizecektir :¹¹⁰²

“Olay aslında tarihin akışı içerisinde fevkalade basit bir olaydır. Bundan dolayı huzuru, sükûneti muhafazaya her zamandan fazla riayet etmeliyiz. Türkiye’de halkımızın muazzam bir bölümünün partisi olan Refah Partisi ve onun davası bu kararlardan zerre kadar etkilenmez. Daha önce de ifade etmiştim. Bu kararlardan bir tek sonuç çıkar. O da Refah inancının tek başına iktidardır.”

Kapatmanın kendileri için hatalı olduğunu belirten Erbakan kararı Avrupa İnsan hakları Mahkemesine (AİHM) götüreceklerini belirtmiştir.¹¹⁰³ 22 Mayıs 1998 tarihinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne yapılan başvuru, 31 Temmuz 2001 tarihinde 4’e karşı 3 oy ile reddedilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti haklı

¹¹⁰⁰ Demir, **Refah Partisi ve Türkiye’de Demokrasi**, 376.

¹¹⁰¹ **age**, 515.

¹¹⁰² http://www.milligazete.com.tr/milli_gorus_hareketinin_ucuncu_siyasi_partisi_refah_partisi_iste_b_oyle_kapatildi/448116 [Erişim: 10.6.2017]

¹¹⁰³ “Refah Kapatıldı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17.1.1998, 1.

bulunmuştur.¹¹⁰⁴ Milli Görüş hareketi, kapatılma kararı ile birlikte RP'nin kapatmasından önce kurulan FP'ye taşınarak mücadelesini geliştirdiği yeni siyasi söylem üzerinden devam ettirmiştir.

¹¹⁰⁴ AİHM, RP kararında siyasi partiler hakkında verdiği kararlardan önemli ölçüde “sapma” yaparak AYM çizgisinde karar vermiştir. AİHM'in temel içtihadı, şiddetin teşviki ve kişi haklarına açık bir tecavüzün varlığı halleri dışında ifade ve örgütlenme özgürlüğüne herhangi bir sınır tanımamasıdır. RP örneğinde, şiddeti teşvik ve kullanımının dışında programlarının “demokratik” olup olmadıkları da mevzubahis yapılmıştır. Böylece AİHM, AYM benzer şekilde militan bir demokrasi çizgisine kaymıştır. AİHM, RP örneğinde çok hukukluluğun ve bununla ilgili Şeriatın demokratik düzene aykırı olduğu gerekçesiyle kapatma kararı vermiştir. RP, kararı olgusal dayanakları zayıf ve yerleşik içtihatlar bakımından sapma teşkil etmesi bakımından eleştiriye açık bir karardır. Konuyla ilgili bkz. Mustafa Erdoğan, “AİHM'in RP Kararının Düşündürdükleri”, **Liberal Düşünce Dergisi**, s.23 (2001): 41-50.

7. KATMANLI SİYASET VE ALTERNATİF POLİTİKANIN İNŞASI

Bundan önceki bölümlerde RP'nin bulunduğu geleneğin politik mahiyeti, lideri, aktörleri, ideolojisi, söylemi, iktidar deneyimleri ve kapatılışı ele alınarak RP'nin siyasal varoluşu ve mücadelesi ortaya konuldu. Yedinci bölümde öncelikle Türk siyasi hayatı içerisinde vuku bulan iktidar-muhalefet ilişkilerin niteliğinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Bölümün ikinci kısmında büyük resim içerisinde RP'nin Türk siyasetindeki iktidar ilişkileri bakımından nereye oturduğu; mevcut olduğu geleneğin iddiasına uygun olarak alternatif bir politikayı gerçekleştirme imkanı ideoloji, toplumsal taban ve iktidar deneyimi açısından sınanacaktır.

7.1. Osmanlı-Türk Siyasal Hayatında İktidar-Muhalefet Birikimi

Osmanlı-Türk siyasal hayatı, modernleşme tecrübesinin izleri sürülerek incelendiğinde iktidar ilişkilerine renk verecek ilk kırılmanın I. Meşrutiyet dönemi olduğu görülecektir. I. Meşrutiyet'in inşasında rol oynayan, modern fikirlere öncülük edecek İslamcı düşünürler 20. Yüzyılın başında güçlerini büyük oranda kaybederken siyasetin esas belirleyeni ulusalcı ve pozitivist düşünürlerden etkilenmiş siyasi elitler olmuştur. İktidar-muhalefet ilişkileri de ulusalcı çizgiyi teşkil eden siyasetçilerin hegemonik politikası çerçevesinde ilerlemiş; Osmanlı imparatorluğunun son döneminden çok partili hayata geçişin ileri safhalarına kadar belirtilen ilişki aynıyla muhafaza edilmiştir. Politik çeşitliliğin artması ilk kez kendisini 12 Mart öncesinde hissettirmiş; siyasi yelpaze İslamcı ve sol düşüncenin siyasete dahil olması ile kendisine yeni kulvarlar açmıştır. Bu bağlamda, ilerleyen bölümlerde RP deneyiminin anlaşılması açısından geç Osmanlı İmparatorluğundan Milli Görüş hareketinin kurulacağı döneme kadar gerçekleşen politik mücadele beş alt başlık dahilinde ele alınacak ve son olarak bu ilişkilere hakim olan düalist çözümleme değerlendirilecektir.

7.1.1. Geç Osmanlı İmparatorluğunda Muhalefet Deneyimi

Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal eden siyasal tecrübe ve modernleşme deneyimi temel düzeyde iki ana akım üzerine oturmuştur. Bunlardan ilki, İslamcı düşüncenin önemli temsilcisi ve anayasal düzenin fikri anlamda kurucusu Yeni Osmanlı düşünürleri; ikincisi merkezîyetçi ve adem-i merkezîyetçi fikirleri içerisinde barındıran daha sonra İttihat ve Terakki, cumhuriyet döneminde de Kemalist düşüncüyü inşa Jön Türk hareketidir. İlki I. Meşrutiyet ikincisi ise II. Meşrutiyet döneminde etkin olan siyasal fikir ve örgütler, yerleşik siyasal düzenin önemli ölçüde değişmesini tetiklediği gibi İmparatorluktan Cumhuriyete geçişte önemli rol oynamışlardır.

Modernleşme tecrübesi, imparatorluk ile cumhuriyet döneminde yapısal farklılıklara dayanmakla beraber, bir süreklilik ilişkisi etrafından gelişerek son iki yüz yıllık siyasi gelişmelere damgasını vurmuştur. Dönemin ulus-devletlerine kıyasla, devlet örgütü, maliyesi ve hukuk anlayışı farklılık arz eden Osmanlı İmparatorluğu, siyasi olmaktan çok askeri merkezli bir değişim içerisine girerek, geçmişte sahip olduğu “dünya barışını” yapacağı yenileşme hareketleri üzerinden sürdürmeyi hedeflemiştir.¹¹⁰⁵ Nizam-i Cedit olarak ifade edilen yenileşme hareketleri,¹¹⁰⁶ Fransız Devrimi'nin olduğu 1789 yılında tahta çıkan III. Selim tarafından başlatılmış,¹¹⁰⁷ daha sonra eşrafın sisteme dahil edilmesi üzerinden Ayan Alemdar Mustafa Paşa öncülüğünde Sened-i İttifak'ın imzalanmasıyla sürdürülmüştür.¹¹⁰⁸ Yenileşme hareketinin en önemli ve sembolik metni ise Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanıp 3 Kasım 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'dır. Tanzimat Fermanı, temel düzeyde, geleneksel yönetim anlayışına bağlılık ifadesi olmakla beraber, 1856

¹¹⁰⁵ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 64.

¹¹⁰⁶ Niyazi Berkes'e göre kavramı ilk kez kullanan 1729 yılından İbrahim Müteferrika'dır. Müteferrika, “Nizam-i Cedit” ile, yaşanan olumsuzlukların giderilebileceğini ifade ederek olumsuzlukları sekiz maddede şöyle sıralıyor: kanunlara uymamak, adaletsizlik, devlet işlerinin ehliyetsiz ellere düşmesi, bilim adamlarının fikirlerine tahammülsüzlük, modern askeri teknolojiden habersizlik, orduda disiplinsizlik, rüşvet ve devlet serveti kötüye kullanma ve dış dünyadan habersizlik. Konuyla ilgili bkz. Niyazi Berkes, **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, (İstanbul: Adam Yayınları, 1985), 86.

¹¹⁰⁷ Fransız Devrimi'nin Osmanlı yenileşme hareketleri üzerindeki etkisi için bkz. Şerif Mardin, “Fransız Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkisi”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.112 (2012): 161-174. Sina Akşin, “Fransız İhtilali'nin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c.49, s.3 (1994): 23-29.

¹¹⁰⁸ Sened-i İttifak, Osmanlı Magna Cartası olarak kabul edilmekle beraber, sadece dört ayan tarafından imzalanması sebebiyle oldukça mütevazı ve kısmi bir değişim ihtiva eder. Konuyla ilgili bkz. Hayati Hazır, “Sened-i İttifakın Kamu Hukuku Bakımından Önemi”, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, s.2 (1984): 17-28.

Islahat Fermanı ve 1876 yılında ilan edilecek olan I. Meşrutiyet'in temellerini atması sebebiyle siyasal modernleşmenin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla metnin kendisi ile metnin neticesi arasından önemli farklılıklar mevcuttur.¹¹⁰⁹ Metnin hazırlanmasında etkili olan devlet adamları, Batı dünyasında “kameralizm” olarak ifade edilen aydın despotizmi üzerinden Batı benzeri, orta sınıfa dayalı, tebaasına eğitim ve ticaret edindiren, buradan kazandığı vergi geliriyle ordu ve bürokrasinin çarklarını döndüren merkezi bir idare kurmak istemiştir.¹¹¹⁰ Modernleşme olgusunun, Batı dünyasının ekonomi merkezli niteliğinin aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyaset, yönetim ve hukuktan yola çıkarak, ekonomik ve kültürel bir değişmeyi tetiklediği ifade edilebilir.

1856 yılında Islahat Fermanı'nın gayrimüslim nüfusu, Müslümanlar lehine eşitleme gayreti ve Batılı devletlerin siyasal belgelerin hazırlanmasına müdahil olması¹¹¹¹ devlet içerisinden ve aydınlar arasında muhalefete sebebiyet vermiştir.¹¹¹² Bu muhalefetin en etkili grubu Yeni Osmanlı hareketidir.¹¹¹³ Yeni Osmanlı hareketi, kurumsal bir kimliğe sahip olmamakla beraber mensuplarını birleştiren birkaç temel husus vardır. Her şeyden önce Yeni Osmanlı düşünürleri genç yaşlarına ilaveten Batı dünyasını takip edebilecek yabancı dillere sahiplerdi. Batı'yı bilmekle beraber, Batı kültürüne ve Batılılaşmaya karşı mesafeleri sebebiyle Tanzimat ricali ile aralarından bir ihtilaf doğmuştur.¹¹¹⁴ İdeolojik olarak bütüncül bir yapıya sahip olamayan Yeni Osmanlı düşüncesinde İslamcılık, parlamenterizm, Türkçülük hatta vulger bir sosyalizm dahi kendisine yer bulabilmekteydi. Şerif Mardin, Yeni Osmanlı hareketinin ilk bir araya geliş zamanının 1865 yılında İstanbul'da olduğunu belirtmektedir.¹¹¹⁵ Bu ilk buluşmada, hareket içinde ilerleyen dönemlerde geriye düşen isimler olmakla beraber Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal ilk sırada yer

¹¹⁰⁹ Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I**, (İstanbul: Agora Yayınları, 2008), 8.

¹¹¹⁰ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 13-14.

¹¹¹¹ Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.1, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 16.

¹¹¹² Bu muhalefetin salt entelektüel bir söylem olmaktan öte siyasi bir kalkışma olarak ortaya çıktığı ilk örnek 1859 yılındaki Kuleli Vakasıdır. Konula ilgili bkz. Uluğ İğdemir, **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009).

¹¹¹³ Konuyla ilgili bkz. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

¹¹¹⁴ İlber Ortaylı, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.6, (İstanbul: İletişim Yayınları 1985): 1702.

¹¹¹⁵ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 17.

almaktadır. Daha sonradan katılacak ve harekete renk verecek olanlar ise, Şinasi, Ziya Paşa ve Ali Suavi'dir.

Yeni Osmanlı hareketine mensup aydınların toplumsal karşılığının bulunmaması siyasi mücadele içerisinde önemli bir eksiklik oluşturmaktaydı. Bundan dolayı, Batılı anlamda yürütülmüş bir muhalefeti temsil etmekte zorlanmışlardır.¹¹¹⁶ Yeni Osmanlılar zaaflarını telafi edebilmek için giriştikleri temel söylem, geliştirdikleri modern argümanlara İslamiyet içerisinde dayanak bulunmasıdır.¹¹¹⁷ Bu çaba, Yeni Osmanlılar'ın sahip olduğu iki vecheli düşünce dünyasını ortaya çıkarmaktadır. Her şeyden önce, İhsan Sungu'nun *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar* adlı makalesinde ele aldığı gibi, Yeni Osmanlı düşünürleri *Batıcı* değildir; iktidar problemine karşı yaklaştıkları temel perspektif İslami'dir.¹¹¹⁸ Fakat giriştikleri çaba, modern Batı siyasetinin ortaya koyduğu problemlere cevap verme, bunu yaparken de evrensel kavramlar yerine İslam'dan devşirilmiş kavramlar ile telif etme gayretidir.

I. Meşrutiyet'in havası, II. Abdülhamid'in 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki yenilgiyi bahane ederek Meclis-i Mebusan'ı kapatmasıyla 1878'de son buldu. Abdülhamit'in 1909 yılında son bulan hükümdarlığına kadar siyasi sistem "istibdat" dönemi ile karşılaşmakla birlikte "hürriyet" fikri Osmanlı aydınları arasında revaç bulmuştur. Bunun en somut karşılığı Yeni Osmanlı düşüncesinin etkisini yitirmesi ile birlikte Jön Türk hareketi başlamasıdır.¹¹¹⁹

Jön Türk hareketi, Yeni Osmanlılar devlet ile olan dirsek temasını kıyasla daha özerk ve siyasi iktidara karşı cepheden bir muhalefet yürütmüş olan, içerisinde farklı siyasi damarları barındıran muhalefet birikimidir. Jön Türk düşünürleri yurt dışından özellikle pozitivist düşünce çevreleri ile yakından irtibata geçip buna uygun bir sosyal teori ve geleceğe dönük siyasi proje üretirken; Yeni Osmanlılar bu imkandan oldukça yoksunlardı.¹¹²⁰ Burada altı çizilmesi gereken husus, Jön Türk düşüncesinin Yeni Osmanlılara kıyasla daha derinlikli ya da mümbit olduğu değildir. Aksine Jön Türkler, entelektüel düzeyde daha sınırlı; buna karşın belirli ideolojik saiklerden yola

¹¹¹⁶ Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", ed. Mehmet Ö. Alkan, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 76.

¹¹¹⁷ Mümtaz'er Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 86.

¹¹¹⁸ İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", **Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, (Ankara: Maarif Vekaleti, 1940): 800.

¹¹¹⁹ Kahraman, **age**, 29.

¹¹²⁰ **age**, 30.

çıkmaları nedeniyle siyasal hareket güçleri daha vurucuydu. Jön Türkler kullandıkları birçok kavram tamamen propaganda amaçlı olurken, mevcut rejime karşı tavır alışları entelektüalizmden değil; modern bir sistem içerisinde kendilerine yer edinmenin gayretinin neticesiydi.¹¹²¹

Jön Türk hareketinin ilk teşkilatlı yapısının temelleri, 2 Haziran 1889 yılında Mekteb-i Tıbbiye’de atılmıştır.¹¹²² “İttihad-ı Osmani” olarak kurulan örgüt, daha sonra genişlemeye koşut olarak “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” olarak örgütlenecektir. İttihat ve Terakki cemiyetinin ideolojik ve sosyal unsurlarına bakıldığında, imparatorluk içerisindeki her türlü unsurun yer aldığı görülmektedir. Çıkış noktası olarak kabul edilen “Osmanlıcılık” söylemi Yeni Osmanlılar’ın devamı niteliğindedir. Örgüt, burjuva unsurları barındırmadığı gibi ekseriyetle öğrenci ve memurlardan oluşmaktadır. Fransız Devriminin monarşi karşıtlığı ilham noktası olduğu gibi Ziya Paşa, Namık Kemal ve Mithat Paşa gibi düşünürler cemiyet üzerinde nüfuz sahibidir.¹¹²³ Cemiyet kendisine temel düzeyde iki hedef koymuştur: Abdülhamit’in tahtan indirilmesi ve anayasal rejimin kurulması. Örgütün merkezi İstanbul olmakla beraber, Paris’in ve Ahmet Rıza’nın örgüt ve siyaset üzerinde etkisi artmaya başlamıştır. 1 Aralık 1895 tarihinden itibaren, Paris’te Ahmet Rıza’nın önderliğinde *Meşveret* dergisi çıkartılırken; Cenevre’de de Mizancı Murat’ın dahil olduğu grup *Osmanlı* dergisini çıkartmaya başlamıştır. İkinci ve daha köktenci ayrışma ise üçüncü bir hizip olarak Prens Sabahaddin’in¹¹²⁴ Paris’e gelmesiyle vuku bulan, merkezîyetçilik-adem-i merkezîyetçilik bölünmesidir. Bu doğrultuda 1902 yılında Prens Sabahattin öncülüğünde toplanan “I. Jön Türk Kongresi”nde “yabancı hükümetlerin müdahalesini davet suretiyle memlekette ıslahat icrası”¹¹²⁵ tezi iki Jön Türk grubu arasındaki ayrışmaya sertleştirmiştir. Bir yanda, merkezîyetçi-pozitivist Ahmet Rıza ve taraftarları dış müdahale karşıtı görüşler ileri sürerken; adem-i merkezîyetçi Prens Sabahattin ve taraftarları dış müdahale fikirlerini savunmuşlardır. Bu olay, siyasal bir kırılmayı doğurmuş ve sonrasında Ahmet Rıza İttihat ve Terakki

¹¹²¹ Şerif Mardin, **Türkiye, İslam ve Sekülerizm**, çev. Elçin Gen, Murat Bozluolcay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 27.

¹¹²² Şükrü Hanioglu, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902)**, (İstanbul: İletişim Yayınları, t.y.), 172.

¹¹²³ Suavi Aydın, Ömer Türkoğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası”, ed. Ferid Ergut, **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010): 262.

¹¹²⁴ Konuyla ilgili bkz. Cenk Reyhan, **Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri, Prens Sabahaddin (1877-1948)**, (İstanbul: İmge Yayınları, 2008).

¹¹²⁵ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000), 191-192.

Cemiyeti yönetimini ele geçirmiş; Prens Sabahattin ise Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmuştur.¹¹²⁶

Türk siyasal hayatının önemli kırılmalarından birisi olmakla birlikte yeterli açıklığa kavuşturulamamış husus, 1908 yılında Meşrutiyet'i ilan edilmesini sağlayacak örgütün Paris merkezli Jön Türkler değil, Selanik merkezli "İttihatçı" askerler olmasıdır.¹¹²⁷ Değişim, görünüş itibariyle tali olmakla beraber önemli bir eksen değişimini tetikleyecektir.

Militer güçlerin kalkışması üzerine talep edilen Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe konulmasıyla Meşrutiyet düzenine tekrardan geçildi ve meclis yeniden toplandı. 1908 Yılında yapılan mebusan seçimlerine iki siyasi grup katılmıştır:¹¹²⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ahrar Fırkası.¹¹²⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti henüz parti statüsünde olmamakla beraber¹¹³⁰ en örgütlü, kamuoyu desteği olan ve ordu içerisinde karşılığı olan siyasal yapı olması sebebiyle seçimleri kazanmayı bildi ve bu tarihten itibaren siyasetin merkezine doğru ilerledi.

İttihat ve Terakki karşısından siyasal muhalefeti oluşturan Ahrar Fırkası, 14 Eylül 1908 yılında İstanbul'da kurulmakla beraber, kökleri Prens Sabahattin Paris'te kurduğu, "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ne dayanmaktadır.¹¹³¹ Ahrar Fırkası, 1908 öncesinde teşkilatlanmasıyla parti vasfına sahip en önemli örgüt

¹¹²⁶ Cenk Reyhan, "Türk Devrim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme", **Doğu Batı Dergisi**, s. 45 (2008): 112.

¹¹²⁷ İkinci "İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak ifade edilebilecek örgüt, 1905 yılında "*Hilal Cemiyeti*" daha sonra 1906 yılında ise "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" olarak Talat Bey tarafından kurulmuştur. Buradaki hareketlenmeyi gören Paris grubu, birleşme arayışına girişmiştir. Bu tarihten sonra siyasal aktivizm Paris'ten Selanik'e, sivil güçlerden militer yapılanmaya geçecektir. İlk gruptan ikincisine kayan iki önemli isim Dr. Nazım ve Baheaddin Şakir'dir. Paris merkezli hareket meşrutiyet fikrinden yola çıkarak entelektüel bir gruba oluştururken, ikinci grup milliyetçi-militarist genç subaylardan oluşmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Aydın, Türkoğlu, **agm**, 268. 1908 Yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesi, askeri bir kalkışmanın neticesi olmakla beraber resmin büyüğüne bakıldığında tarihsel olarak ordu-aydın oluşturduğu tarihsel bir ittifakın neticesinden siyasal sistem işlemektedir. Konuyla ilgili bkz. Kahraman, **age**, 71.

¹¹²⁸ Siyasi organizasyon bakımından iki parti katılmakla beraber, azınlıklar yoğun bir şekilde seçimlere seferber olmuşlardır. Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle bu seferberliğin temel amacı, Osmanlı'dan ayrılmanın gerçekleşmesidir. Konuyla ilgili Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi c.3**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 208. Azınlıkların talepleri için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "İttihat ve Terakki'ye Muhalef Serbesti Gazetesinin Penceresinden İstanbul'da 1908 Seçimleri", **Toplumsal Tarih Dergisi**, s.98, (2001): 16-19.

¹¹²⁹ Mehmet Ö. Alkan, "Seçim Afişleri, Parti Amblemeleri ve Demokrasi Tarihimize Dair Notlar", **Birikim Dergisi**, s.313 (2015): 114.

¹¹³⁰ İttihat ve Terakki, cemiyetten çıkıp fırka halini alması 1913 yılındaki kongresinde gerçekleşecektir. Konuyla ilgili bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi, c.1**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 64.

¹¹³¹ **age**, 176.

olmakla beraber, İstanbul merkezli olmaktan öteye gidememiştir.¹¹³² Prens Sabahattin parti başkanlığını kabul etmemesine rağmen, cemiyette yer almış önemli kişileri fırkanın kurucularıyla irtibata geçirmişti. İlk girdiği seçimlerde kayda değer bir başarı gösteremeyen fırka azınlık mebuslarıyla yakın ilişki içerisinde olmuştur.¹¹³³ Ahrar Fırkası, merkezde ve periferide yönetimi ellerinde bulunduran kişilerden oluşmaktaydı. Böylece, padişahın elinden kayan iktidarın kendilerine geçmesini bekliyorlardı. İttihatçılar ise, pozisyon kazanma gayreti içerisinde olup alttan gelen grupları temsil etmekteydi.¹¹³⁴

Ahrar Fırkası, 31 Mart Vakası hengamesi içerisinde Türk siyasal hayatından kaybolmuş bir siyasal muhalefettir. Olayların cereyan etmesi esnasında girişimi destekleyen fırka, sonuçların İttihatçılar lehine gelişmesinin faturasını ağır takibat olarak ödemiş; tüm girişimlere rağmen yeniden siyasal alana çıkma imkanı bulamamıştır.

Ahrar Fırkası sonrası İttihat ve Terakki muhalifliğini, Hürriyet ve İtilaf Fırkası yürütmüştür. İstanbul’da 1911 ara seçimlerinde, İttihatçılardan önce seçimi kazanan Hürriyet ve İtilaf,¹¹³⁵ 1914 seçimlerine girememesi ve mütareke döneminde seçimler konusunda kuşkularını ileterek 1919 seçimlerine katılmaması, fikri olduğu kadar eylem düzeyinde de partinin istikrarlı ve mütecanis olmadığını göstermektedir. Parti, toplumsal bir temsil hassasiyeti taşınamaması sebebiyle, ilerleyen dönemlerde Mebusan Meclisinde değil, Ayan meclisinde ve kabinede etkinlik arayışına girmiştir.¹¹³⁶

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki’yi korkutan ve kendisine rakip olarak ortaya çıkan tek siyasi oluşumdur. Yetmiş yakın mebusuyla İttihatçılara karşı parlamento içi muhalefeti yürüten Hürriyet ve İtilaf, parlamenter sistemin çalışmasını sağlamış; buna karşın, meclis içerisindeki hakimiyetin sarsılması İttihat ve Terakki’yi harekete geçirmiştir.¹¹³⁷ Türk siyasetinde, “sopalı seçim” olarak anılan 1912 seçimleri Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın meclisten tasfiye

¹¹³² Konuyla ilgili bkz. Oğuz Kaan, II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası, (Doktora tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2008), 135-138.

¹¹³³ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c.1, 178.

¹¹³⁴ Feroz Ahmad, Dankwart A. Rustow, İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918, **İÜEF Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, s. 4-5 (1975-1976): 246.

¹¹³⁵ Mehmet Ö. Alkan, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın İlk Programı ve Nizâmnamesi”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, c.1, s.2 (1994): 49.

¹¹³⁶ Kayalı, **agm**, 1438.

¹¹³⁷ Ali Birinci, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.18, (İstanbul: TDV, 1998): 508.

edilmesi ve Babıali baskını¹¹³⁸ sonrası mensuplarının yurtdışına çıkmalarıyla II. Meşrutiyet'in çok partili hayatının ilk safhası sonlanacaktır.¹¹³⁹

Resmi muhalefetin bastırılması neticesinde, 1914 yılında yapılan seçimlere İttihat ve Terakki Fırkası'nın egemenliği altında girilmiştir. Tek-parti yönetiminde yapılan seçimlerde, Türklerin tek temsilcisi İttihat ve Terakki olmuş, muhalefet ise azınlık adaylarınca temsil edilmiştir. Seçimler, İttihat ve Terakki'nin açık ara galibiyetiyle sonuçlandı.¹¹⁴⁰ Böylece, İttihat ve Terakki için, 1908-1913 yılları *iktidarın keşfedilmesi*, 1914 sonrası ise *tekelleştirilmesi* periyodunu kapsamaktadır.¹¹⁴¹ İttihat ve Terakki yönetiminin dolaylı ya da doğrudan olmak üzere on yıla varan siyasal tecrübesinde yaşanan savaşlar, geç ve meşakkatli elde edilmiş iktidarın hızlıca teslim edilmesine sebebiyet verdi. Bu sonuç iktidarın ve partinin son bulması bakımından değil bir İmparatorluğun yıkılması noktasında tarihe düşülen önemli bir nottur.¹¹⁴²

II. Meşrutiyet dönemi, siyasi cereyanların yaygınlaşması, 1908 ile başlayıp 1919'a kadar süren seçim faaliyetleri, 1909 yılında parlamenter sisteme doğru evirilen anayasa değişikliği ve başta jakoben tutumlu İttihat ve Terakki ve karşısında mücadele veren Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihad-ı Muhammedi Fırkası, Islâhat-ı Esasiye Osmaniye Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası ve azınlık grupların tesis ettikleri politik odaklar, cumhuriyet dönemi iktidar mücadelesine önemli ölçüde kapı aralamıştır. Siyasi alandaki bölünmüşlük İttihat ve Terakki'nin iktidar alanı üzerinde kurduğu hegemonya aracılığıyla fiili anlamda monolitik bir görüntü arz etmekle

¹¹³⁸ Sadrazam Kamil Paşa döneminde, İttihatçılara karşı baskının artması ve Londra Konferansı'nda Edirne'nin Bulgarlara teslim edilecek olması, İttihat ve Terakki'yi harekete geçirdi. 23 Ocak 1913 tarihinde Enver Bey ve Talat Beyin başını çektiği subaylar Babıali binasına gelip, kabine toplantısını bastıktan sonra Harbiye Nazırı'nın vurmuşlardır. Kamil Paşa istifaya zorlandıktan sonra, Mahmut Şevket Paşa Sadrazam ve Harbiye Nazırı olmuştur. Bkz. Zürcher, *age*, 160.

¹¹³⁹ Parti siyasi olarak sessiz bir şekilde ikinci kez Avrupa'da, 1919 yılında da İstanbul'da aynı ad ve programla kurulduktan sonra İttihatçıların siyaset sahnesinden çekilmesiyle en önemli aktör haline gelmiştir. Birinci, *agm*, 509.

¹¹⁴⁰ Seçimlerde 93 sancaktan 254 mebus seçilmiş, bunlardan 69'u Arap, 16 Rum, 15 Ermeni, 3'u Yahudi ve 7'si Kürt'tür. Açıkça kendisini İttihat muhalifi bir parti siyasi başarı gösterememiştir. Konuyla ilgili bkz. Demir, *age*, 305.

¹¹⁴¹ İktidar bu tarihten itibaren, Enver Cemal ve Talat Paşaların "Triumviras"sı (üçlü yönetim) yönetimi altına girecektir. Bkz. Zürcher, *age*, 168.

¹¹⁴² İttihatçı iktidar İmparatorluğunda, önce Arnavutluk daha sonra Trablusgarp savaşları ile karşılaşmıştır. Abdülhamid rejimine karşı İttihatçıların yanında olan Arnavutlara karşı ilerleyen dönemlerde uygulanan şiddet, İttihatçı kalkışma yöntemlerinin geri tepmesine sebep olmuş ve 1912 Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiştir. Konuyla ilgili bkz. Cemaleddin Efendi, **Siyasi Hatıralarım**, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978), 58-61. Trablusgarb'ın işgali ise padişahın Arap bölgelerinde itibarsızlaştırılması amacını taşımaktadır. Balkan Savaşları nedeniyle 12 ada ve Trablusgarb'ın İtalya'ya bırakılmasıyla sonuçlanmıştır. Konuyla ilgili bkz. Necmettin Alkan, **Ve Selanik Düştü**, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014).

beraber ilgili dönem parti-toplum, parti-ideoloji ve parti içi hizipler açısından bir hayli dağınık bir görüntü arz etmektedir. Bu sorun küçük çaplı ve iktidarın uzağında yer alan siyasi güç odakları açısından görece azalmakla birlikte, başta İttihat ve Terakki ile muhalifi Ahrar Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası açısından büyük bir sorun teşkil etmektedir. Siyasi bölünmüşlük fikrinin gerisinde, II. Meşrutiyet döneminde yaygınlık kazanan “telif” ve “terkip” düşüncesi yatmaktadır. Partileşmenin yaşanmadığı meşrutiyet öncesi dönemde Jön Türk düşüncesi geniş bir yelpaze dahilinde Batıcı, İslamcı, muhafazakar, pozitivist, Türkçü, liberal ve sosyalist görüşlere aynı anda kapsamaktaydı. İdeolojik terkip ve politik dağınıklık partilerin kurulduğu 1908 sonrasında da devam etmiş ve bütünlüklü bir parti içi resim ortaya konulamamıştır. İttihat ve Terakki, ilerleyen süreçte milliyetçiliği ana akım ideoloji haline getirmekle beraber sosyalizmi dahi politik bir araç olarak kullanmaktan geri durmamıştır. Hizb-i Cedit (sağ) ve Hizb-i Terakki (sol) ayrışması yaşayan İttihat ve Terakki, cemiyet-fırka ayrımında uzun süre bocaladıktan sonra kendi konumunu ancak 1913 yılında fırka lehine belirleyebilmiştir. Bu durumun gerisinde, toplumsal niteliği zayıf, yer altı örgütlenmesi güçlü bir siyasi odağın “parti” ile yetinemeyecek olması yer almaktadır. İttihat ve Terakki için, görünen parlamento temsiline rağmen gerçek güç parti merkez komitesi olmuştur.

Benzer problemler ana akım muhalefet partileri için de geçerli olmaktadır. Ahrar Fırkası, liberal fikirlerden etkilenmekle beraber, sahip olduğu kadro partisi niteliği, hizipçiliği, aydın hareketi görünümü ve barındırdığı etnik unsurlar ile siyasi güç odaklara yaklaşarak ayakta durmuş ve ideolojik bir perspektif gerçekleştirilmemiştir. Padişahın devrilmesi için dış müdahale tezlerini savunan Prens Sabahattin’in liderliğinde Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki’nin de düşürülmesi adına 31 Mart ayaklanmasını geri planda yönetmiştir. Özetle, liberal ve toplumsal bir mücadele yerine, dışarıdan müdahaleyi ve kişi odaklı/hami politikasını icra eden parti, İstanbul harici örgütlenemediği gibi herhangi bir toplumsal temsilde kabiliyeti de bulunmamaktadır. Ahrar Fırkası’nın kaybolması üzerine siyasete onun devamı niteliğinde kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, bu rabıtayı aşarak İttihat ve Terakki karşısında azınlıklar dahil bütün muhaliflerin birleştiği bir göl olmuştur.¹¹⁴³ Daha önce farklı ideolojileri ve politikaları savunan kişilerin aynı parti içerisinde birleşmeleri İttihat ve Terakki mensupları tarafından dile getirilmiş ve Hürriyet ve

¹¹⁴³ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, c.1, 296.

İtilaf Fırkası'nın siyasi parti olmayacağı iddia edilmiştir. Tunaya, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının yaşadığı dağınıklığın bu partiye özgü olmadığını; temel düzeyde II. Meşrutiyet partilerinin türdeş olmayan, sınıfsal ve toplumsal nitelikten yoksun boyutunun altını çizmiştir. Sonuç olarak, bir çok odağı içerisinde barındıran Hürriyet ve İtilaf Fırkası da parti içi hizip çatışmalarını yaşamış ve İttihatçı baskı karşısından sessizce erimiştir.

Dünya Savaşı Sonrasında ağır bir yenilgi ile karşılaşarak Teceddüt Fırkasına dönüşmek suretiyle politik hayatını sona erdirmek zorunda “İttihatçı” gelenek ideoloji ve insan kaynağı bakımından önemli ölçüde Kemalizm’e tahvil olarak Osmanlı-Cumhuriyet sürekliliğini sağlamış ve 1918 sonrası Milli Mücadeleye dahil olmuştur. Kemalist rejimin, siyasi ve hukuki olarak mahkum ettiği İttihatçılar tüm tazyiklere rağmen Kemalist siyasetin ana kaynağını teşkil etmektedir. Toplumsal arka plan, örgütsel nitelik ve ideoloji bakımından İttihatçılık ile Kemalizm arasında önemli bir süreklilik mevcuttur.¹¹⁴⁴ Akademik literatür, süreklilik ilişkisinin izini sürerek, geniş bir şablona teşmil edilmek suretiyle, İttihat ve Terakki’yi merkeze alıp karşı kutba muhaliflerini yerleştirerek Türk siyasetinde cereyan eden mücadeleyi açıklama çabasıdadır. Ana akım okuma, merkezîyetçi Jön Türk düşüncesi, pozitivist İttihat ve Terakki, I. TBMM’de kurulan I. Grup ve devamında CHP, karşı tarafta adem-i merkezîyetçi Jön Türk, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, I. TBMM’de kurulan II. Grup ve devamında Terakkiperver Cumhuriyet Halk Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırka, Demokrat Parti ve Adalet Partisi şeklinde devam etmektedir.¹¹⁴⁵ İttihatçılık ve Kemalizm’in sahip olduğu pozitivist ve Batıcı çizgi nedeniyle CHP’nin de yer aldığı bloğun solu, adem-i merkezîyetçi liberal kanadı ise sağı temsil ettiği ifade edilmektedir. Ana akım okumanın temel parametresi, Kemalist siyasetin bir “medeniyet değişimini” merkeze koyan kültürcü bir projeye bağlılık göstermelerinden ileri gelmektedir. Muhafazakar siyasi okumaların da kabul ettiği ayrışmanın ekonomik değil kültürel bir kopuş geriliminde gelenekçilik-yenilikçilik ayrımına dayandığı ifade edilmiştir.¹¹⁴⁶ Ana akım düzeyindeki politik bölünme İdris Küçükömer örneğinde olduğu gibi tersinden okunmakla beraber, dikey ilişki aracılığıyla kurgulanan politik halef-selef düzeni genel olarak aynı kabule

¹¹⁴⁴ Erik Jan Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma**, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2005), 49-56.

¹¹⁴⁵ Konuyla ilgili bkz. Ömer Çaha, **Dört Akım Dört Siyaset**, (İstanbul: Zaman Kitap, 2001), 121-122.

¹¹⁴⁶ Vedat Bilgin, **Türkiye’de Değişimin Dinamikleri**, (Ankara: A Kitap, 2010), 265.

dayanmakta ve politik partiler arasında doğal ve mutlak bir ilişki kurulmaktadır. Sağ-sol, ilişkisini tersine çeviren Küçükömer, sol tarafı, Doğucu-İslamcı, sağ tarafı Batıcı laik olarak ifade etmekle birlikte süreklilik ilişkisini aynen devam ettirmektedir.¹¹⁴⁷

Tunaya'ya atıf ile II. Meşrutiyet dönemi siyasi ayrışmasının, parti içlerinin türdeş olmaması, sınıfsal ve toplumsal nitelikten yoksun olmaları ve ideolojik olarak oldukça dağınık ve terkipçi olmaları, yatay düzeyde sağ ve sol konumlanması, dikey olarak partiler arası halef-selef ilişkisini ve parti-taban rabitasını önemli ölçüde pürüzlü hale getirmektedir. Siyasi ayrışmayı teyit edecek önemli bulgular, iktidar-muhalefet ilişkisini ortaya koymakla beraber Tunaya'nın ifade ettiği sorunlar büyük bir şablon içerisinde ve düalist okumayı işlevsiz bırakmaktadır.

Modern Türk siyasetinde ayrışmanın temeli I. Jön Türk Kongresi'ndeki merkezîyetçi-adem-i merkezîyetçi ayrışması olarak gösterilmekte; takip ettiği bireyci görüşler nedeniyle Prens Sabahattin liberal ve sağ bloğun kurucu isimlerinden birisi olarak kabul edilmektedir.¹¹⁴⁸ Fakat yakın bir incelemeye tabi tutulduğunda Prens Sabahattin'in etkilendiği isimler nedeniyle liberal görüşlerin aksine modern öncesi fikirleri benimsediği ve liberal bir damarın kurucusu olamayacağı ortaya çıkmaktadır.¹¹⁴⁹ Ekonomik, sosyal ve siyasal olarak aristokratik görüşlere yakın olan Prens Sabahattin, kapitalist bir çalışma, eğitim ve üretim düzeninin karşısında yer almıştır. Prens Sabahattin'in sahip olduğu adem-i merkezîyetçilik söyleminin gerisinde, merkezileşen Fransa'nın aksine dönemin şartları açısından en güçlü emperyal iki ülke olan Büyük Britanya ve Amerika Birleşik devletlerine olan hayranlık yatmakta ve bu düşünce Osmanlı imparatorluğuna karşı yabancı devletleri açıkça bir müdahaleye çağırıyordu. Monarşi, cumhuriyet ya da parlamenter demokrasi arasında fark göremeyen Prens Sabahattin, idari, yargı ve kolluk yetkisinin toprak sahibi kişilerde olmasını ifade etmekte; bireylerin devlete memur değil, zirai patron olarak kendi bölgesinde efendi olmasını öne sürerek aristokratik tezleri savunmaktadır. Dolayısıyla, kapitalizme mesafeli, eşitlik karşıtı, aristokratik bir düzen taraftarı düşünürün liberal ve sağ siyasetin kurucusu olamayacağı gibi

¹¹⁴⁷ İdris Küçükömer, **Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması**, (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2014), 86.

¹¹⁴⁸ Mustafa Erdoğan, "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni", ed. Murat Yılmaz, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Liberalizm**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005): 32.

¹¹⁴⁹ Aykut Kansu, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakar Düşüncesinin İthali", ed. Mehmet Ö. Alkan, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 156-165.

mevcut siyasi düzene karşı dış müdahaleyi savunan görüşlerin Küçükömer'in savunduğu anlamda İslamcı-Doğucu bir niteliği taşımadığı ortadadır. Prens Sabahattin ve fikirlerinden kalkarak, teleolojik bir eğilim içerisinde sağ ya da İslamcı düşüncüyü açıklama çabası “geleneğin icadı” anlamında kurgusal bir mahiyet arz etmektedir.

İlk siyasi ayrışmada “merkeze” konumlandırılan Jön Türk düşünürleri açısından bakıldığında, Ahmet Rıza'nın Comte'un ve aydınlanma düşünürü d'Holbach'den alınan pozitivist-materyalist fikirler ile karşılaşmaktadır. Özellikle Fransızca çıkarılan *Meşveret* dergisinde Türkçeye kıyasla çok daha kozmopolit fikirleri ifade ettikleri görülmektedir. Ahmet Rıza'nın başını çektiği merkezîyetçi akım, pozitivist, evrimci ve düzen yanlısı fikirler gereği olarak özenle ihtilal taraftarı görüşlerden kaçınmış ve Batılı devletlerin müdahalesine karşı çıkmıştır.¹¹⁵⁰ Pozitivist ve aydınlanmacı çıkışın sahip olduğu seküler dil, İttihatçı ve Kemalist siyasetin inşası açısından sol bir konumlandırmayı hak etmektedir. Fakat fikri düzeyden siyasi/eylem boyutuna geçildiğinde solidarist (dayanışmacı) düşünce üzerinden sol/sınıf fikirlerin reddedildiği, bireyin de toplum içerisinde eritildiği otoriter bir kimlik ortaya çıkmaktadır. Eritme potası sadece toplum-birey ilişkisi açısından değil bir kült haline gelen örgüt açısından da geçerliydi. İttihat ve Terakki Cemiyetine yüklenen aşkın anlam daha sonra fırkaya cumhuriyet döneminde de Cumhuriyet Halk Fırkasına aktarılacaktır. İttihatçıların inşa ettiği ikili siyasetin en önemli özelliği bir yanda “halk” söylemini inşa etmeleri,¹¹⁵¹ halktan meşruiyet almaları diğer tarafta Le Bon'dan ilhamla toplumsal mühendislik çabalarını önemsemeleri ve “temsil mekanizmalarını” bu çabanın önünde engel görmeleriydi. Toplumsal mühendisliğin bir yansıması da milliyetçilik düşüncesinin gelişmesine koşut olarak İttihatçılarda artan yabancı düşmanlığıdır. Özetle fikri derinliğin zayıfladığı, eylemci ve militarist yönün güçlendiği merkezîyetçi/İttihatçı zihniyet, meşrutiyet döneminden cumhuriyete otoriter bir kimlik ihraç etmiştir. İttihatçı siyaset, erken dönemde aydınlanma düşüncesinden kalkış yapmakla beraber 20. yüzyılın başlarından itibaren otoriter bir nizama kayması nedeniyle sol düşüncenin sahip olduğu yenilenme ve özgürlük/eşitlik arayışı yerine baskıcı bir sistem kurması nedeniyle proto-Kemalist

¹¹⁵⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 203.

¹¹⁵¹ Babıali Baskını yapıldığında, Kamil Paşa askerlerin arzusu çerçevesinde istifa ettiğini yazması üzerine Enver Bey, “ahali” kelimesini ekleterek müdahaleye halk nezdinde meşruiyet katmıştır.

bir nitelik arz etmektedir. II. Meşrutiyet ile siyasetin kenarından merkeze, yer altından kamusal alana doğru ilerleyen, halkın menfaatlerini gözetmekten uzak olan İttihat ve Terakki geleneği, bürokratik-Batıcı-laik siyaseti takip etmeleri nedeniyle Küçükömer tarafından Türk siyasetinin “sağ yanı” olarak ifade edilmektedir. Aydınlanmacı geleneğe dayalı, modernleştirici bir niteliğe dayalı İttihatçılık, sağ siyaset ile ihtilaf yaşamakla beraber, sahip olduğu otoriter kimlik, mevcut nizamı muhafaza etme kaygısı ve milliyetçi söylem İttihat ve Terakkiyi Küçükömer’in “sağ” tanımlamasına yaklaştırmaktadır. Buna karşın, Türk siyasetinin temellerini teşkil ettiği varsayılan iki siyasi grup, sağ ve sol siyasetin ana temaları bütünlüklü bir şekilde taşımaktan hayli uzak bir görüntü vermektedir. Toplumsal bir niteliği olmayan siyasi oluşumlar ancak II. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında kurumsal bir kimlik kazanacak ve açıktan iktidar mücadelesine girişeceklerdir.

Kısa süreli Ahrar Partisi deneyiminden sonra Osmanlı-Türk siyasetindeki ilk kurumsal politik ayrışmanın İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf arasında olduğu ve devamında partilerin bu ihtilaf üzere şekillendiği varsayılmaktadır. Ömer Çaha, soldan sağa uzanan siyasi kimlik zincirinin “merkeziyetçi yerellik” ve “adem-i merkeziyetçi küresellik” arasında gerçekleştiğini öne sürmektedir.¹¹⁵² Aynı kurumsal ayrışma, sağ-sol şemasının tersine çevirmek kaydıyla Küçükömer tarafından sol yanda yer alan yeniçeri-esnaf-ulemaya “dayanan” Doğucu-İslamcılar, sağ yanda tarihi Batıcı-bürokratik gelenek tarafında “temsili” edildiği iddiasındadır.¹¹⁵³

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, liberal bir damarı barındıracak şekilde Mutedil Hürriyetperverane ve Ahrar Fırkası’nı çekirdeğine alarak kuruldu. Rum, Ermeni, Bulgar, Arnavut, Arap ve Ermeni mebusları içerisinde dahil eden parti ayrıca hiçbir partiye girmeyen bağımsızlar da kendisine kattı. Meclis dışından partiye katılanlar ideolojik olarak çok daha karışık ve taban tabana zıttır.¹¹⁵⁴ Kitlesele anlamda bir tabana dayanmayan parti, siyasi insan kaynağı bakımından tüm muhalifleri kendisine çekmektedir. Bu durum Hürriyet ve İtilaf Fırkasını ideolojik anlamda da mütecanis olmayan, savruk; siyasi muhalefeti eylemler üzerinden gerçekleştiren pragmatik bir parti hüviyetine çevirmiştir. Tek hedefi İttihat ve Terakkiyi yıkmak olan, toplumsal bir tabanı bulunmayan, herhangi bir sınıfa dayanmayan “özgürlükçü” Hürriyet ve İtilaf Fırkası, askeri müdahaleyi dahi meşru görmekteydi. Partinin, *Halâşkar Zabitan*

¹¹⁵² Çaha, *Dört Akım Dört Siyaset*, 121.

¹¹⁵³ Küçükömer, *age*, 85.

¹¹⁵⁴ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, c.1, 297.

üzerinden kabinenin istifasını sağlama ve Babıali Baskınına cevap olarak Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi gibi “operasyonel” işlerin arkasında yer alması, siyasi mücadeleyi demokratik zemin haricinde aradığının en somut göstergesidir. Ayrıca temel hedefi İttihat ve Terakki’yi iktidardan indirmek olan partini geleceğe dönük hiçbir somut fikri ve projesi bulunmamaktadır. İdeolojik olarak bakıldığında Osmanlıcılık, meşrutiyetçilik ve liberal ekonomi savunusunun aynen İttihat ve Terakki Fırkasına da yer alması; Hürriyet ve İtilaf’ın, ideolojik muhayyilesine uygun somut siyaset üretememesi, partinin toplumsal bir karşılığının olmaması, demokratik olmayan (asker darbe vb.) yollara tevessül edilmesi,¹¹⁵⁵ parlamento dışı yolları kullanma ve mücadelenin bürokrasi içi bir alana hapsedilmesi, iki parti arasındaki iktidar mücadelesini ve politik ayrışmayı soyutlaştırmaktadır. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının dördüncü ideolojik unsuru olan “adem-i merkeziyet ve teşebbüs-ü şahsi” ilkesi ise İttihat ve Terakki karşıtlığı açısından sembol bir göstergedir. Partiye üye olmayan Prens Sabahattin’in, doktrinal etkisi olarak gözükmeyle birlikte, ilkenin gerçek anlamda liberal/kapitalist bir derinliğinin olmaması; emperyal siyasete ve azınlıklar lehine kullanılması, partinin liberalizm ile olan mesafesini açığa vurmaktadır. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının ideolojik olarak karşı durduğu iki ideoloji ise Türkçülük ve İslamcılık fikridir. Fırka, Türk Milliyetçisi Türk ocaklarına karşı cepheden bir muhalefet gösterdiği gibi I. Dünya Savaşında İslamcı siyaset olarak cihad-ı mukkades ilan edilmesini büyük bir felaket olarak ilan etmiştir.¹¹⁵⁶

Hürriyet ve İtilaf Fırkasını inşa eden, İttihat ve Terakki’nin sert, acımasız ve demokrasi dışına kayan siyasetidir. İki siyasi hareket de fikri anlamda bir ihtilafı değil güç ilişkisini yürütmüşler ve önce Hürriyet ve İtilaf daha sonra da İttihat ve Terakki siyaset sahnesinde uzaklaşmıştır. Milli Mücadele döneminde tekrar ortaya çıktıklarında İttihat ve Terakki yer altında, Hürriyet ve İtilaf ise kabine ve bürokrasi ile girdiği dirsek teması üzerinden kendisine alan bulabilmiştir. İttihatçılığın inşa ettiği merkez karşısında Hürriyet ve İtilaf muhalefeti ancak merkezin bir yansıması ve onun el verdiği ölçüde var olmuş; sahip olduğu insan kaynağı, ideoloji ve “ötekiler” itibariyle Türk siyasetinde oturtulan konumdan farklı bir gerçeklik teşkil etmiştir. Parti, Türk sağının ihtiva ettiği liberal, İslami ve milli tonları taşımadığı gibi bürokrasi karşıtı değil bürokrasi ile işbirliği içerisine girmiştir. Sonuç olarak, Türk

¹¹⁵⁵ Kurtuluş Kayalı, “Hürriyet ve İtilaf”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.6, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 1443.

¹¹⁵⁶ Birinci, **agm**, 509.

siyasetine dair ilk kurumsal bölünme tecrübesi, İttihat ve Terakki'nin hegemonik söylemi nedeniyle gerçekçi bir kimlik kazanamamıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Türk sağı'nın sahip olduğu, gelenekselcilik, dini değerlere bağlılık, milliyetçilik ilkelerine mesafeli olduğu gibi “liberal” tutumu İttihatçılık karşıtlığına indirgeyerek fikri ve politik bir katkıda bulunamamıştır. Toplumsal bir tabanı olmayan parti, Küçükömer'in iddia ettiği gibi İslamcı-Doğucu bir kitleye dayanmak yerine yoğun bir azınlık desteği almıştır.

İç politikada yükselen muhalefeti daha çok baskı ve siyaset dışı yollardan bastıran İttihat ve Terakki Fırkası, herhangi bir sınıfa dayanmaması ve yaşanan büyük savaşlar neticesinde iktidardan düşmekle birlikte para-militer insan kaynağını Anadolu'ya, Milli Mücadeleye politik isimlerini ise kurulacak olan I. TBMM'ye kaydırmıştır. Devleti ayakta tutmakta hedefini gerçekleştiremeyen İttihatçılar örtük bir şekilde yeni kurulacak olan devlete destek olmuşlardır.

7.1.2. I. TBMM'de Siyasi Ayrışma ve Politik Muhalefet

Milli mücadeleyi sürdüren, başarıya ulaştıran ve yaptığı yasal faaliyetler ile cumhuriyet rejiminin kurulmasına ön ayak olan parlamento Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir (1920-1923). I. TBMM'deki ayrışma ve bu ihtilafın kurumsal hale gelmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Mayıs 1921 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu (I. Grup) kurması ile gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren ilk gruba karşı örgütsüz muhalefetini yürüten bazı mebuslar, Temmuz 1922 tarihinde benzer bir ad ile İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubunu (II. Grup) kurdular. Birinci Grup, II. TBMM'nin seçilmesiyle birlikte cumhuriyet tarihinin önemli bir bölümünü kesintisiz icra edecek Cumhuriyet Halk Fırkası'nın temellerini oluşturmaktadır. II. Gruba ait hiçbir milletvekilinin II. TBMM'de yer almamış olması ise meclisi siyasi olarak daha bütünlüklü hale getirecektir.

İki grubun ayrışması Türk siyasal hayatında “gereğinden fazla kopuk” ve “hatalı ideolojik çözümlemeler” ile tahlil edilmektedir. Ahmet Demirel, çalışmasında bu hatalı okumaları üç gruba ayırarak tasnif etmektedir.¹¹⁵⁷ İlki “resmi” okumalar olup

¹¹⁵⁷ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 14-50. Demirel, dördüncü bir okuma biçimi olarak akademik çalışmalara atıf yapmakla beraber, bu görüşler de birinci ve ikinci görüşün bilimsel perspektifini paylaşan ve sonuç olarak hatalı bulduğu ilk iki okuma biçiminin dışında sonuca varamayan yanlış tahliller olarak tasnife dahil edilmiştir. Konuyla ilgili bkz. Ömür Sezgin, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Rejim Sorunu**, (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce yapısı (1920-1923)**, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).

bu bakışa göre, I. Grup, çökmüş Osmanlı kurumlarını kaldırıp yerine modern kurumları getirmeyi hedefleyen laik ve devrimci; II. Grup ise Osmanlı kurumlarını savunan “gerici ve hilafetin” korunmasını isteyen muhafazakarlardır.¹¹⁵⁸ İkinci görüş, “sınıfsal” bir temele dayamaktadır. Buna göre, I. Grup asker-sivil bürokrasiden gelen burjuvaziden oluşmakta; II. Grup ise eşraf, toprak sahibi, din adamları ve bazı çalışmalarda işçilerden oluşan siyasi bir odaktır.¹¹⁵⁹ Üçüncü okuma biçimi olan “İslamcı” tez, resmi görüşle benzer bir perspektifi paylaşmakla beraber II. Grubu, resmi tezlerin birinci grubu ön plana çıkarıp savunması gibi sahiplenmiş ve ona İslamcı bir kimlik atfetmiştir.¹¹⁶⁰ Demokratik seviyesi yüksek olan I. TBMM’deki tartışma konularına ve muhalefet odaklarına bakıldığında, iki grubun arasındaki ayrışmanın, klasik okumalar dahilindeki ideolojik ve toplumsal/sınıfsal odaklı olmadığı; grupların, meclis üstünlüğü fikrine, temel hak ve hürriyetlere ve demokratik toplum düzenine olan mesafeleri hakkında yaklaşımlarından kaynaklandığı görülecektir.

İki grup arasında cereyan eden tartışmaların hukuki kaynağı 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye yani 1921 Anayasasıdır. Anayasanın 2. Maddesi “Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilir” ifadesini esas alarak, Meclis hükümeti sistemini (konvansiyonel Meclis) benimsediğini göstermiştir.¹¹⁶¹ İki grup arasındaki tartışma, icra vekillerini seçimi, başkumandanlık, istiklal mahkemeleri, meclis başkanının yetkileri, olağanüstü halin yönetimi gibi başlıklar üzerinden meclis iradesinin ne şekil tezahür edeceği üzerinden cereyan etmiştir. Yetkilerin Mustafa Kemal’in şahsında toplanması ve yasamanın işlevsiz bırakılması karşısında liberal bir modeli benimseyen II. Grup, İttihat ve Terakki geleneğinin yansıması olan I. Gruba karşı demokratik tepkinin temsilcisi olmuştur.¹¹⁶² İki grubun, rejim konusunda fikir ayrılığı yaşamadığı, saltanatın oybirliği ile kaldırılmasında açıkça görülmektedir.¹¹⁶³ Ayrıca iki grup toplumsal sınıflar bakımından benzer bir temsili vermektedir. Bu bağlamda II. Grup, iktidarı ele

¹¹⁵⁸ Bu görüşü ihtiva eden çalışmalar için bkz. Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1982).

¹¹⁵⁹ Bu görüşü ihtiva eden çalışmalar için bkz. Erdoğan Teziç, **100 Soruda Siyasi Partiler**, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976). II. Gruba işçi sınıfını da dahil eden çalışmalar için bkz. Ali Gevgili, **Türkiye’de 1971 Rejimi**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.

¹¹⁶⁰ Kadir Mısıroğlu, **Milli Mücadelede Sarıklı Mücahitler**, (İstanbul: Sebil Yayınları, 1990).

¹¹⁶¹ Taha Parla, **Türkiye’de Anayasalar**, (İstanbul: İletişim Yayınları, t.y.), 10.

¹¹⁶² Kurtuluş Kayalı, “I. TBMM’de Muhalefet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.5, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 1167.

¹¹⁶³ Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II, 1920-1960**, (İstanbul: Agora Yayınları, 2010), 27-29.

geçirmek, cumhuriyet hilafına bir sistem kurmak isteyen değil, yanlış buldukları düşünceleri ifade etmekle memur hisseden bir siyasi odak olmuştur.

I.TBMM ile ilgili ilk tespit II. Grup için Kemalist, Marksist ve İslamcı tezlerin ittifakla gönderme yaptıkları “hilafet yanlısı ve din adamları” tanımlamasının geçersiz olduğudur.¹¹⁶⁴ İkinci olarak, toplumsal temel incelendiğinde iki grup arasında kayda değer bir farklılık yaşanmadığı gözükmemektedir. Üçüncü olarak, TpCF deneyiminin I. Grup içerisinde çıkmış olması, iki grup arasındaki ilişkiyi “kopuk” bir şekilde okuyan tezlerin geçersiz olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, II. Grup temel argümanlar gereğince kurulacak sistemin esasına değil işleyişine karşı olması nedeniyle sistem karşıtı değil cumhuriyetçi sistem içerisinde kafeslenmiş liberal bir söylemi ifade etmekle beraber kurulacak yeni sistem açısından taşıdığı risk nedeniyle boğulmuş ve cari rejim 1925 sonrası tek parti siyasetine doğru evrilmiştir.

7.1.3. Kemalist Rejimin İnşası ve Muhalefet Deneyimleri

Tek Parti dönemi 1924 Anayasası döneminde icra edilmiş ve kuvvetler birliği, görevler ayrılığı sistemini benimsemiştir.¹¹⁶⁵ Sistemin göbeğinde, cumhurbaşkanı yer almakla beraber; bu yetkinin işleyişi anayasadan değil, CHP tüzüğünden kaynaklanmıştır. 1924 Anayasasına göre, cumhurbaşkanı meclis içerisinde milletvekilleri aracılığıyla seçilmekte; seçilen cumhurbaşkanının partisi ile olan ilişkisi de devam etmektedir. Dolayısıyla, cumhurbaşkanı devletin başı olduğu kadar partinin genel başkanı sıfatını da taşımaktadır. Bunun yanında kendisini mecliste seçen milletvekillerinin belirlenmesi yetkisinin 1931 yılındaki değişikliklerle parti genel başkanına verilmesi ülke ve partinin merkezine cumhurbaşkanını oturtmaktadır.¹¹⁶⁶ Netice olarak, meclis üstünlüğü, yasama iradesi, milletin temsili gibi demokratik değerler üzerinden değil, parti-devlet özdeşleşmesinin yaşandığı otokratik ve merkeziyetçi şeflik sistemi aracılığıyla Türk siyaseti çeyrek yüzyıl yönetilmiştir. Bu özdeşleşme, 1935 yılındaki Partini IV. Kurultayı’nda açıkça ilan edilmektedir.

CHP’nin tek parti iktidarı döneminde ilk muhalifi 17 Kasım 1924 tarihinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’dır (TpCF). Partinin kurucu isimleri; Kazım

¹¹⁶⁴ I. Gruptaki din adamı sayısı %13,1 II. Gruptaki % 15,2’dir. II. Grubun, siyasi olarak bir hilafet-saltanat söylemi olmadığı gibi toplumsal olarak da iki grubun din adamı temsili benzerdir. Bkz. Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II**, 24.

¹¹⁶⁵ Ergun Özbudun, **1924 Anayasası**, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 13-22.

¹¹⁶⁶ Cemil Koçak, “Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/ Milli Şef”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Kemalizm**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011): 121-122.

Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Adnan Adıvar gibi İttihat ve Terakki geleneğinden gelen, Kurtuluş Savaşı'na katılan fakat Mustafa Kemal ile yaşadıkları ihtilaf nedeniyle partiden ayrılan isimlerdir. Dolayısıyla, TpCF'nin CHP'den tarihsel ya da toplumsal anlamda bir farkı bulunmamaktadır.¹¹⁶⁷ İktidar mücadelesini oluşturan husus kısmi ideolojik olmakla beraber yoğun bir şekilde kişisel ayrılıktan kaynaklanmaktadır. İdeolojik farklılıklara bakıldığında, TpCF, parlamenter sistemi önemsemekte ve bu sistemin işleyişini açıklamaktadır.¹¹⁶⁸ Parti içi demokrasinin önemsenmesinin yanında, seçim sistemini iki dereceli olarak değil, doğrudan yapılmasını önermektedir. Ayrıca, cumhurbaşkanının partisi ile ilişkisinin kesilmesi ifade edilmektedir.¹¹⁶⁹ TpCF'ye yapılan en önemli eleştiri ve partinin kapanmasına neden olan husus, dini gericiliğin teşvik edilmesidir. Parti, 6. Maddesinde, *Fırka, efkâr ve itikadâdı diniyeye hürmetkardır* demektedir. Rauf Bey'in bu madde bağlamında yaptığı savunma dönemin şartları açısından devletin dininin İslam olduğu, laikliğin anayasada yer almadığıdır.¹¹⁷⁰

Mustafa Kemal'in yakınında bulunmuş olan, Milli Mücadeleye katılan I. TBMM'de I. Grup içerisinde yer alan önemli isimlerin kurduğu TpCF, herhangi bir sınıfsal temele dayanmadan "murakabe" amacıyla faaliyet yürüttüğünü ifade ederek sistem karşısında değil cari rejim içerisinde yer aldığını belirtmiştir. TpCF'nin parti içi insan kaynağı, I. Grup, CHF ve İttihatçılardır. Toplumsal anlamda ise CHF'den farklı bir tabana oturmamaktadır. Partinin, bürokrat ve asker oranının CHP'den çok daha fazla olması; din adamı, serbest meslek erbabı, tüccar ve çiftçinin ise CHP'de daha yoğun temsil edilmesi, TpCF'nin siyasi merkezle yakın bir ilişkisi olduğunu göstermektedir.

TpCF'nin esas amacı, CHP ile kurdukları sistemi birlikte dönüştürülmeleri, rejimin eksiklerinin giderilmesi ve Mustafa Kemal merkezli olarak işleyen oligarşinin kırılmasıdır. TpCF'nin bu noktada saltanat ve hilafet karşıtı bir söylem geliştirmemiş olması; demokrasi, liberalizm ve cumhuriyet savunusu yapması II. Grup gibi TpCF'yi cumhuriyetçi sistem içerisinde bir demokrasi kafesi haline getirmektedir.

¹¹⁶⁷ Ömür Sezgin, Gencey Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.8, (İstanbul: İletişim yayınları, 1985): 2019 .

¹¹⁶⁸ Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II**, 51.

¹¹⁶⁹ Esat Öz, **Otoriterizm ve Siyaset**, (Ankara: Yetkin Yayınları, 1996), 66.

¹¹⁷⁰ Erik Jan Zürcher, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık", çev. Özgür Gökmen, ed. Ahmet Çiğdem, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Muhafazakarlık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 51.

CHF'nin kesintisiz iktidar döneminde, TpCF'nin kapatılmasından beş sene sonra karşısına çıkan siyasal deneyim ise Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır (SCF). İlk muhalif siyasi deneyimin aksine, bu girişim oldukça yapay niteliktedir. Parti bizatihi Mustafa Kemal tarafından yakın dostu Ali Fethi Okyar'a kurdurulmuştur.¹¹⁷¹ Gündümlü bir partinin kurulma sebebi hakkında, Mete Tunçay ilk olarak, dış dünyaya karşı kendini beğendirme, diktatörlük havasından kurtulma amacını taşıyabileceğini belirtmektedir. Dış etmen bağlamındaki ikinci husus, 1929 Buhranının ülkeye olan yansımaları karşısında alınan yeni kararların bir neticesi olarak gündümlü bir parti kurulduğudur.¹¹⁷² Yeni parti, CHF'den bağımsız, kopuk kendi kararlarını alabilen bir siyasi oluşum olmaktan çok; yıpranmış politikalar karşısından toplumda oluşan olumsuz imajın giderilmesi, prestijin tazelenmesi amacıyla yönetimi Mustafa Kemal'de olan gündümlü bir siyasi deneyimdir. Dolayısıyla partinin kurulması demokratik toplumun gereği olan çok partili düzenin inşasından kaynaklanmamaktadır.

Parti programına bakıldığında, liberal öğelerin öne çıktığı görülecektir: serbest girişimcilik, devletin zorunlu olmadıkça müdahil olmaması, yabancı sermayenin teşvik edilmesi. Ayrıca ağır vergiler ve vergi tahsilatındaki sorunlar parti programında geniş bir şekilde belirtilmiştir.¹¹⁷³

Mustafa Kemal ile Fethi Okyar'ın arasını açan ve partinin kapatılmasına sebep olan 1930 yılı Eylül ayındaki İzmir gezisidir. Burada cereyan eden olaylar ve neticesindeki ölüm, hem Mustafa Kemal'i hem de iki partiyi tedirgin etmiştir. Mustafa Kemal'in tavrındaki değişiklik ve SCF'ye olan desteğinin kesilmesinin bir diğer nedeni, yerel seçimlere girilmemesi yönündeki telkinlere rağmen partinin seçimlere katılması ve kayda değer başarı elde etmesidir.¹¹⁷⁴ Parti'nin kurulması esnasında var olan siyasal dinamiklerin kısa süre içinde ortadan kaybolmasıyla sadece SCF siyaset arenasından kalkmayacak; aynı zamanda çok partili hayatın yeniden tesis edilmesi için 1945 yılına kadar beklenilmek zorunda kalınacaktır. Fethi

¹¹⁷¹ Mete Tunçay, **T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), 345.

¹¹⁷² **age**, 346.

¹¹⁷³ Çavdar, **agm**, 2056.

¹¹⁷⁴ 1930 yılında yapılan mahalli idareler seçiminde, 502 bölgede yapılan seçimlerde 22'sini SCF'nin kazanmıştır. Öz, **age**, 86.

Bey, 17 Kasım 1930 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na yazdığı yazı ile partisini feshettiğini açıklamış ve parti kapanmıştır.¹¹⁷⁵

Osmanlı-cumhuriyet döneminde modern siyasetin başladığı tarihten itibaren CHF hariç toplumsal tabana oturan ilk parti SCF deneyimidir. GÜdümlü siyasetin resmi yüzüne ve sadakatine rağmen, parti-temsıl ilişkisi ilk kez sağlıklı bir şekilde kurulmuştur. SCF'ye siyasi anlamda revaç kazandıran husus dünya ve Türkiye siyasetinde uygulanan ekonomi politikalarının meydana getirdiği tahribattır. SCF, başta Ege olmak üzere tarım bölgelerinden destek alarak kendisine önemli bir toplumsal taban oturtmaktaydı. SCF için yapılan "laiklik ve cumhuriyet karşıtı" tanımlaması ve Küçükömer'in toplumsal tabanının İslamcı kesimlere dayandığı iddiası geçersiz kalmıştır. SCF ayağa kaldıran temel saik siyasi kaygılar değil tarım burjuvazisinin yaşadığı derin ekonomik bunalımdır. Kendisinden önceki siyasi odaklar gibi iktidar mücadelesini merkez gölgesinde yapmış olan SCF, cari rejimin sınırlarını zorladığı an kapatılmaktan kurtulamayacaktır. Çok partili hayata dönüş için on altı yıl beklemek zorunda kalacak olan Türk demokrasisi benzer şekilde CHP içerisinden çıkacak olan DP ile boşta kalmış olan kitleleri tekrardan siyasal alana katmak suretiyle iktidar ilişkilerini tesis edecektir.

7.1.4. Çok Partili Hayata Dönüş ve Merkez Sağın Kuruluşu

Atatürk'ün ölümü ile Cumhurbaşkanı ve CHP'nin Değişmez Genel Başkanı sıfatını alan İsmet İnönü, "Milli şef" sıfatıyla çok partili hayata kadar siyasetin merkezi belirleyicisi haline gelecektir. Başbakanların siyasetteki ağırlığını zayıflatan; Varlık Vergisi, Milli Koruma Kanunu, köy enstitüleri gibi ideolojik hususları çekinmeksizin tatbik eden İnönü, partiyi de bu süre zarfında zayıflatmaktan geri kalmayarak siyaseti tartışmasız devletin güdümüne sokmuştur. Dolayısıyla otoriterizmin dozajı II. Dünya Savaşı'nın son bulup, çok partili hayata geçinceye kadar artarak devam etmiştir.¹¹⁷⁶ Bu tarihten sonra dünya siyaseti ve iç taleplerin neticesinde çok partili hayata geçiş yaşanmıştır.

Demokrat Parti'nin (DP) 7 Ocak 1946 tarihinde kurulmasından önce II. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen derin buhran, Türkiye'de toplumsal ve siyasal hoşnutsuzluğu arttırmış ve bu hoşnutsuzluk siyaset yapıcılar üzerinde baskıyı

¹¹⁷⁵ Koçak, *Siyasal Tarih (1923-1950)*, 149.

¹¹⁷⁶ Ahmet İnsel, "Cumhuriyet Döneminde Otoritarizm" *Bilanço 1923-1998: TC'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi, c.1* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1999): 41.

derinleştirmesi ile yeni çıkış yolları aranmaya başlanmıştır. Siyaseten yaşanan daralma, Cumhuriyet Halk Partisi’ni (CHP) V. Büyük Kurultayda muhalefet oluşturmak adına harekete geçirdi. Bu girişim SCF deneyiminden farklı olarak parti içerisinde ve denetiminde kurgulanmıştır. *Müstakil Grup* olarak bilinen girişim muhalefet ihtiyacı neticesinde CHP içerisinde 21 milletvekilinin gruba seçilmesiyle oluşmuştur.¹¹⁷⁷

Parti içindeki muhalefetin ilk kayda değer çıkışı 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmeleridir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, sahip olduğu sınıfsal ilişki, geniş kitleleri ilgilendiren ve DP’yi iktidara taşıyan anahtar bir kavram olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunun dillendirilmeyen amaçlarından birisi, toprak sahibi olmayan ya da elindeki toprağı miras yoluyla bölünmüş köylülere toprak dağıtarak, köylünün köyde kalmasını sağlamaktır. Adnan Menderes’e göre bu tasarı, ileride oluşabilecek muhtemel bir toplumsal hareketliliği dondurulmak ya da sınırlamak demekti ki bu ona göre “gerici” bir istektir.¹¹⁷⁸

DP kuruluşunu somutlaştıran en önemli gelişme; Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü’den oluşan CHP’li milletvekillerinin imzaladıkları önergeyle, kanunlardaki ve parti tüzüğündeki demokratik olmayan hükümlerin kaldırılmasını istemeleriydi. *Dörtlü takrird*e, devletin ve CHP’nin en temel değerlerinin demokrasi olduğu vurgulanmakta, ülkenin refaha ve saadete ermesi demokrasinin layığıyla tatbik edilmesine bağlanmaktaydı.¹¹⁷⁹ Bunun için öncelikli olarak, meclisin denetlenebilmesi, yurttaş haklarının anayasanın gerektirdiği şekilde geliştirilmesi, parti içi demokrasinin sağlanması ve bu takririn mecliste tartışılması talep edildi. Görüleceği üzere ayrı bir parti kurulmasından bahsedilmeyerek,¹¹⁸⁰ parti, meclis ve ülke sathına doğru genişleyen demokrasi talebi dile getirilmektedir. Yapılması gereken ise 1924 Anayasasının demokratik özüne dönmektir.¹¹⁸¹ Diğer yandan, 1 Kasım 1945 günü TBMM açılışından İnönü’nün yapmış olduğu konuşmada ifade ettiği “tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti

¹¹⁷⁷ Taner Timur, **Türkiye’de Çok Partili Hayat Geçiş**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 11.

¹¹⁷⁸ Asım Karaömerlioğlu, **Orada Bir Köy Var Uzakta**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 144.

¹¹⁷⁹ Süleyman İnan, **Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes**, (Ankara: Liberte Yayınları, 2006), 135.

¹¹⁸⁰ Sina Akşin, “Demokrat Parti’nin Kurulması”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, s.53 (1988): 13.

¹¹⁸¹ Mustafa Albayrak, **Demokrat Parti**, (İstanbul: Phoenix Yayınları, 2004), 597.

bulunmamasıdır”¹¹⁸² sözü kuruluş sürecinin tamamlayıcısı olmuştur. Celal Bayar, basına yeni bir parti kuracağını açıkladıktan sonra çalışmalara başlamışlar ve 7 Ocak 1946 tarihinde dörtlü takrire imza atan isimler partiyi kurmuştur.¹¹⁸³

DP programına¹¹⁸⁴ bakıldığında, demokratik unsurlar ilk maddede göze çarpmaktadır. Partinin, demokrasiyi genel siyasete tatbik etmeyi ve cumhuriyet idaresinin demokrasinin ileri anlayışıyla gerçekleşmesini sağlayacağından bahseder. Demokrasi esaslarına en uygun yönetim biçimi olarak cumhuriyet gösterilirken; demokrasi, milli irade ve halkın menfaatinin hakim kılınması, yurttaşın şahsi ve toplumsal bütün hak ve hürriyetlerine sahip olması şeklinde genişçe tanımlanmıştır.¹¹⁸⁵ Bir başka önemli husus, milli irade olarak ifade edilen toplumun nasıl ele alındığı somutlaştırılmasıdır. Programın altıncı maddesi bu hususu, korporatif kavramsallaştırma üzerinden ele almış, “içtimai iş bölümünün tabii neticesi olarak, çiftçilik, işçilik tüccarlık, sanayicilik, avukatlık ve memurluk” şeklinde tasnife giderek Kemalizm’in kurucu ilkelerinden birisini aynıyla benimsemiştir. On üçüncü madde ise milliyetçilik olarak ifade edilmiş, tüm yurttaşlar din ve ırk gözetmeksizin “*Türk*” sayılır denilmektedir. Eğitim ve öğretim kurumları milliyetçiliğin tahakkuku için vazifeli sayılmaktadır. Milliyetçilik hususu da CHP ve tek parti döneminden devralınmış kültür olarak DP programında yer almıştır. “Altı Oku” meydana getiren bütün unsurlar tek tek sayılmış ve DP programında kendisine yer bulmuştur.¹¹⁸⁶

1946 Seçimleri, II. Meşrutiyet döneminin 1912 *sopalı seçimi* kadar şüpheli ve demokratik olmaktan uzak bir deneyimdir.¹¹⁸⁷ Baskın nitelikteki seçim ve çoğunlukçu seçim sistemi ile iktidarını devam ettiren CHP 1950 yılına geldiğinde kesintisiz sürdürdüğü iktidarını devretmek zorunda kalacaktır. 14 Mayıs 1950

¹¹⁸² Metin Heper, **İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi**, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999), 171. Partinin kuruluş arefesinde Cumhurbaşkanı İnönü, Celal Bayar’ı Çankaya Köşküne çağırarak üç konuda mutabakat istemiştir. Yeni parti hiçbir şekilde dış politikada CHP ile polemige girmemelidir. İkinci konu laikliktir. TpCF deneyimi sebebiyle rejimde olan hassasiyet DP’ye karşı da soru işareti oluşturmaktadır. Bayar’ın, İnönü’ye, laikliğin dinsizlik olmadığına dair hükmü benimsediklerini söylemesi üzerine konuyla ilgili mutabakat sağlanmıştır. Son konu ise köy enstitüleridir. Bayar’ın köy enstitülerini kapatmayacaklarını iletmesi üzerine İnönü’yle Bayar DP’nin meşruiyeti üzerinde anlaşmışlardır. Konuyla ilgili bkz. Tefik Çavdar, “Demokrat Parti”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 2064.

¹¹⁸³ Timur, **age**, 16.

¹¹⁸⁴ **Demokrat parti Tüzük ve Programı**, (Ankara: Doğu Matbaası, 1953).

¹¹⁸⁵ Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II (1920-1960)**, İstanbul: Agora Yayınları, 2010, 204.

¹¹⁸⁶ **Demokrat Parti Tüzük ve Programı**, 3-4.

¹¹⁸⁷ Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtina İle Temizlenir**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 519.

tarihinde yapılan seçimlerde, DP %53 oy almasına karşın çoğunlukçu seçim sistemi sayesinde 487 milletvekilinden 408'ni, CHP ise %39 oya karşılık 69 sandalye aldı. Böylece, 22 Mayıs 1950'de toplanan meclis, Celal Bayar'ı Cumhurbaşkanı, Refik Koraltan'ı ise TBMM Başkanı seçerken Adnan Menderes Başbakan koltuğuna oturdu.

DP öncelikle toplumsal anlamda bir koalisyon partisidir. CHP'nin küçük köylülüğüne karşın DP'nin büyük toprak sahiplerinden yana tutum alması koalisyonun ortaklarından birisi olduğunu göstermektedir. DP, ticaret burjuvazisine ve büyük toprak sahiplerine dayanmakla beraber, sandıkta kazanılan demokrasinin en önemli unsuru, halkı siyasal mücadeleye dahil eden, onların ve oylarının değerli olduğunu gösteren, tek parti düzenini bitirmeyi halk hareketi olmaya bağlayan bir siyasal oluşum olmasıdır. Bu noktada, halkçılık düşüncesi, DP'de, "milli irade", "millete gitmek" ve "sine-i millet" kavramları üzerinden popülist bir karakter kazanmıştır. Bu söylemde, halkın dönüştürülmesi değil, halkın siyasal sisteme katılımı büyük önem arz etmektedir. DP, öncelikle İttihatçı geleneğinin asıl unsuru olan milliyetçilik ile CHP'nin laik unsurlarını halkçı düşünceden gevşeterek farklı kimlikleri partinin içerisine almayı hedeflemiştir.¹¹⁸⁸ DP'nin, devlet anlayışı da popülist düşüncesinin çözümlenmesi bakımından önem taşımaktadır. DP'nin, Türk siyasal hayatındaki yerinin liberal olduğu hususunda yaygın bir kanı vardır.¹¹⁸⁹ Bu yaygın kanaatin aksine, DP'nin devlet anlayışı incelendiğinde liberal demokratik değerlerden uzak olduğu görülmektedir.¹¹⁹⁰ Liberal bir pozisyona oturtulmasının ana sebebi, tek parti devletçiliği karşısında takındığı tavidir. 1946-50 döneminde aşkın devlet düşüncesinin eleştirilmesi, belagat düzeyinde olmasına karşın, DP'nin liberal hanesine artı değer olarak yazılmıştır. Kemalizmin, korporatist, aşkın, milliyetçi ve seküler devletinin yerine; DP, muhafazakar değerleri ile bezenmiş, otoritenin kutsandığı bir devlet anlayışını benimsemiştir. DP tarafından, devlet aklından (hikmet-i hükümet) kesinlikle bahsedilmeyerek, eleştiriler devletin kendisine ve felsefesine değil; bu aygıtları yürüten kişilere yöneltilmiştir. Bunun sebebi, devletin hata yapmayacağı kabulüdür.

DP'nin ekonomi politikalarının anlaşılması amacıyla I. Menderes Hükümeti

¹¹⁸⁸ İlkay Sunar, **Demokrasi'nin Türkiye Serüveni**, (İstanbul: Doruk Yayınları, 2010), 49.

¹¹⁸⁹ Tanıl Bora, "Adnan Menderes", ed. Murat Yılmaz, **Liberalizm**, 489.

¹¹⁹⁰ Tanel Demirel, **Türkiye'nin On Uzun yılı, Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 153.

programını incelendiğinde, sanayileşmeden bahsedilmediği, tarım politikalarının merkezde olduğu görülmektedir.¹¹⁹¹ Bu kararda, ABD'nin, sanayileşme yerine tarımı önceleyen tavsiyeleri önemli rol oynamaktaydı. İktisat politikası, dünya konjonktürü ve iklim şartları bakımından uygun bir vasat bulunmasına koşut olarak icra imkanı bulmuş lakin 1954 yılından itibaren baş gösteren döviz darlığı liberal politikaları kısıtlamıştır. İç piyasada ithal ikameci bir politika uygulanmaya başlanmış ve kamu kesimi Merkez Bankası kaynakları ile ancak ayakta durabilmiştir.¹¹⁹² Böylece bu tarihten 1960 kadar geçecek süre devlet eliyle sanayileşme dönemi olarak belirginleşecektir. Tarım odaklı ekonominin ön plana çıkması ile mağdur edildiği kanaati oluşan sanayi burjuvazisi, korumacılık ve ithal ikame taleplerini DP iktidarına ileterek ekonomi stratejisinin belirlenmesinde etkili olmaktadır.¹¹⁹³

1960 yılı itibariyle DP'nin Türk siyasetinden silinmesinde rol oynayan en önemli olaylardan birisi; DP grubunun, CHP aleyhine açtığı on beş kişilik *tahkikat komisyonunun* kurulması girişimidir. Bu komisyon meclis üyelerinin tümü DP'lilerden oluşması ve *kazai selahiyete* sahip olmaları otoriter bir rejim kurulduğu şeklinde yorumlandı. 27 Nisan 1960 tarihinde tahkikat komisyonu bağlamından olağanüstü yetkilere haiz bir yasa geçirildi ve bu yasa, şiddet rejiminin kurulduğu şeklinde kamuoyunda yorumlandı. Siyasal partiler arasındaki çalkantı, öğrenci olayları, toplumsal hoşnutsuzluk ve askeriye içerisindeki hareketlenmeler ile İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilan edilmesi orduya müdahale alanı açmaktaydı. 27 Mayıs sabahı, ordu hiyerarşisi dışında hareket eden birçoğu düşük rütbeli ve kurmay subaydan oluşan askerler sivil yönetime el koyduklarını Ankara Radyosu'ndan ilan etmiştir.¹¹⁹⁴ Darbe ile birlikte kurulan Milli Birlik Komitesi, DP'yi kapatılırken diğer

¹¹⁹¹ Neşe Erdilek, "Hükümet ve Programları", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.4, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 990.

¹¹⁹² Erdiç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, (Ankara: İmaj Yayınevi, 2007), 154.

¹¹⁹³ Keyder, **age**, 160.

¹¹⁹⁴ 27 Mayıs darbesi, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'in Başkanlığında çoğunluğu kurmay, düşük rütbeli 38 subaydan oluşan Milli Birlik Komitesinin yönetime el koyması ile gerçekleşmiştir. Darbe sonrası öncelikle Celal Bayar olmak üzere tüm DP'liler göz altına alındılar. MBK, İstanbul'da bulunan muhalif akademisyenlerden teşkil edilen "Bilim Kurulundan" 1924 Anayasa'sının kaldırılması ve darbenin meşruiyetini sağlayan rapor hazırlamasını talep etti. 28 Mayıs 1960 tarihinde kurulan içerisinde askerlerin de bulunduğu ara dönem hükümeti, 5 Ocak 1961 tarihine kadar görev yapmıştır. İkinci ara dönem hükümeti ise 5 Ocak 1961 tarihinden 20 Kasım 1961'e kadar görevini sürdürmüştür. Diğer taraftan DP milletvekili ve ileri gelenleri, Yüksek Adalet Divanı'nda, 14 Ekim 1960 yargılanmaya başladı ve bu yargılama 11 ay kadar sürdü. Yüksek Adalet Divanı'nın verdiği 15 idam cezasından MBK Celal Bayar'ı ömür boyu hapse mahkum ederken Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ı idama mahkum etti. Polatkan ve Zorlu 16 Eylül, Menderes, 17 Eylül 1961'de idam edildi. Bu idamlar siyasal yaşam üzerinden derin bir ayrılığa sebep olmuştur. Bkz. Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, (Ankara: İmge Yayınları, 1996), 97.

siyasi partiler faaliyetlerini sürdürmesine izin verdi.

Tek parti döneminin sona ermesi neticesinde TpCF ve SCF deneyimlerinden sonra Kemalist siyasetin karşısında yine ana akım siyaset içerisinde fakat güdümlü olmaktan uzak, kendi ayakları üzerinde durabilen, önemli bir toplumsal tabana sahip DP deneyiminin çıkmış olması, Türk siyasetinde ideolojik bir yelpazenin doğmasına ve iktidar-muhalefet ilişkisinin şekillenmesine neden olmuştur. Fakat dönemin koşulları, partilerin kendilerini konumlandırmaları ve Türk siyasetinin ana kabulleri bakımından belirgin bir sağ-sol ayrışması bulunmamaktadır. Bunun nedeni, iki siyasi partinin de politik olarak sağ ve sol şeması içerisinde kendilerini konumlandırmaktan imtina etmeleri, Kemalist düşüncesinin CHP kadar DP’li elitler nezdinde geçerliliğinin mevcut olması ve toplumsal olarak iki partinin benzer bir tabana dayanmasıdır. CHP açısından ifade edilen rejim savunucusu asker/sivil destekçisi, DP için “dışlanmış kitlelerin temsilcisi” ifadesi kısmen doğru olmakla beraber, 1950-60 dönemi açısından bölünmeyi açıklamak açısından yeterli değildir. CHP de kurduğu ekonomik ilişkiler üzerinden önemli ölçüde köylü ve yükselen sınıfı temsil ettiği gibi Ankara’nın doğusu ve batısından kayda değer oranda oy almaktadır. Her iki parti arasındaki oy farkı da bir hayli azdır ve dönem boyunca muhafaza edilecektir. Kemalizm içerisinde yetişmiş elitlerin kurduğu DP, tek parti döneminin yozlaştırdığı ideolojik olguları deforme etme ve Atatürk’ün emaneti olan rejimi demokrasiye geçiş ile tamamlama bakımından tarihsel bir misyon ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, CHP ve DP ısrarla kendilerini konumlandırmaktan kaçındığı sol-sağ ayrışması dönemin şartları açısından yeterli düzeyde açığa çıkamamış ve bu dönem iktidar-muhalefet ilişkileri açısından belirsiz ve ilişkilerin yeniden düzenlendiği bir dönem olmuştur. Fakat DP’nin SCF’nin aksine sadece ekonomik nedenlerin dışında uygulanan köktenci laik politikalara karşı gösterdiği müsamahalı tavır toplum ile parti arasındaki ilişkiyi ilk kez “temsil makamına” çıkarmıştır. Dip dalga olarak olarak var olan İslamcı damar, elitler nezdinde karşılık bulamasa da partinin toplumsal koalisyonunda kendisine yer edinecek ve partinin siyasetini açıktan destekleyecektir.

AP, kapatılan DP’nin mirasını sahiplenmeye çalışan, program olarak DP’ye benzeyen; fakat bunun yeni anayasaya uydurulmuş bir şekilde kendisini sağ siyasette

konumlandiran ana akım merkez partisidir.¹¹⁹⁵ AP programında DP'den tevarüs eden piyasacılığın yanında, 1961 Anayasasının ruhuna ve şekline uygun olarak planlamacılığa da yer vermişti. Söylem birliğinin yanında birçok DP'ye yakın kişinin seçimlerde AP'den aday gösterilmesi, benzer sloganların kullanılması üzerinden parçalanmış olan DP tabanının yeniden AP'de toplanmasını hedeflenmekteydi.

AP'nin kurucu ismi, 27 Mayıs darbesi sonrasında Genel Kurmay Başkanlığına getirilen daha sonra emekli edilen Ragıp Gümüşpala'dır. MBK tarafından Gümüşpala'nın, bu göreve getirilmesindeki hedef, parti içerisinde "gerici" unsurların harekete geçmesini engellemek; diğer taraftan da "komünizme" geçit vermemektir.

1961 yılında yapılan seçimde AP'nin % 34,79 oy alarak mecliste ikinci, senatoda birinci olması, askeri yönetim açısından sarsıcı; AP açısından ise DP mirasını sahiplenme ve devamında koalisyonda yer alma bakımından büyük bir meşruiyet sağladı.¹¹⁹⁶

Gümüşpala'nın, 1964 yılında ölümü ile Türk siyasetine damga vuracak olan Süleyman Demirel, partinin ikinci büyük kongresinde AP Genel Başkanlığı'na seçilmiştir.¹¹⁹⁷ Demirel'in genç yaşına ve DP geleneğinden gelen milliyetçi-muhafazakar adaylara karşı yarıştan başarılı çıkmasında, ordu kadar Batı dünyasında sahip olduğu "medeni" "Batılı" ve "Atatürkçü" imajı önemli rol oynadı.

AP'nin siyasal muhayyilesine bakıldığında bir tarafta DP çizgisini sahiplenen, merkezin sağında oturmak isteyen bir tutum bulunmakta diğer tarafta askerin çizdiği siyasi rejim ile yakın ilişki kurmaktadır. AP, 1970 yılı itibariyle sağda milliyetçi ve İslamcı partiler kurulup ideolojik parçalanmanın yaşanmasına kadar toplumsal yapının ana damarları olan köylü, işçi, esnaf ve ekonomik olarak yükselmek isteyen işadamlarını, CHP, silahlı kuvvetler ve üst sınıfların karşısında temsil etmiştir.¹¹⁹⁸

AP'nin egemenlik anlayışı, DP'den tevarüs edilen "milli irade" söylemine dayanmaktadır. AP'nin siyaset anlayışı, 27 Mayıs tecrübesi ve örtülü askeri rejim

¹¹⁹⁵ Tefik Çavdar, "Adalet Partisi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 2090.

¹¹⁹⁶ 1961 seçimleri oy oranları: CHP % 36,74, AP % 34,79, YTP 13,73 ve CKMP % 13,96. Buna karşın Senatör seçimlerinde AP 71 senatör CHP ise 36 senatör göndermiştir. Seçim sonuçları sonrasında Türk siyasetinin ilk koalisyonu CHP-AP ve dışarıdan YTP ve CKMP desteği ile kurulmuştur. Gümüşpala koalisyon içerisinde yer almamış, başbakanlık koltuğuna İsmet İnönü oturmuştur. Bkz. Aydın, Taşkın, **age**, 102.

¹¹⁹⁷ Hüseyin Kurt, "Adalet Partisi, Demokrat Parti'nin Mirasçısı", ed. Turgay Uzun, **İttihat ve Terakkiden Günümüze Siyasal Partiler**, (Ankara: Orion Kitabevi, 2015): 221.

¹¹⁹⁸ Tanel Demirel, "Adalet Partisi", ed. Murat Yılmaz, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Liberalizm**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005): 548.

sebebiyle, muhalefete karşı toleranslı olunması ve çoğunlukçu demokrasi ile siyasetin boğulmaması gerektiği görüşündedir.¹¹⁹⁹ AP, ifade hürriyetini liberal demokrasi çerçevesinde ele almakla beraber, konu özellikle sol düşünceye geldiğinde, partinin en önemli duruşlarından birisi olan “komünizm karşıtlığı” yükselmeye başlayarak söylem ağır ithamlara dönüşebilmektedir.¹²⁰⁰ Devlet anlayışı bakımından AP’nin iki yönlü perspektifi bulunmaktadır. İlki, DP çizgisine yakın olarak işlevsel ve varlığı hizmete dayanan, araçsal/liberal devlet tanımlamasıdır. İkincisi ise milliyetçilik düşüncesi ve soğuk savaş döneminin anti-komünist anlayışın bir tezahürü olarak ordu ile olan ilişkileri sıkı tutmak adına geliştirdiği ordu-millet retoriği ve muhafazakar tonları barındıran paternalist devlet anlayışıdır.¹²⁰¹ AP’nin ekonomik anlayışının merkezinde kalkınma, sanayileşme ve refah kavramları geniş bir şekilde yer almıştır. Bu kavramların hayat bulması Demirel için “Büyük Türkiye’nin” gerçekleşmesi, milli hedefe varılması, sanayileşmiş ve yoksulluğu yenmiş bir ülke anlamındandır.¹²⁰² Kalkınma olgusunun, modernleşme bağlamında sebep olacağı tahribatlar, muhafazakar düşünürler tarafından kalkınma karşıtlığı düşüncesi üretmekle beraber, AP’de bir tereddüt oluşturmadığı gibi *teknokratik* bir misyonerlik anlayışıyla Kemalistlerin köyü modernleştireceği gibi şehirde olan her şeyin köyde de olması gerektiği anlayışı benimsenmiştir.¹²⁰³

1950-60 arasında CHP ve DP arasındaki ayrışmanın siyasal safları yeterli düzeyde belirlememiş olması, 27 Mayıs sonrası siyasal alanı inşa edenleri yeni bir heyecan ile olaylara bakmaya itti. 27 Mayıs darbesi gerçekleştiğinde sol ya da Atatürkçü bir saik altında sisteme müdahale edildiğine dair açıklama bulunmamakla birlikte, anayasa taslağını hazırlayan akademisyenlerin DP’nin “Atatürk inkılaplarına” karşı düşman duruma düştüklerini ifade etmesi, Kemalizm üzerinden siyasi tartışma yaşanmasına ve devamında sağ/sol ayrışmasının ortaya çıkışını tetiklemiştir. 1960 sonrada sosyalist düşüncelerin Kemalizm ve Atatürkçülüğün şemsiyesi altına girmesi ile birlikte; Türk solu, militarizm ve Kemalizm arasında eklektik bir yapı oluşturuldu. Cemal Gürsel’in 1960 yılında “kötü niyetlere girişmemek şartıyla Türkiye’de de sosyalist partilerin kurulabileceğini” ifade etmesi, sistem nezdinde belirli sınırlar

¹¹⁹⁹ agm, 550.

¹²⁰⁰ Tanıl Bora, “Süleyman Demirel”, ed. Murat Yılmaz, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Liberalizm**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005): 561.

¹²⁰¹ Tanıl Bora, **Medeniyet Kaybı**, (İstanbul: Birikim Yayınları, 2006), 54-55.

¹²⁰² Bora, Süleyman Demirel, ed. Yılmaz, **Liberalizm**, 570.

¹²⁰³ Demirel, **age**, 276.

dahilinde kalmak şartıyla solun meşruiyetini sağladığını göstermekteydi.¹²⁰⁴ CHP'nin siyasal yelpazeye ait yerini ilk kez bu dönemde konumlandırması dikkat çekicidir. Solun siyasi bir şemsiye olarak DP karşıtlığı üzerinden yükseldiği bir dönemde, DP geleneğinden gelen, sınırlı sayıdaki İslamcı tez, sol, komünizm ve Batılılaşma eleştirisini ortaya koydu. Fakat sağın ana akım temsilcisi olan AP'nin, 27 Mayıs ve ordu karşısında meşruiyet arayışı, gelenekçi tezlerin aksine Batıcı, Atatürk vurguları yüksek, saği hegemonyasına alacak kadar anti-komünist ve milli iradecilik bir söylem geliştirmesi, sağın resmi ideoloji ile olan bağıını tahkim etmiştir. Demirel'in 1966 yılında Uşak'ta ifade ettiği, "Atatürk ilkeleri sensin sevgili vatandaşım, milli irade sahip olan sensin"¹²⁰⁵ ifadesi temel paradigmasının bir özeti şeklindedir. AP'nin, yoğun anti-komünist söylemi, Batı yanlısı tavrı ile radikal sayılmayacak milliyetçilik anlayışı, planlamacı/kapitalist tutumu ve Milli Güvenlik kuruluna olan sadakati ile mevcut düzen nezdinde itibarlı bir sağ parti konumuna oturmuştur. 12 Mart 1971 müdahalesi, AP'nin asker ile girdiği uzlaşma politikası açısından tahrip etmele birlikte, muhtıranın sola da verilmiş olması, cari sistemin asıl sahipleri açısından sağ ve sol kavramsallaştırmasının gevşek ve kaygan zeminin açıklaması bakımından öğreticidir. Dolayısıyla, DP döneminde belirsiz olan AP döneminde önemli bir ayrışma olarak ortaya çıkan politik bölünmenin devletçi/militarist güçler tarafından anlamsız ve kolaylıkla işlevsiz hale getirilebilecek bir tasnif olduğu ortaya konulmuştur.

7.1.5. "Ortanın Solu" Düşüncesi ve Merkez Solun İnşası

Yukarıda belirtildiği üzere 27 Mayıs darbesinin kerhen kışkırttığı, alan açtığı ideolojilerden birisi de sol düşüncedir. Türkiye İşçi Partisi (TİP) de bu ortamda sosyalist bir parti olarak kurulmuş ve 1965 seçimlerde parlamentoya girmiştir.¹²⁰⁶ TİP, kuruluşu itibarıyla sendikacılar tarafından siyasete kazandırılması bakımından *sui generis* bir niteliğe haizdir. Partinin kimlik kazanmasındaki en önemli olaylardan birisi, kuruluşundan yer almayan Mehmet Ali Aybar'ın,¹²⁰⁷ 9 Şubat 1962 yılında

¹²⁰⁴ Feroz Ahmad, Bedia T. Ahmad, **Türkiye'de Çok Partisi Hayatın Açıklamalı Kronolojisi, 1945-1971**, (Ankara: Bilgi Yayınları:1976), 221.

¹²⁰⁵ Bora, **Cereyanlar**, 168.

¹²⁰⁶ Dilek Keleş, "Türkiye İşçi Partisi'nin Parlamento Muhalefeti", (Yüksek Lisans Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 21-22.

¹²⁰⁷ Aybar'ın siyasal düşüncesi için bkz. Barış Ünlü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

genel başkanlığa getirilmesi olmuştur.¹²⁰⁸ Aybar'ın gelişi ile birlikte partiye yoğun şekilde *aydın* akını başlamıştır. TİP'in kuruluşunda, sosyalist bir parti olduğu yönünde ideolojik öğeler oldukça zayıftır; hatta sınıf kavramına hiç yer verilmemiştir.¹²⁰⁹ Dönemin ruhuna uygun olarak, Atatürk devrimlerinden bahsedilmiş, anayasanın ruhuna uygun olarak sosyal ve siyasal haklardan ifade edilmektedir. Parti tüzüklerinde yasal kısıtlar nedeniyle duyulan kaygılar sosyalizm ifadesinin geçmesini engellemiş, “toplumcu” ya da “kapitalist olmayan” kalkınma yolunun tercih edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹²¹⁰ Bunun yolu ise, halkın bizatihi kendisinin iktidara gelmesidir. Bu ifade TİP'i siyasal parti olarak diğer sol örgütlerden farklılaştıran bir nitelikti. TİP programına göre, iktidara gelmenin yegane yolu sandıktan geçmektedir.¹²¹¹ Bu stratejinin neticesi ve *milli bakiye* yöntemini benimsemiş seçim sistemi sayesinde TİP, 1965 milletvekili seçimlerinde 276 bin oy karşılığı %3'lük başarı gösterdi ve 15 milletvekilini TBMM'ye göndermeyi başardı. Bunlar arasında Çetin Altan, Sadun Aren, Behice Boran ve Mehmet Ali Aybar da vardır.¹²¹² TİP, 1968 yılında milli bakiye sisteminden *d'hont sistemine* dönülmesiyle birlikte 1969 seçimlerinde % 2,68 oy ile ancak 2 milletvekili meclise gönderebilmiş; böylece sembolik bir niteliğe bürünerek kamuoyundaki etkisini yitirmiştir.¹²¹³ TİP, 12 Mart Muhtırası sonrasında bölücülük gerekçesiyle 20 Temmuz 1971 yılından Anayasa mahkemesi tarafından kapatıldı ve lider kadrosu 15 yıla varan hapis cezasına çarptırıldı.¹²¹⁴

27 Mayıs darbesinin tetiklediği sol düşünce sadece TİP ile sınırla kalmamış; CHP'nin başlatmış olduğu söylem değişikliği üzerinde de önemli tesiri olmuştur. “Ortanın solu” kavramı etrafında cereyan eden tartışmalarda, parti bir taraftan AP'ye karşı; diğer taraftan da TİP'e karşı ideolojik konumunu belirtmek için bu kavramı dolaşıma sokmuştur. Kavram, önce İnönü daha sonra Bülent Ecevit tarafından farklı saiklerle ifade edilmiştir. İnönü, 1965 Milletvekili Genel Seçimlerinden hemen öncesinde partinin konumunu ortanın solu olarak ifade etmiş, bunu da partinin

¹²⁰⁸ Murat Belge, “Türkiye İşçi Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 2120.

¹²⁰⁹ Mustafa Şener, “Türkiye İşçi Partisi”, ed. Murat Gültekingil, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Sol**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007): 357.

¹²¹⁰ **agm**, 357.

¹²¹¹ **agm**, 367.

¹²¹² Belge, **Türkiye İşçi Partisi**, 2122.

¹²¹³ Artun Ünsal, **Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)**, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), 193.

¹²¹⁴ Akyol, **Türkiye’de Siyasi Parti Kapatmanın Tarihi**, 207.

devletçilik ilkesi ile ilişkilendirmiştir.¹²¹⁵ Kavramı, seçim kampanyası döneminde daha da tafsilatlı bir şekilde anlatmaya çalışan İnönü, ortanın solu ifade ettiği devletçiliğe, halkçılık ve laiklik anlamını da eklemiştir. 1965 seçimlerinin CHP açısından başarısızlıkla sonuçlanmasında ortanın solu kavramının doğru anlatılamadığı hususu seçim gözlemcileri tarafından tespit edilmiştir.¹²¹⁶

Kavramın tarihi, CHP içerisinde İnönü'nün müphem kullanımı ile sınırlı kalmamış, bürokrat-aydın bakışından, halkın içerisine sokulması sürecinde değişimin tanım olarak Ecevit tarafından yeniden ve ilkinde göre oldukça köklü bir şekilde tanımlanmıştır.¹²¹⁷ Kemalist toplum tasavvurunun korporatif-solidarist anlayışından sınıf farklılığını tanımlayan bir çizgiye geçilmesi, önemli bir reformculuğu ve eleştirel bir kimliği temsil ediyordu. 1965 sonrasında, Ecevit'in "ortanın soluna" yüklediği anlam sosyal demokrasi kavramının merkeze doğru alınması ve tek parti döneminin kritiğe tabi tutularak Atatürkçülük anlayışının yenilenmesini ihtiva etmekteydi.¹²¹⁸ 1969 Seçimlerinde, 1965 seçimlerinin muğlak içeriği doldurulmamış "ortanın solu" kavramı yerine, "İnsanca Bir Düzen Kurmak için Halktan Yetki İstiyoruz: CHP'nin Düzen Değişikliği Programı" Kemalist ideolojinin getirdiği ağır yük kenara bırakarak ekonomi ve toplumsal konulara odaklanılarak "suçluluk psikolojisinden" "hücum taktiğine" geçilmeye çalışıldığını göstermektedir.¹²¹⁹

Solun bir kavram olarak yaygınlık kazandığı, sosyalist kavramlar ile Kemalist düşüncenin eklektik bir hal aldığı 27 Mayıs sonrası dönemden, "ortanın solu" düşüncesinin Ecevit ile gerçek anlamda sol bir pozisyona kavuştuğu 1970 sonrasına kadar CHP'nin ideolojik çizgisinde bir değişim yaşanmamıştır. Değişimin gerçek aktörü, ideolojik olduğu kadar dönemin şartları açısından geleneksel CHP çizgisini radikal bir değişime uğratan Ecevit olacaktır. İnönü çizgisini "Atatürk'ün devrimlerini ileri götürememek" üzerinden muhafazakarlık ile itham eden, 12 Mart

¹²¹⁵ Abdi İpekçi, "İnönü İle Mülakat", Milliyet Gazetesi, 29.7.1965, akt. Nermin Abadan, **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1966), 156.

¹²¹⁶ Suna Kili, kavramın köy kesiminde "Marksist bir parti" olarak algılandığını öte yandan Muzaffer Sencer, Şerif Mardin ile Frederick Frey'in yaptığı bir çalışmaya istinaden, bu kavramın alt gelir gruplarına yakınlaşmayı hedeflemesine rağmen doğru anlatılamayarak CHP'nin "zengini fakire karşı tuttuğu" imajının değişmediği gerekçesiyle CHP'nin 1965 seçimlerinde başarısız olduğunu tahlil etmişlerdir. Bkz. Suna Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976), 221, Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, (İstanbul: Gün Matbaası, 1971), 296.

¹²¹⁷ Bülent Ecevit, **Ortanın Solu**, (İstanbul: Kim Yayınları, 1966), 86-95.

¹²¹⁸ Ortanın solu kavramının dönüşümü ve Batı ile mukayesesi için bkz. Derya Kömürcü, "Sosyal Demokrasi, Devlet ve Türkiye Merkez Solu", yay. haz. Burak Ülman, İsmet Akça, **age**, 300-305.

¹²¹⁹ Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet**, 251.

muhtırasının kendisine karşı yapıldığını ve İnönü tarafından sahip çıkıldığı gerekçesiyle genel sekreterlik görevinden istifa eden Ecevit, genel başkanlığa oturduğu 1972 sonrasında ilk kez partiyi sola yakınlaştırmayı başarmıştır.

7.1.6. Dualist İktidarın Çözülmesi ve Alternatif Siyasetin Kuruluşu

Türk siyasetine dair ana okuma biçimi, politik kavram çiftlerinin oluşturduğu zıtlıklar üzerinden iktidar ilişkilerinin çözümlemesidir. Başta sağ-sol¹²²⁰ ayrışması olmak üzere Türkiye’deki iktidar mücadelesi merkez-çevre, merkeziyetçilik-adem-i merkeziyetçilik, modern-geleneksel ve ilericilik-gericilik zıtlığı üzerinden okunmaya tabi tutulmuştur. Siyasi partiler de düalist bir mahiyet taşıyan politik kulvarlara yerleştirilmeleri suretiyle tetkik edilmişlerdir. İktidar ilişkilerini çözümleyen politik kavramların sahip olduğu sert ve telif edilemez mahiyet, doğal olarak partiler arasında ilişkiyi de “kopuk” bir şekilde okumaktadır.

Türk siyasetini açıklamak için üretilen kavram çiftleri farklı tanımlamaları ifade etmekle birlikte alt okumaya tabi tutulduğunda benzer değerleri taşıdıkları görülmektedir. Bu zıtlığın en geniş anlamı merkez-çevre kavramsallaştırmasında karşımıza çıkmaktadır. Merkez kavramı, devlet, bürokrasi ve CHP ile aydın ve burjuvazi ittifakının gönderme yapmaktadır. Karşı kutbunda ise merkezin ürettiği siyasetten rahatsız olan, siyasi olduğu kadar coğrafi olarak da çevrede yer alan, geleneksel ve İslami kaygıları ifade eden geniş kitleler temsil edilmektedir. Özetle, “Kemalist iktidar” ile “İslami muhalefet” eksenli “otoriter devlet” “ve popülist kitle” ideal tiplmesi eşliğinde kurumsallaşmış ve tüm iktidar mücadelesini kültürel bir bölünme eşliğinde okunmuştur.¹²²¹ Osmanlı-Türk siyasetinin kültüralist bir okumaya tabi tutulmasının amacı, ekonomik bir sınıfsallığın Osmanlı-Türk siyasetin gelişmemesi; mülkiyet esaslı bölünmenin tek başına işlev taşımamışdır. Bu tespiti tersine çevirmek amacıyla ekonomik bir bölünme arayışında olan İdris Küçükömer,

¹²²⁰ Sağ ve sol kavramlarını çözümlemeye girişen Norbert Bobbio, sağ ve solun kendi içlerinde “aşırı” uçları ve ılımlı anlamında “merkezleri” içerdiğini belirtmektedir. Bobbio, solu sağdan ayırmanın eşitlik, aşırı ile ılımlıyı ayırmanın ölçütünün ise özgürlük olduğu fikrindedir. Bobbio, merkez sola örnek olarak sosyal demokrat partileri, aşırı sola jakobenleri; merkez sağ için muhafazakar partileri, aşırıları için faşist düşüncüyü vermektedir. Konuyla ilgili bkz. Norberto Bobbio, **Bir Politik Ayrımın Anlamı, Sağ ve Sol**, (Ankara: Dost Yayınları: 1999), 124. Siyaset bilimi açısından temel düzeyde sağ iktisadi anlamda kapitalizm, siyasi ve sosyal açıdan düzenin korunması; sol ise kapitaliz karşıtlığı ile düzenin değişimi taraftarıdır. Konuyla ilgili bkz. Ahmet Murat Aytac, “Dünya Görüşü ve İdeoloji”, ed. Yüksel Taşkın, **Siyaset**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015): 135-138.

¹²²¹ Türk siyasetinde aşkın bir paradigma haline gelen merkez-çevre çözümlemesi Şerif Mardin’in “Türk Siyasetini Açıklayabilmek İçin Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” makalesine dayanmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Şerif Mardin, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 34-76.

sol ile sağ arasındaki zıtlığı tersyüz etmekle birlikte son kertede ayrışmanın kültürel bir bölünmeye gelip dayandığını ifade etmektedir. Halk ve esnafın yer aldığı Doğu cephesinin artı değerinden pay alan bürokratlar ile halkın fasit bir daire içerisine girerek emperyalizmin tuzağına düştüklerini iddia eden Küçükömer, üretim güçlerini elinde bulundurmayan Batıcı bürokratlar ile sınıf bilinci dikkate almayan halk arasındaki ilişkisinin nihai olarak üst yapı mücadelesine dönüştüğünü belirtmektedir.¹²²²

Ana akım politik okumada, Batıcı-modernist-devlet seçkinleri ile Doğucu-İslamcı-halk karşıtlığı şeklinde okunan siyasi bölünmenin tüm politik ihtilafın temelini oluşturduğu ve Türk modernleşmesinde daima var olan temel çatışmanın değişmeden muhafaza edildiği kabul edilmiştir. Yukarıda tarihsel ve ideolojik çözümlemeye tabi tuttuğumuz iktidar ve muhalefet ilişkileri, muhalif partilerinin, siyasetin ana aktörü, belirleyeni olan devlet ve partilerin karşısında, ondan kopuk değil, resmi siyasetin sahip olduğu hegemonik güç nedeniyle merkezin hemen yanı başında, güdümünde yer aldığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, sahip olunan ideolojik tutum nedeniyle uzlaşması imkansız ve sistem dışı gösterilen siyasi odakların sistemin karşısında yer alan, kurulu düzeni değiştirmek isteyen değil; mevcut düzene eksik olduğu liberal demokratik nosyon yönünde değer katmak isteyen politik aktörler olduğu görülmektedir. Eğer bir çevreden bahsedilecek bu merkezin içerisinde yer alan bir çevredir. Kopukluk yerine “içerleme” şeklinde ifade edilecek politik konumlanma sadece cumhuriyet döneminde değil geç Osmanlı iktidar ilişkilerinde de karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla “içerleme” ilişkisi, aynı zamanda Kemalist rejimin, Osmanlı-Cumhuriyet sürekliliğini sağlayan siyasi bir unsur da ifade etmektedir.

II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında ortaya çıkan çok partili hayat, önce İttihat ve Terakki daha sonra da CHF deneyimi neticesinde resmi ideolojinin hegemonik bir hal aldığı; iktidar mücadelesi tüm zenginlik görüntüsü altında bölünmez bir bütünlüğe arz ettiği politik bir resmi ortaya koymaktadır. İttihat ve Terakki ile CHF/P’nin sahip olduğu eşitsiz devlet kapasitesi, muhalefet odakları karşısında orantısız bir güç ortaya koymuş ve kolaylıkla değiştiremeyecek iktidar ilişkileri tesis edilmiştir. Gelişen bürokrasi, aydın sınıfı ve askerler aracılığıyla Osmanlı’dan devralınan aşkın devlet, farklılıklara müsamaha göstermeyen, vatandaşlarından kendisine sorgusuz itaat bekleyen niteliği ile sivil toplum alanını tamamen

¹²²² Küçükömer, *age*, 88-89.

bastırmıştır.¹²²³ Böylece, toplumsal ilişkilerden yabancılaşan, entelektüel ve politik hiyerarşinin yerine bürokrasinin hakim olduğu iktidar ağı kurulmuştur. Bürokrasi ve CHF/P'nin eşitsiz ilişkileri, muhalefeti de kapsayacak şekilde genişleyerek alternatif siyasete alan bırakmamıştır. Ana akım siyasetin içerisinde çıkmasına rağmen kurulan düalizm üzerinden ötekileştirilerek muhalefet odakları en kısa süre içerisinde iktidar mücadelesinden kovulmuştur. “İslamcı” ve “gerici” etiketiyle “damgalanan” siyasi gruplar merkezîyetçi siyaset ile olan akrabalıklarına rağmen yeniden toparlanmamaları için siyasetten uzaklaştırılmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, I. TBMM'deki II. Grup, TpCF ve SCF bunların ilk sırada olanlarıdır. Kısa süreli politik mücadelenin istisnası CHP iktidarını elinden alan, Kemalizm nezdinde itibarlı elitleri ile DP deneyimidir. DP, CHP'nin kaynaşmış olarak gördüğü geniş koalisyonlu tabanı, ürettiği politik söylem neticesinde kendisine kaydırarak on yıl iktidarda kalmıştır. Bu süre zarfında DP'nin Atatürkçü sistem aleyhine davrandığı iddiaları yok denecek kadar azdır. DP, daha önce CHP ile yakın teşriki mesai yapan fakat bu durumdan zarar gören toplumsal kesimler (büyük toprak sahipleri, burjuvazi, azınlıklar vb.) ile geleneksel sınıfları kendisine çekerek CHP iktidarını devralmıştır. İdeolojik olmaktan çok ekonomik, toplumsal ve kültürel bir ayrışmaya dayanan DP iktidarı, Kemalist modernleşme deneyimini demokrasi ve kapitalizm bağlamında tahkim etmesi açısından Hasan Bülent Kahraman'ın ifadesiyle *pasif modernleşmeden aktif modernleşmeye* taşımıştır.¹²²⁴ Sağ Kemalizm olarak da ifade edilebilecek DP deneyimi, geleneksel kesimleri toplumsal olarak kendi çeperine çekmekle beraber İslâm'ı siyasetin politik öznesi haline getirmemiştir.¹²²⁵ Benzer yaklaşım AP deneyiminde de görülmüş ve merkez sağ siyaset geniş toplumsal kesimleri hegemonyasına alarak iktidarını güçlendirmiştir. Merkez sağ ile İslami kesimin politik ilişkisi, 12 Mart sonrasında Milli Görüş hareketinin kitleselleşmesine kadar varlığını sürdürmüştür.

7.2. Refah Partisi ve Alternatif Politikanın İnşası

RP, siyasi partiler üzerinden yürüyen iktidar mücadelesinde, geleneksel kitleleri havzasında tutan merkez sağ siyasetin tekelinin kırılması, İslamcı siyasetin gün yüzüne çıkarılması, inşası ve toplumsal temsili hususunda özgün bir yer arayışında

¹²²³ Ömer Çaha, *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, (İstanbul: Gendaş Kültür, 2000), 191.

¹²²⁴ Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I*, 178-181.

¹²²⁵ DP bir tarafta Atatürk'ü Koruma Kanunu çıkartarak sistem nezdinde meşruiyetini sürdürmekte diğer tarafta geleneksel kitleleri kendisine bağlayacak olan Ezan'ın Arapça okunması sağlamaktadır.

bulunmuştur. RP, bu özgünlük iddiasını hem Türk siyasal hayatı hem de İslamcılık düşüncesi açısından taşımaktadır. RP, İslamcı siyasetin ana akım temsilci olması noktasında, demokrasi ile ilişkisi pürüzlü kitlelerin demokratik siyaset ile tanıştırılması, siyasetin uzağında kalan politik kimliklerin kamusal alana taşınması ve iktidara getirilmesinde önemli bir misyona sahiptir. RP, yaşadığı siyasi dönüşüm neticesinde mensubu olduğu siyasi geleneğin de önemli bir evrim geçirmesini sağlamış ve kendinden sonraki siyasi partilere yaşayacakları değişim noktasında kapı aralamıştır. Öncelikle mensubu bulunduğu geleneğin daha sonra sahip olduğu partitaban ilişkisini geliştirmek suretiyle katmanlı siyasetin inşasını sağlayan RP Türk siyasetinde alternatif bir siyaseti meydana getirmiştir.

7.2.1. Refah Partisi ve Geleneğin İnşası

RP, Erbakan'ın şahsında kurumsallaşan ve "lider eksenli" siyaset yürüten Milli Görüş hareketinin, geliştirdiği ideoloji ve kazandığı iktidar başarısı ile özgün bir deneyimini ifade etmektedir. Milli Görüş hareketi, cari sistemin kendisine uyguladığı yargısal aktivizm¹²²⁶ neticesinde kerhen bir çok yenilenmeye maruz kalmakla birlikte sahip olduğu üst kimliği büyük bir süreklilik içerisinde muhafaza ederek siyasi varoluşunu sağlamıştır. Milli Görüş hareketi MNP'den başlamak üzere günümüze kadar farklı isimler altında muhtelif tecrübeleri Türk siyasetine katmakla beraber hareket için esas olan Milli Görüş hareketinin kendisidir. Başta Erbakan ve parti yöneticileri açısından Milli Görüş hareketi bir bütün, çatı ve esas olarak görülmüş; partilerin söylem değişiklikleri ısrarla göz ardı edilmiş ve partiler arasında mutlak bir süreklilik iddiası var olmuştur.¹²²⁷ Parti kapatmalar karşısında tabanın artan tepkisine rağmen, RP deneyiminde olduğu gibi parti yönetimi tarafından sükunet çağrısı yapılması, gelecek dönem için Milli Görüş hareketinin tek başına iktidarından bahsedilmesi ve RP'nin kapatılmasından önce Fazilet Partisi'nin kurularak yedeklenmesi, kendi dönemi açısından Milli Görüş partilerinin özgünlüğünün bizatihi gelenek tarafından anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Oluşan bu ivmede, hareket ile özdeşleşen Erbakan'ın sahip olduğu mühendis kimliğinin ve merkez sağ siyasetten kopmasını zorlaştıran pragmatik söyleminin kayda değer oranda etkisi vardır. Milli Görüş partileri, söylem, kavram ve insan kaynağı bakımından önemli benzerlikleri ifade etmekle beraber, kayda değer oranda farklılık arz etmektedirler. RP deneyimi, Milli Görüş hareketi, İslamcılık ve Türk siyaseti açısından ideoloji ve

¹²²⁶ Özbudun, Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal, 262-263.

¹²²⁷ Yavuz, Milli Görüş Hareketi, ed. Aktay, age, 592.

politika noktasında özgün bir deneyimi ifade etmekle beraber; bu durum Milli Görüş siyaseti açısından yeterli düzeyde “iç görü” oluşturmaktan uzaktır. RP’nin özgün niteliği, yaşanan “politik körleşme” nedeniyle bizatihi hareket tarafından ıskalanmış ve ideolojik indirgemecilik neticesinde diğer Milli Görüş deneyimleri ile ideolojik düzeyde benzeştirilmiştir.

Milli Görüş’ün üst bir kimliğe, parti aidiyetlerinin ise alt kimliğe büründürülmesi, siyasi hareketin sahip olduğu aşkın mahiyet ile yakından ilgilidir. Milli Görüş hareketi sahip olduğu İslamcı damar üzerinden politik kimliğini tarihsel bir okumaya tabi tutmak suretiyle, siyasi varoluşunu İslami geleneğin parçası haline getirmiştir. Asr-ı Saadetten başlayıp, Hulafa-i Raşidin ile devam edip Osmanlı İmparatorluğu’na kadar gelen tarih çözümlemesi, parti kurucuları arasında padişahların isimlerinin sayılması, Türk siyaseti açısından görece uzun, İslam tarihi açısından kısa olan Milli Görüş tecrübesini büyük bir geleneğin parçası haline getitmektedir.

İslam düşüncesi açısından gelenek, ilahi kökenli ve insanlık tarihinin başlıca dönemleri boyunca iletişim ve vahiy aracılığıyla mesajın yenilenmesiyle varlığını sürdürmüş olan hakikati ifade etmektedir.¹²²⁸ Milli Görüş, kendisini İslam geleneğinin içerisine koymak suretiyle, sadece bir siyasi partiler bütünü, iktidarı hedefleyen politik bir tüzel kişilik değil, dini ve itikadi olanı da kapsayan bir kimlik olarak sunmaktadır. Erbakan’ın kişiliğinde kurumsallaşan Milli Görüş hareketi, liderinin sahip olduğu din şapkası üzerinden Müslüman kimliğinin taşıyıcısı olmuştur. Hareketin sahip olduğu bu vasıf, taban ile kurulan ilişkinin parti-seçmen doğrultusunda değil kendisini İslami geleneğin politik alandaki temsilcisi olarak görmesini sağlamaktadır. Milli Görüş hareketi, RP döneminde katmanlı siyaset doğrultusunda sadece dini-kültürel bir bölünme değil sosyo-ekonomik bir katman eklenme neticesinde protest bir vasıf kazanmakla birlikte İslamcı özü her daim muhafaza etmiştir.¹²²⁹

Milli Görüş hareketi organik yapı bakımından MSP dönemi ve RP döneminde iki ayrı resim ortaya koymaktadır. MSP dönemi Milli Görüş hareketi çift kanatlı, paralel iki güç aracılığıyla varlığını sürdürmüştür. Erbakan, Milli Görüşün ana gayesini, “manevi ve maddi sahada kalkınarak saadet ve selamete erişmek” olarak ifade

¹²²⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, **Bilgi ve Kutsal**, çev. Yusuf Yazar, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999), 83.

¹²²⁹ Yıldız, RP-FP Din Söylemi, 173.

etmiştir.¹²³⁰ Bir tarafta sanayileşme özelde de savunma sanayi aracılığıyla maddi kalkınmanın tesis edilmesi diğer tarafta ahlaki/İslami gelişimin sağlanmasıyla manevi kalkınma amaçlanmıştır. Maddi kalkınma, siyasetin ve partinin üreteceği siyasi ve ekonomik politikalar neticesinde gerçekleştirilirken manevi kalkınmaya yön verecek esas organik yapı partinin ve Erbakan'ın bağlı olduğu başında Mehmet Zahit Kotku'nun bulunduğu Nakşibendi kökenli İskenderpaşa Cemaati'dir. Dönemin koşulları açısından ortada iki güç bulunmakta; partinin görece geniş toplumsal desteğinin yanında Nakşibendi ağına mensup cemaatin İslamcı hareket üzerinden büyük bir nüfuzu bulunmaktaydı. Lider profili bakımından da Kotku'nun sahip olduğu "karizma" karşısında Erbakan "mutlak" liderliğe soyunmak için 1980 sonrasını beklemek zorunda kalacaktır. Özetle, Milli Görüş hareketi adı konulmamakla birlikte birbirlerine paralel iki ayrı organ, lider ve söylem üzerinden var olmuştur. Kotku'nun 1980 yılında ölümü, Erbakan'ın diğer liderler ile birlikte siyasete dönüşü ve 1990 yılında parti-cemaat rabitasının kopması ile yatay ilişki dikey ve katmanlı bir hale dönüşecektir.¹²³¹

Milli Görüş hareketini dikey ve katmanlı olarak büyümesini sağlayan en önemli husus, 1980 öncesi yeterli özerkliği sağlayamayan, cemaat hiyerarşisinin altında baskılanan Erbakan'ın kişiliğinin bağımsız ve aşkın bir lider haline kavuşmasıdır. Siyasi yasaklılık nedeniyle politik hayatın uzağında kalan Erbakan'ın yokluğu yaşanan radikal dönüşüm açısından birinci derecede önemlidir. Yasaklılık döneminde ortaya çıkan en önemli sonuç, Erbakan'ın hareket nezdinde sahip olduğu merkezi konumdur. Hareketin kurucusu ve lideri Erbakan'ın eksikliği, himayesindeki siyasetçiler tarafından doldurulamamış ve siyaset bu süre zarfında orta sınıf aktörler tarafından yürütülmüştür. Zorunlu tercihin neticesi olarak RP, MSP siyasetini aşacak herhangi bir aksiyonu gösterememiştir. Bu süre zarfında MSP döneminde gençlik kollarından çalışmış, il teşkilatından görev yapmış kişiler partide aktif görev yapmakla beraber, Erbakan'ın direktifi doğrultusuyla siyasetin merkezinden özenle uzak tutulmuşlardır.

MSP döneminde kararlar merkeziyetçi, emir-komuta zinciri içerisinde, mutlak itaat ve sadakat çerçevesinde alınmıştır. 12 Eylül öncesinde Erbakan'ın siyasi tekeline paylaştığı tek odak, kendisini de mensubu olduğu Nakşibendi hareketidir. Erbakan

¹²³⁰ Erbakan, **Milli Görüş**, 26.

¹²³¹ Yaşar, Mehmet Zahid Kotku, ed. Aktay, **age**, 329.

ile Kotku arasında baş gösteren kriz, Kotku'nun 12 Eylül askeri darbesinin hemen ardından vefatı, Erbakan'ın tutukluluğu nedeniyle kısa süre içinde ortadan kalkmıştır. Erbakan, 12 Eylül sonrasında geçiş döneminde yaşanan boşluğun hemen ardından emanet ettiği liderliğini geri alması ve orta seviyedeki kişiler tarafından yürütülen parti örgütünün “ak saçlı” kadroların devredilmesi ile parti içi gücünü tekrardan tesis etmiştir. “Politbüro” olarak ifade ettiğimiz, Erbakan'a yüksek sadakat gösteren ve hemen onun yanı başında bulunan isimler liderin gücünü tahkim etmenin yanında bir kalkan vazifesi görerek bu alana farklı kişileri ve fikirleri yaklaşmasını engellemişlerdir. RP İstanbul İl Başkan Yardımcılığı yapan Nejdet Külünk, parti içerisini kendi güçleri ve tercihleri doğrultusundan öğüttükleri gerekçesiyle “değirmen” olarak tasvir ettiği merkez organının iki kısma ayrıldığını ve üst kademedeki isimlerin Oğuzhan Asiltürk, Şevket Kazan, Fehim Adak, Recai Kutan ve Süleyman Arif Emre'den alt katmanın ise Lütfü Doğan, Ahmet Tekdal, Rıza Ulucak ve Yasin Hatipoğlu'ndan oluştuğunu ifade etmektedir.¹²³²

Erbakan ile İskenderpaşa Cemaati lideri Coşan arasında geçen mücadelenin siyaset lehine sonuçlanması partiyi daha bütünlüklü bir kimliğe büründürmüş ve Milli Görüş hareketi dikey ve katmanlı bir siyaset yürütmüştür. Cemaat ve parti arasındaki çatışma sadece liderler nezdinde yaşanan dini ya da politik mücadele değil, partini sahip olduğu iktidar ilişkilerinin ve toplumsal tabanının sahiplenmenin mücadelesidir. Dini hizmet etmenin siyasi alandan geçtiğine inanan Erbakan, toplumsal olarak büyüyen partisinin cemaat klikleri aracılığıyla dar bir alana kısırılmasını engellediği gibi şahsı üzerinde oluşabilecek olası lider odaklarını ortadan kaldırmaktadır. Nakşibendi tarikatı ile yaşanan ihtilaf muhtelif İslamcı hareketlerin partiye dahil olmasının önünü açtığı gibi Adil Düzen söyleminin oluşturduğu yankı partiyi geniş kitleler ile buluşturdu.¹²³³

Milli Görüş hareketinde politik kararlar son sözün Erbakan'da olduğu “politbüro” tarafından alınmakla birlikte, RP'nin parti teşkilatlarında emek yoğun çalışan gönüllülerin varlığı, kamusal alana dahil olan kadınlar, eğitim merkezli faaliyet gösteren gençler ve sadece siyasal bir kimlik olmaktan öte göç dalgası sonrasında yerleşik düzene geçen, elde edilen statü üzerinden Milli Görüş hareketine enerji katan yurtdışı teşkilatlarının çalışması, RP'yi rekabet halinde olduğu diğer

¹²³² Nejdet Külünk, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 23.5.2017.

¹²³³ Bayramoğlu, **agm**, 36.

partilerden kayda değer oranda farklılaştırmış ve bu emek yoğun çalışmalar parti başarısında önemli rol oynamıştır. Emek yoğun faaliyetlerin harekete geçirilmesinde partinin il örgütleri ve yerel yöneticilerin oynadığı rol partinin merkez teşkilatının uzağında yer alan, merkeze dahil olamayan, yaş itibarıyla görece genç aktörleri parti ve toplum nezdinde güç odağı haline getirmekteydi. Erbakan'ın lider kültü oluşturduğu hareket, doğal olarak parti içerisinde bir merkez-çevre ilişkisini tesis etmiştir. RP'nin yerel iktidar başarılarının arttığı dönemde adı konulmamış olmakla birlikte "lider enflasyonu" yaşanması, siyaset üreten merkezlerin çoğulculuğu bir periyodu ifade etmektedir.¹²³⁴ Siyaset odaklarının artışı, sadece iktidar ilişkileri bakımından değil, parti içi ve toplumsal değişim bakımından önemli sonuçları tetiklemekteydi.

RP kurulduğu 1983 yılından 1990 yılına kadar toplumsal taban ve söylem düzeyinde MSP çizgisinde siyaset yürütmüş ve siyasetin merkezi aktörü olmaktan bir hayli uzak kalmıştı. Erbakan ve çevresindeki sınırlı aktör, siyasete geri dönüş sonrası partiyi yeniden devralmış ve partiyi "merkeze" duyulan biat üzerinden yönetmiştir. Geri dönüş sonrası oluşan ayrışma, temel düzeyde parti içerisinde iki ayrı jenerasyonun olduğunu göstermektedir. MSP döneminde göze çarpmayan, partinin bağlı kuruluşlarında ve alt kademede siyaset yapan kayda değer sayıda partinin RP döneminde aktif ve önemli mevkilere gelmiş olması parti içi gruplaşmaya işaret etmekteydi. Merkezin yokluğunda siyasete ısınan genç jenerasyon, III. Kongre ile ortaya atılan Adil Düzen söylemini, partinin iktidara taşınması diğer tarafta parti içinde yeni iktidar odaklarının oluşturulması noktasında "politbüro"ya kıyasla daha etkili kullanmıştır. Adı konulmamış iktidar ilişkileri, parti içi muhalefeti göstermediği gibi lidere duyulan sadakat dönemin koşulları içerisinde tereddütsüz devam etmiştir. RP'de şekillenen merkez-çevre ilişkisinin, somut bir politik çıkışa ancak RP'nin kapatılması sonrasında FP döneminde yenilikçiler-gelenekçiler şeklinde kendisini gösterebilmiş olması Erbakan'ın hareket üzerinden oynadığı aşkın role işaret etmektedir. Erbakan'ın parti nezdinde sahip olduğu konumun büyüklüğü, siyasi yasaklılık döneminde açıkça görülmüş ve yerinin "politbüro" mensubu siyasetçiler tarafından kolaylıkla doldurulamayacağı, bu isimlerin ancak Erbakan

¹²³⁴ Çakır, Çalmuk, age, 59.

üzerinden siyaset yapabileceğinin anlaşılması ile yenilikçi ekip Abdullah Gül üzerinden çıkışını sergilemiştir.¹²³⁵

RP’de merkez-çevre, FP döneminde ise yenilikçiler-gelenekçiler şeklinde cereyan eden ve daha sonra SP ve AK Parti olarak bölünen Milli Görüş hareketi 1990 yılından yaşadığı siyasal dil değişikliğinin bir neticesi olarak şekillenmiştir. Milli Görüş içerisindeki politik ayrışma, söylem değişikliği sadece İslamcı hareket açısından değil Türk siyasal hayatı bakımından da oldukça radikal bir dönüşümü ifade etmektedir. RP’deki siyasi dil değişimi Erbakan’a yakın isimlerin ortaya attığı “Adil Düzen” kavramına tekabül etmektedir. Bu yönüyle “Adil Düzen” adalet kavramı üzerinden şariat söylemini çağrıştırdığı gibi işin mutfağında olan isimler bakımından “merkezin” mevcudiyetine hizmet eden bir kavram olarak durmaktadır. Erbakan tarafından Adil Düzen’in Milli Görüş’ün özünü muhafaza ettiği iddiası ve hak-batıl karşıtlığı, Batı taklitçiliği, maddi-manevi kalkınma dengesi, ağır sanayi hamlesi, şahsiyetli dış politika ve Siyonizm eleştirileri ya da Kemalist çizgideki partilerin solcu zihniyet taklitçisi, merkez sağ partilerin renksiz zihniyet olarak görülmesi RP için geleneksel söylemler tekrarı olarak durmaktadır.¹²³⁶ Erbakan da Adil Düzenim Milli Görüş ilkelerinin içerdiğini söyleyerek süreklilik ilişkisine dikkat çekmesi ve RP’nin “merkez” eksenli olarak somut projeler üretememesi parti içerisinde değişim taraftarı olan, genç jenerasyonları temsil eden çevreyi harekete geçirmiştir. 1990 sonrasında Erbakan’ın şahsında gerçekleşen bir “fren mekanizması” çevreye ait unsurlara karşı işleyerek parti içindeki bölünmeyi zımnen başlatmaktaydı. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimlerinde son güne kadar teşkilata uzak isimlerin konuşulması ve aday yoklamasına gidilmesi ya da doksan sonrasında parti adına “çevreyi” temsil eden aktörlerin ısrarla iktidar odaklarından uzak tutulması fren mekanizmasının somut örnekleridir. Refahyol iktidarı döneminde “politbüro” haricinde kabine içerisindeki tek isim olan Abdullah Gül’ün Erbakan’ın yokluğunda FP Genel Başkan adayı olması ve Tayyip Erdoğan’ın FP sonrası yaşanan bölünmede Milli Görüş hareketini ana akım düzeyde AK Parti’ye kaydırması “merkez” tarafından uygulanan fren mekanizmasının kendileri açısından doğru olduğunu göstermektedir.

¹²³⁵ Poyraz, **agm**, 325.

¹²³⁶ Erbakan, **Refah Partisi III. Olağan Büyük Kongresi**, 42.

RP içerisindeki merkez-çevre ayrışması parti içinde üst kademelerde yaşanan örtük bir iktidar mücadelesi olmakla beraber arkasından yaşanan dil değişikliği, parti tabanı ile kurulan ilişki ve seçmen nezdindeki itibar ile yakından ilişkidir. Sonuçları bakımından radikal yapan husus çevrenin parti tepesi tarafından bastırılması, fren mekanizmasına maruz kalmasına rağmen alttan aldığı destek ile iktidar ilişkilerini yürütebilmiş olmasıdır. Tersten bir ifade ele merkezin toplumsal taban ya da parti örgütleri ile olan ilişkisinin zayıflaması şeklinde de ifade edilebilir. Küçükömer'in parti-toplum ilişkisinde kullandığı ayrımı ödünç alırsak “çevrenin” taban ve toplum ile olan ilişkisi bir *temsil* “merkezin” ilişkisi ise *dayanma* görüntüsü vermektedir. Erbakan ve “politbüro”dan oluşan merkez, Milli Görüşe ait geleneksel dili kullanarak MSP’den devralınan klasik tabana seslenmiş ve partiyi ileri götürecek aksiyonu sergileyememiştir. 1991 yılında MÇP ve IDP ile yapılan “sağ” ittifak da bu tutumun en açık örneğini teşkil etmektedir. İktidar-merkezlilik refleksiyle milliyetçi-muhafazakar bir ittifakın içerisine girilmesi başta Kürtler olmak üzere parti tabanını ve “çevreyi” temsil eden politik aktörlerde büyük bir rahatsız oluşturmuştu.¹²³⁷ Tüm itirazlara rağmen RP’nin ittifaka dahil olması, partinin siyasi potansiyelinin görülemediğine, siyasi trendinin Erbakan tarafından tersine okunduğuna işaret etmektedir.

Merkezin toplumsal taban bakımından yürüttüğü kısıtlı siyasetin aksine “çevrenin” harekette geçirdiği emek yoğun aktörler Türk siyasetinde radikal bir dönüşümü tetiklemiştir. Parti teşkilatlarının yoğun çalışması, MGV üzerinden genç dinamizmi ve ev ile sınırlı, eşleri üzerinden politik alan ile meşgul olan kadınların kamusal alana çağırılması ve politik alana dahil edilmesi sadece RP’nin değil Türk siyasetinin çehresini değiştirdi. Başta İstanbul olmak üzere yerel düzeyde kazanılan iktidarlara ve bu başarıda tabanın sisteme entegre edilmesi, siyasetin yönünü tabandan tavana doğru işlemlerini sağlayacaktı. Erbakan’ın “demir yumruğu” altında açığa vurulamayan iktidar özlemi RP’nin AYM tarafından kapatılmasından ve FP’nin kurulmasından sonra bölünme aleni bir şekilde ortaya çıkaracaktır.¹²³⁸

Yeni politik aktörlerin parti adına siyasete dahil edilmesinin yanında Adil Düzen söyleminin Milli Görüş siyasetinin klasik değerleri dışında yüzünü alt sınıflara döndürmesi ve merkez siyasette yaşanan kriz, RP’ye büyük bir alan açmıştır. RP

¹²³⁷ Çalmuk, **Erbakan’ın Kürtleri**, 44.

¹²³⁸ Şentürk, **age**, 514.

kendisi tabanının üstüne yeni toplumsal kesimleri eklemesiyle “katmanlı siyasetin” ilk hamlesini gerçekleştirmiş oldu. Bunun gerçekleşmesi siyasi dilin somut sorunlara odaklanması, toplumda meydana gelen adalet talebinin karşılanması ve devletçi olmayan, eleştirel ve toplumcu bir dilin kullanması ile gerçekleşmiştir. Erbakan ve “merkezin” klasik diline karşı “çevrenin” toplumcu, kuşatıcı ve eleştirel bir dil kullanması yaşanan siyasi krize bir cevap niteliğindeydi. Siyasi dil değişimi, toplumun farklı sosyal ve ekonomik sınıfları ile kurulan temas, yeni emek yoğun aktörlerin siyasete dahil ve lider enflasyonunun ortaya çıkması tabandan gelen bir itmenin siyaseti belirlediğine işaret etmektedir. Bu noktada altı çizilmesi gereken husus, yenilikçi-gelenekçi ya da parti içindeki merkez-çevre ayrımının İslamcı ideolojiye olan sadakat ilişkisi üzerinden değil; siyasi retorik, insan kaynağı ve lider kültürü ile olan ilişki üzerinden işlemiş olmasıdır. Dolayısıyla, Milli Görüş hareketinin temel değerleri ve İslamcı ideolojiye tabiyet temel düzeyde RP açısından bir ihtilaf meselesini taşımamaktadır. Eğer İslamcılığın dozajı üzerinden bir mukayese yapılırsa farklı radikal grupların partiye dahil edilmesi ve sistem ile olan mesafede yenilikçi ya da RP dönemi için “çevreye” ait unsurların politik söyleminin çok daha sert olduğu görülmektedir. Bunun en somut göstergesi RP’nin V. Kongresinde Erbakan ve Erdoğan’ın yapmış oldukları konuşmalardır.¹²³⁹

RP, Türk siyasetin kendi sınırlılığı içerisinde işleyen iktidar-muhalefet ilişkilerine alternatif oluşturan, cari rejime karşı eleştirel söylem üreten en derli toplu ve toplumsal tabana sahip siyasi partisidir. Erbakan’ın şahsi karizması üzerinden 1990 yılına kadar gelmiş olan Milli Görüş hareketi, kendi doğal sınırlarını aşmak suretiyle bir iç tıkanma yaşayan ana akım siyasete karşı geliştirdiği politikalar ile Türk siyasetinin çeyrek yüzyılına damgasını vurdu. Erbakan’ın sahip olduğu muhafazakar tutum ve klasik söylem ile parti üzerinden oynadığı “geriletici etki” yeni aktör, söylem, politika ile önemli ölçüde aşılarak geleneğin inşasındaki ilk adımı atıldı. RP’nin iktidar dönemi yaşanan baskı ve başta Erbakan olmak üzere sistem karşısında gösterilen pragmatik tavır bu çıkışı önemli ölçüde gölgelemiştir. RP sonrasında kurulan FP’nin uzlaşmacı tavrı Milli Görüş için bir kriz dönemine gönderme

¹²³⁹ 12 Ekim 1996 tarihinde, Refahyol koalisyonu sınırları içerisinde yapılan beşinci kongrede, divan başkanlığına seçilen R. Tayyip Erdoğan’ın “çoğu gitti azı kaldı. Ferhat ile Şirin misali dağları dele geliyoruz. Bizi karanlık olarak gösteren güçlere sesleniyorum; ey düşmanım, sen benim ifadem ve hızımsın. Gündüz geceye muhtaç, bana da sen lazımsın” şeklinde öteki üzerinden kendisini tanımlayan klasik Milli Görüş siyasetinin aksine Erbakan görüşlerini Atatürk’e atıfla tanımlamayı tercih etmiştir. Bkz. Mete Belovacıklı, “Atatürk İlkelerine RP Yorumu”, **Milliyet Gazetesi**, 14.10.1996, 18.

yapmakla birlikte AK Parti deneyimi ile İslamcı öz ve muhalif karakter tekrar ortaya konuldu. Ana akım düzeyinde Milli Görüş hareketini devam ettiren AK Parti Milli Görüş hareketinin çekirdeğini ifade eden karizmatik lider üzerinden İslamcı siyaseti sürdürmüştür.

7.2.2. Katmanlı Siyasetin İnşası

Geleneğin inşası olarak ifade ettiğimiz bölümde özellikle hareketin yapısal anlamda hangi bölünmelere gebe olduğu; Milli Görüş hareketi üzerinden İslamcı hareketin ve Türk siyasetinin nasıl şekillendiğini çözümlemeye çalışıldı. RP’de merkez-çevre üzerinden gelişen zımni iktidar ilişkilerinin kapatılma sonrası yenilikçiler-gelenekçiler, FP sonrasında da SP ve AK Parti üzerinden kurumsal bir ayrışmaya tetiklediğini organik açıdan gözlemlenmektedir. RP’nin söylem düzeyinde yaşadığı değişimin alt kırımına bakıldığında sadece parti içi organik bir bölünme değil toplumsal taban ve Türk siyasetindeki yapısal kriz olmak üzere iki ayrı derinlikli yüzü olduğu görülmektedir. RP öz olarak İslamcı siyaseti muhafaza etmekle birlikte Adil Düzen söylemi aracılığıyla ideolojisini tadil ederek sadece geleneksel bir tabana değil merkez siyasete de cevap veren bir parti konumuna evrilmiş ve kitle partisi emareleri vermiştir. Partinin yaşadığı değişim, lider kadrosunda gerçekleşen örtük iktidar ilişkileri aracılığıyla değil çok daha derin bir şekilde toplum ile bağ kurabilen, partiyi farklı alanlara açma kapasitesi olan ve tabandan baskılayabilen bir değişime işaret etmektedir. Kadın aktörler, gençlik yapılanması ve yurt dışı aktörlerin siyasete dahil olmaları sadece iktidar alanını değil Türk modernleşmesinin tamamlanması bakımından dikkat çekicidir. Böylece RP kendisinden sonra da başlayacak olan siyasi bir değişimin, “katmanlı siyasetin” ilk basamağını inşa etmekteydi.

RP modernliğin esas unsurlarını benimsemediği, “irticai bir odak olduğu”, İslami bir toplum ve devlet kurma hedefi taşıdığı gerekçesiyle sistem dışı görülmüştür;¹²⁴⁰ bu sebeple devletin ideolojik aktörleri tarafından ağır müdahalelere maruz bırakılmıştır. RP’nin büyük resim içerisinde mensubu bulunduğu İslamcılık ve İslamcılığın modernite ile olan ilişkisi, resmi ideolojinin temel varsayımını zayıflatmanın yanında Milli Görüş hareketi partilerinin modern kavramları siyasal söylemlerine yerleştirmelerinde büyük kolaylık sağlamaktadır.¹²⁴¹ RP’nin farklı toplumsal kesimlere açılması, “katmanlı siyaseti” inşa etmesinde sahip olduğu modern

¹²⁴⁰ Sencer Ayata, “Himayecilik, Parti ve Devlet: Türkiye’de İslam’ın Siyasallaşması”, ed. Artun Ünsal **75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru**, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998): 251.

¹²⁴¹ Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar**, 303.

rezervler önemli rol oynamıştır. Siyasal dil değişiminde bir araç konumundan sistemin esasına oturan modern kavramlar “katmanlı siyasetin” ana omurgasını oluşturmaktadır; FP döneminde sistemin zorlaması ile kerhen inşa edilen modern dil ile AK Parti döneminde “muhafazakarlık” olarak belirlenen parti ideolojisinin yapı taşları bu dönemde inşa edilmiştir. Bu bağlamda, RP siyaseti ve ideolojisi açısından modern kavramların seyri ve anlamı büyük önem taşımaktadır.

RP ortaya koyduğu muhalif karakter, kapsayıcı politika ile alternatif bir siyasetin takipçisi olmakla birlikte hareketin yakasını bırakmayan “müfrit iktidar merkezlilik” yapısal olarak kopma ve özerkleşme iddiasındaki sağ siyaset ile olan ilişkisini gevşetmesine izin vermemektedir. RP özellikle Refahyol döneminde iktidarda kalmak adına sahip olduğu siyasi söylemden büyük oranda sapma göstererek alternatif siyasetin işleyişini sekteye uğratmıştır. Dolayısıyla bir savrulma olarak “Refahyol” dönemi alternatif siyaset başlığı altında parantez açılması gereken bir dönemdir.

Türk siyasetinin kenarında bulunan RP’nin, merkez partiler tarafından temsil edilen kitleleri kendi alanına çekmiş olmasında klasik ideolojilerin dünya ölçeğinde yaşadığı evrensel krizler ilk sırada gelmektedir. İç siyaset açısından siyasi partiler arasındaki toplumsal kayışı tetikleyen husus ise 24 Ocak kararları sonrasında kapitalist birikimin sebep olduğu çatırdamalar karşısında merkez partilerin yaşadığı suskunluk ve çaresizliktir. Kapitalizmin ürettiği derin krizler karşısında merkez partiler kaybeden sınıflar lehine politika geliştirmekten hayli uzak kaldılar. Doksanların hemen başında ANAP ile DYP arasında yapılan devir-teslim ve politik bölünme bir bütün olarak merkez sağı belli bir süre daha siyasi alanda muhafaza etmekle birlikte soldaki parçalanma, küçülme, kriz ve sağın payandasındaki siyaset, tabanı benzer bir dili konuşan ve merkez sağa göre denenmemiş olan RP’ye kaydırıldı.

Çok partili hayat dönüş sonrası resmi siyasetin ihdas ettiği HP, tüm sol iddialara rağmen merkez sağın güdümünde kalan SHP, ulusalcı, romantik ve aile görünümündeki DSP ve Kemalist tezleri tahkim eden, köklerine geri dönüş yapan CHP ile büyük bir dağınıklık, ideolojik kopuş ve daralma yaşayan merkez sol, doksanların ortasında geldiğinde tüm gücünü yitirmiş ve iddia ettiği değerleri İslamcı siyasete kaptırmıştı. Merkez sol partilerin temel problematiği, Batı tarihselliğinden farklı olarak, imparatorluk sınırları içerisinde işleyen yöneten-yönetilen anlayışının, kısmi değişiklikler dahilinde Türk siyasetine tahvil edilmesinin doğurduğu yapısal

krizlerin aşıl原因aması ve belli sınırlılıklar içerisinde sürdürölmesidir. Osmanlı'da mevcut bulunan, toplumun durağan bir konum edindiğı, halkın yönetim mekanizmasından bir hayli uzak olduğı sistem, Batı biçimselliğı üzerinden cumhuriyet rejimine aktarılması neticesinde görünüş itibariyle Batılı fakat işleyiş bakımından amorf bir siyaset üretmiştir.¹²⁴² Dolayısıyla, eklektik olmaktan dahi uzak siyasal kültürde alan bulan siyasal partiler, toplumsal temsil, yönetme, çıkar uzlaştırma ve aracı kurumlar olmaktan çıkarak toplumu biçimlendirmenin ve terbiye etmenin bir kurumu haline gelmişlerdir. Toplumsal çıkarların, düşüncelerin, kimliklerin ve taleplerin çoğulculaştığı bir ortamda merkezi temsil eden siyasi partiler, değişim karşısında temel vazifelerini yapmaktan hayli uzaklaşmışlar ve siyasal karşılıklarını yitirerek merkezin karşısında yer alan, merkez ideolojisi açısından muteber ve meşru olmayan rakiplerine alan kaybetmişlerdir. Sonuç itibariyle siyasi partiler ve onlara oy veren seçmenler, yönetime katılan ve iktidarın gerçek sahipleri olmaktan çok, sadece belli düzeyde iktidardan nemalanan, partiler açısından da yönetilen kesimler olabilmektedir. Ontolojisini ve düşüncesini merkezden alan partiler, kaybettikleri alanı korumak adına tahkimatı tekrardan ve ısrarla merkeze yapmalarına rağmen “merkezin” yaşadığı iç kriz, merkezi korumakla görevli ve bu alandan nemalanmakta ısrarlı olan partileri, topluma karşı dilsiz, siyasetsiz bırakmış ve bu siyasi aktörler kendi içlerine doğru çökmüşlerdir.¹²⁴³ Bu sürece sosyal demokratlar arasında yaygın olan “ideolojilerin bittiğı” ve sağ ile solun anlamsızlaştığı söylemi de eklenince¹²⁴⁴ merkezin hemen çevresindeki partiler, siyaset üretmeyen sadece merkezde “kalabalık” üreten partiler halini almışlardır. Bunun en açık örnekleri 1980 yılının ikinci yarısından itibaren “mebzul” miktarda olmalarına karşın; Kemalist siyaseti/resmi ideolojiyi, sosyal demokrasi altından sunmaya çalışan merkez sol partilerdir.

Asker tarafından siyasi sisteme yapılan her müdahale öz olarak Kemalizm'i benimsemekle birlikte dönemin ruhuna uygun olarak farklı ideolojik argümanlar kullanılmıştır. 12 Eylül askeri müdahalesi bu noktada seksen öncesi toplumsal ve siyasal olarak bölünmüş yapıyı bir araya getirmek, kapsayıcı karşı hamle yapmak adına Atatürkçölük ile yoğrulmuş “Türk-İslam sentezini” resmi ideolojinin önemli

¹²⁴² Mahcupyan, **age** 32.

¹²⁴³ Tanıl Bora, “Türkiye Sağının İdeolojik ve Siyasi Bunalımı: Oynak Merkez-“Merkez”siz Oynaklık”, **Birikim Dergisi**, s.64 (1994): 12.

¹²⁴⁴ Necmi Erdoğan, “Türk Sosyal Demokrasisinin Hal-i Pür Melali”, **Birikim Dergisi**, s.33 (1992): 36.

bir unsuru haline getirdi.¹²⁴⁵ Askeri idarenin Türk-İslam sentezi düşüncesi, merkez sağın “yeni sağ” ideolojiden kalkarak çizdiği muhafazakar-milliyetçi, iktisadi anlamda kapitalist devlet anlayışı ile büyük oranda örtüşmekteydi. Fakat bir tarafta Kemalizm’in tabularını yıkma adına reformculuk, liberalizm ve bireylere hizmet eden devleti minimal hale getirme diğer taraftan muhafazakar-milliyetçi ideolojiden beslenen güçlü otorite sahibi devlet mitosu büyük bir çelişki ortaya koyuyordu. Merkez sağ siyasi deneyim açısından ilerleyen dönemde büyük bir siyasi çıkmaza sebep olacak bu durum sadece kendisini değil nüfuzu altına aldığı merkez solu da katastrofik çöküşe sürükleyecektir.

12 Eylül askeri müdahalesi öncesi 24 Ocak kararları üzerinden sistemin bir parçası haline gelen Özal, 1983 sonrası ANAP’ın kurumsal kimliği altında sistemin taşıyıcı aktörü oldu. Bu durum, devlet tarafından horlanan ve ötelenen, merkezin uzağında tutulan, ana akım siyaset karşısından çevreyi temsil ettiği iddia edilen sağ kesimin, yukarıda ortaya koyduğumuz iktidar-muhalefet çizgisinde merkezin doğal bir parçası olduğu ve merkez-çevre bölünmesinin işlevsiz bıraktığını ortaya koymaktadır. Daha önce DP ve AP örneğinde görülen merkez ile bütünleşme 1990 öncesinde Özal ve ANAP, sonrasında ise Demirel-Çiller ve DYP aracılığıyla gerçekleşecektir. Yeni sağ siyasetin ekonomik anlamda liberal-kapitalist, siyasi anlamda milliyetçi-muhafazakar tutumu üzerinden inşa edilen iktidar ilişkileri, toplumsal niteliği zayıf, devletçi dili ağır bir siyaset olarak doksanların ortalarına kadar geldi. Sağ kitlelerin partilerine besledikleri “ahde vefa” parti-taban ilişkisinin bir anda kopmasını engellemekle birlikte rakipleri kadar kuvvetli olmayan merkez sol partiler toplum ile olan ilişkilerin çabuk yitirmesi neticesinde büyük oranda güçlerini İslamcı kitlelere kaptırdılar. Siyaset alanındaki değişim esas olarak İslamcı siyasetin doğal sınırlarını aştığına ve RP’nin katmanlı siyasetine işaret etmektedir. Merkez sağın kendi içerisinde bölünerek yaşadığı, görece sınırlı gerileme doksanların sonunda derinleşmesi ile 2002 itibariyle gücünü büyük oranda AK Parti’ye kaptırdı.

Osmanlı-Türk siyasetinin seyrinde din ve siyaset ilişkisi, dönüşümün radikalliği sebebiyle mayınlı bir araziye ifade etmektedir. Geç Osmanlı siyasetinin modernleşmesinde kaldıraç vazifesi gören İslamcı aydınlar ve devlet adamları, II. Meşrutiyet döneminde imparatorluğun İttihat ve Terakki sonrasında Batıcı elitlere

¹²⁴⁵ Fulya Atacan, “28 Şubat 1997: Türk-İslam Sentezi’nin Sonu”, **Mübeccel Kıray İçin Yazılar**, yay. haz. Fulya Atacan ve diğ., (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000): 113.

teslim edilmesi ile iktidarın çekim merkezinden uzaklaşmış ve İslamcılık düşüncesi yer altına, kültürel bir faza geçmiştir. İktidarın ve muhalefet birikiminin tamamen Batı yörüngesinde seyrettiği, Kemalizm'in hegemonik bir hal aldığı Türk modernleşmesinde, çok partili düzene geçişten itibaren “sağ-Kemalist” siyasetin geleneksel kitleleri temsil ettiği yirmi beş yılın sonunda,¹²⁴⁶ İslamcı bir parti kimliği ile Batılılaşma sürecine karşı alternatif bir tarih okuması üzerinden ortaya çıkan Milli Görüş hareketi, soğuk savaş döneminin boğucu dönemin ardından RP üzerinden siyasetin dengelerini değiştirmiştir. İslamcılığın yüzyıl önce ilk olarak anayasal tezler aracılığıyla başlattığı modernleşme serencamı bir asır sonra kalkınma, sanayileşme ve planlama; 1990 sonrasında ise serbest piyasa, adil bölüşüm, demokrasi, insan hakları ve çok hukuklu bir düzen aracılığıyla merkez karşısında muhalif ve alternatif bir kimlik ortaya koymaktaydı.

RP, ideolojik özünü kendisinden önceki Milli Görüş partileri ve diğer bir çok İslami hareket gibi İslamcılığın ana yatağı olan Nakşibendi tarikatında buldu. İslamcı hareketlerin, siyasi partilerin ve bir çok politik aktörün Nakşibendi damara dayanması, tarikatın enfüsü (iç) olarak Allah'a, harici (dış) olarak topluluk hayatına aktif katılımı öngörmesinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla Nakşibendi öğretisi, toplumsal ve siyasal hayattan bir soyutlamayı öngörmemekte; inanış ile eylemi sentezlemektedir.

İngiliz İşgali döneminde Hindistan'da yaşamış müceddit Abdullah Dihlevi'nin tedrisatından geçen Şeyh Mevlana Halid-i Bağdadi'nin Osmanlı ülkesine halife olarak gönderilmesi sonrası İslamcılık düşüncesi büyük ölçüde bu inanış ekseninde yayıldı ve Nakşibendilik tüm politik aktörlere nüfuz etti. Sadece Anadolu ile sınırlı kalmayan Nakşibendiliğin Haliddiye kolu Irak, Hicaz, Kuzey Kafkasya ve Güneydoğu Asya'da kendisine alan buldu.¹²⁴⁷ Nakşibendiliğin Halidiyye kolu tesirinde gelişen İslamcı düşüncenin cumhuriyet döneminde kristalize olmuş hali olan Milli Görüş düşüncesi, kurduğu partiler üzerinden bu geleneği ete kemiğe büründürecektir. Özellikle Nakşibendiliğin “sömürge karşıtı” söylemi Halidiyye üzerinden Osmanlı imparatorluğuna ve İslamcılık düşüncesine tesir etmiştir. Kemalizm tarafından yerli bir oryantalizme maruz bırakılan İslamcı siyasetin, Batılılaşma karşıtı söyleminin kaynağından Nakşibendi öğretisinin kabulleri yer

¹²⁴⁶ Bahattin Akşit, “Türkiye’de Din, İdeoloji ve Siyaset”, der. Mehmet Kabasakal, **age**, 317-317.

¹²⁴⁷ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, ed. Semih Ceylan, **Türkiye’de Tarikatlar**, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015): 628.

almaktadır. Ayrıca Milli Görüş düşüncesinin Türki Cumhuriyetler, Kafkasya, Balkanlar ve oradan Bosna Hersek'e uzanan İslamcı ilgi alanında "Kuzey İslam'ı" şeklinde tasvir edilen ve arkasında Nakşibendi geleneğin yer aldığı düşünceler bulunmaktadır.¹²⁴⁸

Nakşibendiliğin İslamcı harekete ve RP'ye yaptığı bir başka katkı Halid-i Bağdadi öncesi Anadolu coğrafyasında kök salan tarikatların modernleşme sürecinde siyasi partilerin doğal tabanları haline gelecek olmasıydı. RP Nakşibendi İskender Paşa cemaati ile doğrudan bir ilişki kurmakla birlikte¹²⁴⁹ diğer cemaatler ile tesis ettiği yaygın ilişki herhangi bir negatif süreci telafi edecek düzeydeydi. RP'nin 1990 yılında Coşan ile yaşadığı politik restleşmenin gerisinde partinin sadece İskender Paşa ile sınırlı kalmayan, muhtelif damar üzerinden tarikat ağına bağlı olması yatmaktadır. Coşan'ın liderliğine karşı gösterilen tutum görünüş itibarıyla partiye oy kaybettirmekle beraber RP'nin diğer cemaatler ile kurduğu doğal ilişki zararı telafi edecek düzeydeydi. Çatışma İskender Paşa cemaatinin eşitler arası birinci pozisyonunu ortadan kaldırdığı gibi RP'yi de daha özerk hale getirdi ve katmanlı siyasetin önü açıldı.

Nakşibendi tarikatının İslamcılığa yaptığı bir başka tahkimat Sünni inancın politikaya aşılmasıdır. Sünni karakter, Osmanlı'da heterodoksi arz eden ve şüphe oluşturan Bektaşiliğin karşı kutbunu oluşturması bakımından sistemin güvencesiydi. 1826 yılında Yeniçeri Ocağının ile birlikte kaldırılan Bektaşî tekkelerinin yerine Ehl-i Sünnete bağlılıkları ile tanınan Nakşibendi şeyhleri postnişin olarak tayin edilmiştir. Ayrıca İstanbul uleması da heterodoks arz eden Bektaşîlere karşı Nakşibendi tarikatlarına büyük bir teveccüh göstermişlerdi. RP de Nakşibendilik ve İslamcılık düşüncesi üzerinden Sünni geleneğin cumhuriyet döneminde önemli taşıyıcısı olmuş ve Alevi nüfusun yer aldığı bir çok noktada sahip olduğu düalizm üzerinden kayda değer oranda siyasi başarı göstermiştir.

Sünni damarın intikali ve sistemin güvencesi olma hali aynı zamanda Osmanlı'dan başlamak üzere bir çok bürokratin Nakşibendi tarikatına dahil olmasını sağladı.¹²⁵⁰ Bürokraside yer alma Nakşibendi damar için sadece bir memuriyet değil, devlet ve kamu kudreti aracılığıyla genişleyen Avrupa emperyalizmine politik ve entelektüel

¹²⁴⁸ İhsan Aktaş, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 16.5.2017.

¹²⁴⁹ Tosun, Nakşibendiyye, ed. Ceyhan, **age**, 675.

¹²⁵⁰ **age**, 652.

mücadele için bir özne olmayı sağlıyordu. Nakşibendi mensupları sadece memuriyet üzerinden değil ekonomik bir sınıf teşkil etme, ordu mensupluğu ve ilmiye aracılığıyla aktivist bir Müslüman profili çizmişlerdir. Nakşibendi tarikatının önce 1878 Osmanlı-Rus savaşı daha sonra Kurtuluş Savaşında verdikleri mücadele “sömürge karşıtlığının” milliyetçi bir form üzerinden cumhuriyete intikaliydi. Fakat Kemalist baskılar neticesinden bir çok İslamcı aktör gibi Nakşibendi gruplar da kendi kabuğuna çekilmek zorunda kaldı. Nakşibendi tarikatı tek parti dönemini Diyanet kadrolarından görev almak ve cami odaklı geçirdikten sonra belli başlı kollar üzerinden yeşererek tekrardan kamusal alana dahil oldular. Kotku, “birliği bozan özünde yanlış kuruluşlar” olarak tanımladığı siyasi partiler karşısından ekonomik ve toplumsal kuruluşların tesisini savunmakla birlikte siyasi baskılar ve çevresinin telkini ile MNP’nin kuruluşuna izin vermek zorunda kaldı ve 1970 yılından itibaren farklı isimler altından Milli Görüş hareketi İslamcı siyasetin ve Nakşibendi damarının politik gövdesini oluşturdu. Milli Görüş hareketi MNP ve MSP deneyiminden sonra 1983 yılı itibariyle RP adı altından politik hayata dahil oldu. Nakşibendi damar sadece İslamcı partilerde değil 12 Eylül sonrası çok partili hayata dönülmesi ile siyasetin özellikle de sağın hegemonik partisi olan ANAP’ta ve lideri Özal üzerinde görülecektir. İktidar ilişkileri bakımından RP’nin yaşadığı mücadele örtük olarak bu damarın da ele geçirilmesi olarak yaşanmıştır.

Soğuk savaş döneminin ideolojik unsurları aynı kap içerisinde eritti boğucu dönemden sonra İslamcı hareketin müstakil bir yol izlemesi ile RP sağın prangasından kurtularak muhalif fakat daha kapsayıcı bir dil aracılığıyla siyasetin önemli aktörü oldu. RP’nin iktidarın merkezine doğru ilerlemesi hem İslamcı siyasetini hem de “hizmet” kavramını merkeze alarak geliştirdiği kitle politikası ile gerçekleşmiştir. İslamcı siyasetin genişlemesi, bir cemaat partisi görünümünden farklı usullerde hareket eden her türlü grubun politik temsil anlamında RP’nin uhdesine girmesiyle mümkün olacaktır. RP, ortak bir dini hassasiyet ve ahlak paydası altında politik açıdan sistem muhaliflerini bir araya getiren, siyasi boyutları aşan bir sosyalleştirme işlevi gören ve aynı zamanda rejim tarafından dışlanan kesimlerin sistemle bütünleşmesini sağlayan şemsiye partisi hüviyetindeydi.¹²⁵¹ Sahip olduğu İslamcı grupların massedilmesi, sisteme entegre edilmesi ve İslamcı hareket haricinde kitleler ile buluşup partini doğal sınırlarını aşılması, geliştirilen

¹²⁵¹ Ali Bayramoğlu, **Türkiye’de İslami Hareket**, (İstanbul: Patika Yayıncılık, 2001), 64.

Adil Düzen söylemi ve kullanılan modern kavramlar ile gerçekleşti. Siyasi bir program olarak Adil Düzen'in öne çıkan tarafı ekonomik iddiaları olmakla birlikte aksi istikamette en kaba, inceltilmemiş, yeterli düzeyde çalışılmamış yönünün yine ekonomik iddialarıdır. Sadece ekonomi programı üzerinden incelendiğinde iddia edilen yakıştırmayı teyit edecek bir çok husus kolaylıkla bulunmakla birlikte RP'nin Adil Düzen söylemi sadece Erbakan tarafından kaleme alınan Adil Düzen kitapçığıyla değil 1990 sonrasında ortaya konulan siyasi dil değişikliği üzerinden izi sürüldüğünde çok farklı bir resim ortaya çıkmaktadır. 1990 Yılı III. Büyük Kongresi, 1991 yılı seçim çalışmaları, 1993 yılı IV. Büyük Kongresi, 27 Mart 1994 Mahalli idareler seçim çalışmaları, 1991-1995 yılı parlamento faaliyetleri, 24 Aralık 1995 Seçim çalışmaları ve 1990 yılından itibaren kazanılan yerel iktidar deneyimleri üzerinden oluşan politik söylem, deneyim ve denetim faaliyetleri birlikte düşünüldüğünde RP'nin devlet, demokrasi, laiklik, insan hakları, milliyetçilik ve Kürt sorunu, eğitim ve piyasa ekonomisi bağlamında farklı bir resim ortaya koyduğunu görülmektedir. RP'nin söylem düzeyinde değişikliği, Türk siyasetinin yaşadığı kriz ile birlikte ele alındığında İslamcı siyasetin yükselişi anlamlı bir yere oturmaktadır.

RP'nin devlet telakkisi incelendiğinde çekirdeğinde hak kavramı olan, dünya Müslümanlarını etrafına çeken aşkın bir anlam ile hizmet kuruluşu anlamında siyasetin emrine girmesi gereken bürokrasi kavramının bulanık ve ayrıksı anlamı, Adil Düzen söylemi ile birlikte netleşmektedir. Gardiyan devlet-garson devlet dualizmi ile baskı aygıtı niteliğinden arınan devletin, Kemalizm'den beslenen resmi yükünü boşalttığı takdirde minimal ve liberal bir çizgiye bürüneceği öngörülmektedir. Partinin yaşadığı siyasi dil öncelikle devlet kavramına yansımış ve kavramın ihtiva ettiği belirsizlik büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. RP'nin demokrasiye yüklediği anlama bakıldığında, açıkça işlevsel bir mahiyet ile karşılaşılmaktadır. Öncelikli olarak demokrasi, milli iradenin tescil edilmesi ve siyasi hedeflerin gerçekleşmesi açısından bir araçtır. RP tarafından bir seçim mekanizmasına indirgenen demokrasi, siyasal dilin değişmesine koşut olarak, başta Kürt sorunu, laiklik ve ordunun siyasi tutumu olmak üzere birçok problemi demokratikleşme havzasına dahil ederek kavramı bir araç olmaktan çıkartmakta ve sistemin esası haline getirmektedir. Partinin, devlet ve demokrasi görüşlerine kıyasla laiklik anlayışı oldukça net ve radikaldir. RP, mevcut laiklik uygulamalarının,

yerleşik siyasal düzenin tarihselliği ile uyuşmadığı, uygulamanın da teori ile çeliştiği ve pratikte inanç hürriyeti yerine dini kontrol eden bir devlet politikası olduğu öne sürülmektedir. Çözüm olarak laikliğin anayasadan kaldırılmasını teklif eden RP, inanç, ibadet ve örgütlenme hürriyetinin anayasal güvence altına alınması kabul etmekte; din hizmetlerinin özerk bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden devam etmesi görüşünü paylaşmaktadır. RP'nin insan hakları anlayışı da “çift katmanlı” siyasetin en açık örneklerindendir. İslam literatürüne dayandırılan hak kavramının yanında haklar düzenine anayasada konulmuş tahditlerin Batı ülkelerinde yapılan kısıtlamalar kadar olabileceği ve anayasal haklar konusunda oluşan boşluğun Batı'yı esas alarak düzenlenebileceği düşüncesi katmanlı siyasetin modernite ile kolaylıkla doldurulabileceğine işaret etmektedir. RP'nin siyasi teorisinin en girift olduğu nokta milliyetçilik anlayışıdır. Türk sağına hakim olan milliyetçi-muhafazakar bir dilden ulus-devlet eleştirisine, demokratik bir dile kayan RP, Erbakan tarafından çizilen Anadolu ve Türk merkezli İslamcılık nedeniyle yerli bir dili muhafaza ederek modernite, İslamcılık ve milliyetçilik arasında salınan bir dil inşa etmiştir. Bunun en açık göstergesi, Kürt sorununda Kemalizm'e karşı geliştiren demokratik siyasetin yanında, Müslüman kardeşliği politikasının bırakılmamış olmasıdır. Yeterli düzeyde işlenmemiş, ham ve bir o kadar iptidai olan Adil Ekonomik Düzen Teorisi, RP'nin en çok eleştiri alan yönüdür. Açık ve uygulanabilir olmaktan uzak olan Adil Ekonomik düzen, Refahyol döneminde herhangi bir şekilde uygulanma imkanı bulamadı. Adil Düzen söylemi ile yenilikçi, modernite ile eklektik bir dil geliştiren RP açısından Adil Ekonomik Düzen söylemi retorik düzleminde karşılık bulan fakat uygulama bakımından imkan dahilinde olmayan bir teoridir. İslamcılık düşüncesi üzerine kurulan modern argümanlar üzerinden demokratik bir siyaset inşasındaki RP açısından Adil Ekonomik Düzen söylemi, otoriter ve merkeziyetçi bir siyaset bakımından önemli bir sapmayı ifade etmektedir.¹²⁵²

RP'nin katmanlı siyasetinin eklem noktası, İslamcı ve modern değerleri birbirlerine bağlayan sahip olduğu çift dilli anlatım ile Adil Düzen söylemidir. Adil Düzen söylemi, RP'nin Milli Görüş hareketinin özü olan İslam ideolojisini çekirdeğe yerleştirmek, çatısını ise modern kavramlar ile örmek suretiyle “katmanlı siyasetin” politik teorisini inşa etmiştir. Fakat Adil Düzen çözümlemesi fikri bir arayışın değil

¹²⁵² Gülalp, **age**, 98.

siyasi bir zorlamaların sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Adil Düzen söylemi ile 1990 sonrası modern terimleri siyasi söylemine yerleştirerek siyasi olarak ayakta durma çabası, yüzyıl önce anayasal tezler üzerinden arayış içerisinde bulunan İslamcı siyasetin 20. yüzyılın sonundaki hamlesi olarak kendisini ortaya koymaktadır.

RP, modern ıstılahları siyasal teorisinin üst yapısına yerleştirmekle beraber, sahip olduğu İslamcılık ideolojisi üzerinden Osmanlı-Türk modernleşmesinin çizmiş olduğu Batılılaşma olgusuna cepheden karşı çıkmak suretiyle farklı bir tarihsel okuma yapmaktadır.¹²⁵³ Teorik olarak modernleşme ve Batılılaşma olgusunun sahip olduğu bitişiklik, RP tarafından zımnen parçalanmıştır. Siyasi sözlüğünde modernleşme eleştirisine yer vermeyen RP, modern kavramları kullanarak modernleşme sürecine zımnen katkıda bulunmuştur. Siyasi dil değişimi sonrasında modernitenin teorik argümanlarını sistemin tepesine yerleştiren RP, Batılılaşma karşıtı bir siyasi çizgi izleyerek felsefi yönü nakıs eylem gücü yüksek bir parti olduğunu göstermektedir. Açıkça Kemalizm ifadesini kullanmaktan kaçan RP'nin, Batılılaşma taraftarı olan devlet aygıtını, Kemalist partileri ve taraftarlarını kendi argümanları üzerinden vurma gayretinde olduğu tespit edilmektedir. Teorik ve pratik arasında ortaya çıkan gerilim ise parti tarafından özenle göz ardı edilmiştir.

RP'nin modernite ile olan ilişkisi sadece parti siyasi kimliği açısından değil; Türk modernleşmesine yaptığı katkı açısından da önem arz etmektedir. MSP deneyiminde kalkınma ve sanayileşme fikri üzerinden modernleşmeye yapılan katkı, RP sonrasında siyasi ve toplumsal boyut kazanılması ile modernleşmeyi tamamlayan bir hal almıştır. Başta kadınlar olmak üzere politik aktörlerin siyasi kimlikleri ile kamusal alana dahil olması, insan hakları alanında modern kavramları kullanarak politika geliştirilmesi, çoğulcu bir demokrasi söylemi, ekonomi alanında serbest piyasa ve özelleştirme taraftarlığı, İslamcı kimliğin parlamenter rejim aracılığıyla siyasal sisteme entegre edilmesi, asker-sivil ilişkileri ile laikliğin demokratik standarda oturtulması, otoriteryen modernleşme anlayışının ifşa edilmesi, politik kimliği nedeniyle sistemin kenarında bırakılan sınıfların ekonomik anlamda yükselişine aracı olunması, radikal İslamcı siyasetin siyasi parti içinde massedilmesi RP'nin modernleşme sürecine katkı verdiğini göstermektedir. Fakat RP'nin vesayetçi siyasal gelişme tezi bağlamında değil bir sonuç ve dolaylı olarak modernleşme

¹²⁵³ Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar**, 302.

deneyimine katkı yapmaktadır. RP açısından ifade edilecek “modernleştirici” ifadesi, “dayatmacı”, “buyurgan” ve “bir proje” dahilinde dönüştürücü bir kimliği ihtiva etmemektedir. RP’nin, kendisini dışlayan, otoriter niteliğe haiz ve demokratik işlerliği zayıf bir sistem içerisinde İslamcı kimlik ile bulunması modernleşmenin vaz ettiği çoğulcu kimliğe yaptığı katkı bakımından bizatihi önemlidir. Dolayısıyla RP’nin, sisteme yaptığı katkı öncelikle ontolojiktir. İkincisi, sisteme karşısında ayakta durmak adına kendi siyasal dilinde modern argümanlar lehine değişim gerçekleştirmesi ve sistem karşısında bunu kullanmış olması parti ve sistem arasında karşılıklı bir etkileşim doğurmuştur. Üçüncüsü, parti mensubu aktörlerin geniş tabanlı olarak kamusal alana katılmaları özel alan ve politik alan arasında oluşan radikal bir dönüşümü modernleşme lehine tetiklemiştir. Sonuç olarak, modernleşmek için değil ayakta kalabilmek adına üretilen modern argümanlar büyük resim dahilinde modernleşme resmini tamamlamıştır.

Siyasi partiler silsilesi olarak Milli Görüş hareketi, sahip olduğu değerleri entelektüel ve politik olarak mensuplarına işlemekten çok, bilinçlendirme faaliyetlerini belirsiz ve zaman kaybı olarak gören -Türk siyasetinin birçok partisi gibi- fikri derinliği olmayan politik bir akımdır. RP, fikri maluliyetine ve entelektüalizme yüklediği pejoratif anlama karşın, ideolojik bir öz olarak İslam’ı hareketin çekirdeği olarak kabul etmektedir. İslamcılık Yalçın Akdoğan’ın iddia ettiği gibi RP açısından bir imaj ve bunun üzerinden kitle ile ilişkiyi belirleyen bir örtü değil¹²⁵⁴ aksine partinin temelini teşkil eden ve katmanlı siyasetin ilk kısmı olan partililerin yaşayışını ve politik tercihini belirleyen ilkeler bütünüdür. İslam’ın ve partinin ortaya koyduğu temel ilkelerin örtüşmesi ve hareketin oturduğu siyasal konum, “inananlar” ile parti arasında doğal bir ilişkiyi kurmaktadır. Bu ilişki Özbudun’un RP için kullandığı “müminler partisi” tespiti teyit etmektedir.¹²⁵⁵ İnananlar iktidarı açısından tek çıkar yolun seçim mekanizması olması ve başarının seçim sonuçları üzerinden kazanılacak oya endekslenmesi, partiyi radikal projeler yerine mevcut düzen içerisinde muhalefet etmeye sürüklemektedir. Öncelikle partinin felsefi bir derinliğinin olmaması ve fikri projeleri mensuplarına giydirmeyi zaman kaybı olarak görmesi, mevcut siyasal düzen içinde siyaset yapmayı olağanlaştırmıştır. Fikri anlamda “altyapısal iktidarının” bulunmaması RP’yi toplumu ve siyaseti seferber edecek bir kapasiteden mahrum bırakmaktadır. Yerleşik siyasal düzenin seçimler aracılığıyla dönüştürülecek

¹²⁵⁴ Akdoğan, *age*, 257.

¹²⁵⁵ Özbudun, *Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm*, 52.

olması, önceleri bir araç olarak bakılan demokrasi ve türevi modern kavramları adı konulmadan kurulacak düzenin ana hattına yerleştirdi. Fakat bu durum, bir inanış ve politik öz olarak İslamcılığı zedelememektedir. Kendi içerisinde barındırdığı radikal unsurları ehlileştiren ve seçim aracılığıyla iktidara uzanan RP, Marksist siyasetin, 20. yüzyılda devrimci arayışlardan sıyrılması, demokrasi, sivil toplum ve parlamenter tecrübeleri üzerinden inşa edilen Batı Marksizm'i örneğinde olduğu gibi, demokratik düzen içerisinde bir muhalefet sergilemeyi tercih etti. RP'nin modern siyasal düzen içerisindeki iktidar arayışı, cari rejim nezdinde meşruiyet sunmakla beraber; Kemalist sistemin nakıs bir demokratik düzen olduğunun tespiti noktasında işlevsel bir mahiyet taşımaktadır. RP İslamiyet'i ve Sünni damarı merkeze alması nedeniyle toplumsal çeşitliliği gölgeleyecek kimi tutum ve politikalar üretmekle birlikte kendi değerlerini toplumun tamamına dayatacağı yönünde önemli delillerin olmaması nedeniyle sahip olduğu modern ve geleneksel dilin terkibinden oluşan melez siyasetiyle başlı başına çeşitliliği ve demokrasiyi geliştirici bir aktör olarak vazife görmüştür.

RP'nin sahip olduğu İslamcı öz ve modern kavramlar ile kurduğu rabıta, partinin sistem¹²⁵⁶ içindeki yeri konusunda bir birinden farklı yorumları tetiklemiştir. Daniel Brumberg'in yaptığı tasnif üzerinden gidildiğinde RP'nin sistem içi mücadele eden bir aktör olduğu görülmektedir. Brumberg, İslamcılığı üç ayrı kısma ayırdığı çalışmasında ilk ikisinin radikal ya da ılımlı olmakla beraber liberal demokrasinin çoğulcu ortamından faydalanıp mevcut laik anayasal düzenin tasfiye edilip yerine şeriatın tesis edilmesini hedeflediklerini belirtmektedir. Üçüncü olarak, "İslamcı liberaller" olarak ifade edilen politik aktörler mevcut düzen içerisinde kalıp temel düzeyde din hürriyeti genişletme çabasındadırlar.¹²⁵⁷ RP İslamcı kabullerinin üzerine modern kavramları yerleştirerek, modern bir düzen içerisinde yer alma, liberal demokratik düzen içerisinde mücadeleyi gerçekleştirmeyi hedeflemiş ve politik varoluşunun merkezine İslamiyeti almakla beraber siyasi düzenin bu yönde değiştirilmesi çabasında olmamıştır. RP, tepeden inme ve nakıs modernliğin,

¹²⁵⁶ Sistem kavramı, devlet sistemi ve siyasal rejimden farklı olarak aynı zamanda ilgili siyasi kültürün sahip olduğu tarihsel aktörlere de atıf yapmaktadır. Türk siyaseti açısından Kemalizm'i tahkim eden askerler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, sermaye odakları, baskı grupları, medya ve aydınlar da sistemin önemli bir parçasıdır. Sistem sadece yasama organı, siyasi partiler ve sivil bürokrasiden müteşekkil değildir. Konuyla ilgili bkz. Mustafa Erdoğan, **Rejim Sorunu**, (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 160.

¹²⁵⁷ Daniel Brumberg, "Rhetoric and Strategy: Islamic Movements and Democracy in the Middle East", ed. Martin Kramer, **The Islamism Debate**, (Tel Aviv: The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, 1997): 16-18.

tarihsel olarak Batılılaşmanın ürettiği yozlaşmaya karşı dini-ahlaki bir popülizm oluşturması, İslamcılığı toplumsal alanda yaymaya çalışması ile radikal bir muhafazakar aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. RP'yi merkez sağ siyasetten ayıran husus, İslam'ın toplumsal ve siyasal alanda görünürlük kazanmasında, kamu kudretini bu sürece dahil etmiş olmasıdır. Dine ait ihtiyaçların karşılanması merkez sağ siyasette, popülist bir mantık ile cevap verilme ile sınırlıyken İslamcılıkta birinci derecede aktör toplum değil siyaset ve kamu kudretidir. İslamcı siyasette, kamusal bir proje olarak, simgesel anlamı yüklü projelerin gerçekleştirilmesi, kültürel faaliyetlerin siyaset odaklı yürütülmesi ve kamu yönetiminin işleyişinde dini hassasiyetlerin merkeze alınması vardır. RP yerel yönetim tecrübesi içerisinde İslamcı siyaset doğrultusunda politika üretmekle birlikte Refahyol döneminde kayda değer oranda siyasa üretememesine rağmen cari rejimin ve laik kamuoyunu rahatsızlığı neticesinde sert bir mukavemet ile karşılaşarak politik alanın dışına itildi. RP, en radikal muhalefetini ve politikasını kültürel alan içerisinde yapmış olmasına; toplumsal ve siyasi bir muhalefeti harekete geçirememiş olmasına rağmen sistem ve takipçileri tarafından rejim dışı ilan edilmiştir. RP'nin İslamcılık ideolojisi ile muhafazakarlık ya da Türk siyaseti açısından ifade edilecek ise merkez sağ siyaset arasındaki fark pamuk ipliğine bağlıdır. İki ideolojinin sahip olduğu geçişme iktidar zemininde çok daha kaygan bir hal almakta; İslamcı siyaset uzak kaldığı iktidar uğruna sahip olduğu muhalif kimliği kolaylıkla terk edebilmektedir. Merkez sağ siyaset ile yapılan Refahyol koalisyonu bu durum en somut örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

RP, İslam ve modern kavramlar üzerinden kurduğu ilişki sayesinde, Türk siyasetinin klasik iktidar ilişkilerinin dışında alternatif bir siyasetin çabası içerisinde oldu. RP'nin fikri olarak yaşadığı eksikliğin gerisinde tarihsel olarak mevcut olan fakat yaşanan siyasi baskılar neticesinde yer altına inmek zorunda kalan politik damarın yeniden canlandırılması, gün yüzüne çıkarılması ve yokluğunda emanet edilen toplumsal kesimlerin geri alınması bulunmaktadır. Zaten mevcut olan fakat siyasi olarak baskılanan damarın politik alanda kristalize edilmesi bir parti için yeterince önemli ve kifayetli olacağından ayrıca fikri bir çabanın içerisinde girilmesi hedeflenmedi ve tüm enerji iktidara odaklandı. Bir bütün olarak bakıldığında Milli Görüş tecrübesi ile merkez sağ siyasetin ilişkisi emanetin geri alınması üzerine kuruludur. İslamcı siyaset Milli Görüş üzerinden verdiği mücadeleyi kısmen başarılı

oldu.¹²⁵⁸ RP'nin politik hedefinin ikinci aşaması, katmanlı siyasetinin inşası; özellikle şehirleşme ile kent yoksulları tarafından merkez sol partilere verilen desteğin İslamcı siyasete akıtılmasıdır.¹²⁵⁹ RP bu hedefi gerçekleştirerek yerel yönetimlerde ve merkezi idarede iktidar koltuğuna oturdu.

Organik olarak merkez-çevre ayrımını inşa eden RP'nin kendi sınırlarını aşıp, bir cemaat partisi konumundan geniş tabanlı bir koalisyon haline getiren toplum ile kurduğu yakın, yüz yüze bağlıdır. Bunu gerçekleştirecek olan ise 12 Eylül otoriter rejiminin kurmak istediğin apolitik toplumun tersi istikamette siyasal alana çekilmesi amacıyla RP kimliğini benimsemiş, her türlü toplumsal yapıdan insanın iktidar ilişkileri ile temasa geçirilmesidir.

Fikri derinliği zayıf, lider hegemonyasına sahip RP'nin 1990 sonrasında kazandığı başarıda parti örgütleri, Hanımlar komisyonu, gençlik faaliyeti ve yurt dışı teşkilatlarının önemli payı bulunmaktadır. Anayasal sınırlama nedeniyle gençlik kolları, kadın kolları ve yurt dışı teşkilatının kurulamadığı bir dönemde gayri resmi olarak işletilen organların emek yoğun faaliyetleri kitle seferberliği şeklinde işleyerek partiyi iktidara taşımasında önemli rol oynamıştır. Emek yoğun aktörlerin en önemlisi, geleneksel bir form olan aile içerisinde çıkarak politik alana dahil olan ve RP'nin iktidarında önemli rol oynayan kadınlardır. Milli Görüş hareketinde RP öncesinde politik özne niteliğinde olmayan, edilgen düzeyde ve partinin erkek aktörleri üzerinden siyaset ile ilgilenen kadınlar, RP'nin 1990 yılında yaşadığı siyasal dil değişikliği neticesinde evlerinden çıkarak politik alana dahil olmuşlar ve önce yerel düzeyde daha sonra merkezi iktidarın elde edilmesinde kayda değer rol oynamışlardır. Fakat bu emek yoğun çalışma sadece parti ile sınırlı kalmayarak İslamcı siyaset, Türk siyaseti ve Türk modernleşmesi boyutunda birkaç değişimi tetikleyecek radikal bir dönüşümü başlatmıştır. Kadın aktörler kamusal bir figür olmanın yanında özel alanda, yani ev içerisinde statü kazanmaları nedeniyle siyasal dönüşümün mahrem alana bakan bir yüzü de ortaya çıkmıştır.¹²⁶⁰ İslamcı kadın figürü olarak Refah Partili kadınlar ev ile kamusal arasında sembiyotik bir ilişki kurarak daha öncede ikisi arasında örülmüş olan yüksek duvarı yıkmayı başaracaktır. Ayrıca, İslamcı hareket içerisinde 1980 sonrasında baş gösteren sadece entelektüel

¹²⁵⁸ Kısmi başarı, geleneksel kitlelerin MNP-MSP-RP olarak geri alınmasıdır fakat merkez sağ siyasetin dışına itecek asıl hamle AK Parti döneminde gelecektir. RP'nin merkez sağın toplumsal tabanını kendine çekmesi oldukça sınırlı olmuştur.

¹²⁵⁹ Bulaç, **Göçün ve Kentin Siyaseti**, 209.

¹²⁶⁰ Eraslan, Uğultular... Silüetler..., der. Bora, Günel, **age**, 266.

bir mahiyet taşıyan kadın hareketi,¹²⁶¹ RP deneyimi ile kitlesellik kazanmıştır. Refah Partili kadın hareketinin, Milli Görüş hareketi açısından taşıdığı önem ise yenilikçi olarak bilinen daha sonra ayrı bir kulvar açacak olan siyasetçilerin başarılarına önemli ölçüde katkı vermiş olmalarıdır. Bu başarı Türk siyaseti açısından AK Parti deneyiminde de sürmesi nedeniyle uzun dönemli bir dönüşümün ilk adımı olarak görülmelidir. Ev ve özel alan, İslamcı siyaset ve Türk politik deneyimi şeklinde genişleyen resim, bütün olarak kadının siyasetin ve kamusal alanın gerisinde bırakıldığı, dini kimliğin özenle bastırıldığı Türk modernleşmesi açısından önemli bir kırılmayı ifade etmektedir. Refah Partili kadınlar, dini ve siyasi kimliği sentezlemek suretiyle demokratik bir mücadelenin öznesi olarak kendi sınırlarını aşmanın yanında kamusal alana dahil olarak nakıs ve tepeden dayatmacı Türk modernleşmesini tamamlama ve dönüştürme ayrıcalığına da kavuşmuşlardır.

RP'yi ayrıcalıklı hale getiren aktörlerin başında, kazandıkları statüyü politik alana tahvil eden Avrupa Milli Görüş Teşkilatı mensubu işçiler gelmektedir. Emek arzı için Avrupa'ya giden işçilerin yaşanan kültürel çatışmada üst kimlik olarak İslamcı aidiyeti benimsediği, parti kimliğinin bir alt kimlik olduğu görülmektedir.¹²⁶² Milli Görüş etiketindeki İslamcı partilerin varoluşuna iktisadi ve siyasi destek çıkan işçiler, RP sonrasında yaşanan süreçte AK Parti'nin güç kazanması ile birlikte hakim partiye doğru kayacaklardır. Parti düzlemindeki görece gevşek ilişkinin kaynağında, üst kimlik olarak İslamcılık düşüncesinin yer alması ve birkaç jenerasyonun geçmesi ile çatışmanın entegrasyon doğru akmasının önemli payı bulunmaktadır. Avrupalı Müslüman işçiler “Müslüman” ve “Avrupalı” olarak iki kimliği benimsemek koşuluyla bulundukları coğrafyaya entegre olurken aynı zamanda kendi ülkelerinin siyasetini belirlemişlerdir.

Kadın hareketleri ve yurt dışı teşkilatlarının yanında MGV üzerinden gayri resmi yürütülen gençlik faaliyetleri ve ülke sathında örgün teşkilat yapılarının dikkat çeken en temel hususu, merkezinde dini bir söylem olan “Allah rızasının” gaye edinilmesi ve teşkilatların emek yoğun çalışmasıdır. İslamcı entelektüellerin de desteğini alan RP, kapalı devre çalışan İslamcı örgüt ya da dini cemaat yapısından çıkarak toplum ile temas eden ve kurduğu “çift katmanlı” siyaset üzerinden önemli bir toplumsal meşruiyet kazanan bir parti hüviyetine bürünmüştür.

¹²⁶¹ Bora, **Cereyanlar**, 803-804.

¹²⁶² Mustafa Yeneroğlu, Yüz Yüze Görüşme, Ankara, 9.5.2017.

RP, Milli Görüş hareketinin, Doğulu, köylü ve alt gelir gruplarını temsil eden kimliğini, Batılı, şehirli ve yükselen sınıflar ile buluşturmuş; çekirdeğindeki İslamcı kimliğinin yanında merkez sol ve sağ siyasetten devşirdiği toplumsal yapılar ile bir cemaat partisinden kitle partisine doğru dönüştürmüştür.

MSP tabanı ile kıyaslandığından 1990 yılından itibaren ilk dikkat çekici husus RP'nin köy-kent mukayesesinde dengeye geldiği; köylü bir parti konumundan şehirlerden de oy almayı başarabilen bir parti konumuna evirildiğidir. Bu tarihten itibaren partilerin yüz binin üstünde oy bölüşümüne bakıldığında RP'nin birinci sıradaki aktör olduğu görülecektir.¹²⁶³ Özetle, Milli Görüş hareketi 1990 sonrası RP ile sınırlı bir bölgeden oy alan köylü partisi konumundan şehirli ve Türkiye partisi sosyolojisine büründü. Şehirli parti kimliği, Doğulu ve köy tabanlı Milli Görüş partilerine göre farklı toplumsal ve siyasal koalisyonlar ortaya koymaktadır. Şehirli kimliğin içerisinde, sosyal demokrat partilerin yaşadığı kriz neticesinde özellikle imalat sanayinin bulunduğu yerlerde bulunan işçi sınıfı, büyük şehirler yer alan şehir yoksulları, yerel esnafın yanında devlet destekli gelişen büyük ve yerleşik sermaye karşısında İslami semboller, ağlar ve işbirliği kuran alt ve orta sınıf burjuvazi ve görece merkez sağdan geri alınan geleneksel kesimler ile tarikat ve cemaat ağlarındaki İslamcı kesim RP'nin önemli toplumsal kesimleri oluşturmaktadır. Tüm bunların yanında Doğu Anadolu'daki Kürt nüfus ile İç Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki milliyetçi ve Sünni kesimler RP'nin doğal tabanını oluşturmaktadır. RP birbirleriyle çelişebilecek toplumsal küstürmeden aynı kap içerisinde eriterek "katmanlı siyaseti" gerçekleştirmiştir.

Burada dikkat çekici ve önemli olan, sahip olduğu bölge itibarıyla önce ilçeleri daha sonra büyükşehirleri ve oradan ülke siyasetini belirleyen şehir yoksul sınıfların Adil Düzen söyleminin içerdiği ikili dil üzerinden RP'ye dahil olmalarıdır. Bir tarafta sosyal demokrasinin yaşadığı kriz ve merkez sol partilerin siyasetsizliği diğer tarafta geleneksel kesimler ve radikal İslamcı hareketlerin parti siyasetini, RP şemsiyesine girmesi ile Adil Düzen söylemi yoksulluk karşısında refah, sömürü yerine adalet bekleyen kesimler için umut olmuştur. Siyasette ve medyada yoksulluğun, gelir adaletsizliğinin ve eşitsizliğin konu edilmesinin gözden düştüğü, medyanın zenginlik gösterisi yaptığı ve siyasi olarak kimlik problemlerinin ön plana çıktığı bir dönemde RP'nin bizatihi yoksulluğa odaklanması önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Sadece

¹²⁶³ Sabuncu, Şeker, **agm**, 1163.

parti adına yüz yüze çalışan mensuplar değil aynı zamanda İslamcı hareket adına faaliyet gösteren sivil toplum örgütleri üzerinden şehir yoksullarına dokunulmakta; parti ile yerel dayanışma örgütleri üzerinden alt gelir grupları ile merkezi olmayan yerel odaklı bir yapı üzerinden temasa geçilmektedir.¹²⁶⁴

Şehir yoksulluğunun sınıfsal karşılığı olan işçiler için yolsuzluğun artmış olması ve kayıt dışı ekonominin yaygınlaşması RP'nin Adil Düzen söylemini cazip hale getirmekteydi. Daha önce MTTB ve Akıncı örgütlerinde çalışmış olan, parti faaliyetleri nedeniyle hapis yatan ve İstanbul Sultanbeyli'de RP için çalışan "Rıdvan" isimli kişinin partiye işçi çekmek için yaptıklarını Cihan Tuğal kitabında şu şekil aktarmaktadır.¹²⁶⁵

"İnsanlara sömürülmeden yaşayabileceklerini anlatıyorduk. Hak edilmemiş kazanca son verecektik. Emeğin hakkını adil bir şekilde verecektik. Adil Düzen'de tek bir yoksul insan kalmayacaktı, zira İslam'da toplumsal dayanışma vardır... Sultanbeyli Adil Düzen için kıvılcımı çakmıştı. İnsanlar Anadolu'dan buraya hiçbir şeyleri olmadan geliyorlardı. Belediye kimseye tapu sicili sormuyordu. Herkese kendi inşaat, eğitim ve düğün dernek işleri için sosyal yardım fonu oluşturmuştuk. Almanya'da Karadeniz'de vb. yaşayan insanlar yoksullara yiyecek ve yakıt verebilelim, buradaki hizmeti diğer ilçelere ve şehirlere örnek olsun diye zekâtlarını bize yolluyorlardı."

Kayıt dışı ekonomide emek arz eden, akraba ve hemşehri grupları şeklinde örgütlenmeleri nedeniyle kurumsal örgütlü toplumu işlevsiz bırakan kişiler için RP'nin ürettiği söylemler hem cazip hale geliyordu hem de kurumsal bir yapı ile ilişkilerini tesis ediyorlardı. RP, doksan sonrasında İslami kodlara haiz, alt gelir grubuna ait olan ve emek arz eden örgütsüz¹²⁶⁶ kişilerin siyasi alanda önemli temsilcisi oldu ve partinin üreteceği sinerji ve ağ üzerinden kısa vadeli

¹²⁶⁴ Jenny B. White, **Türkiye'de İslamcı Kitle Seferberliği**, (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2007), 197.

¹²⁶⁵ Cihan Tuğal, **Pasif Devrim**, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010), 163.

¹²⁶⁶ İslamcı örgütlü işçilerin hakim sendikası 1976 yılında Ankara'da kurulan Hak-İş'tir. Hak-İş, 1976-1980 döneminde MSP'nin yan kuruluşu olarak çalıştı. 12 Eylül döneminden 1990'lara kadar siyasi olarak ANAP'a yakın bir çizgi izledi. RP'nin yükselişine bağlı olarak parti ile olan ilişkisini tekrar arttırdı ve muhalif bir söylem geliştirdi. 1989 yılında amblemini, zeytin dalı ve hilal olarak değiştirdi. Bir tarafta liberal bir açılım olarak 1 Mayıs kutlamalarına katılma, Batılı kurumlara üye olma yönünde politika geliştirdi diğer taraftan dünyadaki İslamcı işçi örgütlenmeleri ile işbirliğine gitti. RP'nin çizdiği iki dilli siyaset Hak-İş'te de görülmekteydi. 14 yıl Hak-İş Başkanı olan Necati Çelik 1995 yılı milletvekili seçimlerinde RP'den milletvekili seçildi ve daha sonra Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı oldu. Hak-İş ve İslamcılık arasındaki ilişki için bkz. Burhanettin Duran, Engin Yıldırım, "Islamism, Trade Unions and Civil Society: The Case of Hak-İş Labour Confederation in Turkey", **Middle Eastern Studies**, c.41, s.2 (2005): 227-247. Salim Uslu, Hak-İş ve Milli Görüş ilişkisi organik değil ideolojik bir yakınlık olduğunu fakat asıl yakınlaşmanın RP'ye karşı yürütülen demokrasi dışı müdahaleler ile gerçeğe geçtiği ifade etmiştir. Uslu, Türk-İş, DİSK, TOBB, TESK, TİSK'in askeri müdahale taraftarlığına rağmen Hak-İş'in demokrasiden yana olduğunu belirtmektedir. Salim Uslu, Yüz yüze Görüşme, 28.2.2017, Ankara.

nemalanmanın, orta ve uzun vadeli yükselmenin ümidi olarak politik tercihlerde ilk sırada yer aldı.

RP özelinde şehir kimliği ve yoksulluk sadece alt sınıflar üzerinden değil İslamcı siyaset üzerinden de karşımıza çıkmaktadır. İslamcı kimlik yükselen sınıfları, entelektüel grupları¹²⁶⁷ ve cemaat/tarikat gruplarını ifade etmekle birlikte parti siyasetini reddeden ve şehrin kenarında yer alan kitapevleri, çay ocakları, gazete temsilcilikleri ve Kur'an kursları etrafında örgütlenen, tercüme kaynaklardan beslenen "radikal" olarak ifade edilebilecek önemli bir kesim doksanlardan itibaren RP'ne dahil edildi ve bütünlüklü bir İslamcı taban oluştu.

RP'nin toplumsal koalisyonunda ekonomik saikler nedeniyle birbirinden çelişen, farklı etnik kimliklerden gelen, politik ve kültürel olarak muhtelif damarlardan İslamcı kimliği edinen çok çeşitli grupların olmasının yanında esas tespit edilmesi gereken cari rejim tarafından sistem dışı görülen parti mensuplarının ne düzeyde "sistem dışına çıkma" talebinde bulunduğudır. Ömer Çaha yönetiminde Kırıkkale özelinde 24 Aralık 1995 seçimlerinde parlamentoda yer alan partilerin mensupları ile yapılan saha araştırmasında RP'ye oy veren seçmenlerin % 62,5'nin ekonomik sorunların çözümü, % 22,5 geçmiş hükümetlere hesap sorulması ve % 15'nin dış politik sorunlarının çözülmesi gerektiği şeklinde cevap verilmiş olup "şeriat talebi" yönünde oy kullanıldığı belirlenememiştir.¹²⁶⁸ ARAS şirketinin 1-24 Eylül 1994 tarihleri arasında 24 ilde yaptığı araştırmada tespit edilen en önemli hususlardan birisi RP taraftarlarının yalnız % 15,5'nin "iktidara geldiğinde RP'nin İslam hukukunu uygulayacağı" düşüncesine sahip olmasıdır.¹²⁶⁹ Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı'nın yaptığı araştırmada RP'ye oy verenlerin % 61,3'nün şeriat taraftarı olduğu tespit edilmekle birlikte aynı çalışmada RP'ye oy verenlerin Batı'ya benzeme eğilimi % 28,9, İslam ülkelerine ise % 14,5 olarak tespit

¹²⁶⁷ Milli Gazete ve Kanal 7 televizyonu aracılığıyla kurulan doğrudan ilişkinin yanında İslamcı olarak ifade edilen ve RP'ye entelektüel destek sağlayan Resul Tosun yönetimindeki Yörünge Dergisi, Mustafa Karahasanoğlu yönetimindeki Cuma Dergisi, Yalçın Çetinkaya yönetimindeki İzlenim Dergisi, Ali Bulaç Yönetimindeki Bilgi ve Hikmet Dergisi, Yasin Aktay Editörlüğünde Tezkire Dergisi, Mehmet Metiner Yönetimindeki Yeni Zemin ve Girişim Dergileri ile Emine Şenlikoğlu yönetiminde Mektup, Kenan Çamurcu yönetmenliğindeki Nehir, Resul Tosun Yönetimindeki Sena Dergisi, Seyfi Say yönetimindeki Kadın ve Aile dergileri RP ve İslamcı harekete entelektüel destek vermişlerdir.

¹²⁶⁸ Ömer Çaha, **Seçmen Davranışı ve Siyasal Partiler**, (İstanbul: Fatih Üniversitesi, 2004), 100.

¹²⁶⁹ Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar**, 296.

edilmiştir.¹²⁷⁰ Özetle şariat, İslam hukuku ya da dini saikler ile oy verme oranı RP için % 60 üstünde olmakla birlikte mevcut siyasi düzenin şariat lehine değiştirilme oranı % 15 oranını geçmemektedir. RP tabanında dini saikler sebebiyle oy verme ile sistemi din lehine değiştirme arasındaki fark partinin radikal unsurları massettiği tespitini doğrulamasının yanında parti tabanının idealizm ile realizm arasındaki farkı gördüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca sistem karşısındaki konum açısından partinin genel tutumu ile parti tabanının büyük oranda örtüşmesi RP için “sistem içerisinde yer aldığı” tespitini teyit etmektedir.

RP’nin “katmanlı siyaseti” parti tipolojisi açısından klasik kadro-kitle partisi ya da bireysel temsil-sosyal bütünleşme tipolojisinin ötesinde yoğun ideolojik rezervler nedeniyle “müminler partisi” tanımlamasını ifade etmektedir. Müminler partisi, kadro ve kitle partisinin bazı özelliklerini taşımanın yanında sahip olduğu yoğun ideolojik müktesebat nedeniyle üçüncü bir tipolojiyi olarak ortaya çıkmaktadır. RP’nin, İslamcı tabanın yanında geniş bir kitleyi partiye entegre etmesi; organik olarak merkezden yönetilen, lider partisi görünümünün yanında yerel aktörlerin ve onlara bağlı emek yoğun politik bağlıların bulunması parti ve taban açısından ikili bir görüntü vermektedir. RP, İslamcı parti olarak müminler partisi nitelemesinin yanında kadro ve kitle partisine ait bazı özellikleri de göstermektedir. Üyelik açısından bakıldığında kadro partilerinin zayıf ve orta sınıfa, kitle partilerinin yaygın ve alt sınıfa dayalı niteliği, müminler partisinde sentez bir nitelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Seçim odaklı bir parti olarak RP’de üyeliğin arttırılması çok önemlidir ve kitleseldir; toplumun hem alt hem de orta sınıflarından üyelik alınmaktadır. Taban ve elitler nezdinde partiye bağlılık RP’de kitle partisinden daha da kuvvetlidir. RP’de parti içi disiplin, faaliyetlerin sınırı ve süresi, ideolojik yoğunluk, merkezîyetçilik ve bağlantı¹²⁷¹ olarak ifade edilen kurumsallık oldukça yüksektir. Sayılan beş özellik müminler partisinin özelde de RP’nin kitle partisi niteliğini aştığını göstermektedir. Seçim hareketi olarak RP’nin 1990 sonrasında seçim kampanyalarını profesyonel ve elitler aracılığıyla yürütülmesi tipik bir kadro partisi özelliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca, seçim ve iktidar odaklı bir siyasi hareket olarak RP’nin elitlerin yetiştirilmesi hususunda takındığı muhafazakar tavır, kitle ve

¹²⁷⁰ Necat Erder, **Türkiye’de Siyasi Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri**, (Ankara: TÜSES Vakfı, 1996), 119.

¹²⁷¹ Bağlantı ifadesi, parti organlarını ve bunlar arasındaki ilişkileri belirten açık biçimsel kuralların olup olmadığına işaret etmektedir. Konuyla ilgili bkz. Ergun Özbudun, **Siyasi Partiler**, 62-63.

müminler partisinin dışında kadro partisi niteliği arz etmektedir. Siyasi partilerin kaynağı bakımından kadro partileri elit niteliği gereğince parlamento grubuna kitle partileri ise parlamento dışına dayanmaktadır. RP yaygın bir örgütlenmeye, yerel liderlere ve kitlesel bir tabana dayanmasına rağmen sahip olduğu merkez-çevre bölünmesi neticesinde muhalefet döneminde parlamento grubuna, iktidar döneminde ise kabinede yer alan üyeler üzerinden politik mücadele göstermesi ile kadro partisi resmi çizmektedir. Özetle İslamcı bir parti olarak RP müminler partisi görüntüsü ile aşkın bir kitle partisi; sahip olduğu merkezi oligarşi ve profesyonel işleyiş ile kadro partisi resmi çizmektedir.

Siyasi ve toplumsal olarak sistem içerisinde iktidar mücadelesi veren RP, sistemin kendisi için çizdiği “rejim dışı” ithamı kırmak adına toplumsal ve siyasal bir seferberliği vermekten özellikle kaçınarak iktidar kudretini kültürel bir eleştiri boyutu ise sınırlı tuttu. Merkez sağ siyasetin yörüngesindeki geleneksel kesimleri koparmak ve siyasi olarak oradan özerkleşmeyi hedef haline getiren Milli Görüş hareketi ve RP tüm çabalarına rağmen sahip olduğu pragmatik söylem, popülizm ve müfrit iktidar merkezlilik nedeniyle siyasi olarak yeterli kopuşu ve özerkleşmeyi sağlayamadı. Bu eksiklik, sistem karşısındaki politik siyasi muhalefetin dozajını da bir hayli seyreltmış ve demokratik mücadeleyi de sekteye uğratmıştır. Geleneğin sahip olduğu, “hareketinin devamı, partilerin geçiciliği” kabulü, partiye karşı gelişen siyasi hücumlar ve kapatmalar karşısında geleceğe dönük bir bekleme ve sinmeyi doğurmuş, demokratik çarpışma aksamıştır. Hareketin sahip olduğu içe kapalı, cemaatçi gelenek nedeniyle örgütlü toplum göz ardı edilmiş; sahip olunan fikri zayıflık nedeniyle entelektüel ve politik mücadele yeterince önem verilemeyerek iktidarın sürdürülmesi adına günü birlik siyaset geliştirilmiştir. Politik varoluşu seçim başarısına, belediye başkanlığının kazanmaya, artı milletvekilinin meclise sokulmasına ve Erbakan’ın şahsında başbakanlık koltuğuna oturtulmasına endeksleyen “İktidar merkezli” bir gelenek olarak Milli Görüş hareketinin, siyasi baskılar karşısından kolaylıkla çözüldüğü görülmektedir. Mukavemet eden, mücadele içerisinde dengeleri gözetken ve siyasi tazyik karşısında “çıpa” vazifesi görecek olan aktörlerin (sivil toplum, medya, düşünce kuruluşları vb.) olmaması 28 Şubat müdahalesinde RP’yi total ördek konumuna düşürmüştür. Tüm var oluşunu sistem karşıtlığı üzerine inşa eden, tarihsel olarak mevcut iktidar-muhalefet ilişkilerinin dışında alternatif bir önermesi olan Milli Görüş hareketi, RP ile

yakaladığı iktidar şansını, sahip olduğu müfrit iktidar merkezlilik nedeniyle kaybetmiştir. Fikri maluliyete, eleştirel söylemin sınırlılığına rağmen toplumsal anlamda farklı sınıfları aynı kap içerisinde eritmeyi başarabilen, katmanlı siyaset üreten ve yerel düzeyde önemli iktidar başarıları gösteren RP, sistemin demokrasi dışı müdahalesi karşısında “siyaset” yapmayı sadece ona ulaşmak ve orada kalma “sınırlılığı” içerisinde algılaması nedeniyle politik alandan hızla düştüğü görülmüştür. Tarihsel ve teorik olarak mevcut siyasi yapıya karşı eleştirel yaklaşan RP’nin, iktidar döneminde demokrasi ve hukuk dışına çıkan devlet aygıtına ve tüm bunlar ile iş tutan siyasetçilere karşı gösterdiği tutum iktidardan uzaklaşmasında önemli bir etken olarak gözükmemektedir. RP’nin politik varlığını ortadan kaldırılması sadece parti, Milli Görüş ve İslamcı siyaset açısından değil Türk demokrasisi ve muhalefet kültürü bakımından önemli bir kayıp olmuştur. Fakat hareketin organik, toplumsal ve söylem düzeyinde geçirmiş olduğu değişim dalgası farklı bir söylem altında AK Parti deneyimi ile 21. yüzyıl Türkiye’inde yaklaşan beş yıl sonra ortaya çıkacak; daha örgütlü, farklı “çıpalar” kullanarak ve cari rejim ile “cepheden” mücadeleye girerek iktidara ulaşacaktır. Katmanlı siyaset, çekirdeğince İslamcı özü bırakmadan merkez sağ siyasetin de dahil etmek suretiyle politik alanın önemli bir aktörü olacaktır. AK Parti’nin, RP döneminde edindiği tüm tecrübeleri siyasete tahvil ederek sadece iktidara ulaşan ve kalan değil iktidarı “inşa” eden bir politik aktör olmak suretiyle büyük resim dahilinde Milli Görüş hareketinin 2000 yılından sonraki ana akım temsilcisi olarak İslamcı hareketi tüm reddiyelere rağmen sürdürdüğü ifade edilebilir.

8. SONUÇ

Bu tezin konusu, 1983-1998 yılları arasında iktidar mücadelesi vermiş olan RP'nin Türk siyasetindeki yerinin, gelenek, ideoloji ve politika bağlamında tespit edilmesidir. Çalışmada, öncelikle teorik düzlemde modern siyasetin temel varsayımları ve araçları ortaya konularak Türk modernleşmesine dayanak olan düşünsel perspektif tespit edilmiştir. Daha sonra RP'yi var kılan siyasi gelenek öncesi ve sonrası ile incelenmiş, partinin taşıyıcısı olan aktörler ve ideolojisini oluşturan unsurlar siyaset bilimi açısından ele alınmıştır. Gelenek ve ideoloji üzerinden edinilen politik müktesebatın pratik alana yansması politika bölümünde incelenmiştir. Son olarak RP'nin Türk siyasetine katkısı alternatif siyaset başlığı altında tetkik edilmiştir.

RP'nin üç alt başlık dahilinde ele alınması ve sınırların genişletilmesinin nedeni, öncelikle RP'nin büyük oranda kendinden önce var olan siyasi tecrübenin bir parçası olmasıdır. Ayrıca, RP'nin iktidar mücadelesi verdiği dönem içerisinde söylem, siyasal taban, politika bakımından önemli değişiklikler yaşaması ve “katmanlı siyasete” ulaşması ve geleceğe dönük önemli bir geçiş dönemini başlatmasıdır. RP, 1970 başlayıp günümüze kadar süren İslamcı siyasetin “geçiş aktörü” olması bakımından önemli bir misyon taşımaktadır.

Osmanlı ve Türk politik deneyimi içerisinde siyasi partiler üzerinden yürüyen iktidar mücadelesinde, mevcut düzene muhalif bir kimliği içerisinde yer edinmiş olan RP, II. Dünya Savaşı sonrasında sağ-Kemalist siyasetin geleneksel kesimler üzerinde tesis ettiği himayeci politikayı kıran ve an akım düzeyinde İslamcı siyasetin temsilcisi haline gelecek olan Milli Görüş hareketinin en önemli ve özgün mensubudur. RP, bu özgünlüğünü hem Türk siyasal hayatına hem de İslamcılık düşüncesine yaptığı katkı üzerinden almaktadır. RP, yaşadığı siyasi dönüşüm neticesinde mensubu olduğu siyasi geleneğin de önemli bir evrim geçirmesini

sağlamış ve kendinden sonraki siyasi partilere yaşayacakları değişim noktasında kapı aralamıştır.

Çalışmamızda, RP'yi iktidar sahnesine taşıyan unsurlar lider ve teşkilat düzeyinde ele alınmak suretiyle sorgulandı ve partinin kazandığı ivme irdelendi. Milli Görüş hareketinde politika, merkezinde Erbakan'ın olduğu, etrafında yer alan sınırlı sayıdaki aktör üzerinden “politbüro” benzeri bir işleyiş üzerinden üretilmektedir. “Merkez” dışında tabandan gelen ve ülke çapında parti teşkilatlarını oluşturan gönüllüler, Hanımlar Komisyonu üzerinden yüz yüze çalışan kadınlar, MGTV'ye dahil gençler ve Avrupa Milli Görüş teşkilatın oluşturan yurtdışı mensupları, RP'yi rekabet halinde olduğu diğer partilerden kayda değer oranda farklılaştırarak parti başarısında önemli rol oynamışlardır. Merkezin tüm güç temerküzüne rağmen partinin “çevresi” olarak ifade edilebilecek emek yoğun aktörleri harekete geçiren, yönlendiren ve yerel teşkilatlarda çalışan kayda değer oranda politik aktörün, yerel iktidar başarılarına koşut olarak siyasetin merkezine doğru ilerlemesi hareket içerisinde “lider enflasyonunu” sağlamıştır. Yaşanan değişim, çalışmamızda sadece bir parti içi iktidar ilişkisi bakımından değil Milli Görüş ve Türk siyasetinin seyri bakımından tetkik edildi.

RP, Türk politikasının dünya ölçeğindeki benzerleri gibi “yeni sağ” üzerinden siyasi olarak muhafazakarlığın, iktisadi açıdan kapitalizmin egemen kılındığı; 12 Eylül askeri rejiminin tesis ettiği otorite dozajı yüksek politik bir ortamda, siyasi gücünü yaşanan müdahale neticesinde kaybetmiş bir siyasi parti olarak kuruldu ve doksanların başına kadar bu durumu sürdürmek zorunda kaldı. RP'nin geliştirdiği yeni siyasi söylem ve aktörler üzerinden Türk politikasının girdiği “krizi” fırsata dönüştürmesi ve bu değişimin sadece parti ve gelenek ile sınırlı kalmayarak Türk siyasetine teşmil edilmesi çalışmamızda ele alınmıştır.

Özetle, RP'nin bulunduğu siyasi gelenek, RP'nin bu gelenek içerisindeki yeri ve geleneğe olan katkısı, RP'nin ideolojik aktörleri ve unsurlarını tespiti ile iktidar deneyimi incelenmiş; RP'nin sistem ile olan mesafesi muhalefet ve iktidar dönemleri açısından ele alınarak RP'nin Türk siyasetindeki yerinin tespiti ve Türk politik tecrübesi ile modernleşmesine olan katkısı sınanmıştır.

Milli Görüş hareketini bir gelenek haline getiren ilk husus hareketin bizatihi kendisine yüklenen aşkın konumdur. Başta lider olmak üzere Milli Görüş aidiyeti, kurulmuş olan parti kimliklerinin her zaman üzerine konumlandırılmaktadır. Bunun

en açık göstergesi kapatılan siyasi partilerin ardından mümkün olan en kısa sürede yenisinin kurulması, parti değişiminin tali bir duruma indirgenmesidir. Mensupları tarafından Milli Görüş hareketi, hem çatı hem de esas olarak görülerek partiler arasındaki farklar göz ardı edilmiş ve mutlak bir devamlılık iddiası ortaya konulmuştur. Milli Görüş partileri söylem, kavram ve insan kaynağı bakımından sürekliliğe işaret eden, hareket ve gelenek özdeşleşmesini sağlayacak önemli unsurları taşımakla birlikte kayda değer oranda farklılık arz etmektedir. Gelenek bağlamında tespit edilen en önemli husus, partiler arasındaki farklılıkların yeterince ortaya konulamaması, benzeştirme eğilimi ve harekete yüklenen aşkınlık nedeniyle RP'nin Türk siyasetine olan katkısının bizatihi hareket içerisinde görülmediğidir.

Milli Görüş hareketi MNP/MSP döneminden başlamak üzere 12 Eylül sonrasında Erbakan'ın siyasi hayata dönüşüne kadar yatay düzlemde iki ayrı iktidar odağın gözetiminde olmuştur. Siyasi alana olan eleştirel tutumuna rağmen Kotku'nun sahip olduğu spiriteül liderlik nedeniyle 1980'a kadar Erbakan'ın hareket içerisinde mutlak liderliğinden bahsedilemez. Kotku ve Erbakan arasındaki iktidar ilişkisi oldukça örtük olmakla birlikte Coşan ile Erbakan arasındaki mücadele açıktan ve bir o kadar radikaldir. Milli Görüş hareketinin seyri açısından İskenderpaşa Cemaati ile yaşanan çatışma partinin özerkleşmesi, cemaat görünümünden çıkması ve katmanlı siyasetin inşası bakımından oldukça önemlidir. Doksan sonrasında iki ayrı, yatay iktidar odağının dikey ve katmanlı ilişkiye büründüğü; cemaat görünümündeki RP'nin modern siyasi parti pozisyonu aldığı ifade edilebilir.

Hareketinin sosyolojisine bakıldığında, MSP deneyiminde Doğulu, köylü ve alt gelir gruplarını temsil eden parti kimliğinin, Batılı, şehirli ve yükselen sınıflar ile buluştuğu; çekirdeğindeki İslamcı kimliğinin yanında merkez sol ve sağ siyasetten devşirdiği toplumsal yapılar ile bir cemaat partisinden kitle partisine dönüştüğü görülmektedir. RP'nin şehirli kimliği sadece yükselen sınıfları değil alt gelir gruplarını da içerisine almaktadır. Kayıt dışı ekonomide emek arz eden, örgütsüz ve hemşehri grupları üzerinden hayatını idame ettiren önemli sayıda şehir yoksulunu partinin siyasi ağına dahil edilmesi ile RP'nin büyük şehirlerdeki başarısı önemli ölçüde arttı. Şehir yoksullarının bir kısmı İslami kesimlere dahil olmakla birlikte büyük çoğunluğunun daha önce merkez sol partilere oy veren sosyal demokrat kesimlerden olması siyasetin çehresini önemli ölçüde etkiledi. Partinin İslami tabanı ise MSP çizgisinden gelen doğal kitle haricinde daha önce merkez sağ siyasetlerin

himayesinde olan geleneksel kesimleri, Milli Görüş hareketi dışında İslamcılığa bürünmüş, RP'ye kadar parti siyasetini reddeden “radikal” grupları, İslamcı şehir yoksullarını, İskender Paşa cemaati haricindeki tarikat ve cemaatler ile İslamcı okur-yazar grupları temsil etmesi bakımından bir hayli çoğulcu bir resim ortaya koymaktadır. Alevi nüfusunun yoğun olduğu yerlerde tepki oylarının ilk sırada RP'ye yansması da dikkat çekici düzeydedir. Sonuç olarak Ankara'nın doğusundan, alt gelir gruplarından oy alan Milli Görüş hareketi, RP ile şehirli bir parti konumuna büründü ve çoğulcu bir görüntü verdi.

Çalışmamızda siyasi dil değişiminin sadece toplumsal değil organik olarak da RP'yi etkilediği; değişim Türk siyasetinde de köklü etkileri olduğu ortaya konulmuştur. RP'nin kapatılması ve Erbakan'ın siyasetten yasaklı olduğu dönemde hareket içindeki ayrışma, Milli Görüş hareketin seyri açısından oldukça radikaldir. FP'nin kapatılması sonrasında kurulan iki siyasi partiden SP'nin, Milli Görüş hareketinin devamı olduğunu ifade etmek suretiyle politik mirası tamamıyla sahiplendiği; aynı gelenekten gelen AK Parti'nin “muhafazakar siyaset” söylemiyle geleneği reddettiği görülmektedir. Türk siyasetinde 21. yüzyılda kurumsal hale gelen, FP döneminde yenilikçiler ve gelenekçiler şeklinde gerçekleşen bölünmenin ilk temeli “merkez” ve “çevre” ayrışması üzerinden RP döneminde atıldı görülmektedir. Yaşanan ayrışmanın üstünün örtülmesi, açığa vurulmaması ya da ertelenmesinde rol oynayan en önemli husus Erbakan'ın hareket nezdinde sahip olduğu merkezi konumdur. Erbakan'ın aktif siyasette olduğu sürede “komutan-asker” metaforları üzerinden lidere karşı verilen biat, eleştirel bir söylem açığa vurulmasını engellemiş ve mücadele tehir edilmiştir. Yasaklılık döneminde hareketin kurucusu ve askın lideri Erbakan'ın eksikliğinin, himayesindeki siyasetçiler tarafından doldurulamadığı ve geleneğin bir entegrasyona değil ayrılmaya doğru sürüklenerek iki ayrı parti üzerinden temsil edildiği görülmektedir. Fikri çabanın zayıf olduğu, karizmatik liderin öncülük ettiği Milli Görüş hareketi liderin yokluğunu kaldıramamış ve RP döneminde zımni olarak işleyen parti içi iktidar mücadelesi ilerleyen dönemde açığa vurulmuştur.

Çalışmamızda, RP “gelenek” bağlamında ele alındıktan sonra parti ideolojisini taşıyan toplumsal aktörler tespit edilmiştir. Fikri derinliği zayıf, lider hegemonyasına sahip RP'nin 1990 sonrasında kazandığı başarıda parti teşkilatı, Hanımlar komisyonu, gençlik faaliyetleri ve yurt dışı teşkilatlarının emek yoğun, yüz yüze çalışmalarının önemli payı bulunmaktadır. Hukuki sınırlamalar nedeniyle gençlik

kolları, kadın kolları ve yurt dışı teşkilatının kurulamadığı bir dönemde gayri resmi olarak çalışan, kitle seferberliği şeklinde işleyerek partiyi iktidara taşıyan tabanının başarıda önemli rol oynadığı görülmektedir. Emek yoğun aktörlerin en önemlisi, sadece politik alanın değil kamusal alanın uzağında bulunan; politik alana dahil olmaları sonrasında partisini iktidara taşıyan kadınlardır. Fakat kadınların emek yoğun çalışmaları RP'nin başarısı ile sınırlı kalmayarak birden fazla değişimi tetiklediği görülmektedir. Kadın aktörler kamusal bir figür olmanın yanında özel alanda, yani ev içerisinde statü kazanmaları nedeniyle siyasal dönüşümün mahrem alana bakan bir yüzü de ortaya çıkmıştır. İslamcı kadın figürü olarak RP'li kadınlar, ev ile kamusal arasında ayrılmaz ve tamamlayıcı bir ilişki kurarak daha öncede ikisi arasında örülmüş olan yüksek duvarı yıkmayı başaracaktır. İslamcı hareket açısından bakıldığında 1980 sonrasında baş gösteren fakat marjinal düzeyde sadece fikri bir mahiyet taşıyan kadın hareketi, RP deneyimi ile kitlesellik kazanmıştır. RP kadın hareketinin, Milli Görüş hareketi açısından taşıdığı önem ise yenilikçi olarak bilinen daha sonra ayrı bir kulvar açacak olan siyasetçilerin başarılarına önemli ölçüde katkı vermiş olmalarıdır. RP döneminde merkezden özellikle dışarıda tutulan R. Tayyip Erdoğan'ın kadın hareketlerini pratik düzeyde hayata geçirmiş olması Erdoğan'ı “çevrenin” doğal lideri haline getirdi. Organik olarak yaşanan “merkez-çevre” bölünmesi tabanda da karşılık bularak yenilikçi, seyyaliyeti yüksek politik aktörleri “çevre” lehine siyasal alana dahil etti. Bu başarı Türk siyaseti açısından AK Parti deneyiminde de sürmesi nedeniyle uzun dönemli bir dönüşümün ilk adımı olarak görülmelidir. RP'li kadınlar, dini ve siyasi kimliği sentezlemek suretiyle demokratik bir mücadelenin öznesi olarak kendi sınırlarını aşmanın yanında kamusal alana dahil olarak nakıs ve tepeden dayatmacı Türk modernleşmesini tamamlama ve dönüştürme ayrıcalığına da kavuşmuşlardır.

Kadın hareketleri, yurt dışı teşkilatları, MGV üzerinden gayri resmi yürütülen gençlik faaliyetleri ve ülke sathında örgün teşkilat yapılarının dikkat çeken en temel hususu, merkezinde dini bir söylem olan “Allah rızasının” gaye edinilmesi ve teşkilatların emek yoğun çalışmasında bu hususun “katalizatör” etkisine sahip olmasıdır. İslamcı entelektüellerin de desteğini alan RP, kapalı devre çalışan İslamcı örgüt ya da dini cemaat yapısından çıkarak topluma “temas eden” ve kurduğu “katmanlı siyaset” üzerinden önemli bir toplumsal meşruiyet kazanan parti hüviyetine bürünmüştür.

RP'nin kurulduğu 1983 yılından 1990'a kadar klasik bir Milli Görüş partisi doğrultusunda sürdürdüğü siyasal dilin, Adil Düzen söylemi ile önemli oranda değişikliğe uğradığı görülmektedir. Çalışmamızda belirtildiği üzere daha önce soyut ve “öteki” üzerinden şekillenen geleneksel dil yerine somut, yapısal olduğu kadar yeni kriz alanlarına odaklanan siyasal bir dil inşa edilmiştir. Erbakan merkezli olarak klasik Milli Görüş söylemi bir dip dalga olarak devam etmekle beraber, kongrelerde, seçim beyannamelerinde ve anayasa değişikliğinde yeni dil üzerinden parti tarafından alternatif bir retorik olarak siyasete sürüldü. Partinin inşa ettiği, kurumsal kimliğinin ürünü ve bir parçası haline getirdiği yeni dilin Erbakan tarafından muhafazakar bir tutum ile göz ardı edildiği tespit edildi. Erbakan'ın almış olduğu tutum parti içerisinde çift dilli, ayrıksı bir söylemi ortaya çıkardı. Geliştirilen yeni dilin Erbakan tarafından sahiplenilmemesi, çevreyi oluşturulan aktörlerin özenle merkezden uzak tutulması, partinin “politbüro” tarafından Erbakan etrafındaki sınırlı sayıda partili tarafından yönetilmesi ve parti içerisindeki “merkez” ve “çevre” bölünmesinde partinin toplumsal aktörlerinin “çevre” lehine genişlemesi Erbakan'ın sahip olduğu gelenekçi üslup ile partiyi fren mekanizması uyguladığını göstermektedir.

RP hakkında yapılan ideolojik çözümlemelerde en çok karşılaşılan husus partinin modernist bir söyleme sahip olduğu iddiasıdır. Modernist tanımlamasının sahip olduğu buyurgan, tepeden inmeceli siyaset; kendi dinamikleri ile modern siyasal ve toplumsal merhaleye gelemediği için vesayet etmek suretiyle “modernleştirme” ameliyesinin icra edilmesi, RP'nin nakıs olduğu altyapısal iktidar, fikri zayıflık ve köken olarak modern ideolojiye uzaklığı nedeniyle “modernist” iddiasını zayıflatmaktadır. Ayrıca cari sistemin buyurgan modernist yüzü hesaba katıldığında varlık sebebi politik alanda Kemalizm'e muhalefet etmek olan RP'nin Kemalizm'i takip etmesi ve onun kötü bir kopyası olması kendisini işlevsiz bırakacağından modernist iddialarının boşa çıktığı tespit edilmiştir. Fakat bu tespitlerin RP'nin modern teori ile olan ilişkisinin yokluğuna işaret etmediği çalışmamızda kavramsal analiz yapılarak ortaya konulmuştur. RP'nin, öncelikle kurduğu tarihsel okuma üzerinden partinin çekirdeğine İslamcılığı yerleştirmek suretiyle ideolojisini inşa ettiği görülmektedir. Adil Düzen düşüncesinin sahip olduğu iki dilli siyaset bir öz olarak İslamcılığı barındırmakta diğer taraftan ideolojisinin çatısına yerleştirdiği modern kavramlar yoluyla pratik siyasetin sorunlarına çözüm aramaktadır. RP'nin

sahip olduğu modern kavramların epistemik anlamda İslam düşüncesi ile yaşayacağı çelişki ise fikri noksanlık nedeniyle tali bir konu halin geldiği gibi iktidar yolunda oynayacağı işlevsel pozisyon nedeniyle kolaylıkla göz ardı edilmektedir.

Bu bağlamda çalışmamızda RP'nin devlet, demokrasi, laiklik, milliyetçilik, insan hakları, ekonomi politik kavramları içerik analizine tabi tutulduktan sonra Kemalizm'e bakış ve İslamcılık siyaseti sorgulanmıştır. RP'nin devlet telakkisi incelendiğinde çekirdeğinde “hak” kavramı olan, dünya Müslümanlarını etrafına çeken aşkın bir anlam ile hizmet kuruluşu anlamında siyasetin emrine girmesi gereken bürokrasi kavramının bulanık ve ayıksı anlamı, Adil Düzen söylemi ile netleşmektedir. Gardiyan devlet-garson devlet düalizmi ile baskı aygıtı niteliğinden arınan devletin, Kemalizm'den beslenen resmi yükünü boşalttığı takdirde minimal ve liberal bir çizgiye bürüneceği öngörülmektedir. Partinin yaşadığı siyasi dil öncelikle devlet kavramına yansımış ve kavramın ihtiva ettiği belirsizlik büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. RP'nin demokrasiye yüklediği anlama bakıldığında, öncelikle işlevsel bir mahiyet ile karşılaşılmaktadır. RP için esas olarak demokrasi, milli iradenin tescil edilmesi ve siyasi hedeflerin gerçekleşmesi açısından bir araçtır. RP tarafından bir seçim mekanizmasına indirgenen demokrasi, siyasal dilin değişmesine koşut olarak, başta Kürt sorunu, laiklik ve ordunun siyasi tutumu olmak üzere birçok problemi demokratikleşme havzasına dahil ederek kavramı bir araç olmaktan çıkartmakta ve sistemin esası haline getirmektedir. Partinin, devlet ve demokrasi görüşlerine kıyasla laiklik anlayışı oldukça keskindir. Laikliğin anayasadan kaldırılmasını teklif eden RP, inanç, ibadet ve örgütlenme hürriyetinin anayasal güvence altına alınması öne sürmekte; din hizmetlerinin özerk bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden devam etmesi görüşünü savunmaktadır. RP'nin insan hakları anlayışı da “katmanlı siyasetin” en açık örneklerindendir. RP, İslam literatürüne dayandırılan hak kavramının yanında haklar düzenine anayasada konulmuş tahditlerin Batı ülkelerinde yapılan kısıtlamalar kadar olabileceği ve anayasal haklar konusunda oluşan boşluğun Batı'yı esas alarak düzenlenebileceği görüşündedir. RP'nin siyasi teorisinin en girift olduğu nokta ise milliyetçilik anlayışıdır. Türk sağına hakim olan milliyetçi-muhafazakar bir dilden ulus-devlet eleştirisine, demokratik bir dile kayan RP, Erbakan tarafından çizilen Anadolu ve Türk merkezli İslamcılık nedeniyle yerli bir dili muhafaza ederek modernite, İslamcılık ve milliyetçilik arasında salınan bir dil inşa etmiştir. Bunun en açık göstergesi, Kürt sorununda Kemalizm'e karşı geliştiren

demokratik siyasetin yanında, “Müslüman kardeşliği” politikasının bırakılmamasıdır. Yeterli düzeyde işlenmemiş, ham ve bir o kadar iptidai olan Adil Ekonomik Düzen Teorisi, RP’nin en çok eleştiri alan yönüdür. Açık ve uygulanabilir olmaktan uzak olan Adil Ekonomik düzen, Refahiyol döneminde herhangi bir şekilde tatbikat imkanı bulamamıştır. Adil Düzen söylemi ile yenilikçi, modernite ile eklektik bir dil geliştiren RP açısından Adil Ekonomik Düzen söylemi retorik düzleminde karşılık bulan fakat uygulama bakımından imkan dahilinde olmayan bir teoridir. İslamcılık düşüncesi üzerine modern kavramlar ile eklektik bir söyleme bürünen Adil Düzen açısından Adil Ekonomik Düzen, otoriter ve merkezîyetçi bir sapmayı ifade ettiği söylenebilir.

RP’nin büyük bir resim olarak modern siyaset içerisinde verdiği mücadele, sistem içerisinde kalma arayışı, modern argümanların kullanılması, kadın hareketi örneğinde olduğu gibi kamusal alanın dönüşümüne yaptığı katkı bir amaç olarak değil fakat sonuç olarak RP’nin Türk modernleşmesini tamamladığını göstermektedir. İslamcı muhalif kimliğin politik ve toplumsal olarak radikal bir dönüşümü ön görmemesi, kültürel muhalefetin tahkim edilmesi ve modern siyasi argümanların politik alanda işlevsel hale getirilmesi RP’nin ideolojisini “muhafazakarlığa” yaklaştırmaktadır. RP deneyiminden sonra ana akım düzeyinde Milli Görüş’ü devam ettiren AK Parti’nin kavramı ilk kez dolaşıma sokması da bu tespiti teyit etmektedir.

RP, “katmanlı siyaset” söyleminin çatısına modern kavramları, öze, çekirdeğine ise İslam’ı yerleştirerek ideolojisini kurgulamıştır. Bu sebeple RP hakkındaki ana akım kabul, rejimi radikal bir şekilde dönüştürmek isteyen, sistem dışı bir parti olduğudur. Siyasi partiler silsilesi olarak Milli Görüş hareketi, sahip olduğu değerleri entelektüel ve politik olarak mensuplarına işlemekten çok, bilinçlendirme faaliyetlerini diğer bir çok siyasi parti gibi belirsiz ve zaman kaybı olarak gören, fikri derinliği olmayan politik bir akımdır. Fikri bir inşaya girişmemesini arkasında tarihsel olarak kurulmuş olan fakat Kemalizm’in tahakkümü neticesinde yer altına inmek zorunda kalan damarın yeniden gün yüzüne çıkarma çabasını bulunmaktadır. Nakşibendiliğin Halidiyye kolu üzerinden işleyen Anadolu İslamcılığının cumhuriyet döneminde ana gövdesi olma iddiası, RP ve selefi partileri fikri bir tembelliğe aksi yönde de iktidar merkezîliliğe itmiştir. İslam’ın ve partinin ortaya koyduğu temel ilkelerin örtüşmesi ve hareketin oturduğu siyasi konum, “inananlar” ile parti arasında doğal bir ilişkiyi

kurmaktadır. Bu ilişki Özbudun'un RP için kullandığı “müminler partisi” tespitini teyit etmektedir. İnananlar iktidarı açısından tek çıkar yolun seçim mekanizması olması ve başarının seçim sonuçları üzerinden kazanılacak oya endekslenmesi, partiyi radikal projeler yerine mevcut düzen içerisinde muhalefet etmeye sürüklemiştir. Öncelikle partinin felsefi bir derinliğinin olmaması ve fikri projeleri mensuplarına giydirmeyi zaman kaybı olarak görmesi, mevcut siyasal düzen içinde siyaset yapmayı olağanlaştırmaktadır. Yerleşik siyasal düzenin seçimler aracılığıyla dönüştürülecek olması, önceleri bir araç olarak bakılan demokrasi ve türevi modern kavramları adı konulmadan kurulacak düzenin ana hattına yerleştirmiştir. Fakat bu durum, bir inanış ve politik öz olarak İslamcılığı zedelememektedir. Kendi içerisinde barındırdığı radikal unsurları ehlileştiren ve seçim aracılığıyla iktidara uzanan RP, Marksist siyasetin, 20. yüzyılda devrimci arayışlardan sıyrılması; demokrasi, sivil toplum ve parlamenter tecrübeleri üzerinden inşa edilen Batı Marksizm'i örneğinde olduğu gibi demokratik düzen içerisinde bir muhalefet sergileyecektir. Müminler partisi olarak RP'ye oy veren seçmenlerin yarısından fazlasının yapılan bilimsel saha çalışmalarında “şeriat taraftarı” olmakla birlikte bu talebin karşılanmayacağını kabul etmeleri ve şeriat talebi dışındaki saikler ile partilerine oy vermeleri kurumsal olduğu kadar tabanın da sistem içerisine doğru aktığını göstermektedir. Özetle RP, tüzel kişilik, parti mensupları ve parti tabanı bakımından sistem içerisinde mücadele veren politik bir aktör olarak hakkında ortaya atılan ana iddiayı geçersiz kılmaktadır.

RP'nin kısa süreli iktidar deneyimi ve sistemin İslamcı siyasete olan reaksiyonu, Türkiye'de demokrasi kılığının ortaya konulması bakımından turnusol kağıdı vazifesi gördü. RP'nin yerel iktidar deneyimlerinde düşük yoğunluklu olarak devam eden çatışma, RP'nin koalisyon dahilinde iktidara gelmesi ile birlikte fırtınaya dönüşerek İslamcı siyasetin demokratik düzen dahilinde politik alanda bulunmasını sekteye uğrattı. Cari rejimin, asker ve yargı aracılığıyla yürüttüğü, medya ile görsel hale getirip toplumsal destek sağlamaya çalıştığı 28 Şubat süreci, Kemalist modernleşmenin siyasal alana karşı tahripkar olduğunu göstermesi ve iddia edilen ilericilik-gericilik düalizmine konu olacak şekilde sisteme herhangi bir ivme katmadığının ortaya konulması bakımından oldukça öğretidir. Yaşanan sürece RP'nin gösterdiği tavır, partinin devlet içerisindeki yozlaşmaya karşı çıkmak ve politik alanı genişletmenin aksine mevcut düzeni sahiplenme, iktidarını muhafaza etme adına sistemle uzlaşma yönünde gerçekleşmiştir. Tepkisizlik ve sistem ile

işbirliği, mevcut sistemin demokratik olmayan yüzünün ifşa edilmesini kısmen engellediği gibi RP'nin çizdiği Adil Siyasi Düzen ile önemli bir çelişki resmederek, partinin toplum nezdindeki itibarını zedelemiştir. Bunun en açık örneği, Erbakan'ın RP'nin AYM tarafından kapatıldıktan sonra “Bu kararlardan bir tek sonuç çıkar. O da Refah inancının tek başına iktidarındır.” iddiasına rağmen ilk seçimde FP'nin üçüncü çıkması ve toplumun “mağdur” bir siyaseti yeterli düzeyde desteklememesidir. RP'nin başta yargı olmak üzere cari rejimin demokratik olmayan işleyişi üzerinden kendisine yönelen sistematik müdahaleye yeterli düzeyde cevap verememesinde politik var oluşunu “iktidar merkezlilik” üzerine ve seçime endekslenmesi; siyasi ve toplumsal olarak muhalefeti seferber edecek konuma sahip olmaması ve iktidarı ayakta tutacak yeterli siyasi çıpaların (medya, entelektüeller, sivil toplum örgütleri vb.) bulunmaması en önemli etkenlerdir. Tüm iddiası iktidar olmak olan RP'nin iktidar döneminde gösterdiği tutum tarihsel, politik ve düşünsel müktesebatı ile önemli bir fark oluşturmuştur. Siyasi başarıda en etkili politik silahın -iktidar merkezlilik- ters tepmek suretiyle RP'yi iktidardan düşürdüğü görülmektedir.

Sonuç olarak, RP, Türk siyasal hayatı içerisinde cari rejim öngördüğü sistem dışında alternatif bir siyasetin inşa edilmesini başarabilen en önemli aktördür. Siyasi bir geleneğin parçası olmakla birlikte yaşadığı değişim üzerinden mensubu olduğu siyasi hareketi değiştiren RP, gelecek dönem açısından Türk siyasetinin çehresini belirlemiştir. Merkez siyasetin kriz içerisinde girdiği bir dönemde politik alanı dolduran RP, sahip olduğu politik zaafılar nedeniyle sürdürülebilir bir politika üretememekle birlikte kendisinden sonraki dönemde yapılması ve yapılmaması gerekenler açısından önemli bir miras bıraktı ve AK Parti üzerinden devam edecek olan siyasi tecrübeyi tetikledi. Gelenek dahilinde partinin çekirdeğini oluşturan tabanın üstüne eklediği yeni toplumsal sınıflar aracılığıyla “katmanlı siyaseti” ören RP, toplumsal ve ekonomik yükselişin de önemli aracı kurumlarından birisi oldu. Siyasetin uzağında kalan, demokratik siyasete mesafeli ve mevcut modernleşme deneyimi tarafından politik alanın uzağında tutulan kitlelerin kamusal alana taşınması ile modernleşme deneyimini tamamlayıcısı oldu. Özetle RP, aktif politikaya kısa süreli dahil olmasına rağmen siyaset yapma biçimi, toplumsal temsil, ideolojik yenilenme, cari rejimin işleyişi, hizmet üretimi, iktidar-muhalefet ilişkilerinin belirlenmesi ve kamusal alanın inşası bakımından Türk siyasetinin en

öğretici aktörlerinden birisi olduğunu göstermiş ve bu tecrübeden kalkılarak 21. yüzyıl siyasetinin çizilmesinde önemli bir geçiş aktörü olmuştur.

KAYNAKÇA

20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimleri Refah Partisi Seçim Beyannamesi,

Ankara: y.y., 1991.

Abdurrazık, Ali. “Hilafet ve İktidarın Temelleri”, Haz. John Esposito, John Donohue,

Değişim Sürecinde İslam, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991:34- 42.

Acar, Ferida. “İslamcı İdeolojide Kadın: Türkiye’de Üç İslamcı Kadın Dergisi”,

Ed.Richard Tapper, **Çağdaş Türkiye’de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve**

Laik Devlet İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1993: 205-236.

Açıkgöz, Namık. “Kelimelerin Büyüsü ve 24 Aralık Seçimleri”, **Türkiye Günlüğü**

Dergisi, s.38 (1996): 145-154.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, Levent Köker, **Kral-Devlet Ya da Ölümlü Tanrı**, Ankara:

İmge Yayınları, 2004.

Ahmad, Anis. “Mevdudi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.29 (İstanbul: TDV, 2004):

432-437.

Ahmad, Feroz. Dankwart A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-

1918”, **İÜEF Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, s. 4-5 (1975-1976): 245-284.

Ahmad, Feroz, Bedia T. Ahmad, **Türkiye’de Çok Partisi Hayatın Açıklamalı**

Kronolojisi, 1945-1971, Ankara: Bilgi Yayınları, 1976.

Ahmad, Feroz. **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, İstanbul: Hil

Yayınları, 1994.

Ahmad, Feroz. **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, İstanbul:

Sarmal Yayınevi, 1995.

Ahmed, Manzooruddin. “Kur'an'da Anahtar Siyasi Kavramlar”, çev. Kazım

Güleçyüz, **İslam'da Siyaset Düşüncesi**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, 76-101.

Akdoğan, Yalçın. **Siyasal İslam, Refah Partisi'nin Anatomisi**, İstanbul: Şehir

Yayınları, 2000.

Akgül, Ahmet. **Dünya'nın Değişimi ve Erbakan Devrimi**, Konya: Milli Çözüm

Yayınları, 2007.

Akın, Kenan. **Milli Nizam'dan 28 Şubat'a Olay Adam Erbakan**, İstanbul:

Birey Yayıncılık, 2000.

Akinci, Uğur. “The Welfare Party's Municipal Track Record: Evaluating Islamist

Municipal Activism in Turkey”, **Middle East Journal**, c.53, s.1 (1999): 75-94.

Akman, Canan Aslan. “Merkez-Solun Demokratikleşme Perspektifinin Açmazları:

Sosyal Demokrat Halkçı parti ve CHP Üzerine Bir Analiz”, **Liberal Düşünce Dergisi**, s.36 (2004): 71-86.

Akşin, Sina. **Kısa Türkiye Tarihi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

2009.

Akşin, Sina. “Demokrat Parti'nin Kurulması”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, s.53 (1988):

13-14.

Akşin, Sina. “Fransız İhtilali'nin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki

Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”, **Ankara üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c.49, s.3, (1994): 23-29.

Akşin, Sina. Jön Türkler, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 832-843.

Akşit, Bahattin. “Türkiye’de Din, İdeoloji ve Siyaset”, der. Mehmet Kabasakal, **Türkiye’de Siyasal Yaşam**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 333-356.

Akşit, Bahattin. Mustafa Kemal Coşkun, “Türkiye’nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 394-410.

Akşit, Bahattin. “Türkiye’de İslami Eğitim: Osmanlı’nın Son Döneminde Medrese Reformu ve Cumhuriyet’te İmam-Hatip Okulları, Ed. **Çağdaş Türkiye’de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet** yay. haz. Richard Tapper, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1991: 99-131.

Aktaş, Cihan. “Kadın Politikacılar ve Refah Partisi”, **Nehir Dergisi**, s.5 (1994): 38-39.

Aktaş, Cihan. **Tanzimat’tan Günümüze Kılık Kıyafet ve İktidar, (12 Marttan 12 Eylül)**, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Aktaş, Hülya. “Kadına Aktif Siyaset Yolu Açılmalıdır”, **Yeni Zemin Dergisi**, s.17-18 (1994): 36-37.

Aktaş, Kadir Metin. Milli Görüş Hareketinin Gazetesi Milli Gazete Bağlamında Türkiye’de İslamcı Basın, Yüksek lisans tezi, KÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Aktar, Cengiz. **Türkiye’nin Batılılaştırılması**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.

Akal, Cemal Bali. **Sivil Toplumun Tanrısı**, İstanbul: Engin Yayıncılık, 1995.

Akça, İsmet. “1980’lerden Bugüne Türkiye’de Siyaset ve Hegemonya: Bir Çerçeve Denemesi”, **İktisat Dergisi**, s.515-516 (2011): 25-36.

Akdoğan, Yalçın. “Ak Parti-Muhafazakarlık ve Demokrasi” **Uluslararası**

- Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu**, Ankara: AK Parti Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı, 2004: 227-246.
- Akın, İlhan. **Kamu Hukuku**, İstanbul: Beta Yayınları, 1987.
- Akpınar, Hakan. **28 Şubat Postmodern Darbenin Öyküsü**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 2001.
- Akyol, Hüseyin. **Refah Partisi'nin Tarihsel Gelişimi**, İstanbul: Pelikan Yayınları, 1996.
- Akyol, Hüseyin. **Türkiye'de Siyasi Parti Kapatmanın Tarihi**, Ankara: İmge Yayınları, 2009.
- Albayrak, Sadık. **Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı**, İstanbul: Araştırma Yayınları, 1989.
- Albayrak, Mustafa. **Demokrat Parti**, İstanbul: Phoenix Yayınları, 2004.
- Alkan, Mehmet Ö. "Seçim Afişleri, Parti Amblemleri ve Demokrasi Tarihimize Dair Notlar", **Birikim Dergisi**, s.313 (2015): 101-113.
- Alkan, Mehmet Ö. "Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İlk Programı ve Nizâmnamesi", **Toplumsal Tarih Dergisi**, c.1, s.2 (1994): 49-55.
- Algar, Hamid. **Nakşibendilik**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Alkan, Türker. "The National Salvation Party in Turkey", ed. Metin Heper, Raphael Israeli, **Islam and Politics in the Modern Middle East**, London: Croom Helm, 1984: 79-102.
- Alpay, Şahin. "Sosyal Demokrasi'nin Türkiye Serüveni" **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996: 1241-1243.

- Altınay, Ayşe Gül. “Giriş: Milliyetçilik, Toplumsal Cinsiyet ve Feminizm”, der. Ayşe Gül Altınay, **Vatan, Millet, Kadınlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009: 11-28.
- Altun, Fahrettin. **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002.
- Anderson, Benedict. **Hayali Cemaatler**, İstanbul: Metis Yayınları, 2004.
- Arat, Necla. **Feminizmin ABC’si**, İstanbul: Simavi Yayınları, 1991.
- Arat, Yeşim. “1980 Sonrası Kadın Sorunları ve Kadın Hareketi” ed. Mehmet Kabasakal, **Türkiye’de Siyasal Yaşam**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016: 357-372.
- Arat Yeşim, “Feminizm ve İslam: Kadın ve Aile Dergisinin Düşündürdükleri”, ed. Şirin Tekeli, **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, İstanbul: İletişim Yayınları: 1993: 101-114.
- Arat, Yeşim. “Refah Partisi Hanım Komisyonları” yay. haz. Zeynep Rona, **Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış c.1**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999: 289-298.
- Arat, Yeşim. “Türkiye’de Modernleşme Projesi ve Kadınlar”, der. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998: 82-98.
- Arat, Yeşim. **Political Islam in Turkey and Women’s Organizations**, İstanbul: TESEV, 1999.
- Arat, Zehra. “Kemalizm ve Türk Kadını”, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Ed., Ayşe Berktaç Hacımiraçoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998: 51-70.

- Arpacı, Işıl. “Türk Siyasal Yaşamına Etkileri Bakımından İslâmcılık ve Necmettin Erbakan”, Doktora tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Arslan, Zühtü. “Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı”, **Doğu Batı Dergisi**, s.13 (2000): 65-86.
- Arslan, Abdurrahman. **Modern Dünyada Müslümanlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Atacan, Fulya. “Explaining Religious Politics at the Croasroad: AKP-SP”, **Religion and Politics in Turkey**, Ed. B. Rubin, Ali Çarkoğlu, London: Routledge Curzon, 2005: 45-59.
- Atacan, Fulya. **Kutsal Göç**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.
- Atacan, Fulya. “28 Şubat 1997: Türk-İslam Sentezi’nin Sonu”, **Mübeccel Kıray İçin Yazılar**, yay. haz. Fulya Atacan ve diğ., İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000: 113-138.
- Attas, Seyyid M. Nakib. **İslam ve Laisizm**, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yayınları, 1994.
- Ay, Rahim. Türkiye’de Siyasal İslam Düşüncesinde Yahudi imajı, “Milli Görüş Örneği” Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Ayata, Sencer. “Himayecilik, Parti ve Devlet: Türkiye’de İslam’ın Siyasallaşması”, **75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru**, ed. Artun Ünsal, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998: 241-255.
- Aydın, Suavi. Türkoğlu Ömer, “İttihad ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası”, ed. Ferdan Ergut, **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010: 260-285.

- Balcı, Ali. “Türkiye’nin Dış Politikası ve İsrail: 1990’lara ve 2000’lere İlişkin Bir Kıyaslama”, **Ortadoğu Etütleri Dergisi**, s.2 (2011): 116-136.
- Barlas, Mehmet. **Turgut Özal’ın Anıları**, İstanbul: Sabah Kitapları, 1994.
- Başkaya, Fikret. **Avrupa-Merkezcilik, Resmi İdeoloji Bilim ve Sosyalizm**, Ankara: Özgür Üniversite Yayınları, 2004.
- Başaran, Sinan. “Refah Partisi’nin Kapatılması Kararı Üzerine Hukukî Bir İnceleme”, **Liberal Düşünce Dergisi**, s.9 (1998):17-27
- Bayramoğlu, Ali. “Globalleşme Yerelleşme Gerilim Hattı”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.27 (1994): 36-42.
- Bayramoğlu, Ali. **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2001.
- Bayramoğlu, Ali. **Türkiye’de İslami Hareket**, İstanbul: Patika Yayıncılık, 2001.
- Bekmen, Ahmet. “Marksizm: “Praksis”in Teorisi”, der. H. Birsen Örs, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014:163-252.
- Belge, Murat. “Türkiye İşçi Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 2120-2131.
- Belge, Murat. “Yeni Sağ’ın Yükselişi ve Türkiye’de Sol”, **Birikim Dergisi**, s.13 (1990): 13-14.
- Berberoğlu, Berch. **Klasik ve Çağdaş Sosyal Teori**, çev. Can Cemgil. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Berberoğlu, Enis. **Susurluk**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

- Ben-Amittay, Jacop. **Siyasal Düşünceler Tarihi**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Levent Köker, Ankara: Savaş Yayınları, 1983.
- Beriş, Hamit Emrah. **Küreselleşme Çağında Egemenlik**, Ankara: Lotus Yayınları, 2006.
- Berkes, Niyazi. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
- Berkes, Niyazi. **Siyasi Partiler, İngiltere, Fransa ve Amerika'da**, İstanbul: Yurt ve Dünya Yayınları, 1946.
- Berktaş, Fatmagül. “Türkiye Solu’nun Kadına Bakışı: Değişen Bir Şey Var Mı”, yay. haz. Şirin Tekeli, **Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiye’sinde Kadın**, 316-319.
- Berktaş, Fatmagül. “Türkiye’de Kadınlık Durumu”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.13, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995: 757-764.
- Berktaş, Fatmagül. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi**, ed. Mehmet . Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004: 348-361.
- Berktaş, Fatmagül. “Cumhuriyet’in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak”, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Hacımiraçoğlu, Ayşe Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998: 1-12.
- Bilge, Muhittin. **Dinî, Tarihi, İdeolojik Boyutlarıyla İslâmcılık**, Ankara: A Kitap, 2015.
- Bilgin, Vedat. **Türkiye’de Değişimin Dinamikleri**, Ankara: A Kitap, 2010.
- Birinci, Ali. “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.18, İstanbul: TDV, 1998: 507-511.

Bobbio, Norberto. **Bir Politik Ayrımın Anlamı, Sağ ve Sol**, Ankara: Dost Yayınları: 1999.

Bodin, Jean. “Devlet Üstüne Altı Kitap’tan Seçme Parçalar”, der. Mete Tunçay, **Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi, Yeni Çağ**, çev. Özer Ozankaya, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Bora, Tanıl. **Medeniyet Kaybı**, İstanbul: Birikim Yayınları, 2006.

Bora, Tanıl. “Türkiye Sağının İdeolojik ve Siyasi Bunalımı: Oynak Merkez-“Merkez”siz Oynaklık”, **Birikim Dergisi**, s.64 (1994): 11-23.

Bora, Tanıl. “İslamcılıktaki Milliyetçilik ve Refah Partisi”, **Birikim Dergisi**, s.91 (1996): 15-28.

Bora, Tanıl. “Terör, Devlet ve Türk Sağı”, **Birikim Dergisi**, s.37 (1992): 48-57.

Bora, Tanıl. “Milliyetçi-Muhafazakar ve İslâmcı Düşünüşte Batı İmgesi”, ed. Uygur Kocabaşoğlu, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 251-268.

Bora, Tanıl. “Turgut Özal”, ed. Murat Yılmaz, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Liberalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005: 589-601.

Bora, Tanıl. “Sol-Sağ Şemasında İslâmcılık: Üçüncü Yol, Orta Yol, Milli Sağ”, Kara İsmail, Öz Asım, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi**, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013:514-537.

Bora, Tanıl. **Cereyanlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Bora, Tanıl. **Türk Sağının Üç Hali**, İstanbul: Birikim Yayınları, 1998.

Bostancı, Naci. “Öncesinde ve Sonrasında 27 Mart” **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.27 (1994): 43-47.

Boztemur, Recep. “Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm”, **Doğu Batı Dergisi**, s.20 (2002): 135-150.

Braudel, Fernand. **Medeniyet ve Kapitalizm**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Brumberg, Danieli. “Rhetoric and Strategy: Islamic Movements and Democracy in the Middle East”, ed. Martin Kramer, **The Islamism Debate**, (Tel Aviv: The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, 1997): 11-34.

Bulaç, Ali. “Siyasal İslam Tecrübesi”, **Doğudan Batıdan Uluslararası Konferanslar Dizisi-II**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1997:119-124.

Bulaç, Ali. “Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler” **Birikim Dergisi**, s.38-39 (1992): 102-111.

Bulaç, Ali. “RP Kitle Partisi Olma Yolunda, Açık oturum” **Yeni Zemin Dergisi**, s.17-18 (1994): 42-43.

Bulaç, Ali. “Medine Vesikası Üzerine Tartışmalar (I)”, **Birikim Dergisi**, s.47 (1993): 40-46.

Bulaç, Ali. **Göçün ve Kentin Siyaseti**, İstanbul: Çıra Yayınları, 2009.

Bulut, Yücel. **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Bulut, Yücel. “Oryantalizm”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.33, İstanbul: TDV, 2007: 433-434.

Bumin, Tülin. **Tartışılan Modernlik: Descartes**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Büyükcoşkun, Seyhan. “Müslüman Erkekler Müslüman Kadınları Temsil Etmiyor Mu?”, **İzlenim Dergisi**, s.37, (1996): 8.

Büyükkara, Mehmet Ali. **Çağdaş İslami Akımlar**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Callinicos, Alex. **Toplum Kuramı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Can, Baki. “Söylemleriyle Erbakan”, **Anadolu Gençlik Dergisi**, Necmettin Erbakan Özel Sayısı, (2015): 221-226.

Canatan, Kadir. **Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Cengiz, Feyda Sayan. “Bir “Yeni Sosyal Hareket” Olarak Türkiye’de 1980 Sonrası Feminist Hareket: Değerler Değişimi Alternatif Dinamikler mi?” der. Hülya Durudoğan, Fatoş Gökşen vd., **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar**, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010: 115-136.

Cizre, Ümit. “Tansu Çiller”, **Türkiye’de Liderler ve Demokrasi** Ed. Metin Heper, Sabrı Sayarı, çev. Zuhal Bilgin, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008: 227-246.

Corbin, Henry. **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.

Coşkun, Zeki. “İstanbul Neyi Seçti?”, **Birikim Dergisi**, s.60 (1994): 12-13.

Çağan, Cevdet. 27 Mart Yerel Seçimlerinde Basının Gündemi, Tutumu ve Refah Partisi Örneği”, Yüksek lisans tezi, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Çaha, Ömer. “Muhafazâkar Düşüncede Toplum”, **Liberal Düşünce Dergisi**, s.34 (2004):15-24.

Çaha, Ömer. **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, İstanbul: Gendaş Kültür, 2000.

Çaha, Ömer. **Seçmen Davranışı ve Siyasal Partiler**, İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2004.

Çaha, Ömer. **Sivil Kadın**, Ankara: Savaş Yayınları, 2010.

Çaha, Ömer. **Sivil Kadın**, Ankara: Vadi Yayınları, 1996.

Çaha, Ömer. “Feminizm Nedir”, <http://kadem.org.tr/feminizm-nedir/>, [Erişim: 20.4.2017].

Çaha, Ömer. **Siyasi Düşünceye Giriş**, İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

Çaha, Ömer. “İdeoloji ile Hukuk Arasında Devlet”, **Doğu Batı Dergisi**, s.12 (2000): 87-116.

Çaha, Ömer. **Dört Akım Dört Siyaset**, İstanbul: Zaman Kitap, 2001.

Çakır, Ruşen, Fehmi Çalmuk, **Recep Tayyip Erdoğan**, İstanbul: Metis Yayınları, 2001.

Çakır, Ruşen, İrfan Bozdoğan, Balkan Talu, **İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler**, İstanbul: TESEV Yayınları, 2004.

Çakır, Ruşen. “Fazilet’in İmajı, İmajın Fazileti”, **Birikim Dergisi**, s.114 (1998): 8-10.

Çakır, Ruşen. “Milli Görüş: Dün, Bugün, Yarın”, Kara İsmail, Öz Asım, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi**, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013: 753-774.

Çakır, Ruşen. “Refah Partisi”, Ed. Fahri Aral, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, 1996: 1264-1267.

Çakır, Ruşen. “Türkiye’de İslami Kültür ve Entelijensiya”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken**, c.15 (İstanbul, İletişim Yayınları, 1996): 408.

Çakır, Ruşen. **Ayet ve Slogan**, İstanbul: Metis Yayınları, 1995.

Çakır, Ruşen. **Direnış ve İtaat**, İstanbul: Metis Yayınları, 2000.

- Çakır, Ruşen. **Ne Şariat Ne Demokrasi, Refah Partisini Anlamak**, İstanbul: Metis Yayınları, 1994.
- Çakır, Serpil. “Türkiye’de Feminizmin Dünü ve Bugünü” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.13, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995: 750-753.
- Çalışlar, Oral. **Refah Partisi Nereden Nereye**, İstanbul: Pencere Yayınları, 1995.
- Çalmuk, Fehmi. **Erbakan’ın Kürtleri**, İstanbul: Metis Yayınları, 2001.
- Çalmuk, Fehmi. **Selamûn Aleyküm Komutanım**, Ankara: Kim Yayınları, 2000.
- Çavdar, Tevfik. **İttihat ve Terakki**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Çavdar, Tevfik. “Demokrat Parti”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985:2060-2075.
- Çavdar, Tevfik. **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, Ankara: İmge Yayınları, 1996.
- Çavdar, Tevfik. “Adalet Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 2089-2103.
- Çavuşoğlu, Hüseyin. “TOBB-Siyaset İlişkisi Açısından Erbakan’ın TOBB Başkanlığı Sürecinin Değerlendirilmesi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s.4 (2009): 44-55.
- Çelik, Nur Betül. **İdeolojinin Soy Kütüğü, Marx ve İdeoloji**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.
- Çetin, Halis. “Gelenek ve Değişim Arasındaki Kriz: Türk Modernleşmesi”, **Doğu Batı Dergisi**, s.25 (2004): 11-40
- Çetinkaya, Doğan. “İttihat ve Terakki’ye Muhalif Serbesti Gazetesinin Penceresinden İstanbul’da 1908 Seçimleri”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, s.98, (2001):16-19.

- Çınar, Menderes. “AKP ve İslami Hareketler: Defansif ve Dağıtıcı İktidar Kardeşliği”
der. İlhan Uzel, Bülent Duru, **AKP Kitabı, Bir Dönüşümün Bilançosu**, Ankara:
Phoenix Yayınları, 2010: 307-315.
- Çınar, Menderes. “İslami Ekonomi ve Refah’ın Adil Ekonomik Düzeni”, **Birikim Dergisi**, s.59 (1994): 21-32.
- Çınar, Menderes. **Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık**, Ankara: Dipnot Yayınları, 2005.
- Çiğdem, Ahmet. **Aydınlanma Düşüncesi**, İstanbul: İletişim, 2003.
- Çiğdem, Ahmet. **Toplum: Kavram ve Gerçeklik**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Çitçi, Oya. **Yerel Seçimler Coğrafyası (1963-1999)**, Ankara: TODAİ Yayını, 2005.
- Çolak, Yılmaz. “1990’lı Yıllar Türkiye’inde Yeni-Osmanlıcılık ve Kültürel Çoğulculuk Tartışmaları”, **Doğu Batı Dergisi**, s.38 (2006): 125-144.
- Çorumlu, Tufan. **Büyük Türkiye’ye Doğru Erbakan Olayı**, İstanbul: Selamet Yayınları, 1974.
- Çölaşan, Emin. **Ah Refah Vah Refah**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1998.
- Çulhaoğlu, Metin. “Marksizm”, **Siyaset Bilimi**, Yayına Haz. Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin, İstanbul: Yordam Kitap, 2013: 329-345.
- Dağı, İhsan. **Ortadoğu’da İslam ve Siyaset**, İstanbul: Boyut Yayınları, 1998.
- Dağı, İhsan. **Kimlik Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği**, Ankara: İmge Yayınları: 1998.
- Damar, Hasan. **Efendilikten Köleliğe, Avrupa Milli Görüş Hareketi I**, İstanbul: Gonca Yayınevi, 2013.

- Damar, Hasan. **Efendilikten Köleliğe, Avrupa Milli Görüş Hareketi II**, İstanbul: Gonca Yayınevi, 2013.
- Davutoğlu, Ahmet. “Devlet”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.9, İstanbul: TDV, 1994: 234-240.
- Davutoğlu, Ahmet. “İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması”, **Divan Dergisi**, s.1 (1996): 1-44.
- Davutoğlu, Ahmet “Fukuyama’dan Huntington’a, Bir Bunalımı Örtme Çabası ve Siyasi Teorinin Pragmatik Kullanımı”, Der. Murat Yılmaz, **Medeniyetler Çatışması**, Ankara: Vadi Yayınları, 2001: 371-372.
- Demir, Hülya. **İslamcı Kadının Aynadaki Sureti**, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1998.
- Demir, Hüsamettin. **Refah Partisi ve Türkiye’de Demokrasi**, Ankara: y.y., 1998.
- Demirel, Ahmet. **Birinci Meclis’te Muhalefet, İkinci Grup**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011. Demirel, Tanel. **Türkiye’nin On Uzun yılı, Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Demokrat Parti Tüzük ve Programı**, Ankara: Doğu Matbaası, 1953.
- Der Loo, Hans Van, Williem Van Reijen, **Modernleşmenin Paradoksları**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Dirlik, Arif. **Kriz, Kimlik ve Siyaset, Küreselleşme Yazıları**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Dilipak, Abdurrahman. “RP Kitle Partisi Olma Yolunda” **Yeni Zemin Dergisi**, s.17-18 (1994): 40
- Duman, Fatih. “Devlet”, ed. Halis Çetin, **Siyaset Bilimi**, Ankara: Orion Kitabevi, 2012: 76-116.

- Duman, Doğan. “İslâmcı Gençliğin Serüveni” **Birikim Dergisi**, s.95 (1997): 57-73.
- Durakbaşı, Ayşe. “Cumhuriyet Döneminde Kemalist Kadın Kimliğinin Oluşumu”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, s.51(1998): 167-171.
- Durgun, Nükhet. **Siyasal Muhalefet**, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1984.
- Durgun, Sezgin. “Siyasal Partiler ve Parti Sistemleri”, ed. Yüksel Taşkın, **Siyaset**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015: 335-354.
- Durkheim, Emile. **Toplumsal İşbölümü**, çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yayınları, 2006.
- Dursun, Davut. **Laiklik, Siyaset Ve Değişim**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Duverger, Maurice. **Siyasal Partiler**, çev. Ergun Özbudun, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1970.
- Ecevit, Bülent. **Ortanın Solu**, İstanbul: Kim Yayınları, 1966.
- Efendi, Cemaleddin. **Siyasi Hatıralarım**, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978.
- Eickelman, Dale. “Otorite Kayması: İslam Dünyasında İslami Bilginin Yeniden İnşası”, **Doğudan Batıdan Uluslararası Konferanslar Dizisi-II**, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1997): 207-226.
- Eligür, Banu. **The Mobilization of Political Islam In Turkey**, USA: Cambridge University Press, 2010.
- Emre, Süleyman Arif. **Siyasette 35 Yıl c.1**, İstanbul: Akabe yayınları, 1990.
- Emre, Süleyman Arif. **Siyasette 35 Yıl, c.2**, İstanbul: Milsan Basın, 1991.
- Emre, Süleyman. Arif. **Milli Selamet Partisi 1. Büyük Kongresi Açılış Konuşması**, y.y., y.y., 1973.

- Eraslan, Sibel. “İslâmcı Kadının Siyasette Zaman Algısı”, Ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 818-825.
- Eraslan, Sibel. “RP’li Hanımlar Geliyor”, **İzlenim Dergisi**, s.6 (1994): 27-28.
- Eraslan, Sibel. “Uğultular... Silüetler”, ed. Aksu Bora, Asena Günal, **90’larda Türkiye’de Feminizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 239-278.
- Erbakan Nereye Koşuyor**, İstanbul: Hürgüç Gazetecilik, 1994.
- Erbakan, Necmettin. **Davam**, Ankara: Milli Gazete Ankara Kitap Kulübü, 2013.
- Erbakan, Necmettin. **Erbakan Açıklıyor: Kenan Evren’in Anılarındaki Yanılgılar**, Ankara: Rehber Yayınları, t.y.
- Erbakan, Necmettin. **Mecliste Ortak Pazar**, İzmir: MNP Gençlik Teşkilatları Genel Başkanlığı, 1971.
- Erbakan, Necmettin. **Türkiye’nin Meseleleri ve Çözümleri**, Ankara: y.y.,1991.
- Erbakan, Necmettin. **Milli Görüş ve 3. Beş Yıllık Plan**, Ankara: Furkan Yayınları, 1973.
- Erbakan, Necmettin, **Birinci Büyük Kongrede**, İstanbul: MNP İstanbul Gençlik Teşkilatı Yayınları, 1971.
- Erbakan, Necmettin. **Üç Konferans**, İstanbul: Fetih Yayınları, 1974.
- Erbakan Necmettin, **Millet Meclisi Konuşması, Materyalizm ve Maneviyatçılık**, yy.: y.y., 1976.
- Erbakan, Necmettin. **Aylık Basın Toplantıları 1988**, Ankara: Refah Partisi, 1989.
- Erbakan, Necmettin. **Adil Ekonomik Düzen**, Ankara: Anadolu Matbaacılık, 1991.

Erbakan, Necmettin. **Refah Partisi III. Olağan Büyük Kongresi Açış Konuşması**, y.y.: y.y. 1990.

Erbakan, Necmettin. **Türkiye'nin Temel Meseleleri**, Yay. Haz. Hasan Hüseyin Ceylan, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1991.

Erbakan, Necmettin. **Refah Partisi, 4. Büyük Kongre Açış Konuşması**, Ankara: y.y., 1993.

Erbakan, Necmettin. **Refah Partisi IV. Büyük Kongre Açış Konuşması**, Ankara: y.y., 1993.

Erbakan, Necmettin. **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-II**, Ankara: MG V Yayınları, 2014.

Erbakan, Necmettin. **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-IV**, Ankara: MG V Yayınları, 2014.

Erbakan, Necmettin. **Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı. V**, Ankara: MG V Yayınları, 2014.

Erbakan, Necmettin. **Darbe**, haz. Tacettin Çetinkaya, Ankara: MG V Yayınları, 2016.

Erdilek, Neşe. “Hükümet ve Programları”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 968-1046.

Erdoğan, Mustafa. “AİHM’in RP Kararının Düşündürdükleri”, **Liberal Düşünce Dergisi**, s.23 (2001): 41-50.

Erdoğan, Mustafa. “Türkiye’de Asker ve Siyaset”, ed. Adnan Küçük, Selahaddin Bakan, **Türkiye’de Siyasal Hayat-II**, İstanbul: Aktüel Yayınları, 2005: 739-750.

Erdoğan, Mustafa. **Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji**, Ankara: Liberte Yayınları, 2000.

- Erdoğan, Mustafa. “Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, ed. Murat Yılmaz, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Liberalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005: 23-40.
- Erdoğan, Necmi. “Türk Sosyal Demokrasisinin Hal-i Pür Melali”, **Birikim Dergisi**, s.33 (1992): 32-36
- Erdoğan, Recep Tayyip. **RP İstanbul 1993 Yılı Çalışma Programı**, İstanbul: Esen Ofset, 1993.
- Erdoğan, Recep Tayyip. “Kendimizi, İnsanlığımızı, Doğallığımızı ve İnancımızı Ortaya Koyuyoruz”, **İzlenim Dergisi**, s.6 (1994): 29.
- Erdoğan, Recep Tayyip. “Biz Şov Değil İş Yapıyoruz” Mehmet Emin Gerger, **Belediyelerden İktidara Refah**, (İstanbul: Cemre Yayınları, 1996), 28-29.
- Erdoğan, Recep Tayyip. “Demokrasi Amaç Değil Araçtır”, **2. Cumhuriyet Tartışmaları**, der. Metin Sever, Cem Dizdar, (Ankara: Başak Yayınları, 1993): 419-420.
- Erder, Nejdet. **Türkiye’de Siyasi Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri**, Ankara: TÜSES Vakfı, 1996.
- Ergun, Doğan. **100 Soruda Sosyoloji El Kitabı**, Gerçek Yayınevi, 1979.
- Ergun Özbudun, **Siyasal Partiler**, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1979.
- Ergül, Teoman. **Sosyal Demokraside Bölüşme Yılları (1986-1991) c.2**, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000.
- Erkilet, Alev. **Eleştirelilikten Uyuma**, Ankara: Hece Yayınları, 2004.
- Eroğlu, Hamza. **Türk İnkılap Tarihi**, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1982.

Ertürk, Ahmet. “RP’nin Demokrasi Anlayışını Tartışan Demokratlar”, **Yeni Zemin Dergisi**, s.17-18 (1994): 32-33.

Ertürk, Ahmet “Türkiye’de İslami Hareket, **Dünya ve İslam Dergisi**, s.4 (1990): 101-130.

Faruki, İsmail. **Bilginin İslamileştirilmesi**, çev. Fehmi Kuru, İstanbul: Risale Yayınları, 1985.

Fukuyama, Francis. **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, çev. Zülfü Dicleli, İstanbul: Simavi Yayınları, t.y.

Gellner, Ernest. **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul: Hil Yayınları, 2008.

Genç, Süleyman. **Kuşatılan Türkiye**, İstanbul: Boyut Yayınları, 1997.

Gevgili, Ali. **Türkiye’de 1971 Rejimi**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.

Giddens, Anthony. “Pozitivizm ve Eleştiricileri”, çev. Levent Köker, Tom Bottomore, Robert Nisbet, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014: 267-318.

Giddens, Anthony. **Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori**, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Gordon, Scott. **Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi**, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

Göktaş, Hıdır, Çakır Ruşen, **Vatan Millet Pragmatizm**, İstanbul: Metis Yayınları, 1991.

Göle, Nilüfer. **Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar**, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Göle, Nilüfer. **Modern Mahrem**, İstanbul: Metis Yayınları, 1991.

- Göle, Nilüfer. **Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine**, İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- Gönlübol, Mehmet, Ömer Kürkçüoğlu, “1965-1973 Dönemi Türk Dış Politikası”, Ed. Mehmet Gönlübol, Ömer Kürkçüoğlu, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)**, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993): 491-540.
- Görgün, Hilal. “İhvan-ı Müslimin (Mısır Dışındaki İhvan-ı Müslimin Teşkilatı)”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.21 (İstanbul: TDV, 2000): 583-586.
- Göze, Ayferi. **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, İstanbul: Beta Yayınları, 2000.
- Göze, Ayferi. **Devletin Ülke Unsuru**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1959.
- Groc, Gerard. “Milliyetçilik, Sivil Toplum ve Dinci Parti: Fazilet Partisi ve Demokratik Bir Geçmiş Denemesi”, çev. Gülsenem Sonumut, Setefano Yerasimos vd. **Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001: 89-132.
- Guibernau Montserrat. “Ulusalcılığın Siyasal Karakteri”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.50 (1998): 118-130.
- Guida Michelangelo, Çaha Ömer, “İslamcılık”, **Dünyada ve Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**, der. Ömer Çaha, Bican Şahin, Ankara: Orion Kitabevi, 2013: 563-620.
- Gülalp, Haldun. “Giriş: Milliyete Karşı Vatandaşlık”, Haz. Haldun Gülalp, **Vatandaşlık ve Etnik Çatışma**, İstanbul: Metis Yayınları, 2007: 11-34.
- Gülalp, Haldun. **Kimlikler Siyaseti**, İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Güleçyüz, Kazım. **Din ve Siyaset**, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996.
- Gürdoğan, Ersin. **Görünmeyen Üniversite**, İstanbul: Seha Neşriyat, 1989.

- Güneş, İhsan. **Birinci TBMM'nin Düşünce yapısı (1920-1923)**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Güvenç, Bozkurt. Gencay Şaylan, **Türk-İslam Sentezi**, İstanbul: Sarmal Yayınları: 1991.
- Habermas, Jürgen. **Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Hall, John A. John Ikenbery, **Devlet**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Hanoğlu, Nazmi. “Demokratik Sol Parti”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996: 1272-1275.
- Hanioğlu, Şükrü. **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902)**, İstanbul: İletişim Yayınları, t.y..
- Hassan, Ümit. **İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- Hatipoğlu, Ömer Vehbi. **Bir Başka Açıdan Kürt Sorunu**, Ankara: Mesaj Yayın Dağıtım, 1992.
- Hazır, Hayati “Sened-i İttifakın Kamu Hukuku Bakımından Önemi”, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, s.2 (1984): 17-28.
- Heper, Metin. **İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi**, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999.
- Heper, Metin. “Türkiye'nin Siyasal Hayatında, “Milliyetçi Cephe Hükümetleri'nin Yeri””, **Seha L. Meray'a Armağan**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 1982: 387-400.

Heper, Metin. **Türkiye Sözlüğü**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.

Heper, Metin. **Türkiye'nin Siyasal Hayatı**, İstanbul: Doğan Kitap, 2011.

Heywood, Andrew. **Siyaset Teorisine Giriş**, çev. Hızır Murat Köse, İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Hobsbawm, Eric. "Gelenekleri İcat Etmek", der. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, **Geleneğin İcadı**, Agora Kitaplığı, 2006: 1-18.

Huntington, Samuel, Jorge I. Dominguez, çev. Ergun Özbudun **Siyasal Gelişme**, Ankara: S Yayınları, t.y.

Huntington, Samuel. "Medeniyetler Çatışması mı?" çev. Mustafa Çalık, Der. Murat Yılmaz, **Medeniyetle Çatışması**, Ankara: Vadi Yayınları, 2001: 22-49.

İlhan, Attilâ. **Hangi Sağ**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.

Inbar, Efraim. "Türk-İsrail İlişkilerinde Stratejik Unsur", der. Barry Rubin, Kemal Kirişçi", **Günümüz Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002: 181-199.

İnan, Süleyman. **Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes**, Ankara: Liberte Yayınları, 2006.

İnsel, Ahmet. "MGK Hükümetleri ve Kesintisiz Darbe Rejimi", **Birikim Dergisi**, s.96 (1997): 15-18.

İnsel, Ahmet. "Cumhuriyet Döneminde Otoritarizm" **Bilanço 1923-1998: TC'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi, c.1**, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999: 35-46.

İpekçi, Abdi. "İnönü İle Mülakat", Milliyet Gazetesi, 29.7.1965, akt. Nermin Abadan, **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1966.

Jackson, Rebert J, Doreen Jackson, **A Comperative Introduction to Political Science**, New Jersey: Prentice Hall, 1997.

Kaan, Oğuz. “**II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası**”, Doktora tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2008.

Kabasakal, Mehmet. “Türkiye’de Siyasal Partiler”, Ed. Mehmet Kabasakal, **Türkiye’de Siyasal Yaşam**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016: 221-252.

Kahraman, Hasan Bülent. **Sosyal Demokrasi Türkiye ve Partileri**, İstanbul: İmge Yayınları, 1993.

Kahraman, Hasan Bülent. **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I**, İstanbul: Agora Yayınları, 2008.

Kahraman, Hasan Bülent. **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II, 1920-1960**, İstanbul: Agora Yayınları, 2010.

Kahraman, Hasan Bülent. “Refah Partisi’nin Koşulları”, **Varlık Dergisi**, s.1067 (1996): 2-6.

Kalaycıoğlu, Ersin. “27 Mayıs 1960 İhtilaline Giden Yol”, ed. Suna Kili, **27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası**, İstanbul: Boyut Yayınları, 1998: 15-32.

Kalın, İbrahim. **İslam ve Batı**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007.

Kansu, Aykut. “Prens Sabahaddin’in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakar Düşüncesinin İthali”, ed. Mehmet Ö. Alkan, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004: 156-165.

Kapani, Münici. **Politika Bilimine Giriş**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983.

Kara, İsmail. **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi, c.1**, y.y: Gerçek Hayat Yayınları, t.y.

Kara, İsmail. “İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 34-47.

Karabaşoğlu, Metin. **Tehlikeli Denemeler**, İstanbul: Karakalem Yayınları, 2007.

Karaman, Hayrettin. “Efgani Cemaleddin”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.10 (İstanbul: TDV, 1994): 456-466.

Karaman, Hayrettin. “İslam’da Din Devlet İlişkisi”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s.72 (2003): 93-114.

Karaman, Hayrettin. **İslami Hareket Öncüleri**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Karaömerlioğlu, Asım. **Orada Bir Köy Var Uzakta**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Karamollaoğlu, Temel. “Hak ve Özgürlüklerin Teminatı, Halkımızın Gerçek Temsilcisi Olan Refah Partisi’dir”, Gerger, **Belediyelerden İktidara Refah**, İstanbul: Cemre Yayınları. 1996: 97-127.

Karatepe Şükrü, “Kayseri’yi, Kalkınmış, Örnek Bir Şehir ve Yeniden Anadolu’nun Lideri Yapacağız”, Gerger, **Belediyelerden İktidara Refah**, İstanbul: Cemre Yayınları, 1996: 154-174.

Kavak, Özgür. “Modernizmin Öncüsü Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkâmın Dünyevileşmesi”, **Divan Dergisi**, c.1, s.14 (2001): 137-144.

Kayalı, Kurtuluş. “Son Dönem Yerli Sosyal Bilimler Çalışmalarında 1908 Devriminin Tahlili” ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010: 601-632.

- Kayalı, Kurtuluş “Hürriyet ve İtilaf”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1436-1443.
- Kayalı, Kurtuluş. “I. TBMM’de Muhalefet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1161-1167.
- Kazan, Şevket. **Refah Gerçeği-I**, İstanbul: Keşif Yayınları, 2004.
- Kazan, Şevket. **Refah Gerçeği-II**, İstanbul: Keşif Yayınları, 2004.
- Kazan, Şevket. **Refah Gerçeği-III**, İstanbul: Keşif Yayınları, 2004.
- Keleş, Dilek. “**Türkiye İşçi Partisi’nin Parlamento Muhalefeti**”, Yüksek Lisans Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Kılıç, Zülal. “Cumhuriyet Türkiye’inde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış”, Ed. Hacımiraçoğlu, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Hacımiraçoğlu, Ayşe Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998: 346-360.
- Kırkinci, Mehmed. **Hayatım-Hatıralarım**, İstanbul: Zafer Yayınları, 2004.
- Kısakürek, Necip Fazıl. **Hitâbeler**, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1999.
- Kışlalı, Ahmet Taner. **Siyaset Bilimi**, Ankara: İmge Yayınları, 1999.
- Kıyıklı, Feyzullah. “Adaletli ve İnsanca Bir Yönetim Sağladık”, **Yeni Zemin Dergisi**, s.7 (1993): 47-48.
- Kıyıklı, Feyzullah. “Halkla Birlikte Şeffaf Yönetim”, **Yeni Zemin Dergisi**, s.7 (1993): 43-44.
- Koçak, Cemil. **Geçmişiniz İtina İle Temizlenir**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Koçak, Cemil. “Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/ Milli Şef”, ed. Ahmet İnsel, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Kemalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011: 119-137.

Kolluoğlu-Kırlı, Biray. “Avrupamerkezcilik: Sosyal Teorinin K r Noktası”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, s.63 (1994): 140-159.

Kontorowicz, Ernst. “Orta  ağ Siyasi Düşüncesinde “Vatan İçin  lmek - Pro Patria Mori””,  ev. Erol  z, der. Cemal Bâli Akalı, **Devlet Kuramı**, Ankara: Dost Yayınları, 2013:109-128.

Köker, Levent. **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Köker, Levent. “Yok Olmanın Eşİğinde Bir Fikir: İlerleme” **Toplum ve Bilim Dergisi**, s.27 (1984): 193-212.

Köker, Levent. **İki Farklı Siyaset**, Ankara: Vadi Yayınları, 1998.

Köker, Levent. **Demokrasi Eleştiri ve Türkiye**, Ankara: Dipnot Yayınları, 2008.

Köker, Levent. “Anavatan Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.11 İstanbul: İletişim Yayınları, (1995): 1253-1257.

Köker, Levent. “Hangi Demokrasi, Hangi Refah”, **Birikim Dergisi**, s.91 (1996), 51-52.

Köker, Levent. **Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye**, Ankara Dipnot Yayınevi, 2008.

Kömürcü, Derya. **Türkiye’de Sosyal Demokrasi Arayışı**, İstanbul: Agora Yayınları, 2010.

Köse, Hızır Murat. “Siyaset”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.37, İstanbul: TDV, 2009: 294-299.

Kula, Onur Bilge. **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Kural, Sevda Alankuş. “Alternatif kamular ve İslamcı Kadınlar”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, s.72 (1997): 45-62.

- Kuran, Ahmet Bedevi. **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
- Kuru, Ahmet. **Pasif ve Dışlayıcı Laiklik**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Kutluer, İlhan. “İslamcılık, Düşüncede”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.23 (İstanbul: TDV, 2001): 65-67.
- Kutluoğlu, Fatma. “Fevziye Nuroğlu “Yürüyen Hayrât” Söyleşi” **Umran Dergisi**, s.129 (2005), 80-86.
- Kutub, Seyyid. **Yoldaki İşaretler**, İstanbul: Hicret Yayınları, 1980.
- Küçükömer, İdris. **Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2014.
- Küskün, Ahmet. “İslami Hareketin Sonuna Doğru”, **Tezkire Dergisi**, s.11-12 (1997): 19-23.
- Latouche, Serge. **Dünyanın Batılılaşması**, çev. Temel Keşoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Laçiner, Ömer. “Sol”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996:1237-1240.
- Lenin, Vladimir İlyiç. **Devlet ve İhtilal**, çev. Süleyman Arslan, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1978.
- Lijphart, Arendt. **Çağdaş Demokrasiler**, çev. Ergun Özbudun, Ersin Onulduran, Ankara: Yetkin Yayınları, t.y.

- Locke, John. “Uygar Yönetim Üzerine İkinci İnceleme’den Seçme Parçalar”, Der.
Mete Tunçay, **Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi, Yeni Çağ**, çev. Mete Tunçay,
İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009: 261-294.
- Mackinnon, Catharina A. **Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru**, çev. Türkân Yöney,
Sabir Yücesoy, İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Mahçupyan, Etyen. “Türkiye’nin Siyaset Yelpazesi: Sağ ve Sol”, **Cumhuriyet Dönemi
Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996: 1244-1246.
- Mahçupyan, Etyen. **Radikal Yazılar**, İstanbul: Yol Yayınları, 1998.
- Maillet, Jean. **İktisadi Olayların Evrimi**, çev. Ertuğrul Tokdemir, İstanbul: Remzi
Kitabevi, 1983.
- Mann, Michael. **İktidarın Tarihi c.1**, çev. Olcak Sevimli, Ankara: Phoenix Yayınları,
2012.
- Mardin, Şerif. “Fransız Devrimi’nin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkisi”, **Türkiye
Günlüğü Dergisi**, s.112 (2012): 161-174.
- Mardin, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri
Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Mardin, Şerif. **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, İstanbul: İletişim Yayınları,
1996.
- Mardin, Şerif. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri
Unan, İrfan Erdoğan, yay. haz. Ömer Laçiner, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Mardin, Şerif. **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. **Türkiye, İslam ve Sekülerizm**, çev. Elçin Gen, Murat Bozluolcay,
İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

- Mardin, Şerif. **Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme**, çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Mardin, Şerif. **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Mardin, Şerif. "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", Ed. **Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet**, yay. haz. Richard Tapper, çev. Özden Arıkan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1991: 71-98.
- Mardin, Şerif. **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Maviş, Nazım. "Bir Nesil Arayışı Olarak İmam Hatip Liseleri", **Almıla Dergisi**, s.20 (2014): 152-155.
- Mazlum-Der Kürd Sorunu Forumu**, Ankara: Sor Yayıncılık, 1993.
- Marx Karl, Elyazmaları, s.115, akt. Gülnur Acar Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi, Rousseau, Hegel, Marx**, Ankara: Dipnot Yayınevi, 2013.
- Mecliste İlk 100 Gün**, Ankara: Refah Partisi, t.y.
- Mendras, Henri. **Sosyolojinin İlkeleri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Metin Heper, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı**, İstanbul: Doğan Kitap, 2011.
- Metiner, Mehmet. **Yemyeşil Şariat Bembeyaz Demokrasi**, İstanbul, Doğan Kitap, 2004.
- Mevdudi, Ebul Ala. **Hilafet ve Saltanat**, çev. Ali Genceli, Ankara: Hilal Yayınları, 1972.
- Mısıroğlu, Kadir. **Milli Mücadelede Sarıklı Mücahitler**, İstanbul: Sebil Yayınları, 1990.
- Miliband, Ralph. "Devlet" çev. Levent Köker, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Yayın Yön. Tom Bottomore, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 131-135.

Milli Nizam Partisi 1. Büyük Kongresi, Ankara: As Matbaası, 1971.

Milli Nizam Partisi Niçin Kapatıldı, Ankara: Vesika Yayınları, 1990.

Milli Nizam Partisi Programı, Ankara: As Matbaası, t.y.

Milli Selamet Partisi 1973 Milletvekili Genel Seçimleri, Seçim Beyannamesi,
İstanbul: Fatih Yayınevi, 1973.

Milli Selamet Partisi 3. Büyük Kongresi, Ankara: y.y., 1976.

Milli Selamet Partisi Programı, İstanbul: Diner Matbaası, 1976.

Milli Selamet Partisi Tüzüğü, Ankara: Elif Matbaacılık, 1972.

Mirzabeyoğlu, Salih. Kavgam, c.2, İstanbul: İBDA Yayınları, 1987, 63-64, akt. Doğan
Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık**, İzmir: Dokuz Eylül
Yayınları, 1997.

Moore, Barrington. **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, çev.
Şirin Tekeli, Alâddin Şenel, Ankara: İmge Yayınları, 2012.

Mumcu, Uğur. **12 Eylül Adaleti**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1987.

Nasr, Seyyid Hüseyin. **Bilgi ve Kutsal**, çev. Yusuf Yazar, İstanbul: İz Yayıncılık,
1999.

Neziroğlu, İrfan, Tuncer Yılmaz, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri,
Hükümet Programları ve Genel Görüşmeler, c3**. Ankara: Türkiye Büyük Millet
Meclisi Başkanlığı Yayınları, 2015.

Neziroğlu, İrfan, Tuncer Yılmaz, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri,
Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Cilt-1**, Ankara: TBMM
Başkanlığı Yayınları, 2015.

Oktay, Cemil. **Siyaset Bilimi İncelemeleri**, İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014.

- Okutucu, Mustafa Haki. **İstikamet Şeriat**, İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996.
- Onur, Necdet. **Erbakan Dosyası**, İstanbul: M Yayınevi, 1974.
- Ortaylı, İlber. “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1702-1703.
- Öğün, Süleyman Seyfi. **Gündelik Hayatın Kültürel Yansımaları**, İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları, 2006.
- Önder, İzzet. “Ekonomiye Bakış”, Yay. Haz. Özcan, Gencer Özcan, **Onbir Aylık Saltanat**, İstanbul: Boyut Yayınları, 1998: 121-130.
- Öniş, Ziya, “The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective”, **Third World Quarterly**, c.18, s.4 (1997): 743-766.
- Örs, Birsen. **Türkiye’de Askeri Müdahaleler (Bir açıklama Modeli)**, İstanbul: Der Yayınları, 1996.
- Öz, Esat. **Otoriterizm ve Siyaset**, Ankara: Yetkin Yayınları, 1996.
- Özbudun, Ergun. “M. Duverger’in “Siyasal Partiler”i ve Siyasal Partilerin İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c.21, s.1-4 (1964): 23-51.
- Özbudun, Ergun. “Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve Siyasal Elitlerin Tepkisi” **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c.62 s.3 (2007): 257-268.
- Özbudun, Ergun. **Türk Anayasa Hukuku**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2005.
- Özbudun, Ergun. **1924 Anayasası**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

- Özbudun, Ergun. **Batı Demokrasilerinde ve Türkiye’de Parti Disiplini**, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1968.
- Özbudun, Ergun. **Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı**; çev. Ergun Özbudun, Kadriye Göksel, İstanbul: Doğan Kitap, 2010.
- Özcan, Azmi. “İslamcılık, İkinci Meşrutiyet”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.23, İstanbul: TDV, 2001: 62:65.
- Özdalga, Elizabeth. **İslamcılığın Türkiye Seyri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Özel, Mustafa. **Refahlı Türkiye**, İstanbul: İz Yayınları, 1997.
- Özipek, Bekir Berat. “28 Şubat ve İslamcılar”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 640-651.
- Özkazanç, Alev. “Devletin Örgütlenmesi”, ed. Yüksel Taşkın, **Siyaset**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015: 139-170.
- Özkazanç, Alev. “Türkiye’de Yeni Sağ”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15 İstanbul: İletişim Yayınları, 1996: 1218-1224.
- Özlem, Doğan. “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, Ed. Uygur Kocabaşoğlu, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004: 454-464.
- Özel, Mustafa. **Piyasa Düşmanı Kapitalizm**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Özgür, Sedat. **Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor**, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2014.
- Özipek, Bekir Berat. “İnsan Hakları ve İhlaller Ekseninde Bir Örnek: Türkiye’de Başörtüsü Yasağı Sorunu” Ed. Neslihan Akbulut, **Örtülemeyen Sorun Başörtüsü**, Akder: İstanbul, 2008: 13-26.

- Özkan, Mehmet. “Transnational Islam, Immigrant NGOs and Poverty Alleviation: The Case of IGMG”, **Journal of International Development**, s.24 (2012): 467-484.
- Özkan, Ercüment. “RP İslâmi Bir Parti midir?”, **İktibas Dergisi**, s.183 (1994), 34-36.
- Özkan, Necati. **Seçim Kazandıran Kampanyalar**, İstanbul: Mediacat Yayınları, 2004.
- Özman, Aylin. Kadir Dede, “Türk Sağı ve Masonluğun Söylemsel İnşası: İktidar, Bilinmezlik, Komplo”, Ed. Kerestecioğlu, Öztan, **Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012: 169-202.
- Parker, David. **Batı’da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560- 1991**, çev. Kemal İnâl, Ankara: Dost Yayınları, 2000.
- Parla, Taha. **Türkiye’de Anayasalar**, İstanbul: İletişim Yayınları, t.y.
- Payaslıoğlu, Arif T. **Siyasi Partiler**, Ankara: Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1952.
- Perry, Matt. **Marksizm ve Tarih**, çev. Gül Tunçer, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Pirenne, Henri. **Ortaçağ Kentleri**, çev. Sadan Karadeniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Pope, Nicole, Huge Pope, **Çıplak Türkiye**, çev. Deniz Öktem, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2000.
- Poyraz, Fahrettin. “Milli Nizam Partisi’nden Ak Parti’ye, İslami Hareketlerin Partileri ve Değişim”, ed. Uzun, **İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasi Partiler**, Ankara: Orion Kitabevi, 2010: 311-338.
- Poyraz, Fahrettin. “Türk Siyasal Yaşamında Milli Görüş Hareketi”, Doktora Tezi, HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Biyografisi, **Anadolu Gençlik Dergisi**, Necmettin Erbakan Özel Sayısı, (2015): 438-440.

Racevskis, Karlis, Edward "Said ve Michel Foucault: Benzerlikler ve Uyumsuzluklar", ed. Aytaç Yıldız, **Oryantalizm, Tartışma Metinleri**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007: 177- 198.

Ramazanoğlu, Yıldız "Yol Ayrımında İslamcı ve Feminist Kadınlar", ed. Yıldız Ramazanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000: 7-18.

Refah Partisi 24 Aralık 1995 Seçim Beyannamesi (Özet), Ankara: Refah Partisi, t.y.

Refah Partisi Esas Hakkında Savunma, Ankara: Refah Partisi, 1997.

Refah Partisi İstanbul Bülteni, s.3 (1993).

Refah Partisi Kapatma Davası, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998.

Refah Partisi Parti Programı, Ankara: Elif Matbaacılık, 1985.

Refah Partisi Seçim Beyannamesi, Ankara: y.y., 1991.

Refah Partisi Tüzüğü, Ankara: Elif Matbaacılık, 1985

Refah Partisi Üzerine Bir Araştırma, Ankara: Konrad Adenauer Vakfı Yayınları, 1996.

Refah Partisi'nin 1986 Yılı Ara Seçimine Dair TRT'de Yayınlanan Demeçleri, y.y.: y.y, 1986.

Refah Partisi'nin Anayasa Değişikliği Uzlaşma Teklifi, Ankara: Refah Partisi, t.y..

RP İstanbul 1993 Yılı Çalışma Programı, İstanbul: Esen Ofset, 1993.

RP Teşkilat Rehberi, Ankara: Refah Partisi Yayınları, 1996.

- Reyhan, Cenk. **Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri, Prens Sabahaddin (1877-1948)**, İstanbul: İmge Yayınları, 2008.
- Reyhan, Cenk. “Türk Devrim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme”, **Doğu Batı Dergisi**, s. 45, (2008): 105-132.
- Roskin, Michael G, Robert L. Cord, vd., **Political Science, An Introductaion**, New Jersey: Prentice Hall, 2003.
- Rousseau, Jean Jacques. **Toplum Sözleşmesi**, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Said, Edward. **Oryantalizm**, çev. Nezi̇h Uzel, İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1998.
- Sakallıoğlu, Ümit Cizre. “Doğru Yol Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996:1258-1263.
- Sakallıoğlu, Ümit Cizre. “Doğru Yol Partisi: Bir Kimlik Bunalımının Parametreleri”, **Birikim Dergisi**, s.66 (1994): 15-28.
- Sancar, Mithat. “Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti”, **Doğu Batı Dergisi**, s.12 (2000): 25-44.
- Sancar, Serpil. **İdeolojinin Serüveni, Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme**, İstanbul: İmge Yayınları, 2014.
- Sancar, Serpil. "Türkiye’de Kadın Hareketinin Politığı: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler." der. Serpil Sancar, **21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’a Armağan**, c.1, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011: 61-117.
- Santamaria, Yves. “Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi”, çev. Siren Edimen, Haz. Jean Leca, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, İstanbul: Metis Yayınları, 1998: 20-30.

- Sarıbay, Ali Yaşar. “Milli Nizam Partisi’nin Kuruluşu ve Programının İçeriği”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, İslamcılık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010: 576-590.
- Sarıbay, Ali Yaşar. **Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası “MSP Örnek Olayı**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985.
- Sarıbay, Ali Yaşar. **Global Bir Bakışla Politik Sosyoloji**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Sarıca, Murat. **Siyasal Tarih**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1980.
- Saybaşılı, Kemâli. **DYP-SHP Koalisyonun Üç Yılı**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.
- Sayarı (Toprak), Binnaz. “Türkiye’nin Dinin Denetim İşlevleri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c.33, n.1-2 (1978): 2104-2110.
- Sayarı, Sabri. “Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri”, Der. Sabri Sayarı, Hasret Dikici Bilgin, **Karşılaştırmalı Siyaset**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013: 123-144.
- Saybaşılı, Kemali “Giriş”, yay. haz. Gencer Özcan, **Onbir Aylık Saltanat**, İstanbul: Boyut Yayınları, 1998: 23-44.
- Schnapper, Dominique. **Yurttaşlar Cemaati**, çev. Özlem Okur, İstanbul: Kesit Yayınları, 1995.
- Shapin, Steven. **Bilimsel Devrim**, İstanbul: Dönüşüm Yayınları, 2000.
- Suna Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Touraine, Alain. **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Tufan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

- Sencer, Muzaffer. **Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul: Gün Matbaası, 1971.
- Sevilgen, Gündüz. **MSP’de Dört Yıl (1973-1977)**, y.y.: Yüksel Matbaası, 1980.
- Sevindi, Nevval. “Refahlı Kadınlar”, Der. Zeynep Göğüş, **Kadınlar Olmadan Asla**, İstanbul: Sabah Kitapları, 1998: 150-168.
- Sezgin, Ömür. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Rejim Sorunu**, Ankara: İmge Kitabevi, 2005.
- Sezgin, Ömür. Gencey Şaylan, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 2043-2051.
- Shils Edward. “Primordial, Personal Sacred and Civil Ties”, **British Journal of Sociology**, c.8, s.2, (1957): 130-145.
- Sıddıki, Mazharuddin. **İslam Dünyasında Modernist Düşünce**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.
- Skousen, Mark. **Modern İktisadın İnşası**, çev. Mustafa Acar, Ekrem Erdem, Metin Toprak, Ankara: Liberte Yayınları, 2003.
- Soydan, Mehmet Ali. **Türkiye’nin Refah Gerçeği**, Erzurum: Birey Yayıncılık, 1994.
- Sunar, Lütfi. **Marx ve Weber’de Doğu Toplumlari**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Sunar, İlkay. **Demokrasi’nin Türkiye Serüveni**, İstanbul: Doruk Yayınları, 2010.
- Sungu, İhsan. “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, Ankara: Maarif Vekaleti, 1940: 777-856.
- Şama, Ekrem. **Allah Dostu Erbakan**, y.y.: Ege Basım Yayın, 2015.
- Şen, Serdar. **Refah Partisi’nin Teori ve Pratiği**, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.

- Şen, Serdar. **AKP Milli Görüşçü Mü?, Parti Programlarında Milli Görüş**, İstanbul: Nokta Kitap, 2004.
- Şener, Mustafa. “Türkiye İşçi Partisi”, ed. Murat Gültekingil, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Sol**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007: 356-417.
- Şentürk, Hulusi. **Türkiye’de İslami Oluşumlar ve Siyaset, İslamcılık**, İstanbul: Çıra Yayınları, 2011.
- Tanör, Bülent. “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 10-26.
- Taşkın, Yüksel. “Türkiye’de Sağı Anlamak: Soğuk Savaş ve Sonrasında için Bir İzah Denemesi” Yay. Haz. Burak Ülman, İsmet Akça, **İktisat Siyaset, Devlet üzerine Yazılar, Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı’ya Armağan**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006: 337-354.
- Tekdal, Ahmet. “**Refah Partisi I. Büyük Kongresi Açılış Konuşması**”, Ankara: Elif Matbaası, 1985.
- Tekeli, İlhan. **Sanayi Toplumu için Sanayi Yazıları**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Tekeli, İlhan. **Türkiye’de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Tekeli, Şirin. “80’lerde Türkiye’de Kadınların Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi”, **Birikim Dergisi**, s.3 (1989): 34-41.
- Tekeli, İlhan. **Modernite Aşılırken Siyaset**, Ankara: İmge Yayınları, 1999.

- Tekeli, Şirin. “Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme”, ed. Hacımırzaoğlu, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Hacımırzaoğlu, Ayşe Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998: 337-346.
- Teziç, Erdoğan. **100 Soruda Siyasi Partiler**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976.
- Teziç, Erdoğan. **Anayasa Hukuku**, İstanbul: Beta Yayınları, 1991.
- Timur, Taner. **Türkiye’de Çok Partili Hayat Geçiş**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Tokgöz, Erdinç. **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi**, Ankara: İmaj Yayınevi, 2007.
- Topçuoğlu, Hamide. **Hukuk Sosyolojisi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1960.
- Toprak, Binnaz. “Dinci Sağ”, çev. Nil Satlıgan, der. İrvin Cemil Schilk, E. Ahmet Tonak, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.
- Toprak, Binnaz. “Milli Selamet Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 2104-2110.
- Toprak, Binnaz. **İslam and Political Development in Turkey**, Leiden: Brill, 1981.
- Toprak, Demet Filiz. “Milli Görüş Hareketinin İnsan Hakları Söyleminin Evrimi”, Yüksek Lisans Tezi, KÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Toprak, Zafer. “Kadınlar Halk Fırkası”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, s.51(1988), 30-31.
- Tosun, Tanju. **Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma**, İstanbul: Boyut Kitapları, 1999.
- Tosun, Tanju. Ali Onur Tepeciklioğlu, “Siyasi Partiler, Siyasi Katılım ve Propaganda”, ed. Halis Çetin, **Siyaset Bilimi**, Ankara: Orion Kitabevi, 2012: 303-334.
- Tosun, Necdet. “Nakşibendiyye”, ed. Semih Ceylan, **Türkiye’de Tarikatlar**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015: 611-691.

Tuna, Işıl. **Necmettin Erbakan'ın Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi**, Yüksek lisans tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Tunaya, Tarık Zafer. **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1980.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi c.3**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi, c.1**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Tunaya, Tarık Zafer. **Batılılaşma Hareketleri-I**, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1999.

Tunçay, Mete. Türkiye Cumhuriyetinde Siyasi Düşünce Akımları, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1924-1928.

Tunçay, Mete. **T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul: Cem Yayıncılık, 1992.

Turan, Ali Eşref. **Türkiye'de Yerel Seçimler**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Turan, Ömer. “Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayi: Türk Sağı ve Kalkınma”, Ed. Kerestecioğlu, Öztan, **Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012: 459-505.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 8, c. 1 (Aralık 1991): 148-149.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 6, c. 17 (Eylül 1992): 292-295.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 6, c. 17 (Eylül 1992): 364.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 62, c. 28 (Şubat 1993): 313-315.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 62, c. 28 (Şubat 1993): 397.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 68, c. 52 (Şubat 1994): 200.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 68, c. 52 (Şubat 1994): 236.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 107, c. 85 (Haziran 1995): 402-404

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 107, c. 85 (Haziran 1995): 431.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 33, c. 3 (Şubat 1992): 426.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 20, c.70 (Kasım 1994): 236.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IXX, Toplantı 131, c. 90 (Haziran 1995): 115-116.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem XX, Toplantı 28, c. 15 (Aralık 1997): 120-121

Tünay, Muharrem. “Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi”, **Praksis Dergisi**, s.5 (2002): 177-197.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1978) c.1-2, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1978.

Türkiye İstatistik Yıllığı, 1999, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000.

Turner, Bryan. **Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam**, çev. Ahmet Demirhan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

Turner, Bryan. **Max Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım**, çev. Yasin Aktay, Ankara: Vadi Yayınları, 1991.

Türküne, Mümtaz' er. "Siyaset Nedir", Ed. Mümtaz' er Türküne, **Siyaset**, Ankara: Lotus Yayınları, 2005: 3-34.

Türküne, Mümtaz' er. **Türk Modernleşmesi**, Ankara: Lotus Yayınları, 2003.

Türküne, Mümtaz' er. "İslamcılık (Giriş, Teşekkül Devri)", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.23 (İstanbul: TDV, 2001): 60-62.

Türküne, Mümtaz' er. **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Tuğal, Cihan. **Pasif Devrim**, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010.

Uludağ, Süleyman. **İslâm-Siyaset İlişkileri**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.

Uluğ İğdemir, **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.

Unat, Nermin Abadan. "Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Modernizm-Postmodernizm", **Toplum ve Bilim Dergisi**, s.48-49 (1990): 5-18.

Unat, Nermin Abadan. "Söylemden Protestoya: Türkiye' de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, ed. Ayşe Berktaç Hacımirzaoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998: 323-336.

Uyanık, Mevlüt. "Bilginin İslamileştirilmesi ve İsmail Raci Faruki", Ed. Mevküt Uyanık, **Çağdaş İslam Bilimine Giriş**, İstanbul: Fecr Yayınları, 2012: 85-106.

Uygun, Oktay. **İbn-i Haldun' un Toplum ve Devlet Kuramı**, İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2008.

Ünlü, Barış. **Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

- Ünsal, Artun. **Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Üst, Orhan. “Refah Partisi’nin Adil Düzen” Masalı”, **Teori Dergisi**, s.36 (1992): 4-12.
- Wallerstain, Immanuel. **Dünya Sistemleri Analizi**, çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, İstanbul: Aram Yayıncılık, 2005.
- White, Jenny B. **Türkiye’de İslamcı Kitle Seferberliği**, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2007.
- Wuthrich F, Michael. “**Paradigm and Dynimic Change In The Turkish Party System**”, Doktora Tezi, BÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Vergin, Nur. **Siyasetin Sosyolojisi**, İstanbul: Doğan Kitap Yayıncılık, 2015.
- Vielhaber, David. “The Milli Görüş of Germany”, **Current Trends in Islamist Ideology**, c.13 (2012): 47-68.
- Yalçın, Soner. **Hangi Erbakan**, İstanbul: Başak Yayınları, 1994.
- Yalman, Galip L. “Devlet”, Ed. Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin, **Siyaset Bilimi**, İstanbul: Yordam Yayınları: 2013, 69-86. Yaraman Başbuğu, Ayşegül. “Siyasal Reklamcılık ve 24 Aralık 1995 Genel Seçimleri”, **Birikim Dergisi**, s.88 (1996): 83-89.
- Yaşar, M. Emin. “Mehmet Zahit Kotku”, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 326-331.
- Yavuz, Hakan. “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek, ed. Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 591-603.
- Yavuz, Hakan. “Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Identity

- Debate”, **Journal of Palestine Studies**, c.27, s.1, (1997): 27-33.
- Yavuz, Hakan. **Modernleşen Müslümanlar**, çev. Ahmet Yıldız, İstanbul: Kitabevi, 2005.
- Yayla, Atilla. “Erbakan’s Goal”, **Middle East Quarterly**, c.4, s.3 (1997): 19-25.
- Yayla, Atilla. **Kemalizm**, Ankara: Liberte Yayınları, 2012.
- Yayla, Atilla. “Özal, Özal Reformları ve Liberalizm”, ed. Murat Yılmaz, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Liberalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005: 584-588.
- Yayla, Atilla. **Liberalizm**, Ankara: Liberte Yayınları, 2015.
- Yayla, Atilla. “FP’nin Kapatılması ve Türkiye’nin Cari Sistemlerinin Çıkmazları, **Liberal Düşünce Dergisi**, s.23 (2001): 61-75.
- Yayla, Atilla. **Siyaset Teorisine Giriş**, Ankara: Liberte Yayınları, 2003.
- Yalçinkaya, Ayhan. “Thomas Hobbes: Devlet ya da Ölümlü Tanrıya Övgü”, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, **Batı’da Siyasal Düşünceler**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Yayman, Hüseyin. **Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası**, Ankara: SETA Yayınları, 2011.
- Yeğen, Mesut. “Türk Milliyetçiliği ve Kürt Sorunu”, ed. Tanıl Bora, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003: 880-892.
- Yıldırım, Cengiz, Yaşar Turgay, **Adil Düzen, Yerel Yönetimler ve Kağıthane Direnişimim Öyküsü**, İstanbul: FTY Yayınları, 1994.

- Yıldız, Ahmet. “RP-FP Din Söylemi: Eleştirel Bir Yaklaşım”, **İslâmiyât Dergisi**, s.4 (2001): 173-192.
- Yıldız, Ahmet. ”Kemalist Milliyetçilik”, ed. Ahmet İnsel, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011: 210-234.
- Yıldız, Yavuz Gökalp. “SHP-CHP” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.15, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996: 1268-1271.
- Yorgancılar, Serkan. **Milli Görüş, (1969-1980)**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Yüksel Taşkın, “12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül, ed. İnsel, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Kemalizm, İstanbul: İletişim Yayınları**, 2011: 570-583.
- Zaim, Sabahattin. **Türkiye’nin Yirminci Yüzyılı-I**, İstanbul: İşaret Yayınları, 2005.
- Zengin, Bahri. **Özgürleşerek Birlikte yaşamak**, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1995.
- Zihnioğlu, Yaprak. “Kadın Kurtuluşu Hareketlerinin Siyasal İdeolojiler Boyunca Seyri (1908- 2008)”, ed. Ömer Laçiner, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009: 805-815.
- Zürcher, Erik Jan. **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Zürcher, Erik Jan. **Savaş, Devrim ve Uluslaşma**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Zürcher, Erik Jan. “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık”, çev. Özgür Gökmen, ed. Ahmet Çiğdem, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Muhafazakarlık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004: 40-53.

GÖRÜŞMELER

Arif Calban, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 22 Mayıs 2017.

Arif Ersoy, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 18 Mayıs 2017.

Bülent Arınç, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 12 Ocak 2017.

Fethullah Erbaş, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 12 Mayıs 2017.

Halil Ürün, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 19 Mayıs 2017.

İhsan Aktaş, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 16 Mayıs 2017.

Mustafa Yeneroğlu, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 9 Mayıs 2017.

Mustafa Yılmaz, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 12 Ocak 2017.

Nejdet Külünk, Yüz yüze Görüşme, İstanbul, 23 Mayıs 2017.

Nevzat Laleli, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 30 Ocak 2017.

Oğuzhan Asiltürk, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 13 Ocak 2017.

Recai Kutan, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 11 Ocak 2017.

Salim Uslu, Yüz yüze Görüşme, Ankara, 28 Şubat 2017.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://gencsaadet.org.tr/parti-programi/>, [30.11.2016]

<http://www.akevler.org/AkevlerKitaplar/67/6/1-giris-akevler-hareketinin-donum-noktalari-kurani-anlama-metodu> [23.3.2017]

<http://www.hurriyet.com.tr/erbakan-hayatini-kaybetti-17136405> [26.12.2016]

http://www.milligazete.com.tr/90_yasinda_ [26.12.2016]

http://www.milligazete.com.tr/milli_gorus_hareketinin_ucuncu_siyasi_partisi_refah_partisi_iste_boyle_kapatildi/448116 [10.6.2017]

SÜRELİ YAYINLAR

Cumhuriyet Gazetesi, 10 Ocak 1996.

Cumhuriyet Gazetesi, 10 Haziran 1997.

Cumhuriyet Gazetesi, 11 Ocak 1997.

Cumhuriyet Gazetesi, 11 Haziran 1997.

Cumhuriyet Gazetesi, 11 Ağustos 1996.

Cumhuriyet Gazetesi, 12 Ocak 1997.

Cumhuriyet Gazetesi, 12 Haziran 1997.

Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ocak 1998.

Cumhuriyet Gazetesi, 25-30 Eylül 1969.

Cumhuriyet Gazetesi, 3 Aralık 1996.

Cumhuriyet Gazetesi, 6 Mart 1997.

Haftaya Bakış Dergisi, 28 Aralık 1986.

Hürriyet Gazetesi, 1 Mart 1994.

Hürriyet Gazetesi, 3 Ekim 1996.

Hürriyet Gazetesi, 2 Mart 1997.

Hürriyet Gazetesi, 25 Aralık 1995.

Hürriyet Gazetesi, 29 Mayıs 1997.

Milliyet Gazetesi, 31 Aralık 2015.

Milliyet Gazetesi, 4 Temmuz 1996.

Milliyet Gazetesi, 1 Nisan 1994.

Milliyet Gazetesi, 12 Mart 1997.

Milliyet Gazetesi, 13 Mart 1996.

Milliyet Gazetesi, 19 Şubat 1997.

Milliyet Gazetesi, 20 Haziran 1996.

Milliyet Gazetesi, 21 Ağustos 1969.

Milliyet Gazetesi, 23 Ekim 1996.

Milliyet Gazetesi, 24 Şubat 1994.

Milliyet Gazetesi, 27 Ocak 1997.

Milliyet Gazetesi, 27 Aralık 1995.

Milliyet Gazetesi, 27 Aralık 1996.

Milliyet Gazetesi, 28 Eylül 1996.

Milliyet Gazetesi, 29 Aralık 1995.

Milliyet Gazetesi, 3 Ocak 1978

Milliyet Gazetesi, 3 Mart 1997.

Milliyet Gazetesi, 5 Şubat 1997.

Milliyet Gazetesi, 6 Mart 1996.

Milliyet Gazetesi, 6 Mart 1997.

Milliyet Gazetesi, 7 Mart 1997.

Milliyet Gazetesi, 8 Ağustos 1996.

Milliyet Gazetesi, 14 Ekim 1996.

Milli Gazete, 6 Ekim 1990.

Milli Gazete, 12 Kasım 1996.

Milli Gazete, 13 Kasım 1996.

Nokta Dergisi, 22 Ağustos 1993.

Nokta Dergisi, 26 Haziran 1994.

Radikal Gazetesi, 19 Temmuz 1996.

Resmi Gazete, 16 Ocak 1998.

Resmi Gazete, 06 Haziran 1996.

Sabah Gazetesi, 26 Aralık 1995.

Time Dergisi, 15 Ekim 1996.

Yeniyüzyıl Gazetesi, 23 Aralık 1996.

Yeni Şafak Gazetesi, 23 Şubat 1997.

ÖZGEÇMİŞ

1985 Yılında Ankara’da doğdu. Orta öğrenimini İstanbul’da tamamladı. 2004-2005 Yılları arasında Gazi Üniversitesi Yabancı Diller Okulunda İngilizce hazırlık eğitimi aldı. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümünden 2009 yılında mezun oldu. Yüksek Lisansını 2014 yılında İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Programında tamamladı. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset bilimi ve Uluslararası ilişkiler anabilim dalı doktora programından 2017 yılında mezun oldu.